

G. ABDURAHMONOV,
SH. SHUKUROV, Q. MAHMUDOV

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

Gʻ. ABDURAHMONOV, SH. SHUKUROV, Q. MAHMUDOV

OʻZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

FONETIKA, MORFOLOGIYA VA SINTAKSIS

*Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi
tasdiqlagan*

Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari
bakalavriat taʼlim yoʻnalishi talabalari uchun darslik

OʻZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT
2008

lg
la
lg
l-
u
la
ur
gi
li
a
a
g

li
-
y
-
ji

n
o

1
,

-
1

a
s

4 (026)
A-15
81.20'zh
A15

Abdurahmonov G'.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 528 b.

I. Shukurov Sh. II. Mahmudov Q.

BBK 81.2 Uzb-923

Darslikning «Kirish», «Sintaksis», «Jadvallar», «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar», «Lug'atlar» qismini akademik G'.A. Abdurahmonov, «Fonetika» bo'limini professor Q.Mahmudov, «Morfologiya» qismini professor Sh.Shukurov yozgan.

Mas'ul muharrirlar:

O'z FA akademigi A. Rustamov,
O'z FA akademigi G'. Abdurahmonov

SamQXI Axborot
resurs markasi
Ity № 358193

ISBN 978-9943-319-55-4

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2008

MUALLIFLARDAN

Ushbu darslik turkiy (o'zbek) tili yozma yodgorliklar tilining tahlili asosida yozildi. Ma'lumki, o'zbek tiliga oid yozma yodgorliklar lingvistik tomondan kam o'rganilgan, ularning ko'pchiligi bo'yicha ilmiy-tanqidiy matnlar yaratilmagan, ayrimlarining esa, hatto, ommaviy nashri ham yuzaga kelgan emas. Bu hol o'zbek tili tarixi bo'yicha darslik va qo'llanmalar yaratish ishida ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Bundan tashqari, XIII—XIV asrlar davomida O'rta Osiyoda, ayniqsa, Xorazm va Oltin O'rda xonligi hududida yaratilgan manbalarning alohida adabiy tilni tashkil etishi masalasi hozirgacha munozarali bo'lib kelmoqda. Bu hududda yaratilgan adabiyotlarda mahalliy sheva (urug') tili xususiyati bo'lsa ham, ular yagona o'zbek adabiy tilini tashkil etadilar. Shuning uchun ham bu manbalardan to'la foydalanildi.

Izohlanayotgan til hodisalari qadimgi turkiy yodgorliklar, ya'ni O'rxun-Enasoy matnlariga hamda "Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig" asarlarining tili bilan qiyoslab borildi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tili hozirgi zamon o'quvchisiga to'la tushunarli bo'lmaganligi sababli bu manbalardan keltirilgan misollarning hozirgi o'zbek tiliga tavsifi ham berildi.

Yozma yodgorliklardan keltirilgan misollar, ayrim hollardan tashqari, tadrijiy tartibda bo'lib, har bir misolning manbai ko'rsatib o'tildi.

Darsning amaliy qismi uchun «Testlar», «Tekshirish uchun savollar», «Tayanch tushunchalar», «Mustaqil ish mavzulari», «Tahlil uchun matnlar» berildi.

Darslikning qo'lyozmasiga taqriz yozgan va uning muhokamasida ishtirok etgan barcha olimlarga qimmatli maslahatlari uchun mualliflar chuqur minnatdorchilik bildiradilar.

Darslik bo'yicha taklif, tuzatish va mulohazalarni nashriyotga yoki Toshkent Davlat sharqshunoslik institutiga yuborilishini iltimos qilamiz.

TRANSKRIPSION BELGILAR

Unlilar uchun

a — til orqa, lablanmagan, keng.

ä — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.

e — til oldi, lablanmagan, o'rta-keng.

i — til oldi, lablanmagan, tor.

ı — til orqa, lablanmagan, tor.

o — til orqa, lablangan, o'rta-keng.

ö — til oldi, lablangan, o'rta-keng.

u — til orqa, lablangan, tor.

ü — til oldi, lablangan, tor.

ā — orqa qator o'rta-keng unli bo'lib, fors-tojik va XIV asrdan boshlab o'zbek adabiy tilidagi so'zlarda qo'llanadi.

Arabcha so'zlardagi til o'rta, qisqa (a) unlisi va forscha-tojikcha so'zlardagi til oldi, qisqa (a) unlisi (a) orqali berildi (masalan, *amal*, *qalam*, *shahar*, *safar*).

Undoshlar uchun

ŋ (ng) — portlovchi, burun tovushi, sonor — (masalan, *миг*, *mej*, *кег*);

j — til oldi, jarangli, qorishiq undosh — (masalan, *juft*, *jumla*) va til oldi, jarangli, sirg'aluvchi (masalan, *jurnal*);

j — til oldi, jarangli, sirg'aluvchi undosh — (masalan, *ajdar*, *ajun*).

sh — til oldi, jarangsiz, sirg'aluvchi;

ch — til oldi, jarangsiz, qorishiq;

g' — chuqur til orqa, jarangli.

Boshqa undoshlar uchun hozirgi o'zbek alfavritida mavjud bo'lgan quyidagi belgilar qo'llandi: b, v, g, d, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, ', q, g', h.

Arab va fors so'zlarida ishlatiladigan ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) undoshlari uchun odatdagi (s), (z), (t) belgilari olindi.

Tish aro jarangli ʔ undoshi belgisi uchun d olindi.

SHARTLI QISQARTMALAR

Foydalanilgan adabiy asarlar

- Abushqa** — Lug'ati Abushqa (V.V. Velyaminov-Zernov nashri: SPb., 1868).
- Amiriy** — Yusuf Amiriy. Bang va chog'ir orasinda munozara (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- BV** — Vosifiy. Badoe ul vaqoe (Dilovor tarjimai. Qo'lyozma, O'zFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 3344).
- BN** — Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma (N.I. Ilminskiy nashri, Kazan, 1857).
- Bobur** — Bobur. Devon (A.N.Samoylovich nashri, Petrograd, 1917).
- Gulxaniy** — Gulxaniy. Zarbulmasal (F. Is'hoqov nashri, Toshkent, 1976).
- DN** — Yusuf Amiriy. Dahnoma (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- KT, kt** — Kultegin sha'niga qo'yilgan katta yodnoma.
- KT, kch** — Kultegin, kichik yodnoma.
- LN** — Xo'jandiy. Latofatnoma (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Lutfiy** — Lutfiy. Devon (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- MK yoki** — Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk (S. M. Mutallibov nashri, Toshkent, 1960, 1961, 1963).
- DLT**
- MN** — Xorazmiy. Muhabbatnoma (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).
- Munis** — Sher Muhammad Munis. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi Yu.Yusupov, Toshkent, 1957).
- Muqimiy** — Muqimiy. Asarlar to'plami. Ikki tomlik (Nashrga tayyorlovchi G'. Karimov, Toshkent, 1960).
- Navoiy, LT** — Alisher Navoiy. Lisonut tayr (Ilmiy-tanqidiy

- matn. Tayyorlovchi Sharafiddin Eshonxo'jayev, Toshkent, 1965).
- Navoiy, MA** — Mezonu'l evzon (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi Prof. dr. Eraslan, Anqara, 1993).
- Navoiy, ML** — Alisher Navoiy. Muhokamat-ul lug'atayn. (M.Quatremere nashri, Parij, 1841).
- Navoiy, MN** — Alisher Navoiy. Majolisun nabois (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi S.G'aniyeva, Toshkent, 1961).
- Navoiy, Msh** — Alisher Navoiy. Munshaot (Qo'lyozma: M. E. Saltikov-Shchedrin nomidagi Sankt-Peterburg Davlat kutubxonasi, X-55).
- Navoiy, MQ** — Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi A. N. Kononov, M. —L., 1948).
- Navoiy, SI** — Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy (Porso Shamsiyev nashri, Toshkent, 1961).
- Navoiy, SS** — Alisher Navoiy. Sab'ayi sayyor (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1956).
- Navoiy, FK** — Alisher Navoiy. Favoidul kibar (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №774).
- Navoiy, FSH** — Alisher Navoiy. Farhod va Shirin (Tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1963).
- Navoiy, CHD** — Alisher Navoiy. Chor devon (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №677).
- Navoiy, G'S** — Alisher Navoiy. G'aroyibus-sig'ar. (Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv. №790).
- Navoiy, HA** — Alisher Navoiy. Hayratul-abror (Ilmiy-tanqidiy matn. Tayyorlovchi Porso Shamsiyev, Toshkent, 1970).
- NF** — Mahmud Ali. Nahjul farodis (Ya.Ekman nashri, Anqara, 1956).
- Atoiy** — Atoiy. Devon (Qo'lyozma: Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, V-2456).

PDP	— Малов С.У. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951.
Sakkokiy	— Sakkokiy. Devon (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 2079).
Sanglah	— Mirza Mehdiyxon. Sanglah (J.Klosson nashri, London, 1960).
Saroyi	— Sayfi Saroyi. Guliston bit-turkiy (H.Usmonov va Z.Maqsudovalar nashri, Qozon, 1980).
Suvr	— Suvarnaprabhasa ("Oltun yorug"dan). (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
Tafsir	— O'rta Osiyo tafsiri (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-197).
TVG	— Turkiston viloyatining gazetisi.
TN	— To'tinoma (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-172/II).
Toj.	— Tojyuuq sha'niga qo'yilgan yodnoma (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
TT	— Turfan matnlari (V. Bang va A. Gaben nashrlari, Berlin, 1929, 1930, 1931, 1934, 1954, 1958, 1959).
FI	— Munis va Ogahiy. Firdavsul iqbol (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-571).
Furqat	— Furqat. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik (Nashrga tayyorlovchi Xolid Rasul, Toshkent, 1959).
XSH	— Qutb. Xisrav va Shirin (A. Zayonchkovskiy nashri, Varshava, 1954).
SHN	— Muhammad Solih. Shayboniynoma (T. M. Melioranskiy nashri, SPb., 1908).
SH.tar.	— Abulg'ozii Bahodirxon. Shajarai tarokima (A. N. Kononov nashri, M. -L., 1958).
SH.turk	— Abulg'ozii Bahodirxon. Shajarai turk (N. Rumyansev nashri, Kazan, 1925).
Yaqiniy	— Yaqiniy. O'q (va) yoy orasinda munozara (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).

O'N

O'rx.-En.

Qad. uyg'.

QA

QB

QR

Haydar

Huvaydo

HH

— O'g'uznoma (A. M. Sherbak nashri, M., 1959).

— O'rxun-Enasoy yodgorliklari (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1951). 2. Енисейская письменность тюрков. М. -Л., 1952; 3. (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. -Л., 1959).

— Qadimgi uyg'ur tili yodgorliklari ("Oltun yoruq", "Irq bitig", "Tishastvistik", "Xuastuanift" kabi qadimgi uyg'ur yozuvidagi obidalar).

Rabg'uziy. Qissasul anbiyo.

(Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti).

— Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (1. Qo'lyozma, Sharqshunoslik instituti, inv № 1809 (Namangan nusxasi); 2. Q. Karimov nashri, Toshkent, 1971).

— Qissasi Rabg'uziy (Qo'lyozma, Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limi, S-245).

— Haydar Xorazmiy. Mahzanul asror (Qo'lyozma, Britaniya muzeyi, Add. 7914).

— Huvaydo. Devon (Litografik nashr, Toshkent, 1913).

— Ahmad Yugnakiy. Hibatul haqoyiq (1. Rashid Rahmatiy Arat nashri, Istanbul, 1952; Q. Mahmudov nashri, Toshkent, 1972).

KIRISH

O'zbek tili tarixiy grammatikasi, fonetikasi va leksikologiyasi hozirgi zamon o'zbek tilining grammatik qurilishi, tovush tizimining taraqqiyoti va lug'at tarkibining tarixiy takomilini o'rganadi.

Tarixiy grammatika til tarixi fanining bir qismidir. Til tarixi fanining qolgan barcha sohaları til tarixining boshqa tomonlarini tekshiradi. Masalan, adabiy til tarixi bahsi turli davrlarda yaratilgan adabiy asarlarning tilini va bu adabiy til tarixining tadrijiy taraqqiyotini o'rganadi; eski o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til sohaları hozirgi o'zbek adabiy tili uchun asos bo'lgan davrlardagi adabiy asarlar tilini tekshiradi.

Tarixiy grammatika boshqa fanlar — shevashunoslik, o'zbek xalqi tarixi va etnografiyasi, adabiyot tarixi fanlar bilan bog'lanadi, ya'ni tarixiy grammatikada grammatik qurilish va so'z shakllarining taraqqiyotini xalq tarixi bilan, adabiy til an'analari va adabiy til tarixi bilan, hozirgi zamon shevalari xususiyatlari bilan bog'lanadi, ana shu materiallarga asoslanadi. Xalq tarixida ro'y bergan o'zgarishlar tilga ham ta'sir qilmay qolmaydi. Avvalo, bu ta'sir tilning leksik tarkibida ko'rinib, so'ngra tilning boshqa sohalariga — fonetika va grammatikasiga o'tadi.

Tarixiy grammatika uchun asosiy manba sifatida yozma yodgorliklar, hozirgi zamon sheva xususiyatlari va qardosh turkiy tillarni qiyosiy o'rganish materiallari xizmat qiladi. Tarixiy grammatika qadimgi davrdan tortib, hozirgacha bo'lgan yozma manbalarning tilini tahlil qilish va bir davr yozma manbaining til xususiyatlarini boshqa davr yozma manbalari til xususiyatlariga qiyoslash yo'li bilan til taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlaydi va tilning tadrijiy taraqqiyotini belgilaydi. Hozirgi zamon sheva xususiyatlarini o'rganish ham til tarixini, tarixiy grammatika masalalarini o'rganishda katta manba bo'ladi, chunki tilning ayrim eski, arxaik shakllari shevalarda saqlanib qoladi. Bu shakllarni boshqa turkiy tillardagi ayni shakllar bilan qiyoslab, tarixiy taraqqiyot yo'lini kuzatish mumkin.

Tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qardosh turkiy tillarning materiallari katta yordam beradi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida bir

turkiy tilda arxaiklashib, tamom qo'llanishdan chiqqan shakl boshqa turkiy tilda saqlanishi mumkin. Ana shu saqlangan shaklga qarab, uning tarixiy taraqqiyot yo'lini aniqlash mumkin bo'ladi. Biror turkiy til tarixini boshqa qardosh turkiy tillar tarixi bilan qiyoslab o'rganish tarixiy grammatikaning zaruriy vazifalaridan biridir.

Turkiy xalqlarning, xususan, o'zbek xalqining etnogenezi va tilining shakllanishi

Har bir xalq tilining shakllanishi shu tilda so'zlashuvchi xalqning kelib chiqish tarixi bilan bevosita bog'liqdir.

Turkiy, xususan, o'zbek xalqining etnogenezini aniqlash tarixchilar, etnograflar, arxeologlar, tilshunoslar va adabiyotshunoslar shunga o'xshash soha olimlarining birgalikda ish olib borishlarini talab qiladi. Masalan, hozirgi zamon O'rta va Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezini bilish — shu hududda qadimda yashagan xalqlar — saklar (skiflar), massagetlar, sug'dlar, kushonlar (yoki toxarlar), xunlar hamda boshqa qo'shni xalqlarning tarixini o'rganish bilan bog'liqdir.

Har bir xalqning shakllanishi uning ijtimoiy tuzumi, madaniyati, tili va ongining shakllanishi bilan belgilanadi.

Turkiy xalqlarning genezisi va tilining shakllanishini aniqlashda eng murakkab muammo O'rta va Markaziy Osiyoning eng qadimgi tarixini va bu hududda istiqomat qilgan qadimgi etnik guruhlar, ularning qaysi bir tilda so'zlashganini aniqlash masalasidir.

Bu sohada asosiy manbalar — qadimgi eron, yunon, xitoy, arab tillarida yozilgan yodnomalar, arxeologik qazilmalar hamda hozirgi zamon sheva materiallaridir. Mavjud turkiy yozma yodgorliklarning eng eskilari VII–X asrlarga oiddir.

Manbalardan ma'lum bo'ladiki, eng qadimgi (meloddan avvalgi III–I minginchi yillar) O'rta Osiyoning aholisi skiflar, xorazmlilar, saklar, massagetlar, sug'dlar, qang'li (qang'uy)lar bo'lgan. Amu va Sirdaryoning quyi oqimida massagetlar, Qozog'iston va Sharqiy Turkistonda saklar, Xorazm vohasida xorazmlilar yashagan. Toshkent, Farg'ona, Sug'dning katta qismida turkiyzabon deb

taxmin qilingan etnik guruhlar — qang'uy (yoki qang'li) urug'lari yashagan va ular **Qang'uy (Qang'a) davlatini** tashkil etganlar.

Turkiy urug'larning mustahkamlanishida ishtirok etgan ikkinchi qatlam Markaziy Xitoydan ko'chib kelgan yuechji (kushon yoki toxarlar) va xunlar (milodgacha I minginchi yillar) hamda eftalit urug'lari bo'ldi. Kushonlar **Kushon davlatini** (I–IV asrlar), eftalitlar **Eftalit davlatini** tuzdilar (V–VI asrlar). Eroniy va turkiy tilda so'zlashuvchi bu davlatlar Baqtriya, Sug'd, Xorazm, Parfiya, Marg'iyona, Choch (Shosh), Parkana o'lkalarida barpo bo'ldi. V–VIII asrlar mobaynida sharqdan ko'chib kelgan turkiy urug'lar mahalliy turkiy urug'larning mustahkamlanishida va sug'd hamda xorazmcha so'zlashuvchi urug'larning turklashishida katta rol o'ynadilar.

Ashyoviy dalillar, qadimgi bitiglar O'rta Osiyo xalqlari orasida zardusht dini ta'limoti tarqalgani, amaldagi oromiy yoki mixxat yozuvi^{dan} sug'd va xorazm yozuvi shakllanganini ko'rsatadi. So'nggi ikki yozuv VII asrlargacha qo'llanib keldi.

O'rta Osiyoda Kushon davlatining yemirilishi bilan uning vorisi va davomchisi sifatida Eftalit davlati barpo bo'ldi (V–VI asrlar). Eftalitlar xunlar bilan aralashib, ularning tilida (turkiy tilda) so'zlashganlar.

VII–VIII asrlar **turk xoqonligi davridir**. Bu xoqonlik O'rta va Markaziy Osiyo, Mo'g'uliston va Qozog'istonni o'z ichiga oldi. Ma'lumki, turk xoqonligi keyinroq, 588-yili ikki qismga bo'linib ketdi: Sharqiy xoqonlik (Mo'g'uliston) va G'arbiy xoqonlik (Yettisuv viloyati). G'arbiy xoqonlik qarluq, xalaj, qang'li, turgesh, chigil, o'g'uz urug' birlashmalaridan iborat edi. Keyinroq g'arbiy xoqonlik ham yemirilib, tarkibidagi o'g'uz va qarluqlar ajralib chiqib, alohida o'z davlatlarini tashkil etdilar.

Bu davrda Movarounnahr, Xorazm va Xurosonga shimol va sharqdan turkiy qabilalarning kirib kelishi davom etadi. 745-yili Sharqiy turk xoqonligi uyg'urlar tomonidan yemirildi, **uyg'ur davlati** paydo bo'ldi. Bu davlat 840-yilgacha davr surdi, so'ngra uyg'ur davlati Sibirdan kelgan xakaslar (qirg'izlar) tomonidan yemirilib, **qirg'izlar davlati** hukmron bo'lib qoldi. Uyg'urlarning bir qismi

qarluqlarga qo'shildi, ikkinchi qismi Tibetga ko'chdi, qolgani Oltoida qolib, boshqa turkiy urug'lar bilan qo'shilib ketdi.

Ma'lumki, VIII asr boshlarida O'rta Osiyoni arablar bosib oldi. Bu davrda mahalliy zardushtiy, buddizm, otashparastlik, ko'p xudolilik dinlari o'rnini islom dini egalladi. Arab tili fan va rasmiy davlat tili bo'lib qoldi, arab yozuvi joriy bo'la boshladi.

IX—X asrlar davomida O'rta Osiyo somoniylar davlati qo'l ostida bo'ldi. Bu davrda arab hukmronligi tugatilsa ham, islom dini va aqidalari saqlandi, tobora singib bordi, arab tili fan tili sifatida qo'llansa ham, rasmiy davlat tili fors-tojik tili edi, so'zlashuv tili — turkiy til bo'lgan. Mahalliy turkiy va fors-tojik urug'larining o'zaro aloqasi va qo'shilish jarayoni kuchaydi. Ikki tillilik rivoj topdi. Bu vaqtga kelib arab alifbosi o'zlashib, sug'd, xorazm va pahlaviy yozuvi qo'llanishdan to'xtadi, uyg'ur (to'g'rirog'i, turkiy) yozuvi esa XIII—XIV asrgacha ishlatilib kelindi. Buyuk Rudakiy, Daqiqiy, Firdavsiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oni, Al-Forobiy, Beruniylar shu davrda yashadilar va o'lmas asarlar yaratdilar. Olim va shoirlarga Abu Abbos Ma'mun (999—1016-yillari halif edi) homiylik qildi, mashhur "Ma'mun kutubxonasi" va "Ma'mun akademiyasi" ("Baytul hikma") tashkil bo'ldi.

Umuman, VIII—X asrlarda O'rta Osiyoning sharqiy qismida, janubida, Yettisuvda qarluq, chigil, yag'mo, to'xsi, uyg'ur, o'g'uz, qipchoqlar kabi turkiy urug'lardan iborat bo'lgan konfederatsiyalar tashkil topdi. Bu urug'lar ichida nufuzlisi qarluq urug'lari edi.

Ular Qarluq davlatini barpo qildilar. X asr oxirlarida o'g'uzlar Xorazmni egalladilar.

Buxoroning janubiy qismlarida ular turkman-saljuqiylar nomi bilan yuritilardi. Bu davrda turkiy urug'larning ko'p qismi Yettisuv vohasida joylashgan edi. Qarluqlar Turkmaniston hududida, chigillar Issiqko'lda, yag'molar Issiqko'lning janubida istiqomat qilganlar. Yettisuv vohasidagi konfederatsiyada dam qarluqlar, dam chigillar, dam arg'ular hukmronlik qilardi.

X—XII asrlar qoraxoniylar davlati hukm surgan davrdir. Bu davlat somoniylar davlati o'rnida paydo bo'ldi. Ammo XI asr o'rta-larida qoraxoniylar davlati ikki qismga ajraldi: biri — Sharqiy davlat (markazi — Balasag'un, keyinroq — Koshg'ar), ikkinchisi — G'ar-

biy davlat (markazi — O‘zgand, keyinroq Samarqand). Sharqiy davlatga — Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona, Sug‘d kirs, G‘arbiy davlatga — Afg‘oniston, Shimoliy Eron, keyinchalik Xorazm o‘lkasi kirdi. Bu vaqtga kelib turkiy qabilalar yanada birlashdi, turkiy tilning mavqei ko‘tarildi. Qoraxoniylar davlatini asoslagan urug‘lar qarluqlar, yag‘molar va chigillar edi. XI asrda Qoraxoniylar davlati bilan barobar G‘aznada **g‘aznaviylar davlati** tuzildi va 1017-yili Xorazm ham shu davlatga qo‘shib olindi.

Qoraxoniylar davlatida arab tili ilmiy va diniy til bo‘lib qoldi, fors-tojik tili rasmiy va adabiy til bo‘lsa-da, turkiy tilda ham rasmiy hujjatlar tuzildi. Yusuf Xos Hojibning 6645 misradan iborat “Qutadg‘u bilig” asari, Ahmad Yugnakiyning nazm bilan yozilgan “Hibatul-haqoyiq” asari turkiy tilda yozildi. Bu hol XII asrda o‘zbek adabiy tilining ham shakllana borganidan darak beradi.

XI—XII asrlarda Xorazmga turkiy urug‘larning ko‘plab kelishi tufayli, mahalliy eronzabon Xorazm tilining mavqei pasayib, turkiy tilga o‘tish va turklashish jarayoni kuchaydi.

XII asr boshlarida etnik tarkibi haligacha noaniq bo‘lgan ko‘chmanchi “qora xitoylar” O‘rta Osiyoni bosib olsa ham, katta o‘lpon (solliqlar) berish sharti bilan o‘z yurtlariga qaytdilar.

O‘rta Osiyo xalqlari XIII asrning birinchi yarmi (1219-yil)dan to XIV asrning ikkinchi yarmigacha (1370-yilgacha) **mo‘g‘ullar** asoratida bo‘ldilar. XIV asrning ikkinchi yarmidan XV asrning ikkinchi yarmigacha hokimiyat **temuriylar** qo‘lida bo‘ldi. Temur davlati mo‘g‘ullar vayron qilgan davlatni tikladi, katta hududda mutloq hokimiyat o‘rnatdi.

O‘rta Osiyoda hukm surgan arablar, forslar, mo‘g‘ullar mahalliy urug‘ va qabilalarning etnik tarkibiga va tiliga biror keskin ta’sir ko‘rsata olmadilar, faqat ma’lum davrlarda arab tili ilmiy til, fors tili rasmiy va qisman adabiy til sifatida qo‘llanildi. XIV—XV asrlarda mo‘g‘ul urug‘lari (joleyir, barlas, qavchin, arlat, alchin, duglat, ming, sulduz, mang‘it, qo‘ng‘irot, nayman va b.)ning turkiy urug‘lari bilan aralashuvi va turklashish jarayoni kuchaydi.

Bu davrda o‘zbek adabiy tilining va o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni tugallandi va fan, madaniyat va adabiyot taraqqiy etdi.

Oltin O‘rda inqirozga uchragach (XIV asr boshlari), shuning-

dek, temuriylar davlatining ichki inqirozi davrida Dashti qipchoqning sharqiy qismida (Volga daryosining sharq tomoni va Sirdaryoning shimolidagi, hozirgi Qozog'iston va Sibirning g'arbi-janubiy qismi) XV asrning 20-yillari "**Ko'chmanchi o'zbeklar davlati**" vujudga keldi. Bu davlat o'zbek, qozoq va mo'g'ul urug'laridan (tang'ut, qo'ng'iro't, durman, nayman, xitoy, uyg'ur, qarluq, uyshin, mang'it kabi) tarkib topgan edi. Bu urug'lar umumiy bir nom bilan "o'zbek" deb atalardi. Bu davlatning asoschisi Abulxayrxon (1428—1468) bo'lib, davlat 40 yil hukm surdi. Abulxayrxonning nevarasi **Muhammad Shayboniy (1450—1510)** XV asr boshlarida temuriylar saltanatiga barham berdi, ko'chmanchilar mahalliy urug'larga singib, hududdagi turkiy aholi ham sekin-sekin "o'zbek" deb nomlana boshladi.

"O'zbek" atamasi eskidan ma'lum. Bu nomni shaxs nomi sifatida Nisaviy Juvayniy va Rashiddin (XIII asr) asarlarida qo'llanadi. Oltin O'rda xoni Jujining o'g'li ham O'zbekxon edi. Ildezdilar sulolasidan bo'lmish Ozarbayjon otabeklaridan biri O'zbek nomi bilan atalardi, Xorazmshoh Muhammad (1200—1220) amirlaridan birining ham ismi O'zbek edi. Shunisi muhimki, Dashti qipchoqdagi "o'zbek" qabilalari Oltin O'rda xoni O'zbekxon qo'lida bo'lmagan. "O'zbek" atamasi vengerlarda ham martaba, ham unvon sifatida qo'llanadi. ("Qushbegi", "Otabegi" kabi)¹. Shunisi muhimki, To'xtamish qo'shinlarida ham, Chingizxon askarlari ichida ham turkiy, xususan, o'zbek qabilalari bo'lgan.

XVI—XIX asrlar davomida o'zbek urug'larining tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman urug'lari bilan etnik va madaniy aralashuvi yanada tezlashadi. Ayrim o'zbek va tojikzabon urug' va qabilalarning qo'shilish jarayoni jadallashadi. Dashti qipchoqdan ko'chmanchi qabilalarning ko'chib kelishi davom etadi, qipchoq va qoraqalpoq urug'lari Zarafshon va Farg'ona vodiysiga, qozoqlar Toshkent vodiysiga joylasha boshlaydi.

1559-yili shayboniylar sulolasidan bo'lmish Abdulmo'min

¹ "Turk" atamasi etnik ma'nodagina emas, bir necha qabilalarning siyosiy birlashmasi ma'nosida ham qo'llangan. S. P. Tolstov ta'biricha, "turk" — yosh, uylanmagan yigit ma'nosini ham anglatgan.

vafotidan so'ng hokimiyat yangi, astraxonliklar (ashtarxoniylar) sulolasiga o'tdi. Hokimiyatni Boqi Muhammad egalladi. Hokimiyat markazi Buxoro edi. Bu davrda ayrim urug' va qabilalar nufuzli o'rin olishga harakat qildilar. Sirdaryo atroflarida keneges urug'i, Amudaryo atrofida qatag'on, Samarqand va Farg'onada ming urug'i, Movarounnahr g'arbida mang'itlar va qo'ng'irotililar hokimiyat uchun kurashdilar. Natijada Buxoroda **mang'itlar**, Xivada **qo'ng'irotililar**, Qo'qonda **ming** urug'lari hokimiyatni egalladilar. Shunday qilib, yagona ashtarxoniylar sulolasi barham topib, Qo'qon, Xiva xonliklari va Buxoro amirligi tuzildi. Bu davlat birlashmalari 90 dan ortiq qabila va urug'lardan tarkib topgan bo'lsa-da, hammasi asosan qarluq urug'idan bo'lib, madaniyati bir xil, tili — o'zbek tili edi (ayrim urug'larda ba'zi sheva xususiyatlari saqlangan). Samarqand va Buxoro aholisi o'zbek va tojik tilida so'zlashar edi.

O'rta Osiyo va Qozog'iston o'lkalarining yer osti va yer usti boyliklari, bozori, arzon ishchi kuchi ko'pdan beri Rossiya hukumatini qiziqtirib kelar edi. Bu o'lkani zabt etishga bo'lgan harakat Petr I zamonidan boshlandi. XVIII asrning boshidayoq rus kazaklari Qozog'istonning shimoliga ko'chirilib, Orenburg, Ural va Sibir harbiy okruglari tuzildi, harbiy istehkom va qal'alar qurildi. Shayboniylar davridayoq mahalliy hokimiyat bilan Rossiya savdo aloqalari o'rnatgan edi: mahalliy hukumat va xonliklar paxta, ipak, jun, gilam, qorako'l, meva yuborar, Rossiyadan esa metall, metall buyumlari, yog'och, taxta olardi.

O'rta Osiyoni ochiqdan-ochiq bosib olish 1852-yili Oqmachit (Perovski, keyinroq Qizil O'rda) shahrini zabt etishdan boshlandi. 1860-yili To'qmoq va Pishpak (Beshkek), 1861-yili Yangi Qo'rg'on, 1864-yili Chimkent bo'ysundirildi. 1865-yili Toshkent bosib olindi. Buxoro amiri Rossiya bilan sulh tuzishga majbur bo'lib, bir qancha yerlaridan mahrum bo'ldi. Bosib olingan yerlarda Turkiston general-gubernatorligi tashkil bo'ldi. 1872-yili Xiva xonligi tor-mor qilingach, Xiva xoni "Butunrossiya imperatorining itoatkor xizmatchisi" bo'lganini bo'yniga olib, shartnomaga qo'l qo'ydi, Rossiyaning itoatkor vassali bo'lib qoldi.

1875-yili Qo'qon xonligi ham mag'lubiyatga uchrab, Farg'ona viloyati general-gubernatori M.D. Skobelevga qaram bo'lib qoldi.

Qozog'istonga kelsak, qozoqlarning kichik juz urug'i 1730-yili, o'rta juz urug'i 1735-yili, katta juz urug'i 1847-yili rus fuqaroligiga o'tkazilgan edi.

Shuni qayd etish lozimki, qadimgi sak, massaget, sug'd, xorazm va mahalliy turkiy urug'lar, shuningdek, keyingi davrlarda qo'shilgan etnik guruhlar faqat o'zbek, turk yoki qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, uyg'ur va boshqa turkiy xalqlarninggina emas, qo'shni tojik xalqining ham shakllanishiga asos bo'ldi.

Shuni ham hisobga olish kerakki, turli turkiy xalqlar tarkibida bir xil urug' va qabilalar ham ishtirok etishi mumkin. Masalan, o'zbek va qozoq xalqi tarkibida qipchoq, joloyir, nayman, qatag'on kabi urug'lar mavjud. Binobarin, bu xalqlar tilida ana shu urug'larga xos til xususiyatlari bo'lsa, ular keyingi davrdagi o'zaro aloqa mahsuli deb qaralmasligi kerak.

Xullas, O'rta Osiyoda va Qozog'iston hududida hukumatlarning o'zgarishi etnik tarkibni o'zgarishiga olib kelmadi. Katta o'rinni (Markaziy Osiyo, Janubiy Sibir, Qozog'iston, Oltoy, O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston)ni egallagan turklar hokimiyatidagi etnik guruhlarining tili, odati, kiyimi, madaniyati bir-biriga yaqin bo'lib qolaverdi. Har bir xoqonlikni barqaror etnik guruhlar tashkil etdi. Bu etnik guruhlar nufuzli biron urug' nomi bilan yuritilsa ham, bunday urug'lar tarkibida ko'plab boshqa urug'lar ham bo'lgan. Masalan, qarluq urug' birlashmasi ichida chigillar (asosan, Movarounnahrda), yag'mo (Ila daryosi havzasidan Koshg'argacha bo'lgan hududda) yashagan. Ayniqsa, uyg'ur urug' birlashmalari turli turkiy urug'larni o'z tarkibiga birlashtirishi bilan ajralib turar edi. Shuning uchun ham qadimgi urug' birlashmalarining bunday umumiy nomigagina qarab, hozirgi zamon turkiy xalqlarining tarixini shu urug' birlashmalariga nisbat berib bo'lmaydi. Masalan, qadimgi uyg'ur nomi bilan yuritilgan etnik guruhlar, uyg'ur madaniy va yozma yodnomalari faqat hozirgi zamon uyg'urlariga taalluqli bo'lmay, bu etnik guruhni tashkil etgan boshqa turkiyzabon urug' va qabilalarga ham oiddir¹.

¹ Ilmiy adabiyotda Markaziy Osiyoda milodgacha yashagan turli turkiy urug'larni uyg'urlar deb nomlangan (qarang: A.M.Щербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из восточного Туркестана, Москва-Ленинград, 1962, стр.13).

XI asrga kelib, O'rta Osiyoda turli katta va nufuzli turkiy urug'lar — o'g'uzlar janubni, qarluq va uyg'urlar sharqni, qipchoqlar g'arbni (Yenisey bilan Volga daryosi oralig'ini) egallagan edilar. Bu urug' nomlari shartli bo'lib, har birining tarkibida o'nlab mayda urug' va qabilalar bo'lgan.

Ma'lum davrlarda ayrim urug' va qabilalar birinchi o'ringa o'tadi. Davlat ishlari ana shu nufuzli urug' tilida olib boriladi, asarlar yoziladi¹.

Ma'lumki, umumxalq og'zaki tili adabiy tilning shakllanishidan oldinroq yuzaga kelgan. Bunda nufuzli bir yoki bir necha qabila yoki urug' tili umumxalq tili sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga og'zaki so'zlashuv tili sifatida shevalar ham saqlanadi.

Har bir davrdagi siyosiy hokimiyat (qang'uy, kushon, eftalit davlatlari, turk xoqonligi, qoraxoniylar davlati va b.) turli etnik guruhlarini jipslashtirdi, ularning tilini yaqinlashtirdi. Umumxalq tilining yoyilishiga va turli etnik guruhlar tomonidan uni o'zlashtirilishiga sabab bo'ldi.

Shunisi xarakterliki, VI—X asrlar davomida davlatlar tez-tez o'zgarib turishiga qaramay, bu davrda yaratilgan yozma yodgorliklar tilining bir xil bo'lishi umumxalq tilining qanchalik barqaror bo'lganini ko'rsatadi.

Har bir davrda, har bir xoqonlik yoki davlatda biron urug' yoki urug'lar birlashmasi hukmron bo'lgan. Kushonlar davrida **kushonlar** va **qang'uylar** (yoki qang'lilar) hokim bo'lsa, g'arbiy turk xoqonligida **qarluq**, **qang'li**, **turgesh**, **chigil**, **uyg'ur** urug'lari ko'pchilikni tashkil etgan; bular ichida asosiy urug' qarluqlar edi. Qoraxoniylar davlatida asosiy o'rinni **qarluq**, **chigil**, **uyg'urlar** egallaydi.

Mahmud Koshg'ariy qipchoq, o'g'uz, uyg'ur tillarini bir-biridan farqlaydi, bu davrda chigillar qarluq urug'lari birlashmasiga kirib, unga singiy boshlagan. M.Koshg'ariy o'g'uz, yag'mo, tuxsi tillarini nozik va to'g'ri til deb biladi, ammo uningcha, eng to'g'ri til (adabiy til demoqchi) xoqoniy tilidir (Bartold fikricha, bu til — yag'mo tilidir)².

IX—X asrlarga kelib, Shosh (Choch), Farg'ona, Sharqiy Tur-

¹ Ibn Muhananing aytishicha, qang'li tilida maxsus lingvistik asar yaratilgan.

² Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. 1 tom, 66-bet.

kistonning g'arbiy qismida qang'li, o'g'uz, qarluq, chigil, qipchoq urug'larining uyushishi natijasida ayrim turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining shakllanishiga zamin hozirlandi.

Shunday qilib, o'zbek xalqi O'rta Osiyo va Qozog'istonning sak, massaget, qang'uy (qang'li), sug'd, Xorazm va boshqa etnik guruhlarining keyingi davrlarida bu hududga ko'chib kelgan turkiy urug' va qabilalarning qo'shilishidan shakllandi, bu jarayon XIII asrga kelib tugallandi. Umumo'zbek (turkiy-o'zbek) tilining shakllanishi ham ana shu davrga — XIII asrga to'g'ri kelib, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqish jarayoni esa XI—XIII asrlarni o'z ichiga oladi.

Hozirgi zamon o'zbek xalqining etnik tarkibi va shevalari ham o'zbek tilining shakllanishidagi bu murakkab tarixiy jarayonni tasdiqlaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchta sheva guruhidan tashkil topgan bo'lib, bular — janubi-sharqiy, janubi-g'arbiy va shimoli-g'arbiy guruhlardan iborat. Bu shevalar qarluq, qipchoq, o'g'uz til xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

O'zbek xalqi va tilining shakllanishi

Turkiy tillarning bizga ma'lum bo'lgan qadimgi yozma yodgorligi — toshga, sopol, yog'och va terilarga yozilgan bitiklar (Kultegin, To'nyuquq bitiklari, tangalar, rasmiy hujjatlar (qarang: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М - L, 1951) VII—VIII asrlarga oid bo'lib, ularning til xususiyati bu davrga kelib, bir qolipga tushgan umumturkiy yozuv tilining shakllanganidan dalolat beradi. Bunday ishlangan, bir qolipga tushgan yozuv tilining shakllanishi bir necha asrlar avval bo'lgan edi, deyishimizga asos bor.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari, Yusuf Xos Hojibning o'lmas "Qutadg'u bilig"dek falsafiy-didaktik dostoni, XII—XIII asrlarda yozilgan Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari, "O'g'uznoma" kabi yozma yodnomalar faqat o'zbek xalqininggina emas, bu asarlar bitilgan davrda O'rta va Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan barcha turkiy xalqlar (turk, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur, qoraqalpoq va b.)ning ham qadimgi yozma yod-

gorliklari deb bilish kerak. Shunday ekan, XI yoki XII asrlarda o'zbek xalqi va uning tili, boshqa asosiy turkiy xalqlari va tillari bilan barobar shakllana boshlagan edi.

XI—XIV asrga kelib, siyosiy va ijtimoiy parokandalik (Qoraxoniylar davlatining ikkiga bo'linishi va b.) tufayli adabiy tilning ikkinchi shevasi shakllandi: biri — Sirdaryo quyi oqimi, Xorazm, Ozarbayjon, Qrim, Misrda tarqalgan y lashuvchi **qipchoq-o'g'iz** guruhi, **ikkinchisi** — Movarounnahrda shakllangan **j-a-z** lovchi **qorliq, o'g'iz-qipchoq** shevasi. Har ikki sheva XV asrda Navoiy asarlarida mukammallashtirilgan yagona eski o'zbek adabiy tiliga asos bo'ldi. Har ikki adabiy tilning asosi — qoraxoniylar davrida shakllangan **eski turkiy til** deb tushunish kerak.

XIV asrda Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy kabi buyuk shoir, yozuvchi va mashhur olimlarning xizmatlari tufayli boyigan umumo'zbek xalq tili XV asrda Alisher Navoiy tomonidan mukammal adabiy til darajasiga ko'tarildi. Arab va tojik (fors) tillarini mukammal bilgan, tojik (fors) tilida "Foniy" taxallusi bilan devon tuzgan Alisher Navoiy shu tillarning fazilatlarini o'zbek (turk) tiliga singdirib, o'zbek (turk) tilining boy imkoniyatlari va nozik tomonlarini nazariy jihatdan isbotlab¹, o'zi ham shu tilda buyuk asarlar yaratib², eski o'zbek adabiy tilini mukammallashtirdi va shunday yuksak pog'onaga ko'tardiki, bu til butun O'rta Osiyo, Qozog'iston, Ozarbayjon va boshqa o'lkalarda ijod qiluvchi shoir va yozuvchilarga namuna bo'ldi va bir necha asrlargacha shu uslubda, shu adabiy tilda asarlar yaratildi.

XV asr o'zbek adabiy tili va adabiyoti sharqshunoslar va turkiyshunoslar orasida "chig'atoy tili", "chig'atoy adabiyoti" deb yuritilib kelinadi. Ma'lumki, Chingizxon ikkinchi o'g'li Chig'atoyga O'rta Osiyoning Olmaliqdan to Amudaryoga qadar bo'lgan yerini bo'lib bergan edi. Bu yerlar Chig'atoy yurti, Chig'atoy eli deb nomlangan. Bu davrda va undan keyin yaratilgan adabiyot ham, adabiy til ham shunga nisbat berib kelindi. Shuning uchun, o'zbek (turkiy) tilida yaratilgan adabiyotni va shakllangan adabiy

¹ Alisher Navoiy. Muhokamatul lug'atayn, Uzgoslitzdat, Toshkent, 1940.

² Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to'plami, «Fan» nashriyoti, 2000–2003-yillar.

tilni mo'g'ul millatidan bo'lmish Chig'atoyga bog'lash to'g'ri bo'lmaydi.

Sharqshunos V.V. Radlov "chig'atoy" tilini sun'iy til deb biladi¹. A.M. Sherbak fikriga ko'ra, "chig'atoy tili" biror shevaga asoslangan so'zlashuv tili bo'lib, adabiy tildan farqlanib turgan va XV asrga kelib, bu til mumtoz til shaklini olgan².

Alisher Navoiy ham o'z tilini turkiy til deydi. Navoiy tili haqida Bobur yozar ekan, bu til Andijon shevasiga yaqin til deb izohlaydi: "Elning lafzi qalam birla rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bavujudkim Hirida nash'u namo topibdur, bu til biladur"³. Boburning bu fikriga V.V.Radlov qo'shilmaydi, ko'rsatilgan asarida eski o'zbek adabiy tilini (uni V.V.Radlov "Бос-точный тюркский или джигатайский язык" deb nomlaydi) sun'iy bir til deb biladi⁴.

Haqiqatan ham Alisher Navoiy asarlarini tushunish uchun ma'lum bir tayyorgarlik kerak. Navoiy asarlaridagi butun so'zlar-ning 55 foizi o'zbekcha (turkiy), 20 foizi arabcha, 19 foizi — fors-tojikchadir⁵.

Alisher Navoiy asarlarining hozirgi zamon o'zbek tiliga munosabati haqida gap borganda quyidagi holatlarni inobatga olish kerak:

1. Navoiy zamoni bilan hozirgi davr orasida 557 yildan ortiq vaqt o'tdi. Bu vaqt ichida ko'p o'zbekcha (turkiy) so'zlar arxaiklashdi, iste'moldan chiqdi, ko'p arab va fors-tojik so'zlari va iboralari o'zbekcha so'z va iboralar bilan almashtirildi yoki buning aksi bo'ldi:

a) "Navoiy asarlari lug'ati"ning birgina "A" harfida quyidagi-

¹ Радлов В.В. Ярлыки Темур Кутлуга и Тохтамыша, ЗВО РАО, т. III, вып. 2, 1888, стр. 2.

² А.М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, стр. 13.

³ Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". 1-qism, O'zbekiston Davlat nashriyoti, Toshkent, 1948-y., 18-bet. A.M. Sherbak ham bu fikrni tasdiqlaydi: A.M. Щербак, Грамматика староузбекского языка, стр. 13.

⁴ Radlov V.V. Ko'rsatilgan asar.

⁵ O'qiyos uchun: Lutfiyda — 71, 16, 9 foiz, Sakkokiyda — 69, 15, 15 foiz, Husayniyda — 60, 17, 16 foiz. Бахрам Вафаев. Лексика произведений Алишера Навои, АДД, Ташкент, 1989 г., стр. 12.

cha o'zbekcha (turkiy) so'zlar arab yoki fors (tojik) so'zlari bilan almashdi yoxud uning o'rniga boshqa o'zbekcha (turkiy) so'zlar qo'llandi: *Abushqa* — er, qari kishi; *ayolg'u* — musiqa asbobining bir turi; *ayoq* — qadah, kosa; *ayoqchi* — kosagul (may quyuvchi), *ayilmoq* — hushyor bo'lmoq; *aldaramoq* — sarosima bo'lmoq; *aliq* — yem-hashak; *anif* — qo'pol, o'chakuvchi; *artilmoq* — oshib o'tmoq; *atlas* — tekis va b.;

b) arabcha so'zlar o'rnida o'zbekcha (turkiy) yoki fors-tojikcha so'zlar ishlatildi: *abas* — bekor; *abd* — qul; *abkom* — soqov, gung; *abus* — xunuk va b.;

d) fors-tojik so'zlari o'rniga arabcha yoki fors-tojikcha so'zlar bilan almashdi: *abr* — bulut; *abrishim* — ipak; *abru* — qosh; *anrud* — nok va b¹.

2. Navoiy asarlari tili ikki va uch tilli Xuroson aholisi uchun o'z davrida tushunarli edi: "...Mir Alisher Navoiyning musannafati bavujudkim Hirida nash'u namo topibdur bu til biladur"².

3. Alisher Navoiy o'zbek adabiy tilini yuqori pog'onaga ko'tarmoqchi edi. Shu maqsadda u arab va fors-tojik tillarining eng yaxshi xususiyatlaridan foydalanadi, o'zbek tilining boy imkoniyatlarini ishga soladi.

Alisher Navoiy yaratgan adabiy til uslubi ko'p turkiy yozuvchi va shoirlar uchun namuna bo'ldi, hatto nasriy asarga xos uslubi XIX asrgacha saqlandi (Furqatning nasriy asarlariga qarang).

O'zbek adabiy tilini so'zlashuv (xalq) tiliga yaqinlashtirish namunalarini XVII asrdan boshlab Abul G'ozil Bahodirxon, Turdiy, Gulxaniy asarlarida ko'ramiz.

XIX asrning ikkinchi yarmida chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyoni zabt qilinishi bilan (rus-tuzem maktablarining ochilishi, iqtisodiy talonchilik, siyosiy hokimiyatning ruslar qo'lida bo'lishi va h.) va yangi gazeta-jurnallarning nashr etilishi munosabati bilan ko'plab rus va baynalmilal so'z va iboralar o'zbek tiliga (so'zla-

¹ Navoiy asarlari lug'ati, tuzuvchilar P.Shamsiyev va S.Ibrohimov, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972-yil, 20–70-betlar.

² Bobur. "Boburnoma". Toshkent, 1989-y., 6-bet.

shuv va adabiy tilga) kirib kela boshladi. Bu jarayon ayniqsa, XX asrning 20-yillaridan tezlashdi. Agar 1922-yili o'zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy atamalarning 0,9 foizi rus-baynalmilal atamalar bo'lsa, 1980-yillarga kelib 20 foizni tashkil etdi.

Aniq fanlar bo'yicha esa rus-baynalmilal atamalar 70–80 foizga, kimyo fanida esa 90–95 foizga borib qoldi.

Faqat O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan o'zbek tiliga davlat tili maqomi (statusi)ning berilishi o'zbek tilining kamsitilishiga chek qo'ydi, uning ijtimoiy mavqeini ko'tardi.

Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining o'rganilishi

Turkiy xalqlar va ularning tilini o'rganishga qiziqish juda qadimdan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit-turk" asarida (1073–1074) O'rta Osiyodagi turli turkiy urug'larning tilini chuqur tahlil qiladi. Keyingi davrlarda turkiy tillarning lug'atlari tuziladi. Bu lug'atlarda shu tillarning grammatik, fonetik, leksik tahlili ham beriladi. Ana shunday olimlardan biri Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida 1075-yili tug'ilgan Zamaxshariy (1075–1144)dir. U "Muqaddamat-ul-adab" nomli arabcha-forscha-turkcha lug'at tuzadi. Mo'g'ullar davrida noma'lum muallif tomonidan bu lug'at mo'g'ulcha so'zlar bilan to'ldiriladi. XIII–XIV asrlar mobaynida turkcha-arabcha, turkcha-forscha tarjima lug'atlari ko'plab tuziladi: "Kitabi majmu-u-tarjimon turkiy va ajamiy va mo'g'oliy" (1245-yil); "Kitob-ul-idrak li-lison-al-atrok" (muallifi — Asiriddin Abu Hayyon, 1256–1345-yillar); "Xiliat-ul inson va xalibat-ul lison" (muallifi — Jamoliddin ibn Muxanna, Ozarbayjonda XIII asr oxiri — XIV asr boshlarida yozilgan); "Kitabu bulg'at-al mushtaq fil lug'ati at turk va-l-yozilgan); "Jamoliddin at-Turkiy, XIV asr o'rtalarida Suriyada qifchoq" (yozilgan); "Kitobu-at tuhfatu-uz zakiyatu fil lug'ati at turkiya" (XV asrda Misrda yozilgan) va boshqalar.

Alisher Navoiy buyuk shoirgina bo'lib qolmay, tilshunos olim ham edi. U o'zining bu masalaga bag'ishlangan "Muhokamatul-lug'atayn" (1499-yili yozilgan) asarida eski o'zbek adabiy tili (turkiy) bilan fors tilini chuqur tahlil qilib beradi.

Alisher Navoiydan so'ng uning asarlarini izohlashga bag'ishlangan turli lug'atlar yoziladi. Toli' Imoniy Xiraviyning "Badoe-al-lug'at"i (XV asr oxiri), "Abushqa" (XVI asr 1-yarmida yozilgan "Chig'atoycha-turkcha lug'at"), "Lug'ati turkiy" (Fazlullaxon tomonidan XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan, eski o'zbek tilining lug'ati va grammatikasiga oid), "Kelurnoma" (XVII asr oxirida Muhammad Yaqub Chingiy tomonidan tuzilgan), "Sangloh" (Mirza Mehdixon tomonidan 1760-yili yozib tugatilgan chig'atoycha-forscha lug'at; bu lug'atning muqaddimasida eski o'zbek tilining grammatikasi tahlil qilinib, u "Maboni-ul-lug'at" deb nomlanadi). Bulardan tashqari, eski o'zbek tili lug'ati va grammatikasiga oid Muhammad Rizo Xoksor (1798—1799), Fath Alixon Kojariy (1857—1858), shayx Sulaymon Buxoriy va boshqalarning asarlari bor. Eski o'zbek adabiy tili davriga oid A.M. Sherbakning ishlari ham ma'lum.

Rossiyada turkiy xalqlar va ularning tillariga bo'lgan qiziqish Rossiya Fanlar akademiyasi tashkil etilgan vaqtlardanoq boshlangan. XIX asr boshlarida Moskva, Qozon, Xarkov, Peterburg universitetlarida Sharq tillari kafedralari tashkil etildi. 1854—55-yillarda Peterburg universiteti qoshida Sharq tillari fakulteti ochildi. Tatar tilining birinchi grammatikasi Iosif Giganov tomonidan 1801-yili Peterburgda nashr etildi.

A.Kazimbek turkiy tillar grammatikasini (1839), O.Betling yoqut tili grammatikasini (1851) yozdi, I.N.Berezin eski o'zbek tili yodnomalari xrestomatiyasini (1857) tuzdi.

N.I.Ilminskiy XVI asr eski o'zbek adabiy tili yodnomasi "Boburnoma"ning (1865), G.Vamberi shu davr yodnomasi bo'lmish "Shayboniynoma"ning (1885) til xususiyatlariga oid tekshirish olib bordi. O'rta Osiyo turkiy tillarining tarixini, qadimgi run va uyg'ur yodnomalari, "Qutadg'u bilig"ni o'rganish va e'lon qilishda, turkiy tillarning qiyosiy lug'atini tuzishda V.V. Radlov (1837—1918), qadimgi yodnomalarni nashr qilish va til tarixini hamda hozirgi turkiy tillarni o'rganishda N.F.Katanov, P.M.Melioranskiy, S.E.Malovlar ilmiy ishlar olib bordilar.

XX asrning 20-yillariga qadar rus va g'arb turkiyshunoslari, asosan, qadimgi va eski yozma yodgorliklarni e'lon qildilar va til tarixini o'rgandilar. Biroq bu bosqichda turkiy tillarni o'rganish,

asosan, umumiy tarzda bo'lib, biror aniq turkiy tillar ustida ilmiy ish olib borish kamdan-kam amalga oshirildi. O'zbek tili ham alohida ilmiy-tekshirish manbai bo'lmay, bu til amaliy maqsadlarda o'rganildi, xolos. (Masalan, Is'hoqxonto'ra Ibratning besh tillik lug'ati (1901-y.); Mulla Muhammadamin Karimxo'janing arab tili grammatikasi asosida yozilgan «Turkcha qoida» (1913-y.); В.П.Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка, Самарканд, 1889; Н.П.Остроумов. Этимология сартовского языка, Ташкент, 1910 va boshqalar.)

XX asrning 20-yillaridan so'ng turkiy tillarni, xususan, o'zbek tilini o'rganish keng avj olib ketdi. Fitrat, G'ozii Olim Yunusov, Elbek, A. Zohiriy va boshqalar). Turkiy tilda so'zlashuvchi barcha respublika va viloyatlarning Fanlar akademiyalarida va oliy o'quv yurtlarida turkiy tillar yozma yodgorliklarini e'lon qilish, tahlil etishda, hozirgi zamon turkiy tillar va ularning shevalarini o'rganish bilan yuzlab milliy mutaxassislar shug'ullanmoqdalar. O'zbekistonda ham hozirgi kunda oliy o'quv yurtlarining o'zbek tili kafedralarida, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida, Moskva, Sankt-Peterburg va boshqa shaharlardagi ilmiy-tekshirish institutlarida, chet ellarda o'zbek tili har tomonlama chuqur o'rganilmoqda.

Turkiy tillar va ularning tasnifi

Turkiy tillar oilasiga 70 ga yaqin tillar kirib, bu tillarda 200 mln.ga yaqin kishi so'zlashadi¹. Turkiy xalqlar mustaqil turk jumhuriyatlarida, Rossiya, Ruminiya, Polsha, Turkiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Eron, Qoshg'ar (Sharqiy Turkiston), g'arbi-shimoliy Xitoy kabi mamlakatlarda joylashgan, turkiy xalqlarning vakillarini dunyoning hamma mamlakat va o'lkalarida uchratish mumkin.

Fonetik, grammatik, leksik tomondan yaqin turgan tillarni

¹ 1992-yil 4-8-mayda Turkiyaning Anqara shahrida bo'lib o'tgan Qurultoy ma'lumotlari ("Turkiston" gazetasi, 16.05.92).

olimlar **ural-oltoy** va **oltoy tillari oilalari** guruhiga tasnif etadilar. **Ural-oltoy tillari** oilasiga quyidagi tillar kiradi:

- I. Fin-ugor tillari.
- II. Turkiy tillar.
- III. Mo'g'ul tillari.
- IV. Koreya tili.
- V. Yapon tili.
- VI. Tungus-manjur tillari.

Bu nazariyaning asoschilari — R.Rask, V.Shott, M.A.Kastren, O.Betling, V.Tomsenlardir. Bu nazariyaga ko'p turkiyshunos olimlar qo'shilmaydi (Yu.Nemet, R.Ramsted, E.D.Polivanov, A.Sherbak, V.Kotvich va b.).

Oltoy tillari oilasi tasnifiga quyidagi tillar kiritilgan:

1. Turkiy.
2. Mo'g'ul.
3. Koreya.
4. Yapon.
5. Tungus-manjur.

Turkiy tillar oilasi nazariyasiga ko'ra, turkiy tillarni tasnif qilishda ba'zi olimlar **geografik** o'rinishishni asos qilib oladilar. Masalan, V.V.Radlov turkiy tillarni to'rt guruhga bo'ladi:

- 1) Sharqiy guruh — bunga oltoy, chulim turklari, qaragas, xakas, sho'r, tuva va yenisey turklari tillari kiradi;
- 2) G'arbiy guruh — Sibir tatarlari, qirg'iz, qozoq, boshqird, qoraqalpoq tillari;

3) O'rta Osiyo guruhi — uyg'ur, o'zbek tillari;

4) Janubiy guruh — turkman, ozarbayjon, turk tillari; yoqut tili esa alohida guruhni tashkil etadi.

F.E.Korsh, I.Bensig, K.Menges, V.A.Bogoroditskiy, G.Ramstedt tasniflari ham geografik (joylashish) asosida bo'lib, tillar bir-biridan ayrim xususiyatlari bilangina farqlanadi.

A.N.Samoylovich turkiy tillarni **fonetik** xususiyatlariga ko'ra tasnif qiladi:

- 1) *R* guruhi. Bu guruhga qadimgi bulg'or, hozirgi chuvash tillari kiradi. Bu tillarda boshqa turkiy tillardagi *y* (qadimgi *z* — *d*/*z*) tovushi *r* bo'lib talaffuz etiladi: *oyoq* — *ura*.

Boshqa fonetik xususiyatlari: *taxar* (to'qqiz), *pul* (bol), *tau*//
tu (tog'), *sari* (sariq), *qalan* (qolgan).

2) *D* guruhi. Bunga uyg'ur va shimoli-sharqiy turkiy tillar kiradi. Bu tillarda "y" tovushi *d* tarzida (O'rxun-Enasoy yodnomalari, qaragas, salar, tuva, qadimgi turkiy tillari) yoki *z/t* tarzida (yoqut tili) talaffuz qilinadi.

Boshqa fonetik xususiyatlari: *toquz*, *pol*, *tag'*, *sarig'*, *qalan*.

3) *Tau* guruhi (tog' so'zini *tau* deb talaffuz qilinishiga ko'ra). Bu guruhga shimoli-g'arbdagi turkiy tillar — altay, qirg'iz, qumiq, qarachay-balqar, qarayim, tatar, boshqird, qozoq, no'g'ay tillari kiradi. Boshqa fonetik xususiyatlari: *tog'uz*, *ayaq*, *bol*-//*bul*-, *tau*, *sari*, *qalg'an*.

4) *Tag'liq* guruhi (*tag'liq* deb talaffuz qilinishiga ko'ra). Bu guruhga janubi-sharqdagi turkiy tillar — eski o'zbek tili, hozirgi uyg'ur va o'zbek tillari kiradi. Boshqa fonetik xususiyatlari: *tog'uz*/
/toqqis, *ayaq*, *bol*, *tag'*, *sarig'*, *qalg'an*// *qalgan*.

5) *Tag'li* guruh (*tag'li* deb talaffuz qilinishiga ko'ra). Bu guruhga Xorazm o'zbeklari, qipchoq-turkman tillari kiradi: *doquz*, *ayaq*, *bol*, *tag'*, *sari*, *qalg'an*.

6) *O'l* guruhi (*bo'l*- fe'li *o'l*- deb talaffuz qilinishiga ko'ra). Bu guruhni janubi-g'arbdagi turkiy tillar tashkil etadi (ozarbayjon, turk, gagauz tillari).

Boshqa fonetik xususiyatlari: *doquz*, *ayaq*, *dag'*, *sari*, *qalan'*.

N.A.Baskakov va boshqa olimlar turkiy tillarni etnik tarkibiga ko'ra tasnif qiladilar. Bu tasnifga ko'ra, turkiy tillar sharqiy va g'arbiy turkiy tillarga bo'linadi.

Turkiy tillarning sharqiy guruhiga qadimgi uyg'ur, tuva, tofalar (karagas), yoqut, xakas, sho'r, chulem, altay, qirg'iz, Oltoy tillari kiradi. O'zbek tili tarixi bilan bevosita aloqador bo'lgan g'arbiy tarmoq turkiy tillar quyidagicha guruhlariga bo'linadi:

1) *O'g'uz guruhi* (yoki janubiy va janubi-g'arbiy guruh).

Bu guruhga turkman, gagauz, ozarbayjon, turk tillari kiradi. O'g'uz guruhiga kirgan tillarning asosiy xususiyatlari:

¹ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петербург, 1922.

a) soʻz oxiridagi *g*, *gʻ* tovushlari saqlanadi: *beg*, *dagʻ*;

b) soʻz boshidagi *t*, *k*, *q* tovushlari jaranglashadi: *til* — *dil*, *kor* — *gör*;

d) *boʻl* — oʻrnida *oʻl* — shakli ishlatiladi;

e) tushum kelishigi *-i*, qaratqich kelishigi *-in* shaklida qoʻllanadi, joʻnalish kelishigining *-a*, *ya* shakllari bor;

f) singarmoniya, asosan, saqlanadi;

j) sifatdoshning *-asi*, *-mish*, *-an* shakllari qoʻllanadi va boshqalar.

2) **Qipchoq guruhi** yoki gʻarbiy va shimoli-gʻarbiy guruhi.

Bu guruhga tatar, boshqird, qarayim, qumiqliq, qoraqalpoqliq, qozoqliq, qirgʻiz, altay, noʻgʻay tillari kiradi. Qipchoqlik guruhiga mansub turkiy tillarning baʼzi umumiy xususiyatlari:

a) unlilar 8—9 gacha boradi (*a* — *ä*, *ı* — *i*, *u* — *ü*, *o* — *ø*, *e*);

b) *t*, *k* tovushlari soʻz boshida jaranglashmaydi (*til*, *kel*);

d) *q* tovushi *x* ga, baʼzi oʻrinlarda *y* tovushi *j* ga oʻtadi;

e) *çin* > *sh*, *sh* > *s*: *qash* soʻzi *qach* oʻrnida, *qis* soʻzi *qish* oʻrnida (qozoqlik, qoraqalpoqlik tilida).

3) **Qarluqlik guruhi** yoki Oʻrta Osiyo guruhi.

Bu guruhga oʻzbek va hozirgi uygʻur tillari kiradi. Qarluqlik guruhiga kiruvchi tillarning asosiy xususiyatlari:

a) tillar va shevalararo unlilar miqdori 6 tadan 9 tagacha oʻzgarib turadi;

b) *p*, *t*, *k*, *q* tovushlari ikki unli oʻrtasida jarangsizligini saqlay oladi;

d) soʻz oxirida *j*, *gʻ*, *g* undoshlari saqlanadi yoki *q* undoshi *k* ga oʻtadi;

e) *q* va *k* fonemalari farqlanadi;

f) *-gʻan* qoʻshimchali sifatdosh juda keng qoʻllanadi;

j) qaratqich kelishigining qoʻshimchasi toʻliqlik *-niy* shaklida qoʻllanadi.

4) **Bulgʻor guruhi**.

Bu guruhga chuvash tili va oʻlik bulgʻor tillari kiradi. Barcha turkiy tillardan oʻzining fonetik-morfologik xususiyatlari bilan keskin farqlanadi.

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish masalasi

Turkshunos olimlar o'zbek tili tarixini turlicha davrlashtiradilar. N.A. Baskakov turkiy tillarni quyidagicha davrlashtiradi:

1. Oltoy davri (eramizgacha).
2. Xun davri (V asrgacha).
3. Qadimgi turk davri (V—X asrlar).
4. O'rta turk davri (X—XV asrlar).
5. Yangi turk davri (XV—XX asrgacha).
6. Eng yangi davr (XX asrlar)¹.

S.E.Malov o'zbek adabiy tili tarixini uch davrga bo'ladi: uyg'ur davri, chig'atoy davri va hozirgi o'zbek adabiy tili. Bu davrlashtirishga ko'ra, hozirgi o'zbek adabiy tili chig'atoy adabiy tilidan, bu til esa, o'z navbatida, uyg'ur adabiy tilidan kelib chiqadi. S.E.Malov bu tillar taraqqiyotini uch bosqichga bo'ladi:

1-bosqich. Turkiy tillarning *q*-lashish bosqichi. Bu bosqichda so'z oxiri va o'rtaidagi hozirgi *y* tovushi *q* tarzida talaffuz qilindi. Bu tilga run va qadimgi uyg'ur yozuvida ma'lum bo'lgan yodnomalar tili kiradi.

2-bosqich. O'tkinchi davr. Bu davrda *q*-lovchi tillar *y*-lashga o'tadi: *qadin*>*qayin*, *adaq*>*ayaq*, *kedin*>*keyin* kabi. Bu xususiyat oldin jonli tilda ro'y berib, keyinroq yozma adabiy tilga ko'chadi.

3-bosqich. Til batamom *y*-lashishga o'tgan bosqich. Bu davrda arab alifbosi asosiy yozuv bo'lib qoladi. Tilga, ayniqsa, uning adabiy shakllariga g'arbiy (o'g'uz) guruh tillarining ta'siri kuchayadi².

A.N. Samoylovich o'zbek tili tarixini quyidagi davrlarga bo'ladi:

1-davr: qoraxoniylar davri adabiy tili (X—XI asrlar). Bu davr adabiy tilini qoraxoniylar davrida yozilgan adabiy asarlar tili tashkil etadi.

2-davr: o'g'uz-qipchoq adabiy tili davri (XII—XIV asrlar). Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda shakllangan adabiy til bu davr tilini tashkil etadi.

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. М., 1962, стр. 148—183.

² Малов С.Е. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957, стр. 6.

3-davr: O'rta Osiyo turkiy adabiy tili davri (XIV—XX asrlar). Bu davr tilini XIV asrdan XX asr boshlarigacha yozilgan asarlar tili tashkil etadi. A.N.Samoylovich hozirgi zamon o'zbek adabiy tilini uchinchi davr adabiy tilining davomi deb tushuntiradi¹.

A.K.Borovkov bu davrlashtirishni ba'zi o'zgartishlar bilan qabul qiladi².

A.M.Sherbak o'zbek tili tarixida quyidagi bosqichlarni belgilaydi:

1) birinchi bosqich — o'zbek adabiy tilining eng qadimgi davri (X—XIII asrlar); 2) ikkinchi bosqich — o'zbek adabiy tilining o'rta — “chig'atoy” tili davri (XIV—XVII asrlar); 3) uchinchi, “yangi” bohqich (XVII—XVIII asrlar); 4) eng yangi bosqich (XIX asrdan boshlanadi)³.

O.Usmonov o'zbek tili tarixini quyidagicha davrlashtiradi:

- 1) qadimgi tugyu tili (VI—IX asrlar);
- 2) qadimgi o'zbek tili (IX—XII asrlar);
- 3) eski o'zbek tilining ilk davri (XIII—XIV);
- 4) eski o'zbek tili (XIV—XIX);
- 5) hozirgi zamon o'zbek adabiy tili.

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishda ikki masala yoddan ko'tarilmasligi kerak. Birinchidan, o'zbek tili tarixini o'zbek xalqi shakllana boshlagan davrdangina (XI—XII asrlar) boshlash noto'g'ridir. Chunki XIV asrga kelib shakllangan o'zbek tili uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lib, bu davrga qadar o'zbek tilining shakllanishida asos bo'lgan qadimgi turkiy qabila va urug' tillar qo'llanar edi. Ikkinchidan, qadimgi va O'rta Osiyo (VII—XII asrlar) turkiy tilni qadimgi yoki eski o'zbek tili deb atab, faqat o'zbek tiliga nisbat berish ham o'rinsizdir. Sababi, VII—XIII

¹ Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, Сб. “Мир-Али-Шир”. Л., 1928, с.1—23.

² Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, Ученые записки ИВАН СССР, XVI, М.-Л., 1958, с.213—214.

³ Щербак А.М. Грамматический очерк тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, Москва-Ленинград, 1961. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград. 1962.

⁴ O'rta Osiyo Davlat universiteti asarlari. O'zbek tili va adabiyoti masalalari, Toshkent, 1957.

asrlardagi turkiy qabila va urug' tillari faqat o'zbek tili uchungina emas, balki boshqa turkiy tillar (uyg'ur, turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqalar) uchun ham asos bo'lgan.

O'zbek adabiy tili tarixida quyidagi davrlar ajralib turadi:

I. Eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr tili).

II. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan X asrgacha bo'lgan davr tili).

III. O'rta Osiyo adabiy tili (XI—XIV asrlargacha).

IV. Eski o'zbek adabiy tili (XIV—XVII asrlargacha).

V. Yangi o'zbek adabiy tili (XVII—XX asr boshlari).

VI. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XX asrning 30-yillari).

I bosqich. *Eng qadimgi turkiy tilni* O'rta Osiyo hududida yashagan eng qadimgi sak va massaget qabilalari tili, ularga xun va yue-chji hamda boshqa turkiy qabila va urug'lar tilining aralashuvidan hosil bo'lgan til tashkil etadi. Bu tillarga oid birorta matn (yozma yodgorlik) qolgan emas, ammo bu urug' tillari hozirgi zamon turkiy tillarining, jumladan, o'zbek tilining shakllanishiga asos bo'lgan. Keyingi davrdagi turkiy tillar ana shu mahalliy tillar bilan aralashib ketgan. Qadimgi turkiy tilni o'rgangan akademik A.N. Konnov va S.G. Klyashgorniy bu tilning mukammalligini qayd etib, bunday tilning shakllanishi miloddan avval boshlanganini ko'rsatib o'tadilar. «Devonu lug'atit-turk»da keltirilgan she'riy parchalar ham miloddan oldingi davrda boy og'zaki adabiyot bo'lganini isbotlaydi.

II bosqich. *Qadimgi turkiy adabiy til* — turk xoqonligi barpo bo'lgandan (VI asr), to qoraxoniylar davrigacha (X asr) bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrdan run, uyg'ur, sug'd, moniy, braxman yozuvlarida yozilgan yodgorliklar hozirgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar toshlarga, sopollarga, yog'ochlarga, terilarga yozilgan. Ana shunday yozma yodnomalardan eng mashhuri Kultegin (731) va Tonjuquq (712—716) sha'niga qo'yilgan tosh yozmadir. Toshga yozilgan bu yodnomalar O'rxun daryosi yonidan (Mo'g'uliston) topilgani uchun O'rxun yodnomalari yoki yozuviga ko'ra, turk-run yodnomalari deyiladi. Yodnomalar XVIII asrning ikkinchi yarmida topilgan. Bunday yodnomalar keyinroq boshqa yerlardan ham (Yenisey daryosi bo'ylari, Talas vodiysi, O'rta Osiyo, hatto

Vengeriyada) ko'plab topildi. Run yozuvlarining sirini V. Tomsen (1893) va V. Radlov ochishga muvaffaq bo'ldi (1894).

Qadimgi turkiy til o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu til *q*-lovchi til hisoblanib, morfologik tomondan ham alohida xususiyatga ega bo'lgan. Chunonchi, tushum kelishigi *-g'/-g* qo'shimchasiga, jo'nalish kelishigi esa *-g'aru/-g'ari* shakliga ham ega bo'lgan, hozirgi chiqish kelishigi qo'shimchasi qo'llanmagan. Sifatdosh va ravishdoshning o'ziga xos shakllari ishlatilgan (*-duq*, *-g'ma*, *-u*, *-ta* va boshqalar), shart fe'li *-sar* shaklida bo'lgan va hokazo. Shunday bo'lsa-da, O'rxun-Enasoy yodnomalari tili ko'p jihatdan hozirgi zamon turkiy tillariga yaqin turadi.

III bosqich. *O'rta Osiyo adabiy tili.* Til taraqqiyotining bu bosqichi qoraxoniylar davlati barpo bo'lish davri bilan boshlanadi (XI—XIII asrlar).

Bu bosqichda o'zbek xalqi va umum tilining shakllanishiga zamin tayyorlana boshlaydi. Boshqa qardosh turkiy xalq va tillarining shakllanishi ham shu davrga to'g'ri keladi.

Qoraxoniylar sulolasi davrida Movarounnahr va Qashqarda qarluq-uyg'ur va qisman qipchoq-o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'z ichiga olgan turkiy adabiy til mavjud edi. Bu adabiy tilda "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'atit-turk", "Hibatul haqoyiq", Yassaviyning "Hikmatlar"i, "Tafsir", "O'g'uznoma", Rabg'uziyning "Qissas-ul anbiyo"si kabi asarlar yozilgan.

"Qutadg'u bilig" falsafiy didaktik xarakterdagi asar bo'lib, Qoshg'arda Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069–1070-yillari yozib tugatilgan. Hozir bu asarning uch nusxasi mavjuddir (Farg'ona va Qohira nusxalari arab yozuvida, Vena nusxasi uyg'ur yozuvida). Bu asar qarluq tili xususiyatlarini ko'proq aks ettiradi.

"Devonu lug'atit-turk" asari Mahmud Koshg'ariy tomonidan 1073–74-yillari yozib tugallanadi. Koshg'ariy bu asarida o'z zamonasidagi turkiy urug' tillarining xususiyatlari, joylanishi haqida ma'lumot beradi, tasnifini va ularning boy lug'atini tuzadi.

Yassaviy "Hikmatlar"ining hozirgi nusxasi til jihatdan juda o'zgartirib yuborilgan, o'z davrining til xususiyatini aks ettirmaydi. Yassaviy hozirgi Turkiston shahri yonida (Yassada) yashab, 1166-yili vafot etgan, deb taxmin qilindi.

“Hibatul haqoyiq” asari XII asrlarda Ahmad Yugnakiy tomonidan yozilgan. Ushbu risolaning tili, bir tomondan, eski turkiy tilga, ba’zi xususiyatlari bilan eski o’zbek tiliga yaqin turadi.

Garchi “O’g’uznoma” X asrda yozilgan bo’lsa-da, bu asarning tili “Hibatul haqoyiq”ning tiliga nisbatan eskiroqdir. Shuning uchun ham bu asar mo’g’ullargacha bo’lgan davrda yaratilgan, deb taxmin qilinadi. Asar qipchoq, qang’li, qarluq tili xususiyatlarini o’zida aks ettiradi.

“Qissas-ul anbiyo” asari Qarshiga yaqin Raboti o’g’uz degan joyda qozi Burhoniddin o’g’li Nasriddin Rabg’uziy tomonidan 1310-yili yozilgan.

Bu davrga oid yozma manbalarning yana biri “Tafsir”dir. “Tafsir”ning bir necha nusxasi ma’lum. Bu nusxalardan biri Qarshidan topilgan. A.K.Borovkovning fikricha, asar til jihatdan turli turk urug’larining til xususiyatini ifodalaydi (olim qo’lyozmani taxminan XII—XIII asrlarga oid deb biladi).

IV bosqich. Eski o’zbek adabiy tili (XIV asrdan XVII asrgacha). XIII asrga kelib, o’zbek adabiy tili yanada mukammallashadi. Shu bilan birga, yozma adabiyotning kam tarqalganligi tufayli unda sheva xususiyatlari ham saqlanib qoldi va ular adabiy asarlarda ham ma’lum darajada o’z aksini topdi. Farg’ona va Movarounnahrda yozilgan adabiy asarlar tili bilan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili o’rtasida ma’lum darajada sheva farqlari sezilib turdi. Eski o’zbek tili shakllana boshlagan davrda (XII asr), adabiy asarlarda, ayniqsa, urug’ tillarining xususiyatlari yaqqol ko’rinar edi. Movarounnahr, Farg’ona va Xorazmda qarluq-uyg’ur, uyg’ur-o’g’uz va qipchoq sheva guruhlarining xususiyatlari saqlanishi bilan birga, ba’zi asarlarda bu farqlar aralash holda ham ko’rinadi. Masalan, “Muhabbatnoma” va “Taashshuqnoma”da o’g’uz sheva xususiyatlari, “Xusrav va Shirin”da qipchoq sheva xususiyati o’z aksini topgan bo’lsa, XVI asrga oid “Boburnoma”da bu shevalarning xususiyatlari aralash holda qo’llanadi. Demak, bu davrga kelib, mavjud sheva xususiyatlarini o’z ichiga qamrab olgan umumiy adabiy tilni shakllantirishga intilish kuchaya boradi va umumiy o’zbek adabiy tili shakllanadi. Adabiy til sohasida ro’y bergan bu yo’nalish (tendensiya), shubhasiz, jonli tilda bo’layotgan jarayonni aks ettirar edi.

Ma'lumki, XII asr boshlarida Xorazm davlatining mavqei tobora ko'tarilib, mustahkamlanib boradi va u butun Movarounnahrni o'z tasarrufiga oladi. Xorazm fan, madaniyat va adabiyot markaziga aylanadi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ham (XIII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha) bu harakat davom etadi. Bu davrda Xorazm Oltin O'rda xonligi tarkibiga kirgan edi. XIII asr oxiriga kelib esa Oltin O'rda xonligi tarkibidagi Xorazm yerlari, butun Rus va bulg'or yerlari, Dashti qipchoq, Qrim, Qozon, Astraxan alohida xonliklarga bo'linib ketadi.

XIII—XIV asrlar mobaynida Oltin O'rdada va Xorazmda o'ziga xos adabiy markaz vujudga keladi. Bu yerda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. O'g'uz urug'lari ko'pchilikni tashkil etib, ular Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda joylashgan edi. Xorazmiyning "Muhabbatnoma"si, Qutbning "Xusrav va Shirin" asari, diniy xarakterdagi "Rohatul qulub", "Najhul farodis", Alining "Qissayi Yusuf"i (XIII asrda Xorazmda yozilgan), To'xtamish va Temur Qutluq yorliqlari Oltin O'rda adabiy tilini shakllantiradi. Bu asarlar Oltin O'rda xonligining Urganch, Soray, Sig'naq kabi o'sha davrning eng ilg'or ilmiy-ijodiy markazlarida yaratilgan edi.

Oltin O'rda adabiy tiliga oid asarlarning ayrimlari Misrda va Suriyada mamluklar davrida yaratildi. Qipchoq tili xususiyatlarini ko'proq o'zida aks ettirgan Sayfi Saroyining "Guliston" tarjimasi va she'rlari, turli turkcha-arabcha va arabcha-turkcha lug'atlar shular jumlasidandir.

Oltin O'rda adabiy tili qoraxoniylar davridagi adabiy til bilan bog'langan bo'lib, uning davomi hisoblanadi. Bu ikki adabiy til orasidagi farq — asarlarning yaratilish o'rni va Oltin O'rda tili-ning ko'proq o'g'uz va qisman qipchoq tillari xususiyatlarini o'zida aks ettirishidir. Bu davrda Movarounnahrda — Buxoro, Samarqand va shu hududdagi boshqa shahar va qishloqlarda ham eski adabiy til (Qoraxoniylar davri adabiy tili) an'analari davom etib, Durbek, Lutfiy, Sakkokiy kabi shoirlar ijod etadi. Ular yaratgan adabiy asarlar ko'proq qarluq-uyg'ur tili xususiyatlarini aks ettiradi. Bu dialektal xususiyatlar asta-sekin yo'qola bordi va XV asrga kelib yagona, umumiy adabiy til asosiy o'rinni egalladi.

O'zbek adabiy tilining asosiy yozma manbalari

Eski o'zbek adabiy tili yozma manbalarga boy bo'lib, ular Movarounnahr va Oltin O'rda hududida yaratilgan. Ularning ayrimlarini ko'rsatamiz:

Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari 1353-yilda yozib tugatilgan bo'lib, til jihatdan o'g'uz tili xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Sidi Ahmadning "Taashshuqnoma"si tuzilish jihatdan "Muhabbatnoma"ga yaqin turadi. Bu asar 1435-yili yozilgan. Uning muallifi Sidi Ahmad esa Mironshohning o'g'li deb taxmin qilinadi. Asarda qipchoq xususiyatlari kamroq uchraydi.

Aliyning "Qissayi Yusuf" asari XIII asrda yozilgan bo'lib, unda o'g'uz-qipchoq tili xususiyatlari aks etadi. Asar O'rta Osiyoda yozilgan, deb taxmin qilinadi.

Qutbning "Xusrav va Shirin" asari 1340-yili Oltin O'rda xonlaridan O'zbekxon o'g'li Tinibekka atab yozilgan. Til jihatdan o'g'uz-qipchoq til xususiyatlarini ifodalaydi. Asar Nizomiy tomonidan yozilgan shu nomdagi dostonning turkiylashtirilgan tarjimasi edi.

Sayfi Saroiyning "Gulistoni bit-turkiy" asari 1391-yili Misrda yoziladi. Asar qipchoq-o'g'uz tili xususiyatlarini aks ettiradi. Mazkur asar Sa'diyning "Guliston" asari tarjimasidir.

Navoiygacha bo'lgan shoirlar:

Durbek. XIV asrning ikkinchi yarmida ijod etgan. Uning "Yusuf va Zulayho" asari (asar Balxda yozilgan deb taxmin qilinadi) bizgacha yetib kelgan.

Lutfiy. XIV asr oxiri va XV asr o'rtalarida Hirotida yashagan va ijod etgan, ayrim g'azallari va "Gulu Navro'z" dostoni bizga yetib kelgan.

Atoiy. XV asrning birinchi yarmida ijod etgan. Go'zal g'azallari bilan mashhur.

Sakkokiy. XV asrning boshlarida Movarounnahrda (asosan, Samarqandda) ijod etgan. Badiiy va mazmun jihatdan mukammal ajoyib g'azallari bilan mashhur bo'lgan.

Yaqiniy. XV asrning birinchi yarmida Hirotida ijod etgan, uning "O'q-yoyning munozarasi" asari bizga ma'lum.

Ahmadiy. XV asrda ijod etib, “Sozlar munozarasi” asari bizgacha yetib kelgan.

Yusuf Amiriy. XV asrning boshlarida Hirotida, Shohruhning o‘g‘li Boysung‘ur Mirzo saroyida ijod etgan. Uning devoni, “Dah-noma” (1429–30), “Bangu chog‘ir munozarasi” asarlari bizga ma‘lum.

Mir Haydar. XV asr boshlarida “Telba” taxallusi bilan ijod etgan. Uning “Mahzanul asror” asari bizgacha yetib kelgan.

Xo‘jandiy. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Xo‘jandda (taxallusiga ko‘ra, asl ismi esa ma‘lum emas) ijod etgan. “Latofatnoma” asari bilan mashhurdir.

Husayniy. Temuriylar sulolasidan bo‘lmish Abulg‘oziy Husayn Boyqaroning taxallusidir (1438–39-yili tug‘ilib, 1469–1506-yillarda Xurosonda hukmronlik qildi). Uning devonlari bizgacha yetib kelgan.

XIV asr oxiri – XV asr boshlarida ijod etgan shoirlardan yana Javhariy, Qambar o‘g‘li, Qosim, Mansur baxshi, Gadoiy, Mir Sayid, Haydar Xorazmiy va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Shunisi muhimki, Navoiygacha bo‘lgan bu shoirlarning asarlarida eski turkiy til an‘analari davom ettirilishi bilan birga, jonli til xususiyatlari ko‘proq o‘rin egallaydi.

XV, XVI va XVII asr boshlaridagi adabiy til

XV asrning ikkinchi yarmi Alisher Navoiy va uning zamondoshlari yaratgan adabiy asarlar tili bilan xarakterlanadi. Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilini mukammallashtirish va yuqori pog‘onaga ko‘tarishga muvofiq bo‘ldi. Hozirgi kunda Alisher Navoiyning 30 dan ortiq ilmiy, adabiy, tarixiy asarlari ma‘lum¹.

XV asrning birinchi yarmida diniy mazmundagi bir qancha nasriy asarlar ham yaratildi. Bular “Siraju-l-qulub” (1432-yili Yazd shahrida Mansur baxshi tomonidan tuzilgan, uyg‘ur yozuvida yozilgan). “Me‘rojnoma” (1436-yili Malik baxshi tomonidan tu-

¹ А.М.Щербак. Грамматика староузбекского языка, стр.13.

zilgan). "Tazkirayi avliyo" (Mansur baxshi tuzgan), "Baxtiyorno-ma" (ikki nusxasi ma'lum, 1435-yili ko'chirilgan) va boshqalar.

Bu asarlarning tili sodda va jonli tilga juda yaqin bo'lib, eski o'zbek tilining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Eski o'zbek adabiy tili avval qoraxoniylar davrida, keyinroq Oltin O'rda va Movarounnahrda qo'llangan adabiy tilning davomi, uning yangi, taraqqiy qilgan shakli edi. Eski o'zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug'lari tili, qipchoq va o'g'uz tillarining ta'siri va aralashishi natijasida shakllandi. Eski o'zbek adabiy tili butun O'rta Osiyoda, Qozog'iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston, Qashqar, Hirotgacha yoyiladi. Ko'plab yozuvchi va shoirlar XIX asrga qadar eski o'zbek adabiy tili an'analari asosida ijod qilib keldilar. Bu davr adabiy tili an'analari, ayniqsa nasriy asarlarda, qisman nazmda uzoq asrlargacha davom etdi.

Eski o'zbek adabiy tilini ba'zi sharqshunoslar "chig'atoy tili" deb ham yuritadilar. Mo'g'ullar davrida Movarounnahr va Mo'g'uliston (Sharqiy Turkiston va Yettisuv hududi) Chingizxon-ning o'g'li Chig'atoyga qarashli bo'lib, Chig'atoy ulusi deb nomlanar edi. XIII asrning oxirida bu ulus Movarounnahr va Mo'g'ulistonga bo'linib ketadi. Shu tarixiy sababga ko'ra, bu katta hududga yoyilgan adabiy til ayrim olimlar tomonidan "chig'atoy tili" deb yuritilgan, ammo bu hududdagi adabiy tilning Chig'atoyga, mo'g'ullarga va ularning tiliga hech qanday aloqasi yo'q. Bu hudud-da yashagan aholi o'z davrida "chig'atoy ulusi" deb nomlangan ekan, bu hududda yashab ijod etgan yozuvchi va shoirlarning tili "chig'atoy tili" deb nomlangan, zotan o'sha davr yozuvchi va shoirlari (Sakkokiy, Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy) o'z tillarini turkiy deb nomlaganlar.

Navoiy, Bobur va ularning izdoshlari eski o'zbek adabiy tilining takamuliga asos soldilar. Alisher Navoiy (1441—1501) asarlarida eski o'zbek adabiy tilini mukammallashtirdi, yuqori bosqichga ko'tardi. Navoiy juda katta adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Uning "Xazoyin ul-maoniy" va "Xamsa" nomli nazmiy asarlari, "Mahbub ul-qulub", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Majolis un-nafois", "Mezon ul-avzon", "Vaqfiyya", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Holoti pahlavon Muhammad" kabi o'nlab nasriy asarlari bizga

ma'lum. Bu asarlarida Navoiy eski o'zbek adabiy tilini kamolotga yetkazdi. Alisher Navoiydan keyin uning an'analari izdoshlari tomonidan bu jarayon davom ettirildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530) o'zining tarjimai holiga oid asari "Boburnoma" bilan mashhur. Bu nasriy asar til va uslub jihatdan yuksak saviyadadir. Bundan tashqari, Bobur o'zining latif va go'zal g'azallari bilan mashhurdir.

Muhammad Solih XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida yashab ijod etgan, uning "Shayboniynoma" asari 1510-yilda yozib tugatilgan. Asar nazm yo'li bilan yozilgan bo'lishiga qaramay, tili sodda va hozirgi zamon tiliga ancha yaqin. Asar tilida ba'zi sheva xususiyatlari ham aks etgan.

Majlisiyning (XVI asrning birinchi yarmida Xorazmda ijod etgan) "Qissayi Sayfulmulk" dostoni, **Abdolvahob xo'ja o'g'li Poshoxojaning** (taxallusi — Xoja, XVI asrda ijod etgan) "Gulzor" va "Miftohul adl" asarlari eski o'zbek tili an'alarini o'zida aks ettirgan.

Eski o'zbek tili O'rta Osiyo adabiy tilining bevosita davomidir. O'rta Osiyo adabiy tilidagi asosiy xususiyatlar eski o'zbek tilida davom etadi. Shu bilan birga, ba'zi til xususiyatlari eski o'zbek tilida o'zgaradi. Bu hol til taraqqiyoti tufayli ro'y beradigan tabiiy va qonuniy hodisadir. Masalan, eski o'zbek tilida *d* tovushi, asosan *y* bilan almashadi; shart fe'lining qo'shimchasi *-sar* tamoman *-sa* shakliga o'tadi; kelishik affikslaridan oldin qo'llanadigan *n* (*ininda*) tovushi eski o'zbek tilida kam uchraydi; sonning *to'rtinch*, *beshinch* shakllari ishlatiladi; tushum kelishigining *-ig' / -ig* shakli, jo'nalish kelishigining *-g'aru / -garu* shakli, vosita kelishigi qo'shimchasi tamoman qo'llanmaydi; ravishdosh va sifatdoshning qadimgi shakllari iste'moldan chiqadi; yangi ko'makchilar qo'llaniladi (*ko'ra*, *yarasha* va boshqalar); harakat nomining *-moq* shakli kamroq qo'llanib, uning o'rnida *-ish* shakli ko'proq ishlatila boshlaydi va boshqalar.

V bosqich. Yangi o'zbek adabiy tili (XVII—XX asr boshlari).

Bu davr Alisher Navoiy asos solgan adabiy tilni so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish g'oyasi va harakati bilan ajralib turadi. Eski o'zbek tili an'analari Gulxaniy, Abulg'oz Bahodirxon asarlarida

o'zgara boshlaydi. Ayniqsa, Abulg'oziy Bahodirxonning (1603—1664) “Shajarai tarokima”, “Shajarai turk” asarlarining tili jonli so'zlashuv tiliga yaqindir. “Turklarga turkona aytmoq kerak, — deb yozgan edi XVII asrda ijod etgan Abulg'oziy Bahodirxon, — to alarning barchasi fahm qilg'aylar bizning aytgan so'zimizni”. U o'zining “Shajarai tarokima” va “Shajarai turk” asarlarini ana shunday ravon tilda yozdi.

Shunday qilib, XVII—XVIII asr adiblarining asarlarida *yangi o'zbek adabiy tili* shakllandi.

XVIII va XIX asrlarning ikkinchi yarmiga kelib, nasriy asarlar tiligina emas, nazmiy asarlar tili ham jonli tilga yaqinlashadi. Umar Baqoiy, Majlisiy, Mashrab, Huvaydo, Nishotiy, Gulxaniy, Fazliy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlarning asarlari ana shular jumlasidandir.

Bu vaqtga kelib, adabiyotning yangi shakl va janrlari, mahalliy matbuot va teatr kelib chiqadi.

Ammo Turkistonda nashr qilinadigan gazeta, jurnal va ayrim kitoblar tilida o'zbek xalqiga tushunarsiz bo'lgan shakllar, so'zlar, birikmalar qo'llana boshlandi. Shuning uchun ham XIX asrning oxiri, ayniqsa XX asrning boshlarida gazeta, jurnallarning tili turk, ozarbayjon yoki tatar tili xususiyatlarini o'zida aks ettirgan chalkash bir ahvolda edi. Oktabr inqilobidan keyin o'zbek adabiy tilini bir me'yorga keltirish harakati kuchaydi. Ammo, 20-yillarda ham adabiy til masalasi uzil-kesil hal bo'lmadi. Adabiy til sifatida jonli tildan uzoq bo'lgan eski o'zbek tili (“chig'atoy tili”)ni qabul qilish yoki adabiy tilni jonli tilga yaqinlashtirmoqchi bo'lib, uni sheva tiliga aylantirish an'analari yoxud yangi so'z, shakl va birikmalar yasab, tilni sun'iy lashtirish harakatlari bo'ldi¹. Faqat 30-yillarga kelib, xalq ommasiga tushunarli bo'lgan, eski o'zbek tili an'analarning va sheva xususiyatlarining ommaga tushunarli bo'lgan eng yaxshi tomonlarini o'ziga singdirgan hozirgi o'zbek tili shakllandi.

¹ Qarang: Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905–1917 гг. Учпедгиз, Ташкент, 1941 г.

VI bosqich. *Hozirgi o'zbek adabiy tili XX asr boshlaridan shakllana boshladi.* Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy va boshqa olimlar o'zbek adabiy tilining nazariy asoslarini yaratdilar, turli lug'atlar tuzdilar. Bu davrda murakkab boy o'zbek shevalarini G'ozii Olim, E.D.Polivanov kabi olimlar chuqur o'rgandilar¹. O'zbek adabiy tili me'yorlarini belgilashda A. Fitrat, A. Qodiriy, O. Usmon, A. Cho'lpon, U. Nosir va boshqalar badiiy asarlarining til xususiyatlariga ham asos solindi. XIX asrning ikkinchi yarmida yozilgan Muhammad Karimxo'janing «Turkcha qoidolari», Is'hoqxon Ibratning «Lug'at»i, V. Nalivkin, N. Ostroumov va boshqa olimlarning sari (o'zbekcha, turkcha) tili bo'yicha yozgan qo'llanmalari, XX asrning 20-yillari yozilgan A. Fitratning «Sarf» va «Nahv» asarlari va A. Zohiriy, Sh. Rahimiy, Q. Ramazon, Sh. Zunnun, Elbeklarning o'zbek tili haqidagi risola va maqolalari hamda XIX–XX asr matbuot tili adabiy tilning shakllanishida katta hissa qo'shdi.

XX asrning 30-yillariga kelib hozirgi o'zbek adabiy tilining qoidalari shakllanib, bir qator darslik, qo'llanmalar, lug'atlar, maqolalar nashr etildi va yagona qoida-qonunlarga asoslangan o'zbek adabiy tili maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshladi. Bu davrdan boshlab o'zbek tili tarixi, shevalari va boshqa sohalari bo'yicha ham bir qator monografiya, ilmiy maqolalar nashr etildi, o'zbek tilining hamma sohalari bo'yicha tilshunos olimlar shakllandi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Adabiy til tarixi fanining maqsad va vazifalari, o'rganish uchun adabiyotlar.
2. Adabiy til tarixini davrlashtirish va bu davrlarning muddatlari.
3. O'zbek, umuman, turkiy tillarni o'rganishda va davrlashtirishda A. Radlov, A.M. Sherbak, E. Fozilov fikrlari.

¹ Qarang: Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari, «Fan» nashr., Toshkent, 1962. Решетов В.В. Узбекский язык, Учпедгиз, Ташкент, 1959 г. Введение, стр. 15–20.

4. O'zbek xalqi va tilini shakllantirishda ishtirok etgan qabila va urug'lar.

5. O'zbek adabiy tilini shakllantirishda Alisher Navoiygacha bo'lgan adiblar.

6. Alisher Navoiyning o'zbek adabiy tilini shakllantirishdagi xizmatlari.

7. O'zbek adabiy tilini shakllantirishda ishtirok etgan O'rta Osiyo, eski o'zbek, yangi o'zbek adabiy tili adiblari.

II. Tayanch tushunchalar

1. Adabiy til tarixi va tili tarixi.

Til, sheva, lahja. O'zbek adabiy til tarixi. Qadimgi turkiy adabiy til. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili, hozirgi o'zbek adabiy tili. Tillar tasnifi.

2. O'zbek tilining dunyo tillari va turkiy tillar tasnifidagi o'rni.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini ta'riflang:

Amir Temur	—	Qāzāq	—
Bobur	—	Suzoq	—
davrlashtirish	—	tasnif	—
Eftalit	—	Türk Haqānligi	—
Jungariya	—	türkdes	—
Kushān	—	Türkman	—
manba'	—	Umar Shayx	—
matn	—	Uyg'ur	—
Mo'g'ul	—	uz	—
Navoiy	—	Yettisuv	—
O'zgan	—	Shaybāniy	—
O'g'uz	—	Sherbak	—
O'zbek	—		
qangli	—		
qarluq	—		
qipchāq	—		
Qora xitāy	—		
Qirg'iz	—		

TOVUSHLAR TIZIMINING TARAQQIYOTI

Turkiy tillarning unli tovushlar tizimi asrlar davomida tadrijiy yo'llar bilan rivojlandi. Jumladan, o'zbek tilida unli tovushlarning taraqqiyoti diaxronik jihatdan umumturkiy xususiyat kasb etgan, sinxronik tomondan esa ba'zi bir ayrimliklarga ega. Shunga ko'ra, qadimgi va eski turkiy, eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tillari tarixida ba'zi unli va undosh tovushlarda yuz bergan ayrim fonetik jarayonlar ustida to'xtalib o'tamiz.

O'zbek tilida orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisining paydo bo'lish tarixi uzoq zamonlarga borib taqaladi, eski turkiy til davrida *-o/ā/* unlisi mustaqil tovush tarzida mavjud emas edi, shuningdek, bu tovushning paydo bo'lishi uchun ba'zi turkiy so'zlarda zamin bor edi. Jumladan, *qalin, qattiq* kabi turkiy so'zlar boshida qo'sh alif yoki alif madda bilan ifodalangan cho'ziq etimologik *ā* tovushi hamda chuqur til orqa *q, g'* va spirant *x* undoshi yonida kelgan etimologik *a* tovushi orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan fonetik hodisalardan biridir.

Ikkinchidan, fors-tojik tilidan *oftob, osmon, dono, obod, otash, bog', bodom, ozod, bozor* kabi so'zlarning turkiy tillar leksik qatlamiga o'zlashishi ham ochiq keng *o/a:/* tovushining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Uchinchidan, arab tilidan *oxir, olim, osor, olloh, ulamo, umaro, fozil-fuzalo, qodir, zohir* kabi juda ko'p so'zlar turkiy tillar tarkibiga kirgan, bu so'zlarni talaffuz qilish muammosi paydo bo'lgan. Shuningdek, arab tilidan *sano, bala, qori, ato* kabi so'zlar ham qabul qilingan. Xuddi shunga o'xshash, turkiy *sana* (MK, III, 290 fe'l), *bala* (MK, III, 250), *qari* (keksa) (MK, III, 242), *ata* (HH, 251) kabi so'zlar orasida ma'no farqlash zarurati ham paydo bo'lgan edi. Bu fonetik zarurat ham ochiq keng *o/ā/* tovushining paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Arabcha so'zlar tarkibidagi cho'ziq *ā* unlisi turkiy tillarda qo'llangan etimologik cho'ziq *ā* tovushiga yaqin talaffuz qilingan, fors-tojik tillariga oid *o/ā/* unlisi

ton (ovoz) soʻzidagi ochiq keng *o/ā/* tovushidan talaffuz oʻrni va usuliga koʻra ham farqlanadi.

Toʻrtinchidan, nazm bilan bitilgan qadimgi yozma manbalar-da aruz vazni talabiga binoan *qara > qara:*, *ara > ara:*, *tagʻa > tagʻa:*, *adaq > ada:* kabi soʻzlarda choʻziqlik paydo boʻlishi ham - *o/a:/* unlisining turgʻunlashishiga sabab boʻlgan.

Eski oʻzbek tilida turkiy soʻzlarda Toli Iman Hiraviyning maʼlumotiga qaraganda, turkiy soʻzlarda etimologik choʻziq *a:* hamda orqa qator keng *a* tovushlari saqlanganligi maʼlum boʻladi¹. Shuningdek, eski oʻzbek tilida paydo boʻlgan orqa qator ochiq keng *o/ā/* unlisi etimologik orqa qator keng *a* tovushiga nisbatan fonetik variant vazifasini bajargan. Sheʼriy asarlarda esa vazn talabiga koʻra sifat jihatdan etimologik *a* tovushidan farqlangan.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida sifat hamda talaffuz jihatdan forsoj tojik tillariga xos *oftob*, *osmon*, *dono* soʻzlaridagi *o/ā/* tovushi nisbatan turkiy soʻzlarga xos *o/a:/* unlisiga toʻla oʻxshamasa ham, analogiya hodisasi orqali orqa qator lablanmagan ochiq keng *o/a:/* unlisi paydo boʻldi.

Arab tiliga xos *a:ʼlm* (hh, 242), *a:ʼxr* (hh, 249), *baya:n* (Taf, 68 a), *ulama:* (Taf, 9 a) kabi soʻzlarda qoʻllangan choʻziq *a:* tovushi turkiy etimologik choʻziq *a:* unlisiga yaqin talaffuz qilingan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida analogiya hodisasiga koʻra, orqa qator lablanmagan ochiq keng *o/a:/* fonemasiga aylandi.

Turkiy tillar davrida qoʻllangan: *a:sh*, *a:g*, *a:ch*, *a:lun* kabi soʻzlar tarkibidagi etimologik choʻziq *a:* unlisi hamda chuqur til orqa *q*, *gʻ* va spirant *x* undoshlari yonida kelgan etimologik *a* tovushi *qar*, *qazan*, *qara*, *qaz/gʻaz*, *agʻdi*, *agʻiz*, *aqir > agʻir* kabi soʻzlarda, shuningdek, *batqag*, *qayraq*, *qatqalaq*, *taraq*, *tarqaq*, *yapraq* kabi soʻzlarning oxirgi boʻgʻinidagi etimologik *a:* tovushi analogiya qonuniga muvofiq, orqa qator ochiq keng *o/a:/* unlisiga oʻtgan.

¹ Боровков А.К. Бадми-ал-лугат, Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои, М., 1961.

Analogiya qonuniga ko'ra, *art, tart, bar, tar, tap, bal, balia* kabi so'zlar tarkibida ham orqa qator keng *a* tovushi orqali qator lablanmagan ochiq keng *o/a:/* tovushi paydo bo'lgan. Shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tilida turkiy hamda fors-tojik, arab tillaridan o'zlashgan so'zlarda ma'no farqlash darajasiga yetgan.

Turkiy yozma manbalarda old qator keng *a* old qator to'liqsiz keng *e*, old qator o'rta keng *e* hamda old qator tor *i* tovushlari tarixiy dialektal hodisa tarzida rivojlangan. Shuningdek, harfiy jihatdan to'la bo'lmasa ham, yozuv shakllari orqali ifodalangan *//e//i//e//e* fonetik hodisalari yuz bergan. O'rxun-Enasoy yozma manbalarida *er* (Toj, 25) — kishi, botir; *yegirmi* (KT, II) — yigirma; *edgu* (KT, kch, 3) — ezgu kabi so'zlarning birinchi bo'g'i-nida old qator keng *e* unlisi qo'llangan, XI—XIV asr yozma obidalarida esa fonetik zaruratga ko'ra -e unlisi to'liqsiz keng *e* tovushiga o'tgan (*d>e*). Shuningdek, qadimgi turkiy til yozma manbalaridagi *yir* (Toj, 60) — *yer, ti* (KT kt, 7) -de kabi turkiy so'zlarda old qator tor *i* tovushi tarixiy dialektal hodisa tarzida old qator to'liqsiz *e* unliga aylangan: *i>e* kabi: *yir* (Toj, 60)>*yer* (MK, III, 156) *er, ti* (KT, kch. 7), *de* (hh, 261) *de*.

Eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tili davrida *ä>e, i>e* fonetik hodisasi qisman o'zgarishga uchragan yoki *ä>e, i>e>e* kabi fonetik hodisalar sodir bo'lgan. Bu fonetik hodisa: *idi>idi<iye egä*, (Nav, XV, T., 84) *yegirmi>yegirmi* (Sh.tar. 9) *yigirme* kabi so'zlarda o'z ifodasini topgan.

Ba'zi undosh tovushlar ham qadimgi va eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlariga oid yozma manbalarda turli fonetik hodisalarga uchrab, tadrijiy yo'l bilan rivojlanib, hozirgi o'zbek tili davriga yetib keldi.

Qadimgi turkiy til davriga xos *d* undoshi so'zlarning o'rta-sida, oxirida fonetik o'zgarishlarga uchrab, eski turkiy til davriga kelib jarangli sirg'aluvchi-portlovchi *d* tovushiga o'tdi, *d* tovushi eski turkiy til davri uchun yangi tovush, bu tovush bir guruh turkiy tillarda qo'llandi, XI—XIV asr uchun xarakterli tovushga aylandi. Shuningdek, ba'zi turkiy so'zlarda *d* undoshi saqlandi, yana bir guruh turkiy so'zlarda fonetik zaruratga ko'ra, sirg'aluvchi sonor

y tovushiga o'tdi yoki $d > \underline{d} > z > y$ fonetik hodisasi yuz berdi. Yana bir guruh turkiy so'zlarda $\underline{d}$ tovushi jarangli sirg'aluvchi oddiy z undoshiga o'tdi: $d > \underline{d} > z$ undoshlarining tadrijiy rivojlanishi yuz berdi: *qod* (To'n, 2) // *qod* (Taf, 80 a) > *qoz* (MK, III, 444) > *qoy* (fe'l); *aqad* (KT, kch, 47) // *adaq* (HH, 228) // *adaq* (O'n, 2) > *adaq* (QBN, 30 b) // *adaq* (QR, 24 a) > *adaq* (MK, I, 60) > *ayaq* (MK, I, 112) // *ayaq* (Taf, 1066) *ayaq* > *ayog* kabi $\underline{d}$ undoshi eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tilida asosan sonor y undoshiga o'tgan. Shuningdek, $\underline{d}$ tovushli holat *ezgu*, *qoziq*, *qozon* kabi so'zlarda rudiment (qoldiq) tarzida uchraydi.

Hozirgi qardosh turkiy tillarda $d > \underline{d} > z > y$ fonetik hodisasi sinxronik holat kasb etib, *r*, *t*, *z*, *y* undoshlari tarzida iste'mol qilinmoqda: hur, qos, qoy-qo'y; taran, tot, toz, tos-to'ymoq; atax, azak, azaq, ayaq-ayoq kabi.

Qadimgi turkiy til davridan so'ng X—XIV asrlardagi turkiy yozma obidalarda *b*, *g'*, *g* undoshlarining fonetik o'zgarishlarga uchrashi orqali bir guruh so'zlarning o'rtasida, oxirida jarangli sirg'aluvchi lab-tish *-w* tovushi paydo bo'lgan, bu tovush arab yozuviga xos bir va uch nuqtali fe (ث/ف) orqali ifodalangan, $b > w > v > y$; $g' > w > v > y$; $g > w > v > y$ kabi fonetik jarayon yuz bergan: *ab* (Ton, 30) > *ew* (QBN, 162) > *ev* (Sh.Tar. 19) *uy*; *yalg'adi* (MK, III, 321) > *yalwadi* (MK, I, 321) > *yalvadi* > *yaladi*; *sog'ul* (Taf, 98 b) > *soyul* (Taf, 45 b) *to'sil.*; *yag't* (Sh.Tar. 49) > *yav* (Sh.Tar. 42) *yov*; *kegür* (QBN, 90 a) > *kewür* (Taf, 17 b) > *keñür* (QR, 8 a) *kirit*, *yubor* kabi. Shuningdek, *w* tovushi eski o'zbek tili yozma manbalarida lab-lab *v* undoshi bilan qo'shilib ketdi yoki sonor *y* tovushiga aylandi, *ew* (NF, 360) > *ev* (III.Tar. 19) > *uy*, hozirgi o'zbek tilida ham bu fonetik jarayon *yov*, *yovuz*, *uy* kabi so'zlarda uchraydi.

Turkiy tillar tarixida burun tovushi sonor *ŋ* undoshi singarmonizm qonuniga ko'ra, so'zlarning qalin yoki ingichka talaffuziga muvofiq, til orqa qator hamda til oldi qator xususiyatga ega bo'lgan. Bundan tashqari, sonor *ŋ* undoshi *meñiz*, *keñrū*, *keñül*, *beriy*, *ishlän*, *sozläñiz* kabi misollarda ingichka talaffuzli mustaqil fonema hisoblangan. Shuningdek, *qoyuz* (MK, III, 375), *qahñ*

(MK, III, 382), *taŋ* (MK, III, 367) kabi turkiy soʻzlarda sonor undoshi qalin aytiluvchi mustaqil fonema vazifasini bajargan.

Qalin talaffuzli soʻzlar joʻnalish kelishigi bilan turlanganda *n* va *gʻ* undoshlari qoʻshilib, qalin aytiluvchi qarishiq *ŋ* – sonorini hosil qilgan. *Muŋa* (HH, 177), *aŋa* (XX, 178). Ingichka aytiluvchi soʻzlar joʻnalish kelishigi bilan kelganda *ŋ* va *g* undoshlari qoʻshilib, ingichka talaffuzli qarishiq *ŋ* sonori paydo boʻlgan: *meŋä* (HH, 179), *seyä* (HH, 180).

Sonor *ŋ* undoshining har ikki yoki qalin va ingichka hamda qarishiq variantlarining nazal holatga oʻtishini koʻrsatuvchi misollar uchraydi. Turkiy yozma manbalarda *ŋ > n + gʻ > gʻ* kabi fonetik hodisalar sodir boʻlgan: *yalŋuz* (Taf, 18 a) > *yalgʻuz* (Taf, 27 b, OʻN, 7) *yolŋiz*; *toŋa* (QBN, 27 a) > *togʻa* (QBN, 17 a) *toʻngʻa*, *botir*; *yanan* (MK, III, 386) > *yagʻan* (HH, 224) *fil* kabi. Hozirgi oʻzbek tilida *ŋ* sonorining nazal holatga oʻtgan shakllari mavjud: *mayŋz > magʻiz > mayiz*; *māŋiz > māgiz > meyä > miya*; *barsayŋz > barsägiz borsayiz* kabi misollarda qoʻllanilmoqda.

Oʻrxun-Enasoy yozma manbalarida jarangli hamda sonor undoshlardan soʻng jarangsiz tovushlarni qoʻllash xarakterli xususiyat kasb etgan: *anta* (KT, kt, 2) *u yerda*, *qılıntuqda* (KT, kch, 1) yaratilganda, *adırıldı* (Toŋ, 2) ayrildi. Jarangsiz portlovchi *t* undoshi eski turkiy til davriga oʻtganda, sonor tovushlardan soʻng jarangli holatga oʻtish yuz bera boshlagan: *alqıntı* (Toŋ, 3) > *alqındı* (MK, 1, 255) tugadi, oʻldi; *ürti* (KCh, 4) > *erdi* (MK, 1, 177) – edi. Eski oʻzbek tili davrida sonordan soʻng *t* tovushining *d* undoshiga oʻtishi kuchaygan: *bürtüg* (Toŋ, 6) > *berdi* (MK, 1, 195) > *berdi* (Sh.tar., 14-b) — *berdi*; *bolı* (KT, kch, 7) > *boldı* (MK, 1, 195) > *boldı* (Sh.turk, 14 b) *boʻldi*. Hozirgi oʻzbek tilida sonordan soʻng *t* undoshi oʻrnida jarangli *d* tovushini qoʻllash xarakterlidir: *olti*, *qayt*, *toʻrt* kabi soʻzlarda qadimgi turkiy tilga xos xususiyat saqlanib qolgan.

Unlilar

Qadimgi turkiy, eski turkiy va eski oʻzbek tilida unlilar singarmonizm qonuniga rioya qilgan. Qadimgi turkiyda sakkizta

unli tovush bor: *a, o, u, i* unilari orqa qator; *ä, ø, ü, i* unilari esa old qator tovushlardan iborat. Eski turkiy til (XI—XIV asrlar) yozma obidalarida to'qqizta unli tovush: *a, ä, ä, e, o, o, u, ü, i, i* va eski o'zbek tili (XV—XIX asrlar) yozma manbalarida ham o'nta unli tovush: *a, ä(o), ä, e, o, ø, u, ü, i, i* mavjud. Eski turkiy hamda eski o'zbek tili yozma manbalariga arab, fors-tojik so'zlari o'zlashgan, bu so'zlar tarkibidagi unililar turkiy til qonunlariga moslashgan.

a unlisi qadimgi o'rxun va uyg'ur yozuvida maxsus harflar, arab yozuvida alif (ا), fatha, hoyi havvaz bilan ifodalangan. Bu orqa qator lablanmagan keng tovush qattiq aytiluvchi turkiy so'zlarning barcha holatida uchraydi: *qag'an* (KT, kch, 35) — *xogon*; *atlg'a* (Suvr, 4) — *otli*; *buqa* (Tonj, 6) — *buqa*; *aba* (MK, 1, 113) — *ora*; *başlag'* (QBN, 31 b) — *bo's*; *yarat* (HH, 7) — *yarat*; *ach* (Nav., HA, 73); *alar* (Nav., MQ, 19); *yig'ach* (Gulx., 19). *A* unlisi singarmonizmli o'zbek tili shevalarida ham *qaysi*, *tamg'a*, *targ'il*, *qo'chqor*, *qutqar*, *maqta* kabi so'zlarda saqlangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida etimologik *a* unlisi: turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida *qaysar*, *qamchi*, *qaymoq*, *qaychi* kabi so'zlarda qo'llanmoqda.

ä unlisi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuidagi manbalarda alif (ا), fatha (َ), ba'zan hoyi havvaz orqali ifodalangan. Bu old qator lablanmagan keng tovush qadimgi turkiy til yozma obidalarida turkiy so'zlarning barcha pozitsiyasida; eski turkiy hamda eski o'zbek tili yozma yodgorliklarida birinchi bo'g'indan keyingi pozitsiyalarda uchraydi. *ä* unlisi barcha davrlarga oid yozma manbalarda yumshoq talaffuzli so'zlar bilan birga keladi: *ädgü* (KT, kch, 6) — *ezgu*; *yär* (Tonj, 11) — *yer*; *birgärü* (KTM, 3) — *janub*; *ärdeмлиг* (Irqb, 1 b) — *fazilatli*; *ekägün* (QBN 65 b) — *ikkovi*; *kolikä* (MK, 1, 419) — *ko'lanka*; *emgäk* (HH, 166) — *mehnat*; *menä* (TF, 29 a) — *tepa*; *bergän* (Nav., MN, 128); *mevä* (BN, 289).

Arab, fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar tarkibida ochiq keng lablanmagan *ä* unlisi qo'llangan: *äftäb*, *äsmän*, *äl m*, *ulamä* kabi.

e unlisi eski turkiyga xos boʻlib, uygʻur va arab yozuvlarida alif-u *yo* harflari bilan ifodalangan, old qator lablanmagan toʻliqsiz keng tovush, turkiy soʻzlarning kuchli holatda, yaʼni birinchi boʻgʻinda mavjud. *e* unlisi yumshoq aytiluvchi soʻzlar tarkibida uchraydi: *menzūt* (QBN, 35 b) – *oʻxshat*; *etmāk* (MK, 1, 127) – *non*; *erigsūk* (HH, 17) – *qoʻrqmas*; *egri* (Rabgʻ., 5 a) – *egri*.

XV–XIX asrlarga oid yozma manbalar tilida toʻliqsiz keng *e* tovushi biroz torayib, oʻrta keng *e* fonemasiga aylangan: *etmāk* (Tf, 99 a) > *otmāk* (BAL, 173); *ew* (MK, 1, 73) > *ev* (Nav., HA, 66) kabi.

e fonemasi alif *-u*, *yo*, kasra orqali ifodalangan, old qator, lablanmagan oʻrta keng tovush, turkiy soʻzlarning birinchi boʻgʻinida keladi. Eski oʻzbek hamda hozirgi oʻzbek tili uchun xarakterli boʻlib, yumshoq oʻzakli soʻzlarning birinchi boʻgʻinida uchraydi: *erkān* (Nav., HS, 75); *esrūk* (Nav., MQ, 38); *nechā* (Tar., 24); *kechti* (Muq., 1, 243). Oʻzbek tili shevalarida ham *e* unlisi hamda uning fonetik koʻrinishlari mavjud. *E* tovushi *eʻlān*, *ehsān*, *mezbān* kabi oʻzlashgan soʻzlar tarkibida ham bor.

Bir guruh turkiy tillarda soʻzlarning keyingi holatlarida ham *e* unlisining fonetik muqobillari uchraydi¹. Baʼzi turkiy tillarda *e* unlisi old qator lablanmagan tor *i* tovushiga aylangan².

O unlisi oʻrxun uygʻur yozuvida maxsus harf, eski turkiy, eski oʻzbek tili yozma obidalarida alif vov (و), vov (و), damma (ـ) baʼzan alif damma (و) orqali ifodalangan. *O* unlisi orqa qator, lablangan oʻrta keng, turkiy soʻzlarning boshida uchraydi: *ogʻush* (KT, kt, 1) – *urugʻ*; *yol* (Ton, 16) – *yoʻl*; *otachi* (Xrist., 34) – *tabib*; *yogʻun* (QBN, 177 b) – *yoʻgʻon*; *oz* (MK, 1, 48) – *oʻzgʻin*; *yoq* (HH, 34) – *yoʻq*; *orman* (Oʻn, 12) – *oʻrmon*; *oq* (Yaqin, 315 a); *oxshar* (Sh.tar., 21).

Ö unlisi oʻrxun va uygʻur yozuvlarida maxsus harflari bilan yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda alif vov (و), vov (و), damma (ـ), baʼzan alif damma (ـ) orqali ifodalangan, qadimgi turkiy

¹ Шепбак А.М. Koʻrsatilgan asar, 151–155-betlar.

² Shu asar, 151–155-betlar.

yoʻzma manbalarda old qator lablangan keng tovush, XI—XIX asr yoʻzma obidalarida old qator lablangan, oʻrta keng unli; turkiy soʻzlarning asosiy holatida uchraydi: *oʻyre* (Toʻj, 6) — *sharqqa*; *kək* (Iʻrqb, 98) — *koʻk*; *tərt* (Suʻr, 6) — *toʻrt*; *əgdachi*; (QBN, 82 b) — *maqtoʻvchi*; *bəkdi* (MK, II, 26) — *boʻkdi*; *əzgü* (Tf, 80 b) — *oʻzga*; *öz* (Nf, 144) — *oʻz*; *kəz* (Lutf., 159 b); *əlmək* (Nav., MQ, 150); *kəñül* (SHN, 3). Tarixan *ətmək* (MK, II, 312), *etmək* (TF, 99 a) — *non*; *kəpäläk* (NAL, 327); *käpälük* (Muq., II, 354) kabi soʻzlarda *ə, ä* unilarning parallel qoʻllanishi mavjud.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida *ə* unlisi hamda *o* tovushi yozuvda farqlanmasa ham, talaffuzda oʻz oʻrni bor.

U unlisi oʻrxun va uygʻur yozuvlarida maxsus harflar bilan ifodalangan, arab yozuvidagi obidalarda alif damma (ـ), alif vov, vov (و) hamda damma (د) orqali ifodalangan; orqa qator lablangan tor tovush, turkiy soʻzlarning barcha pozitsiyalarida uchraydi; qattiq aytiluvchi unli va undoshlar, uygʻunlashuvchi (indifferent) undoshlar asosida tuzilgan soʻzlar tarkibida keladi: *ulgʻartdim* (Toʻj, 53) — *ulgʻaytirdim*; *qush* (Iʻrqb, 4) — *qush*; *urtim* (KTM, 11) — *yozdim*; *qut* (QBN, 67 a) — *qut*; *umundum* (MK, I, 213) — *umid qildim*; *bu* (HH, 236) — *bu*; *anut* (Tf, 4 b) — *tuza*; *ushbu* (Nav., HA, 4) ; *qilsun* (Ahmad, 322 a); *tutul* (Lutf., 160 a). U undoshi oʻzlashgan *qusur*, *muqim*, *musiqiy* kabi soʻzlarda qattiq talaffuzga moyil boʻlgan: *kutubxona*, *maktub*, *mushkul* kabi soʻzlar tarkibida *k* undoshi mavjud, shunga koʻra, yumshoq aytilgan.

Hozirgi oʻzbek tili shevalarida ham *u* unlisining talaffuzi bir guruh soʻzlarda saqlangan. Oʻzbek adabiy tilida *bu*, *u*, *ur*, *urugʻ*, *urgʻu*, *orun*, *qavurma*, *qavun*, *quvur*, *ulugʻ* kabi soʻzlarda *u* unlisi qattiq talaffuz etiladi; *uzum*, *butun*, *tuz*, *tutun* kabi soʻzlarda *ü* unlisi va *u* tovushi birikuv hodisasiga uchrab, uygʻunlashgan holatda talaffuz qilinmoqda.

Ü unlisi oʻrxun va uygʻur yozuvlarida maxsus harflar bilan yozilgan, arab xatidagi yoʻzma yodgorliklarda alif vov (و), vov (و), damma (د), baʼzan alif damma (ـ) orqali ifodalangan; old qator lablangan tor tovush, turkiy soʻzlarning barcha holatlarida, yumshoq talaffuzli unli va undoshlar hamda shaklan uygʻunla-

shuvchi undoshlar bilan birga keladi: *sū* (Irqb, 84) — *qoʻshin*; *ilgārū* (Ktb, 2) — *oldinda*, *üch* (Manx, 87) — *uch*; *tükāti* (KTM, 1) — *tugal*; *ügürlüg* (MK, 1, 167) — *uyurli*; *küchlüg* (MK, 1, 194) — *kuchli*; *türlüg* (HH, 58) — *turli*; *üchün* (Rabgʻ., 6 a) — *uchun*; *keltürgüchi* (XSH, 68) — *keltiruvchi*. Tarixiy dialektal hodisa sifatida asosiy holatda *ü* unlisi *ö* tovushi bilan ham talaffuz qilingan: *ünüp*//*önüp* (Xrs, 51) — *unub*; *üküş*//*öküş* (QBN, 13 b) — *koʻp*; *küümüş*// (Oʻn, 21) — *kumush*. *Ü* unlisi eski oʻzbek tili yozma manbalarida ham talaffuz jihatdan oʻzgarishga uchramagan: *bükülgün* (Yaqin, 315 a); *üchün* (Ahmad, 328 a); *yüklün* (Nav., HA); *yüz* (III. Tar., 4).

Singarmonizm qonuni saqlangan oʻzbek tili shevalarida *ü* unlisi talaffuz jihatdan yozma manbalar tiliga yaqin turadi: *bütün*, *üchün*, *ülüş*, *külgi*, *küt* kabi.

I unlisi oʻrxun va uygʻur xatida maxsus harflari bilan berilgan, arab xatidagi yozma obidalarda yo (ع), alif (ا) baʼzan alif kasra orqali bitilgan; orqa qator lablanmagan tor; *ı* unlisi qattiq aytiluvchi turkiy soʻzlarning barcha oʻrinlarida uchraydi, qattiq talaffuzli unli va undoshlar bilan birga keladi: *ıdmıs* (KT, keh, 7) *yuborgan*; *yışgʻaru* (Toʻj, 15) — *oʻrmonga*; *yılta* (Irqb, 21) — *yilda*, *sıgʻıt* (Suvr, 5) — *yigʻi*; *ımanchsız* (QBN, 30 b) — *inonchsiz*; *ısrıdı* (MK, 1, 188) — *qopdi*; *chıqar* (HH, 9) — *chiqar*; *qırırq* (Oʻn, 11) — *qirq*; *yarlıqı* (Rabgʻ., 100 a) — *yorligʻi*. Eski turkiy til yozma manbalarida oʻzlashgan soʻzlar tarkibidagi *ı* unlisi turkiy til qonunlariga moslashib *i* tovushiga yaqin talaffuz qilish hollari uchraydi: *ıbadat* (HH, 199) — *ibodat*, *axır* (XSH, 85 a) — *oxir*; *batıl* (NF, 10 b) — *botil* kabi. *I* unlisi eski oʻzbek tili yozma manbalarida qattiq aytiluvchi turkiy soʻzlarda saqlangan: *qın* (Lutf., 160 a); *qaysı* (Nav., MQ, 133); *qırq* (Nav., FSH, 207). *I* hamda *i* tovushlarida vazn talabi, tarixiy dialektal xususiyatlar orqali birikuv hodisasi yuz berib, oʻzlashgan soʻzlarda oraliq talaffuz paydo boʻla boshlagan: *tarıqat*//*tariqat*, *haqıqat*//*haqiqat*, *ılhām*//*ilhām*, *ıltıjā*//*iltijā*, *ısbāt*//*isbāt* kabi. Shuningdek, maʼno farqlash, vazn talabiga rioya qilish uchun *ı* unlisining choʻziqroq *ı*://*i*: variantlari hosil boʻlgan: *tarıq*//*tariq*; *ya:rı*//*yari*; *xalı*//*xali*; *qın*//*qin* kabi.

Hozirgi o'zbek tili shevalarida qattiq aytiluvchi *t* unlisi *tirmaq*, *qattiq*, *qiynaq*, *yatiq*, *tiqin*, *yaqin*, *qil*, *qiyiq* kabi so'zlarda saqlangan. O'zbek adabiy tilida ham *t* unlisi turkiy so'zlar tarkibidagi *q*, *g'*, *x* undoshlari bilan yondosh kelganda qattiq talaffuz qilinadi, boshqa holatlarda *t* tovushining oraliq talaffuzi qo'llanadi.

I unlisi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida esa maxsus harflari orqali ifodalangan, arab yozuvidagi yozma obidalarda alifyo (ا), yo (ي), ba'zan alif kasra orqali bitilgan. Bu old qator lablanmagan tor tovush, yumshoq aytiluvchi turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida keladi: *ichraki* (KT, kt, 2) — *qaram*; *bilsär* (Toj, 6) — *bilsa*; (Manx, 42) — *tarbiyaladik*; *igla* (Suvr, 4) — *kasal bo'l*; *bori* (Irb, 40) — *bo'ri*; *isig* (QBN, 25 a) — *issiq*; *ichmāk* (MK, 1, 127) — *bir turli po'stin*; *bir* (HH, 7) — *bir*; *igitlāmāklik* (Tf, 17 b) — *tarbiyalash*; *tilā* (MN, 291 b) *tila*; *bildi* (Dahn, 80), *bizniñ* (BN, 177), *birigā* (Nav., HA, 6); *tilini* (Sh. tar., 14).

Tarkibida *k*, *g* tovushlari qo'llangan o'zlashgan so'zlarda *-i* unlisi yumshoq aytilishga moyil bo'lgan: *kibr* (HH, 145) — *kibr*; *ikrām* (NF, 56 a) — *ikrom*; *kilid* (NF, 124 b) — *kalit*.

O'zbek tili shevalarida *i* unlisi *ilgāk*, *bilāk*, *tilāk*, *ildiz*, *ilik*, *tikān* kabi so'zlarda yumshoq talaffuzini saqlagan. Bir guruh o'zlashgan so'zlarning barcha holatlarida *i* unlisi oraliq holatida talaffuz qilingan: *insan* // *insan*; *ilaj* // *ilaj*; *hisab* // *hısab*; *injener* // *ınjener*; *instruktor* // *ınstruktor* kabi.

Undoshlar

O'rxun-Enasoy yozma manbalarida bir guruh undoshlar til orqa hamda til oldi qator variantlari alohida harflar bilan ifodalangan. Shuning uchun ular quyidagicha harfiy ifoda bilan beriladi: *b* (1), *b* (2), *g*, *d* (1), *d* (2), *z*, *k*, *q*, *g'*, *p*, *m*, *n* (1), *n* (2), *l* (1), *l* (2), *r* (1), *r* (2), *y* (1), *y* (2), *s* (1), *s* (2), *t* (1), *t* (2), *ş*, *x*, *ch*, *s*, *nt*, *nch*, *lt*.

Eski turkiy til yozma manbalarida quyidagi undosh tovushlar uchraydi: *b*, *w*, *v*, *d*, *g*, *z*, *d*, *k*, *q*, *g'*, *m*, *n*, *ŋ*, *j*, *p*, *s*, *l*, *r*, *y*, *s*, *t*, *ş*, *ch*, *j*, *h*, *x*, *f*.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida esa tubandagi undosh to-

vushlar bor: *b, v, d, g, z, d, k, q, g', m, n, y, j, p, l, r, y, s, t, s, ch, j, h, x, f*. Ko'rsatilgan yozma manbalar tiliga arab, fors-tojik so'zlari o'zlashgan, bu so'zlar tarkibidagi undosh tovushlar turkiy til qonunlariga moslashgan.

Jarangsiz undoshlar

p undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflari bilan yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda *pe* (پ) harfi orqali ifodalangan. Bu jarangsiz portlovchi lab-lab tovush, turkiy so'zlarning barcha holatlarida uchraydi: *qapig'qa* (KT, kt, 4) — *qopqaga*; *kālipān* (KT, kch, 11) — *kelib*; *qopmish* (Toj, 17) — *turgan*; *alp* (Toj, 10) — *alp*; *push* (Suvr, 622) — *achchiqlan*; *qop* (KT, kt, 9) — *ko'p*. Eski turkiy yozma manbalarida ham *p* tovushi talaffuz, holati jihatdan qadimgi turkiy tildan farqsiz: *pusug'chi* (QBN, 46 b) — *pisuvchi*; *tapa* (Tf, 97 b) — *tomon*. Shuningdek, ko'rsatilgan davr yozma manbalarida o'zlashgan so'zlarda ham *p* undoshi bor: *pak* (Tf, 88 a) — *pok*; *pand* (HH., 147) — *pand*. Eski va hozirgi o'zbek tilida ham *p* undoshi sifat, holat jihatdan o'zgar-magan.

T undoshi O'rxun-Enasoy yozma manbalarida qattiq aytiluvchi va yumshoq talaffuzli so'zlarda maxsus harf orqali ifodalangan; qadimgi uyg'ur yozuvida esa qattiq, yumshoq *t* undoshi uchun bir xildagi belgilar qo'llangan; arab yozuvidagi manbalarda esa (ت) *te*, ba'zan (ط) itqi orqali ifodalangan, jarangsiz portlovchi tovush, turkiy so'zlarning barcha holatlarida uchraydi, ayniqsa qadimgi turkiy tilda jarangli hamda sonorlar bilan yondosh kelishi xarakterli: *lt, nt, rt, mt, td, tl, tm* kabi. *og'hnta* (KT, kch, 1) — *avlodidan*; *atlig'*, (Toj, 4) — *otliq*; *tort* (KT, kch, 2) — *to'rt* (KT, kch, 2), *ertim* (Yen, 1, 2) — *edim*; *yultuz* (Xns, 10) — *yulduz*.

Eski turkiy tilda ham *t* undoshining qattiq, yumshoq talaffuzi saqlansa ham, arab yozuvida bir xil belgi (ت) bilan yozilgan; *t* undoshi turkiy so'zlarda, jarangli hamda sonorlar bilan yondosh kelish (*nt, lt, rt, mt yoki tn, tl, tr, tm*) hollari qisman saqlangan.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida *t* undoshining talaffuzi va holati eski turkiy tildan farqlanmaydi, hozirgi o'zbek adabiy tilida

t undoshi holat jihatdan eski o'zbek tilidan farqlanmasa ham, talaffuzda qattiq, yumshoqlik birikuv (konvergeniya) hodisasiga uchragan.

S undoshi O'rxun-Enasoy yozma manbalarida qalin va ingichka; qadimgi uyg'ur yozuvida maxsus harf orqali ifodalan-gan; arab yozuvidagi manbalarda esa sin (س) bilan yozilgan; ja-rangsiz sirg'aluvchi tovush: *batsiq* (KT, kt, 2) – *g'arb, sinüsdimiz* (To'j, 16) – *urishdik; turgesh* (To'j, 21) – geogr. nom; *sab* (KT, kt, 2) – *so'z, kengash*.

Eski turkiy, eski o'zbek tili yozma obidalarida ham *s* undoshi-ning talaffuz holat xususiyati o'zgarmagan: *sozlā* (QBN, 44 a) – *so'zla; ıstıg'* (O'n, 33) – *issiq; qısqā* (Tf, 122 b) – *qisqa; yas* (MK, III, 174) – *ziyon, ulusı* (NAL, 546); *sekiz* (Nav., HM, 9). Sin (س), sod (ص), sa (ث) undoshlari o'zlashgan so'zlarda uchrasa ham turkiy *s* orqali talaffuz qilingan: *salam* (QBN, 8 b) – *salom; sim* (HH, 121) – *kumush; xasta* (TF, 114 b) – *xasta; muxlis* (BAL, 91); *sanā* (NAL, 546).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *s* undoshi holati jihatdan yozma manbalar tilidan farqlanmaydi, talaffuz tomondan qattiq va yumshoqlikka nisbatan o'zgargan, o'zbek tilining singarmonizmli shevalarida esa ohangdoshlik qonuniga ko'ra kombinator variant-larga ega.

Q undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda qof orqali ifodalangan, jarangsiz portlovchi, chuqur tilorqa tovush, turkiy so'zlarning barcha holatida qo'llangan; qattiq aytiluvchi unli, undoshlar va uyg'unlashuvchi undoshlar bilan birga uchraydi: *qag'an* (KT, kch, 1) – *xoqon; toquz* (KT, kch, 3) – *to'qqiz, alqıntı* (To'j, 3) – *surildi; qorqmısh* (Irbq, 3) – *qo'rqan; yablaq* (Irbq, 14) – *juda; bashqundılar* (Suvr, 17) – o'rgandilar.

Eski turkiy, eski va hozirgi o'zbek tillarida *q* undoshi pozitsi-yasi, talaffuzi jihatdan o'zgarmagan.

K undoshi o'rxun va uyg'ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi yozma manbalarda kof harfi bilan ifodalangan. Bu jarangsiz, portlovchi sayoz tilorqa tovush, yumshoq aytiluvchi

turkiy soʻzlarning barcha holatida uchraydi; *k* undoshi jarangli undoshlar, sonorlar hamda jarangsiz tovushlar bilan yondosh kelgan: *tükäti* (KTM, 1) – *tugal*; *türk* (KT, kch, 3) – *turk*; *älimkä* (Yen, 2) – *elimga*; *ichüqdük* (Toʻj, 3) – *qaram boʻlgan*; *kolkä* (Irbq, 33) – *koʻlga*; *kün* (suvr, 5) – *kun* (sutka); *ichkü* (Suvr, 5) – *ichimlik*; *yäkkä* (Manx, 64) – *shaytonga*.

Eski turkiy, eski va hozirgi oʻzbek tillarida ham *k* undoshi talaffuz, holat jihatdan oʻzgarmagan.

Ch undoshi oʻrxun xatida uygʻur yozuvida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda chim (چ) orqali ifodalangan; affrikat, jarangsiz, qorishiq tovush; turkiy soʻzlarning barcha holatlarida uchraydi, barcha unli, undoshlar bilan yondosh keladi: *chigʻan* (KT, kch, 10) – *yoʻqsil*; *yärchi* (Toʻj, 23) – *yoʻl koʻrsatuvchi*; *ıgʻachqa* (Irbq, 19) – *yogʻochga*; *uchuq* (Toʻj, 8) – *yirtqich qush*; *chogʻluq* (Suvr, 607) – *choʻgʻli*; *üch* (KT, kch, 4) – *uch* (son).

Keyingi davrlarda *ch* undoshi talaffuz va pozitsiya jihatdan oʻzgarmagan.

Sh undoshi oʻrxun yozuvida, uygʻur xatida maxsus harflar orqali yozilgan, arab xati bilan bitilgan manbalarda shin (ش) orqali ifodalangan, jarangsiz sirgʻaluvchi tovush, qattiq, yumshoq aytiluvchi turkiy soʻzlarning barcha holatida uchraydi, tanglay ohangdoshligiga nisbatan shaklan oraliq undoshdir: *shad* (KT, kch, 17) – *shad* (mansab); *ashsız* (KT, kch, 26) – *oshsiz*; *tashra* (KT, kch, 26) – *toshida*; *örtänmiş* (Irbq, 14) – *oʻrtangan*; *baştıngı* (Suvr, 11) – *oldingi*. *Sh* undoshi sonor hamda jarangli tovushlar bilan birga kelib undosh tovushlar birikmasini hosil qilgan: *qachmış* (Msh, 3) – *qochdi*, *bashda* (Moʻgʻ, 25) – *choʻqqida*; *yımshaq* (KT, kch, 5) – *yumshoq*.

Keyingi davrlarda ham *sh* undoshi talaffuz, holati jihatdan farqlanmagan.

X undoshi qadimgi uygʻur yozma manbalarida ayrim turkiy soʻzlarning baʼzi oʻrinlarida uchraydi, asosan, oʻzlashgan soʻzlar tarkibida: maxsus belgi bilan ifodalangan, jarangsiz boʻgʻiz tovush, *q*, *g* undoshlarining fonetik oʻzgarishga uchrashi orqali paydo

bo'lgan, turkiy tillar uchun yangi tovush, turkiy so'zlarning oxirida, o'zlashgan so'zlarning o'z qonunlariga muvofiq holda uchraydi: *saqintu x* (Manx, 6) — o'ylagan. O'zlashgan so'zlar: *Xiradis* (Xrs, 2) — *Iso unvoni*; *Msixa* (Xrs, 14) — *Iso unvoni*; *burqan* (Manx, 66) — *burxan* (Manx, 58) — *but* kabi. Eski turkiy til yozma manba *x* undoshining qo'llanishi kengayib, qattiq talaffuzli turkiy so'zlarning anlaut, inlaut, ikki unli orasida uchray boshlagan: *xayu* (MK, III, 237) — *qaysi*; *xanda* (MK, III, 238) — *qayerda*; *xam* (Tf, 57 a) — *shaman*; *xali* (HH, 113) — *agar*; *yaxshi* (QBN, 1 b) — *yaxshi*; *oxshag'* (MK, I, 136) — o'xshash, *qulxaq* (MK, I, 364) — *quloq*; *axi* (HH, 130) — *saxiy*. Shuningdek, o'zlashgan so'zlar tarkibida ham *x* undoshi mavjud: *xabar* (Tf, 18 b) — *xabar*; *xana* (Tf, 143 b) — *xona*; *xarj* (Rabg', 24 b) — *xarj*.

Eski o'zbek tili yozma manbalarida *x* undoshining talaffuzi o'zgartmagan va turkiy so'zlarning boshi, o'rtasi, ba'zan oxirgi holatlarida keladi: *axtar* (Lutf., 162 b); *uyxisindin* (Lutf., 204 b); *xan* (SHN, 29); *yaxshi* (Nav., HA, 4); *saxlasa* (BN, 63); *choh* (Furq., 1,99). O'zlashgan so'zlar tarkibida ham *x* undoshi uchraydi: *xali* (Lutf, 162 a), *xar* (Bob., Muxt, 154); *xilafat* (Nav., MQ, 2); *xitā b* (Nav., LT, 97).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *x* undoshi turkiy hamda o'zlashgan so'zlarning barcha holatlarida mavjud

H undoshi eski turkiy va eski o'zbek tili yozma manbalarida hoyi havvaz (𐰽), hoyi xuti (𐰇) orqali ifodalangan, jarangsiz bo'g'iz tovushi, ba'zi qattiq, yumshoq o'zakli turkiy so'zlarning boshida paydo bo'lgan; XI asr boshlarida *h* undoshining paydo bo'lishi tarixiy-qabilaviy til hodisasi sifatida sodir bo'lgan; turkiy til uchun yangi tovush, shunga ko'ra, oraliq tovush tarzida talaffuz qilingan: *hata* (MK, I, 68) — *ota*; *hana* (MK, I, 68) — *ona*; *hech-hech* (MK, II, 326) — *undov so'z*. O'zlashgan so'zlarning ma'lum holatlarida ham *h* undoshi uchraydi: *rahat* (QBN, 8 b) — *rohat*; *ilaha* (QBN, 9 a) — *iloha*; *ham* (HH, 9) — *ham*. *Ibrahim* (Rabg', 25 a) — *Ibrohim*. Eski o'zbek tili yozma manbalarida ham bir qator yumshoq aytiluvchi turkiy so'zlarning boshida *h* undoshi so'z boshida iste'mol etilgan: *hidlik* (Sakk., 56); *höküz*

(Furq., II, 15). Bu misollarga qaraganda eski o'zbek tili davrida *h* undoshi turkiy so'zlarda yumshoq talaffuz etilishidan darak beradi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham *h* undoshi oraliq talaffuz qilinadi.

F undoshi fo (ف) harfi orqali ifodalangan, lab-lab, jarangsiz spirant tovush, eski turkiy til yozma manbalarida o'zlashgan so'zlar tarkibida barcha holatlarda uchraydi: *fazl* (HH, II) – *fazl*; *safiya* (HH, 71) – *ahmoq*; *tavfiq* (Rabg', 7 a) – *ko'mak*; *farq* (Tf, 48 a) – *farq*; *faylasuf* (QBN, 114 a) – *faylasuf*. Eski o'zbek tili davrida ham *f* tovushi o'zlashgan so'zlar tarkibida, ba'zan turkiy so'zlar tarkibida ham keladi: *tufraq* (Lutf., 26 b), *falakiyat* (Nav., HA, II); *iltifat* (Lutf., 160 b); *dilfikār* (Bob., Muxt, 159); *safā* (Nav., LT, 98). Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham o'zlashgan so'zlar tarkibida uchraydi, o'zbek tili shevalarida jarangsiz portlovchi *p* tovushiga yaqin talaffuz qilinadi.

Jarangli undoshlar

B undoshi o'rxun yozma manbalarida tanglay uyg'unligiga ko'ra, qattiq aytiluvchi so'zlar uchun *b*, yumshoq talaffuzli so'zlarda maxsus belgilar, qadimgi uyg'ur yozma manbalarida ham maxsus harf qo'llangan; arab yozuvidagi manbalarda be (ب) harfi bilan ifodalangan, lab-lab jarangli portlovchi tovush. *B* undoshi turkiy so'zlarning xarakteriga ko'ra, unli, undosh tovushlar bilan yondosh kelgan: *budunum* (KT, kch, 1) – *elim, sabi* (KT, kch, 5) – *so'zi*; *bāglār* (KT, kch, 2) – *beklar*; *butlug'* (Manx, 33) – *oyoqli*; *tobün* (Suvr, 8) – *quyi*; *kobriik* (Suvr, 16) – *ko'prik*.

Eski turkiy, eski va hozirgi o'zbek tillarida ham *b* undoshi talaffuz va holati tomondan o'zgarishga uchramagan.

W undoshi qadimgi turkiy tili yozma manbalarida iste'mol etilgan, maxsus belgisi orqali ifodalangan, arab yozuvidagi manbalarda (و) harflari orqali berilgan. Bu jarangli lab-tish tovushi, *b*, *g'*, *g* undoshlarining fonetik o'zgarishi orqali paydo bo'lgan, turkiy so'zlar o'rtasi, oxirida uchraydi, X–XIV asrlar uchun xarakterli undosh: *saw* (Manx, 45) – *so'z*; *owkasi* (Xrs, 72) – *achchig'i*; *aw* (Suvr, 4) – *uy*; *sāwgūlīg* (Suvr, 616) – *sevgili*; *suwin* (Suvr, 617) – *suvini*. Eski turkiy til yozma manbalarida

lab-tish -w undoshining turkiy soʻzlarda uchrashi kengaygan: *yawuz* (QBN, 126 b) – *yovuz*; *tewsi* (MK, 1, 399) – *dasturxon*; *ewrūlsā* (Tf, 82 a) – *oʻgʻirilsa*; *ew* (MK, 1, 73) – *uy*; *suw* (XIII, 24) – *suv*; *tewā* (Rabgʻ, 31 a) – *tuya*; *tawuq* (NF, 428) – *tovuq*.

V undoshi eski turkiy til yozma manbalarida qoʻllana boshlagan, arab yozuvidagi manbalarda vov (و) orqali, uygʻur yozuvida (و) belgisi bilan ifodalangan, jarangli lab-lab tovush, turkiy soʻzlarning oʻrtasi va oxirida uchraydi. Mahmud Koshgʻariyning koʻrsatishicha, v undoshi dastlab oʻgʻuz qabila tilida paydo boʻlgan. V undoshi b, w, gʻ, g tovushlarining fonetik oʻzgarishi orqali urchigan, turkiy soʻzlarning tabiatiga koʻra talaffuz qilingan: *yalavach* (QBN, 100 a) – *elchi*; *uvut* (MK, I, III) – *uyat*; *qovdilar* (Rabgʻ, 7 b) – *quvdilar*; *suv* (Tf, 62 b) – *suv*; *tavar* (HH, 93) – *rovar*. Shu bilan birga, eski turkiy til yozma manbalariga oʻzlashgan soʻzlar tarkibida v undoshi uchraydi: *vafa* (HH, 194) – *vafo*; *saval* (Rabgʻ, 4 a) – *savol*; *javab* (Rabgʻ, 6 a) – *javob*. Eski oʻzbek tili yozma manbalarida ham v undoshi talaffuz, holat jihatdan farqlanmaydi: *avuch* (Lutf., 159 b); *suv* (Lutf., 166 a); *birāv* (Nav., LT, 67); *chavchi* (Yaqin, 314 b); *kivūrāli* (SHN, 33). Hozirgi oʻzbek tilining singarmonizmli shevalarida ham lab-lab v undoshi bir qator soʻzlarda maʼlum darajada qattiq-yumshoqlik uygʻunligiga rioya qilgan. Oʻzbek adabiy tilida esa v undoshi turkiy, oʻzlashgan soʻzlarda birikuv hodisasiga uchragan.

Gʻ undoshi oʻrxun va uygʻur yozuvida maxsus harflari, arab yozuvidagi manbalarda gʻayn (غ) harfi orqali ifodalangan. Bu jarangli chuqur tilorqa, sirgʻaluvchi tovush; qattiq aytiluvchi turkiy soʻzlarning inlaut, auslaut pozitsiyasida kelgan. Gʻ undoshi sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda orqa qator unlilar bilan yondosh holda uchraydi: *yagʻutr* (KT, kt, 5) – *yaqinlashtiradi*; *yagʻru* (KT, kt, 5) – *yaqin*; *qapigʻqa* (KT, keh, 8) – *qopqaga*; *bogʻzi* (Tonj, 8) – *boʻgʻzi*; *yadagʻ* (Tonj, 4) – *yayov*; *sigʻta* (Suvr, 620) – *yigʻla*. Eski turkiy va eski oʻzbek tillarida ham gʻ undoshi talaffuz, holat jihatdan qadimgi turkiy til davridan farqlanmaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida gʻ talaffuz, holat jihatdan qadimgi turkiy til davridan farqlanmaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida gʻ

undoshi ba'zan turkiy so'zlarning boshida ham uchraydi: *qaz>g'oz*; *qor>g'or* (*qo'r>g'o'r*), *g'ijim*.

G undoshi o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda kof orqali ifodalangan, jarangli sirg'aluvchi sayoz tilorqa tovush, yumshoq talaffuz qiluvchi so'zlarning o'rtasi va oxirida uchraydi. Sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda old qator unlilar bilan birga keladi: *bāngü* (KT, kt, 11) — *mangu*; *ārig* (KT, kt, 13) — *bekat*; *bogü* (KT, kch, 3) — *dono*; *üchägü* (Ton, 12) — *uchovi*; *otügkä* (Irqb, 29) — *ibodatga*; *tägdüktä* (Suvr, 6) — *yetganda*.

Eski turkiy va eski o'zbek tillarida ham — *g* undoshining talaffuz xususiyati o'zgarmagan, lekin o'zlashgan so'zlarning boshida ham uchraydi: *gohür* (HH, 215), *güzaf* (Tf, 30 b).

D undoshi o'rxun yozuvida yumshoq so'zlarda qattiq so'zlarda maxsus harflari, arab yozuvidagi manbalarda dol (ﺍ) orqali ifodalangan. Bu jarangli, portlovchi tovush, turkiy so'zlarning inlaut pozitsiyasida, eski turkiy, eski o'zbek tili yozma obidalarida qisman so'z boshi va oxirida uchraydi: *büdü* (KT, kch, 11) — *xalq*; *buluḡdag'ı* (KT, kch, 2) — *tomondagi*; *balıqdaqı* (KT, kch, 12) — *shahardagi*; *bod* (Ton, 4) — *bo'y*; *adg'ır* (Irqb, 86) — *ayg'ır*; *odkä* (KT, kch, 1) — *taxtga*; *oddü* (Suvr, 7) — *paytda*.

Eski turkiy til yozma manbalarida ham *d* undoshi qattiq, yumshoq talaffuzi saqlangan, holati jihatdan sonor va jarangli undoshlar bilan yondosh kelishi kengaygan: *dewä* (MK, III, 245) — *tuya*; *edük* (QBN, 32 a) — *qimmatli tosh*; *deñiz* (HH, 194) — *dengiz*; *dam* (Tf, 38 b) — *devor*; *kökđin* (Rabg', 3 a) — *ko'kdan*; *and* (Tf, 58 a) — *ond*; *süd* (Tf, 28 a) — *sut*. Bu davr yozma manbalariga o'zlashgan so'zlar tarkibida ham *d* tovushi uchraydi: *dost* (Tf, 88 b) — *do'st*; *dastur* (Rabg', 24 a) — *ruxsat*; *xushnud* (Nf, 85) — *xushnud*; *dard* (MN, 298 b) — *dard*.

Eski o'zbek tili davrida ham *d* undoshi talaffuz jihatdan o'zgarishga uchramagan, qarluq, chigil qabila tiliga xos belgilar ma'lum darajada kuchaygan, shuningdek, o'zlashgan so'zlar tarkibida ham *d* undoshi mavjud: *dag'ı* (Nav., FSH, 192); *deb* (Nav., FSH, 214); *dudaqın* (Lutf., 169 a); *anda* (SHN, 4); *öd* (Sakk,

434); *ajdād* (Nav., FSH, 84); *faryād* (Lutf., 225 b); *dil* (Bob., Muxt, 174); *darvish* (Nav., LT, 86).

d undoshi eski turkiy til davriga oid arab yozuvidagi manbalarda zol (ذ) orqali, uygʻur yozuvida esa maxsus *ʔ* belgisi bilan ifodalangan, jarangli tish-tanglay tovushi, turkiy soʻzlarning xarakteriga koʻra, soʻz oʻrtasi va oxirida keladi, bu undosh *d* tovushi asosida paydo boʻlgan, XI–XIV asr turkiy yozma manbalar tili uchun xosdir: *kūdāz* (QBN, 97 a) – *saqla*; *badram* (MK, 1, 227) – *bayram*; *budū* (MK, III, 443) – *sovuq yedi*; *edzgülüg* (Tf, 3 a) – *ezgulik*; *bod* (MK, III, 132) – *boʻy*.

Eski oʻzbek tili yozma manbalarida *d* undoshi oʻzgarishga uchrab, *z*, *y* (*z > y*) undoshlariga oʻtgan.

Z undoshi qadimgi turkiy yozma manbalarida maxsus belgilari orqali ifodalangan, jarangli, sirgʻaluvchi tovush, turkiy soʻzlarning oʻrtasi, oxirida mavjud, shaklan uygʻunlashuvchi, tovushlar ohangdoshligiga koʻra talaffuzda farqlangan: *azu* (KT, kch, 10) – *ammo*; *tüz* (KT, kch, 3) – *inoq*; *qazgʻanur-män* (KT, kch, 9) – *erishaman*; *ügüzkä* (Toj, 18) – *daryoga*; *barzun* (Toj, 31) – *borsin*; *qaz* (Suvr, 4) – *gʻoz*.

Eski turkiy til yozma manbalarida ham *z* undoshi talaffuzi hamda holati jihatdan oʻzgarmagan, *z* undoshi tish-tanglay *z* tovushi hisobiga ham kengaygan. Shuningdek, barcha unli, undosh tovushlar bilan yonma-yon qoʻllangan, *z* undoshi baʼzi turkiy soʻzlar uchraydi: *zab-zab* (MK, 1, 309) – *tez-tez*; *zaq-zaq* (MK, 1, 321) – undov soʻz; *bezän* (QBN, 10 a) – *bezan*; *kezzin* (QBN, 11 a) – *kez*; *yuzū* (MK, III, 439) – *uchirdi*; *yüz* (Rabgʻ, 2 a) – *yuz*. Oʻzlashgan soʻzlarda ham *z* undoshi qoʻllangan: *zar* (HH, 121) – *zar*; *rāz* (Tf, 14 a) – *sir*; *uzr* (Rabgʻ, 7 b) – *uzr*.

Eski oʻzbek tili yozma manbalarida *z* undoshining talaffuzi va holatida oʻzgarish yuz bermagan, turkiy soʻzlarning oʻrtasida keladi.

J undoshi arab yozuvidagi manbalarda jim (ج) harfi, uygʻur xatida esa maxsus *ʔ* belgisi orqali ifodalangan. Eski turkiy til yozma manbalarida oʻzlashgan soʻzlar tarkibida uchraydi, jarangli, affrikat tovush: *jafā* (QBN, 32 a) – *jafo*; *hajīb* (QBN, 24 b) – *hojib*; *ranj* (HH, 232) – *ranj*; *jādu* (Tf, 38 b) – *jodu*; *javāb* (Rabgʻ, 6 a) – *javob*. Eski oʻzbek tili davrida ham *j* undoshi oʻzlashgan soʻzla-

riga xos: *jahān* (Nav., HA, 48); *jan* (III. Tar, 7); *ranj* (Nav., FSH, 85); *juldur* (Muq, 1, 51). Shuningdek, turkiy soʻzlarda taqlidiyat qonuni asosida affrikat *ch* undoshi *j* (چ) tovushiga oʻtgan: *jar* (NAL, 221); *jarchi* (NAL, 222); *jiba* (NAL, 224); *jilav* (NAL, 225) kabi.

Hozirgi oʻzbek tilining jilovchi shevalarida *y* oʻrnida, shuningdek, adabiy tilda ham *j* undoshi *jarchi*, *jar*, *jingalak* kabi soʻzlarda uchraydi.

J undoshi qadimgi uygʻur yozma manbalarida oʻzlashgan soʻzlarda maxsus belgi, arab yozuvidagi manbalarda *j* (ج) harfi orqali yozilgan, jarangli, sirgʻaluvchi tovush: *ajun* (Suvr, 611) — *dumyo*. Eski turkiy til yozma manbalarida taqlidiyat qonuniga koʻra, *j* tovushi turkiy soʻzlarning boshida, oʻrtasida, oxirida paydo boʻlgan: *jagʻladi* (MK, III, 388) — *sharilladi*; *qorujin* (MK, I, 469) — *qoʻrgʻoshin*; *chojildi* (MK, II, 151) — *choʻzildi*; *erinj* (MK, I, 152) — *farovonlik*. Oʻzlashgan soʻzlarda: *ajdaha* (Tf, 30 a) // *ajdarhā* (Tf, 30 b) — *ajdar* kabi. Eski oʻzbek tili davrida ham *j* undoshi, asosan, oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi: *mujgān* (NAL, 404); *ajdahā* (Nav., CHD, 91 b); *gajdum* (NAL, 154); *vajgun* (Furq., II, 165).

Hozirgi oʻzbek tilida ham *j* undoshi, asosan, *mujgon*, *ajdar*, *jurnal*, *ekipaj*, *montaj* kabi oʻzlashgan soʻzlarda uchraydi.

Sonorlar

Qadimgi turkiy hamda eski turkiy til yozma manbalarida *y*, *l*, *r*, *m*, *n*, *ʏ* sonor tovushlari qoʻllangan.

Y sonori Oʻrxun-Enasoy yozma manbalarida soʻzlarning qattiq-yumshoqlik xususiyatiga koʻra *q*, qadimgi uygʻur yozuvida > belgilari, arab yozuvidagi manbalarda ق orqali ifodalangan, jarangli sirgʻaluvchi tovush, turkiy soʻzlarning barcha holatida mavjud, *y* sonori oʻzining xarakteriga koʻra, qattiq, yumshoq aytiluvchi unli, undoshlar bilan yondosh uchraydi: *yāmā* (KT, keh, 3) — *yana*; *yuyqa* (Toʻn, 13) — *nozik*; *bay* (KT, kt, 10) — *boy*; *aygʻuchisi* (Toʻn, 21) — *kengashchisi*; *buyruqi* (Sujd, 3) — *buyrugʻi*; *birāyā* (Toʻn, 7) — *janub*; *aytuqta* (Suvr, 10) — *aytganda*; *ayigʻ* (Xns, 67) — *yovuz*.

Keyingi davrlarda ham *y* sonorining artikulyatsiyasi, pozitsiyasi oʻzgarmagan.

L sonori O'rxun-Enasoy yozma manbalarida so'zlarning ohangdoshligiga ko'ra, qadimgi uyg'ur yozuvi obidalarida maxsus belgilar, arab yozuvidagi manbalarda lom (ل) harfi orqali berilgan, *l* sonori sirg'aluvchi til yon tovush; turkiy so'zlarning xarakteriga ko'ra, so'z boshida uchramaydi, o'rtasida va oxirida mavjud: *olurtım* (KT, kch, 1) – *o'tirdim*; *altım* (Mo'g', 24) – *oldim*, *bolg'aq* (Mo'g', 29) – *qo'zg'olon*; *alp* (KT, kch, 7) – *alp*; *iltä* (KT, kch, 3) – *elda*; *ärklig* (Tonj, 13) – *hukmron*; *yig'ilmış* (Suvr, 5) – *yig'ilgan*. Eski turkiy til yozma manbalarida *l* undoshining talaffuz xususiyati o'zgarishga uchramagan, ayrim so'zlarda *l* sonori so'z boshida qo'llangan: *yel+achın>yelachın>lachın* (MK, 1, 388) – *lochin*; *yalağ'an>lag'un* (MK, III, 258) – *yog'och tovoq*; *ala* (MK, 1, 110) – *ola*; *sozlä* (QBN, 30 a) – *so'zla*; *tügäl* (HH, 40) – *tugal*; *og'ul* (Rabg', 25 a) – *o'g'il*. Ko'rsatilgan davr yozma obidalarga o'zlashgan so'zlar tarkibida ham *l* undoshi uchraydi: *lashkar* (Tf, 22 b) – *lashkar*; *a'qıl* (HH, 24) – *aql*; *xıslat* (Rabg', 11 b) – *xislat*.

L sonori eski o'zbek va hozirgi o'zbek tilida ham talaffuz, holat jihatdan o'zgarishga uchramagan.

R sonori o'rxun guruh yozma manbalarda tanglay ohangdoshligiga ko'ra, qadimgi uyg'ur yozuvi obidalarida maxsus belgilar bilan, arab yozuvidagi manbalarda re (ر) harfi orqali ifodalangan; sirg'aluvchi tiloldi tovush, turkiy so'zlarning boshida uchramaydi, so'zlarning xarakteriga muvofiq, unli, undoshlar bilan birga keladi: *qurıg'aru* (KT, kch, 2) – *g'arbga*; *yırg'aru* (KT, kch, 2) – *shimolga*; *olurtım* (Mo'g', 2) – *o'tirdim*; *korti* (KT, kch, 19) – *qaradi*, *ichräki* (Manx, 34) – *qaram*; *yaltırqlıg'* (Suvr, 11) – *yaltiroq*.

R sonori talaffuz hamda pozitsiyasi jihatdan keyingi davrlarda ham o'zgarishsiz qolgan.

M sonori o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda mim (م) harfi orqali ifodalangan, sirg'aluvchi burun tovushi, turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida uchraydi, barcha unli va undoshlar bilan yondosh kelgan: *man* (KT, kt, 11) – *men*; *almıs* (KT, kch, 2) – *olgan*; *ölütmiş* (Tonj, 3) –

o'ldirgan; kumush (Toj, 48) – *kumush*; *qanum* (Irb, 90) – *otam*; *ashmush* (Suvr, 607) – *oshgan*. Bu tovush keyingi davrlarda talaffuzi va holati jihatdan o'zgarishga uchramagan.

*N*sonori o'rxun yozuvida qattiq talaffuzli so'zlarda va yumshoq aytiluvchi so'zlarda qo'llangan, uyg'ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda nun harfi orqali ifodalangan, sirg'aluvchi burun tovush, turkiy so'zlarning barcha o'rinlarida uchraydi: *nān* (KT, kt, 8) – *narsa*; *kūn* (KT, keh, 4) – *quyosh*; *binip* (KT, keh, 15) – *minib*; *ancha* (KT, kt, 5) – *ancha*; *tonlig'* (Manx, 51) – *kiyimli*. Keyingi davrlarda *n* sonorining talaffuzi, holati qadimgi turkiy til davriga nisbatan o'zgarmagan.

*N*sonori o'rxun va uyg'ur xatida maxsus harflar bilan yozilgan, arab yozuvidagi manbalarda nun-u kof harflari bilan ifodalangan. Bu sirg'aluvchi burun tovushi, turkiy so'zlarning asosiy, oxirgi holatlarida keladi: *buysüz* (KT, keh, 5) – *munisiz*; *yanılsar* (KT, keh, 6) – *yanglishsa*, *bin* (Toj, 14) – *min*; *oydün* (To'n, 29) – *sharqdan*; *könlüncä* (Toj, 32) – *ko'nglingcha*; *onra* (Manx, 73) – *ilgari*; *toñuz* (Suvr, 6) – *to'ng'iz*. Keyingi davrlarda ham *n* sonorining holati, talaffuzi qadimgi turkiy tilga nisbatan o'zgarmagan.

ñ: *añig'* (KT, keh, 5) – *yovuz*; *qitañ* (KT, kt, 4) – qabila nomi; *qoñ* (TT, 9) – *qo'y*. Eski turkiy til davrida ham *ñ* tovushi mavjud bo'lgan, bu davrda ham qattiq o'zakli so'zlarda uchraydi: *qañda* (MK, I, 395) – *qayerda*; *qañda* (Tf. 136 a) – *qayerda*; *qoñ* (MK, III, 154) – *qo'y*; *chug'añ* (MK, I, 67) – *yo'qsil*.

ñ tovushi eski o'zbek tili yozma manbalarida rudiment holatida uchraydi: *qañda* (Lutf., 184 b); *qañi* (Nav., FSH, 206; Bob., Muxt., 128). Hozirgi o'zbek tilida ham *qani*, *qanday*, *qancha* kabi so'zlardagi *n* undoshi *ñ* tovushining rudimenti hisoblanadi.

Eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlarida o'zlashgan so'zlar tarkibida ayn va hamza belgilari uchraydi, ayn va hamza talaffuzi so'z boshida aniq emas, so'z o'rtasi va oxirida bo'g'iz portlovchisi kabi talaffuz qilingan: *man'* (Nav., HA, 11); *vage'* (BN, 210); *qal'alar* (Sh. tar. 21); *jazā'* (Shohid, 80 a); *ma'vā* (Shohid, 17 a).

Qo'sh undoshlar

Qadimgi turkiy til yozma manbalarida qo'sh undoshlar maxsus belgilar, qadimgi uyg'ur hamda arab yozuvidagi manbalarda har qaysi qorishiq undosh tovush mustaqil harflarga (l+t), (n+t), (n+ch), (n+y) ajratib berilgan. Bu qorishiq undoshlar turkiy so'zlarning inlaut va auslaut pozitsiyasida uchraydi.

lt: qılınm (KT, kch, 10) — *qildim*; *bolı* (KT, kch, 7) — *bo'ldi*; *altızdı* (KT, kch. 38) — *oldirdi*; *yolta* (Toj, 16) — *yo'lda*; *boltachi* (Mo'g'. 38) — *bo'lg'usi*;

nt: shantuy (KT, kt, 3) — geogr. nom; *alqıntıg'* (KT, kt, 9) — *surilding*, *bunta* (KT, kt, 10) — *bu yerda*; *qanlantı* (Toj, 2) — *xonlik bo'ldi*; *anta* (Mo'g', 31) — *u yerda*; *käntü* (KT, kch, 23) — *o'z*; *yüküntür* (KT, kch, 15) — *yukintir*;

nch: ancha (KT, kch, 5) — *ancha*; *adınchıg'* (KT, kt, 12) — *maxsus*; *ärinch* (KT, kch, 3) — *ekan*; *törüsinchä* (KT, kch, 13) — *qonunicha*; *sanchdı* (KT, kch, 36) — *sanchdi*; *yinchä* (Toj, 13) — *nozık*; *unch* (Toj, 24) — *mumkin*, *üchinch* (Mo'g', 3) — *uchinchi*.

FONETIK HODISALAR

Singarmonizm

Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tili singarmonizm qonuniga asoslangan, singarmonizm qonuni tanglay va lab ohangdoshlikdan iborat. Bundan tashqari, assimilatsiya hamda dissimilatsiya hodisasi orqali undoshlar ohangdoshligi ham vujudga kelgan.

Tanglay ohangdoshligi so'zlarning o'zagi yoki birinchi bo'g'in-dan oxirigacha qattiq yoki yumshoq talaffuz qilish hodisasidir.

Lab ohangdoshligi esa turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida lablangan unli bo'lsa, shu so'zlarning keyingi holatlarida lablangan unlilarning kelishidan iborat.

Undosh tovushlar garmoniyasi qadimgi turkiy til davridan eski turkiy hamda eski o'zbek tili davrlariga o'tgan sayin kengayib borgan.

Qadimgi turkiy til yozma manbalarida singarmonizm qonuni-ning qattiq-yumshoqlik ohangdoshligi to'la ustunlikka ega, lab garmoniyasi ham mavjud bo'lgan, undoshlar ohangdoshligi amalda bo'lgan.

Eski o'zbek tilining oxirgi davrlariga oid yozma manbalarda turkiy so'zlarning tarkibidagi ba'zi unli tovushlarda qattiq, yumshoq talaffuz oraliq holatga o'tishi orqali singarmonizm qonuni buzila boshlagan: *keltürg'an* (Sh. tar, 10), *yarag'lik* (Gulx., 25) — *ichma-g'um* (Furq., 1, 35), *özg'ag'a* (Furq., 1, 30).

Turkiy yozma manbalarga o'zlashgan so'zlar ko'pincha qattiq talaffuzga moyil bo'lgan: *safarg'a* (Tf, 47 a), *vafāsizlıq* (Nav., MN, 308 a), *jāning'a* (XIII, 78 a), *mavjudg'a* (Nav., MN, 5), *fıraqing'a* (Nav., HA, 107), *haramıg'a* (Muq., 1, 40), *sultanıg'a* (Furq., 1, 27). Shu bilan birga, bir guruh o'zlashgan so'zlar yumshoq aytilishga moyil: *kāfirlik* (Tf, 37 b), *la'natga* (Rabg., 5 b), *falakkā* (Lutf., 22), *pāyasigā* (Nav., MN, 5), *tavuslārgā* (Muq., 1, 44), *xastalik* (Furq., 1, 36).

Unlilar tizimidagi fonetik hodisalar

A, u unlilari qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tili yozma manbalarida birinchi bo'g'inda moslashgan.

Eski turkiy: *anlar* (Tf, 45 b) // *unlar* (Tf, 24 b) — *ular*.

Eski o'zbek: *alar* (Nav., MQ, 19) // *ular* (Lutf., 17 b); *anlar* (Sh. tar, 5) *unlar* (Dahn, 81); *qavla* (KT, 24 b) // *quvla* (Furq., 30).

Eski turkiy yozma manbalarda ayrim o'rinlarda orqa qator *-a* hamda lablangan orqa qator o'rta keng *-o* unlilari moslashgan: *bashlag'* (MK, 1, 429) // *boshlag'* (QBN, 164 b) — *bo'sh*, *erkin*; *qawurmach* (MK, 1, 454) // *qog'urmach* (MK, 1, 454) — *qovurmoch*.

E, o, u, ü unlilari XI—XIV asrlarga oid ba'zi yozma manbalarda turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida mos holda uchraydi: *etmāk* (Tf, 99 a) // *otmāk* (MK, II, 312) — *non*; *erün* (Rabg., 25 a) // *orün* (Rabg., 4 a) — *oq*; *ew* (MK, I, 73) // *üw* (MK, I, 109) — *uy*; *sech* (QBN, 34 b) // *such* (MK, II, 139) — *och*; *sechük* (Tf, 39 a) // *chüchüg* (Tf, 65 a) — *chuchuk*.

E, ø, ü unlilari eski o'zbek tili yozma manbalarida turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida moslashgan: *degül* (Nav., HA, 6) // *dügül* (Lutf., 94); *etmāk* (BAL, 173) // *otmāk* (Nav., HA, 99); *echkü* (Nal. 710) // *ochkü* (Nav., Tm, 202); *ev* (Nav., HA, 66) // *üy* (Nav., MQ, 46); *esrük* (Nav., MK, 38) // *üsrük* (NAL. 626).

O, o unlilari eski turkiy til yozma manbalarida tarixiy dialektal hodisa sifatida asosiy holatda ba'zan moslashgan: *köp* (QBN, 193) // *qop* (MK, 1, 465) // *köp* (MK, 1, 183) — *ko'p*; *opmaq* (MK, 1, 183) // (MK, 1, 176) — *o'pmaq*; *yorig'* (Tf, 11 b) // *yorug* (Tf, 7 a) — *yo'riq*.

U, ü unlilari mosligi ba'zan tarixiy-qabilaviy til hodisasi tarzida uchraydi: *süchüg'* (Tf, 65 a) // *süchük* (Rabg., 4 a) — *chuchuk*; *buyurduqum* (Tf, 124 a) // *büyürmək* (MK, III, 202) — *buyurganim*; *buyurmoq*.

ü, i, t unlilari mosligi ba'zan eski turkiy til yozma manbalari-da tarixiy-qabilaviy til sifatida yuz bergan: *yün* (MK, 1, 465) // *yin* (MK, 1, 306) — *yung*; *ündä* (QBN, 149 a) // *indä* (QBN, 158 b) — *inda*; *ıshqa* (Tf, 6 a) // *ıshkä* (Tf, 28 b) — *ishga*; *bıchaq* (DTS, 104) // *bichäk* (MK, 1, 356) — *pichoq*.

Tushish hodisasi

Qadimgi turkiy, eski turkiy yozma manbalarida orqa qator *a, u, ü, t* unlilari urg'u, prosodik, grammatik zaruratlar orqali turkiy so'zlarning boshida, oxirgi holatlarida tushish hodisasiga uchragan: *ag'ızi* (Suvr, 624) > *ag'zi* (Manx, 87) — *og'zi*, *og'zini*; *qarın* (Irqb, 10) > *qarni* (Irqb, 10) — *qorni*; *ag'ına* (Suvr, 601) > *ag'na* (KT, 58) — *ag'ana*; *buyuruq* (KT, 1) > *buyruq* (Suvr, 3) — *mansab*; *og'ul* (KTu, 52) > *og'lı* (Tonj, 44) — *o'g'li*; *ülüg* (QBN, 53 a) > *ülgi* (QBN, 51 a) — *ulushi*; *køjülümüz* (Manx, 83, 88) > *køjünçhe* (Tonj, 327) — *ko'ylimiz*, *ko'ylingcha*; *körüglüg* (Irqb, 27) > *körklüg* (Suvr, 608) — *ko'rklik*; *toŋa* (MK, III, 379) > *toŋ* (QBN, 86 b) — *bahodir*; *qılıq* > *qılqı* (QBN, 8 b) — *qilig'i*; *tulum* (MK, 1, 221) > *tulumun* (MK, 1, 192) — *quini*; *budun* (QBN, 82 a) > *budm* (QBN, 44 a) — *elini*; *tatg'* > *tatg'i* (HH. 53) — *totig'i*; *achıl* > *achlur* (Tf, 87 a) — *ochiladi*.

Undoshlar tizimidagi fonetik hodisalar

Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tillarida undosh tovushlarda ham fonetik hodisalar sodir bo'lgan, bir guruh fonetik hodisalar qadimgi turkiy til davriga xos, ikkinchi bir guruh fonetik hodisalar eski turkiy til yozma manbalari uchun xos; uchinchilari eski o'zbek hamda hozirgi o'zbek tiliga xos. Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tillari uchun mushtarak fonetik hodisalar ham mavjud.

Moslashuv: *p//b*: *apa* (KT, kch, 19) // *aba* (Suvr, 614); *apa* (MK, 1, 113) // *aba* (QBN, 76 a) – *ota-ona*; *avlod*; *tapan* (NAL, 611) // *taban* (NAL, 581) – *tovon*; *palchiq* (NAL, 511) // *balchiq* (Tf, 18 b) – *balchiq*, *p//m*: *tapa* (Tf, 97) > *tomon*.

T//b: *etmak* (MK, 1, 129) // *ebmāk* (MK, 1, 126) – *non*.

T//d: *tam* (Tf, 7 b) // *dam* (Tf, 9 b) – *devor*; *ota* (SS, 6) // *o'dā* (Tf, 45 a) – *o'ta*.

T//ch: *chatır* (MK, 1, 385) // *chachır* (MK, 1, 385) – *chodir*; *alt* (Tf, 11 a) // *alch* (Tf, 135 a) – *ost*; *tashqarun* (O'N, 33) // *chashqarun* (O'N, 35) – *tashqari*; *avut* (MK, 1, III) // *avuch* (Lutf., 159 b) – *hovuch*.

T//k: *oīmāk* (MK, II, 312) // *oīmāk* (Rabg', 81 b) – *non*.

T//d: *yinätti* (MK, II, 368) // *yenädti* (MK, II, 368) – *tuzaldi*, *erätti* (MK, 1, 215) // *erädti* (MK, 1, 215) – *erlar safiga o'tdi*; *qatg'u* (HH, 213) // *qazg'u* (QBN, 8 b) – *qayg'u*.

T//y: *qatg'u* (HH, 213) // *qayg'uluq* (Tf, 65 b) – *qayg'u*; *qayg'uli*; *etgü* (HH, 187) // *eygü* (Tf, 68 a) – *ezgu*; *qot* (HH, 74) // *qoy* (Rabg', 25 a) – *qo'y* (fe'l).

T//z: *ketin* (HH, 179) // *kezin* (Rabg', 4 a) – *keyin*.

T//s: *qutqi* (MK, 1, 403) // *qusqi* (QBN, 85 a) – *muloyim*.

T//l: *köktäshdi* (MK, II, 261) // *kökläshdi* (MK, II, 261) – *chirmashishdi*.

S//z: *bolsun* (KT, kch, II) // *bolzun* (Irbq, 57) – *bo'lsin*, *sandıwach* (MK, I, 481) // *zanduvach* (XSH, 14 b) – *bulbul*; *a:z* (MK, III, 365) // *ās* (MK, I, 109) – *po'stin*; *qaz* (MK, III, 165) // *qas* (MK, III, 365) – *po'stloq*.

S//y: süch (MK, II, 21) // *sech* (QBN, 18 b) // *yech* (QBN, 34 a) // *yech* (Tf. 143 a) – *yech*; *sıg'ta* (MK, III, 291) // *yıg'la* (Sh. tar, 12) – *yıg'la*.

S//ch: saw (MK, I, 122) // *chaw* (MK, I, 80; QBN, 10 b) – *so'z*; *xabar*; *sech* (QBN, 18 b) // *chech* (QBN, 181 b) – *yech*; *soy* (O'N, 37) // *choy* (O'N, 41) – *chap*.

S//d: is (NAL, 280) // *yid* (HH, 209) – *hid*.

S//sh: kisi (MK, I, 318) // *kishi* (QBN, 87 a) – *xotin*; *ulus* (Tf, 6 b) // *ulush* (MK, I, 94) – *ulus*; *Santuy* (Tonj, 18) // *Shantuy* (KT, kch, 3) – geogr. nom; *tas* (Suvr, 6) // *tash* (KT, kch, II) – *tosh*.

S//l: ısrıq (MK, I, 125) // *ilrük* (MK, I, 129) – *isiriq*; *astın* (MK, I, 133) // *altın* (MK, I, 133) – *ost*.

K//g: yuqaru (HH, 51) // *yügarü* (KT, kch, II; Suvr, 151) – *yuqori*.

Q//k: qop (Mo'g', HA, 12) // *kop* (MK, I, 309) – *ko'p*; *oq* (Tonj, 42) // *ök* (Tf, 28 b) – *yuklama*; *aq* (O'N, 37) // *äk* (MK, I, 116) – *egachi*, *tug'ishganlar*; *qavaq* (Tf, 103 a) // *köväk* (BN, 93) – *kovak*.

Q//ch: qaqach (MK, II, 328) // *qachach* (MK, II, 328) – *qaqach*.

K//d: edä (Suvr, 554) // *ädä* (MK, I, 116) – *opa*.

K//b: ökmäk (Rabg', 81 b) // *ermäk* (MK, I, 126) – *non*.

K//ch: ekä (MK, I, 116) // *echä* (MK, I, 114) – *opa*.

Ch//d: ikinch (Tf, 38 a) // *ikindi* (MK, I, 158) – *ikkinchi*.

Ch//y: chamg'ur (MK, I, 425) // *yang'ur* (MK, III, 45) – *yomg'ir*, *chug'du* (MK, I, 67) // *yug'du* (MK, I, 67) – *tuyaning uzun yungi*.

Ch//sh: chag'ıladı (MK, III, 338) // *shag'ıladı* (MK, III, 338) – *sharilladi*; *chachır* (MK, I, 385) // *chachır* (MK, I, 385) – *chodir*; *nechä* (Tf, 10 a) // *neshä* (Tf, 47 a) – *necha*; *chopan* (Sakk, 65) // *shuban* (NAL, 702) – *cho'pon*.

Ch//z: qovuch (MK, III, 178) // *qovuz* (MK, III, 178) – *duo*.

Ch//r: yalawach (MK, II, 334) // *yalawar* (MK, II, 334) – *elchi*.

Ch//j: chag'ıladı (MK, III, 338) // *jag'ıladı* (MK, III, 338) –

sharilladi, achun (HH, 106) // *ajun* (QBN, 10 a) – *dunyo; erinch* (MK, I, 152) // *erinj* (MK, I, 152) – *farog'at*.

Sh//z: keshür (MK, I, 405) // *kezür* (MK, I, 405) – *sabzi*.

B//m: bän (Tonj, 37) // *men* (MK, I, 325; QBN, 8 b); *ben* (MK, I, 325) // *men* (Tf, 8 b) – *men; buñ* (KT, kch, 3) // *munj* (QBN, 7) – *qayg'u; binj* (Tonj, 16) // *minj* (Tf, 136 b) – *ming; benjä* (Furq., I, 31) // *menjä* (Lutf., GN, 8) – *o'xshat*.

B//g': sub (KT, kch, 19; Tonj, 27) // *sug'* (O'N, 13) – *suv*.

B//f: burxan (MK, I, 329; Tf, 38 a) // *furxan* (MK, I, 329) – *but; tubraq* (Sakk., 43) // *tufraq* (Nav., HA, 18) – *tuproq*.

W//m: ewät (MK, I, 85) // *emet* (MK, I, 85) – *yuklama; yawishg'u* (MK, III, 55) // *yumushg'u* (MK, III, 55) – *mevali tog' daraxti*.

W//p: yawshan (MK, III, 44) // *yapchan* (MK, III, 44) // *yavshan*.

G'//g: dag'ul (MK, III, 167) // *tegül* (MK, III, 167) – *tugul; ısg'* (Tf, 136 a) // *isig* (Tf, 141 b) – *issiq*.

D//l: kökdätti (MK, II, 379) // *köklätti* (MK, II, 379) – *ko'klat-di; bag'dadı* (MK, III, 292) // *bag'ladi* (MK, III, 307) – *bog'ladi; qımırda* (Nav., ML, 108) – *qimirla*.

D//g: idi (Lutf., 145) // *egä* (Sh. tar, 3) – *ega*.

L//n: il (MK, I, 185) // *in* (MK, I, 276) // *in* (Rabg', 3 b) – *tush; yaldı* (MK, III, 72) // *yandı* (MK, III, 72) – *(o't) yondi*.

J//y: juhud (Nav., Tm, 205) // *yahudiy* (MK, II, 23) – *yahudiy*.

M//n: ımır (MK, I, 120) // *ınır* (MK, I, 120) – *yorug'lik*.

O'tish hodisasi. *T>d: ti* (Tonj, 5) > *de* (QBN, 4; HH, 61) – *de; tägrä* (TT, 2) > *degrä* (Tf, 100 a) – *tevarak; tün* (KT, 6) > *dün* (Tf, 9 b) – *tun; taqı* (Suvr, 609) > *daqi* (MK, II, 227) – *yana; süť* (QBN, 211 a) > *süd* (Tf, 28 a) – *sut; qarıntash* (Sh. tar, 43) > *qarındash* (NAL, 730) – *qarindosh; telbä* (Lutf., 139) > *delbä* (Lutf., 105) – *telba*.

S>z: masjid > *mazgid* (Tf, 39 a).

Q>g': yoq (Tonj, 59) > *yog'latayın* (Tonj, 31) – *yo'qotay; qısqä* (QBN, 19 b) > *qısg'a* (QBN, 41 a) – *qısqä; chaqur* (Tf, 102 b) > *chag'ur* (Tf, 91 a) – *chaqir; aqa* (Sh. tar, 46) > *ag'a* (Gulx.,

17) – og'a.

Q>x: qag'an (KT, 16)>xaqan (QBN, 10 a) – xoqon, qam (QBN, 45 a) > xam (Tf, 57 a) – shaman; qız (Ton, 40)>xız (MK, III, 238 a) – qız; qush (Irqb, 64)>xush (Tf, 39 b) – qush; qulqaq (MK, I, 364)> qulxaq (MK, I, 364) – quloq; aqi (MK, I, 116) > axı (NAL, 67) – saxiy; choq (Gulx., 28) > chox (Furq., 1, 109) – ko'p, juda.

Q>v: taqag'u (MK, I, 417) // taquq (Sh. tar, 30) > tavug' (Nav., HA, 133) – tovuq.

K>g>w: kikür > kigür (KT, kch, 23; Suvr, 12) > kiwür (Tf, 17 b; Rabg'., 11 b) – kirit.

K>g>y: kikür > kigür (Uyg', 17; QBN, 90 b) > kiyür (Rabg'., 8 a) – kirit; eshkäk (MK, I, 134) > eshgäk > eshyäk (MK, I, 454) – eshak; küchäk (QBN, 115 b) > küchäg > küchäy (QBN, 144 a) – zulm.

K>sh: ülük (TT, 29) //(MK, I, 93)>ülüş (QBN, 50 b)// (Sh. tar, 33) – ulush.

K>h: üki (MK, I, 175) > ühi (MK, I, 175) – ukki.

K>j: özkend (MK, I, 122)> özjend (MK, I, 122) – o'zgan.

B>w>v>y: äb (KT, kch, 41) > ew (Manx, 109) > ew (MK, I, 73) > ev (MK, I, 68) > ev (Nav., HA, 66; Sh. tar, 8) > üy (Nav., HA, 34) – uy; ab (Kt, kch, 9) > aw > av (Tf, 26 b) – ov; säb (Irqb, 46) > sew > sev (MK, I, 282) – sey; ubut (HH, 209) > uwut (MK, I, 85) – uyat; qabaq (MK, I, 363) > qavaq (Tf, 103 a) – qovoq; ebrä (Tf, 143 a)> ewrä (Tf, 9 a) > eyrä (Tf, 7 a) – qayta.

B>m: bu (QBN, 48 b)>mundaq (Sh. tar, 36) – bunday; kelbät (QBN, 60 b)> kelmät (Nav., MK, 38) – qomat (kelbat).

W>v: tawar (MK, I, 343)> tavar (MK, I, 343; Sh. tar, 37) – tovar.

V>y: avmaq (Sh. tar, 34)> aymaq (Sh. tar, 34) – aymoq; evrilmäk (NAL, 706) > eyrül (Nav., Msh, 213) – o'girilmoq.

G'<w: yag'uq (KT, 7) > yawuq (Rabg', 5 a) – yaqin; qog'ur-mach (MK, I, 454) > qawurmach (MK, I, 454) – qovurmoch; yalg'adi (MK, III, 321) > yalwadi (MK, III, 321) – yaladi.

G'>v: qag'ut (MK, III, 178) > qavut (MK, III, 178) – yangi

tuqqan xotinlar ovqati; qag'un (MK, 1, 388) > *qavun* (TAS, 113) – *qovun*.

G'y: sog'ul (Tf, 98 b) > *soyul* (Tf, 45 b) – *qayt*.

G'>x: sig'da (MK, II, 379) > *sixta* (MK, II, 379) – *yig'la; og'sha* (Tf, 66 a) > *oxsha* (Rabg', 24 b) – *o'xsha; bag'ishla* (KT, 12 a) > *baxishla* (Furq., II, 139) – *bag'ishla; og'sha* (Manx, III, 18) > *oxsha* (Tf, 10 b) – *o'xsha*.

G>y: yegävüz (Tf, 70 b) – *yeymiz; yeyälim* (Tf, 10 b) – *yeylik; bögü* (MK, III, 154) > *böy* (MK, III, 154) – *bir turli o'rgimchak; yegäsi* (XSh, 1, 514) > *yeyäsi* (Tf, 64 b) – *yeydigan*.

G>j: gulabchu (XSH, 243) – *gulobchi* > *julab* (XSH, 161) – *gulob; Andigän* (HK, 246 a) > *Andijan* (Nav., XII, 90).

G>v: birägü (Tf, 28 b) > *biräv* (Sh.tar., 35) – *birov; üchägu* (Tf, 28 b) > *üchäv* (Nav., Msh, 189) – *uchov; küdägü* (QBN, 9 a) > *küyäv* (Muq, II, 5) – *kuyov*.

G>y: iglä (MK, 1, 283) > *iyä* (Sakk, 55) – *og'ri, kasallan*.

D>d: qod (Tonj, 2) > *qod* (Tf, 25 b) – *qo'y* (fe'l); *adaq* (KT, kch, 47) > *azaq* (Rabg', 24 a) – *oyoq; edgü* (KT, kch, 6) > *edgü* (QBN, 15 b) – *ezgu*.

D>y: tod (KTm, 8) > *toy* (Tf, 18 a) – *to'ygin; adaq* (Mo'g', 30) > *ayaq* (Rabg', 11 b) – *oyoq; ud* (O'N, 2) > *uy* (Sh. tar, 40) – *sigir, qoramol*.

D>z: qadash (Tf, 18 a) > *qadash* (Tf, 146 a) – *og'a-ini; öd* (QBN, 7 b) > *öz* (MK, III, 207) – *zamon*.

D>y: bedük (MK, 1, 119) > *beyük* (Tf, 51 a) – *buyuk; bod* (MK, III, 132) > *boy* (Tf, 138 a) – *bo'y; kidiz* (MK, 1, 347) > *kiyiz* (Nav., MN, 14) – *kigiz*.

D>y: yadg'uq (MK, III, 34) > *yayg'uq* (MK, III, 35) – *baytal emchagining uchi; ödlä* (MK, 1, 137) > *öylä* (MK, 1, 137) – *tush payti; idi* (Nav., HA, 57) > *eyä* (Lutf, 149) – *ega*.

Z>j: täzik (DTS, 543) > *täjik* (QBN, 17 a) – *tojik; chöz* (DTS, 155) > *chojai* (MK, III, 16) – *cho'zdi; ag'uz* (MK, 1, 88) > *ag'uj* (MK, 1, 88) – *og'iz* (sut mahsuloti).

Y>g: eygü (Tf, 83 a) > *egä* (Nav., HS, 84) – *ega*.

L>sh: telük (Mo'g', 12) > *teshük* (NF, 11 b) – *teshik; toläk* (Tf, 146 b) > *toshäk* (Tf, 28 a) – *to'shak, makon; kelikä* (MK,

III, 189) > *kəshigā* (MK, III, 189) – *ko'landa, ko'shk.*

M>n: *payg'ambar* (Tf, 45 a) > *payg'anbar* (Tf, 46 b) – *payg'ambar; emdi* (Nav., HA, 35) – *endi.*

R>z: *qutur* (Suvr, 11) > *qutuz* (MK, I, 346) – *quturgan; bildürdi* (MK, II, 204) > *bildüzdi* (MK, II, 235) – *bildirdi; körtär* (Tf. 38 b) *kəztär* (Tf, 58 b) – *ko'rsat.*

Ñ>y: *añig'* (KT, kch, 3) > *ayig'* (Suvr, 6) – *buzilish; qoñ* (KT, kch, 12) > *qoñ* (Suvr, 6) – *qo'y (hayvon); qıtañ* (KT, kch, 5) > *qıtay* (KT, kch, 5) – *etnik nom; chıg'añ* (MK, I, 67) > *chıg'ay* (QBN, 18 a) – *yo'qsil.*

Ñ>n: *qañ* (Suvr, 624; MK, I, 395) > *qanda* (Lutf, 184 b) – *qayerda.*

D>k: *üstän* (QBN, 86 b) > *üstäk* (QBN, 76 a) – *ustun; bälün* (Tf, 87 b) > *bölük* (Tf, 142 a) – *bo'liq.*

D>g': *yalñuz* (QBN, 46 a) > *yalg'uz* (Tf, 27 b) – *yolg'iz; toña* (QBN, 27 a) > *tog'a* (QBN, 17 a) – *bahodir; yañan* (MK, III, 386) > *yag'an* (HH, 224) – *fil.*

D>n: *sıñuq* (MK, III, 376) > *sınuq* (MK, III, 376) – *siniq; kəñük* (Irbq, 87) > *kəñük* (Irbq, 88) – *ariq; otuñ* (Uyg', 118; Tf, 37 a) > *otuñ* (Tf, 38 b) – *o'tin.*

D>g: *kəzjü* (MK, III, 389) > *kəzgü* (Rabg', 53 a) – *ko'zgu.*

D>y: *kəñluk* (Nav., HA, 81) > *kəyläk.*

Metateza hodisasi. P~r: *tupraq* (Sakk., 21) ~ *turpaq* (Sh. tar, 7) – *tuproq; kiprik* (Amir II, 75) ~ *kirpik* (Muq., I, 77) – *kiprik.*

T~r: *otra* (MK, I, 196) ~ *otra* (Tf, 58, a), *otru* (MK, I, 147) > *ortu* (MK, I, 145) – *o'rta; qutruldi* (MK, II, 272) ~ *qurtuldi* (MK, II, 271) – *qutuldi.*

Q~r: *aqrın* (NF, 192 b) ~ *arqun* (SS, 71) – *sekin.*

Sh~n: *qoshni* (MK, I, 408) ~ *qonshi* (MK, I, 408) – *qo'shni.*

F~r: *tufraq* (Nav., MK, 2) ~ *turfaq* (Sh. tar, 7) – *tuproq.*

G~d: *ag'duq* (MK, I, 125) ~ *adg'uq* (MK, I, 125) – *yot, notanish; bug'day* (MK, III, 258) ~ *budg'ay* (MK, III, 258) – *bug'doy.*

G~l: *qarg'ılach* (MK, I, 479) ~ *qarlıg'ach* (MK, I, 479) – *qaldırg'och.*

G'~m: *yag'mur* (MK, 1, 425) ~ *yamg'ur* (MK, III, 45) // *chamg'ur* (MK, 1, 425) – *yomg'ir*.

G~r: *əgrät* (MK, 1, 260; Tf, 22 a) ~ *ərgäd* (Tf, 2 a) ~ *əgrät* (NAL, 717; Sakk., 24) – *o'rgat* ~ *əgrän* (Lutf, 94) – *o'rgan*.

D~r: *ədiräk* (Suvr, 4) ~ *ərdäk* (MK, 1, 128) – *o'rdak*.

Y~r: *Sayram* (MK, III, 191) ~ *Saryam* (MK, III, 191) – geog. nom.

M~r: *samursaq* (MK, 1, 480) ~ *sarmusaq* (MK, 1, 480) – *sarimsaq*.

N~sh: *qonshu* (NAL, 748) – *qo'shni*.

Geminatsiya hodisasi. *T>tt:* *yeti* (Tf, 52 a) > *yetti* (MK, III, 33) – *yetti*; *otuz* (Tf, 26 b) > *ottuz* (MK, 1, 159) – *o'ttiz*; *yeti* > *yetti* (Ahmad, 322 b) // (Nav., HA, 29) – *yetti*; *otuz* > *ottuz* (Sh. tar, 4) – *o'ttiz*.

S>ss: *esiz* (Tf, 11 a) > *essiz* (MK, 1, 160) – *yovuz*, *uyatsiz*; *ıslıg'* (Tf, 136 a) > *ıssıg'* (Tf, 38 b) // *isig* (Tf, 141 b) > *issig* (Tf, 38 b) – *issiq*.

Q>qq: *toquz* > *toqquz* (Lutf, 178; Nav., HA, 97) – *to'qqiz*.

K>kk: *eki* (MK, 1, 151) > *ekki* (MK, 1, 191) – *ikki*; *ekiz* > *ekkiz* (MK, 1, 160) – *egiz*; *tikän* (MK, 1, 381) > *tikkän* (MK, 1, 381) – *tikan*.

Ch>chch: *achıg'* > *achchıg'* (Sakk., 59; Lutf, 40) // *achchu* (III. tar, 76) // *achchıq* (Gulx., 24) – *achchıq*.

Sh>shsh: *eshäk* (Nav., Tm, 186; Ogah, 35) > *eshshäk* (Muq., II, 63) – *eshak*; *ushaq* > *ushshaq* (Sakk., 42) – *ushoq*.

L>ll: *elik* > *ellik* (MK, 1, 160; Tf, 160 a) // *elli* (Tf, 99 a) – *ellik*.

R>rr: *arıg'* (MK, 1, 95) > *arrıg'* (MK, 1, 160) – *toza*; *ıra* > *irra* (MK, 1, 74) – *ızza*.

Tushish hodisasi. *Q>o:* *achug* (MK, 1, 95) > *achu* (QBN, 7 b) – *ochıq*; *yazuqluq* (Tf, 60 b) > *yazuqlu* (Tf, 73 a) – *gunohkor*.

K>o: *ellik* (MK, 1, 160) > *elli* (Tf, 99 a) – *ellik*.

Ch>o: *chewrül* (QBN, 32 b) > *ewrül* (QBN, 32 b) – *o'giril*; *chumchuq* (MK, 1, 69) > *chomuq* (MK, 1, 69) – *bir turli qarg'a*.

B>o: *bekäch* (MK, 1, 339) > *ekach* (MK, 1, 86) – *bekach*.

G'>o: *tamug'* (DTS, 531) > *tamu* (Manx, 72) – *do'zax*.

Proteza hodisasi. *X:* *amir* (MK, 1, 136) > *xamir* (MK, 1, 136) – *amir*. *H:* *öküz* (Ogah, 191) > *höküz* (Furq., II, 15) – *ho'kiz*; *id* (BAL, 52) > *hidlik* (Sakk, 56) – *hidli*.

Assimilyatsiya hodisasi. *T>tt:* *att* (MK, 1, 181) – *otdi*; *yaratti* (QBN, 8 b) – *yaratdi*; *satt* (HH, 119) – *sotdi*; *qattim* (Nav., MQ, 6) – *qo'shdim*.

Q>qq: *oqqa* (Mch, 11) – *o'qqa*; *uqqali* (Mo'g', 22) – *uqqani*; *yoqqishdimiz* (KT, kch, 32) – *yo'qotdik*; *baqqin* (Lutf., 114) – *boqqin*; *qulaqqa* (Nav., MQ, 36) – *quloqqa*.

K>kk: *kökkä* (Lutf., 31) – *ko'kka*.

G'>g'g': *ag'g'il* (Tf, 47 b) – *ko'tarilgan*; *yig'g'an* (Tf, 99 b) – *tiygan*; *tog'g'an* (Rabg', 25 a) – *tuqqan*.

L>ll: *allıma* (Nav., HA, 97); *allımda* (Sakk, 55), *allıda* (Ogah., 19).

Tortilish. *Ay:* *azlayur>aslur* (HH, 100) – *ozayadi*; *äk:* *bechänäk* (MK, 1, 450) > *bechän* (MK, 1, 450) – *qabila nomi*; *en:* *qowushg'umän>qovushg'um* (QBN, 222 a) – *qovushaman*; *bilgä-män* > *bilgäm* (QBN, 214 a) – *bilaman*; *qılsa-men* > *qılsam* (Tf, 133 b) – *qılsam*. *Er:* *ne ermiş* > *nemiş* (QBN, 64 a; HH, 144) – *nima ekan*; *bolur erdi* > *bolurdi* (Tf, 67 a) – *bo'tur edi*; *ınar. qochınar* (MK, III, 112) > *qoch* (MK, 1, 311) – *qo'chqor*. *Ig:* *keligsädim* (MK, III, 300) > *kelsädim* (MK, III, 300) – *kelishni istadim*. *Un:* *qoyun* (O'n, 41) > *qoy* (Rabg', 24 b) – *qo'y*. *Ug':* *qurug'* (MK, III, 134) > *qur* (Tf, 118 b) – *quruq*. *Iq:* *chıbıq* (MK, 1, 309) > *chıb* (MK, 1, 309) – *chibiq*. *Bir:* *tün birlä* > *tunlä* (MK, III, 96) – *tunin*. *Gi:* *yigi* (MK, III, 31) > *yi* (MK, III, 31) – *zich*. *Gu:* *bilgölüg* > *billüg* (O'n, 33) – *bilgulik*. *Dı:* *sandırışdı* (MK, II, 248) > *sanrushdı* (MK, II, 248) – *aljishdı*. *Zi:* *kezin* (Tf, 9 b) > *ken* (QBN, 220 a) – *keyin*; *Ke:* *ne keräk* > *neräk* (HH, 157) – *nega kerak*. *Le:* *sozlägäli* > *sozgäli* (MK, III, 159) – *so'zlagani*; *Ma:* *bursumaq* (MK, III, 423) > *borsuq* (MK, III, 423) – *bo'rsiq*; *Nu:* *qazıjuq* (MK, III, 393) > *qazuq* (Tf, 133 a) – *qozıq*. *Rug':* *qorug'ın* (MK, 1, 469) > *qoshun* (MK, 1, 468) – *qo'rg'oshin*. *G'a:* *qag'ar* (O'n, 27) > *qar* (MK, III, 162) – *qor*.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi turkiy tilda unlilar uchun necha harf qo'llangan?
2. *ā* (*āta*) fonemasining shakllanishi.
3. *o* va *ü*, *x* va *h* tovushlarining adabiy til tarixida va hozirgi adabiy tilda qo'llanishi.
4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tilida undoshlar qiyosiy tasnifi.
5. Qadimiy turkiy tilda burun undoshlari.
6. So'z boshida va oxirida qator undoshlarning qo'llanish tarixi.
7. Singarmoniya va uning adabiy til davrlari bo'yicha buzilish o'rinlari.
8. Unli va undosh tovushlarda fonetik hodisalar.
9. *W*, *d* undoshlarining o'zgarishi.

II. Tayanch tushunchalar

Fonetika, fonetik hodisa va qonuniyat tushunchasi. Unli va undoshlar. Ularning paydo bo'lish o'rne, usuli va lablarning ishtirokiga ko'ra o'rni.

Vokalizm va konsonantizm. Jarangli va jarangsiz undoshlar, til oldi, til o'rta, til orqa, bo'g'iz, lab, burun undoshlari. Artikulatsion o'rin, usul.

Tovushlarning kombinator variantlari. Unli va undoshlar singarmoniyasi. Fonetik hodisalar: proteza, metateza, singarmoniya, jarangsizlanish, assimilatsiya, dissimilatsiya, tovush tushishi, tovush o'zgarishi, reduksiya. Ohang, diftong, urg'u, bo'g'in, transkripsiya, orfografiya, orfoepiya. Tovushlarda ikkilanish (iki — ikki).

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

aba	—	jiba	—
adaq	—	jilav	—
art	—	fazl	—
avuch	—	kibr	—
axtar	—	mengiz	—
baliq	—	mujgan	—
budun	—	safā	—
dilfikār	—	Toja	—
dudāq.	—	yablaq	—
etmāk	—	yāk	—
esrūk	—	yavshan	—
jar	—	chebar	—

1-§. O'zbek tilining ko'p asrlik taraqqiyoti davomida uning morfologik qurilishi ham rivojlanib, takomillashib keldi: yangi grammatik shakllarning vujudga kelishi natijasida qadimdan faol iste'molda bo'lib kelgan shakllarning bir guruhi o'zining mavqeini yo'qota bordi, ayrimlari esa ma'lum davrlarga kelib iste'moldan chiqib qoldi; yonma-yon qo'llanib kelgan grammatik shakllar vazifasi jihatdan o'zaro farqlana bordi; ayrim grammatik shakllar shaklan o'zgarib, takomillasha bordi va hokazo.

Yozma manbalarning ko'rsatishicha, o'zbek tilining morfologik qurilishi taraqqiyotini uchta katta bosqichga bo'lish mumkin: Birinchi bosqichni XIV asrning oxirlarigacha bo'lgan davr tashkil etadi. Bu davr eski o'zbek adabiy tilining shakllanish arafasi bo'lib, yonma-yon qo'llanuvchi vazifadosh shakllarning ko'pligi, qadimgi shakllarning keng qo'llanib kelishi, dialektal yoki boshqa turkiy tillarga mansub bo'lgan shakllarning ko'plab iste'molda bo'lishi kabi holatlar bilan izohlanadi. Ikkinchi bosqich XIV asr oxirlaridan XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda eski o'zbek adabiy tili shakllangan bo'lib, uning grammatik qurilishi ma'lum darajada tartibga tushganligi ko'rinadi. O'zbek tilining morfologik qurilishi taraqqiyotidagi uchinchi bosqich XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu davrda matbuot vujudga keldi va o'zbek tilida gazeta, jurnal, kitoblar nashr etila boshladi. Bu esa, o'z navbatida, adabiy til bilan so'zlashuv tilining yanada yaqinlasha borishiga va adabiy tilning, xususan, uning morfologik qurilishining so'zlashuv tili hisobiga boyib borishiga zamin yaratdi.

2-§. Adabiy til tarixida ham so'z turkumlari dastavval ikki katta guruhga bo'linadi: *mustaqil so'zlar* va *yordamchi so'zlar*.

Mustaqil so'zlar quyidagi uch guruhga bo'linadi: ism, fe'l, ravish. Ism guruhidagi so'zlar o'z navbatida quyidagi turkumlarga bo'linadi: ot, sifat, son, olmosh. Bu turkumlar uchun so'z o'zgartuvchi kategoriyalar (kelishik, egalik va shu kabilar) umumiy bo'lib, bu jihatdan ular bir guruhga — ism guruhiga birlashadi. Lekin ularning har biri uchun maxsus so'z yasovchi qo'shimchalari

bo'lishi va ma'nosi jihatdan har qaysisi mustaqil so'z turkumini tashkil etadi.

Yordamchi so'zlar sintaktik vazifalariga ko'ra quyidagi uch turkumga bo'linadi: ko'makchilar, bog'lovchilar, yuklamalar. Undovlarni ham shartli ravishda yordamchi so'zlar guruhiga kiritish mumkin.

OT

3-§. Eski o'zbek tilida ham ot turkumidagi so'zlar ko'plik, egalik, kelishik kabi grammatik kategoriyalarga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Bu kategoriyalarni ifodalovchi shakllar maxsus affikslar yordamida hosil bo'ladi va bu affikslarning qo'shilishida ma'lum tartib mavjud, ya'ni: ot (o'zak-negiz)+ ko'plik affiksi + egalik affiksi + kelishik affiksi (*og'a+lar+im+ni* kabi).

Ko'plik, egalik, kelishik affikslari ot turkumiga xos bo'lib, boshqa turkumdagi so'zlarga qo'shilganda bu so'zlar otlashadi (substantivlashadi) va gapda ot vazifasini bajaradi.

Ko'plik shakllari

4-§. Otlarda ko'plik shakli asosan *-lar/-lär* affiksi yordamida hosil bo'ladi. Eski o'zbek tilida ham *-lar/-lär* affiksli shaklning asosiy vazifasi grammatik ko'plik ma'nosini ifodalashdan iborat bo'lgan: *Dostlarimni küldürdüm* (O'N). *Közləri көңlüm alur* (Atoiy). *Tashlarni tamam bu tag'din eltärlär* (BN). *Elgä kishilar yıbarıldı* (Sh. tar.). *Navbahar, achıldı gullar, sabza boldı bag'lar* (Muqimiy).

Keltirilgan misollarda *-lar/-lär* affiksli shakl ko'plik ma'nosida qo'llangan. Ayrim hollarda bu affiks ko'plikdan boshqa ma'nolarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Masalan, holatni, mavhum tushunchani bildiradigan otlarga qo'shilganda ko'plikni emas, balki kuchaytirish, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *Amıy dushmanları көр qayg'ular tapı* (O'N). *İnāyatlar qılur jānāna bizgä* (MN). *Mir Xisravmıy bu daqiq hayālīg'a āfarinlar oqudum* (Navoiy, MN). *Fitnalar salur ekin lashkariga* (SHN). *Ahmad Yusuf*

beg iztirāblar qilib, har zamān aytadur kim, ... (BN). Yaxshi nasi-hatlar qildi (Sh. turk). Munisg'a yetār dam-badam āzārlar andin (Munis).

-lar/-lār affiksi payt bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilganda harakat yoki holatning davomiyligini, takrorlanib turishini koʻrsatib, ravish maʼnosini ifodalaydi (qarang: 213-§).

-lar/-lār affiksli shakl hurmat maʼnosini ham ifodalaydi. Lekin uning bunday qoʻllanishi ayrim asarlardagina uchraydi: *Atalari ezgü kishi erdi (Tafsir). Ötär vaqtı da bu gʻazal matlaini tügätmäydur erdi. Vasiyat qıldı kim, hazrati Mahdumiy Nuran tügätib, oz devānlari da bitsünlär (Navoiy, MN). Dilāvār xān alarnıy tagʻayıları bolgʻay (BN). Abul-gʻaziniy ogʻulları Anusha Muhammad xan atalari Karmina atlagʻanda on tørt yashlarında erdilär (Sh. turk). Men alarnıy atalarnıy kamina shägirdlarıdur-men (BV).*

Son, umuman, miqdor bildiruvchi soʻzlardan aniqlovchisi boʻlgan otlarga odatda *-lar/-lār* affiksi qoʻshilmaydi. Lekin baʼzan bunday hollarda ham *-lar/-lār* affiksi qoʻshilishi uchraydi. Bunda koʻplik maʼnosi taʼkidlab koʻrsatiladi: *Ikki yigitlärni zindāngʻa keltürdilär (QR). Ogʻuz xānnıy etäginä ikki qolları birlän mahkam yapushtılar (III. tar.). Ammā basma bolıshı xususı da көp fikrlar qıldım (Furqat).*

5-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida *-(a)t / -(ä)t*, *-an / -än* affikslari bilan hosil boʻluvchi koʻplik shakllari ham qoʻllangan.

Koʻplikning *-(a)t / -(ä)t* affiksi bilan hosil boʻluvchi shakli turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlaridayoq isteʼmoldan chiqqan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarda bu affiks bilan ayrim soʻzlardagina koʻplik shakli yasalishi uchraydi. Masalan: *tägit* — “shahzodalar” (*tägin* — “shahzoda” soʻzining koʻplik shakli), *tarqat* — “tarxonlar” (*tarqan* — “tarxon” soʻzining koʻplik shakli), *äret* (*är* — “er”, “erkak kishi” soʻzining koʻplik shakli). *Tägit* soʻzi *tägin* (shahzoda) soʻzining koʻplik shakli ekanligi, “Devonu lugʻatit-turk”da ham qayd qilingan (MK, 1-tom, 337, 391-betlar).

Eski oʻzbek tiliga oid yozma manbalarning ayrimlarida, jumladan, “Boburnoma”da tarkibida *-(a)t / -(ä)t* affiksi boʻlgan soʻzlar

mavjud. Lekin bu soʻzlar grammatik koʻplik maʼnosini emas, balki jamlik tushunchasini bildiradi. Masalan, *tumanat* (birlik shakli: *tuman* — “oʻn ming” maʼnosida), *mahallat* (birlik shakli: *mahalla*), *bāgʻat* (birlik shakli: *bāgʻ*), *aymaqat* (birlik shakli: *aymaq* — urugʻ-qabila nomi), *begāt* (birlik shakli: *beg*), *bөлүkāt* (birlik shakli: *bөлүk* — “boʻlim”, “boʻlinma” maʼnosida).

Hozir bu affiks ayrim joy nomlari, qabila, urugʻ nomlari tarkibida saqlangan. Masalan: *Tevāt* (*tepā+t>tepāt>tevāt*) — qishloq nomi, *Bagʻat* (*bagʻ+at>bagʻat*) — qishloq nomi, *tapagʻat* (*tap+agʻ+at>tapagʻat*) — urugʻ-aymoq nomi.

Koʻplik shaklini hosil qiluvchi *-an* / *-än* affiksi ham, yozma yodgorliklardan maʼlum boʻlishicha, kammahsul boʻlib, uning qoʻllanishi ayrim soʻzlar bilangina chegaralangan. Masalan, “Devonu lugʻatit-turk” materiallariga koʻra, XI asr tilida bu affiks bilan *ogʻul* va *er(er)* soʻzlaridagina koʻplik shakli yasalgan: *Ogʻlan ırgʻashdı* — “Bolalar yigʻlashdi”, *Erän ürpäshdı* — “Botirlar (bir-birlariga) gʻazablanishdi”. *Erän qamugʻ qaqışdı* — “Odamlarning hammasi (bir-birlarini) koyishdi”.

“Devonu lugʻatit-turk”da *ogʻlan*, *ärän* soʻzlari birlik maʼnosida ham qoʻllangan: *Ogʻlan äritti* — “Bola balogʻatga yetdi, erlar safiga oʻtdi”. *Ogʻlan suv təkdi* — “Bola suvni toʻkdi”. *Qurch ärän* — “Chidamli, pishiq odam”. Shuning uchun koʻplik shaklidagi bu soʻzlarga *-lar/-lär* affiksi ham qoʻshilavergan, yaʼni bir soʻzga birdaniga ikki xil koʻplik affiksi qoʻshilgan. Masalan: *Erdi üzä äränlär* — “Ilgarigi kishilar edi”.

Mahmud Koshgʻariyning izohlashicha, XI asr tilida koʻplik koʻrsatkichi *-lar/-lär* boʻlib, *ogʻul*, *är* soʻzlarining koʻplik shakli *ogʻlan*, *ärän* tarzida boʻlishi odatdan tashqari hodisa boʻlgan (MK, 1-tom, 71, 103-betlar).

Eski oʻzbek tiliga oid yozma manbalarda ham *ogʻlan*, *erän* soʻzlari qoʻllangan, lekin bular faqat birlik maʼnosini ifodalagan. Bu soʻzlarning koʻpligini ifodalash uchun *-lar/-lär* affiksi qoʻshilgan. Qiyoslang: *Ogʻlanlari qorqdılar* (QR). *Eränlär ayurlar* (Taf-sir). *Yalgʻan aytmaq eränlär ishi emas* (Navoiy, MQ). *Yigʻıñız beglär-u ogʻlanlarnı* (SHN). *Köp ogʻlanlari bar erdi* (Sh. tar.).

6-§. Ma'lumki, o'zbek tili leksik tarkibining ma'lum qismini arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Bu so'zlarning asosiy qismi ot turkumiga mansub bo'lib, ularning ko'pchiligi ko'plik shaklida o'zlashgan. Masalan, *ahvol* (birligi — *hol*), *avlod* (birligi — *valad*), *a'zo* (birligi — *uzv*), *xaloyiq* (birligi — *xoliqa*), *ulamo* (birligi — *olim*), *ahbob* (birligi — *habib*), *ajoyib* (birligi — *ajib*), *yoron* (birligi — *yor*).

Ko'plik shakldagi bunday so'zlar hozirgi o'zbek tilida birlik shaklida o'qilib, ularning ko'plik ma'nosi *-lar* affiksini qo'shish bilan ifodalanadi: *ahvollar*, *avlodlar*, *a'zolar* kabi.

Eski o'zbek tilida arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan ko'plik shaklidagi so'zlar ko'plik ma'nosida qo'llangan. Bunday so'zlarni ba'zan birlik ma'nosida uqilib, ularga *-lar* affiksini qo'shib ishlatish hollari ham uchraydi: *Jumla xalāyiq-lar-ni māl-lar-ni terdilār* (Tafsir). *Yolda ajayiblar tēlim kordilār* (QR). *Jumla sahābalar taqī atlandilar* (NF). *Akābirlar zayhida mazkur bolg'aylar* (Navoiy, MN). *Majmui yārānlari birle olturub erdilār* (Gulxaniy).

Egalik shakllari

7-§. Otlarda egalik shakllarining hosil bo'lishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Egalik affikslarining turli fonetik shakllarga ega bo'lishi bilan eski o'zbek tili hozirgi o'zbek tilidan farqlanadi.

Eski o'zbek tilida egalik affikslari quyidagi fonetik shakllarda qo'llangan: (*jadval 1. 80-bet*).

Egalik affiksi shakllaridan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi so'zning fonetik tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan hodisadir.

Unli bilan tugagan so'zlarga egalik affikslarining undosh bilan boshlanuvchi shakllari, undosh bilan tugagan so'zlarga unli bilan boshlanuvchi shakllari qo'shiladi: *āta-m*, *āt-ım* kabi (yuqoridagi misollarga qarang).

Tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga lab uyg'unligi qonuniga muvofiq ravishda egalik affikslarining lab unlisi bilan kelgan *-um* / *-üm*, *-uŋ* / *-ü* , *-umuz* / *-üümüz*, *-u uz* / -

Son	Shaxs	Affikslar	Misollar
Birlik	I shaxs	-m -im / -im -um / -ym	āta-m, kishi-m āt-im, til-im og'(u)l-um, söz-ym
	II shaxs	-ŋ -iŋ / -iŋ -uŋ -yŋ	āta- , kishi- āt-i , til-i og'(u)l-uŋ, söz-yŋ
	III shaxs	-sı / -si -ı / -i	āta-sı, kishi-si og'(u)l-ı, söz-i bir-i, bir-i-si
Ko'plik	I shaxs	-mız/ -miz -ımız / -imiz -umuz / -ymiz -umuz -ymyz	āta-mız, kishi-miz āt-ımız, til-imiz og'(u)l-umuz, söz-ymiz og'(u)l-umuz, söz-ymyz
	II shaxs	- ız / - ız -ı ız / -i ız -u ız / -y ız -u uz / -y yz	āta-ŋız, kishiŋ-ız āt-iŋız, til-iŋ -ız og'(u)l-uŋız, söz-yŋız og'(u)l-uŋuz, söz-yŋyz
	III shaxs	-ları / -lari	āta-lar-i, kishi-lar-i āt-lar-i, til-lar-i og'ul-lar-i, söz-lar-i

ūñüz shakllari qo'shilishi kerak: *og'lum*, *og'luŋ*, *og'lumuz*, *og'luŋuz*; *sozüm*, *soziŋ*, *soziümüz*, *soziñüz* kabi. Lekin eski o'zbek tilida tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga egalik affikslari shakllarining qo'shilishida ma'lum tartib bo'lmagan. Ya'ni, I va II shaxs birlik shaklidagi *og'lum*, *og'luŋ* kabi so'zlar ba'zan *og'lim*, *og'liŋ* shaklida ham qo'llangan. I va II shaxs ko'plik shaklidagi *og'lumuz*, *og'luŋuz* so'zlari ko'pincha *og'lumız*, *og'luñız* yoki *og'limız*, *og'liñız* shaklida ishlatilgan.

Qarashlilik

8-§. Abstrakt egalik. Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida qarashlilik shakli *-niki* affiksi bilan hosil bo'ladi: *meniki*, *seniki*, *uniki*, *bizniki*, *sizniki*, *ularniki*, *Salimniki* kabi.

Eski o'zbek tilida esa qarashlilik ma'nosi qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalangan. Qarashlilik ma'nosida qo'llangan

qaratqich kelishigidagi soʻz asosan kesim vazifasida keladi: *Bu tayaq kishini* (Tafsir). *Ey ana, sen qayu elni*-sen? (QR). *Ey tüläk, men seni*-men (QR). *Barchasi seni*, *sen bol faragʻat* (XSH). *Hukm ani*, *tälib ani*, *pir ani*, *raʻy ani*, *sagʻaysh-u tadbir ani* (SHN).

Keltirilgan misollardagi *kishini*, *qayu elni*-sen, *seni*-men, *seni*, *ani* soʻzlari “*kishiniki*”, “*qaysi elnikisan? (qaysi eldan-san?)*”, “*senikiman*”, “*seniki*”, “*uniki*” maʼnosida qoʻllangan.

Qarashlilik maʼnosini ifodalovchi qaratqich kelishigidagi soʻz ega vazifasida ham keladi. Bunday hollarda gapning kesimi *bar* yoki *yoq* soʻzi bilan ifodalangan boʻladi: *Tülküni* evi *bar*, *Isāni* yoq (QR). *Ināyatlar kim, ush muncha seni* bar // *Zaif qulni qachan zāye qoyar zār?* (XIII).

Qarashlilik maʼnosini ifodalovchi qaratqich kelishigidagi kesimga odatda kesimlik affiksi qoʻshiladi: *Bu tayaq Musāni* turur (Tafsir). *Astingʻi toni özini* turur (NF). *Bu rubai alarni*dur kim, ... (Navoiy, MN). *Emdiki navbat ne seni*dur va *ne meni* (Sh. turk.) *Bu xat özgä bir kimsäni*dur (BV). *Axı ani*dur (Munis).

Qarashlilik maʼnosida qoʻllangan qaratqich kelishigidagi soʻz tarkibli kesimning yetakchi qismi vazifasida ham keladi: *Ul tam ikki nārasida ogʻlanni* erdi (Tafsir). *Bu koshk seni* erdi (NF). *Har qaydagi bar javr-u jafāsi, meni* olsun (Lutfiy). *Bu matlaʻ ani* bolgʻay kim, ... (Navoiy, MN). *Chahar dang mirzāni* bolgʻay (BN). *Bu atāyā va bu xilʻati faxira bizni* bolgʻay (Gulxaniy).

Qaratqich kelishigidagi soʻzning qarashlilik maʼnosida qoʻllanishi “Devonu lugʻatit-turk”da ham mavjud. Masalan: *Qalmish tavar azinni* — “*Qolgan tovar boshqaniki*”. *Bu at seni*-mu? — “*Bu ot senikimi?*”

Qarashlilik maʼnosining qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalanishi tasodifiy hodisa emas. Chunki qarashlilik shaklini yasovchi *-niki* affiksi tarixan qaratqich kelishigi affiksi asosida rivojlangan. Yaʼni, yuqorida koʻrganimizdek, qarashlilik maʼnosi eski oʻzbek tilida qaratqich kelishigi shakli orqali ifodalangan boʻlib, keyinchalik bu maʼnoni ifodalash uchun qaratqich kelishigi affiksiga xoslik, munosabat kabi maʼnolarni bildiradigan sifat yasovchi

-ki (qı/ -g'ı/ -gi) affiksi qo'shilgan. Shu yo'l bilan qarashlilik ma'nosini ifodalovchi *-niñki* (*-iñki*) affiksi vujudga kelgan. Hozirgi turkman tilida va ayrim o'zbek shevalarida qarashlilik shakli mana shu *-niñki* (*-iñki*) affiksi bilan hosil bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu affiks *-niki* shakliga aylangan: *-niñki* > *niki* (*kishiniñki* > *kishiniki*).

Qarashlilikning *-niñki* (*-iñki*) affiksi bilan hosil bo'luvchi shakli eski o'zbek tilida kam qo'llangan. Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid yozuv yodgorliklarining ayrimlaridagina uchraydi. Masalan: *Māvarānnahr yurtı yavmıñqı boldı* (Sh. turk.) *Ey bābā, bu olturg'an taxtıñ ulug' atam Duylı Qayıñıñqı turur* (Sh. tar.). *Bu tasnif özgäniñki ermas* (BV).

Qarashlilik affiksining *-niki* shakli ham eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. Masalan: *Kөңjüldä ul erdi kim, ... Shayx Bayäzidni Tanbaldın ayırıp bizniki bolg'ay* (BN). *Sizläрни өзiniки qılg'andın soñ...* (Sh. turk.) *Ey bayog'lı, biznikini qabul qılıñ* (Gulxaniy).

Otlarda tuslanish va kesimlik affikslari

9-§. Eski o'zbek tilida ham ot va ot turkumidagi so'zlar (sifat, son, olmosh) kesim vazifasida kelganda fe'llar kabi tuslanadi, ya'ni shaxs-son affikslarini qabul qiladi (bu o'rinda "**tuslanish**" termini tor ma'noda — kesim vazifasida kelgan so'zlarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi ma'nosida qo'llandi).

Eski o'zbek tilida ham kesim vazifasida kelgan ot va ot turkumidagi so'zlarga shaxs-son affikslarining to'la shakllari *-men*, *-sen*, *-miz* (*-biz*), *siz* qo'shilgan. Masalan: *üch kün boldı ach-men* (QR). *Yaxshılıq qıl ki, nātavāñıñ — men // yāmāñ olsam, senıñ yāmāñıñ-men* (Navoiy, SS). *Sen meñä sultān-sen* (Lutfiy). *Siz ikäv bir ātanıñ og'lı-siz // siz ikävgä qaravchu bizlar-biz* (SHN). *Atam ornıg'a emdi ātam-siz* (Sh. tar.).

10-§. Ot va ot turkumidagi so'zlar bilan ifodalangan kesim odatda kesimlik affiksi (bog'lama) orqali shakllanadi va bu affiks shaxs-son affikslaridan oldin keladi. Bunday hollarda kesim vazifasida kelgan ot quyidagi uch morfemadan iborat bo'ladi: ot + kesimlik affiksi + shaxs-son affiksi.

Eski o'zbek tilida kesimlik affiksi vazifasini *tur-* (turmoq) holat fe'li yoki *er-* (ermoq) to'liqsiz fe'li bajargan.

1. *Tur-* holat fe'li kesimlik affiksi vazifasida *turur, durur, tur/ tür, dur/ dür* shakllarida qo'llangan. Bulardan *turur* shakli *tur* – holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon shaklidan iborat bo'lib, *durur* shakli *turur* tarkibidagi jarangsiz (t) undoshining jarangli (d) undoshiga o'tishi natijasida vujudga kelgan, *tur/ tür, dur/ dür* shakllari esa *turur, durur* shakllarining qisqargan shakllaridir. Bulardan qaysi birining ishlatilishi eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlari bilan bog'liq.

XIII–XIV asrlarda asosan *turur* shakli qo'llangan bo'lib, boshqa shakllari ayrim manbalarda uchraydi: *Men muxlis turur men* (Tafsir). *Biz barchamiz Yüsüfnün qarındashlari turur miz* (QR). *Bu darvish yāmān kishi turur* (NF). *Ul faqir durur* (Saroyi). *Anıñ kim mäh köptür, qazg'usı bar* (XSH). *Chechäk-sen, banda sayrar bulbulıñdur* (MN).

XV asr va undan keyingi davrlarda asosan *dur/ dür, tur/ tür* shakllari qo'llangan bo'lib, *turur, durur* shakllari ayrim manbalarda, asosan, she'riy asarlarda uchraydi: *Köñlüm tilim birlä muvâfiqtur* (Atoiy). *Men bir shikasta quluñdur-men* (Sakkokiy). *Dasht yavuqtur, eli ham jam'iyatlıq eldür, yolu ham yaxshıdur* (BN). *Bu sevishmāk ikki yandın xush turur* (Lutfiy). *Ishq behad yıraq durur andın* (Navoiy, SS).

2. *Er-* to'liqsiz fe'li kesimlik affiksi vazifasida *erür* (hozirgi-kelasi zamon) shaklida qo'llangan.

To'liqsiz fe'lining kesimlik affiksi vazifasida qo'llanishi XIII–XIV asrlar tiliga xos bo'lib, nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham uchraydi: *Bu benim shagirdim erür* (Tafsir). *Üstünrāk ne'matın tilāmāk mahal erür* (QR). *Kür arslan-teg yüräklig erür-sen, bil* (XSH). *Meñä dozax erür uchmaq sensiz* (MN).

XV asr va undan keyingi davrlarda *erür* to'liqsiz fe'lining kesimlik affiksi vazifasida qo'llanishi she'riy asarlarda uchraydi: *Özgä kishi sözi laf erür* (Lutfiy). *Biri ul jumladın imārat erur* (Navoiy, SS). *Köçämiz mahkam erür, qorg'an ham* (SHN). *Yadur qashın, mijiñ oq, g'amzan qılıch erür* (Munis).

Yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida kesimlik affiksi har uchala shaxsda ham mavjud bo'lgan. Keyinchalik I va II shaxslar tarkibidan tushib qolgan: *atam turur sen* (>atamdur-sen) > *atam-sen* kabi. III shaxsda esa shaxs-son ko'rsatkichi yo'qligi uchun asosan saqlangan. Hozirgi o'zbek tilida III shaxsda ham ko'pincha tushirib qoldiriladi. Lekin ot kesim tarkibida kesimlik affiksining bo'lishi yoki bo'lmasligi ma'noga ta'sir qilmaydi.

Otlarda bo'lishsizlik shakli

11-§. Ot va ot turkumidagi so'zlar kesim vazifasida qo'llanganda bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda keladi.

Eski o'zbek tilida ham otlarning bo'lishsizligi *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs // emäs (ermäz // emäz)* yordamida ifodalangan: *Biz bu narsalarga muhtaj ermäs-biz* (QR). *Eväklik hakim ishi ermäz* (Tafsir). *Yañıldın, men taqı Farhad emäz-men* (XSH). *Meñä sen bolmasañ, jän häjat ermäs* (Atoiy). *Yalg'anchı kishi emäs va yalg'an aytmaq eränlär ishi emäs* (Navoiy, MQ). *Meniñ köñlumdägi bөлäk adamlarğa ma'lum emäsdür* (Furqat).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda otlarning bo'lishsizlik ma'nosi *tegül//degül (dügül)* so'zi yordamida ham ifodalangan. Bu shakl XV asrda ham ayrim asarlarda qo'llangan: *Mundın ilgärü andag' tegül erdi* (Tafsir). *Bu ul-mu yä degül-mu, bilsä bolmas* (XSH). *Anıñ üchün kim, sharıñdan emin dügül-men* (Saroyi). *Gar qılsa vafä dilbar, ajab degül* (Lutfiy). *Shubha birlä barmag'ı mushkil degül* (Navoiy, LT).

Otlarda bo'lishsizlik ma'nosining *tegül//degül (dügül)* so'zi bilan ifodalanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bu shaklning o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida qo'llanishi shu tillarning ta'siridir.

Kelishik shakllari

12-§. Eski o'zbek tilida quyidagi oltita kelishik amalda bo'lgan: *bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi,*

o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi. Oldingi davrlarda yettinchi kelishik — *vosita kelishigi* ham iste'molda bo'lgan. Bosh kelishikdan tashqari, har bir kelishik shakli maxsus affiks (yoki affikslar) yordamida hosil bo'ladi.

Bosh kelishik

13-§. Eski o'zbek tilida ham bosh kelishik morfologik ko'rsatkichga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Boshqa kelishik shakllari bosh kelishikka maxsus affikslar qo'shilishi bilan hosil bo'ladi.

Bosh kelishikning asosiy vazifasi gapda ega vazifasida kelishidir: *Ul yigittlar aydilar* (QR). *Quyash har kun yuz urur ul qapugqa* (MN). *Mavlānānıñ yashı toqsandın otubdür* (Navoiy, MN). *Ikki yuz kishimiz bar edi* (BN). *G'unchalar achıldıyu köñül achılmaydur hanuz* (Munis).

Bosh kelishikdagi so'z kesim vazifasida ham qo'llanadi. Bunday hollarda bosh kelishikdagi so'z shaxs-son affiksi bilan tuslanishi va kesimlik affiksini qabul qilishi mumkin (qarang: 9, 10-§§).

Qaratqich, tushum, jo'nalish kelishiklari belgisiz qo'llanganda shaklan bosh kelishikka o'xshaydi, lekin ma'nosi va vazifasi bo'yicha butunlay farq qiladi.

Qaratqich kelishigi

14-§. Qaratqich kelishigi affiksi quyidagi shakllarga ega: *-niñ/-niy, -nuñ / -niñ, iy — / -iy, -uy / -un*. Bu shakllar bir affiksning turli fonetik ko'rinishlari bo'lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi so'zning fonetik tuzilishiga yoki yozuv yodgorliklari tilining dialektal xususiyatlariga bog'liq. Bundan tashqari, qaratqich kelishigi affiksining *-im* shakli ham mavjud bo'lib, uning qo'llanishi *men, biz* olmoshlari bilan chegaralangan: *menim, bizim* (qarang: 77-§).

Qaratqich kelishigi affiksining *-niñ/-niy* shakllari odatda tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lmagan so'zlarga qo'shiladi: *daryanıñ suvi, yig'achnıñ budaqları, elniñ nazarı, qoychınıñ tayağı, elniñ sozi* kabi. Bu shakl qaratqich kelishigi-

ning asosiy ko'rsatkichi sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida amalda bo'lgan.

-nuj/-nüj shakllari lab uyg'unligi asosida yuzaga kelgan, ya'ni so'z tarkibidagi (oxirgi bo'g'inidagi) unli lablangan bo'lsa, affiks tarkibidagi unli ham lablangan bo'ladi: *yurtnuj kishisi, quduqnuj üsti, kelnüj suvi, sözünüj rastı* kabi.

Qaratqich kelishigi affiksida lab uyg'unligining aks etishi o'zbek tilida, yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, XV asr oxirlariga qadar davom etgan. XVI asr va undan keyingi davrlarda esa bu qonunga deyarli amal qilinmagan, ya'ni tarkibida lab unlisi bo'lgan *yurt, quduq, köl, söz* kabi so'zlarga ham ko'pincha qaratqich kelishigi affiksi *-mij /-niij* shakllarda qo'shilgan: *yurtmij kishisi, quduqmij üsti, kölmij suvi, sözniij rastı* kabi.

Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiluvchi *-ij / -iij, -uj / -üij* shakllarining qo'llanishi eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlari bilan chegaralangan yoki ayrim so'zlar uchungina xos bo'lgan.

-ij / -iij shakllari asosan *biz, siz* kishilik olmoshlariga qo'shilgan: *bizij, sizij* (qarang: 77-§). Bu shakl "Tafsir" tili uchun ancha xarakterli bo'lib, boshqa so'zlarga ham qo'shilgan. Masalan: *mo'minlariij ayalları, ul eviij elläri, ush ishläriij yorug'ı, qızog'lanlariij baxtı, ulariij ulug'lari, anlariij təräläri, sizläriij dushmanlariijız.*

-uj / -üij shakllarining qo'llanishi *ul* kishilik olmoshi va *kim* so'roq olmoshi bilan chegaralangan bo'lib, XIII–XIV asrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *anuj közu* (O'N). *Kimüj og'lı-sen?* (Tafsir), *kimüj köyli* (XSH).

-ij / -iij, -uj / -üij shakllarining qo'llanishi "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da ham *biz, siz, kim* olmoshlari bilan chegaralangan: *bizij, sizij, kimiij // kimnüj*. Bu shakllar O'rxun-Enasoy va qadimgi uyg'ur yodgorliklari tiliga xos bo'lib, qo'llanish doirasi ham ancha keng bo'lgan. Qiyoslang: *Bilgä qag'anıj budumı* (O'rx.-En.) — "*Bilga xoqonning xalqı*"; *älimiij bängüsi* (O'rx.-En.) — "*elimning xotirasi*"; *biziij sü* (O'rx.-En.) — "*bizning askar*"; *adıg'ın qarmı* (Qad. uyg'.) — "*ayiqning qorni*"; *tonuzıj*

azig'i (Qad. uyg'.) — "to'ng'izning oziq tishi".

Qaratqich kelishigi affiksining *ni* — / *-ni*, *-un* / *-ün* shakllarda qo'llanishi hozir ozarbayjon, turk, turkman, gagauz kabi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos, ya'ni bu tillarda undosh bilan tugagan so'zlarga qaratqich kelishigi affiksining shu shakllari qo'shiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qaratqich kelishigi affiksining *-ning* shakli qabul qilingan bo'lib, eski o'zbek tilida amalda bo'lgan boshqa shakllari o'zbek shevalarida mavjud.

15-§. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi qaratqich kelishigi belgisiz ham qo'llangan. Bunday hollarda qaralmishning qaratqichga umumiy xosligi (shaxsga, predmetga, o'ringa, paytga munosabati) ifodalanadi: *daraxt bargi*, *Hindustan daryalari*, *zaman ahli* kabi.

Qaratqich kelishigidagi so'zning belgisiz qo'llanishi ko'proq she'riy asarlarda uchraydi. Nasriy asarlarda esa qaratqich kelishigidagi so'z, asosan, belgisi qo'llangan. Nasriy asarlarda hatto qator kelgan qaratqichlarning ikkalasi, ya'ni qaratqich kelishigidagi so'z ham, uning qaratqichi ham ko'pincha belgisi qo'llangan. Masalan: *Askarilarning og'lanlarining og'lanlariga taqi rahmat qilg'i* (NF). *Zavzan shahrining malikining bir xojasi bar edi* (Saroyi). *Qullarning vahmining bir ulug' natijasi* (Navoiy, Msh). *Samarqandning qorg'amining ichida* (BN). *Qaraxanning og'lanlarining kop og'lanlari bar erdi* (Sh. tar.). *Taqi anasining ochaqining egasi bolur* (SH. turk.). *Gimnaziyaning ilm hay'atining mudarrisi* (Furqat).

16-§. Eski o'zbek tilida ham qaratqich kelishigidagi so'z asosan aniqllovchi, ba'zan kesim vazifasida qo'llangan.

1. Aniqllovchi vazifasida kelgan qaratqich kelishigidagi so'z quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) qaralmish shaklidagi so'z ifodalagan shaxsga, predmetga, belgiga, voqea-hodisaga egalikni, aloqadorlikni bildiradi: *Ul qo'ychining iti bar erdi* (Tafsir). *Bag'uning eshikini taparg'a fursat qilmay* (BN). *Beglarining sozin qabul qilmay... urushdi* (Sh. turk.). *Ul malāhat mulkining sultāniga maxsusdur* (Furqat);

b) butunning bo'lagi, qismi anglashiladi: *Tünnün üç ulushında biri kechmishdā erdi* (QR). *Qara yig'achning sarig' barglarini yel*

uchurgʻani (Navoiy, Msh). *Mevasi uzumning xoshasi dek bolur* (BN). *Ul viloyat xalqining uch xissasi dehqanchilik birla tiriklik qilsalar, ...* (Furqat);

d) qaratqich oʻrin bildiruvchi soʻzlardan boʻlganda, qaralmishning shu oʻringa mansubligi koʻrsatiladi: *Qarshining qushlari bisyār bolur* (SHN). *Andijanning nashbatisidin yaxshirag nashbat bolmas* (BN). *Urganchning oʻzbaki olturub kenash qilbdurlar* (Sh. turk).

2. Qaratqich kelishigidagi soʻz kesim vazifasida kelganda qarashlilik maʼnosini ifodalaydi (qarang: 8-§).

Tushum kelishigi

17-§. Eski oʻzbek tilida tushum kelishigining *-m / -ni, -n, -i / -i* affiksli shakllari ishlatilgan. Bular bir affiksning turli koʻrinishlari boʻlib, qoʻllanishi jihatdan bir-biridan farqlanadi:

1. *-m / -ni* affiksli shakl tushum kelishigining asosiy koʻrsatkichi sifatida eski oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng isteʼmolda boʻlgan. Bu affiks tushum kelishigida qoʻllanuvchi har qanday soʻzga qoʻshila oladi: *yolm, tagʻni, suvni, tamni, bashni, agʻizni, ayaqni, sachm, yaxshim, yamanni, barcham, kōzni, tilni, kishini, oʻzgani, yerni, elni, elchini, kōnni, cherikni, bitigni* kabi. *-m / -ni* affiksli shakl, yozuv yodgorliklaridan maʼlum boʻlishicha, turkiy tillarda tushum kelishigining asosiy koʻrsatkichlaridan biri sifatida qadimdan qoʻllanib keladi.

2. Tushum kelishigining *-n* affiksli shakli ham eski oʻzbek tilida ancha keng isteʼmolda boʻlgan. Lekin bu affiks faqat III shaxs shaklidagi soʻzlarga qoʻshilgan: *yoln* (yoʻlini), *bashn* (boshini), *barchasn* (barchasini), *tilin* (tilini), *sōzin* (soʻzini), *kishisin* (kishisini) kabi.

XV asr va undan keyingi davrlarda bu shakl asosan sheʼriy asarlarda qoʻllangan boʻlib, baʼzan nasriy asarlarda ham uchraydi: Misollar: *Sōzlārin eshitib* (Yaqiniy). *Anjumānda bir qasidasn oquydur erdi* (Navoiy, MN). *Barchasn emdi bayān etkūmdūr* (SHN). *Bashlarin quyi salib kelūrlār edi* (BN). *Kōz yashī nāmānūy yūzin nam qiladur* (Bobur). *Jānlarin qilsun fidā* (Munis).

XV asrdan oldingi davrlarda, jumladan, XIII–XIV asrlarda

bu shakl she'riy asarlar tili uchun ham, nasriy asarlar tiliga ham xos bo'lgan: *Vazir tonin chiqardi* (Tafsir). *Ismailniy evin kordi* (QR). *Afsāna aymishin bayān qilur* (XSH). *Jamaliy tamāshāsın tilar jān* (MN).

-n affiksli shakl ham tushum kelishigining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida bu affiks I va II shaxs shaklidagi so'zlarga ham qo'shilgan: *Bu sabımın esid* (O'rx.-En.) — "*Bu so'zimni eshit*". *Türk budun, ilijin, törüjin kim artatı?* (O'rx.-En.) — "*Türk xalqi, sening elingni, davlatingni kim halok qildi?*" *Etozümin, isig özümin titkülüg, ıdalag'uluq öd qolu soqa kälti* (Qad. uyg'.) — "*Tanamni, issiq jonimni titib, burdalab tashlaydigan vaqt keldi*".

3. Tushum kelishigining -ı/-i affiksli shakli ayrim manbalarda qo'llangan bo'lib, asosan egalik shaklining I shaxs birligidagi so'zlarga qo'shilgan. XV asr va undan keyingi davrlarda bu shakl ba'zi she'riy asarlardagina uchraydi. Misollar: *Salayın özümi özgä adyāra // köñülni bag'lag'ayın özgä yāra* (MN). *Aydı ayalıng'ā uqlatqıl og'lanlarıñı* (Tafsir). *Tolun ayg'a nisbat ettim yarımı // ul xijalatdıñ kam oldı yarımı* (Navoiy, MN). *Men ki tanabıng'a chıqıñ-men kelib // xızmatımı yaxshu qılınlar bilib* (Muqimiy).

Tushum kelishigining -ı/-i affiksli shakli XI–XII asrlarga oid yozuv yodgorliklar tiliga xos bo'lgan. Misollar: *Surdı meniñ qoyumı* (MK) — "*Mening qo'ylarimni haydab ketdi*". *Yaqın tuttı İlik, kör, Ögdülmishi* (QB) — "*Ko'r, İlik O'gdulmishni o'ziga yaqin tutdi*". *Tüzättim bu on dört bāb ichrā sözi* (HH) — "*Bu o'n to'rt bobda so'zni tizdim*".

Tushum kelishigining -ı/-i affiksli shakli (turli fonetik shakllari bilan) o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, hozir ushbu guruhga mansub bo'lgan turk va gagauz tillarida tushum kelishigi uchun shu shakl qo'llanadi. Bu shakl hozir ayrim o'zbek shevalarida, masalan, Xorazm shevalarining ba'zilarida ham mavjud.

18-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida tushum kelishigining -g'/-g (unlidan keyin: -ıg'/-ig, -ug'/-üe) affiksli shakli ham qo'llangan. Bu shakl O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy

tili yodgorliklarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Tört bulundaqı budunıg' kəp almış, ... bəşliğıg' yūküntürmish* (O'rx.-En.) — "*To'rt tarafdagi xalqlarnı bosib olgan, ... boshliqlarini bo'ysundirgan*". *Barsıg', kəkmägig ölürmədim* (O'rx.-En.) — "*Qoplonni, bug'uni o'ldirmadim*". *Ulug'ı tigin bu savıg' eshitur...* (Qad. uyg'.) — "*Ulug' shahzoda bu so'zni eshitib...*". *Ilig bəgig, qatunug' əgləntürdilär* (Qad. uyg'.) — "*Ilik begni, xotinni hushiga keltirdilər*".

Bu shakl XI—XII asrlarga oid yozuv yodgorliklarida ham ancha keng qo'llangan. Masalan: *är ıshıg' ırtadı* (MK) — "*Kishi ishni istadi*". *Kün tonug' qurıttı* (MK) — "*Kun to'nni quritdi*". *Ol sözüg' aıladı* (MK) — "*U so'zni tushundi*". *Atıg' əgsä, yügrür, ucharıg' yätär* (QB) — "*Otni parvarish qilsang, tez chopadi va uchar (qush)ni ham qoldiradi*". *Muıuqmış kishilər ölümüg qolur* (QB) — "*G'amgin kishilar o'limni tilaydilar*". *Biliglik keräklig sözüg sözläyür* (HH) — "*Bilimli kerakli so'zni aytadi*".

Tushum kelishigining -g'/-g affiksli shakli XII asrdan keyingi yozuv yodgorliklarida uchramaydi, hozirgi turkiy tillarda ham qo'llanmaydi.

19-§. Tushum kelishigidagi so'z vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelib, harakatni o'z ustiga olgan manbani ifodalaydi.

Tushum kelishigidagi so'z belgili yoki belgisiz qo'llanishi mumkin. Belgili qo'llanganda aniq manbani ifodalaydi, belgisiz qo'llanganda esa shu turdagi manbani ko'rsatadi.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ot turkumidagi so'zlar-ga — turdosh otlarga xos, ya'ni *nimani?* (nimalarni?) so'rog'iga javob bo'luvchi turdosh otlar boshqaruvchi fe'l bilan yondosh holatda kelganda belgisiz qo'llanishi mumkin. Masalan: *Māñä xil'at kiyürüb, qosh tuttı* (MN). *Turg'ıl, ne'matlar yegil* (QR). *Buyurdı kim, ravānraq kältürün at* (Navoiy, FSH). *Xān dedi: xat bitib, o'q birlä atıñ* (SHN). *Arz etäyin emdi yazıñ nāmalar* (Muqimiy).

Tushum kelishigining belgili qo'llanishi nasriy asarlar tili uchun xos bo'lib, she'riy asarlarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni tushum kelishigining belgili qo'llanishi zarur bo'lgan o'rinlarda she'riyat talabi bilan belgisiz ham qo'llanadi. Qiyoslang: *Kəp urush birlä alıb Türkistan // baqturay deb arab-u Hindustān*

(SHN). *Tün-kün kezär itlär kibi sahrâ-vu biyâbân* (Atoiy). *Daimâ beparvâ sêz xalq ichrâ aytur beibâ* (Muqimiy). *Kishi kergân emâs mundag' latâfat* (Furqat). *Hamisha bi hikâyat sorar erdi* (XSH).

20-§. Tushum kelishigi shakli boshqa kelishiklar vazifasida ham qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanadi. Masalan: *Agar o'tni urushin kërüb, elkini otqa sunsa, ...* (QR). *Ikki zulfuñ køjüllärni panâhi* (MN). *Lutfiyni niyatı uldur ki, ...* (Lutfiy.). *Bir qırg'avülñ üskünäsini tørt kishi yeb tügätä almaydur* (BN). *Taqı qalg'an vilâyatlarını barchasını alg'ay* (Sh.tar.). *Asilni xatası bolmas, nâkası atası* (Gulxaniy). *Køjlini qattıg'lıg'ıdın der edim, ...* (Muqimiy).

Tushum kelishigi shaklining qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanishi XVIII—XIX asrlarga oid yodgorliklar hamda "Boburnoma" tiliga xos bo'lgan. Bir qator manbalarda, masalan, "Shayboniynoma" va Navoiy asarlarida tushum kelishigining bunday qo'llanishi uchramaydi.

2. Majhul daraja shaklidagi fe'llar odatda bosh kelishikdagi so'zni boshqaradi. Shu bilan birga, ayrim manbalarda bunday fe'llar tushum kelishigidagi so'zni boshqargan hollar ham mavjud. Bu hol "Boburnoma" tiliga xos bo'lib, Navoiyning ayrim nasriy asarlarida ham uchraydi: *Buyurg'an g'azallardıñ tayyâr bolg'anlarını yibârildi* (Navoiy, Msh). *Anı üç qısm qılındı* (Navoiy, MQ). *Qasim bek bashlıg' beklärni yibârildi* (BN). *Ba'zi qalg'an xatlarını bu yurtta bitildi* (BN).

Qiyoslang: *sözni muja qoydük* (BN) — *Sözni muja qoyuldi*.

3. Harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda tushum kelishigi vazifasi jihatdan chiqish yoki o'rin-payt kelishigiga yaqin bo'ladi. Qiyoslang: *Yolnı tüz barur-men* (Yaqiniy). *Sind suynı etkäch, ...tamâmi Hindustân tariqasidadur* (BN). *Qaraxân Ur tag'ı va Kür tag'ını avlar erdi* (Sh.tar.). *Jahänni istäsäm, bolmas seniñ-dek dilrabâ paydâ* (Huvaydo).

Qiyoslang: *Chashmai Paranı ötüb, andın qırg'avul avlag'aylar* (BN) — *Badij ketälidin ötüb, Lamg'an barur* (BN).

4. Tushum kelishigidagi so'z holatni ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda, shu so'zdan anglashilgan narsa-predmet, voqea-

hodisa haqida gap borayotgan bo'ladi: *Men xasta gadā hālimi sultānima aytıy* (Lutfiy). *Sachıy zanjirini devānadın so'r* (Atoiy). *Dāstānımnı demāy yarg'a* (Navoiy, FK). *Andın soñ nechūk barib alurıñızrı ag'am birlān ōzlāriñız sōzlāshūr-sız* (Sh. turk.). *Bir ādamdın anıy vaznı sordık* (Furqat).

5. *De-* (*te*) fe'li "atamoq" ma'nosida qo'llanganda, bu fe'l boshqargan so'z tushum yoki jo'nalish kelishigida kelishi mumkin.

Eski o'zbek tilida *de-* (*te-*) fe'li bilan boshqarilgan so'z ko'pincha tushum kelishigida qo'llanadi. Masalan: *Yüzüñni qıblai ahib derlār* (Atoiy). *Orazıy gul der edi, qaddını sarv* (Navoiy, LT). *Anı ham Xānzāda begim derlār* (BN). *Ul yerlārni Dashti qıpchaq derlār* (Sh.tar.) *Qırğ'ız eli torasını inal derlār* (Sh.turk.). *Qashlariñrı hilāl debdürlār, qāmatıñrı nihāl debdürlār* (Munis).

De- (*te-*) fe'li bilan boshqarilgan so'zning jo'nalish kelishigida kelishi ayrim manbalardagina uchraydi: *Begim, lutfung'a "Shayhlillāh" dermān* (Atoiy). *Ja'dıñı chin mushki demishlār* (Sak-kokiy). *Darung'a yazır yurtı derlār* (Sh.tar.) *Ana Shayx Hasan bozorg derlār* (Sh.turk.).

Jo'nalish kelishigi

21-§. Eski o'zbek tilida jo'nalish kelishigining *-g'a / -gā //* *-qa / -kā* va *-a / -ā* affiksli shakllari qo'llangan.

-g'a / -gā // *-qa / -kā* affiksli shakl eski o'zbek tilida jo'nalish kelishigining asosiy shaklini tashkil etadi. Bu affiks shakllaridan qaysi birining ishlatilishi asosan shu affiksni qabul qiluvchi so'zning xususiyatiga bog'liq: *-g'a* shakli, odatda, unli yoki jarangli undosh bilan tugagan qattiq o'zakli so'zlarga qo'shiladi: *barchag'a, uyqug'a, suvg'a, maqsudg'a, ag'izg'a, yolg'a, aqshamg'a, chamang'a* kabi; *-qa* shakli jarangsiz undosh bilan tugagan qattiq o'zakli so'zlarga qo'shiladi: *ulusqa, yurtqa, tarafqa, yig'achqa, quyashqa, xalqqa* kabi. Shu bilan birga, ba'zi o'rinlarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni qattiq o'zakli ayrim so'zlarga goh *-g'a* shakli, goh *-qa* shakli qo'shila bergan: *ulus-qa // ulusg'a, otqa // otg'a, urushqa // urushg'a, ashigqa // ashigq'a, islahqa // islahg'a, mag'ribqa // mag'ribg'a, maqsadqa // maqsadg'a, muhtajqa //*

muhtajg'a, tag'g'a // tag'qa // taqqa kabi.

Jo'nalish kelishigi affiksining yumshoq o'zakli so'zlarga qo'shiluvchi jarangli *-gä*, jarangsiz *-kä* shakllarining ikkalasi ham arab yozuvida bir xil ko'rinishga ega bo'lgan, ya'ni kof va alif (ك) orqali ifodalangan. Singarmonizm qonuniga muvofiq unli yoki jarangli undosh bilan tugagan yumshoq o'zakli so'zlarga qo'shilganda bu affiks *-gä* tarzida, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda *-kä* tarzida talaffuz qilingan bo'lishi kerak: *kemägä, elchigä, közgügä, birävgä, sözgä, tilgä, küngä, yergä, kökkä, ishkä, kärmäskä* kabi.

Eski o'zbek tilida singarmonizm qonuniga muvofiq qattiq o'zakli so'zlarga jo'nalish kelishigi affiksining *-g'a* yoki *-qa* shakli, yumshoq o'zakli so'zlarga *-gä* yoki *-kä* shakli qo'shilgan. Shu bilan birga, yozuv yodgorliklarida bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi, ya'ni *-g'a* yoki *-qa* shakli qo'shilishi zarur bo'lgan bir qator qattiq o'zakli so'zlarga yumshoq *-gä, -kä* shakllari yoki, aksincha, *-gä* shakli qo'shilishi zarur bo'lgan ayrim so'zlarga qattiq *-g'a* shakli qo'shilgan: *bandag'a // bandagä, sorg'ang'a // sorg'angä, shaharg'a // shahargä, atamg'a // atamgä, martabag'a // martabagä, muradg'a // muradgä, yolg'a // yolgä, jayg'a // jaygä, jafag'a // jafagä; davlatqa // davlatkä, ne'matqa // ne'matkä, maslahatqa // maslahatkä, majlisqa // majliskä, tarafqa // tarafkä; elgä // elg'a, könjülgä // konulg'a, üstigä // üstig'a, kishilärgä // kishilärg'a, yüzigä // yüzig'a, özigä // özig'a, sözgä // sözg'a, ichigä // ichig'a, birigä // birig'a, küngä // küng'a* kabi.

Jo'nalish kelishigi affiksi qattiq va yumshoq shakllarining ishlatilishidagi singarmonizm qonunining buzilish hollari asosan XIX asr yozuv yodgorliklari tiliga xos bo'lib, oldingi davrlarga oid manbalarda kam uchraydi.

22-§. Jo'nalish kelishigining *-g'a/-gä // -qa/-kä* affiksi III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda egalik affiksi bilan kelishik affiksi o'rtasida (n) undoshi orttirilishi mumkin. Bunday hollarda (n) sonor undoshi bo'lgani uchun jo'nalish kelishigi affiksi jarangli *-g'a* yoki *-gä* shaklida qo'shiladi: *Darya qirag'ing'a tegdilär* (Tafsir). *Öz begläringä sözlämish boldı* (QR). *Sözi xatuning'a xush*

keldi (NF). *Meni xayrat maqāmıng'a yetürgil* (MN). *Közüm yashıng'a nazar qıl, көңül bolur ravshan* (Sakkokiy).

III shaxs egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilganda joʻnalish kelishigi affiksi oldidan (n) undoshining orttirilishi XIII–XIV asrlar tiliga xos boʻlib, XV asrning I yarmiga oid ayrim manbalarda ham uchraydi. Keyingi davrlarga oid yozuv yodgorliklarida bu hodisa qayd qilinmagan.

Joʻnalish kelishigi affiksining ishlatilishidagi oʻziga xos xususiyatlardan yana biri III shaxs egalik shaklidagi qattiq oʻzakli soʻzlarga *-na* (*nä*) shaklida qoʻshilishidir. Bu hol XIII–XIV asrlarga oid yozuv yodgorliklar tili uchun xos boʻlgan: *Ul baliq tirildi, suv ortasıya kirdi* (Tafsir). *Öziniñ yash ogʻlanıya aydı* (QR). *Hisar qapugʻına kelib, öküş harb qıldı* (NF). *Bezäb am öz ornıya yaturdı* (XSH). *Külär ay husnuña gul-tek enjıñiz* (MN). *Ogʻlan kelib atası xızmatıya, yer öpti* (Saroyi).

III shaxs egalik shaklidagi qattiq oʻzakli soʻzlarga joʻnalish kelishigi affiksining *-na* shaklida qoʻshilishi Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari, “Qutadgʻu bilig” tiliga xos boʻlgan.

23-§. Joʻnalish kelishigining *-a/-ä* affiksi quyidagi ikki holatda ishlatiladi: 1) jarangli undosh bilan tugagan soʻz asosiga bevosita qoʻshiladi: *bash+a* (boshga), *söz+ä* (soʻzga) kabi; 2) egalik shaklidagi, asosan, I va II shaxs birlik hamda III shaxs birlik va koʻplik shaklidagi soʻzlarga qoʻshiladi: *bashım+a* (boshimga), *bashın+a* (boshingga) kabi. III shaxs egalik affiksi unli bilan tugagani uchun *-a/-ä* affiksi oldidan (n) undoshi orttiriladi: *bashı+n+a* (boshiga), *bashları+n+a* (boshlariga) kabi.

1. *-a/-ä* affiksining soʻz asosiga bevosita qoʻshilishi bilan hosil boʻluvchi shakl XIII–XIV asrlarda nasriy asarlarda ham, sheʼriy asarlarda ham qoʻllangan boʻlib, keyingi davrlarda sheʼriy asarlardagina uchraydi: *Bu xabar lashkara yetmişdi* (Tafsir). *Salayın özümü özgä adyära // көңülни bagʻlagʻayın özgä yära* (MN). *Tört yigʻachlıq yerä kirdilər* (QR). *Oshul ham qasd qıldı erdi jāna* (XSH). *Qachan yetkay-men ul dilbanda men* (Lutfiy). *Tüşär har kechä ay köktin zamina* (Atoiy). *Nafsı üçün ölümä berdi ogʻul* (SHN). *Bashlara ishqıñ түшүб savda bolur-mu muncha ham* (Muqimiy).

2. Egalik shaklidagi soʻzlarga *-a/-ä* qoʻshilishi bilan hosil boʻluvchi shakl ham XIII–XIV asrlarda nasriy asarlarda ham, sheʼriy asarlarda ham qoʻllangan: *Afra ornuma yanayin* (Tafsir). *Bir kimärsä evime kirdi* (Saroyi). *Ani men xizmatına keltüräyin* (XSH). *Qara kirpükümä qündüz teñälmäs* (MN). *Elini evinä urub yigʻlayur erdi* (QR). *Gul gʻunchalarına yettim ersä, ...* (Saroyi).

Bu shaklning XV asr va undan keyingi davrlarda qoʻllanishi quyidagicha: I va II shaxslarning birligi asosida hosil boʻluvchi *bashıma*, *bashına* turidagi shakllar asosan sheʼriy asarlarda uchraydi, III shaxs birlik va koʻpligi asosida hosil boʻluvchi *bashına* (*bashlarına*) turidagi shakl esa sheʼriy asarlarda ham, nasriy asarlarda ham qoʻllangan. Masalan: *Nechä januma jafa qılır-sen?* (Lutfiy). *Kechä-kündüz qashına yigʻılalı* (SHN). *Seniñ xatiriña ne yetädur?* (BN). *Salman nazarnı özgä sanamlar jamalına* (Atoiy). *Taqı birgä kelgän kishilärinä xat beräliñ* (Sh.turk). *Kulangir bargähına ravāna boldı* (Gulxaniy). *Tüshti ekän bashına becharamıñ savdä nechük?* (Muqimiy).

Joʻnalish kelishigining *-a/-ä* affiksi qadimgi yodgorliklar tilida ham asosan egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilgan. Masalan: *Inimä, ogʻlıma ötlädim* (Oʻrx.-En.) — “*Inimga, oʻgʻlinga nasihat berdim*”. *Özüm arzuladı anıñ qapgʻuñı* (QB) — “*Uning saroyiga (kelishni) oʻzim istadim*”. *Usuqmışa saqıgʻ qamugʻ suv korünür* (MK). — “*Chanqaganga har qanday sarob ham suv boʻlib koʻrinadi*”. *Taturmas esanında tüz dostıñı* (HH). — “*(Baxil, nokas odam) tirikligida doʻstiga ham tuz tottirmaydi*”.

Joʻnalish kelishigining *-a/-ä* affiksli shakli oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillar uchun xos boʻlib, bu tillarda qadimgi davrlardan boshlab joʻnalish kelishigi uchun shu shakl qoʻllanadi (unli bilan tugagan soʻzlarga *ya/yä* shaklida qoʻshiladi). Bu shakl hozir ayrim oʻzbek shevalarida, masalan, Xorazm shevalarining oʻgʻuz guruhida va j-lovchi oʻzbek shevalarida ham mavjud.

24-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida joʻnalish kelishigining *-gʻaru/-gärü //* *-qaru/-kärü*, *-ra/-rä*, *-ru/-rü* affikslari bilan hosil boʻluvchi shakllari ham isteʼmolda boʻlgan. Bu affikslar keyinchalik oʻzining grammatik maʼnosini yoʻqotib, soʻzning

ajralmas qismiga aylangan va bunday soʻzlar ravish yoki yordamchi soʻzlar turkumiga oʻtgan.

Mavjud manbalarning koʻrsatishicha, qadimgi turkiy yodgorliklar tilidayoq bu shakllarning maʼnosi chegaralangan boʻlib, asosan bir predmetning boshqa predmet (obyekt) tomonga yoʻnishi maʼnosini ifodalagan.

1. -gʻaru/-gärü // -qaru/-kärü affiksli shaklning isteʼmol doirasi Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklaridayoq ancha chegaralangan. Misollar: *Ogʻuzgʻaru sü tashıqdımız* (Oʻrx.-En.) — “Oʻgʻuzlarga tomon askarlar bilan bordik”. *Yirinärü, subınaru qontı* (Oʻrx.-En.) — “Oʻsha yerga, suvga tomon qoʻndi, joylashdi” (yirinärü < yirin + gärü, subınaru < subın + gʻaru). *Biz uygʻur-gʻaru kältük* (Qad.uygʻ.) — “Biz uygʻurga tomon keldik”. *Yavlaq yirgärü barır-miz* (Qad.uygʻ.) — “Yomon yerga boryapmiz”.

Ushbu shakl XI asr yodgorliklarida ham qoʻllangan: *Bayat tapgʻınaru ilinmish özüm* (QB) — “Men tangrining xizmatiga moyil boʻlganman” (tapgʻınaru > tapgʻın + garu). *Qış yaygʻaru suvlanur* (MK) — “Qish yozga shivirlaydi”. *Yagʻıqaru kirish qıldım* (MK) — “Dushmanga qarshi urush qildim”.

Bu shakl XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Qoychu anlarqa aydı: sizlär kimlär-sizlär, qaygʻaru borur-sizlär?* (Tafsir). *Yusuf yüz evurdi, Zulayhanı körmäyin teb artqaru baqtı, öz suvratın kördi* (QR). *Falaknı yetti maydän artqaru salmış* (XSH).

Keyingi davrlarda gʻaru/-gärü // -qaru/-kärü affiksi *tashqari* (<tashqaru<tash+qaru), *ichkäri* (ichkärü<ich+kärü) kabi soʻzlar tarkibida saqlangan boʻlib, bu soʻzlar ravish turkumiga oʻtgan. Bu jarayon ancha qadimdan boshlangan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida *qurıgʻaru* “orqaga (gʻarbgʻa)”, *ilgärü* “oldinga (sharqqa)” kabi soʻzlar ravish maʼnosida qoʻllangan.

2. -ra/-rä affiksining kelishik vazifasida ishlatilishi qadimgi turkiy yodgorliklarning ayrimlarida kuzatiladi: Masalan: *Agʻulugʻ oʻqın yüräkrä urup...* (Qad.uygʻ.) — “Zaharli oʻqini yurakka urib”. *Anı bashra qaqtı* (MK) — “Uni boshiga urdi”. *Tamgʻa suvı tashra chıqıb, tagʻıgʻ ötär* (MK) — “Bu suvning tarmogʻi tashqariga chiqib,

tog' atroflariga tarqaladi".

-ra/-rā affiksining kelishik vazifasini bajarishi XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Darudan tashra chiqmaduq* (Tafsir). *Bir azaqin evgā qatn taqi bir azaqi tashra turur erkān, Zulayha keldi* (NF). *Andin soqra tashra chuqti, turdi* (XSH).

Bu affiks ancha qadim davrlardanoq o'zining grammatik xususiyatini yo'qota borgan va ayrim so'zlar tarkibida saqlanib, ularning ajralmas qismiga aylangan. Qadimgi yodgorliklar tilidagi oqra (oldin), asra (pastki, quyi), ichrā (ichkari) kabi so'zlar tarkibidagi *-ra/-rā* ana shu affiksning qoldig'idir.

3. *-ru/-rū* affiksining ham kelishik vazifasida ishlatilishi qadimgi davrlardayoq chegaralangan. Misollar: *Evimrū bardī* (Qad.uyg'.) — "*Uyimga bordi (keldi)*". *Ebrū keltürtim* (Qad.uyg'.) — "*Uyga keltirdim*". *Ol māniy tabaru keldi* (MK) — "*U menga tomon keldi*".

Bu affiks ham ancha qadim davrlardanoq o'zining grammatik xususiyatini yo'qotib, ayrim so'zlarning tarkibida saqlangan. Qadimgi yodgorliklar tilida ravish yoki ko'makehi ma'nosida qo'llangan *berū* (bu yoqqa), *yag'ru* (yaqin), *ınaru* (u yoqqa) kabi so'zlar tarkibidagi *-ru/-rū* ana shu affiksning o'zidir.

25-§. Jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi ham mumkin, ya'ni ma'lum sharoitlarda kelishik affiksi tushirib qoldiriladi. Ish-harakatning yo'nalgan tomonini ko'rsatuvchi so'zlar, asosan, joy nomlari harakatni ifodalovchi fe'llar bilan boshqarilganda, jo'nalish kelishigi belgisiz qo'llanishi mumkin.

Jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi eski o'zbek tilida nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham uchraydi. Bunday qo'llanish, ayniqsa, "*Boburnoma*" tiliga xos bo'lgan. Masalan: *Mashruqdin keldi, yoh Madina erdi* (Tafsir). *Andijān barurg'a ruxsat tilādilar* (BN). *Bir inisin yi barur boldi Xisar* (SHN). *Andin kächüb, Irāq va Fārs bārdılar* (Sh.tar.). *Bular Erān barib, ...* (FI). *Qālmay shaharda tāqatim // qışlaq chiqardım ādatim* (Muqimiy).

26-§. Jo'nalish kelishigidagi so'z vositali to'ldiruvchi yoki hol, ba'zan kesim vazifasida qo'llanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Harakat yo'nalgan joy, tomon, manbani ko'rsatadi: *Kāmiga*

suv kirdi (Tafsir). *Yaqında tahsil üçhün shaharg'a kelibtür* (Navoiy, MN). *Qal'ag'a kelib erdi ul sardār* (SHN).

2. Harakat yo'nalgan shaxs yoki narsani ko'rsatadi: *Zulayhā Yusufg'a keldi* (QR). *Bashın tupraqqa, tupraq bashqa attı* (XSH). *Arzımnı aytay bādi sabag'a // shāyad gapurgay ul gul qabag'a* (Muqimiy).

3. Biror shaxsga yoki narsaga atalganlikni bildiradi: *Anıy atıng'a yazdım ushbu kitābım* (XSH). *Atımızg'a yem alı b ber, teb qolına on tängä berdim* (Sh.turk). *Andijān shahrıda yürgün āshnālarg'a salām* (Furqat).

4. Evaz, tenglik, qimmat, barobarlik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *On kishigā yetmishchä ash etmish erdi* (Tafsir). *Jānnı yarmaqqa sattı xojai xas* (Navoiy, SS). *Boldı chu hāki siyāh zarga barābar urug'* (Muqimiy).

5. O'xshatish, qiyoslash, nisbat berish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Achchiq sözi Qırım shahdıg'a oxshar // jamāl ayyamı gul ahdıg'a oxshar* (MN). *Hilmni ... insāniyat mezāmi tāshug'a nisbat qılsa bolur* (Navoiy, MQ). *Bahāsı ulug'lıg'ıg'a yarashadur* (BN).

6. Biror holatga o'tish, yetishish, biror narsaga erishish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Kerāk kim, meni ul arzumqa tegürsānjiz* (NF). *Va hayālıg'a kechmas davlatg'a sazāvar boldı* (Navoiy, MQ). *Nechä kündin soñ öz hālımg'a keldim* (BN). *Ellikā meniñ yashım yetibti* (Sh.turk). *Bir dānishmandnıñ majlisig'a musharraḥ bolsa, ...* (TN).

7. Ish-harakatning yuzaga chiqishidagi birgalik, qurol, vosita kabi ma'nolarni ifodalaydi, ya'ni ish-harakatning amalga oshuvi jo'nalish kelishigidagi so'z ifodalagan shaxs yoki narsa ishtirokida, vositasida bo'ladi: *Bir yıl andag'-oq tayaqqa tayanı b turar erdi* (QR). *Himāyat üçhün özın kirishkā bag'ladı* (Yaqiniy). *Bu ikki yigitkā maslahat qılıldı* (BN). *Taqı kishilārigā kenjāsh qıldı* (Sh.turk). *Qang'a bag'rım toldı -yu sormay-sen hanuz* (Muqimiy).

8. Maqsad ma'nosini ifodalaydi. Bunda jo'nalish kelishigidagi so'z ko'pincha harakat nomi yoki sifat-dosh shaklida bo'ladi: *Ilm oğrānmākkā keldim* (QR). *Ziyāratqa kelgān ermish* (Navoiy, MN). *Biz señä chāra qılurg'a keldük // dushman āvāra qılurg'a keldük* (SHN).

9. Sabab ma'nosini ifodalaydi. Bunda ham jo'nalish kelishigi-

dagi soʻz asosan harakat nomi yoki sifatdosh shaklida boʻladi: *Havā bu soʻzgā qazgʻuluq boldi* (QR). *Seni sevmākkā sitam qilgʻumdur* (SHN). *Künler gʻāyat qısqalıqqa ilgārigi kishi yaruq chaqda havāl aldıgʻa keldilār* (BN).

10. Payt maʼnosini ifodalaydi. Bunda joʻnalish kelishigidagi soʻzning oʻzi payt maʼnosidagi soʻzdan iborat boʻladi: *Tāngʻa salma vaʻdai vashınnı* (Navoiy, GʻS). *Sabāhigʻa bizgā qoshulur* (BN). *Bu künge ishni tāngʻa salgʻan kishiniñ hech ishi bütmas* (Sh.turk).

11. Biror narsa yoki shaxsning joʻnalish kelishigidagi soʻz anglatgan shaxsga yoki narsaga qarashli yoki taalluqli ekanligi, mansubligi koʻrsatiladi. Bunday hollarda joʻnalish kelishigidagi soʻz vositali toʻldiruvchi yoki kesim vazifasida keladi: *Bu xitāb sizgā turur* (Tafsir). *Mavlānā Ofatıy mashhadlıgʻdur, halvāgarlıkkā mansub qılurlar* (Navoiy, MN). *Oshal bulaqdın yuqarı Musıyhāygʻa taalluq bolur* (BN). *Ul malāhat mulkınıñ sultānıgʻa maxsusdur* (Furqat).

27-§. Joʻnalish kelishigi shakli boshqa kelishiklar oʻrnida ham qoʻllanadi. Kelishik shakllarining, xususan, joʻnalish kelishigi shaklining boshqa kelishiklar vazifasida ishlatilishi asosan boshqaruvchi feʼlning xarakteri bilan bogʻliq holda yuzaga keladi.

1. Joʻnalish kelishigi shakli chiqish kelishigi oʻrnida qoʻllanadi: *Soʻrar qızlargʻa kim, ushbu ne hāl teb* (XSH). *Mir bir azızgʻa iltimās qılıbdur* (Navoiy, MN). *Bashıgʻa ne kim ötti, eylādi yād* (Navoiy, SS). *Hayahıgʻa bu kechibtür kim, Sultān Ahmad Mirzā ulugʻ pādshāhdur...* (BN). *Alar har qaysıları bir ilmgā dars aytur ekānlār* (Furqat).

2. Joʻnalish kelishigi shakli oʻrin-payt kelishigi oʻrnida qoʻllanadi: *Anı evinā kōrmādi* (Tafsir). *Adam diyārigʻa ham tapmagʻun xabar mendin* (Navoiy, FK). *Yazgʻa shahr oldı ulusdın hali* (SHN). *Ta ölgünchā kishi evinā ash yemās* (Sh.turk).

3. Joʻnalish kelishigi shakli tushum kelishigi oʻrnida ham qoʻllanadi: *Ul kimersāgā fasiq atayurlar* (Tafsir). *Maryam boʻzchılardın yol soʻrdı, yavuz yoʻlgʻa kivürdilār, tikānlār arasına tūshti, ulargʻa qargʻadı* (QR). *Ul bechāra tıriglıkdın umidin kesib, sultāngʻa sōkti* (Saroyi). *Kōz qamar baggʻan yüzünā māhi tabān atadı* (Sakkokiy).

Hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda tushum kelishigidagi so'zni boshqaruvchi *sək* (so'kmoq), *qarg'a* (qarg'amoq), *ata* (atamoq) kabi bir qator fe'llar eski o'zbek tilida asosan jo'nalish kelishigidagi so'zni boshqargan (yuqoridagi misollarga qarang).

Eski o'zbek tilida *de-* fe'li asosan tushum kelishigidagi so'zni boshqargan bo'lib, ayrim manbalarda jo'nalish kelishigidagi so'zni boshqarish hollari ham uchraydi (qarang: 20-§).

O'rin-payt kelishigi

28-§. O'rin-payt kelishigi affiksi eski o'zbek tilida jarangli (d) undoshi bilan boshlanuvchi *-da/ -dā* va jarangsiz (t) undoshi bilan boshlanuvchi *-ta/ -tā* shakllarida qo'llangan.

Bu affiks tarkibidagi undoshning jarangli yoki jarangsiz holda kelishi odatda shu affiksni qabul qiluvchi so'zning qanday tovush bilan tugagan bo'lishiga bog'liq bo'ladi, ya'ni unli va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga jarangli *-da/ -dā* shakllari qo'shiladi: *qal'ada, uyquda, ko'zgūda, tashqarida, ichkārīda, suvda, bag'da, so'zdā, yolda, ko'ñūldā, g'amda, tūndā, bazarda, yerdā* kabi. Jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga esa jarangsiz *-ta/ -tā* shakllari qo'shiladi: *yurtta, eshiktā, qishlaqta, ko'ktā, tashta, ishtā, ulusta, yig'achta* kabi. Lekin, yozuv yodgorliklarining ko'rsatishicha, eski o'zbek tilida jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga ham ko'pincha jarangli *-da/ -dā* shakllari qo'shilgan: *yurtda, eshikdā, qishlaqda, ko'kdā, tashda, ishdā, ulusda, yig'achda* kabi.

29-§. O'rin-payt kelishigi affiksi III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda, egalik affiksi bilan kelishik affiksi o'rtasida [n] undoshi orttirilishi mumkin, ya'ni *qolida, yolida, so'zida, ishidā* kabi so'zlar *qolīna, yolīna, so'zīndā, ishīndā* shaklida ham qo'llanadi.

III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda o'rin-payt kelishigi affiksi oldidan (n) undoshi orttirilishi XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lib, bu davrga oid she'riy asarlarda ham, nasriy asarlarda ham bunday so'zlar ko'pincha [n] li shaklda qo'llangan. Bunday qo'llanish XV asrning birinchi yarmiga oid yozuv yod-

gorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab bunday so'zlarning [n] li shaklda qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, asosan she'riy asarlarda uchraydi. Lekin "Shajarai tarokima", "Shajarai turk" asarlari bundan mustasno, ya'ni bu asarlarda asosan [n] li shakl qo'llangan. Bunday so'zlarning [n] li shaklda qo'llanishi Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari tili uchun ham xos bo'lgan.

III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda egalik affiksi bilan o'rin-payt kelishigi affiksi o'rtasida [n] undoshi orttirilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. Masalan: *yiti yashinta* (O'rx.-En.) — "yetti yoshida", *kishi ajuntā* (Qad.uyg'.) — "kishilik dunyosida", *tilindā yorintı* (QB) — "tilida bayon qildi", *beg qısıg'ında* (MK) — "bek qisig'ida".

30-§. O'rin-payt kelishigi o'rin holi, payt holi, vositali to'ldiruvchi, ba'zan kesim vazifasida qo'llanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning bajarilish o'rnini yoki narsaning joyini ko'rsatadi: *Men sahrāda yalg'uz qaldım* (NF). *Faqir bir majlisda... am kordüm* (Navoiy, MN). *Bu yurtta farmān boldı kim, ...* (BN). *Bar edi Farg'ānada bir sārban* (Gulxaniy).

2. Ish-harakatning bajarilish paytini, vaqtini bildiradi: *Ul sāatda xurma yig'achi yashardi* (Tafsir). *Kündā on g'azal, balke artuq aytur ermish* (Navoiy, MN). *Meniñ ādatım āmānlıqda ham uldur kim, ton chıqarmay yatar-men* (BN). *Bahar ayyāmıda gul gasht etārgā bir chaman bolsa* (Furqat).

3. Vosita, qurol ma'nosini ifodalaydi, ya'ni ish-harakatning amalga oshuvi o'rin-payt kelishigidagi so'zdan anglashilgan predmet orqali, vositasida bo'ladi: *Seniñ yādın qılur-men kēp g'azalda* (MN). *Bu pari sözde korgüzür mo'jiz* (Navoiy, SS). *Go'shtıdın bir pārasını kabāb qıldük, bir pārasını āstābada pishürüb yedük* (BN). *Yana bir nāmada mundağ' demishlär kim, ...* (Sh.tar.).

4. O'rin-payt kelishigidagi so'z ish-harakatning nima bo'yicha, nima jihatdan yuz berganini ko'rsatadi, ya'ni ish-harakatning o'rin-payt kelishigidagi so'z anglatgan soha bo'yicha yuz berishi ifodalanadi. O'rin-payt kelishigining bunday qo'llanishi

asosan mavhum ma'nodagi so'zlar doirasida kuzatiladi: *Seniy ishqinda bag'rimdin āqar qān* (MN). *Tekar bir kūn qızıl qām m oshul kōñul qara g'amda* (Sakkokiy). *Bu baytlarni aniy vasfida aytib tururlar* (Sh.turk). *Ul pariru hajrida har lahzā qān yig'lar edim* (Furqat).

5. O'rin-payt kelishigidagi so'z kesim vazifasida kelishi mumkin. Bunda holat yoki o'rin ma'nosi ifodalanadi: *Taqi bularniy qatinda-mu turur?* (Tafsir). *Hiriy shahrıda ālamdin o'tti va qabri Xiyābāndadur* (Navoiy, MN). *Bu chashma naxlistānniy yām dadur, yān yerdādūr* (BN).

31-§. O'rin-payt kelishigi shakli boshqa kelishiklar o'rnida ham qo'llanadi:

1. Jo'nalish kelishigi o'rnida qo'llanadi: *Kōñlūm alg'an zulfi har sāat ayag'ida tūshār* (Lutfiy). *Qayda kim kōñlūñüz tilār, yetiñiz* (Navoiy, SS). *Men Kabulg'a kelgāndā, ... Xurāsāndin Kābulda keldilār* (BN). *Əz nokarlarñız birlān anda barīb, otav suqub keliñlār* (Sh.tar.).

2. O'rin-payt kelishigi shaklidagi so'z chiqish kelishigi ma'nosida ham qo'llanadi: *Bashni ūch yerdā yardilar* (Tafsir). *Og'uldin o'zgālār qilsa bu ishni // ketārgāy erdi shah ul tanda bāshni* (XSH). *Meni devāna teb, axir surar ermish eshikindā* (Sakkokiy). *Atasiniy yaxshi-yamanında sōz desā bolmas kim, bag'āyat mashhurdur* (Navoiy, MN).

Butunning qismini, to'da yoki guruhning ma'lum bo'lagini ajratib ko'rsatiladigan hollarda ham chiqish kelishigi o'rnida o'rin-payt kelishigi shakli qo'llanishi mumkin. O'rin-payt kelishigining bunday qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yozuv yodgorliklar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Tūnūñ ūch ulushında biri kechmishdā erdi* (QR). *Tügānmās mñy yıl ichsā mñda biri* (MN). *Ikki qag'azda biridā Ali yā Hasan bitib, yana biridā Fātima bitib, ...* (BN). *Kūnlārdā bir kun avg'a chiqīb, ...* (Sh.tar.).

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ko'makchili birikmalar tarkibida ham chiqish kelishigi o'rnida ba'zan o'rin-payt kelishigi shakli ishlatilgan. Masalan: *Munda oñdin ayg'ay erdilār*

(Tafsir). *Rozgār kechmidā kezin yana bir kün (QR). Bu soʻz aymishda soʻj kechti bir ancha (XSH).*

Chiqish kelishi

32-§. Eski oʻzbek tilida chiqish kelishigining asosan *-dın/-din -tın/-tin* affiksli shakli qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalarda *-dan/ -dän // -tan/-tän* va *-dun/-dün // -tun/-tün* affiksli shakllar ham isteʼmolda boʻlgan. Bular bir affiksning turli fonetik shakllari boʻlib, tarkibidagi unli yoki undosh tovushning xususiyatiga koʻra oʻzaro farqlanadi.

1. *-dın/-din -tın/-tin* affiksli shakl chiqish kelishigining asosiy koʻrsatkichi sifatida eski oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida faol isteʼmolda boʻlgan.

Bu affiksning jarangli *-dın/-din* yoki jarangsiz *-tın/-tin* variantlarda ishlatilishi ham oʻrin-payt kelishigi affiksining jarangli va jarangsiz shakllarda ishlatilishidagi kabi tartibda boʻlgan, yaʼni unli yoki jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarga jarangli *-dın/-din* shakllari qoʻshiladi: *qalʼadın, uyqudın, koʻzgüdin, tashqarıdın, ichkeridin, suvdın, bagʼdın, soʻzdın, yoldın, koʻşüldin, gʼamdın, tündin, bāzārdın, yerdin* kabi. Jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarga esa singarmonizm qonuni talabiga koʻra jarangsiz *-tın/-tin* shakllari qoʻshilishi kerak: *yurttın, eshiktın, qışlāqtın, köktin, tashtıın, ishtin, ulustın, yığʼachtın* kabi. Lekin yozuv yodgorliklarida bunday soʻzlarga jarangli *-dın/-din* shakllari ham qoʻshilavergan: *yurtdın, eshikdin, qışlāqdın, kökdin, tashdın, ishdin, ulusdın, yığʼachdın* kabi. Navoiy asarlari va “Shayboniynoma” kabi ayrim manbalarda hamda XIX asrga oid yodgorliklarda jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarga ham asosan jarangli *-dın/-din* shakllari qoʻshilgan.

2. *-dan/ -dän // -tan/-tän* affiksli shakl XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklardan “Oʻgʻuznoma”, “Qissasi Rabgʻuziy”, “Xusrav va Shirin” tiliga xos boʻlgan; “Guliston bit-turkiy” asarida asosan shu shakl qoʻllangan. Masalan: *Uch kündän soʻj zindāndan chiqardi (QR). Anıŋ bashı sogʻuqtan ap-aq turur (OʻN). Toʻquz yashından soʻj (XSH). Elin ashtan chekib (Saroyi).*

XV—XVIII asrlar davomida o'zbek tilida chiqish kelishigining *-dın/-din //* *-tın/-tin* affiksli shakli qo'llangan bo'lib, *-dan/-dän //* *-tan/-tän* affiksli shakl XIX asrga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi. XIX asr oxirlaridan o'zbek tilida bu shaklning qo'llanishi faollasha borgan bo'lib, keyinchalik o'zbek adabiy tili uchun me'yor sifatida shu shakl *-dan* shaklida qabul qilingan.

3. Chiqish kelishigi affiksining *-dun/-dün //* *-tun/-tün* shakllari tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan so'zlarga qo'shiladi. Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklardan "O'g'uznoma"-da qo'llangan: *kəp toqushg'udun soj*; *qırq kündün soj*; *ul jaruq-tun... chıqtı*; *anuj kəzi kəktün kəkräk erdi*.

Chiqish kelishigining yuqorida ko'rsatilgan shakllari, yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar shakllanishi oldindan qo'llanib kelgan. Jumladan, *-dın/-din //* *-tın / -tin* affiksli shakl qadimgi turkiy tili yodgorliklarida chiqish kelishigining asosiy shakli sifatida keng iste'molda bo'lgan, "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da ham chiqish kelishigi uchun asosan shu shakl qo'llangan. *-dan/-dän //* *-tan/-tän* affiksli shakl qadimgi turkiy tilining "n" dialektiga xos bo'lib, "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ham qo'llangan. *-dun/-dün //* *-tun/-tün* affiksli shakl "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da uchraydi.

33-§. III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda jo'nalish va o'rin-payt kelishiklaridagi kabi chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi mumkin, ya'ni *qolıdın, yolıdın, so'zıdın, ıshıdın* kabi so'zlar *qolındın, yolındın, so'zındın, ıshındın* shaklida ham qo'llanadi.

III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi yoki orttirilmasligi, ya'ni bunday so'zlarning [n]li shaklda yoki [n]siz shaklda qo'llanishi yozma manbalarda turli darajada bo'lgan: [n]li shakl XIII—XIV asrlarga oid manbalar tiliga xos bo'lgan. [n]li shaklning faolligi XV asrning birinchi yarmiga oid manbalar tilida ham saqlangan, ya'ni bu manbalarda [n]li shakl ham, [n]siz shakl ham qo'llana bergan. XV asrning ikkinchi yarmi va undan keyingi davrlarda

asosan [n]siz shakl qo'llangan bo'lib, [n]li shakl ayrim manbalardagina uchraydi. Lekin "Shajarai tarokima" va "Shajarai turk" kabi tarixiy mavzuda yozilgan asarlarda asosan [n]li shakl ishlatilgan. XVIII—XIX asrlarga oid manbalarda esa [n]siz shakl amalda bo'lib, [n]li shakl deyarli qo'llanmagan.

III shaxs egalik shaklidagi so'zlarga qo'shilganda chiqish kelishigi affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi qadimgi turkiy yodgorliklar, jumladan, qadimgi turkiy tiliga oid manbalar va "Qutadg'u bilig" tiliga xos bo'lgan.

34-§. Turkiy tillarda chiqish kelishigi shakli nisbatan keyingi davrlarda shakllangan bo'lib, ma'lum davrlargacha bu kelishik o'rnida ham o'rin-payt kelishigi shakli qo'llangan. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida chiqish kelishigi ma'nolari ham o'rin-payt kelishigi shakli orqali ifodalangan. Masalan: *Sizda... adirıldım — "Sizdan ayrıldım". Türgäs qag'anta korüg kaldi — "Turgash Hāqāndan ayg'oqchi keldi". Anta kisrā inisi qag'an bolmıs erinch — "Undan keyin inisi xoqon bo'lgan emish".*

O'rxun-Enasoy yodgorliklarida ham chiqish kelishigi shakli bor. Lekin uning qo'llanishi *qan* (qayer), *oŋ* (o'ng, sharq) kabi ayrim so'zlar bilangina chegaralangan. Masalan: *Yarıqlıg' qantan kälip yana ältidi? Sünjüglüg qantan kelip surä ältidi? — "Qurollilar qayerdan kelib seni tarqatib yubordi, tor-mor qildi? Nayzalilar qayerdan kelib seni chalğ'itdi, es-hushingni oldi?" Ondan qag'ang'aru sü yorılım — "O'ngdan (sharqdan) xoqon tomonga qo'shin tortaylik".*

Qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida chiqish kelishigi shakli shakllangan bo'lib, turli fonetik ko'rinishlarda ancha keng iste'molda bo'lgan. Shu bilan birga, chiqish kelishigi o'rnida o'rin-payt kelishigi shaklining qo'llanishi bu manbalar tiliga ham xos bo'lgan. Masalan: *Yazuqda bosh bolalım — "Gunohdan xalos bo'laylik". Kozüntä isig yashu tekiyü — "Ko'zidan issiq yoshini to'kib". Emgäktä qurtulzunlar — "Qiyinchiliklardan qutilsinlar". Bäg äbintä onut bardılar — "Beg uyidan qaytib ketdilar".*

Chiqish kelishigi o'rnida o'rin-payt kelishigi shaklining qo'llanishi XI asr yodgorliklari — "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da ham aks etgan. Masalan: *Tildä çıqar ezgu söz*

(MK) — “Tildan yaxshi soʻzlar chiqargin”. *Kəni barır kiyikniy kəzində azın bashı yoq* (MK) — “Toʻgʻri ketayotgan kiyikning koʻzidan boshqa yarasi yoʻq”. *Buzunda talusi, kishidā chini* (QB) — “Xalqdan yetugi, kishilardan sof dili”. *Mana oq tapunduy kichikdā berū* (QB) — “Kichikligingdan beri faqat menga xizmat qilding”.

Chiqish kelishigi maʼnosining oʻrin-payt kelishigi shakli orqali ifodalanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos boʻlib, keyingi davrlarga oid manbalarda kam uchraydi (qarang: 31-§).

35-§. Chiqish kelishigidagi soʻz oʻrin holi, payt holi, vositali toʻldiruvchi yoki kesim vazifasida kelib, quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning chiqish oʻrnini, boshlanish nuqtasini koʻrsatadi: *Chiqā kaldi chadirdin nāgāh ul hur* (XSH). *Tūshār har kechā āy kəktin zamina* (Atoiy). *Tegirmāndin üyüngā un keltürür, anı pıshururgʻa yazıdn otun keltürür* (Navoiy, MQ).

2. Ish-harakatning boshlanish paytini, oʻtgan muddatini bildiradi. Bunday hollarda chiqish kelishigidagi soʻzlar asosan payt maʼnosidagi soʻzlardan iborat boʻladi: *Anı eshitti kim, øjdn eshitmishi yoq erdi* (Tafsir). *Kün tūshdin øtüb erdi* (BN). *Yolida termülür-men subhdin tā shām ham kelmäs* (Muqimiy).

3. Ish-harakatning yuzaga chiqishidagi sababni bildiradi: *Bu ogʻlanlar achlıqdın yigʻlayurlar* (NF). *Darvish Muhammad Tarxān betāqatlıqtın stungʻa yapushtı* (BN). *Tili kelmäslikindin ne ayturin bilmäy turur* (Sh.tar.).

4. Ish-harakatning yuzaga chiqishida vosita boʻlgan shaxs, narsa, voqea-hodisani bildiradi, yaʼni ish-harakatning amalga oshuvi chiqish kelishigidagi soʻz ifodalagan shaxs, narsa, voqea-hodisa ishtirokida, vositasida boʻladi: *Ul øjürgā øj yarudın kün tūshār erdi* (Tafsir). *Har kishinin aslını bilsā bolur axlāqdın* (Lutfiy). *Mavlānā Muhammad Badaxshiydin taʻrifin eshitib-men* (Navoiy, MN). *Mashruh bitib, bir kishidin yibärgäylär* (BN).

5. Butunning qismini, toʻla yoki guruhning maʼlum boʻlagini ajratib koʻrsatadi: *Jamāatnıy kayfiyatın maʼlum qılmaq üçün atfaldın birini tilädilär* (Navoiy, MN). *Anı øltürüb, goshtıdn bir pära kabüb qıldük* (BN). *Har yılda malındın bir at va yā bir tevā*

alurlar (Sh.turk).

6. Narsa nimadan ishlanganini, materialini ko'rsatadi: *Yüzi altundın, budaqları kümüşdür bir qandil qıldılar* (QR). *Nizāmiy bālıdın halvā pishürdüm* (XSH). *Har yerdā tashdın panāh yasab-turlar* (BN). *Kəjlimiz bug'day undın bolg'an ashını tilāb turur* (Sh.tar.).

7. Ikki narsa yoki shaxsning biror belgisi, xususiyati, holatiga ko'ra bir-biri bilan qiyoslash, chog'ishtirish, ortiq yoki kamligini ko'rsatishda qo'llanadi: *Ashiqlarg'a vasldın yaxshı hijrān* (LN). *Gar tilār-sen, tapmag'un men nātavāndın yaxshıraq* (Navoiy, G'S). *Kābul uzumıdın G'azni uzumi yaxshıraq bolur* (BN). *Barcha ish-lerindin yamanraq bu kim, ...* (Sh.tar.).

8. Biror narsadan ajralish, xalos bo'lish, qochish, uzoqlashish, mahrum bo'lish kabi ma'nolarni bildiradi: *Oshul chimgān che-chākdin boldı hali* (XSH). *Ul safardın qılayın seni xalās* (SHN). *Kəzdin üçhār uyqu, chu aqsham boladur* (Bobur). *Bu hāla tüşmäyin-mu, gul badandın ayrılb qaldım* (Furqat).

9. Ish-harakatning yo'nalishini ko'rsatadi, ya'ni ish-harakatning yo'nalishi chiqish kelishigidagi so'z anglatgan buyum, narsa bo'yicha yuz beradi: *Ul arada bir qush evgā tūnlūqdın üçhüb kirdi*. (NF). *G'ayri lutfu kim, kechürgāy ushbu daryādın meni, ...* (Atoiy). *Oshul yoldın barıb, Tibātni chapıb keldi* (Sh.tar.).

10. Chiqish kelishigidagi so'z biror narsa, voqea-hodisa to'g'risida xabar, ma'lumot berish ma'nosida ham qo'llanadi: *Bularqa aydı Shirin qissasıdın* (XSH). *Ey sabā, yetkür menā sarvi ravānımdın xabar // rahm etib bergil menā ārāmi jānımdın xabar* (Navoiy, MN). *Shayxıdın yana bir nimā rivayat qıldılar* (BN). *Elni yig'ib, vāqif etār zātındın* (Muqimiy).

11. Yuqoridagi o'rinlarda chiqish kelishigi o'rin holi, payt holi, vositali to'ldiruvchi vazifasida kelgan. Bundan tashqari, chiqish kelishigidagi so'z kesim vazifasida ham qo'llanib, o'ringa yoki biror guruhga mansublikni bildiradi. Bunda chiqish kelishigidagi so'z ot kesim xususiyatiga ega bo'lib, kesimlik affiksini qabul qiladi yoki tarkibli kesimning qismi bo'lib keladi: *Ayrtı kim, ashıqlar shahrıdın-men* (XSH). *Mavlānā Kavsari Buxārādındur* (Navoiy,

MN). *Fāzil tarxān kim, ul tarxānlardan emas, Türkistān tarxānlaridan bolur* (BN).

Vosita kelishigi

36-§. Vosita kelishigi shakli *-n* (undoshdan keyin: *-in/-in// -un/-ün*) affiksi bilan hosil bo'ladi: *arzu+n*, *adaq+in*, *til+in*, *gol+un*, *köz+ün* kabi.

Vosita kelishigi turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos bo'lgan. Bu kelishik O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida, "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ancha keng iste'molda bo'lib, ma'nosi ham ancha keng bo'lgan. Masalan:

1. Qurol, vosita bildiradi, ya'ni ish-harakatning amalga oshuvi vosita kelishigidagi so'z ifodalagan narsa yordamida, vositasida bo'ladi: *Az tutuqıg' äligin tutdı* (O'rx.-En.) — "*Azlar garovini qo'li bilan tutdı*". *Közün көрүп, qulqaqn äsidip, tilin sözläp, älgin sünüp, adaqın yorıp, ürkä üzüksiz ämgätir-biz* (Qad.turkiy.) — "*Ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib, til bilan so'zlab, qo'l bilan ushlab ko'rib, oyoqda yurib, ilgaridan uzluksiz (o'zimizni) urintirib kelamiz*". *Bashunda kechürmish, көзүн көрmiş er* (QB) — "*Boshidan (ko'pni) kechirgan, o'z ko'zi bilan (ko'p narsalarni) ko'rgan kishi*". *Ol anı bichäkin sanchdı* (MK) — "*U uni pichoq bilan sanchdı*".

2. Birgalikni bildiradi, ya'ni ish-harakatning birgalikda bajarilishini anglatadi: *Kältäginig az ärin irtärü ıtımız* (O'rx.-En.) — "*Kulteginni oz odam bilan (dushman orqasidan) kuzatish uchun yubordik*". *Otru äki aylıg' kishi og'lın soquşmış* (Qad.turkiy.) — "*So'ng ikki oylik odam bolasi bilan uchrashgan*". *Turub barsa avg'a xılın, qoldashın* (QB) — "*Ovga o'z tengi va do'sti bilan borsa*".

3. Ish-harakatning bajarilish usulini, holatini bildiradi: *Kältägin yadag'ın oplayu tägdi* (O'rx.-En.) — "*Kultegin yayov hujumga tashlandi*". *Qatng' ünin qıchqırdı* (Qad. uyg'.) — "*Qattiq ovoz bilan qichqirdi*". *Bäliyläb uzudı özi yalg'uzun* (QB) — "*O'zi yolg'izlikda qo'rqib uyg'ondi*". *Ezgülükin kel, esizlikin kelmä* (MK) — "*Yaxshilik bilan kel, yomonlik bilan kelma*".

4. Ish-harakatning bo'lish paytini, vaqtini bildiradi. Vosita

kelishigining bu ma'nosi asosan payt bildiruvchi so'zlar asosida yuzaga keladi: *Yayın sülâdim, budunig' anta buzdim* (O'rx.-En.) — "*Bahorda lashkar tortdim, (dushman) xalqni o'shanda tor-mor qildim*". *Ol odün qatıldı* (Qad.turkiy) — "*O'sha vaqtda qo'shildi*". *Künün yämâdi, kör, tünün yatmadı* (QB) — "*Qara, kunduz yemadi, kecha yotmadı (dam olmadi)*".

5. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildiradi: *Ötükân yirin qışladım* (O'rx.-En.) — "*O'tikan yerida qışladım*". *Kishi ajumn bulmish yalnuqlarig'...* (Qad.turkiy) — "*Kishi dunyoda orttirgan gunohlarni...*" *Käräk yer üzä tur, käräk yer qatın* (QB) — "*Xoh yer ustida tur, xoh yer ostida*".

37-§. Vosita kelishigi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tilida ham ancha keng iste'molda bo'lib, quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Qurol, vosita bildiradi: *Fasih tilin javâb berdi* (Tafsir). *Yerge yüzin tüşüb, ikki azaqın yergä tepâr* (QR). *Taqı sharbat berdilər ersä, ichmädi. Kûchün ichürdilər* (NF). *Öz elikin bashing'a tupraq sachtı* (XSH).

2. Ish-harakatning bajarilish usulini, holatini bildiradi: *Yol yanılıb, yolsızın bardılar* (Tafsir). *Zinhâr erklik qılman, yumshaqın sözlän* (QR). *Hech qarınlarını kötrü bilmäslär, yüzün surıyu yä taqı yanın surıyu yürirlär* (NF). *Biri toqluqda ölmish, bir achın* (XSH). *Kishiniñ sensizın ne janı bolsun* (MN). *Qoy anı yalg'uzun, tamâshâ qıl* (Saroyi).

3. Ish-harakatning bo'lish paytini, vaqtini bildiradi: *Yüridi tün-kündüzün bashlab Namrudnıñ zuhrâsı* (QR). *Axsham namâzı vaqtın tegdilər* (Tafsir). *Men munâjat halavatını ul vaqtın bilür-men, qachan kim...* (NF). *Axshâmın karvân bir yergä yetti kim, og'rılar maqâmi edi...* (Saroyi).

4. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildiradi: *Kene tashqarun qalmasun billüg bolsun* (O'N).

Misollardan ko'rinib turibdiki, vosita kelishigining qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma'nolari XIII—XIV asrlarda ham asosan saqlangan.

Vosita kelishigi XV asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi. Lekin bu davrda vosita kelishigining iste'mol doirasi chegaralangan bo'lib, ayrim she'riy asarlardagina qo'llangan, ma'nosi ham toraygan. Qiyoslang: *Faryād etārām tūshkāli men yalg'uzun andin // hech oldi tanim, qaldi hamin yalg'uz ün andin* (Lutfiy). *Bolsa jannatda Atayi sensizin, qilg'ay fig'an* (Atoiy). *Aqlin erür qisqa va boynun uzun // lāf urub yürümegir kündüzün* (Ahmadiy). *Gar may otidin qalmadı bazm ichrā savug'lug' // kelsāj ketādūr tirālikin dag'ı yarug'luq* (Navoiy, Msh).

Keltirilgan misollardagi *yalg'uzun, sensizin, kündüzün, tirālikin* so'zlari ish-harakatning bajarilish holatini, usulini, paytini ifodalashiga ko'ra ravishga o'xshaydi.

38-§. Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida, masalan, o'zbek tilida XV asrdan boshlab vosita kelishigi o'zining grammatik xususiyatini yo'qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan chiqqan.

Vosita kelishigi shaklidagi so'zlarning bir guruhi keyinchalik ravish turkumiga o'tgan bo'lib, bu jarayon asosan payt bildiruvchi so'zlar doirasida yuz bergan. Masalan, *qishin, yazın, ertān, kāchin, künün, tünün* kabi so'zlar tarkibidagi *-in, -in, -ün, -n* qismlari vosita kelishigining affiksi bo'lib, keyinchalik shu turdagi so'zlarning tarkibiy qismiga aylangan va bunday so'zlar ravish sifatida shakllangan.

Vosita kelishigining payt ma'nosida qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ham uchraydi. Demak, vosita kelishigi shaklidagi so'zlarning ravish turkumiga o'tish jarayoni qadimgi turkiy yodgorliklar yozilgan davrlardanoq boshlangan.

Ot yasalishi

39-§. Eski o'zbek tilida asosan quyidagi ikki usul bilan ot yasalgan: 1) morfologik usul (affiksatsiya); 2) sintaktik usul (kompozitsiya).

Sintaktik usul bilan ot yasalishi hozirgi o'zbek tilidan deyarli farqlanmaydi. Masalan: *qarabash, shabchirag', almabash,*

chaqirqanāt, temurqanāt, ichkuyār, tash koʻjul, tash bagʻir, ogʻul-qiz, ata-ana, agʻa-ini, urush-toqush.

Eski oʻzbek tilida yasama otlarning asosiy qismini morfologik usul, yaʼni affiksatsiya yoʻli bilan yasalgan otlar tashkil etadi. Yasama otlarning qanday maʼno ifodalashi ularning qaysi soʻz turkumidan qanday affiks bilan yasalishiga bogʻliq. Ot yasovchi affikslar qaysi soʻz turkumidan ot yasashiga koʻra dastavval quyidagi ikki guruhga boʻlinadi: 1) ismdan ot yasovchi affikslar; 2) feʼldan ot yasovchi affikslar. Otlarda kichraytish, erkalash shaklini yasovchi affikslar ham birinchi guruhga kiradi.

Ismdan ot yasovchi affikslar

40-§. *-liq /-lik // -ligʻ /-lig* affiksi ismdan ot yasovchi mahsuldor affiksni tashkil etadi. Tarkibida (oxirgi boʻgʻinida) lab unlisi boʻlgan soʻzlarga lab uygʻunligi talabiga koʻra bu affiks *-luq /-lūk // -lugʻ /-lüg* koʻrinishida qoʻshiladi: *qushluq // qushlugʻ, dostluq // dostlugʻ, kerklik // kerklüg, sevüklük // sevüklüg* kabi. Lekin bu qonuniyatga hamma vaqt ham amal qilinavermagan, yaʼni tarkibida lab unlisi boʻlgan soʻzlarga baʼzi oʻrinlarda bu affiksning *-liq /-lik // -ligʻ /-lig* shakllari ham qoʻshilavergan: *qushluq // qushliq, dostluq // dostliq, kerklik // kerklik, sevüklük // sevüklik* kabi.

Bu affiks oxiridagi undoshning jarangli (gʻ, g) yoki jarangsiz (q, k) holda kelishi tarixan maʼno farqlash bilan bogʻliq boʻlgan, yaʼni jarangsiz undosh bilan kelgan *-liq /-lik // -luq /-lūk* shakllari ot yasash uchun, jarangli undosh bilan kelgan *-ligʻ /-lik // -lugʻ /-lüg* shakllari sifat yasash uchun xizmat qilgan. Bu hol “Devonu lugʻatit-turk”da ham aks etgan. Mahmud Koshgʻariy ham bu hodisaga alohida eʼtibor berib, XI asr tilida ushbu affiksning jarangsiz [q, k] undoshlari bilan kelgan shakllari ot yasash uchun, jarangli [gʻ, g] undoshlari bilan kelgan shakllari sifat yasash uchun xizmat qilishini uqtirgan (MK, 1-tom, 167, 459–460, 467–486-betlar).

Keyinchalik bu affiksning jarangli va jarangsiz shakllari oʻrtasida maʼno farqlash xususiyati yoʻqolgan. Masalan, eski oʻzbek tilida jarangli va jarangsiz shakllari ot yasashda ham, sifat yasashda ham

baravar qo'llanavergan. Qiyoslang: *Yaxshılıq qıla almasay* (Navoiy, MQ) — *Yaxshılıg'ni bilmäsey* (Navoiy, MQ). *Sultān Mahmud bashlıq afg'anlar* (BN) — *Qāsim beg bashlıg' beglār* (BN). *Ashlıq üchün bardı* (SHN) — *Ashlıg'ni alur boldı* (SHN). *Dostluq sözini* (SHN) — *Dostlug' gulshanı da* (Navoiy, MQ).

Keltirilgan misollarda *yaxshı, bash, dost* so'zlariga bir o'rinda *-lıq*, boshqa o'rinda *-lig'* qo'shilgan. Lekin har ikkala holda ham ot yasalgan. Sifat yasalishi ham shu xilda bo'lgan. Misollarni qiyoslang: *Mo'min atlıq bir og'lı bar edi* (BN). *"Hayāl va visāl" atlıg' kitabı da bir bayt bar* (Navoiy, MN). Bu misollarning birinchisida *at* so'ziga *-lıq*, ikkinchisida *-lig'* qo'shilib sifat yasalgan.

-lıq/-lik// -lig'/-lig affiksi, asosan, ot va sifat turkumidagi so'zlarga qo'shiladi va quyidagi otlar yasaladi:

1. Mavhum tushunchani ifodalovchi ot yasaladi. Bu ma'no asosan mavhum tushunchani bildiruvchi otlar yoki sifatlarga qo'shilganda anglashiladi: *Salāmathıq bolsun sizlārgā* (Tafsir). *Yaxshı begü birlā dostluq qıldı* (O'N). *Meniñ shaydalıqımnı qılma ayb* (Sakkokiy). *Köp qattıqlıq tarttım* (BN). *Qaldım judalıg' dardıg'a* (Furqat).

2. Aniq tushunchani bildiruvchi otlarga qo'shilganda, burch, vazifa, aloqadorlik, munosabat kabi ma'nolarni ifodalovchi ot yasaladi: *Farzandlıg' tarxını salıb* (Navoiy, FSH). *Ahbāb, yigitlikni g'animat tutıyuz* (Navoiy, MQ). *Qılsun og'lumnı og'ulluqqa qabul* (SHN). *Tört äy xān'ıq qılg'andın sōy* (Sh.tar.).

3. Shaxs otlariga qo'shilganda, kasb, hunar, mansab ma'nosi-ni ifodalovchi ot yasaladi: *Mavlānā Zulāliyi... g'azalfurushluq qılur* (Navoiy, MN). *Sanıtarāshlıq qılur* (BN). *Sōñra sipāhiylıqıni tark qılıb...* (BN). *Elgā körgüzgäy chopanlıq* (SHN).

4. O'rin bildiruvchi otlarga qo'shilganda, shu o'ringa aloqadorlikni, munosabatni ifodalovchi ot yasaladi: *Qalg'anın makkalıg'larg'a xayr qıldı* (Tafsir). *Mir Husayn mashhadlıg'dur* (Navoiy, MN). *Anası andıjanlıq edi* (BN).

41-§. Quyidagilar ham ismdan ot yasovchi mahsuldor affiks-larni tashkil etadi:

-chi/-chi affiksi otga qo'shilib kasb, hunar ma'nosini ifoda-

...i ot yasaydi: *Qoychi anlarg'a aydi* (Tafsir). *Temürchi temir*
hıgardi (NF). *Xoja Fahriddin bitigchi bābıda ham nishan*
, bitilib erdi, ... (Navoiy, Msh). *Kemāchilār kemā keltürd*
IN). *Andın soñ tevāchilār achlıq sababdın balıq avlar-biz*
(Sh.tar.). Sabab boldı hammamchi qorqqanıdın (Muqimiy)
-chi/-chi affiksiga -lıq/-lik qo'shilishi bilan hosil bo'lu
-chılıq/-chilik affiksi otga qo'shilib, kasb, hunar, mansab
ma'nolarni ifodalovchi ot yasaydi: Musānı qoychılıqg'a
(Tafsir). Biz ma bozchilik oğrānālim (QR) *Ul umrı ichindā...*
lik qılmamış bolsun (NF).

Ayrim hollarda *-chılıq/-chilik* affiksi tarkibiy qis
ajralmaydigan bir affiks sifatida tasavvur qilinadi. Qiyosla
vilayat xalqının üç hissası *dehqanchılıq bilā tiriklik qıl*
(Furqat). Qorqa-men ulfatchilik barham yegāy deb
(Muqimiy). Buzuqchılıq qılğ'an... bu jamaat edilār (BN).

Bu misollarda *dehqanchılıq*, *ulfatchilik*, *buzuqchilik*
tarkibidagi *-chılıq* aslida ikki affiksdan (*-chi + lıq*) ibo
ham, bu o'rinda bir affiksga aylangan, ya'ni bu so'zlar d
ulfatchı, *buzuqchı* shaklida ishlatilmaydi. Bunday so'zlar
tilida juda kam uchraydigan hodisa bo'lib, hozirgi o'
ancha ko'paygan. Masalan: *dehqonchilik*, *pishiqchilik*, *x*
qurg'oqchilik, *loygarchilik*, *odamgarchilik*, *o'rtoqchilik*
xafagarchilik, *tirikchilik*.

-chi/-chi affiksining fe'lga qo'shilib ot yasalishi
di: *Sen husn eliniñ xanı-sen-u banda tilānchi* (Lutfiy)-
atarchısıdur ul (SHN).

-chi/-chi affiksi bilan ot yasalishi turkiy tillar
mavjud bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklar tilida
Bu affiks bilan ot yasalishi XI asrda turkiy tillar
uchun umumiy holat ekanligini Mahmud Koshg'ar
(MK, II tom, 54-bet).

-dash/-dāsh (-tash/-tāsh) affiksi otga qo'shilib
kabi ma'nolarni ifodalovchi ot yasaydi: *Qold*
etmāk alg'alı ızdılar (Tafsir). *Yashdashım kōrsār*
saqıng'ıl (QR). *Makkada urug'im, qadashım b*

men yana zālim erūr yār (XIII). Kichik qardashi xāqān bolmiş erdi (Navoiy, FSH). Kōkāltāshni türkchā til bilā derlār (Navoiy, ML). Bizniñ bilā yoldashlıq qıla almas edilār (BN). Bolma g'amnāk qarındashıñ üchün (SHN). Emdi seniñ birlān qarıntash tururmiz (Sh.tar.).

-dash/-dāsh (-tash/-tāsh) affiksi bilan ot yasalishi XI asr tili uchun ham xos bo'lgan. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan (MK, 1-tom, 386-bet).

42-§. Ismdan ot yasovchi -duq, -chuq/-chūk, -suq/ -sug', -kān, -sul kabi bir qator affikslar kammahsul bo'lib, ayrim so'zlar tarkibidagina uchraydi. Masalan: Arqa orunduqı üzā olturub, tevān tuta bilmes (QR). Burunduqı ham dāna yinjulardın tiziklik turı (NF). Örümcchūk parda tutar (XSH). Yaman ātka yal bitsā, yanıg torsuq bag'latmas (Gulxaniy). Ul kemāniñ yelkānini tavakkul qılğ'ıl (NF). Qaraqchıdın ne qorqsun yoqsul (XSH).

43-§. Otlarda kichraytish, erkalash shaklini yasovchi affikslar. Bunday shakllar yozuv yodgorliklarida kam qo'llangan bo'lsa ham ayrim so'zlar bilangina ishlatilgan. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-chaq/-chāk — tubuchak (Navoiy, ML) — otning kichik kelinchek (Furqat). Tubuchaq atı beshumar bolub edi (BN). Baltachaq kesmākkā beldiñ (XSH);

-(l)aq — taylaq (Sangloh). Kiyikniñ og'laqı (Sak). Yusufnıñ koñläkini ul og'laqnıñ qanıja bulg'adılar (QR). Taylaqını nāri firāq (Gulxaniy);

-cha/-chā — Bir qaz keldi, ul bag'cha ichindā qon Batına ālmas, anja bir chuqurcha — katta chāh (N). Miqdārın besh gaz kevlägändā, bir közächā chıqıbdur (C).

-chuq — Ul sut emār tilsiz og'lanchuq faryād qıldı —

-(e)ch — bekāch (bu shakl yuqori tabaqaga mansub bo'lsa ham ayol ma'nosidagi bekā so'zidan yasalgan bo'lib, sevil qiz yoki fuqaro qizi ma'nosini bildiradi): Ishq ki be-yaxshıdın, ey koñül // yoq tafavut gar bekāch bolsa mirak (Navoiy).

Qiyoslang: atach og'ul (MK, 1, 86) — o'zini ka-

ko'rsatuvchi o'g'il, *ulich* (*ul og'ul+ich*) (MK, 1, 86) — o'g'ilcha ma'nosida, *anach* (MK, 1, 86) — ona qiz, ya'ni o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi yosh qiz. *bekäch* (shahzodalarning laqabi): *bekäch arslan tegin* (MK, 1, 339), *ekäch* (MK, 1, 86) — ziyrak qiz.

-g'ina/-ginä — *Bilmädük, qaysi parivashg'ina manzur erkän* (Munis). *Ozbek anı -g'ina teyur, gāhi -ginä (-kinä) teyür, nechük kim, kichik atnı atg'ina va kichik kishini kishig'ina teyür* (Sh.turk).

Kichraytish shaklini yasovchi -g'ina /-gina affiksi XI asrda -qiya/-kiya shaklida ham qo'llangan. Masalan: *og'ul-qiya* — o'g'ilcha, *qizqiya* — qizcha, *erkiya* — kichkina kishi, *yerkiya* — kichikina, *ozgina yer* (MK, III, 184–185).

Fe'ldan ot yasovchi affikslar

44-§. -q/ -g'// -k/-g affiksi. Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu affiks oldidan bir unli orttiriladi: -aq/-ag'// -äk/-äg, -ıq/-ıg'// -ik/-ig, -uq/-ug'// -ük/-üg. Masalan: *soraq//sorug'*, *qonaq//konuq, satıq//satıg'*, *qılıq, yazuq, tutug'*, *teshük, küyük, bitig, bilig*.

Bu affiks eski o'zbek tilida mahsuldor yasovchi bo'lib, u bilan yasalgan otlar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Aniq predmetni bildiradi: *Bıchaq birlä sanchalıq* (QR). *Kirib özi tutug' ichrä olturdi* (XSH). *Bu yarag' birlä yetishti lashkar* (SHN). *Ag'zı muhrıluq bitigni oqub, ...* (Navoiy, Msh).

2. Fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning jarayonini, natijasini ko'rsatadi: *Köktün bir kök yaruq tüshiti* (O'N). *Yana terti yüz qul birlä satıg' qılurlar erdi* (QR). *Bilig bilmäk ichindä javhari sen* (MN). *Tiläklär tush bolur äre saharda* (Atoiy). *Yoq edi mäl-u qız alurg'a sorug'* (SHN).

3. Holatni bildiradi: *Könlümgä qorqug' kirdi* (NF). *Savuqta yatur erdi* (Saroyi). *El ölükni yad etärlär ki, ...* (Atoiy).

4. Belgi, xususiyatni bildiradi: *Bu körk, bu qılıq birlä satılg'u qul ermaz* (QR). *Atag'im ma Berkä faqih qıpchaq* (XSH). *Bu Lutfiy qul ne yazuq qılmısh erdi kim, ...* (Lutfiy). *Gar tanuq istär esän bu sözgä* (SHN).

5. Shaxsni bildiradi: *Taām bergil qonuqunqa* (Tafsir). *Qonuq kelgänni bildi* (XSH). *Har biri bir kishigä qonaq boldi* (SHN).

-q/-g' // -k/-g affiksi -la/-lä affiksi bilan hosil bo'lgan fe'llarga qo'shilganda (-la+q, -la+g') o'rin ma'nosidagi ot yasaladi: *avlaq* (ov qilinadigan joy), *qushlaq* (qush ko'p joy), *otlaq* (o't ko'p joy), *qishlaq/qishlag'* (qishlaydigan joy). Masalan: *Xut atlig' qishlag'din köchüb, Xamal yaylag'qa og'radı* (QR). *Qoylarnı otlag'qa elätib turur* (NF). *Umid ul kim, banda yetkünchä yaylaqlarda bolg'aylar* (Navoiy, Msh). *Xojandnıy avlag'ı va qushlag'ı bisyar yaxshıdur* (BN).

45-§. Quyidagilarni ham fe'ldan ot yasovchi mahsuldor affiksalar guruhiga kiritish mumkin:

-nch (undoshdan keyin: -t nch/-inch// -unch/-ünnch) affiksi fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning nomini, holatini bildiruvchi ot yasaydi: *Tutulunch, urushunch andag' yaman boldi* (O'N). *Qābilniy ökünchi Hābilni öltürmish üçün ermäs erdi* (QR). *Barg'an elchigä sevinchi berinız* (SHN). *Qorqunchdın hech nimärsä ayta bilmädilar* (Sh.tar.);

-sh (undoshdan keyin: -ısh/-ish // -ush/-üşh) affiksi ish-harakat jarayonini, holat ma'nosini bildiruvchi ot yasaydi: *Sanchıshqa kirsä yigirmi mın erni qaytarur ermish* (QR). *Urush-toqush bashlandı* (O'N). *Yürüş yarag'ını qayda bilgäylär* (BN). *Ul dag'ı yaxshı qılur erdi savash* (SHN);

-ma/-mä affiksi narsa yoki holatni bildiruvchi ot yasaydi: *Yā atamnıy tug'maları, yā qarındashları, hech bilür-mu-sizlär kim, ...* (Tafsir). *Qozub sürma közingä* (XSH). *Nechük kim, agar mundaq ulug' qar bolmasa, andaq beräh uchma va sekirtmädin kim otä alg'ay edi* (BN). *Yzülmas salmanı boynıyga salma* (Gulxaniy);

-g'u/-gü // -qu/-kü (-qı) affiksi narsa yoki ish-harakatning belgisini ifodalovchi ot yasaydi: *Bıchqu birlä bıchdı* (Tafsir). *Bıchqı birlä ikki pāra qıldı* (QR). *Andag' yaman urushg'u boldı* (O'N). *Bu suratqa baqıb, ichkü ichälin* (XSH);

-g'uch/-güchi // -quch/-küchi qo'shma affiks bo'lib (g'u+chu), fe'l o'zagidan anglashilgan harakatni bildiruvchi shaxs otini yasaydi: *Anıytek xamr ichküchi netäk xalifa bolg'ay?* (NF). *Xushnavis kätib*

sozlägüchigä va közlägüchigä asayish yetkürür (Navoiy, MQ). *Bu kitabni oqug'uchi va tişlägüchi, albatta, türk bolg'ay* (SH.tar.).

46-8. Quydagi affikslar kammahsul bo'lib, bularning vazifasi ayrim fe'llardangina ot yasash bilan chegaralangan:

-g'in/-qin // -g'un/-qun affiksi belgi, xususiyatni ifodalovchi ot yasaydi: *Seni satg'in alib, äzäd qılg'am* (QR). *Yarutmas evni uchg'un bolmasa sham* (XSH). *Seniñ üçün satqun alalı* (Navoiy, MQ). *Taylası chapqun yıbarıldı* (BN);

-qıch/-kich // -g'ich/-gich (-quch/-küch // -g'uch/-güch) affiksi narsa, qurol oti yasaydi: *Qapulug' erdi, achqıch yoq erdi* (O'N). *Bu bag'lıq ishingä achquch berildi* (XSH). *La'im tişniñ yelpügüch bilä varaqnı savurmag'ı kudurat yetkürür* (Navoiy, MQ). *Bermägäy tutquch misälı sabchuban og'ırımıştıq* (Muqimiy);

-qaq/-g'aq affiksi bilan narsa yoki belgi nomini ifodalovchi ot yasaladi: *Beglärin köni aymış... qachqaq turub teb* (QR). *Temur targ'aq birlä etlärini tarar erdilär* (NF). *Kerekmes meje qachqaq yüzi* (SHN);

-ın/-in (-un/-ün) affiksi ish-harakat jarayonini, natijasini bildiruvchi ot yasaydi: *Ich tonıg'a bir tügün tugdi* (QR). *Bir ev satun aldım* (Saroyi). *Ul yig'ındın soñ alarnı teräli* (SHN). *Qurtıp tegän jäyda ekin ekib, ...* (III.tar.);

-ım/-im (-um/-üm) affiksi fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning natijasini, nomini ifodalovchi ot yasaydi: *Ichimlärda sevükräki tevä sutı erdi* (QR). *Baylar ölümni unutdılar* (Sh.tar.). *Harämzädanı quyrug'ı bir tutam* (Gulxaniy);

-maq/-māk (-muq) affiksi ham fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning jarayonini, natijasini ifodalovchi ot yasaydi: *Tekmä bir ichmäkni hazır qıtmış* (Tafsir). *Köñüldä işq chaqmaqı chağıldı* (XSH). *Tiläb köñlüm seniñ ag'zıñnı tapmas// kichik üçün magar oynar yashunmaq* (Lutfiy). *Quymaq yesänj, ...* (Gulxaniy). *Darhal Umar bulamuq qıldı* (NF);

-vul affiksi ma'lum guruhdagi fe'llardangina ot yasaydi. Alisher Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" asarida bu affiks bilan harbiy va saroy lavozimlarini bildiruvchi ot yasalishini aytib, quyidagi misollarni keltirgan: *xiravul* (oldinda boruvchi qism),

qaravul (soqchi, qorovul), *chiñdavul* (harbiy yurishda asosiy kuchlardan keyinda boradigan qism), *yankavul* (suv tashuvchi), *sozavul* (ad'yutant), *patavul* (qal'a soqchisi), *yasavul* (boshliq, sardor), *bakavul* (dasturxonchi), *shig'avul* (elchini kuzatib boruvchi), *dakavul* (xizmatkor, kuzatuvchi).

Misollar: *Yasavul ki, bir mazlum ishi keynichä barg'ay, ...* (Navoiy, MQ). *Qul Bayāzid bakavul yalg'uz... özini suvg'a saldi* (BN). *Ushbu soʻzlär bilä ul yurtavul // salı ban ilgeri soñ chag'davul* (SHN). *Tog'rul beg... taqı uzaq qaravul saldı* (Sh.tar.).

-*vul* affiksi bilan qush nomlari ham yasaladi. Qiyoslang: *Qush-luq-u ıtlıq yigitlär tutqavulnı saxlab, kiyik aldururlar* (BN). *Qırğ'avul bag'ları da sansız* (SHN).

-*I* affiksi ham shaklan, ham mazmunan -*vul* affiksi bilan bog'liq. Alisher Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" asarida -*I* affiksi bilan yasalgan so'zlar haqida gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: *yasal* (qo'shin safi), *qabal* (qamal, o'rab olish), *tutqal* (xazinachi, qimmatbaho narsalarni saqlovchi), *tusqal* (soqchi, qorovul), *soyurg'al* (hissa, in'om, mukofot).

Misollar: *Sultān in'ām-u soyurg'alın közgä ilmādi* (Navoiy, MQ). *Ikki ay kim, qabal erdi anda // āz kishi qaldı qorg'ānda* (SHN). *Yasalda biri yuqarı turg'ay* (BN).

47-§. Fe'ldan ot yasovchi bir qator affikslar eski o'zbek tilida o'zining so'z yasash xususiyatini yo'qotgan bo'lib, ayrim so'zlar tarkibida saqlangan. Quyidagilar shunday affikslarni tashkil etadi:

-*ut/-üt* (-*at/-et*) — *Yanuti bar bu ishniñ* (XSH). *Anası Zulayhāg'a telim oğutlär berdi* (QR). *Bu ölätdin meni xan ayırsun* (SHN);

-*cha/-chä* — *Ul küvächkä hech kimärsä chemchä qatmasun* (NF). *Køjül avunchası køjüldä bolg'ay* (XSH);

-*äch* — *Ul kemächni yegügä og'radi* (QR);

-*shı* (-*shu*) — *Meniñ qonshumda bir yüklük xatun bar erdi* (QR). *Evün qonshı davlatlıg'a, bol yig* (XSH);

-*mısh* / -*mish* — *Pushayman boldı shah öz qılmıshındın* (XSH). *Yemishi көp ag'achqa tash atarlar* (Saroyi);

-*mur* — *Yag'mur yag'dı* (Tafsir). *Yag'mur yag'madı* (XSH).

Qiyoslang: *yamg'ur* (Atoiy);

-*chan* — *sog'ulchan* — chuvalchang (Sanglah);

-*chaq* — *salinchaq* — belanchak, *arg'imchak* (Abushqa), *ta-yanchaq* — tirgak, tirgovuch (Sanglah);

-*mach* — *bulamach* — undan tayyorlangan ovqat, *tutmach* — ugra osh (Sanglah), *qavurmach* — qovurma (Abushqa);

-*rug/-rug'* — *tutrug* — tutam, bog'lam (Sanglah), *basrug'* — press, iskanja, taxtakach (Abushqa);

-*daq* — *bog'urdaq* — bo'g'in (Sanglah).

SIFAT

48-§. Eski o'zbek tilidagi sifatlar ham tabiatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) asliy sifatlar; 2) nisbiy sifatlar.

1. Asliy sifatlar eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagidek narsaning rangi, tusi, hajmi, shakli kabi ma'nolarni bildiradi. Masalan: *qara sach halqasi* (Lutfiy), *sarig' yuz* (Sak-kokiy), *Shirin soz* (Atoiy), *chin soz* (Gulxaniy), *achchiq til* (Navoiy, MQ), *yaxshi mevasi budur* (BN), *yaman katib manzili* (Navoiy, MQ), *uzun yash* (Lutfiy), *ulug' qabila taqi kichik qabila* (Tafsir), *yani ay* (Atoiy), *eski shal* (Atoiy), *qari kishi* (Sh.tar.), *tog'ri yol* (Lutfiy).

2. Nisbiy sifatlar turli so'zlarga sifat yasovchi maxsus affiksalar orttirish yo'li bilan hosil bo'ladi.

Sifat yasalishi

49-§. Eski o'zbek tilida ham sifatlar morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) yo'llar bilan yasalgan.

1. Sintaktik usul bilan sifat yasalishi odatdagicha bo'lib, bunday sifatlar qo'shma, juft so'zlar shaklida bo'ladi. Masalan: *qara tamg'aliq ay* (Lutfiy), *qara yuzluk bashi* (Navoiy, MQ), *suchug sozlug kimersa* (NF), *orta boylug yigit* (BN), *kek yallug' beri* (O'N), *yaxshi-yaman xizmat* (Navoiy, MQ), *uzun-uzaq qissa* (BN).

2. Morfologik usul bilan ismlardan va fe'llardan sifat yasaladi.

Ismdan sifat yasovchi affikslar

50-§. *-hq/-lik // -hg'/-lig (-luq/ -lük // -lug'/-lue)* affiksi. Eski o'zbek tilida bu affiks ot yasashda ham, sifat yasashda ham mahsuldor bo'lgan (qarang: 40-§).

Bu affiks bilan yasalgan sifat so'z o'zagida ifodalangan narsa, belgi, xususiyatga egalikni bildiradi: *Bashir atlig' og'li bar erdi* (QR). *Yaqshi kerklig bir qiz erdi* (O'N). *Ayā, gul chehralik sarv-u ravam* (Atoiy). *Sarv boyluq lāla ruxsarim qam* (Navoiy, LT). *Tag'larī tamām archalıq qalın bolur* (BN). *Küydi bu g'am bilā munlug' jam* (SHN).

51-§. *-lı -li (-lu -lū)* affiksi. Bu affiks bilan yasalgan sifat ham so'z o'zagidan anglashilgan narsa, belgi, xususiyatga egalikni bildiradi: *Munja ovin turlu javab aymaq kerak* (NF). *Kel, ey ay yuzlu dilbar, tut birar qush* (MN). *Koz yashi menizli, tursa bolmas* (Lutfiy). *Qimizli ayaqni sondu* (Sh.tar). *Mazali sozga har qancha qulaq sals bolur* (Gulxaniy).

-lı/-li affiksi bilan yasalgan sifatlar qadimgi turkiy manbalarda, jumladan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida uchramaydi. Ushbu manbalarda *-lı/-li* affiksi vazifasini ham *-hq/-lik -hg'/-lig* affiksi bajargan. *-lı/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xos bo'lgan. Lekin XV asrdan boshlab o'zbek tilida bunday sifatlar kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi. O'zbek tilida *-lı/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi XX asr boshlaridan faollasha boshlagan. Bu affiks o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda, masalan, ozarbayjon tilida ancha qadimdan shakllangan bo'lib, sifat yasashda keng qo'llanib kelingan.

-lı/-li affiksi *-hq/-lik // -hg'/-lig* affiksidan rivojlangan. Yuqorida aytilganidek, *-hq/-lik // -hg'/-lig* o'tmishda ham ot yasovchi, ham sifat yasovchi affiks vazifasini bajargan (qarang: 40-§). *-lı/-li* affiksi bilan yasalgan sifatlarning qo'llanishi faollashgach, *hq/-lik // -hg'/-lig* affiksining vazifasi chegaralanib, asosan ot yasashda ishtirok etgan.

52-§. *-siz/-siz (-suz/-süz)* affiksi yuqoridagi affikslarning

antonimi hisoblanadi, ya'ni bu affiks bilan yasalgan sifatlar so'z o'zagidan anglashilgan narsaga, belgiga, xususiyatga ega emaslik ma'nosini ifodalaydi. Qiyoslang: *Qapug'ın eshiki yarag'sız turur* (QR). *Vasl noshı dunyāda bolmas, Ātāyi, nishsiz* (Atoiy). *Vafāsiz behayālar alarni unutubıurlar* (Navoiy, MQ). *Polad pıchaq qınsız bolmas* (Gulxaniy). *Jān-u kəjüldä yoqtur sensız qarar-u ārām* (Furqat).

Bu affiksda lab uyg'unligining aks etishida izchillik yo'q. Qiyoslang: *yolsuz* (QR), *qayg'usuz* (NF), *yazuqsız* (Tafsir), *bulutsız* (Lutfiy).

53-§. *-qı/-ki // -g'ı/-gi* affiksi payt va o'rin bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, paytga, o'ringa munosabatni, xoslikni ko'rsatadi: *Meñä qıshqı ne'matnı yay berür erdiñ, yayqı mevani qısh berür erdiñ* (Tafsir). *Ul burunqı ahd-u paymān qaydadur?* (Lutfiy). *Daimg'ı dastur bilä... zahir bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Tashqı el barcha bu ishni bildi* (SHN). *Ertägi savdanı dahsar ag'ırlıg'ı bar, kechki ekinni xatari bar* (Gulxaniy).

-daqı/-däki // -dag'ı/-dägi affiksi ham o'rin va payt bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, o'ringa, paytga munosabatni bildiruvchi sifat yasaydi: *Keltürgil tñdaqı āshımıznı* (Tafsir). *Bu elkindäki narsalar ne turur?* (NF). *Ikki kəz yolıdın tökkäy yüräkimdägi qānımın* (Sakkokiy). *Hindustāndag'ı beglärgä hukm boldı kim, ...* (BN). *Andägi el yüzidin ketkändür* (SHN).

-daqı/-däki // -dag'ı/-dägi affiksi tuzilishi jihatidan murakkab bo'lib, o'rin-payt kelishigi affiksiga sifat yasovchi *-qı/-ki // -g'ı/-gi* affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.

Fe'ldan sifat yasovchi affikslar

54-§. *-g' / -q / -k* affiksi. Undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shilganda bu affiks oldidan bir unli orttiriladi: *-ig'/-iq/-ik, ug' / -uq/-ük*. Masalan: *achıg' // achug' // achuq, artug' // artuq // artıq, buzug' // buzug, yırtuq, sınıg, olük, yügürük, kesik // kesük*.

Bu affiks bilan yasalgan sifatlar fe'l o'zagidan anglashilgan harakat yoki holat bilan bog'liq bo'lgan belgini bildiradi: *Qurug'*

tash üzä oltursa erdi (Tafsir). *Bu rud quruq ruddur, munda hargiz suv bolmas* (BN). *Bolman ashifta buzuq kishvar üçün* (SHN). *Yolda temur-dek edi qumlar qızıg'* (Gulxaniy). *Yatıbdur bir kesük bash* (Navoiy, MQ). *Bir yüksek maqam bar* (NF). *Bir yügürük at tapıb* (FI).

55-§. Eski o'zbek tilida fe'ldan sifat yasovchi boshqa affikslar kammahsul bo'lib, ayrim fe'llardangina sifat yasashda ishtirok etgan. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-un — *Yüzi tolun ay-tek bolg'ay* (Tafsir). *Nedin tolun äy yüzün ilä husn talashur* (Atoiy). *Bular arasında ham yashurun eronlärneñ imkām bar* (Navoiy, MQ);

-l — *Andag'-oq tügäl ash qıldı* (Tafsir). *Dunyamñ tügül malım bersäñ* (NF);

-ri — *Bir tam erdi, egri bolmiş erdi* (Tafsir). *Egri qaddın fig'anı äyläb ham* (Navoiy, SS).

Sifat darajalari

56-§. Eski o'zbek tilida ham sifat darajalari uch xil ko'rinishga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja. Sifatning oddiy darajasi maxsus morfologik ko'rsatkichga ega bo'lmaydi va bosh shakldagi har qanday sifat oddiy darajani tashkil etadi. Qiyosiy va orttirma daraja shakllari maxsus affikslar yordamida hosil bo'ladi.

57-§. **Qiyosiy daraja.** Sifatlarda qiyosiy daraja ma'nosi quyidagi usullar bilan ifodalanadi:

Morfologik usul. Bu usul sifatga *-raq/-rāk* affiksini orttirish yo'li bilan hosil bo'ladi. Qiyosiy darajaning bu shakli sifatda ifodalangan belgining kamligini, kuchsizligini ko'rsatadi: *Ul yaxshıraq turur sizgä* (Tafsir). *Abu Safyānnı bir tarraq yerdä tutg'ıl* (NF). *Ul ulug'rāq kishi xud Shayx Kamal ermish* (Navoiy, MN), *Yana bir budnadur, ... qızılraq rangı bār* (BN). *Bizlärg'a xalifa Ahmadjān nāmlik bir kattarāq bāla erdi* (Furqat).

-raq/-rāk affiksi ravishlarga, miqdor bildiruvchi so'zlarga, umuman, harakat yoki holat belgisini ko'rsatuvchi so'zlarga qo'shilganda harakat yoki holat belgisining kamligini ko'rsatib, ravish

darajasini hosil qiladi (qarang: 214-§).

Sintaktik usul. Bu usul murakkab shakl yo'li bilan ifodalana-di, ya'ni sifatning daraja belgisi boshqa so'z bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Qiyos uchun keltirilgan so'z esa chiqish kelishigi shaklida bo'ladi: *Vale husn ichrā javhardin āri-sen* (MN). *Ichin-dāki suv sutdin āq, asaldin süchüg turur* (NF). *Jāndin artuq mehribāning'a salām* (Lutfiy). *Mundin yaxshi āt bolmas* (Sh.tar.).

Murakkab usul. Bu usul morfologik va sintaktik usullarning birikuvidan hosil bo'ladi, ya'ni qiyos uchun keltirilgan so'z chi-qish kelishigi shaklida bo'ladi, sifatga esa *-raq/-rāk* affiksi qo'shiladi: *Anuñ kōzi kōktün kōkrāk erdi* (O'N). *Andin qattiqraq hāl bardur* (Navoiy, MQ). *Yāsh bilā dag'i kichikrāk baridin // baxt ilā bari biyikrāk baridin* (SHN). *Mundin yaxshirāq guvah bolmas* (Sh.tar.).

58-§. Ortirma daraja. Eski o'zbek tilida sifatlardagi ortirma daraja ma'nosi *eñ, kōp, asru, behad, bisyar, g'ayat, bag'ayat, heyli* kabi so'zlar yordamida ifodalangan. Masalan: *Kōp issig' bir yer turur* (O'N). *Eñ soñg'i etlār ulub* (QR). *Ishq behad yirāq durur andin* (Navoiy, SS). *Tala oti bisyār yaxshi bolur* (BN). *Nazm ishiniñ rutbası bag'ayat biyik rutbadur* (Navoiy, MA). *Garche señā asru yiraqdur bu dam* (Haydar). *Xeyli xushnamā daraxti bar* (BN).

Belgining ortiqligi yoki kamligini ifodalovchi shakllar

59-§. Belgining ortiqligi yoki kamligi ma'nosi quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi:

1. Belgining ortiqligini ifodalovchi shakllar. Bular intensiv shakllar deb ham ataladi.

Intensiv shakllarning tuzilishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" asarida bunday shakllar haqida gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: *āp-pāq, qāp-qara, qip-qizil, yup-yumalāg', yap-yassi, āp-achug', chup-chuqur, kōm-kōk, yam-yashil, bom-boz*.

Misollar: *Anuñ bashı sog'uqtin āp-aq turur* (O'N). *Yūzi... sap-*

sarig' bolmish (NF). *Hech kim jahānda kormādi oqyanı qāp-qāra* (Lutfiy). *Bu yol tūp-tūz yoldur* (BN). *Suxan tashı xushrang qıp-qızıl boladur* (BN).

Intensiv shakl bir xil sifatning aynan takrorlanish yo'li bilan ham hosil bo'ladi: *Qabag'ları keñ-keñ, ag'izları tar* (Navoiy, ML). *Ulug'-ulug' gullar quyrug'ınıy üçigächä bardur* (BN). *Bog'zi va kexsi qaradur, aq-aq tükləri bardur* (BN). *Yürgändä qattıq-qattıq āvāz qılur* (Sh.turk).

Qiyoslang: *āp-pāq, kop-kök // kēm-kök, ep-ezgü, sap-sarig', ep-örün (oppoq), yap-yazı (tep-tekis), yap-yashıl* (MK, I tom, 70, 71, 316, 317, 355-betlar; III tom, 26-bet).

2. Belgining kamligini ifodalovchi shakllar quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi:

a) sifatlarga *-mtul/-mtül* yoki *chıl/-chıl* affiksi qo'shiladi: *qaramtul, ag'ımtul* (aqimtil), *yashımtul* (ML), *kökümtül* (Abushqa), *āqchıl* (Sanglah); *rangi qāramtul sarig' turur* (NF);

b) sifatlarga *-g'ına/-ginä, qına/-kinä* affiksi qo'shiladi: *Magar azqına, bir ancha rozgār kechti* (Tafsir). *Yaxshıg'ına tab' nasibi bolubtur* (Navoiy, MN). *Sabzalıqqına bāg'chalari bardur* (BN). *Yana birginä uydur, kichikkinä üydur* (BN).

I. Tekshirish uchun savollar

1. Ko'plikni ifodalash usullari.
2. Egallik shakllarining o'zgarishi.
3. Qaratqich, tushum, jo'nalish, chiqish kelishigi shakllari va ma'nolarining davrlar bo'yicha o'zgarishi.
4. Vosita kelishigining qadimgi turkiy tilda va keyingi davrlarda qo'llanilish shakllari va ma'nosi.
5. O'rin-payt kelishigining qadimgi va so'nggi davrlarda qo'llanilish shakli va semantik-sintaktik xususiyati.
6. Nisbiy sifatlarning yasalishi.
7. Sifat darajalari va ularni ifodalovchi vositalar.

II. Tayanch tushunchalar

O'zak, negiz, qo'shimchalar (affikslar).

Ot va sifat grammatik kategoriya sifatida. Oting ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari. Bo'lishli va bo'lishsizlik. Turlanish. Bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish, vosita kelishiklari. Otlarning yasalishi.

Sintaktik vazifa. Diffirensiyalanish (tabaqalanish). Vazifadoshlik. Affiksatsiya va kompozitsiya.

Asliy va nisbiy sifatlar. Sifat darajalari. Kamlik va ortqlik. Sifatlarning yasalishi.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ābı hayvon	—	ösruk	—
atfal	—	qapug'	—
axi	—	qiyat	—
ag'yor	—	qonuq	—
beetidal	—	tajalli	—
dal	—	xast	—
kadxuda	—	xilm	—
keng	—	xosha	—
malik	—	yarmāq	—
matla'	—	yāzuq	—
munглуq	—	yāvuq	—
navāhi	—	shifāat	—
ne'mat	—	shuarā	—
nokar	—	chevar	—
og'ramoq	—	cherik—	

SON

60-§. Eski o'zbek tilida ham sonning hozirgi o'zbek tilidagi turlari mavjud bo'lgan: **sanoq son, tartib son, jamlovchi son, dona son, chama son, taqsim son, kasr son.** Shu bilan birga, bu sonlarning ifodalanish usullari va shakllari bo'yicha eski o'zbek tilining o'ziga xos tomonlari ham bor.

Sanoq son

61-§. Sanoq sonlar eski o'zbek tilida ham tuzilishiga ko'ra sodda va tarkibli sanoq sonlarni tashkil etadi.

Sodda sanoq sonlar birlik, o'nlik, yuzlik, minglik shakllarga ega bo'lib, ularning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

<i>Birliklar</i>	<i>O'nliklar</i>	<i>Yuz, ming va b.</i>
bir — 1	on — 10	yüz — 100
ikki — 2	yigirmi	min — 1000
uc — 3	yigirma — 20	tuman — 10000
tört — 4	ottuz — 30	lak — 100000
beş — 5	qırq — 40	yüz tuman — 1000000
altı — 6	ellik	
yetti — 7	elli — 50	
sekkiz — 8	altmış — 60	
toqquz — 9	yetmiş — 70	
	seksən — 80	
	toqsan — 90	

2, 7, 8, 9, 30, 50 sonlari tarkibidagi o'rtada kelgan [k], [t], [q], [l] undosh tovushlar arab yozuvida bir belgi bilan beriladi: *iki* (2), *yeti* (7), *sekiz* (8), *toquz* (9), *otuz* (30), *elik* (50). Bu undoshlarning tashdid orqali yozilishi, ikkilanishi "Tafsir", "Najhul farodis", "Guliston bit-turkiy" kabi XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. 30, 50 sonlari "Devonu lug'atit-turk"da ham tashdid orqali yozilgan (qarang: MK, I-tom, 159, 160-betlar).

20 soni XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda asosan oxirgi unlisi [i] bilan kelgan *yigirmi* shaklida yozilgan. XV asr va undan

keyingi davrlarga oid manbalarda *yigirmi* shaklida ham, *yigirmā* shaklida ham yozilavergan. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asr tilida asosan *yigirmā*, ba'zan *yigirmi* tarzida talaffuz qilingan (MK, III tom, 55-bet). O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda oxirgi unlisi (i) bilan kelgan *yigirmi* shaklida yozilgan.

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda 50 soni oxirgi (k) undoshisiz *eli* (-*elli*) shaklida ham yozilgan: *altı yüz eli ikki* (Tafsir), *toqquz yüz eli toqquz* (Saroyi), *yetti yüz elli tørt* (MN). 50 sonining *eli* (-*elli*) shaklida qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xarakterlidir.

80, 90 sonlari *sekiz*, *toquz* sonlariga *on* sonining qo'shilishi asosida hosil bo'lib (*sekiz on*, *toquz on*), *seksän*, *toqsan* shakllari keyingi davrlarda shakllangan. *Sekiz on*, *toquz on* shakllari qadimgi turkiy tili yodgorliklarida qo'llangan, "Devonu lug'atit-turk" da ham ko'rsatilgan (MK, 1-tom, 410-bet).

Eski o'zbek tilida *tuman*, *lak* sonlari yakka holda qo'llanmagan, bular oldidan albatta kichik miqdordagi son birga keladi: *Bir tuman xalq qırıldı bari* (SHN). *Yüz tuman barqı balā urduj menā* (Navoiy, LT). *Bir lak afg'an yığ'ılıbdur* (BN). *Ych-tört lak alub qoyarlar* (BN).

Yozuv yodgorliklarida *tuman* birmuncha keng qo'llangan bo'lib, *lak* ayrim manbalardagina uchraydi.

Tarkibli sanoq sonlar. Eski o'zbek tilida ham tarkibli sanoq sonlarning hosil bo'lishida hozirgi o'zbek tilidagi kabi oldin katta son, keyin kichik son keladi: *on besh*, *yüz ottuz toqquz*, *mıñ toqquz yüz oltı* kabi.

Tarkibli sanoq sonlarning qismlari odatda yordamchi vositasiz birikadi (yuqoridagi misollarga qarang). Shu bilan birga, ba'zan qismlarning bog'lovchi orqali birikish hollari ham uchraydi. Qiyoslang: *Yigirmi dag'ı bir* (SHN). *Yılğ'a mıñ sekkiz yüz-u toqsan edi* (Furqat).

Keltirilgan misollarning birinchisida *dag'ı* bog'lovchisi, ikkinchisida *-u* bog'lovchisi tarkibli sanoq son qismlarini biriktirish vazifasida kelgan.

Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida tarkibli sanoq sonlarning tuzilishi boshqacha tartibda bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida tarkibli sanoq sonlar quyidagi ikki usul bilan ifodalangan:

a) kichik sonlar oldin, katta sonlar keyin keladi. Masalan, *iki yigirmi* — “o'n ikki” (12) ma'nosida, ya'ni “yigirmaga tomon ikki” degan ma'noda. Yana misollar: *tört yigirmi* (14), *altı otuz* (26), *iki qırq* (32), *üç elig* (43), *besh altmış* (55), *toquz yetmiş* (69);

b) katta son oldin, kichik son keyin keladi. Bunda tarkibli sanoq son qismlari III shaxs egalik shaklidagi *artuqı* (artuq+ı) so'zi yordamida bog'lanadi. Masalan, *otuz artuqı üç* — “o'ttiz uch” (33) ma'nosida, ya'ni “o'ttizdan uch ortiq, o'ttizga uch qo'shildi” degan ma'noda. Yana misollar: *otuz artuqı төрт* (34), *otuz artuqı yiti* (37), *qırq artuqı iki* (42), *qırq artuqı altı* (46).

Qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida asosan *iki yigirmi* (12) turidagi shakl qo'llangan.

Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida tarkibli sanoq sonlar *otuz artuqı üç* (33) turidagi ikkinchi usul asosida rivojlangan, ya'ni bunda *otuz artuqı üç* tarkibidagi *artuqı* bog'lovchisi tushib *otuz üç* qolgan (*otuz artuqı üç* > *otuz üç*).

İki yigirmi (12) turidagi shakl hozir ba'zi turkiy tillarda, jumladan, sariq uyg'urlar tilida saqlangan: *per yigırma* (11), *peshyigırma* (15), *per otus* (21) kabi.

62-§. Eski o'zbek tilida ham *bir* soni ko'p ma'noliligi bilan boshqa sanoq sonlardan farqlanadi. *Bir* soni o'z ma'nosida qo'llanishidan tashqari yana bir qancha vazifalarni ham bajaradi. Bulardan asosiylari quyidagilar:

1. Noaniqlik ma'nosini bildiradi: *Og'ul bir ün qıldı* (QR). *Dasht ara Majnunni kerdı bir kishi* (Navoiy, LT). *Bir ajab fikr koñulgä kelädür* (SHN).

2. Ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi: *Bir qiya baqsan zakati husn üçün* (Lutfiy). *Ahli zamāna xoblarını bir uyaldur* (Atoiy). *Bir kiyäy men ham* (Muqimiy).

3. *Bir soʻzi juft soʻz shaklida takrorlanib qoʻllanganda, ikki tomondan boʻlgan ish-harakatning oʻzaro munosabati koʻrsatiladi: Biri-biri birlä xush bolsa erdi (XSH). Bir-biriniñ soʻzigä eylāb xilāf (Navoiy, LT). Bir-birläri birlä munazara qılurlar (Furqat).*

Bir soʻzi sanoq son sifatida qoʻllanganda narsa va hodisalar-ning sanogʻini koʻrsatadi: *Bu soʻzgä bir ay kechmishdin soʻy (QR). Bir avuch diram keltürüb, iltimas qıldılar (Navoiy, MQ). Ichidä bir ordu tüshküchä yer bolgʻay (BN). Bir kishiniñ qolidın bu ish kelmes (Sh.turk).*

63-§. Noaniq son. Bunday sonlar taxminiy, noaniq miqdorni koʻrsatib, mazmunan sanoq sonlarga yaqin turadi.

Noaniq son eski oʻzbek tilida asosan *köp*, *az* soʻzlari bilan ifodalangan. Bunday soʻzlar mazmunan ikki guruhga boʻlinadi. Masalan, *köp* soʻzi shaxs yoki narsaning miqdori ortiqligini, *az* soʻzi esa kamligini koʻrsatadi. Masalan: *Köp mällar xarj qılduq (QR). Köp kishi daʻvā qılur shamʻi jamalın mehrini (Atoiy). Köp yillar anda pädshāhlıq qıldı (Sh.tar). Ul yetmāgān yer az bolgʻay erdi (Navoiy, MN). Ali Sultān az kishi bilān kelib (Sh.turk).*

Eski oʻzbek tilida noaniq son maʼnosida forscha *bisyar* (koʻp) soʻzi ham qoʻllangan: *Eshitmish-men ki, Banu kār dāndur // pari paykar dagʻı bisyār dāndur (Navoiy, FSH). Bilmās el dahrda bārdur bisyār (SHN). Naraj va turunj va gurunjı bisyār bolur (BN).*

XIII—XIV asrlarga oid manbalarda noaniq son maʼnosida qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos boʻlgan *telim* (koʻp), *öküşh* (koʻp) soʻzlari ham ancha keng qoʻllangan: *Telim kishilär oldı, tälim qān töküldi (Tafsir). Tälim gulchehra, nargis közlilär bār (MN). Ul āz cherik öküsh cherikni bastılar (QR). Öküsh yillar yaratqan bāqı tutsun (MN). Amıñ sonjıda öküsh murādlar bolgʻay (Navoiy, Msh).*

Tartib son

64-§. Tartib son sanoq songa *-nchi/-nchi* (undoshdan keyin: *-inchi/-inchi, -unchi/-ünchi*) affiksini qoʻshish yoʻli bilan hosil boʻladi. Bu affiksning qanday shaklda ishlatilishi sanoq sonning

xususiyatiga bog'liq. Unli bilan tugagan sanoq sonlarga *-nchi/-nchi* shakllari qo'shiladi: *ikkinchi, altinchi, yettinchi, yigirmänchi*. Undosh bilan tugagan sanoq sonlarga *-inchi/-inchi* shakllari qo'shiladi: *birinchi, beshinchi, sekkizinchi, qirqinchi* kabi. Tarkibida lab unlisi bo'lgan, undosh bilan tugagan sanoq sonlarga *-unchi/-ünchi* shakllari qo'shiladi: *üchünchi, törtünchi, toqquzunchi, onunchi, ottuzunchi* kabi.

Tartib son affiksi, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillarda dastlab oxirgi [i], [i] unlilarisiz *-nch (-inchi/-inchi, -unch/-ünchi)* ko'rinishida qo'llangan: *birinch, ikinch, üchünch, beshinch, altinch, yetinch, sekizinch, toquzunch, onunch* kabi. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida tartib sonning shu shakli qo'llangan.

Tartib sonning XI asr tilida ham shu xilda yasalishini Mahmud Koshg'ariy alohida ko'rsatib o'tgan (MK, I tom, 151–152-betlar; III tom, 450–451-betlar). Lekin shu davr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da tartib son affiksining *-nchi/-nchi* shakllari ishlatilgan. Masalan: *bir — adl, ikkinchi — davlat, üchünchi — aql, törtünchi — qanaät*. Demak, XI asr tilida tartib son affiksining *-nch* shakli bilan birga *-nchi/-nchi* shakllari ham qo'llangan.

XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarda tartib son affiksining asosan *-nchi/-nchi* shakllari amalda bo'lib, *-nch* shakli ham ishlatilgan. Ayrim manbalarda, masalan, "Tafsir"da ikkala shakl baravar qo'llanavergan. Ayrim manbalarda, masalan, "Muhabbatnoma" asarida tartib son affiksining faqat oxirgi [i], [i] unlilari bilan kelgan *-nchi/-nchi* shakllari qo'llangan.

XV asr va undan keyingi davrlarga oid o'zbek tili yodgorliklarida tartib son affiksining oxirgi [i], [i] unlisi bilan kelgan *-nchi/-nchi* shakllari qo'llangan bo'lib, oxirida [i], [i] unlilari bo'lmagan *-nch* shakli ba'zi manbalarda, masalan, "Shayboniynoma" asarida uchraydi: *Ajacha otüb erdi törtünch er* (SHN).

Ayrim yodgorliklarda tartib sonning *-lanchi/-lenchi* affiksi bilan yasaluvchi shakli ham qo'llangan: *Sansa beg ikkilänchisi* (QR), *törtlänchi* (Tafsir), *beshlänchi og'li, yettilänchi orqada, toqquzlänchi*

ayda (Sh.tar.), *pādshāhnin beshlanchi og'li* (Sh.turk), *altlanchi bayt* (BV).

Tartib sonning *-lanchi/-lanchi* affiksi bilan yasaluvchi shakli o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, o'zbek tilining o'g'uz guruh shevalarida ham qo'llanadi.

65-§. *Birinchi* va *ikkinchi* tartib sonlarining ifodalanishida ba'zi bir o'zgachaliklar bor:

1. *Birinchi* tartib soni ma'nosida ayrim manbalarda *avvalg'i* so'zi ham qo'llangan: *Avvalg'i daftar boshında yād qıldımız* (Tafsir). *Avvalg'i nāmamı aytur* (MN). *Anı üç qism qılındı: avvalg'i qism — Sairunnafasnıñ ahvāl-u af'alınıñ kayfiyatı, ikkinchi qism —...* (Navoiy, MQ).

Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, tartib sonning *bir sanoq* sonidan yasalgan *birinch / birinchi* shakllari keyingi hodisa bo'lib, dastlabda bu ma'no *avvalg'i* turidagi shakl orqali ifodalgan. Masalan, *birinchi* tartib soni ma'nosida O'rxun-Enasoy yodgorliklarida *ilki / iliki* so'zi, qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *bashtıñqı* so'zi qo'llangan. O'rxun-Enasoy yodgorliklarida *yigirmi* va *otuz* sanoq sonlaridan ham shu usulda tartib son shakli yasalgan: *yigirmiki* (yigirmanchi), *otuzqı* (o'ttizinchi).

2. *Ikkinchi* tartib soni XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda *ikindi (ikindü)* shaklida ham qo'llangan: *Ikindi namāzıg'a tegi* (QR). *Ikindü namazın aytur* (Tafsir).

Tartib sonning *ikindi* shakli "Devonu lug'atit-turk"da ham ko'rsatilgan (MK, 1-tom, 158-bet), O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida *ikinti* shaklida ishlatilgan.

Jamlovchi son

66-§. Jamlovchi son sanoq sonlarga *-ag'u / -ägü, -ag'un / -egun, -av/ äv, -avlan/ ävlän, -ala/älä* affikslarini qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi.

Bu affikslar etimologik jihatdan bir-biri bilan bog'liq, ya'ni biri ikkinchisidan rivojlangan. Masalan, *-ala / -älä* affiksi *-avlan / -ävlän* affiksining qisqargan shaklidir (*üchävlän > üchävlä >*

üchälä, altavlan > altavla > altala). -avlan / -ävlän affiksi -av / -äv affiksiga -lan / -län qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (*üchäv+län > üchäv-län, altav+lan > altavlan*). -lan / -län shakli esa o'z navbatida jamlik, birgalik kabi ma'nolarni bildiruvchi -la / -lä va -n qo'shimchalarining birikuvidan tashkil topgan qo'shma affiksidir. Qiyoslang: *bir+lä+n > bilän* (ko'makchi).

-av / -äv affiksi -ag'u / -ägü affiksi asosida shakllangan (*onag'u > onavu > onav, üchäv > üchävu > üchäv*). -ag'u / -ägü affiksi dastlab -g'u / -gü shaklida bo'lgan, ya'ni bu affiks ikki, *alt* sanoq sonlariga qo'shilganda, son oxiridagi [i], [1] unlilari [e], [a] ga aylanadi va affiks tarkibiga o'tadi (*ikigü > ikägü, altg'u > altag'u*). Shu asosda bu affiks boshqa sonlarga ham -ag'u / -ägu shaklida qo'shiladigan bo'lgan (*üch+ägü, on+ag'u* kabi), -ag'un / -ägün affiksi esa -ag'u / -ägü affiksiga vosita kelishigi affiksi -n qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (*üchägü+n > üchägün*).

Jamlovchi son shakllarining qo'llanishi quyidagicha:

-ag'u / -ägü, -ag'un / -ägün affikslari bilan hosil bo'luvchi jamlovchi son shakllari XV asrdan oldingi davrlarga oid manbalarda qo'llangan. -ag'u / -ägü affiksli shakl ancha keng iste'molda bo'lib, -ag'un / -ägün affiksli shakl ayrim manbalardagina uchraydi: *Shahd-u shakar ikegü yanashib* (XSH). *Ychägüsü tañ sarig'a bardilar* (O'N). *Sevdi ersä bu törtägüni* (XSH). *Bir anchalar aydilar kim, beshägü turur, altınch it birlä* (Tafsir). *Yana altag'u ana yäd boldilar* (QR). *Yetägü kemidä ishläyür erdilär* (QR). *Biz onag'u qarindashlar-miz* (QR). *Ikägün baru bashladilar* (Tafsir). *Uchägün kemi üskünä keldilar* (Tafsir).

Ikägü, ikägün shakllari *ikigü, ikigün* shaklida ham ishlatilgan: *Ikigüni kivürdi* (Tafsir), *ikigügä berdim* (QR), *ikigün bostanlar* (Tafsir). Qiyoslang: *barıylar ikigün* (MK, II tom, 50-bet).

-ag'u / -ägü, -ag'un / -ägün affikslari bilan hosil bo'luvchi shakllar jamlovchi son ifodalanishining qadimgi usullari bo'lgan. Bu shakllar qadimgi uyg'ur yodgorliklari tili uchun ham xos bo'lgan.

-av / -äv, -avlan / -ävlän affikslari bilan yasaluvchi jamlovchi sonlarning yozma yodgorliklarda qo'llanishi XV asrdan boshlab

kuzatiladi: *Men va Muhammad kəkältäsh ikäv keldük* (BN). *Bu keñäsh birlä yürüb ul törtäv* (SHN). *Ey jafāgar, bir vafā qıl kim, ikävläñ bolg'a-biz // men jafā chekmäktin-u sen bevañädin xaläs* (Navoiy, FK). *Shul arzu: ikävläñ qılsak ekän tamashä* (Furqat).

-ala / -älä affiksi bilan yasaluvchi jamlovchi son ham asosan XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ba'zilarida ham uchraydi. Jamlovchi sonning bu turi asosan egalik shaklida qo'llangan (*ikälämiz, ikäläsi* kabi): *Ychäläsi qarg'ıl erdilər* (QR). *Ikäläsiniñ haqiqatı bir* (Navoiy, MQ). *Mashvarat äylädilər törtäläsi // fikrini säylädilər törtäläsi* (SHN). *Ikäläsi boldı chunän ittifāq* (Furqat).

Jamlovchi sonning bir sonidan hosil bo'lgan *biräv, birägu* shakllari gumon olmoshi ma'nosini ifodalaydi (qarang: 108-§).

67-§. Jamlovchi son ma'nosi eski o'zbek tilida sanoq sonlarga egalik affiksini qo'shish yo'li bilan ham ifodalangan (*ikkimiz, ikkiniz, ikkisi* kabi): *Oturdılar ikkisi yanashıb xush* (XSH). *Äyläñiz bizgä ikkiniz farmän* (SHN). *Emdi üçhüniz üç yurtıdä turuñ* (Sh.tar.). *Törtüsi ham evli va kep mälli bolub* (Sh.tar.). *Altısını yana bir iyäsinä aldı* (QR). *Bäräylik ikkimiz ham aña lashkar* (Furqat).

Keltirilgan misollardagi *ikkisi, ikkiniz, üçhüniz, törtüsi, altısı, ikkimiz* so'zlari jamlovchi son o'rnida qo'llangan bo'lib, "*ikkalasi*", "*ikkalangiz*", "*uchalangiz*", "*to'rttalasi*", "*oltalasi*", "*ikkalamiz*" kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Dona son va numerativ so'zlar

68-§. Dona sonning morfologik yo'l bilan ifodalanishi eski o'zbek tiliga xos bo'lmagan.

Eski o'zbek tilida -ta/-tä affiksi bilan dona son yasalishi asosan bir soni bilan chegaralangan. Bu ham yodgorliklarning ayrimlarida sanoqli o'rinlardagina uchraydi. Masalan: *Birte yarmaqı ikki bolub, yarmin achqa bärğänni saxiy dey* (Navoiy, MQ). *Tiläsä xidmatıdın birtä när // yüz xushunat qılur erdi äğ'üz* (SHN).

Misollardagi *birtä* so'zi dona son ma'nosida qo'llangan. Lekin

bu o'rinda hozirgi o'zbek tilidan farq qilib, *-tā* affiksi ta'sirida *bir* so'zidagi [r] assimillatsiyaga uchramagan.

Quyidagi misolda esa *ikki* sanoq soniga *-tā* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan *ikita* so'zi fe'lga bog'lanib, dona sonni emas, balki "*ikki marta*" ma'nosini ifodalaydi: *Kishi olgāngā tig'i kin surmas / / bir olükni ikita oltürmäs* (Navoiy, SS).

Eski o'zbek tilida dona son ma'nosi asosan sanoq sonlar orqali ifodalangan. Masalan: *Uch tāza nān kalturdi* (BN). *Xitay yurti ikki bolur, birisine qara xitay derlär...* (Sh.turk). *Ilgārigi ayyamda ikki humama bar erdi* (Gulxaniy). *Ikkisi kēkdā, ... ikkisi yerdā...* (QR).

Misollardagi *uch*, *ikki*, *ikkisi* sanoq sonlari dona son o'rnida qo'llangan bo'lib, "*uchta*", "*ikkita*", "*ikkitasi*" ma'nosini ifodalaydi.

69-§. Numerativ so'zlar. Eski o'zbek tilida ham numerativ so'zlar keng iste'molda bo'lgan. Bunday so'zlar sanoq sonlar bilan birga qo'llanib, ma'nosi jihatdan dona sonlarga yaqin turadi.

Eski o'zbek tilida ham numerativ so'zlarning qo'llanishi asosan aniqlanayotgan narsa yoki hodisaning xususiyatiga bog'liq bo'lgan.

Numerativlar hamda numerativ vazifasida keluvchi so'zlar va ularning qo'llanishiga misollar: *arshun* — *on arshun tayaq* (Tafsir); *qat* — *ellik qat kek* (QR); *yetti qat yer* (XSH); *sofra* — *bir sofrā etmāk* (QR); *batman* — *tört batman arpa* (NF); *besh batman et* (QR); *ratl* — *tört yüz ratl altun* (QR); *avuch* — *bir avuch ushaq tash* (Tafsir); *bir avuch tupraq* (Lutfiy); *jām* — *ikki jām may* (Navoiy, FSH); *sürük* — *bir sürük qoy* (QR); *qarı* — *ikki-üch yüz qarı yer* (Navoiy, FSH); *qırq qarı tam* (QR); *üch-tört qarı yığ'ach* (BN); *tegirman* — *bir tegirmān suv* (BN); *bahra* — *ikki bahra el* (BN); *shar'i* — *ikki shar'i yol* (BN); *kuruh* — *bir-ikki kuruh yol* (BN); *parcha* — *bir parcha yer* (BN); *pāra* — *bir pāra chaynam et* (NF); *bir pāra qoy* (BN); *bir pāra kabāb* (BN); *yüz pāra söz* (Munis); *arg'amchi* — *bir arg'amchi baland qiya* (BN); *yığ'ach* — *tört yığ'ach yer* (QR); *on sekiz yığ'ach yol* (BN); *qatar* — *üch-tört qatar xachur* (BN); *evlük* — *yüz mın evlük kishi* (SHN); *qism* — *bir qism tupraq* (Sh.tar.); *bir qism makkaliklar* (Tafsir); *ayaq* —

bir ayaq suv (SH.tar.); *bag'* — *bir bag' otun* (NF); *kesäk* — *bir kesäk tarig'* (Tafsir); *rufiya* — *yüz rufiya altun* (Tafsir); *tabaq* — *bir tabaq injir* (Tafsir); *tüp* — *bir түp xurma* (Tafsir); *altı түp daraxt* (Gulxaniy); *qulach* — *qırq qulach yig'ach* (O'N); *qol* — *ikki qol altun* (Tafsir); *suqum* — *üch suqum ash* (QR); *tamum* — *bir tamum suv* (Tafsir); *qarin* — *bir qarin ash* (XSH); *qosh* — *besht yüz qosh öküz* (QR); *say* — *yetti yüz say kishi* (SHN); *nafar* — *on ikki nafar mudarris* (Furqat); *qāshuq* — *bir qāshuq qānım* (Furqat); *chārak* — *qırq chārak gurunch* (Muqimiy); *dāna* — *bir dāna ālmas* (Furqat).

Yuqorida numerativlar va numerativ vazifasida qo'llangan so'zlarning bir qismigina keltirildi. Bularning o'zi ham ko'rsatib turibdiki, eski o'zbek tilida qo'llangan numerativ so'zlar juda ko'p va xilma-xil bo'lgan.

Odatda numerativ so'zlarning ayrimlari predmetlarga nisbatan, ayrimlari jonivorlarga nisbatan qo'llanadi. Ayrim hollarda bu tartibning buzilish hollari ham uchraydi. Masalan: *tört yüz besh kishi* (Tafsir), *üch mın besh kishi* (QR), *bir pāra kishi* (BN).

Bu misollarda *bash*, *pāra* so'zlari kishilarga (shaxsga) nisbatan numerativ vazifasida kelgan. Aslida bunday so'zlar narsa yoki jonivorlarga nisbatan numerativ vazifasida keladi. Qiyoslang: *besh bash qoy*, *bir pāra qoy*, *bir pāra kabāb*, *yüz pāra söz*.

Chama son

70-§. Chama son ma'nosi eski o'zbek tilida sanoq songa *-cha/-chā* affiksini qo'shish yo'li bilan ifodalangan: *On besh-yigirmichā kishi terilib yalavach yamını yergā tegürmädilär* (Tafsir). *Havuznıy atrafida yigirmächā daraxtnı buyurdum kim, qorug'aylar* (BN). *Tanbal ikki yüzchā kishi bilän turubtur* (BN). *Anda kim bār bir ellikchā kishi* (SHN). *Chıqtı bolg'ay yana besh mıncha kishi* (SHN).

Misollardagi *yigirmichā//yigirmächā*, *ikki yüzchā*, *ellikchā*, *besh mıncha* so'zlari chama son o'rnida qo'llangan bo'lib, hozirgi o'zbek

tilidagi "yigirmatacha", "ikki yuztacha", "elliktacha", "besh mingtacha" ma'nosini bildiradi.

Chama son ma'nosi *chag'li* (*chag'liq//chag'lig'*) so'zi yordamida ham ifodalanadi. Lekin chama son ma'nosining bunday ifodalaniishi ayrim manbalardagina uchraydi: *Bardi anıñ birlä mıñ chag'li kishi* (SHN). *Yigirmä-ottuz chag'lig' kishi* (FI).

71-§. Ikkitanoq sonning juft so'z shaklida kelish yo'li bilan ham chama son ma'nosi ifodalanadi. Bunda odatda kichik son oldin, katta son keyin keladi: *üch-tört, on-on besh* kabi.

Eski o'zbek tilida chama son ma'nosini ifodalashda bu usuldan ancha keng foydalanilgan: *Dedi: besh-on mubāriz sekretib at / / meniñ alımg'a anı keltürüñ bāt* (Navoiy, FSH). *On ikki-on üch yāshıda naynı xob chalur ekändür* (BN). *Bir-ikki ay farag'at qıldı* (SHN). *Ych-tört ay sayāhat qıldım* (Furqat).

Bunday hollarda juft son ikkitadan ortiq sanoq sondan tashkil topgan bo'lishi ham mumkin: *Meniñ jān tartqan nokarlarım, on-on besh-yigirmä kishi bolg'ay, yetib keldilär* (BN).

Juft son tarkibidagi sanoq sonlarning har biri bilan aniqlanish so'z takrorlanib kelishi ham mumkin: *Har yıl bu ölängä chuqıb, bir ay, ikki ay olıtururlar* (BN). Bunday hollarda katta son oldin, kichik son keyin kelishi ham mumkin: *Bir shatunıñ keyligi ancha kim, üch kishi, ikki kishi yandasha chuqa alur* (BN).

Chama son ma'nosida qo'llanuvchi juft son qismlari orasida bog'lovchi bo'lishi ham mumkin: *On tört yā on besh yāshıda bolg'ay, muammānı andaq aytur va achar ki, ...* (Navoiy, MN). *Darvish qırq bilä ellik yash arasında ālamdın ötti* (Navoiy, MN). *On besh yā yigirmi kishiniñ ātı bitilmäy qalıb turur* (Sh.tar.). *Agar anlarınıñ içlärindä bir va yā ikki oqug'an aql kishi bolsa, ...* (Sh.tar.).

Misollardagi *yā, bilä* va *yā* so'zlar chama son ma'nosida qo'llanigan juft son tarkibidagi qismlarni bog'lash vazifasida kelgan.

Taqsim son

72-§. Taqsim son ma'nosi eski o'zbek tilida quyidagi usullar bilan ifodalanagan:

1. Sanoq sonlarga *-ar/-är* (unlidan keyin: *-shar/-sher, -rar/-rär*) affiksi qo'shiladi: *birär* (bittadan), *ikkishär* // *ikkirär* (ikkitadan), *üchär* (uchtadan), *terär* (to'rttadan), *besvär* (beshtadan), *altishar* // *altirar* (oltitadan), *yettishär* (yettitadan), *onar* (o'ntadan), *yüzär* (yuztadan), *minär* (mingtadan) kabi.

Bu shakl taqsim son ifodalanishining qadimgi usuli bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. Keyingi davrlarda esa uning qo'llanishi chegaralangan bo'lib, ayrim manbalardagina uchraydi. Masalan: *Tekmä biri ikkishär og'ulg'a yüklüg boldılar* (QR). *Taqi üchär juftlanıñ taqi törtär juftlanıñ* (NF). *Saq solında altırar yüz erdi* (QR). *Yetishär oltursunlar, teb buyurdi* (NF). *Tekmä bir yılda kezın onar kün eksük kelgäy* (QR). *Tekmä bir urmaq orınıña minär urg'ıl* (Tafsir). *Hind eli fusulm kim, törtär ay ta'yın qılıbturlar, har faslda ikkirär aym ıssıqınñ va savuqınñ zori tutubturlar* (BN).

-ar/-är affiksi bilan yasalgan taqsim son takrorlanib juft so'z shaklida qo'llanishi ham mumkin: *Bu tariqa onar-onar tevä turg'uzuñ* (QR). *Ulug'larına yüzeryüzer tevälär berdi* (NF). *Yayı äy qāshları xijālatıdın* // *äylarda birär-birär körünür* (Atoiy). *Yol tög'nıñ kamarıda väqe' bolubtur, ... ätliq birär-birär otär* (BN).

Taqsim sonning *-ar/-är* affiksi bilan yasaluvchi shakli hozir turk, tatar, qumiq, boshqird, gagavuz, qrim tatarlari, qarachay-balqar, karaim kabi turkiy tillarda keng qo'llanadi.

2. Sanoq sonlarga *-ın/-in* (*-un /-ün*) affiksini qo'shish yo'li bilan ham taqsim son shakli hosil bo'ladi. Bu affiksni qabul qilgan sonlar ko'pincha takrorlanib juft so'z shaklida qo'llanadi: *birin-birin* (bitta-bittadan), *birin-ikkin* (bitta-ikkitadan). Masalan: *Birin-birin bu tayaq üsküna barınlar* (Tafsir). *Birin-birin ayttı, sordı ersä ...* (XSH). *Keldi yüz mın er qamug'ı beshin, onun, otuzun* (QR). *Ahli majlis birin-ikkin keldılar* (BN).

Bu shakl ham taqsim son ma'nosini ifodalashning qadimgi usuli bo'lib, o'zbek tilida asosan XV asrga qadar qo'llangan.

3. Sanoq sonning hech qanday qo'shimchasiz takrorlanib juft so'z shaklida kelishi bilan ham taqsim son ma'nosi ifodalanadi.

Masalan: *Yig'achnıy yuqaru üchündin tübingä ikki-ikki yardılar* (QR). *Tekmä narsadın yaratduq ikki-ikki* (Tafsir). *Körgüzür san'atın barı bir-bir* (Navoiy, SS). *Ancha bilgänimizni bir-bir aytalıy* (Sh.tar.).

Kasr son

73-§. Eski o'zbek tilida ham kasr son sintaktik usul bilan ifodalangan bo'lib, oldin butun son chiqish kelishigida, so'ng kasrni ifodalovchi son keladi: *Ul beshdin biri anıy yeriñä yetmish bolg'ay* (QR). *Yüz yılda bolmag'ay mındın biri kam* (Navoiy, FSH). *Ondın ikki kishi boldı saqlāv* (SHN). *Pādshāh har yılda elniñ bu mālınıñ ondın birini alur* (Sh.turk). *Anı yüzdin birin kōz kōrmāgāndūr* (Furqat).

Butunning bo'lagini, ulushini ko'rsatuvchi yarım so'zi ham kasr son ma'nosini ifodalaydi: *Yarım kündä yürdilär* (Tafsir). *Yarım mālımıznı aña bergäy-miz* (QR). *Yarımı ipäk turur taqı yarımı yip turur* (NF). *Bu chashmanıy suyı yarım tegirmän suyg'a qavushur* (BN). *Yarımı Abdullaxan kelsä, urushalı tedi, yarımı aydı: nechün urushg'alı?* (Sh.turk).

Yarım so'zi ayrim manbalarda, masalan, "Shajarai tarokima" asarida *yarın*, *yartı* shakllarida ham qo'llangan: *Shāh malikniñ lashkarı yigirmi mıñ kishi erdi, yarım ötä bergändä, ikki tarafđın at saldılar* (Sh.tar.). *Barchası sözni butun ayta bilmäs, yartı ayturlar* (Sh.tar.).

OLMOSH

74-§. Eski o'zbek tilida ham olmoshning hozirgi o'zbek tilidagi turlari amalda bo'lgan: *kishilik olmoshlari*, *o'zlik olmoshlari*, *ko'rsatish olmoshlari*, *so'roq olmoshlari*, *birgalik olmoshlari*, *belgilash olmoshlari*, *gumon olmoshlari*, *bo'lishsizlik olmoshlari*. Lekin bu olmosh turlarining shakllari turlanishdagi o'zgachaliklari bo'yicha eski o'zbek tilining o'ziga xos tomonlari ham bor.

Kishilik olmoshlari

75-§. Kishilik olmoshlari eski o'zbek tilida quyidagicha ko'rinishda bo'lgan:

I shaxs birligi — *men*.

XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda kishilik olmoshining I shaxs birligi ma'nosida, ya'ni *men* o'rnida *faqir, banda, kamina* so'zlari ham qo'llangan: *Faqir anı k r b-men, amm  she'r ayturın ma'lum qılmaydur erdim* (Navoiy, MN). *Tayridin banda tiler-men d im // g h z kir boluban, g h s im* (SHN). *Ey k r, kamina sizni bil ml k, ma'nidin baxabar sanur erdim* (Gulxaniy).

Kishilik olmoshining I shaxs birligi ma'nosida *bu faqir, bu banda, bu kamina* birikmalari ham ishlatilgan: *Bu faqir aruz fanıda vasita bil  Mavl nanın shagirdi-men* (Navoiy, MN). *Umid ul kim, bu banda davlatxahliq y zidin bitib-men* (Navoiy, Msh). *Ban g h nazari kimy  asarlari bu kamina Mulla Gulxaniyg'a t sh b, ...* (Gulxaniy).

Kishilik olmoshining I shaxs birligi *men* o'rnida *faqir, banda, kamina* so'zlari, *bu faqir, bu banda, bu kamina* birikmalari qo'llanganda, so'zlovchining kamtarligi, tinglovchiga hurmati kabi ma'nolar ifodalanadi.

II shaxs birligi — *sen*.

Kishilik olmoshining I va II shaxs birlik shakllariga (*men, sen*) odatda ko'plik affiksi *-lar/-l r* qo'shilmaydi. Chunki, bu shakllar yakka shaxsni anglatib, bu shaxslarning ko'pligi uchun maxsus shakllar mavjud (*biz, siz*). Lekin "O'g'uznoma"da II shaxs ko'plik ma'nosi uchun II shaxs birlik shakli (*sen*)ga *-l r* affiksini qo'shish bilan hosil bo'luvchi *senl r* shakli qo'llangan: *Tay sarıg'a senl r barıy. Men senl rg  boldum qag'an*.

Senl r shakli "Qissasi Rabg'uziy" asarida ham uchraydi: *Senl r k firlar tamug' ichind *.

Kishilik olmoshining II shaxs ko'pligi uchun *senl r* shaklini qo'llash hozir ba'zi o'zbek shevalarida, masalan, Toshkent shevasida ham mavjud.

III shaxs birligi — *ul*.

Kishilik olmoshining III shaxs birligi eski o'zbek tilida alif-u vov-u lom orqali *J, l* shaklida yozilgan. Bu olmosh *ol* tarzida yoki ayrim shevalarda *ul*, ayrimlarida *ol* tarzida talaffuz qilingan bo'lishi ham mumkin. Lekin bu haqda aniq ma'lumotga ega emasmiz. Shuning uchun bu olmoshni ba'zi tadqiqotchilar *ol*, boshqalari *ul* tarzida transkripsiya qiladilar.

I shaxs ko'pligi — *biz*, ba'zan *bizlär*.

Kishilik olmoshining I shaxs ko'plik shakli *biz* ba'zan I shaxs birligi o'rnida qo'llanib, kamtarlik ma'nosini bildiradi: *Bizdin eshitsün emdi jähän täza nāmalar // chun köhnä boldı Laylı-yu Majnun hikāyatı* (Sakkokiy). *Darvish Ali xidmatı bilä bizñ xidmatımız arasında tafavut yoqtur* (Navoiy, Msh). *Olja xān dedi: qoy bu sözni // biz bu yollarda көrüb-biz өзni* (SHN). *Bizdin burun tārīx aytqanlar arabiy lug'atlarnı qoshub tururlar* (Sh.tar).

Keltirilgan misollarda *biz* olmoshi I shaxs birlik olmoshi ma'nosida qo'llangan bo'lib, yakka shaxsni bildiradi. Shuning uchun ko'plikni yana ham aniqroq ifodalash maqsadida ba'zan *biz* olmoshiga ko'plik affiksi qo'shilib, *bizlär* shaklida qo'llanadi: *Bizlärda birimizgä farmanlag'ıl* (QR). *Bizlär sendin razi turur miz* (NF). *Ul tirik bolg'ay erdi, bizlär ölük* (SHN). *Bu nazrñız-u bizlär murid* (Muqimiy).

II shaxs ko'pligi — *siz*, ba'zan *sizlär*.

Siz olmoshi II shaxs birligi ma'nosida ham qo'llanib, tinglovchiga nisbatan hurmatni bildiradi: *Qonaq-men tedi shāh kelginchä sizgä* (XSH). *Tügendi umr va körmäs sizni Lutfiy* (Lutfiy). *Sultān Ahmad beg sizni pādshāh ketärür* (BN). *Atam ornıg'a emdi atam-siz, siz ne ishni oxshatsañız, men amı qılayın* (Sh.tar.).

Siz olmoshi II shaxs birligi o'rnida ham qo'llangani tufayli II shaxs ko'pligini ifodalash uchun *siz* olmoshiga ko'plik affiksi orttirilib, *sizlär* shaklida ham qo'llanadi: *Sizlär qaydın kelä-siz?* (BN). *Yaxshılıq bolg'usıdur sizlärğä* (SHN). *Sizlär yaxshı bilür-sizlär* (Sh.tar.). *Laaqal sizlär qılñlar bizgä yalg'an assalam* (Muqimiy).

III shaxs ko'pligi — *ular*, *alar*, *anlar*.

Bu shakllarning qo'llanishi quyidagicha: XIII—XIV asrlarga oid manbalarda asosan *anlar* shakli qo'llangan. *Alar*, *ular* shakllarining qo'llanishi esa ancha chegaralangan bo'lib, ayrim manbalarda uchraydi. XV—XVI asrlarga oid manbalarda asosan *alar* shakli qo'llangan. XVII—XIX asrlarga oid manbalarda *alar* bilan bir qatorda *anlar*, *ular* shakllarining qo'llanishi ham ancha faollashgan. Lekin bu davrda ushbu shakllarning qo'llanishida ma'lum darajada hududiy farqlanish yuzaga kelgan. Masalan, *alar*, *anlar* shakllari, asosan, Xorazmda yaratilgan asarlarda, *ular* shakli asosan Qo'qon adabiy muhitiga oid manbalarda qo'llangan. Bu hol adabiy tilda sheva xususiyatlarining aks etishidir.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan kishilik olmoshlarining umumiy ko'rinishi quyidagicha:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	men	biz, bizler
II shaxs	sen	siz, sizler (senler)
III shaxs	ul	ular, alar, anlar.

Eski o'zbek tilidagi kishilik olmoshlarining asosiy qismi qadimgi turkiy hamda XI—XII asrlarga oid yozma manbalarda ham qo'llangan.

XI asr tilida I va II shaxs kishilik olmoshlari birligining turli shakllarda qo'llanishi, Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, dialektal xususiyatga ega bo'lgan, ya'ni I shaxs birligi o'g'uzlarda *ben*, boshqa turklarda *men* tarzida, II shaxs birligi kanjatlarda *sin*, boshqa turklarda *sen* tarzida talaffuz qilingan (MK, I-tom, 325, 326-betlar; III tom, 153-bet).

Kishilik olmoshi I shaxs birligining *ben* (*bān*) shakli "O'g'uznoma"da ham uchraydi: *Sen taqi urushg'ulardan soñ baluqni benga saqlab kelgil.*

76-§. Kishilik olmoshlarining birlik va ko'plik shakllari bir xil o'zakdan rivojlangan. III shaxs ko'plik shakllari *ular* (*olar*), *alar*, *anlar* III shaxs birligi *ul* (*ol*) shakliga ko'plik affiksi qo'shilishi

bilan hosil bo'lganligi ma'lum. I va II shaxslarning birlik va ko'plik shakllari ham bir o'zakdan rivojlangan: *biz, siz* shakllari tarkibidagi (z) qadimgi ko'plik (ikkilik) shaklini yasovchi affiks bo'lib, ularning o'zagi *bi, si* shaklida bo'lgan. I va II shaxslarning birlik shakllari *ben, sen* esa *bi, si* o'zaklariga [n] orttirilishi bilan hosil bo'lgan. I shaxs birligi *ben* tarkibidagi (b) undoshi (n) sonor tovushi ta'sirida (m) ga o'tgan va bu olmosh *men* shakliga aylangan. *Ben* shakli O'rxun-Enasoy yodgorliklarida, "Devonu lug'atit-turk" va boshqa ayrim manbalarda qo'llangan bo'lib, hozir turk, gagavuz tillarida saqlangan.

Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birligi tarkibidagi unli hozirgi turkiy tillarda *men (men)=mān=min, sen (sen)=sān=sin* tarzida turlicha talaffuz qilinadi. Ko'pchilik turkologlarning fikricha, bu olmoshlar qadimda *min (<bin), sin* shaklida qo'llangan bo'lib, *men (men)=men, sän (sen)=sän* shakllari keyinchalik paydo bo'lgan.

Arab yozuvida bu olmoshlar *mim-u yoy-u nun, sin-u yoy-u nun* tarzida yoy orqali yoki *mim-u nun, sin-u nun* tarzida faqat undoshlar bilan "yo"siz yozilgan. Bu holatning yozuv yodgorliklarida aks etishi quyidagicha: XIII–XIV asrlarga oid manbalarining ayrimlarida, masalan, "Tafsir" va "Guliston bit-turkiy" asarlarida "yo"siz, ba'zilarida, masalan, "Muhabbatnoma"da "yo" orqali yozilgan. Bir qator manbalarda, jumladan, "Xusrav va Shirin", "Qissasi Rabg'uziy", "Nahjul farodis"da asosan "yo"siz shakl qo'llangan bo'lib, ba'zan "yo" orqali yozilishi ham uchraydi. XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarining ko'pchiligida "yo" orqali yozilgan bo'lib, ayrim manbalarda, masalan, "Shajarai turk", "Shajarai tarokima"da "yo"siz shakl qo'llangan. Yozuvdagi har xillik talaffuzda ham aks etgan bo'lishi mumkin. Lekin birlikni saqlash maqsadida eski o'zbek tili uchun bu olmoshlarni *men, sen* shaklida transkripsiya qildik.

77-§. Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishida bir qator o'ziga xos tomonlari bor. Bular asosan quyidagilar:

1. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs ko'pligiga qaratqich kelishigi affiksi *-iŋ* shaklida ham qo'shiladi, ya'ni odatdagi *bizniŋ, sizniŋ* shakli o'rnida *biziŋ, siziŋ* shakli ham qo'llanadi. Bu hol

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli boʻlib, XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi. Masalan, *bizij atalarimiz, sizij mällarınız* (Tafsir); *bizij iste'dādımız, sizij yārānlar* (NF); *bizij ishimiz, yarashmaz hech sizij-teklārgā qazg'u* (XSH); *bizij bikinlārgā, sizij barakatınız* (Saroyi); *bizij til birlā, davur sizij durur* (MN); *bizij-tek hurvash ādam tapılmas* (Lutfiy); *bizij jānımız* (Navoiy, Msh); *bizij xān, sizij jānlarınız* (SHN); *bizij jānāna* (Munis); *farmān sizij bilādūr* (FI).

Bizij shakli XI asr yodgorliklarida ham qoʻllangan: *bizinā tegū* (QB); *bizij ev* (MK).

2. XIII—XIV asrlarga oid bir qator yodgorliklarda kishilik olmoshlarining I shaxs birligi va koʻpligiga qaratqich kelishigi affiksi -im shaklida ham qoʻshilgan, yaʼni odatdagi *menij, biznij* shakli oʻrnida *menim, bizim* shakli qoʻllangan: *menim siylim, bizim farzandımız* (Tafsir); *menim hālim, bizim bāg'ımız* (QR); *menim kəhlüm* (XSH); *menim evim, bizim ahvālımız* (Saroyi); *bizim til birlā* (MN).

Menim, bizim shakllari qadimdan oʻgʻuz guruhidagi turkiy tillar uchun xos boʻlib, hozir ozarbayjon, turk, gagavuz, qrim tatarlari, noʻgʻay kabi tillarda qoʻllanadi.

3. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birligiga joʻnalish kelishigi affiksi qoʻshilganda, olmosh oxiridagi [n] bilan kelishik affiksidagi (e) birikib, (η) burun tovushi hosil boʻladi: *menā* (<men+gā), *senā* (<sen+gā). Kishilik olmoshi III shaxs birligining joʻnalish kelishigi shakli *anā* tarzida oʻqiladi.

I, II, III shaxslar birligining joʻnalish kelishigi ayrim yodgorliklarda *mangʻa* // *manqa, sangʻa, angʻa* // *anqa* shakllarida ham qoʻllangan: *Qāzī teginniñ mangʻa maylı bār* (Sh.tar.). *Agar manqa baqsaniz, özüniziñ aldurur-siz* (BN). *Pādshāhliq ātanđın sangʻa baqsaniz, qalgʻan turur* (Sh.tar.). *Men sangʻa qırq adad qoy berāyin* (Furqat). *Pādshāhliqmı angʻa berib, ...* (Sh.tar.). *Yay oqni qaysı tarafgʻa tartıb yubarsa, oq anqa barur* (Sh.tar.). *Pādshāhliqmı angʻa berib, ...* (Sh.tar.).

XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda *saɣar* (senga), *aɣar* (unga), *aɣaru* (unga) shakllari ham qoʻllangan: *Bu ariq kim, saɣar bärdim, andın suv ichkil* (Tafsir). *Didar ne'matın aɣar körgüzmeğünche sen ma körmegey-sen* (QR). *Valekin, köñül birlä bilmäk aɣaru yoq* (Tafsir).

Joʻnalish kelishigining *saɣar*, *aɣar*, *aɣaru* shakllari turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlari uchun xos boʻlib, Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari hamda “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻatit-turk”, “Hibatul haqoyiq” asarlarida qoʻllangan. Bu shakllar joʻnalish kelishigining -gʻaru/-gärü affiksi bilan hosil boʻlgan: *saɣar* (<sen+gär// senü+gerü), *aɣar* // *aɣaru* (<an+gʻaru) (qarang: 24-§).

4. XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda *biz*, *siz* olmoshlarining joʻnalish kelishigi *bizä*, *sizä* shaklida ham qoʻllangan: *Andın munadı bizä qılğ'ay* (Tafsir). *Ush biz-tek bizä kim yığ'layısar?* (XSH). *Bizä andın ne qayğ'u?* (Saroyi). *Sizä teb keldi, Xorazmiyni asrañ* (MN).

5. Kishilik olmoshining III shaxs birligiga kelishik affikslari qoʻshilganda, unda quyidagicha oʻzgarishlar yuz beradi: [l] undoshi [n] undoshiga, [u] unlisi [a] unlisiga oʻtadi: ul — *anıñ*, *anı*, *anda*, *andın*. Joʻnalish kelishigi, yuqorida koʻrsatilganidek, *aɣa* shaklida boʻlib, oldingi davrlarda *aɣar* yoki *aɣaru* shaklida ham qoʻllangan.

Oʻzlik olmoshlari

78-§. Eski oʻzbek tilida ham oʻzlik olmoshi maʼnosida oʻz soʻzi qoʻllangan; oldingi davrlarga oid manbalarda bu olmoshning *kendü* shakli ham isteʼmolda boʻlgan.

Oʻz olmoshining qoʻllanishi, maʼnosi, grammatik xususiyatlari boʻyicha eski oʻzbek tili bilan hozirgi oʻzbek tili oʻrtasida deyarli farq yoʻq. Bu olmosh eski oʻzbek tilida ham aniqllovchi vazifasida qoʻllanadi, otlar kabi egalik qoʻshimchalarini qabul qiladi va kelishiklar bilan turlanadi.

Oʻz olmoshi aniqllovchi vazifasida qoʻllanganda, aniqlanayotgan narsaning maʼlum shaxsga qarashliligini, xosligini taʼkidlab koʻrsatadi: *Yusuf közgüğe baqdı, oʻz yüzini kordı* (QR). *Oʻz qılıçın*

ürse ham, ... (Navoiy, LT). Öz elini talab, ... olja
 . Qaytib öz yurtig'a tushdi (Sh.tar.).
 shining egalik affikslari bilan qo'llanishi quyidagicha:

shaxs	Birlık	Ko'plik
shaxs	özüm, özım	özümiz, özımız
I shaxs	özün, özın	özünüz, özünüz
III shaxs	ezi	özlari

olmoshiga kelishik affikslari bevosita emas, balki egalik
 ari orqali qo'shiladi: *özümni // özımni, özümni // özımni*,
 ga // *özimgä, özümde // özımdä, özümde // özımdin* kabi.
 Öz olmoshi takrorlanib ham qo'llanadi. Bunda ish-harakat-
 subyektga qaytganligi, ish-harakatning subyektning o'zi uchun
 lganligi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Qulni özınä-ezi erki bolmas*
 QR). Tiya bilmädi ul dam *öz-özini* (XSH). *Tolg'anmag'i öz-özine*
 irdab (Navoiy, Msh). *Özümni özüm oltürür-men* (Sh.tar.).

O'zlik olmoshining öz shakli turkiy tillarda qadimdan
 qo'llanadi. Bu so'z o'zlik olmoshining asosiy shakllaridan biri
 sifatida O'rxun-Enasoy va qadimgi turk (uyg'ur) tili yodgorliklarida
 ham iste'molda bo'lgan. Turkiy tillar taraqqiyotining keyingi
 davrlarida bu olmoshning qo'llanishi yana ham faollashgan. Hozirgi
 turkiy tillarning ko'pchiligida o'zlik olmoshi sifatida shu so'z qo'lla-
 nadi.

Öz olmoshi qadimda ot turkumiga mansub bo'lib, o'zlik, vu-
 jud, jon, ruh kabi ma'nolarni ifodalagan. Uning bu xususiyati
 qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ma'lum darajada aks etgan. Öz
 olmoshining shunga o'xshash ma'nolarda qo'llanishi eski o'zbek
 tilida ham saqlangan. Masalan: *Gul yüzin hajrında özın ketkäy*
erdım damadam (Lutfiy). *Hajr arā özın barıb-men* (Navoiy, FSH).
Mın yıl ötken kishılar birle mudām // qırılıshıb özni qılurlar badnām
 (SHN).

Öz olmoshiga -lük affiksi qo'shilib ot yasaladi. Bunda öz ol-
 moshining qadimgi ma'nosi yana ham aniqroq seziladi. Masalan:

Munja özlük
 qilmamish bolg
 özın özlük yıl
 79-§. Kend
 qadimdan qo'
 yodgorliklaric
 ning asosiy s
 turk" va "H
 Kendü o
 ham xos b
 o'xshaydi.
 ma'nosini
 kendü at
 da, "o'z
 Kendü t
 (XSH).
 Ken
 qo'llar
 din ke
 Kend
 K
 Bun
 kök
 Biz

chük yetkây (Navoiy, MQ). Özlükkindin xabar (Navoiy, MQ). Ey ki, dilbar visalın ister-sen // badar eylâ (Munis).

o'zi ham o'zlik olmoshi sifatida turkiy tillarda qo'llanib keladi. O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili kentü shaklida qo'llangan bo'lib, o'zlik olmoshi-shaklini tashkil etadi. Bu olmosh "Devonu lug'atit-tul haqoyiq" asarlarida ham qo'llangan.

olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun qo'llanib, ma'nosi va qo'llanishiga ko'ra öz olmoshi-shaklini aniqlovchi vazifasida qo'llanib, qarashlilik, xatiradodalaydi: Kendü qapug'ına kirdi (Tafsir). Bu kimeri, anasına tœkmish bolur (NF). Mustaqil qo'llanish ma'nosi ifodalanadi: Kendü benim birlâ erdi qurur turur (Tafsir). Keräk bolsam aña men, kendü

olmoshi egalik, ko'plik, kelishik affikslari bilan qo'llaniladi: Kedünizdin payg'amag'ay-siz (Tafsir). Men kühürdüm (QR). Kendülâri tajassu qılu bardılañnâ rahm qılmag'an dâim (Saroyi).

Kendü kishilik olmoshlari bilan birga qo'llanishida kishilik olmoshi shaxs ma'nosini ifodalaydi: Kâ minäyin (QR). Sen kendü mendin arıg'raq ermiş kendü tag'un kormishimiz yoq (QR).

Misollardagi men kendü birikmasi "o'zim" (yoki men kendü — "o'zing" ("sen o'zing"), biz kendü — "bizimiz") ma'nosida qo'llangan.

Kendü olmoshi tarixan o'g'uz guruhidagi turk xos bo'lgan, hozir shu guruhga mansub bo'lgan olmoshining faqat shu shakli qo'llanadi, bu olmosh tili ham mavjud.

Kendü olmoshiga öz olmoshi birikib, o'zlik olmoshi turidagi murakkab shakli hosil bo'ladi. Bu o'z olmoshiga orttiriladi: Haq erdükim bilsän fidâ qılğ'ay erdim (Tafsir). Sen menâ kenc

(NF). *Kendü-ozlärinä anı karamat kərärlär* (Tafsir). *Kim kendü-özini barchadin artuq kersä...* (NF).

O'zlik olmoshining bu tarzda murakkab shakli qadimgi turk (uyg'ur) tili yodgorliklarida ham uchraydi (*kentü-öz*), turk va ozarbayjon tillariga oid yozuv yodgorliklarda ham qo'llangan (*kendöz, gendöz*).

Ko'rsatish olmoshlari

80-§. Eski o'zbek tilida ko'rsatish olmoshlarining asosan *bu, ul (u), ushbu, oshul, oshal, shul* shakllari iste'molda bo'lgan, ayrim davrlarda yoki ayrim yodgorliklarda *bul, shu, osha, oshu, hamin, hamul* kabi shakllari ham qo'llangan.

Ko'rsatish olmoshlarining bir guruhi tuzilishiga ko'ra sodda, boshqalari murakkab shakllardan iborat. Murakkab shakllarning ko'pchiligi *bu* yoki *ul* ko'rsatish olmoshi bilan *ush (osh)* ta'kid yuklamasining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshlardir. Masalan, *ushbu* shakli *ush* yuklamasi bilan *bu* ko'rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo'lgan.

Ush yuklamasi tarixan "mana", "mana shu", "mana bu", "xuddi", "xuddi shu", "shunday" kabi ma'nolarni ifodalovchi so'z sifatida mustaqil ravishda ham qo'llangan. Uning mustaqil so'z sifatida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XV asr birinchi yarmida ham ayrim asarlarda uchraydi. Masalan: *Ush men Yusufdin keldim* (QR). *Ush qorqutdi anlarni* (Tafsir). *Ush qarindashij Abbäs imän keltürdi* (NF). *Sen ush köylüñdä tutmadij orun bir // meni saqınmadij mundin burun bir* (XSH). *Qadah chevrüldi ush bostän ichindä // xush ichkil rähm rayhän ichindä* (MN). *Bir nasihat shartin ush qıldıuq bayän // kim istämäs bolsa, bizgä ne ziyän?* (Saroyi). *Zulfun dag'ı ul kâfir ush imän âladur-la* (Lutfiy). *Ush xush raygän keldi* (Sakkokiy).

Ush so'zi "Devonu lug'atit-turk"da ham qayd qilingan bo'lib, "shunday", "xuddi", "hozirgina", "shu onda" kabi ma'nolarni ifodalovchi so'z sifatida izohlangan va quyidagi misollar keltirilgan: *Ush mundag' qıl — "Xuddi shunday qıl"*. *Ush keldügüm bu*

—“Hozirgina kelib turganim” (MK, I tom, 72-bet).

Demak, *ush* soʻzi predmetni, voqea-hodisani taʼkidlab, alohida ajratib koʻrsatuvchi yuklama vazifasida qoʻllangan. Bu jihatdan koʻrsatish olmoshlariga ham oʻxshab ketadi. Shuning uchun uni “olmosh-yuklama” deb atash ham mumkin. Tarkibli olmoshlarni hosil qilishda ham *ush* soʻzi shu maʼnosi bilan ishtirok etadi, yaʼni *bu* va *ul* koʻrsatish olmoshlari bilan birikib, bu olmoshlarining maʼnosini yana ham aniqlashtiradi.

Koʻrsatish olmoshlari maʼno jihatdan ikki asosiy guruhga boʻlinadi. Koʻrsatish olmoshlarining bir guruhi nutq paytida mavjud boʻlgan, soʻzlovchiga masofa jihatidan yaqin boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu guruhni *bu*, *bul*, *shu*, *shul*, *ushbu*, *hamin* koʻrsatish olmoshlari tashkil etadi. Koʻrsatish olmoshlarining boshqa guruhi esa nutq paytida mavjud boʻlmagan, soʻzlovchiga oldindan maʼlum boʻlgan yoki masofa jihatdan uzoq boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu guruhga *ul* [u], *oshul*, *oshal*, *osha*, *oshu*, *hamul* olmoshlari kiradi. Oʻz navbatida, bu guruhlarga kiruvchi koʻrsatish olmoshlarining har biri maʼnosi va qoʻllanishiga koʻra boshqalaridan farqlanadi.

81-§. Bu koʻrsatish olmoshi nutq paytida mavjud boʻlgan, soʻzlovchiga masofa jihatdan yaqin boʻlgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani koʻrsatadi: *Kechüb bu yergä kelälim* (QR). *Közündin salma bu miskin gadanı* (MN). *Bu baytm oqubdur* (Navoiy, MN). *Bu bozanı ichmek hayal qıldük* (BN). *Men bu shahargʻa kelgän vaqtda...* (Furqat).

Kelishiklar bilan turlanganda *bu* olmoshida quyidagi oʻzgarishlar sodir boʻladi: olmosh tarkibidagi [b] undoshi [m] ga oʻtadi; makon-zamon kelishiklari affiksi oldidan [n] undoshi orttiriladi: *bu* — *muniy* // *munuy*, *muni*, *muja* (<*mun*ʼa<*bu*+*n*+*g*ʼa), *munda*, *mundın* // *mundan*. Misollar: *Muniy tübidin aqar* (Tafsir). *Mum qıynamaq keräk* (QR). *Taqı sözni muja qoydılar* (Sh.turk). *Mundın artuq qılma zār* (Lutfiy). *Ne qıldım munda* (SHN).

Ayrim manbalarda baʼzan kelishik affiksi qoʻshilganda, bu olmoshi tarkibidagi [b] undoshining [m] ga oʻtmaslik hollari ham uchraydi: *Buni aydı ersä, ...* (QR). *Buğa kelgänlär kiyik көp-көп*

(O'N). *Barcha xalq buni eshitib, ...* (Sh.tar.). *Yaxshi-yaxshi bunda* (Muqimiy).

-*cha*, -*dag'* (-*daq*), -*tek* (-*dek*) kabi yasovchilar qo'shilganda ham *bu* olmoshi tarkibidagi [b] undoshi [m] ga o'tadi: *muncha* (<*bu+n+cha*), *mundag'* (<*bu+n+dag'*), *munij-tek* (<*bu+nij+tek*). Bu shakllar ravish yoki sifat ma'nosida qo'llanadi (qarang: 206, 208-§§).

Ko'plik affiksi -*lar* qo'shilganda, *bu* olmoshi tarkibida o'zgarish bo'lmaydi: *Bular kúlüşhürlär erdi* (Tafsir). *Bular lājaram urushlar* (BN). *Bular dag'ı Sayyidge kirmish* (SHN). *Urushub erdi er-u xatın bular* (Muqimiy).

Shu bilan birga, ko'plik affiksi qo'shilishi bilan *bu* olmoshi tarkibidagi [b] undoshining [m] ga o'tishi va ko'plik affiksi oldidan [n] undoshi orttirilishi ham mumkin (*bu+lar>mu+n+lar>munlar*). Bu shakl ayrim manbalardagina uchraydi: *Munlar qang'a yürümäktä qang'a-qang'a soz berä turur erdilär erdi* (O'N). *Munlar ham yigirmi tört kishilär tururlar* (Sh.tar.).

Bul ko'rsatish olmoshi *bu* va *ul* ko'rsatish olmoshlarining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmosh bo'lib (*bu+ul>bul*), ma'no jihatdan *bu* ko'rsatish olmoshiga o'xshaydi.

Eski o'zbek tilida *bul* ko'rsatish olmoshining qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, asosan XIX asrga oid manbalarda uchraydi: *Bul sozni tafsilini "Silsilatuz zahhab"din tap* (Gulxaniy). *Qoshma bul dārularınnı yarım ashıg'a, tabib* (Furqat). *Agar bul tariqa bolsa, ...* (Furqat).

82-§. Ul ko'rsatish olmoshi kishilik olmoshining III shaxs birligi bilan shaklan o'xshash, ya'ni *bu* olmosh ham alif-u vov-u lom orqali *U* shaklida yoziladi (qarang: 75-§).

Ul ko'rsatish olmoshi ma'nosiga ko'ra *bu* ko'rsatish olmoshiga qarama-qarshi bo'lib, vaqt va masofa jihatdan so'zlovchidan uzoq bo'lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ko'rsatadi: *Taqi ul hālda xitāb keldi* (QR). *G'amza birlä tökti qānım ul sanam* (Lutfiy). *Tutali ul taraf yol* (Navoiy, FSH). *Ul yıl Samarqandın chıqıb, ...* (BN). *Ul kishiniñ og'lanları...* (Sh.tar.).

Ul ko'rsatish olmoshining hozirgi o'zbek tilidagidek *u* shakli-

da qo'llanishi yozuv yodgorliklarida asosan XIX asrdan boshlab kuzatiladi. Oldingi davrlarga oid manbalardan esa "Nahjul farodis"da va Lutfiy asarlarida qayd qilindi: *Savālim seṣā u turur* (NF). *Mashharda g'ālibā kim u kūn kormāgāy azab* (Lutfiy). *Bolg'ay u kūn baharda ul barcha nabāt-u nayshakar* (Lutfiy).

83-§. *Ushbu, shul, shu, hamin* ko'rsatish olmoshlari ma'no jihatdan o'xshash. Bular nutq paytida mavjud bo'lgan, so'zlovchiga masofa jihatdan yaqin bo'lgan predmet, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatishda qo'llanadi.

Ushbu ko'rsatish olmoshi *ush* ta'kid yuklamasi va *bu* ko'rsatish olmoshining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshdir. Bu olmosh nutq paytida mavjud bo'lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarda keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Ushbu qag'annin cherigi... kēp-kēp erdilār erdi* (O'N). *Aydi ushbu sōzni* (Tafsir). *Sizgā mujib ushbu mātām ermish* (Navoiy, FSH). *Ushbu chāqda ham bir kishi bir kishidin sorsa, ...* (Sh.tar.). *Ushbu davrān birlā ōtsāk, yoq erūr armānimiz* (Furqat). *Ul yol ilgāridūr, ammā yol ushbudur* (BN).

Shul ko'rsatish olmoshi *shu* va *ul* ko'rsatish olmoshlarining birikuvi asosida hosil bo'lgan tarkibli olmoshdir: *Shu+ul>shul* (Qiyoslang: *bu+ul>bul*). Yozuv yodgorliklarda bu olmosh *ushbu* olmoshiga nisbatan kam qo'llangan: *Shul bug'um... bag'ladi* (O'N). *Shul yigit erdi* (Tafsir). *Shul zamān kim alur Urganchni ol // salur, albatta, Xurāsān sarī yol* (SHN). *Ul kishi shul zamān ōldi* (Sh.tar.). *Shul erūr aybim, Muqimiy, mardumi Farg'āna-men* (Muqimiy).

Shu ko'rsatish olmoshi eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim manbalardagina uchraydi: *Taqi kim qilsa shuni, bas, anlar yoqalg'anlardan bolg'ay* (Tafsir). *Aytmay shu kechā keteli* (Sh.turk). *Sendin ne kōrsā, nokariṣ shuni qilur* (Sh.tar.). *Shu majlisda hāzir-u nāzir tururlar* (Gulxaniy).

Ko'rsatish olmoshining *hamin* shakli fors tiliga mansub bo'lib, eski o'zbek tilida kam qo'llangan. Bu olmosh XV asrga oid ayrim manbalarda qayd qilindi: *Menin haqimda qilur-sen hamin jafa*

havasın (Atoiy). *Bale yalg'uz hamin alamda sen-sen* (Lutfiy). *Yoq ki, hamin xilvati ahlig'a bas // shayxqa ham ushbu hizr hamnafas* (Navoiy, HA).

84-§. Ko'rsatish olmoshlarining *oshul*, *oshal*, *osha*, *oshu* shakllari ma'no jihatdan bir guruhni tashkil etadi. Bular nutq paytida mavjud bo'lmagan, so'zlovchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoki masofa jihatdan uzoq bo'lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab, ajratib ko'rsatadi. Bu olmoshlar etimologik jihatdan ham o'xshash bo'lib, bir xil manba asosida shakllangan.

Oshul olmoshi *ush* (*osh*) ta'kid yuklamasi va *ul* ko'rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo'lgan tarkibli olmoshdir: *osh+ul>oshul*. Bu olmosh so'zlovchiga oldindan ma'lum bo'lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta'kidlab, ajratib ko'rsatish ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarda ancha faol iste'molda bo'lgan. Masalan: *Oshul beg tag'larg'a kirdi* (O'N). *Oshul kün kim, seni xāliq yarattı* (MN). *Faryādım oshul yerge yetibtür* (Lutfiy). *Oshul qarār bilä suv yaqasıdın sahar köchüb, ...* (BN). *Oshul qal'a ichige kirmish* (SHN). *Oshul yerdä yattıuq* (Sh.tar.).

Qiyoslang: *Ezgüräk turur oshullardın* (Tafsir).

Oshal olmoshi *ush* (*osh*) ta'kid yuklamasi va *ol* (*ol*) ko'rsatish olmoshining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshdir: *osh+ol>osh+al>oshal*.

Eski o'zbek tilida *oshal* olmoshining qo'llanishi *oshul* olmoshiga nisbatan ancha chegarali bo'lgan: *Oshal kün kim, seni yazdan yarattı* (MN). *Hinduyi sâhib saâdatdur oshal meñ dânası* (Atoiy). *Oshal yoldın barıq* (BN). *Oshal suvlarnın arasında oltururlar erdi* (Sh.turk). *Oshal kishidin soragıl* (Gulxaniy). *Oshal uy ichinde eylanib yürsä, ...* (Furqat).

Qiyoslang: *Ul kim tavba qılmasa, oshanlar zâlimlardın tururlar* (Tafsir).

Osha, *oshu* shakllari *oshal*, *oshul* olmoshlari tarkibidan [I] undoshining tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan: *oshal>osha*, *oshul>oshu*. Ko'rsatish olmoshining *osha*, *oshu* shakllari eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi.

Osha shakli “O’g’uznoma” va “Boburnoma”da, *oshu* shakli “O’g’uznoma”da qayd qilindi: *Osha üstündä toñ tağı muz bar turur* (O’N). *Oshandan qachqan bilä... Panipat navahisidin etärlär* (BN). *Kenä oshu yig’achnın tübindä turdı* (O’N).

So’zlovchiga oldindan ma’lum bo’lgan narsani, shaxsni ta’kidlab, ajratib ko’rsatish ma’nosida *hamul* olmoshi ham qo’llangan. Bu olmosh ham ta’kid yuklamasiga *ul* ko’rsatish olmoshining birikuvidan hosil bo’lgan.

Hamul ko’rsatish olmoshi asosan XV asrga oid yodgorliklarda qo’llangan bo’lib, XIX asrga oid manbalarning ba’zilarida ham uchraydi: *Hamul dam küydı Lutfiy sham’ yanlıq* (Lutfiy). *Hamul miskini sargardän-mu-dur bu* (Atoiy). *Hamul bahädirlıg’ tavrıda bu tuyug’ andın mashhurdur* (Navoiy, MN). *Meñä hamul yigit keräkdür* (BV).

85-§. Ma’nosiga ko’ra ko’rsatish olmoshlariga yaqin turuvchi *ana*, *muna* (*mana*) so’zlari eski o’zbek tilida kam qo’llangan. Bu so’zlarning qo’llanishi o’zbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga oid ayrim manbalardagina qayd qilindi: *Muna aldınızda bara turur* (Sh.turk). *Anlar muna bara-miz derlär* (Sh.turk). *Ana qadd-u ana husn-u ana xulq // kishi kergän emäs mundag’ latäfat* (Furqat).

Ko’rsatish olmoshlariga *ana*, *mana* so’zlari qo’shilishi bilan hosil bo’luvchi *ana u*, *mana bu*, *mana shu* kabi birikmalar esa yozuv yodgorliklarida uchramaydi.

86-§. Yozuv yodgorliklaridan ma’lum bo’lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida ko’rsatish olmoshlarining ba’zilarigina iste’molda bo’lgan. Masalan, O’rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ko’rsatish olmoshlarining *bu*, *ol* (*ul*) shakllarigina qo’llangan. XI—XII asrlarga oid yodgorliklar — “Qutadg’u bilig” va “Hibatul haqoyiq” asarlarida ko’rsatish olmoshlarining *bu*, *ol* (*ul*) shakllaridan tashqari *ushbu*, *oshul* shakllari ham iste’molda bo’lgan. Boshqa shakllarning qo’llanishi yana ham keyinroq davrlarga oid manbalarda kuzatiladi.

So'roq olmoshlari

87-§. Eski o'zbek tilida qo'llangan so'roq olmoshlari katta guruhni tashkil etib, bular tuzilishi jihatdan tub yoki tarkibli so'zlardan iborat. Tub so'roq olmoshlarini *kim, ne // nā* so'zlari tashkil etadi. Tarkibli so'roq olmoshlarining bir guruhi *ne // nā* so'roq olmoshi asosida hosil bo'lgan: *negā, nedīn, nechūn, nevchūn* (<*ne*+ *ūchūn*), *nechūk, nelūk, netāk, nek, negū* (*nag'u*), *neshā, nechā* so'roq olmoshlari shu guruhni tashkil etadi. *Qayu, qaysi, qayda // qanda // qayuda, qaydīn // qandīn // qayudīn* (*qaydan / / qandan*) *qayan, qanī, qachan, qancha* kabi tarkibli so'roq olmoshlarining shakllanishida qadimgi *qay // qan* so'roq olmoshi asos bo'lgan.

Qadimgi so'roq olmoshining *qay* va *qan* shakllari bir so'zning fonetik shakllaridir. Qiyoslang: *qoy // gon* "qo'y", *qayu // qanu* "qaysi", *qayda // qanda* "qayerda" (MK, I tom, 395-bet; III tom, 188, 154, 155, 237, 254-betlar).

Qadimgi so'roq olmoshining *qay* shaklida qo'llanishi yozuv yodgorliklarida ham aks etgan: *Atañ, anañ, qay yollug' tururlar* (QR). *Dedi: qay chag'dīn oldūñ ishq ara mast?* (Navoiy, FSH).

88-§. *Kim* so'roq olmoshi shaxsga nisbatan ishlatiladi. Bu olmosh ko'plik va egalik affikslari bilan ham qo'llanadi, kelishik affikslari bilan turlanadi: *Fikr qil, mulknī kim alg'usidur?* (SHN). *Kimīñiz ulug' erkān, kimīñiz kichik erkān, ...* (Tafsir). *Bizdīn soñ kimni sevdiñ ersā, ...* (QR). *Kimlārgā ravā bolg'ay?* (NF). *Dedi: sordik kimda bolsa mushkulī* (Navoiy, LT). *Kimdīn tilāyīn davāyi hijran* (Atoiy).

XIV asrga oid ayrim manbalarda *kim* so'roq olmoshining qaratqich kelishigi *kimūñ* shaklida ham qo'llangan: *Kimūñ aql bar ersā, tursu yalg'uz* (XSH). Bu shakl "Qutadg'u bilig" da ham mavjud: *kimūñ davlati*.

89-§. *Ne // nā* so'roq olmoshi narsa, voqea-hodisa, hayvon, jonivorlarga nisbatan qo'llanadi.

Bu olmosh quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Fe'lga bog'lanib, *nima* olmoshi ma'nosidagi so'roqni bil-

diradi: *Emdi sizlär ne qılur-sizlär?* (Tafsir). *Ne bilür-sen xastalarnıñ nälidin?* (Lutfiy). *Bunı bandlatıb, ne qılay dey turur-sen?* (Sh.tar.).

2. Fe'lga bog'lanib, "nima uchun", "nima sababdan" kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Ey Dāvud, ne yığ'layur-sen* (QR). *Dedi: qoyg'ıl, ne yatıb-sen, qoyg'ıl* (SHN). *Ne deb muruvvat etib, avval āshnā qıla-siz?* (Furqat).

3. Otga bog'lanib, "qanday", "qaysi" kabi so'roqlarni bildiradi: *Ne tilägi bar ersä, bergäy-men* (QR). *Ne kün, ne vaqt, ne saatqacha davā qılg'ıñ?* (Lutfiy). *Men sordum kim, ne kishi-sen?* (BN).

4. Biror narsadan ajablanishni bildiradi: *Kozüñ ne balā qara bolubtur?* (Navoiy, MN). *Bilmän, ne jarima bilä Hiridin ihrāj qıldı* (BN). *Ne boldı, dushman oldıñ jänıng'a bara-bara?* (Munis).

5. Ritorik so'roq gaplarni tashkil qilishda ishtirok etadi: *Ne shukr etäy aña kim, duādın artuq erür* (Lutfiy). *Özläriniñ beglärigä ne vafā qıldılar kim, bizgä vafā qılg'aylar* (BN). *Qul erdilär barı, ne qılsunlar // shāhniñ alhg'a ne kelsünlär* (SHN). *Kishi ne bilsün anıñ hālını* (Munis).

6. Ma'noni kuchaytirib, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi: *Vah, ne yaxshı künlär erdi kim, seña hamdam edim* (Munis). *Ne xush ayyām ekän oshal zamānlar* (Muqimiy). *Ne yaxshı marhamatlar eylāmish-sän namada izhār* (Furqat).

Negä, nedin shakllaridagi jo'nalish va chiqish kelishiklari affiksi -gä va -din o'zining grammatik vazifasini yo'qotgan bo'lib, bu shakllar so'roq olmoshi sifatida shakllangan. Bu shakllar "nima uchun", "nima sababdan" kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Negä mayl qılmas-siz* (BN). *Meni negä qıynay-sän?* (Sh.turk). *Negä āhum eshitmäy-sen* (Munis). *Közi nedin kormäs boldı?* (QR). *Nedin, bildük, özünñni band etib-sen* (Navoiy, FSH).

90-§. Hozirgi o'zbek tilida so'roq olmoshi vazifasini bajaruvchi *nima* so'zi eski o'zbek tilida asosan "narsa" ma'nosida qo'llangan: *Dedi: eylāb murättib kāmälärni // salıñ anda kereklik nimälärni* (Navoiy, FSH). *Sanag'uluqsız nimälär, yılqılar aldı*

(O'N). *Ushbu yetti nimāni kältürüñüz* (SHN). *Javāhir va altun va kümüş va nafis nimālärini yükläb eltti* (BN).

Nimā so'zining so'roq olmoshi ma'nosida qo'llanishi XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Inisiniñ uyida ichsām, xatirg'a nimā kelgäy deb,...* (BN). *Nimā ishlär bitkärdirizlär?* (Gulxaniy).

91-§. *Ne* so'roq olmoshi asosida hosil bo'lgan *nechün* (*nevchün*), *nechük*, *netäk*, *nelük*, *nek*, *neshä*, *negü* (*nag'u*) so'roq olmoshlari ma'no jihatdan ham o'xshash. Bu olmoshlar harakatning, holatning yuzaga chiqish sababi, usuli to'g'risidagi so'roqni bildiradi.

Nechün so'roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqishi to'g'risidagi "nima uchun?", "nima sababdan?" kabi so'roqlarni bildiradi: *Nechün aytur erdiriz anı kim, qılmaz ermishtiriz?* (Tafsir). *Sud-u sarmayan nechün nābud qıldı bir yoh?* (Navoiy, Hazoyinul maoniy). *Bag'ri qattiq bolmas ersä, demägäy hargiz "nechün?"* (Muqimiy).

Nechün so'roq olmoshi *nevchün* shaklida ham qo'llangan. Keyingisi XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Nevchün dāim ul shād ermäs erkin?* (Navoiy, FSH). *Qılmasun nevchün salātın xizmatig'a mayl?* (FI). *Bilmän, nevchün qılmas temär* (Munis).

Eski o'zbek tilida *nechün* so'roq olmoshi ko'pincha o'zining dastlabki ko'rinishida, ya'ni *ne üçhün* shaklida qo'llangan. Masalan: *Ne üçhün öltürür-men?* (QR). *Ne üçhün erkānin bilmäs* (Navoiy, SS). *Emdi ne üçhün bermäy turur sän?* (Sh.tar.). *Ne üçhün dusht-u biyābānlarnı tinmäsdin kezär?* (Furqat).

Nechük so'roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqish sababi, usuli to'g'risidagi "nima sababdan?", "qanday?", "qanday qilib?" kabi so'roqlarni bildiradi: *Yusufni nechük borigä yedürdün?* (QR). *Nechük mehriñni jänımdın yoyayın?* (MN). *Sen nechük dam urmas-sen?* (Navoiy, MQ). *Men nechük anıñ qashig'a barg'ay-men?* (BN). *Ot yaqarnı bilmäy-siz, bizgä nechük muāmila qilg'ay-siz?* (Gulxaniy). *Nechük tāqat qılay kim, ...* (Furqat).

Netäk so'roq olmoshi harakatning, holatning yuzaga chiqish usuli to'g'risidagi "qanday?", "qanday qilib?" kabi so'roqlarni bildiradi. Bu olmosh asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ba'zi asarlardagina uchraydi. *Qasd qilmaq netäk ravā bolur?* (QR). *Anar netäk tabınur-sizlär?* (Tafsir). *Yazuqsız urmaq netäk bolur?* (NF). *Netäk sendin yapayın ushbu rāznı* (XSH). *Qapları yergä netäk tøkülmish?* (SHN).

Nelük so'roq olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, ma'no jihatdan *nechuk* so'roq olmoshiga o'xshaydi: *Emdi sachıñ, saqalıñ nelük örünärdi?* (Tafsir). *Sen qān toktıñ, nelük kechürür-men?* (QR). *Nelük bashımg'a tupraq qoymag'ayım?* (XSH). *Nelük haddın ashurur-siz jafanı?* (MN).

Nek, *neshä* so'roq olmoshlarining qo'llanishi yana ham chegaralangan bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi: *Ajab bizdin oza kechkän azizlar // nek aymaz kergänin bizlärğä, kizlär?* (XSH). *Chun üç falaqdakın bilür-sen / / nek bilmedin, öz evündä kim bār?* (Saroyi). *Neshä aytur-siz anı kim, qılmaz-siz?* (Tafsir). *Sizlär neshä yig'layur-siz?* (NF).

Negü so'roq olmoshi ham XIII—XIV asrlarga oid ba'zi manbalarda uchraydi. Uning *nag'u* shakli esa XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim asarlarda qo'llangan: *Yä qarabash, nag'u hāl tūshdi?* (Tafsir). *Yä Omar, rāst ayg'ıl, nag'u ishkä keldiñ?* (Tafsir). *Nag'u barur-sen eliktin demä, gunāhum yoq* (Lutfiy). *Nag'u g'am elkinä boldıñ giriftār?* (Nodir. Haft gulshan).

92-§. *Nechä* so'roq olmoshi *ne* so'roq olmoshiga vaqt, o'lchov bildiruvchi *chag'* (*chan*) so'zining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *ne+chag'>nechag'>nechä*.

Nechä hozirgi o'zbek tilida miqdorga nisbatan so'roqni bildiruvchi olmosh vazifasida qo'llanadi. Eski o'zbek tilida esa bu so'z asosan "qancha?" ("ko'p marta" ma'nosida), "qachongacha?" kabi ma'nolarda qo'llangan: *Nechä biz keni sözlär ersäk, bizgä inanmag'ay-sen?* (QR). *Nechä bu xorluq qılğ'ay-sen, āxir // yā nechä rahmsız bolğ'ay-sen, āxir?* (XSH). *Qāmatımnı nechä qashıñ yā qılā // nechä hajr otı jänımda yāqılā?* (Lutfiy). *Nechä bu ish*

mazlumlarg'a sanchilg'ay? (Navoiy, MQ). *Nechā sōzi dil izhār eylesāñiz, qılmag'ay parvā* (Muqimiy).

Nechā so'zining miqdorga nisbatan qo'llanishi yozuv yodgorliklarida kam uchraydi. Quyidagi misollarda shu ma'noda qo'llangan: *Mu'aviya sordi, nechā yıl munuñ üzā qaldılar teb* (Tafsir). *Shirin birlā nechā qız birgā erdi?* (XSH). *Lek kunduzni dāguchi Kechādūr // bilsā bolg'ay dahr ara nechādūr* (Navoiy, SS). *Aña nechā ayblar qoyub aytur erdi ki...* (Gulxaniy).

93-§. So'roq olmoshining *qayu*, *qaysi* shakllari qadimgi *qay* so'roq olmoshi asosida shakllangan: *Qayu* shakli *qay* olmoshiga III shaxs egalik affiksi *-u* qo'shilishi asosida hosil bo'lgan (*qay+u>qayu*), *qaysi* shakli esa *qayu* so'roq olmoshiga III shaxs egalik affiksi *-si* qo'shilishidan tashkil topgan (*qayu+si>qayusi>qaysi*).

Qayu, *qaysi* so'roq olmoshlari ma'no jihatdan ham o'xshash. Bu olmoshlar narsa, shaxs, voqea-hodisalarni ajratib ko'rsatish ma'nosidagi so'roqni bildiradi.

Qayu so'roq olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun xarakterli bo'lib, XV—XVI asrlarda ham ayrim asarlarda qo'llangan: *Qayu qush havāda uchsa, ...* (QR). *Arīb, emgāb qayu yerdin kelūr-sen?* (XSH). *Nedūr ātñ, qayu yerlik pari-sen?* (Lutfiy). *Qayu el qāldılar erkin g'amunda?* (Navoiy, FSH). *Qayu xushdīl, qayu mahzun boldi // qayu Layli, qayu Majnun boldi?* (SHN).

Qayu so'roq olmoshi ko'plik, egalik, kelishik affikslari bilan ham qo'llanadi: *Qayuları anñ birlā otg'a kirgān erūr?* (Tafsir). *Menim ornumg'a qayusi yaraqlıq bolg'ay?* (QR). *Qayunñz maftun erūr?* (Tafsir). *Qayunñññ ashi birlā toysa-miz, ...* (QR).

Qaysi so'roq olmoshi asosan XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan. Bu olmosh ko'plik, egalik, kelishik affikslari bilan ham qo'llanishi mumkin: *Kerāli, qaysimiz yēñār āxir* (Lutfiy). *Qaysılarm der edilār "tamadur" // qān alarnñ qılchıdın tāmadur* (SHN). *Bilmān, mirzag'a qaysi tavri xush yaqib, ...* (BN). *Qaysıññ kēñli chāpılg'an boldi // qaysıññ kēñli āchılğ'an boldi* (SHN).

94-§. So'roq olmoshining *qayda* // *qanda* // *qayuda*, *qaydin* /

/ *qandin* // *qayudin* (*qandan*), *qayan*, *qani*, *qancha* shakllari o'ringa nisbatan so'roqni bildiradi.

Qayda // *qanda* // *qayuda* so'roq olmoshi *qay* // *qan* // *qayu* so'roq olmoshiga o'rin-payt kelishigi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Bularndan *qayda* shakli o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan.

Qayda // *qanda* // *qayuda* so'roq olmoshi quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

a) "qayerda?" ma'nosidagi so'roqni bildiradi: *Habil qayda turur?* (QR). *Qayuda kim bolsa-men, ...* (Tafsir). *Bu janlar qani, qanda qildi makān?* (XSH). *Yā Utuba, qayda erdiŋ?* (NF). *Kishi qayda elārin bilsā bolmas* (MN);

b) harakat fe'llari bilan boshqarilganda "qayerga?" ma'nosidagi so'roqni ifodalaydi: *Qayda barur-sen?* (QR). *Qutulmag'aylar yalg'anchilar qayuda kim kelsālār* (Tafsir). *Biz yana qanda barur-biz?* (XSH). *Koŋli xushlar qayda ketsā, men ketāy* (Lutfiy). *Qarang'u kechādā yolsiz qayda barasiz?* (BN). *Qayda barsam bolg'ay?* (Sh.turk).

Qaydin // *qandin* // *qayudin* (*qandan*) so'roq olmoshi *qay* // *qan* // *qayu* so'roq olmoshiga chiqish kelishigi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan; *qayudan* va *qandan* shakllari XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi.

Bu olmosh "qayerdan?" ma'nosidagi so'roqni ifodalaydi: *Menā og'ul qayudin bolur?* (Tafsir). *Beri yegān Yusufm qandan bulahm?* (QR). *Yūrūshūŋ qandin, ozun qayu yerdin?* (XSH). *Qayda istāy, istāsām qaydin tapay sen yārni?* (Navoiy, MN). *Harmasunlar, qaydin kelūrlār?* (Gulxaniy).

So'roq olmoshining *qani* shakli *qan(qay)* so'roq olmoshiga III shaxs egalik affiksi -i qo'shilishi bilan tashkil topgan. O'ringa nisbatan so'roqni ifodalab, "qayerda?" ma'nosini bildiradi.

Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda ishlatilgan bo'lib, keyingi davrlarda deyarli qo'llanmagan: *Qani seniŋ birlā bolg'anlar?* (Tafsir). *Yā Fatima, qani Hasan, Husayn?* (NF). *Qani ul ashnuqi suhbatlarimiz* (XSH). *Tanımay dedi: meniŋ yārım*

qam // *sarv boyluq ruxsārim qam*? (Navoiy, MN).

Qayan soʻroq olmoshi *qay* soʻroq olmoshiga *yan* soʻzining qoʻshilishi asosida hosil boʻlgan: *qay+yan > qa(y) + yan > qayan*.

Qayan olmoshi ham oʻringa nisbatan soʻroqni ifodalab, “qayerga?” maʼnosini bildiradi. Bu olmosh eski oʻzbek tilida kam qoʻllangan boʻlib, XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim asarlarda uchraydi: *Yana darugʻadın qayan qachib bargʻanın kishi bilmās* (Navoiy, MN). *Adashgan it kebi, Furqat, qayan bargʻum bilmās-men* (Furqat).

Qancha soʻroq olmoshi *qan (qay)* soʻroq olmoshiga vaqt, oʻlchov bildiruvchi *chagʻ (chan)* soʻzining qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan.

Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qoʻllangan boʻlib, “qayerga?” maʼnosidagi oʻringa nisbatan soʻroqni bildiradi: *Qancha barsa, men anlar birlā barayın* (Tafsir). *Ey adib, qancha barur-sen?* (NF).

Hozirgi oʻzbek tilida bu olmosh miqdorga koʻra soʻroqni bildiradi. Qiyoslang: *Qancha kitob olding?*

95-§. *Qachan* soʻroq olmoshi *qay* soʻroq olmoshiga vaqt, oʻlchovni bildiruvchi *chagʻ (chan)* soʻzining qoʻshilishidan tashkil topgan.

Bu olmosh vaqtga, paytga nisbatan soʻroqni bildiradi: *Qachan halak qilgʻay?* (QR). *Qachan qilgʻay kōzumni yaqtu ul ay?* (MN). *Qachan özün bilā bu qulnı ashna qilgʻuy?* (Lutfiy). *Qachan bolgʻay ki, tapqay-men xabar yar-u diyārimdın?* (Furqat).

Qachan soʻroq olmoshi payt ergash gapni bosh gap bilan bogʻlash vazifasini ham bajaradi: *Qachan kalsālār, seņe salam qılurlar* (Tafsir). *Qachan olsām, seņā qadrim bilürgāy* (MN). *Oh qachan yaddan chıqar, yana kelmās* (Saroyi). *Qachan kim giri nayzanmı atar-sen* // *bu xake sarı ham gāhi nazar sāl* (Atoiy).

96-§. Eski oʻzbek tilida isteʼmolda boʻlgan soʻroq olmoshlari-ning koʻpchiligi turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi. Masalan, qadimgi turkiy (uygʻur) tili yodgorliklarida soʻroq olmoshlarining *kim, nā (ne), nechā, negū, nechūk, nelūk, netak, qachan, qayu,*

qanı, qanda (qanta) kabi shakllari iste'molda bo'lgan. Bulardan ko'pchiligi hozirgi turkiy tillarda ham keng qo'llanadi. Ayrimlari esa turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlari uchungina xos bo'lib, keyinchalik iste'moldan chiqqan yoki kam qo'llanadigan bo'lib qolgan. Masalan, *negü, nelük* shakllari XV asrdan boshlab ko'pchilik turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida deyarli qo'llanmagan. Hozir esa bu shakllarni ayrim turkiy tillarda yoki shevalarda uchratish mumkin. Masalan, hozirgi qozoq tilidagi *nelikten*, hozirgi tatar tilidagi *nilekten* shakli qadimgi *nelük* so'roq olmoshiga chiqish kelishigi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. *Neshä* so'roq olmoshi tarixan ozarbayjon tili uchun xarakterli bo'lib, yozuv yodgorliklarda *nishä, neshün* shakllarida keng qo'llangan. Ozarbayjon shevalarining ayrimlarida bu olmosh hozir ham ishlatiladi.

Birgalik olmoshlari

97-§. Eski o'zbek tilida birgalik olmoshi ma'nosida *barcha, barı, barlıq, qamug', hamma (hama), jumla, tamām, jam'e, ba'zi* so'zlari iste'molda bo'lgan. Bularning bir qismi keng iste'molda bo'lib, boshqalari ma'lum davrlarda yoki ayrim yodgorliklarda qo'llangan. Birgalik olmoshlarining ko'pchiligi egalik va kelishik affikslari bilan turlanish xususiyatiga ega, ayrimlari ko'plik affiksi bilan ham ishlatiladi.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan birgalik olmoshlarining bir guruhi asli turkiy, boshqalari forscha yoki arabcha so'zlardan iborat.

98-§. *Barcha, barı, barlıq, qamug'* birgalik olmoshlari turkiy so'zlarni tashkil etadi. Eski o'zbek tilida bularning qo'llanish darajasi turlicha bo'lgan.

Barcha so'zi birgalik olmoshi ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida qo'llangan: *Barcha tapılır bizgä, vale yär tapılmas* (Lutfiy). *Barchası fahm etti kim, mushkül ish* (Navoiy, LT). *Barchaları kelib, arz qıldılar* (Sh.tar.). *Barchañız anıñ eshikigä keliñ* (SHN). *Barchanıñ*

tāmları altun, kūmūsh birlā bezāklik (QR). Buyurdum kim, barchanı bazar bashıda yasaqqa yetkürgäylär (BN). Barchadın qılğ'an ishin sorg'usıdur (Sakkokiy).

Barı birgalik olmoshi ham eski o'zbek tili taraqqiyotining deyarli hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Lekin yozuv yodgorliklarda uning qo'llanishi *barcha* birgalik olmoshiga nisbatan ancha chegarali bo'lgan: *Özgä yarag' bulmas ersäj, barı bahām almag'ıl (QR). Barını ilekindä qozg'ıl (NF). Qaldılar ul fasānadın barı dan (Navoiy, SS). Barısını basıb erdi surān (SHN). Urush barınıydur bayırı ishi (SHN).*

Barlıq so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi "Shayboniynoma"da qayd qilindi: *Shaharnı barlıq el berkitädi (SHN). Boldılar barlıq el barı gadäy (SHN).*

Qamug' so'zi turkiy tillarda birgalik olmoshining qadimgi shaklini tashkil etadi. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga ham xos bo'lib, birgalik olmoshi ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida ancha keng iste'molda bo'lgan. Keyingi davrlarga oid yodgorliklarda deyarli qo'llanmagan. Misollar: *Qamug'in Sır yaqasında bitidim (MN). Qamug'g'a yanut berigli turur (QR). Qamug'dın özrüb ul xizmat jahānın (XSH). Sözlāj teyü, qamug'ları aytg'aylar (Tafsir). Agar qahrıng'a üchräsä, gadä bolur qamug' shāhlar (Sakkokiy).*

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ba'zilarida bu olmosh *qamuq, qamag'* yoki *qamu* shaklida qo'llangan: *qamuq kerkliklär, qamuq ālam, qamuq umrum (MN); bedāniniñ qamag'i (O'N); qamu tash ichindä, qabilamnıñ qamusi (Saroyi); qamusını... nafaqa qıldı (Tafsir).*

99-§. Arabcha *jumla, jam'e, tamām* so'zlari va forschaga *hamma (hama)* so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanish darajasi turlicha bo'lgan.

Jumla birgalik olmoshi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda uning qo'llanishi chegaralangan: *Qatıñda yer opärlär jumla shāhlar (MN). Jumlası ottuz toqquz bash kishilär (Tafsir). Jumlanıñ bir yolu hamla qılsañız bolg'ay (NF).*

Əzini jumladan ājiz korār ul (Saroyi). *Ay-tek yüzünjüni jumlai jahāndın künilār-men* (Sakkokiy). *Jumla a'zāsıg'a qoydı za'f yüz* (Navoiy, LT).

Tamām so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi ayrim asarlarda uchraydi: *Yürir teñiz ichindä tamām tag'lar kabi* (Tafsir). *Tamām qayg'ı muhirlüg ganj erür-sen* (XSH). *Tamāmın ulus bashıdın qıldı daf'* (Navoiy, SI). *Tamām daryādag'ı jihāznıñ va kemälärnıñ hibālını ushbu nargilnıñ postıdın qılurlar ermish* (BN).

Jam'e so'zining birgalik olmoshi ma'nosida qo'llanishi yana ham chegarali bo'lib, XV asrdan keyingi ba'zi asarlardagina uchraydi: *Hindustānnıñ jam'e rudlarınıñ bu xāsiyatı bar* (BN). *Jam'e bālag'a ikki yüz yigirmä besh sabaq berilür* (Furqat).

Hamma (*hama*) birgalik olmoshi eski o'zbek tili taraqqiyotining oldingi davrlarida kam qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda faollasha borgan. Misollar: *Hamması benim ilmim astında bolg'aylar* (NF). *Seksän mıñnıñ hamması* (BN). *Hamma bashdın-ayāq chunān tāza turur* (Gulxaniy). *Xalāyiq hama mahv-u hayrān ekän* (Muqimiy). *Hama yazmışları dilxāh sizgä* (Furqat).

100-§. Arab tiliga mansub bo'lgan *ba'zi* so'zi eski o'zbek tilida butunning, umumning, to'daning qismini ko'rsatish ma'nosida qo'llangan bo'lib, birgalik olmoshlari guruhiga kiradi.

Ba'zi birgalik olmoshi eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Ba'zi aymishlar* (Tafsir). *Anıñ saltanatın ba'zi āltmış yıl, ba'zi ellik yıl derlär* (Navoiy. Tarixi muluki ajam). *Ba'zi qushnıñ but eti yaxshı bolur* (BN). *Ba'zi shuarä ki, ...* (Gulxaniy).

Ba'zi olmoshi ham egalik, ko'plik, kelishik affikslari bilan qo'llanadi: *Ba'zilar on sekkiz yashar erdi* (QR). *Ba'zini muña keltürgändür kim, ...* (Navoiy, MN). *Qāchqanlarınıñ ba'zisig'a sazā bergäylär, ba'zisini biznıñ qāshımızg'a yibärgäyler* (BN). *Ba'zidin gahi birär yaxshı bayt vāqe bolur* (Navoiy, MQ). *Nokar xalqınıñ ham ba'zıları ālıb bārurlar* (Sh.turk).

101-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida birgalik olmoshlaridan *qamug'* (turli fonetik shakllari bilan) iste'molda

bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida birgalik olmoshi ma'nosida asosan shu so'z qo'llangan bo'lib, ba'zi manbalarda *barcha*, *bari* shakllari ham uchraydi. XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da esa *qamug'*, *barcha* olmoshlari bilan bir qatorda fors va arab tillaridan o'zlashgan *hamma* (*hama*), *ba'zi* kabi birgalik olmoshlari ham qo'llangan. Keyinchalik *barcha*, *bari* birgalik olmoshlarining faollasha borishi va bu olmosh turlarining arabcha va forscha o'zlashmalar hisobiga ko'paya borishi natijasida *qamug'* olmoshi iste'moldan chiqqan borgan. Shunday qilib, ko'pchilik turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida XV asrdan boshlab *qamug'* olmoshi arxaik shaklga aylangan.

Belgilash olmoshlari

102-§. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi kabi belgilash olmoshlarining sodda va murakkab shakllari iste'molda bo'lgan. Sodda shakli — *har*. Murakkab shakllari esa *har* so'ziga so'roq olmoshlaridan birini qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi: *har nima*, *har qaysi*, *harna* // *harnā* (<*har+ne* // *har+nā*) kabi. Oldingi davrlarda belgilash olmoshining *tekmā* shakli ham iste'molda bo'lgan.

103-§. *Har* belgilash olmoshi narsa, shaxs, voqea-hodisani yoki belgini ajratib ko'rsatadi. Bu olmosh hech qanday so'z o'zgartuvchi, shakl yasovchi qo'shimcha olmaydi: *Har kishigā andāza birlā satarlardī* (Tafsir). *Quyash har kūn yūz urur ul qapuqqa* (MN). *Har yıl anı xazāna qılğ'aylar* (Navoiy, SS). *Har kishi öz yerida boldı xān* (SHN). *Har gapda yūz ichkāy qasam* (Muqimiy).

Ma'noni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatish uchun *har* belgilash olmoshiga *bir* so'zi qo'shiladi. Bunda *bir* so'ziga egalik, kelishik affikslari qo'shilishi mumkin: *Zulfuquz yūz halqa, har bir halqada mın jām g'am* (Lutfiy). *Har biriniz bir nishāna bolur* (Tafsir). *Har birini öz yerida benazar tasavvur qılğ'ay* (Navoiy, MQ). *Har biridā qayg'u yūz mın* (SHN). *Söz aytıb har birisi har sarıdın ...* (Furqat).

Har belgilash olmoshi eron tillaridan o'zlashgan bo'lib, uning

yozuv yodgorliklarida aks etishi XI—XII asrlardan boshlab kuza-tiladi, XIII—XIV asrlardan boshlab uning qoʻllanishi faollasha borgan.

104-§. *Tekmä* belgilash olmoshi asli turkiy boʻlib, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida belgilash olmoshi uchun shu soʻz qoʻllangan. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng isteʼmolda boʻlib, keyingi davrlarda deyarli qoʻllanmagan.

Tekmä belgilash olmoshi maʼno jihatdan *har* belgilash olmoshiga oʻxshaydi: *Tekmä qapugʻda tekma kecha yetmish miy er sagʻchi turur* (QR). *Ani tekma karki boldi elda mashhur* (XSH). *Ne bilür qadriñizni tekma nädän* (MN). *Chiqqay hazär halqa tekma sachtin* (Lutfiy).

Tekmä olmoshi *har* belgilash olmoshidan farqli oʻlaroq, koʻplik, egalik va kelishik affiksleri bilan qoʻllanadi: *Bu tört yüz bash kishi tekma qalamlarını keltürüb, ...* (Tafsir). *Taqi tekmaläri öjindä birär etmäk qoydı* (NF). *Suchulmuş tekmalärgä tan libäsi* (XSH).

Maʼnoni kuchaytirish, taʼkidlab koʻrsatish uchun *har* olmoshidagi kabi *tekma* olmoshiga ham bir soʻzi qoʻshilib keladi. Bunda soʻz oʻzgartuvchi, shakl yasovchi qoʻshimchalar bir soʻziga orttiriladi: *Tekma bir kün bir türli ilm bilän kürashür edi* (Saroyi). *Tekma biriñe... yarlıqadı* (Tafsir). *Tekma birimizniñ bu teglik küchümüz bär* (QR). *Sizläriñ tekma biriñizge bir tavuq beräyin* (NF).

105-§. Belgilash olmoshining murakkab shakllari maʼnoni taʼkidlab, ajratib koʻrsatish uchun xizmat qiladi.

Har kim, har nimä, har qaysı shakllari narsa, shaxs, voqea-hodisani taʼkidlab, ajratib koʻrsatadi. Bu olmoshlar soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar bilan ham qoʻllanadi: *Har kim aña jahd qilmış ersä, ...* (Tafsir). *Har kimniñ yazgʻan va oqugʻanıgʻa közüñ tüşüb, ...* (Furqat). *Har kimdä imän yoq, andın ädamiylik kelmäk yoq* (Navoiy, MQ). *Har nimägä ehtiyāj bolsa, beglärdin tilär edi* (BN). *Har qaysı harakat andın sadir olsa, ...* (Gulxaniy). *Har qaysını bir yergä yıbarur-men* (Sh.turk). *Alar har qaysıları bir ilmgä*

dars aytur ekānlār (Furqat).

Belgilash olmoshining *harne* // *harnā* shakli ma'no jihatdan *har* nimā shakliga o'xshaydi. Lekin *harne* // *harnā* so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar olmaydi. Masalan: *Nāzik kishidin harnā kelūr*, *yaxshī korūnūr* (Lutfiy). *Harnā desām qabul qilg'ay-mu-sen?* (Navoiy, SS). *Dedilār: harnā qilur-siz, qılıñız* (SHN). *Harnā bolg'an vaqeatn bir-bir aytib turur* (Sh.turk).

Belgilash olmoshining *har nechā*, *har qancha*, *har nechūk*, *har qachan*, *har qayda*, *har qayan* shakllari ravishga yaqin bo'lib, miqdor, payt yoki o'rin ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib ko'rsatadi. Bu olmoshlar ham so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar olmaydi: *Har nechā sa'y qıldılar, atlanduralmadılar* (BN). *Har qancha qalın desā tapılır* (Gulxaniy). *Har nechūk bolsa, quruldı majlis* (SHN). *Har qachan og'ul-ushaqıñız kōp bolsa, ul yerlārni yurt qılıb olturun* (Sh.tar.). *Ma'mur bolur adl ilā har qayda vilāyat, ...* (Lutfiy). *Har qayan xātiri istār, barsun* (SHN).

106-§. Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida belgilash olmoshi vazifasini *tekmā* (*tegmā*) so'zi bajargan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida belgilash olmoshi ma'nosida shu so'z qo'llangan. XI asr yodgorliklari — "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ham belgilash olmoshi uchun asosan shu so'z qo'llangan. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ancha keng iste'molda bo'lgan. Bu davrda fors tilidan o'zlashgan *har* belgilash olmoshining qo'llanishi ham ancha faollashgan edi. XV asrga kelib ko'pchilik turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida *har* belgilash olmoshi yana ham faollashgan, *tekmā* olmoshi esa iste'moldan chiqqan. Shu davrdan belgilash olmoshining *har* so'zi ishtirokida hosil bo'lgan murakkab shakllari ham keng qo'llana boshlagan, ularning turlari ham ko'paya borgan.

Gumon olmoshlari

107-§. Eski o'zbek tilida gumon olmoshlarining quyidagi shakllari iste'molda bo'lgan: *kimsā*, *kimersā* (*kimārsā*), *nimersā*, *neersā*, *birāgū*, *birāv*, *falan*.

Gumon olmoshlarining bir guruhi shaxsga nisbatan, boshqa guruhi narsa, jonivor, voqea-hodisalarga nisbatan qo'llanadi, ba'zilar har ikkala ma'noda ham ishlatiladi.

Gumon olmoshlarining ko'pchiligi kelishik qo'shimchalari bilan ham ishlatiladi, ayrimlariga ko'plik va egalik affikslari ham qo'shilishi mumkin.

108-§. Gumon olmoshlarining *kimsä, kimärsä, birägü, biräv* shakllari shaxsga nisbatan qo'llanadi.

Kimsä, kimärsä shakllari bir olmoshning ikki xil ko'rinishidir. *Kimsä* shakli *kimersä* shaklining qisqargan shakli bo'lib, *kimersä* o'z navbatida *kim* so'roq olmoshiga *ersä* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *kim+ersä* > *kim-ersä* (*kimersä*) > *kimsä*.

Kimsä gumon olmoshi eski o'zbek tili taraqqiyotining deyarli hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Lekin uning qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Seniñ birlä kimsä bar-mu?* (Tafsir). *Qalmag'ay g'amda kimseniñ jāmı* (Navoiy, SS). *Kimsege anda istiḡāmat emäs* (Navoiy, SS). *Bir kimsäni anda tapmadılar* (BV). *Bir kimsä yoq ki, bolmag'ay anda sorag'da* (Munis).

Gumon olmoshining *kimersä* shakli XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli bo'lib, keyingi davrlarda deyarli qo'llanmagan: *Nishān bermäs kimersä misliñizdin // Irāq-u Rum-u ham Kan'ān ichindä* (MN). *Ushbu kimärsälär kim, azāb-u uqubat qılınurlar* (NF). *Bu tayaqni... kimersägä bermägil* (Tafsir). *Men hargiz kimersädin kuch birlä narsa almışım yoq* (QR). *Kimersä kim, seḡä egri kəñjül tutar bu qadar...* (Sakkokiy).

Gumon olmoshining *birägü, biräv* shakllari bir xil manba asosida shakllangan: *biräv* shakli *birägü* shaklidan rivojlangan: *birägü* > *biräu* > *biräv* (qarang: 66-§), *birägu* shakli o'z navbatida *bir* soniga *-ägü* affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Bu shakl jamlovchi son yasallishining qadimgi usuli asosida yuzaga kelgan (qarang: 66-§).

Birägü shakli XIII—XIV asrlarga oid ayrim asarlarda qo'llangan: *Baqtılar, yıraqtın birägü kelür* (Tafsir). *Birägü yoldın ashayın, teb keldi* (QR). *Rozgārdın soñ birägüni buldı* (QR).

Birāv gumon olmoshining yozuv yodgorliklarida qoʻllanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Birāvniñ purgāhın algʻay* (SHN). *Har qatla kim, birāvni tartib chiqargʻaylar, anda qalgʻanlar oʻzlari-din bargʻaylar* (Navoiy, MQ). *Özünñi er bilsän, yana birāvni sher bil* (Gulxaniy). *Birāv undagʻ dedi, birāv mundagʻ* (Muqimiy).

109-§. Gumon olmoshining *neersä*, *nimärsä* shakllari narsa, jonivor, voqea-hodisalarga nisbatan qoʻllanadi.

Neersä gumon olmoshi *ne* soʻroq olmoshiga *ersä* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bu olmosh kam qoʻllangan boʻlib, ayrim man-balardagina uchraydi: *Bir neersäni men qıldacı-men* (Tafsir). *Atlar üçhün neersälär tapmaydur* (BN).

Gumon olmoshining *nimärsä* shakli *nimä* soʻroq olmoshiga *ersä* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan: *nime + erse > nimä (e)rsä > nimärsä*. Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda qoʻllangan: *Mundaq nimärsädin kim, fäyda bolgʻay, ...* (BN). *Koch uzab ketkändin soñ shäyad nimärsä qalgʻan bolgʻay teb, ...* (Sh.tar.). *Seniñ falän nimärsän falän bolur, teb fäl baqıb... yürür erdi* (Sh.turk.). *Meni qolumgʻa... gʻayri mukarrar nimärsälär tushdi* (Fur-qat).

110-§. *Falän* gumon olmoshi shaxsga nisbatan ham, narsa, voqea-hodisalarga nisbatan ham qoʻllanadi.

Falän olmoshi nomaʼlum shaxsni yoki nomaʼlum narsani, voqea-hodisani koʻrsatadi. Bu olmosh XIII—XIV asrlarga oid yod-gorliklarda ham, keyingi davrlarda ham shu maʼnoni ifodalovchi gumon olmoshi sifatida ancha keng isteʼmolda boʻlgan: *Bu bitigni falän ayda, falän kündä, falän yılda bitildi* (QR). *Derlär: falän falängʻa äshiq bolubtur* (Navoiy, MQ). *Faläniyniñ falän pardası muñja ähängdur* (BN). *Kel falän kechä falän kocha sari* (SHN). *Falän vaqtda falän mälünizgʻa mundaq hiyänat qıldı va falän sirinizni xalqgʻa fash qıldı* (Sh.tar.).

111-§. Yozuv yodgorliklaridan maʼlum boʻlishicha, gumon olmoshlari turkiy tillar taraqqiyotining nisbatan keyingi davrlari-da yuzaga kelgan. Masalan, Oʻrxun–Enasoy yodgorliklarida ham, qadimgi turkiy tiliga oid manbalarda ham gumon olmoshi qoʻllan-magan. XI asr yodgorligi “Qutadgʻu bilig”da gumon olmoshining

birägü shakli uchraydi. Boshqa shakllarning yozuv yodgorliklarida qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

Bo'lishsizlik olmoshlari

112-§. Eski o'zbek tilida ham bo'lishsizlik olmoshlari tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab shakllardan iborat. Sodda shaklini *hech* so'zi tashkil etadi. Murakkab shakllari *hech* so'ziga so'roq olmoshlaridan yo gumon olmoshlaridan birining yoki *narsa* so'zining birikishi asosida hosil bo'ladi: *hech kim*, *hech kimsä*, *hech kimärsä*, *hech nimärsä*, *hech narsa*, *hech qaysi* kabi.

Bo'lishsizlik olmoshining murakkab shakllaridan bir guruhi shaxsga nisbatan, boshqa guruhi narsa, voqea-hodisalarga nisbatan qo'llanadi. Bo'lishsizlik olmoshining murakkab shakllari kelishik qo'shimchalari bilan ham ishlatiladi.

113-§. *Hech* bo'lishsizlik olmoshi shaxsga nisbatan ham, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan ham qo'llanadi.

Bu olmosh shaxsning, narsa yoki voqea-hodisaning mutlaq inkorini bildiradi: *Ottuz qızım bar, hech og'lum yoq* (QR). *Bu banda bilä alarnıñ arasında hech judähg' yoq turur* (Navoiy, Msh). *Haväsınıñ hech nisbatı yoqtur* (BN). *Hech munäsib kishi täpmađuq* (Sh.turk). *Husn iqlimidä hech misälin täptılmas* (Muqimiy).

114-§. Bo'lishsizlik olmoshining *hech kim*, *hech kimsä*, *hech kimersä* shakllari ma'no jihatdan bir xil bo'lib, shaxsga nisbatan qo'llanadi.

Bo'lishsizlik olmoshining *hech kim* shakli eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan: *Sizıñ qudratınıñız andag', hech kim yığ'mag'ay* (Tafsir). *Hech kimgä fayda va asar anıñ sözi qılmag'ay* (Navoiy, MQ). *Hech kim bilmäs alarnıñ ishını* (SHN). *Hech kimdın kömek va madadı yetishmädi* (BN).

Hech kimsä shakli kam qo'llangan bo'lib, ayrim manbalardagina uchraydi: *Hech kimsägä dunyāda anıñ azābı kebi azab yetmägäy* (Tafsir). *Tüşmäsun gul mavsumı hech kimsä jänändın* (Lutfiy). *Dunyada qılmay durur hech kimsä mendin köp günäh* (Atoiy).

Hech kimersä asosan XIII—XIV asrlarda qo'llangan bo'lib,

keyingi davrlarda ba'zi asarlarda uchraydi: *Hech kimärsä ul mushk ichindä suvni kermäsä, ...* (NF). *Hech kimersäniñ seniñ birlä ishi yoq turur* (Tafsir). *Hech kimersä kelmägäy ul nāmusulmān yüzigä* (Lutfiy). *Ang'a hech kimersä qol yapmasunlar* (Sh.tar.).

115-§. Bo'lishsizlik olmoshining *hech nimä, hech narsa, hech nimärsä* shakllari ma'no jihatdan bir xil bo'lib, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan qo'llanadi.

Bu shakllar ayrim asarlardagina qayd qilindi: *Hech nimägä ixtiyārim yoq turur* (Navoiy, MQ). *Yoq turur hech nimä aldida band* (SHN). *Hech narsanı mushrik qilmasunlar* (Tafsir). *Hech narsa özümge baqi qalib-mu turur?* (NF). *Ul kishidin hech nimärsä almag'aylar* (Sh.turk). *Men sendin hech nimärsä alganım yoq* (Furqat).

116-§. Bo'lishsizlik olmoshining *hech qaysı* shakli shaxsga nisbatan ham, narsa va voqea-hodisalarga nisbatan ham qo'llanadi.

Bu shakl XV asrdan keyingi davrlarga oid manbalarda qo'llangan: *Hech ishkä va hech qaysı sözgä qarār qıla almaydurlar* (BN). *Har falakat ki bolur dunyāda // hech qaysıdın emān azada* (SHN). *Og'lanlarıñızñıñ hech qaysısı sizgä inanmas* (Sh.turk). *Pādshāh hech qaysıg'a rag'bat qılmas edi* (Gulxaniy).

117-§. Turkiy tillarda bo'lishsizlik olmoshlari nisbatan keyingi davrlardan qo'llana boshlagan. Chunki *hech* so'zi eron tillariga mansub bo'lib, uning o'zlashtirilishi turkiy tillar taraqqiyotining ma'lum davrlariga to'g'ri keladi. Masalan, *hech* so'zining qo'llanishi dastlab XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da uchraydi. Lekin bu so'z bo'lishsizlik olmoshi sifatida yozma manbalarda XIII—XIV asrlardan keng qo'llana boshlagan. *Hech* so'zi ishtirokida hosil bo'lgan murakkab turdagi bo'lishsizlik olmoshlarining yozma manbalarda qo'llanishi shu davrdan boshlab kuzatiladi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi tilda son kategoriyasini ifodalash usullari.
2. Qadimgi va keyingi davrlar adabiy tillarida son va olmosh shakllari va ularning ma'nolari.
3. Son va olmoshlarning tarkibi.
4. Sonning turlari va ifodalash usullari.
5. Olmoshning turlari va ifodalash usullari.
6. Sonni numerativ yo'l bilan ifodalash.
7. Davrlar bo'yicha son va olmoshlarning imlosi.
8. Kishilik, ko'rsatish, so'roq, gumon olmoshlarining qadimgi turk, eski o'zbek, hozirgi o'zbek adabiy tillaridagi shakllari.

II. Tayanch tushunchalar

Son va olmosh kategoriyasi tushunchasi. Son va olmoshlarning shakli va vazifasining o'zgarishi. Son tarkibi. Noaniq, tartib, jamlovchi, dona sonlari. Numerativ so'zlar, kasr sonlar.

Kishilik, ko'rsatish, o'zlik, so'roq, birgalik, belgilash, gumon, bo'lishsizlik olmoshlari.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

andoza	—	qiz	—
avur	—	ordu	—
avlāq	—	ravān	—
bitig	—	taban	—
darug'a	—	tarahhum	—
dang	—	tākma	—
fasāha	—	tuman	—
fāsiq	—	tilim	—
hamul	—	turunj	—
kendu	—	yalavach	—
konu	—	Yarag'	—
mashvarat	—	yarliq	—
mubāpaz	—	yaru	—
munāzara	—	cherik	—
naranj	—	chevruldi	—

FE'L

118-§. Eski o'zbek tilida ham fe'lining o'ziga xos belgilarini quyidagi grammatik kategoriyalar tashkil etadi: fe'l aspektlari, fe'l darajalari, fe'ning funksional shakllari (harakat nomlari, sifat-dosh, ravishdosh), fe'llarda tuslanish (mayl, zamon, shaxs-shakllari).

Fe'l aspektlari

119-§. Eski o'zbek tilida ham fe'l turkumidagi so'zlar quyidagi to'rt aspekt-dan birida qo'llangan: bo'lishli va bo'lishsizlik, mumkinlik (imkon) va nomumkinlik.

Fe'llarda bo'lishli va bo'lishsizlik aspektlarining ifodalanishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Ya'ni, eski o'zbek tilida ham fe'ning bo'lishli shakli uchun hech qanday qo'shimcha ortirilmaydi: *bar-*, *keltür-*, *korsät-* kabi. Bo'lishsizlik aspekti *-ma/-mä* affiksi bilan hosil bo'ladi: *barma-*, *keltürmä-*, *korsätmä-* kabi. Shu bilan birga, ayrim fe'l shakllarining bo'lishsizlik aspekti *ermäs* (*emäs*) yoki *yoq* so'zi yordamida ham ifodalanadi. Qiyoslang: *barmag'an // bar-g'an ermäs // barg'ani yoq, barmamish // barmish ermäs // barmishu yoq* (qarang: 175, 176-§§).

Fe'ning mumkinlik aspekti murakkab shakl yo'l bilan, ya'ni asosiy fe'ning *-a/-e* (*y*) affiksli ravishdosh shakliga *al-* fe'li qo'shilishi orqali ifodalanadi: *bara al-*, *korä al*, *bashlay al-*, *ishläy al-* kabi. XIII—XIV asrlar tilida bu vazifada *bil-* fe'li ishtirokida hosil bo'luvchi murakkab shakl ham qo'llangan bo'lib, bunda asosiy fe'l ko'pincha *-u/-ü* (*yu/yü*) affiksli ravishdosh shaklida keladi: *ala bil-// alu bil-*, *korä bil-//körü bil-*, *bashlayu bil-*, *ishläyü bil-* kabi. Qiyoslang: *Menim didärımı korä alg'ay-mu-sen?* (QR). *Biz ul hasanätqa netäk mukafat qılu bilälim?* (NF). *Kishi oz sozini kezläyü bilgäy//yamannı ezgüdin kezläyü bilgäy* (XSH). *Dag'i ne yamanlıq kim qıla bilür bolsan, ...* (Saroyi).

Fe'ning nomumkinlik aspekti uchun ham *al-* va *bil-* fe'llari ishtirokida hosil bo'luvchi murakkab shakllar qo'llangan bo'lib, bularning tuzilishi quyidagicha:

1. Asosiy fe'l *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh shaklida, *al-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*alma-*) keladi: *Kerä almag'an közinä xär bolsun* (XSH). *Seniñ yayıñnı hech kim tarta älmäs* (Lutfiy). *Käbuldın küch kelädürgän jihatdın sultäng'a qoshula almaydurlar* (BN). *Ayta almam sanamım bedädıñ* (Munis).

Bu shaklda ba'zan ravishdosh ko'rsatkichi *-a/-ä* bilan *al-* fe'li tarkibidagi unli birikib, bir unliga aylanadi: *bara alma-> baralma-* kabi. Bunday qo'llanish XV asrdan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Xojalar dag'ı turalmadılar* (SHN). *Tiz бүкіб, та'зім етіб izzat қілалмай dag'men* (Muqimiy).

2. Asosiy fe'l *-a/-ä (y)* affiksli ravishdosh shaklida, *bil-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*bilme-*) keladi: *Anı yeñä bilmäz erdilär* (Tafsir). *Sag'ında tura bilmäs-men* (QR). *Tuta bilmän özümni* (XSH). *Yüzünü көрсä Sakkakiy, көзі yashın tiyä bilmäs* (Sakkokiy). *Andın soñ yüriy bilmäy oshul yerde yattug* (Sh.tar.).

3. Asosiy fe'l *-u/-ü (yu/ yä)* affiksli ravishdosh shaklida, *bil-* fe'li bo'lishsiz shaklda (*bilmä-*) keladi. Bu shakl XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lgan: *Sen meni öltürü bilmäz-sen* (Tafsir). *Ana qarshu turu bilmädi* (QR). *Anlar kirü bilmädilär* (NF). *Özini көrmäyin ham qaytu bilmän* (XSH).

Turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida nomumkinlik aspekti *-u/-ü (yu/ yä)* affiksli fe'lga bo'lishsizlik *-ma/-mä* affiksini qo'shish yo'li bilan ham ifodalangan: *barumadi* (bora olmadi), *bilümadi* (bila olmadi), *sözläyümadi* (so'zlay olmadi) kabi. Bu shakl qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklari va "Qutadg'u bilig" tiliga xos bo'lgan.

Nomumkinlik aspektining bunday ifodalanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham uchraydi: *Sen benim birlä turumag'ay-sen, ...* (Tafsir). *Qalmış, qorqub sözläyümäz* (QR). *Bizgä sehr qılıb turur, көрümäz-biz* (NF).

Misollardagi *turumag'ay-sen, sözläyümäz, көрümäz-biz* fe'llari

hozirgi tilimizdagi “tura olmaysan”, “so‘zlay olmas” (so‘zlayolmayapti), “ko‘ra olmaymiz” ma‘nosida qo‘llangan.

Fe’ning funksional shakllari

120-§. Fe’ning asosiy grammatik vazifasi kesim bo‘lib kelishdir. Shu bilan birga, fe’ning ayrim shakllari kelishik, egalik affikslarini ham qabul qilib, gapda ega, aniqllovchi, to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida keladi. Shunga ko‘ra, bunday shakllar fe’ning funksional shakllari hisoblanadi. Harakat nomlari, sifatdash va ravishdash shakllari fe’ning funksional shakllarini tashkil etadi.

Fe’ning funksional shakllarida, bir tomondan, fe’lga xos belgilar mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomondan, morfologik xususiyatlari va sintaktik vazifalari bo‘yicha bu shakllar boshqa so‘z turkumlariga yaqin turadi. Bu jihatdan harakat nomlari otga, sifatdash shakllari sifatga, ravishdash shakllari ravishga yaqin turadi.

Harakat ma‘nosining mavjudligi, bo‘lishsiz shaklining *-maq/-mā* affiksi bilan hosil bo‘lishi, fe’l darajalari ko‘rsatkichlarining mavjudligi, zamon shakllarini hosil qilishda ishtirok etishi va shu kabilar fe’ning funksional shakllaridagi fe’llik belgilarini tashkil etadi. Kelishik, egalik affikslarini qabul qilishi va gapda ega, aniqllovchi, to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida ham kela olishi bu shakllarning boshqa so‘z turkumlariga grammatik va funksional yaqinligini ko‘rsatadi.

Harakat nomi shakllari

121-§. Eski o‘zbek tilida harakat nomining *-maq/-māk* va *-sh* (*-ish/-ish*, *-ush/-ūsh*) affikslari bilan hosil bo‘luvchi shakllari qo‘llangan.

-maq/-māk affiksli shakl harakat nomining asosiy ko‘rsatkichi sifatida eski o‘zbek tilida keng iste’molda bo‘lgan.

Egalik affiksi qo‘shilganda, *-maq/-māk* affiksi oxiridagi jarangsiz *[q]*, *[k]* undoshlari ikki unli o‘rtasida jaranglilashib, *[g’]*, *[g]* undoshlariga o‘tadi: *barmag‘im* (< *barmaq+im*), *kelmāgim* (< *kelmak+im*) kabi. Bu hol XV asr va undan keyingi davrlar tiliga

xos bo'lib, oldingi davrlarga oid yodgorliklarda egalik affiksi qo'shilganda ham *-maq/-māk* affiksi oxiridagi undosh ko'pincha jarangsiz holida saqlangan: *barmaqim*, *kelmākim* kabi.

Jo'nalish kelishigining *-a/-ā* affiksi qo'shilganda ham *-maq/-māk* affiksi oxiridagi jarangsiz [g'], [g] undoshlari ikki unli o'rtasida jaranglilashib, [g'], [g] undoshlariga o'tadi: *barmag'a* (<*barmaq+a*), *kelmāgā* (<*kelmāk+ā*) kabi.

-maq/-māk affiksli harakat nomining bo'lishsizlik ma'nosi quyidagi ikki yo'l bilan ifodalanadi:

a) fe'lning *-ma/-mā* affiksli bo'lishsiz shakliga *-maq/-māk* qo'shilishi bilan yasaluvchi *barmamaq* (*bar+ma+maq*) turidagi shakl orqali;

b) sifatdoshning *-mas/-mās* affiksli bo'lishsiz shakliga *-liq/-lik* qo'shilishi bilan yasaluvchi *barmasliq* (*bar+mas+liq*) turidagi shakl orqali ifodalanadi.

-maq/-māk affiksli harakat nomining bo'lishsizlik ma'nosini ifodalash uchun eski o'zbek tilida asosan *barmasliq* turidagi shakl qo'llangan. *Barmamaq* turidagi shakl esa ba'zi manbalarda, asosan, Navoiy asarlarida uchraydi: *Bolmamaq mumkin emās yār vaslig'a xaris* (Navoiy, G'S). *Andaq tāatni hayālg'a kechürmämäkdür* (Navoiy, MQ).

Harakat nomining *-maq/-māk* affiksli shakli turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi: O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida ham qo'llangan, keyingi davrlarga oid yodgorliklarda uning qo'llanishi yana ham faollasha borgan. Hozirgi o'zbek tilida esa bu shakl asosan infinitiv vazifasini bajarib, uning harakat nomi vazifasida qo'llanishi kam uchraydi.

-maq/-māk affiksli harakat nomi otlarga xos grammatik xususiyatlarga ega, ya'ni otlar kabi egalik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi, kelishiklar bilan turlanadi, ko'makchilar va turli modal so'zlar bilan qo'llanib, har xil grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. *-maq/-māk* affiksli harakat nomi egalik shaklida qo'llanganda, fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning qaysi shaxsga qarashli ekanligi ko'rsatiladi: *Qan yig'lamag'im jigarni küydürür*

(Lutfiy). *Ayā tāsh urmag'iy ne?* (Atoiy). *Yusufnuy og'ramaq qachmaqqa erdi* (QR). *Jāng'a kāymāgi xabar qilg'ay* (Navoiy, SS). *Aytmaq'imuz hajāt ermās* (Sh.tar.).

2. *-maq/-māk* affiksli harakat nomiga qo'shilgan *-lar/-lār* ko'plik affiksi odatdagi ko'plik ma'nosini emas, balki fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning subyekt bilan moslashuvi uchun xizmat qiladi. *-maq/-māk* affiksli harakat nomining bunday qo'llanishi XV asrdan oldingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Fir'avn tabaru barmaqларını bezārlāmādi* (Tafsir). *Yusufni olturmāklāri ikkidin hali ermās* (QR). *Netāk kim yig'lamaqlarını eshittim, ...* (NF).

3. *-maq/-māk* affiksli harakat nomiga kelishik affikslari qo'shilganda, har bir kelishikning xarakteriga muvofiq ravishda turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Masalan: *Qorg'an yasamaqnuy maslahatını tapmay, ...* (BN). *Barmaqni ixtiyār qilmadım* (Furqat). *Ilm oğrānmākkā keldim* (QR). *Men jānimg'a yettim javr chekmāktin* (Atoiy). *Tanımaqta magar yañlıshmish-sen* (Navoiy, SS).

O'rin-payt kelishigi shaklidagi *-maq/-māk* affiksli harakat nomi asosida *oqımaqda-men* turidagi hozirgi zamon fe'li hosil bo'ladi (qarang: 190-§).

4. *-maq/-māk* affiksli harakat nomi ko'makchilar bilan qo'llanganda, har bir ko'makchining xarakteriga muvofiq ravishda turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Qiyoslang: *Sevār-men kōzni sizni kōrmāk ūchūn* (MN). *Kōp demāk birlā bolmag'il nādān* (Navoiy, MQ). *Bāda ichmāk sarı bolmas māyıl* (SHN). *Anuy barmaqđın oğgā ne ishi bolg'ay* (TN).

5. *-maq/-māk* affiksli harakat nomi *kerāk, zarur, lāzim, mumkin* so'zlari bilan qo'llanganda, ish-harakatning bajarilishidagi zaruriyat, imkoniyat kabi ma'nolar ifodalanadi: *Yana ul yān ketmāk kerāk* (Navoiy, MQ). *Xātirda yoq erdi kīm, kōzdin, Muqimiy, ketsāy // Zavqiy seni tilābdūr, bermāk zarur fānis* (Muqimiy). *Bu jihatđın bu tag' eli bilā yaxshi maāsh qilmaq vājib va lāzim edi* (BN). *Ani bilmāk erūr bir kūdā mumkin* (Furqat).

Bosh kelishikdagi *-maq/-māk* affiksli harakat nomi ega yoki kesim vazifasida keladi.

Egasi *-maq/-māk* affiksli harakat nomi bilan ifodalangan gaplarning kesimi asosan ot yoki ot turkumidagi soʻzlardan boʻladi: *Mejā almaq netāk ravā bolmas?* (QR). *Pīchaq urmaq anıj ishi bolgʻay* (Navoiy, MQ). *Andın soñ aslā suv bermāk ehtiyāj emās* (BN). *Barchagʻa qaytmaq oxshash boldı* (SHN).

-maq/-māk affiksli harakat nomi bilan ifodalangan kesim ot kesim xarakterida boʻlib, feʼl oʻzagidan anglashilgan ish-harakatning nomini atab koʻrsatadi, grammatik zamon maʼnosiga ega boʻlmaydi, shaxs-son koʻrsatkichlarini ham qabul qilmaydi: *Ot-tuz-qırq mavziniñ ishi fil tutmaqdur* (BN). *Tün-u kün ehtiyāt qılmaq ishi* (Navoiy, SS). *Kishi öltürmək edi anıj ishi* (SHN). *Umaqnıñ maʼnisi uruq temāk bolur* (Sh.tar.).

122-§. Harakat nomining *-maq/-māk* affiksiga ot yasovchi *-lıq/-lik* va *-chı/-chi* affikslari qoʻshilishi bilan *-maqlıq/-meklik*, *-maqchı/-mekchi* tarzidagi qoʻshma affikslar hosil boʻladi.

-maqlıq/-māklik affiksli shakl maʼno va vazifasi jihatidan *-maq/-māk* affiksli harakat nomidan farq qilmaydi. Lekin *-maqlıq/-māklik* affiksli shaklda feʼllik xususiyati ancha kuchsiz boʻlib, ot turkumiga yaqin turadi. *-maqlıq/-māklik* affiksli shakl ham *-maq/-māk* affiksli harakat nomiga xos grammatik belgilarga ega. Qiyoslang: *Anı bir nishan kishilārgā yarlıqamaqlıq bizdin erür* (Tafsir). *Kohı gʻam qazmaqlıgʻım birlā tola boldı yana* (Munis). *Emdi barchasını bir yerdā aytmaqlıqmı munasib kerüb, ...* (Sh.turk). *Meni ichmāklikkā targʻib qıladurlar* (TN). *Yaqın bil kim, yemāklikdin ma kechti* (XSH). *Bilig berdi anı bilmāklik üçhün* (XSH).

-maqchı/-mākchi affiksli shakl eski oʻzbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Uyga avqati üçhün un-mun alib barmaqchı-men* (Muqimiy).

Maʼlumki, hozirgi oʻzbek tilida *-maqchı/-mākchi* affiksli shaklning qoʻllanishi faollashgan boʻlib, vazifasi ham kengaygan: shaxs-son affikslari bilan tuslanadi (*bormoqchiman, bormoqchisan* kabi), bu shaklga *emoq* yoki *boʻlmoq* feʼli qoʻshilib, feʼlning

murakkab shakllari hosil bo'лади va bu shakllar har xil ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi (*bormoqchi edi, bormoqchi emish, bormoqchi ekan, bormoqchi bo'ldi* kabi).

123-§. Harakat nomining *-sh* (undoshdan keyin: *-ish/-ish, -ush/-üşh*) affiksli shakli eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi.

Bu shakl grammatik xususiyatlari va sintaktik vazifasi jihatdan *-maq/-māk* affiksli harakat nomiga o'xshaydi. Lekin *-sh* affiksli harakat nomida otlik xususiyati kuchliroq. Qiyoslang: *Agar kok ũzrā xud bolsa turushum // malik hukmında bolg'ay olturushum* (XSH). *Ŗtārdā yey salishı elni mubtalā qiladur* (Lutfiy). *Chun alarnıy kelishini kordüm* (SHN). *Bularnıy ālishı-yu ularnıy berishi bu muqarrardın artuq va Ŗksük ermās* (BN). *Qalmadı hech chapışıdın armān* (SHN). *Ātları lōg'ar-u qağı-yu xarabı-yu xarish // rahm qılmay minādūr, ikki qadam javr minish* (Muqimiy).

O'zbek tilida *-sh* affiksli harakat nomlarining iste'mol doirasi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan faollasha borgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida harakat nomining asosiy ko'rsatkichi sifatida keng qo'llanadi.

Sifatdosh shakllari

124-§. Sifatdosh shakllarida harakat ma'nosi bilan birga grammatik zamon ma'nosi ham mavjud bo'lib, bu hol sifatdosh shakllarining harakat nomi shakllaridan farqlovchi asosiy belgisini tashkil etadi. Eski o'zbek tilida qo'llangan sifatdosh shakllarini zamon nuqtayi nazaridan quyidagi ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1) o'tgan zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari. Bu ma'noda *-mish/-mish, -duq/-dūk // -tuq -tūk, -g'an/-gān // -qan/-kān, -an/-ān* affiksli shakllar qo'llangan; 2) hozirgi va kelasi zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari. Bu guruhni *-r (-ar /-ār // -ur /-r), -g'u /-gū // -qu /-kū, -g'uchi /-gūchi // -quchi /-kūchi, -dachi /-dāchi // -tachi /-tāchi, -g'li /-gli, -adurg'an /-ādurgān (yidurg'an / yidurgān), -asi /-āsi, -g'ur /-gūr* affiksli shakllar tashkil etdi.

Bu shakllardan bir guruhi eski o'zbek tilida kam qo'llangan yoki ma'lum davrlardagina iste'molda bo'lgan, ayrimlarining esa vazifasi chegaralangan.

O'tgan zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari

125-§. *-mish/-mish* affiksli sifatdosh shakli turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida bu sifatdosh har xil grammatik ma'nolarda qo'llangan, vazifasi ham keng bo'lgan.

-mish/-mish affiksli sifatdoshning qadimgi grammatik ma'no va vazifalari XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham aks etgan, ya'ni:

1. Aniqllovchi vazifasida qo'llanib, shaxsning yoki predmetning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Kālmish yollarına yandılar* (Tafsir). *Yıg'mış mālım yatqa yem bolsun* (QR). *Og'urlanmış gāvhar gan-jı buzuldı* (XSH). *Achiq-mış beri qoyg'a kirü yanlıg'* (MN).

2. Egalik va ko'plik shaklida qo'llanadi: *Boldı zāyā kormışım ranj* (XSH). *Agar bu aymışın söz rāst ersä, ...* (Tafsir). *Bu kelmışlāri üçün qurla erdi* (QR).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Azaqdın tushmışını tut qolını* (XSH). *Barcha ashını yeb toydılar, qalmışını qozdılar* (Tafsir). *Va'da qılmışınqa vafa qıl* (NF). *Sham'un bulardın qachmışda suvsamış erdi* (QR). *Eshitkil bu g'azalda ishlāridin // Muhammad Xoja beg aymışlarıdın* (MN).

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Ul tayaqdın öküş ajāyiblar kormış üçün aydı* (Tafsir). *Menim atım aymışdın soy seniy atıynı ayg'aylar* (NF). *Rozgār kechmişdä kezın yana bir kün...* (QR). *SHirinni kormışındın berü Farhad...* (XSH).

O'zbek tilida XV asrdan boshlab *-mish/-mish* affiksli sifatdoshning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, asosan o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llangan (qarang: 175-§). *-mish/-mish* affiksli sifatdoshning keng qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda

davom etgan bo'lib, bu tillarda uning qadimgi grammatik ma'no va vazifalari hozir ham saqlangan.

126-§. -duk/-dük// -tuk/-tük affiksli sifatdosh qo'llanilishi, ma'no va vazifalari jihatdan -mish/-mish affiksli sifatdoshga o'xshaydi.

-duk/-dük// -tuk/-tük affiksli sifatdosh O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklari hamda "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida keng qo'llangan bo'lib, ma'no va vazifalari ham ancha keng bo'lgan. Bu sifatdosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ma'lum darajada qo'llangan bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma'no va vazifalari ham saqlangan. Masalan:

1. Aniqllovchi vazifasida kelib, shaxsning yoki predmetning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Makka achıldıq kün boldı* (Tafsir). *Bardım, kormädük yerlär kördüm* (QR). *Taqı ul mo'ming'a sanmaduq yoldın rozını tegürgäy* (NF). *Bashımdın ketmädi hargiz senıñlän ichtüküm bāda* (Saroyi).

2. Egalik shaklida qo'llanadi: *Yusufg'a yig'laduqum közümnı aqardı* (QR). *Sızıñ ne kim tedükıñız g'alat turur* (Tafsir). *Sevdüküm ben ādamiylar jāmdur* (Saroyi).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Axista aytuqımıznı ham eshitür* (Tafsir). *Ne bitürgän xabarlıg' berdükındın // ne yig'an jahd etib māl terdükındın* (XSH). *Og'uz qag'an anı kördüktä özi ketti* (O'N).

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Ant berdükünj üçhün turdum* (Tafsir). *Kesildi hijrat Makka achıldıquđın soñ* (Tafsir). *Bularg'a keldüki kebi* (Tafsir).

-duq/-dük// -tuq/-tük affiksli sifatdoshning qo'llanishi keyingi davrlarda o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan bo'lib, bu tillarda hozir ham turli ma'no va vazifalarda faol qo'llanadi. O'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda XV asrdan boshlab bu sifatdosh deyarli qo'llanmagan.

127-§. -gan/-gän// -qan/-kän affiksli sifatdosh O'rxun-Enasoy yodnomalarida uchramaydi, qadimgi turkiy tili yodgorliklarida

esa bu affiks *er-* fe'ligagina qo'shilgan (*er+kān*).

-g'an/-gān// -qan/-kān affiksli sifatdoshning yozma manbalarda aks etishi XI asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan, shu davr yodgorliklari "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ancha keng iste'molda bo'lgan. Lekin bu davrda ushbu sifatdoshning vazifasi chegarali bo'lib, asosan, aniqlovchi vazifasida qo'llangan. Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asr tilida bu sifatdosh asosan shaxs yoki predmetning doimiy belgisini ko'rsatuvchi "umumzamon" ma'nosida qo'llangan. Masalan: *Kūlgān er* (MK) — "doim kuladigan odam". *Ozg'an at* (MK) — "tez chopadigan, o'zadigan ot". *Bu ār ol sōz unūtg'an* (MK) — "bu odam doim so'zini unutadigan". *Ol evin bāzātān ol* (MK) — "u doim uyini bezatadigan".

Keyingi davrlarda qipchoq va qarluq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida bu shakl o'tgan zamon sifatdoshi sifatida shakllanib, qo'llanishi yana ham faollashgan, ma'no va vazifalari ham kengaygan. Ma'lumki, hozir ushbu tillarda bu shakl o'tgan zamon sifatdoshining asosiy ko'rsatkichi sifatida keng qo'llanadi. O'zbek tilida bu sifatdoshning qo'llanishi faollashgach, o'tgan zamon sifatdoshining boshqa shakllari iste'moldan chiqqan yoki vazifasi chegaralangan. Ya'ni, o'zbek tilida, yuqorida aytilganidek, XV asrdan boshlab o'tgan zamon sifatdoshining *-duq/-dūk// -tuq/-tūk* affiksli shakli deyarli qo'llanmagan, *-mish/-mish* affiksli shaklning esa vazifasi chegaralangan.

-g'an/-gān// -qan/-kān affiksli sifatdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Shaxsning yoki narsaning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatib, aniqlovchi yoki ega vazifasida keladi: *Qatḥq agg'an suv kōprūklār yīqar* (XSH). *Vafā qīlg'an kishilārgā vafā qīl* (MN). *Olturg'an yeri yaman erdi* (Sh.tar.). *Ashuqqan kōp tayīlur, kōp tayīlg'an kōp yīqīlur* (Navoiy, MQ). *Sōz erūr she'rgā ravnaq bergān* (SHN).

2. Egalik, ko'plik shaklida qo'llanadi: *La'lig'a jān bergānim g'am tag'ında ne fayda* (Atoiy). *Mubalag'a qīlg'anıñ ne yergā yetkāy* (Navoiy, MQ). *Vay kim, aḥbablar, barg'anımız behudadur* (Furqat).

Bu sizni keltürgäniñiz bizgä yaramas (QR). Bizdin burun türkiy tārīx aytqanlar arabiy lug'atlarnı qoshub tururlar (Sh.tar.).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Yalg'an sözlägäñniñ jāzası bu turur (QR). Tüshtä kergäñin Og'uz qag'ang'a bildürdi (O'N). Ātayi hālıdın sorg'ang'a aytnı (Atoiy). Qorqqanıñdın rastnı aytdı (Sh.tar.). Kelgäñindä dilrabā, nāgāh aqsham ketmäg'il (Muqimiy).*

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Suv tartqan üchün ijrāsın beräyin (QR). Bu sözni eshitkändin soñ elgä kishilär yıbardı (Sh.tar.). Tartıq tartıqandın soñra buyurdum (BN). Gavhar balchıqqa tushkän bilä qımmatı ushalmas va öz bahasıdın qalmas (Navoiy, MQ). Mastlar üchkän kabi ul yerdä xushıdın ketār (Muqimiy).*

128-§. O'tgan zamon sifatdoshini yasovchi *-an/-än* affiksi *-g'an/-gän //* *-qan /-kän* affiksining fonetik o'zgargan ko'rinishini tashkil etadi.

-an/-en affiksli sifatdosh eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi, vazifasi ham chegaralangan. XV asrdan keyingi davrlarda ayrim she'riy asarlarda uchraydi. Masalan: *özgä yerä baran yag'mur andaq suv bolur (Tafsir). Shahinshāh Jani bek xāng'a yetän siz (XSH). Sensiz kechirän umrdın, ey dost, ne hasil (Lutfiy). Āre, Yusufnı sevānlār band-u zindān ārzular (Atoiy). Bemārlikni kop kerän āxir bolur tabib (Munis). Sayr edāndä bir kuni raftārıñ olmışdı qul (Furqat).*

-an/-än affiksli sifatdosh tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarda hozir ham faol qo'llanadi. Bu sifatdoshning o'g'uzlar tiliga xos ekanligi haqida Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan (MK, I tom, 69-bet).

Hozirgi va kelasi zamon ma'nosidagi sifatdosh shakllari

129-§. *-r* (undoshdan keyin: *-ar/-är //* *-ur -ür*) affiksli shakl turkiy tillarda qadimdan qo'llanib kelayotgan hozirgi-kelasi zamon sifatdoshini tashkil etadi. XV asrdan oldingi davrlarga oid yodgorliklarda unli bilan tugagan fe'llarga bu affiks *yur/yür* shaklida ham qo'shilgan, ya'ni, *bashlar (bashla+r), sözlär (sözlä+r)* fe'lla-

ri *bashlayür* (*bashla+yür*), *sözläyür* (*sözlä+yür*) shaklida ham qo'llangan. Undosh bilan tugagan ayrim fe'llarga ba'zan *-ır/-ir* shaklida ham qo'shilgan, ya'ni *qalur* (*qal+ur*), *bilür* (*bil+ür*) shakli o'rnida *qalur* (*qal+ır*), *bilir* (*bil+ir*) shakli ham qo'llangan.

-r affiksli sifatdoshning bo'lishsiz shakli *-maz /-máz //* *-mas /-mäs* affiksi bilan hosil bo'ladi: *barmaz //* *barmas*, *kelmáz //* *kelmäs* kabi. Yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida bu affiksning jarangli [z] undoshi bilan keluvchi *-maz /-máz* shakllari qo'llangan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida faqat shu shakl iste'molda bo'lgan. XI—XIV asrlarga oid ko'pchilik yodgorliklarda *-maz /-máz* va *-mas /-mäs* shakllari yonma-yon qo'llanavergan. Bu affiksning *-maz /-mez* shaklida qo'llanishi keyingi davrlarda asosan o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan. O'zbek va boshqa ko'pchilik tillarda esa XV asrdan boshlab jarangsiz [s] undoshi bilan keluvchi *-mas /-mäs* shakllari ishlatilgan.

-maz /-máz // *mas /-mäs* ikki mustaqil affiksning birikuvidan tashkil topgan qo'shma affiksdir: *-ma/-mä* — bo'lishsizlik affiksi; *-z/-s* — hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi ko'rsatkichi *-r* ning fonetik o'zgargan ko'rinishidir, ya'ni bu affiks qadimda *-mar /-mär* (< *-ma+r /-mä+r*) ko'rinishida qo'llangan bo'lib, keyinchalik *-maz /-máz*, so'ng *mas /-mäs* shakliga o'tgan: *-mar /-mär* > *-maz /-máz* > *mas /-mäs*.

Bu affiksning *-mar /-mär* ko'rinishi tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bu tillarda hozir ham qo'llanadi. Lekin ushbu tillarda ham bu shakl faqat fe'lining tuslanuvchi shakli sifatida qo'llanib, hozirgi-kelasi zamon fe'lini tashkil etadi: *barmar-men // barmarım // barmarın*, *barmar-sen / barmarsın*, *barmar-miz // barmarız // barmarıs // barmar-sız // barmarsınız* kabi. Hozirgi-kelasi zamon fe'li affiksining *-mar /-mär* ko'rinishida qo'llanishi Tojikistonda yashovchi o'zbek qarluqlari nutqida ham saqlangan.

-r affiksli sifatdoshning eski o'zbek tilida qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Aniqlovchi vazifasida qo'llanib, shaxsning yoki narsaning harakati yoki holati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Sendin*

kezlär, yashurur sözümüz yoq (QR). Bilmäs kishilärgä agar ul äri körünür (Lutfiy). Aytur sözni ayt, aytmas sozdin qayt (Navoiy, MQ). Yer-suvni bilür kishilär arzg'a yetkürdilär (BN).

2. Egalik shaklida qo'llanadi: *Jahānda sendin özgä yoq tilärim* (XSH). *Lek mumkin durur dava qilurum // sa'y etib hajatin ravä qilurum* (Navoiy, SS). *Astrabadnıñ shahrig'a bandanın barurı hajat bolmag'ay* (Navoiy, Msh).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Meniñ sahmımdın qacharnıñ arvahı uchar* (Yaqiniy). *Maryam og'ul kötürüb kelürin kördilär* (QR). *Kabulg'a ne yol bilä barurumuznı kenäshtük* (BN). *Oq atarg'a qararsız chaphı* (Navoiy, SS). *Keñlüm küyardın senä men pand berür-men* (Atoiy). *Bitigchi bitärdä yanılsa qolı // oqug'lı oqurda ojarur anı* (XSH).

4. Ko'makhilar bilan qo'llanadi: *Olturur üchün qabil yer edi* (BN). *Ichkäy-siz anı tamam suvsız täva ichär kabi* (Tafsir). *Hajr oqın janıma sen atma tan atmasdın burun* (Navoiy, G'S). *Azaqdın tutmazumdın oñ qul alg'ay* (XSH).

130-§. -g'u /-gü //-qu -kü affiksli shakl ham turkiy tillarda qadimdan qo'llanib kelayotgan sifatdosh shakllaridan biridir. Lekin ushbu shaklning iste'mol doirasi qadimgi davrlardanoq turkiy tillarning ma'lum guruhi bilan chegaralangan. Masalan, bu shakl qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha faol iste'molda bo'lgani holda O'rxun-Enasoy yodgorliklarida deyarli uchramaydi. O'g'uz guruhidagi turkiy tillarga oid yodgorliklarda ham qayd qilinmagan, bu tillarning ko'pchiligida hozir ham qo'llanmaydi. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, bu shakl tarixan qarluq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lgan. Bu fikrni Mahmud Koshg'ariyning ma'lumoti ham tasdiqlaydi. Uning ko'rsatishicha, XI asrda -g'u /-gü //-qu -kü affiksli shakl chigil, yag'mo, tuxsi, arg'u, uyg'ur va boshqa turklar tilida qo'llangan bo'lib, o'g'uz, qipchoq, bajanak, bulg'orlar tilida bu shakl o'rnida -asi/-äsi affiksli shakl qo'llangan (MK, II tom, 71—73-betlar).

-g'u /-gü //-qu -kü affiksli sifatdosh eski o'zbek tilida ham faol iste'molda bo'lgan. Lekin XV asrdan boshlab uning vazifasi

chegaralangan bo'lib, asosan kelasi zamon fe'li sifatida qo'llangan.

-g'u /-gü //-qu -kü affiksli sifatdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Aniqllovchi vazifasida qo'llanib, narsa-buyumning vazifasi bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Maryamniy qarm achdi, yegü narsa tiledi* (Tafsir). *Hech urushg'u yarag'ları qalmadı* (QR). *Kelgü yazuqlarını sen yarlıqag'ıl* (NF). *Tüzüb yettilär av avlag'ı yergä* (XSH).

2. Egalik, ko'plik shaklida qo'llanadi: *Qorqqusı artuq bolsun* (Tafsir). *Ne qılg'usı bilmäs boldı ersä, ...* (NF). *Yoqalg'ular qamug'ları yoqalg'ay* (XSH).

3. Kelishiklar bilan turlanadi: *Qayda barg'usını bilmägäylär* (Tafsir). *Yüzünj körgügä älam xalqı mushtaq* (XSH). *Qarı bolg'umdan meniñ kag'adlug'um yoq turur* (O'N). *Jürügüdə, sog'urg'uda aña er turur* (O'N).

O'rin-payt kelishigidagi -g'u/-gü affiksli sifatdoshga *turur* holat fe'li qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi -g'uda+turur shakli hozirgi zamon fe'li ma'nosini ifodalaydi. Bu shakl "O'g'uznoma"da uchraydi: *Kördi kim, erkäk bəri cherikniñ tapuqlarında yürügüdə turur*.

4. Ko'makchilar bilan qo'llanadi: *Musam sınag'u uchun üçägün kemi üsküngä keldilər* (Tafsir). *Davudm umidsiz qılg'u üçün ketmädi* (QR). *Qalıqa achg'unğun soñ kel Ordug'a deb dedi* (O'N).

5. -g'u /-gü //-qu -kü affiksli sifatdoshga -luq/-lük //-lug' /-lug, -sız/-süz affikslari qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi -g'u+lug, -g'u+sız shakllari ma'no va vazifasiga ko'ra sifatga yaqin turadi: *Ul barg'ulug' bir yurt turur* (O'N). *Kechälär shamg'a ehtiyaj bolg'uluq ish bolsa, ...* (BN). *Tälim kördüm sıfat qılg'usız* (QR). *Tarlag'usız bir yazı yer erdi* (O'N).

131-§. -g'uchi /-güchi //-quchi /-küchi affiksli shakl -g'u /-gü //-qu -kü affiksli sifatdoshga shaxs otini yasovchi -chi/-chi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Shuning uchun ham -g'uchi /-güchi //-quchi /-küchi affiksli sifatdoshlarda fe'llik xususiyati

kuchsizlangan bo'lib, ot turkumiga yaqin turadi.

-g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksli sifatdosh aniqlovchi vazifasida qo'llanganda shaxs yoki narsaning harakati bilan bog'liq bo'lgan belgisini ko'rsatadi: *Oshul tag' qazg'uchi Farhadni kersin* (XSH). *Quyashnuy esiz kezni qaytarg'uchi qudrati bar* (QR). *Men kezg'uchi qulnuy tururin siz sorar-siz* (Lutfiy). *Seni vasf etküchi tili läl keräk* (SHN).

-g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksli sifatdosh mustaqil qo'llanib, ega vazifasida kelganda hamda egalik va kelishik shaklida qo'llanganda shaxs oti ma'nosini ifodalaydi (qarang: 45-§).

-g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksli sifatdosh kesim vazifasida qo'llanganda ham fe'llik xususiyati kuchsizlangan bo'lib, ot turkumiga yaqin turadi, ya'ni bunday kesimlar ot kesim xarakterida bo'lib, grammatik zamon ma'nosiga ega bo'lmaydi. Masalan: *Men sizgä andın qorqutg'uchi-men* (Tafsir). *Biz anı saqlag'uchi-miz* (QR). *Köz üstidä jan alg'uchıdur häli-yu qāshı* (Lutfiy).

Hozirgi o'zbek tilidagi sifatdosh yasovchi -(u)vchi affiksi -g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksining fonetik o'zgargan shaklidir.

-g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksli sifatdosh qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda ancha faol qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodgorliklarining ayrimlaridagina uchraydi. Bu sifatdosh ham -g'u /-gü // -qu / -kü affiksli sifatdosh kabi tarixan qarluq guruhidagi turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tiliga xos bo'lib, o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga oid yozuv yodgorliklarida uchramaydi, bu tillarda hozir ham qo'llanmaydi. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asrda -g'uchi /-güchi // -quchi/ -küchi affiksli shakl chigil, qashqar, arg'u, barsag'an, uyg'ur va Yuqori Chingacha bo'lgan turklar tiliga xos bo'lib, o'g'uz, qipchoq, yag'mo, ug'roq, suvorin, bajanak, to ruslargacha bo'lgan turklar tilida bu shakl o'rinda -dachi /-dächi // -tachı/-tächi affiksi bilan hosil bo'luvchi *bardachi*, *keldächi* turidagi shakl qo'llangan (MK, II tom, 53-56, 194, 342, 369, 414-betlar; III tom, 328-bet).

132-§. -dachi /-dächi // -tachı/-tächi, -g'lı/-gli affiksli sifat-

doshlar, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos bo'lib, ularning qo'llanishi asosan XIV asr oxirlarigacha davom etgan.

-dachi /-dächi // *-tachi/-tächi* affiksli sifatdosh O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha faol qo'llangan. XI—XIV asrlar davomida uning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, ayrim manbalarda qo'llangan.

Bu sifatdosh ma'no va vazifalariga ko'ra *-g'uchi /-güchi //* *-quchi /-küchi* affiksli sifatdoshga o'xshaydi. Qiyoslang: *Keldächi gunahlarni avf qilg'ay* (Tafsir). *Bir nimärsäni men qıldachu-men* (Tafsir). *Men seniñ tərüttächiñ, yarattachuñ-men* (Tafsir).

-g'li/-gli affiksli sifatdosh qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ancha keng qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodnomalarida uchramaydi. Uning ko'p qo'llanishi XI—XII asrlarda ham davom etgan, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ham ko'pchiligida qo'llangan.

Bu sifatdosh ma'no va vazifalariga ko'ra *-g'uchi /-güchi //* *-quchi /-küchi*, *-dachi /-dächi //* *-tachi/-tächi* affiksli sifatdoshlarga o'xshaydi. Masalan: *Mum ma bichigli tarig'chi qam* (XSH). *Menä rahm qilg'li kishi yoq* (QR). *Tüshindä kordi kim, keligli keldi* (NF). *Aya, soñ keligli, dua qil aña* (XSH).

133-§. *-adurg'an /-edürgän //* *-aturg'an/-etürgän*, *-ası/-esi*, *-g'ur/-gür* affikslari bilan hosil bo'luvchi sifatdoshlar qadimgi turkiy yodgorliklarda uchramaydi, eski o'zbek tilida ham kam qo'llangan.

-adurg'an /-edürgän // *-aturg'an/-ätürgän* affiksli sifatdosh XIII asrdan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda uchraydi: *Ul siz yeyäturg'an taamlardın bizgä taqı ızın* (QR). *Meni shayda qıladurg'an bu köñüldür, bu köñül //* *här-u rasvâ qıladurg'an bu köñüldür, bu köñül* (Lutfiy). *Kabuldın küch kelädurgän jihatıdın Sultang'a qoshula almaydurlar* (BN). *Muvajjah sozläydürgändä arasında sozi parishan bolur erdi* (Navoiy, MN). *Barchanıñ baraturg'an yurtıg'a ketdi* (Sh.tar.). *Xan siyasat qılaturg'an boldı* (SHN).

-adurg'an /-edürgän // *-aturg'an/-etürgän* affiksi tuzilishi

jihtadan murakkab: *-a/-ä(y)* — ravishdosh yasovchi affiks; *-dur/-dür* — holat fe'li (*tur-*)ning fonetik o'zgargan shakli; *-g'an/-gän* — o'tgan zamon sifatdoshi ko'rsatkichi (*-a+dur+g'an*). Hozirgi o'zbek tilida bu affiks *-adigan* (*ydigan*) shaklida qo'llanadi (*bar+adigan, ishlä+ydigan* kabi).

-asi/-äsi affiksli sifatdosh XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Hech yer qalmadı ayaqın urası* (Tafsir). *Tilämäz erdi andın oñ yegäsi* (XSH). *Keläsi mehnat tashvishi bilän...* (Saroyni).

Bu sifatdosh tarixan o'g'uz va qipchoq guruhidagi turkiy til-larga xos bo'lgan. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy ham ma'lumot bergan (MK, II tom, 71–73-betlar).

Eski o'zbek tilida *-g'ur/-gür* affiksli sifatdoshning qo'llanishi juda ham chegarali bo'lib, ba'zi asarlardagina uchraydi: *Bu toymag'ur közümgä turur körmägän kibi* (Lutfiy). *Ey köki kesilgür, sen yazılarda öz bashın bilän ulg'ayg'an-sen* (Amiriy). *Otqa tüshkür bu köñüldür Lutfiynı xär äylägen* (Lutfiy). *Tilär-men, körmäsäm ul bolmag'ırnı* (Munis).

-g'ur/-gür affiksli shaklni sifatdosh guruhiga shartli ravishda kiritish mumkin. Bu shaklda fe'llik belgilari kuchsizlanib, sifatga yaqinlashgan. Ma'no jihatdan hozirgi o'zbek tilidagi *sezgir, chopqir, keskir, o'tkir* kabi sifatlarga o'xshaydi.

Ravishdosh shakllari

134-§. Ravishdosh shaklidagi fe'l boshqa fe'lga, asosan, tuslanuvchi fe'lga bog'lanib keladi va o'zi bog'langan fe'ldan anglashilgan ish-harakatning belgisini, bajarilish holatini bildiradi. Shuning uchun ham ravishdosh shaklidagi fe'l gapda hol vazifasida keladi va o'zi bog'lanib kelgan fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishidagi holat, sabab, payt, maqsad kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shu bilan birga, ravishdoshning birlamchi (sodda) shakllari ergash gapning kesimi vazifasida ham keladi, fe'l zamonlarini hosil qilishda ishtirok etadi, ko'makchi fe'llar bilan birikib turli ma'nodagi birikmalarni hosil qiladi va hokazo. Ravishdoshda

zamon ma'nosini nisbiy, ya'ni ravishdosh shakli mustaqil holda zamon ma'nosini ifodalamaydi.

Ravishdosh shaklini yasovchi affikslar eski o'zbek tilida ham tuzilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) **sodda affikslar**. -b, -a/-ä, -u/-ü affikslari shu guruhni tashkil etadi. Bu affikslar bilan yasaluvchi shakllarni ravishdoshning **birlamchi shakllari** deb atash mumkin; 2) **qo'shma affikslar**. Bu guruhni quyidagi affikslar tashkil etadi: -ban/-bän, -may/-mäy (<mayın / -mäyin<madın / -mädin), g'alı/-gäli // -qah /-käli, -g'ach /-gäch // qach /-käch, -g'uncha /-günchä // -quncha /-künchä, -mishcha /-mishchä, -duqcha /-dükchä, -g'anča /-gänchä. Bu affikslar bilan yasaluvchi shakllarni qulaylik uchun shartli ravishda ravishdoshning **murakkab shakllari** deb atash mumkin.

135-§. -b (undoshdan keyin: -ib /-ib // -ub -üb) affiksli ravishdosh. XIX asrga oid ayrim manbalarda unli bilan tugagan fe'llarga bu affiks ba'zan *yub /yüb* shaklida ham qo'shilgan, ya'ni odatdagi *bashlab* (bashla+b), *sözläb* (sözlä+b) o'rnida *bashlayub* (bashla+yub), *sözläyüb* (sözlä+yüb) shakli qo'llangan. Masalan: *Bag'layub qāsh yāsına har dam nishān äylär közün* (Furqat). *Sachib qarzi qavala, pul ketärib istäyüb mansab* (Muqimiy). Bu shakl XIV asr yodgorligi "Qissasi Rabg'uziy"da ham uchraydi: *Munuñ ash-etmägin yeyüb, ...* (QR).

Unli bilan tugagan fe'llarga bu ravishdosh affiksining *yub /yüb* shaklida qo'shilishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir ham bu tillarning ko'pchiligida turli fonetik ko'rinishda ishlatiladi.

-b affiksli ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. O'zi bog'lanib kelgan fe'l ifodalagan ish-harakatning bajari-lish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan u bog'lanib kelgan fe'l (ya'ni keyingi fe'l) ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi: *Agar bermäsän, biz*

kirib, tartib chiqarur-biz (QR). Tutub ul shakar erindin yer opti (XSH). Buyurdilar kim, hujrasin buzub, tufrag'in xanaqahdin tashqaru tashlasun (Navoiy, MN). Pastda qol bag'lab salam qildim (Furqat);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. Bunda har ikkala ish-harakat ham odatda davomli bo'ladi: *Elini yuzina urub yig'layur erdi (QR). Eshittim, anda yig'lab ah urur-sen (DN). Chiqtilar qorg'anig'a chapqullashib (SHN). G'azallarimni oqur Zuhra korguzub ahang (Munis).*

-b affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat takrorlanuvchi, davomli bo'ladi: *Kuyub-kuyub ichin ishq oti ortar (XSH). Bir-ikki oq otub-otub tushti (BN). Olturar-siz bexiradlar bazmida oynab-kulub (Furqat).*

2. -b affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasini bajaruvchi fe'llar qo'shilib, ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l anglatgan ish-harakatning boshlanishi, tugallanganligi, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Tort min er atlanib yetib keldi (QR). Ati muz tag' ichin qachub ketti (O'N). Yaqutdin alib chiqdi (Tafsir). Gulbandin ayrilib qaldim (Furqat). Singakni tilin uzub aldi (QR). Yekka Olang kelib tushtuk (BN). Barchasini tordin chiqarib tashladilar (TN). Qolin bag'lab qoydi (Sh.tar.). Ozum komak berib, yurtum alib berur-men (Sh.turk). Elchilariga berib yibardi (O'N). Ko'ul tilagandek javab alib bard (Navoiy, Msh). Otillar uyula ki, ayub bolmas (SHN). Fikr birla tutub turdi bu bashni (XSH). Tommizni kiyib, rozimizni yeb yurugaylar (BN).*

3. Ravishdoshning -b affiksli shakli bog'lovchilik vazifasini ham bajaradi, ya'ni gapda uyushib kelgan fe'llarning oldingisi (yoki oldingilari) shu ravishdosh shaklida kelib, uyushiq bo'laklar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi: *Bu yalg'anchilar meni tutub, ag'uzimg'a qan sirtub, sena kelturdilar (QR). Siz karam qilib, meni*

ma'zur tutuq (Navoiy, Msh). *Elni bir panah yerdä qoyub, özüm yayaq bolub, bir pushtag'a chiqib, qaravulluq qıldım* (BN). *Kechä köchüb, kunduz yaturlar* (Sh.turk). *Ahli fasaddın көр kishini atrafig'a yig'nab, Buxārādın kelib, Manqitg'a kirdi* (FI).

-b affiksli ravishdosh shaklidagi *bol-* (bolub) fe'li asosan bog'lovchi vazifasida qo'llanadi: *Ul sababdın ajiz bolub, darmandın qalurlar* (Tafsir). *Bolub Majnun bikin shaydā, parishānhāl bolur Layli* (Sakkokiy). *Säg'-u salāmat bolub, alam ahlig'a kāmran bolg'ay-siz* (Navoiy, Msh). *Sayyād xeshligin bolub, qasd qıldı kim, ...* (TN).

Hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda ham -b affiksli ravishdosh bog'lovchi vazifasida keng qo'llanadi va bu hol uning asosiy vazifalaridan birini tashkil etadi. Shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar bu shaklni "biriktiruvchi ravishdosh" yoki "bog'lovchi ravishdosh" deb ataydilar.

136-§. -a /-ä (unlidan keyin: y) affiksli shakl ham turkiy tillarda qadimdan faol qo'llanib kelayotgan ravishdosh shakli bo'lib, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida qo'llanadi.

Bu ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakatdan so'ng keyingi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning tezlik bilan bajarilishi ko'rsatiladi: *Yerindin tura keldi* (Tafsir). *Shavur ura qopti* (XSH). *Ibrahim kora kaldi* (QR). *Qamushnıñ ichinā yügürä kirdi* (Sh.turk);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. -a/-ä affiksli ravishdosh bu ma'nosi bilan -b affiksli ravishdoshga o'xshaydi. Qiyoslang: *Bu yanlig' aysh etä xush otrur erkän* (XSH). *Yüzündin emdi aña äshnā tiläy keldim* (Lutfiy). *Ne bolg'ay, gar nishat-u ayshi shad-u xush külä kelsän* (Sakkokiy). *Qanbar Ali beg qıchqıra ayttı kim, ...* (BN).

-a/-ā affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi: *Takrar ura-ura yad qıldı* (Tafsir). *Firaq otina yana-yana keldim* (Lutfiy). *Tamshiy-tamshiy ani qilay nosh* (Navoiy, ML). *Bara-kela xānni barin qıldılar* (BN). *Istāy-istāy baru bum ichrā seni, telba koñul, tutmam āram-u qarār* (Munis).

2. -a/-ā affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning boshlanishi, tugallanganligi, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Tutayın teb, quva chıqtı* (QR). *Kesā bashladı tag'm teshā birlā* (XSH). *Koñul tilegi eshikdin qachan kirā kelgāy?* (Saro'yi). *Yūriy berij, shāyad qutulğ'ay-siz* (BN). *Dardıg'a chara eylāy alur-men* (Navoiy, SS). *Yer tūshā yazdı tag'lar sınib* (Tafsir). *Yol bashında tura qaldı Mirza* (SHN). *Aqam kelib, meni ala korsün* (Sh.tar.). *Ulug'-kichik baqa turdılar* (Tafsir).

137-§. -u/-ū (unidan keyin *yu/ yū*) affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid manbalarda ham ancha keng qo'llangan. Keyingi davrlarda bu shakl arxaiklashgan bo'lib, ba'zi asarlardagina uchraydi.

Bu ravishdoshning qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1. Bu ravishdosh ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakatdan so'ng keyingi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning tezlik bilan bajarilishi ko'rsatiladi: *Yaxuda bu sozni eshitib, uru qopdı* (QR). *Bu ulamalar arasıdn bir narasida og'lan uru qopdı* (NF);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi: *Yusuf yg'layu atasına keldi* (QR). *Tana'umlar qılu kün kechrür erkān* (XSH).

Ag'zıñmı tiläb, tapmayu boldum adam, ey jän (Lutfiy). *Tamāshā eyläyü bolsun xirāmıñ* (Navoiy, FSH). *Tishleyü sen ham ötär-sen emdi qalg'anın* (Huvaydo).

-u/-ü affiksli ravishdosh shaklidagi fe'l takroriy yoki juft so'z shaklida qo'llanganda ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi: *Ul tag'g'a uru-uru erir* (Tafsir). *Sizlärni qıynayu-qıynayu öltürür-men* (QR). *Kelür har hafta tez yügrü-yügrü* (XSH).

Bu kabi juft so'zlar tarkibidagi qismlarning biri -a/-ä, ikkinchisi -u/-ü affiksli ravishdosh shaklida bo'lishi ham mumkin: *Külä-oyñayu andın tebrädilär* (XSH). *Küle-oyñayu ichsünlär bu ashāb* (MN).

2. -u/-u affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib, yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning boshlanishi, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi ma'nolar ifodalanadi: *Ismāil Ibrāhim soñıncha baru bashladı* (QR). *Meni munda qozmañ, eltü berıñ* (Tafsir). *Qıñchlarmı alu barnıñ* (NF). *Bir qoy alu kelgäymiz* (QR). *Köklär kesäk-kesäk bolu yazdı* (Tafsir). *Anı alu kirdilär* (QR). *Bu zāri qılğ'anımnı eshitü tursañ* (XSH). *Lotmı elıñızdın chuqaru körıñ* (QR). *Atlanıb, istäyü çıqdı* (QR).

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, -u/-ü affiksli ravishdosh qo'llanishi, ma'no va vazifalari jihatdan -a/-ä affiksli ravishdoshga o'xshaydi. Shu bilan birga, -u/-ü affiksli ravishdoshning -b affiksli ravishdosh bilan ham vazifadoshlik tomonlari bor. Qiyoslang: *Qamug'lari... qattıg'ün qabarıb, faryad qılu yığ'ladılar* (QR). *Tilänü, sozlashib uzrum qulayın* (XSH). Bu misollarda -ıb/-ıb shaklidagi *qabarıb, sozlashib* ravishdoshlari bilan -u/-ü shaklidagi *faryad qılu, tilänü* ravishdoshlari bir xil ma'no va vazifada qo'llangan.

138-§. -ban/-bän (-ıbän // -ıbän// -uban/ -übän) affiksli ravishdosh. Bu affiks ravishdosh yasovchi -b (-ıb /-ıb // -ub/-üb) affiksigə -an/-en qo'shilishi bilan hosil bo'lgan qo'shma affiksidir: *bashla+ban, ishlä+bän, bar+ıban, kel+ıbän, sor+uban, kör+übän* kabi.

-ban/-bän affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga

xos bo'lib, keyinchalik uning keng qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda davom etgan. Hozir esa bu tillarda ham deyarli qo'llanmaydi. Eski o'zbek tilida bu ravishdoshning iste'mol doirasi ancha chegaralangan bo'lib, she'riy asarlarda qo'llangan, hozir ham ba'zan she'riy asarlarda uchraydi.

-ban/-bān affiksli ravishdosh qo'llanishi, ma'no va vazifalari jihatdan ham -b affiksli sifatdoshga o'xshaydi. Ya'ni:

1. -ban/-bān affiksli ravishdosh shaklidagi fe'llar ham keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatadi. Bunda ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi: *Aql ketibān, Lutfiy-tek devana bolg'um, aqlag'il* (Lutfiy). *Ta an nosh āylābān jandīn kechāy* (Navoiy, LT). *Tārtibān anī senā yetkūrāy* (Bobur). *Āshiq ahlīnī urubān xār qilmaq shunchalar* (Muqimiy);

b) ravishdosh shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi: *Lutfiy yūzidā olturubān kōz yāshī aytur* // *yashung'um etāgīnā, ey qān tokkūchi zālīm* (Lutfiy). *Chah bashīda qoydī bir kishīnī* // *āylābān ahda olturur ishīnī* (Navoiy, SS). *Termiz ūstidā qūlban javlan* // *olturur Saidī Bābāxān* (SHN). *Men anda kōzgā surtub uy bosag'in* // *quchubān yig'ladīm ālam ayag'in* (Furqat).

2. -ban/-bān affiksli ravishdosh shaklidagi fe'lga ko'makchi fe'l yoki ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llar qo'shilib yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning takroriyliги, tugallanganligi kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Dedi: fursat otubān baradur* (SHN). *Dedi: xān ham yetishibān kelādūr* (SHN). *Qal'asig'a yetibān turdilar* (SHN). *Biz alarnī isitibān qoyduq* // *ot qashīda isilibān qoyduq* (SHN).

3. -ban/-bān affiksli ravishdosh bog'lovchilik vazifasini ham bajaradi, ya'ni gapda uyushib kelgan fe'llarning oldingisi shu ravishdosh shaklida kelib, uyushiq bo'laklar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi: *Bāribān piri kardān qāshīg'a* // *hālīm āylāgāy*

ayān qāshigʻa (Navoiy, SS). *Bārībān anı keltürdüm andın* // *hāsılān anı yetürdüm andın* (SHN).

139-§. *-b, -a, /-ä, -u/-ü, -ban/-bān* affiksli ravishdoshlar uchun boʻlishsizlik koʻrsatkichi umumiy, yaʼni bularning boʻlishsizlik maʼnosini ifodalash uchun *-madın/-mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy* affikslari bilan hosil boʻluvchi shakllar qoʻllangan. Bular bir affiksning turli koʻrinishlari boʻlib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Bulardan *-madın/-mädin* affiksi qadimiy boʻlib, keyinchalik *-mayın/-mäyin* shakliga oʻtgan. Soʻng *-mayın/-mäyin* tarkibidan *-ın/-in* tushib qolishi natijasida *-may/-mäy* affiksi yuzaga kelgan: *-madın/-mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy*.

Ravishdoshning *-madın/-mädin, -mayın/-mäyin, -may/-mäy* affikslari bilan hosil boʻluvchi boʻlishsiz shakllari maʼnosi va vazifalari boʻyicha ham bir guruhni tashkil etadi. Bu shakllar qoʻllanish davrlari yoki uslubiy jihatdan oʻzaro farqlanadi. Yaʼni:

1. *-madın/-mädin* affiksli shakl turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlariga xos boʻlgan. Masalan, Oʻrxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklari hamda XI—XII asr yodgorliklari “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻatit-turk” va “Hibatul haqoyiq” asarlarida *-b, -a/-ä, -u/-ü, -ban/-bān* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizligi uchun shu shakl qoʻllangan. Bu manbalarda *-madın/-mädin* affiksi *-matın/-mätin, -matı/-māti, madı/-mädi* shakllarida ham ishlatilgan.

-madın/-mädin affiksli shakl *-b, -a, /-ä, -u/-ü, -ban/-bān* affiksli ravishdoshlarning boʻlishsizlik maʼnosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ham koʻpchiligida qoʻllangan. Masalan: *Atam sözın tutmadın, kemigä kirmädin suvgʻa gʻarqa boldum* (Tafsir). *Anja agʻa bilmädin qazuqlar yändılar* (QR). *Ijazat tilämädin sarâyqa kirdi* (NF). *Ravān sozlämädin indi atundın* (XSH).

XIV asr oxirlaridan *-may/-mäy, -mayın/-mäyin* affiksli shakllarning qoʻllanishi faollashgach, oʻzbek va boshqa koʻpchilik turkiy tillarda *-madın/-mädin* affiksli shakl isteʼmoldan chiqqan.

2. *-mayın/-mäyin* affiksli shaklning yozuv yodgorliklarda

qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu davrda ushbu shaklning qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, ayrim manbalarda uchraydi: *Kök jallug' erkäk bəri yürümäyin turdı* (O'N). *Anadın tug'g'an saatda sut bermeyin obraqqa chulg'ab, ... QR*. *Kishi emgätmäyin tınsa tapug'dın, ... (XSH)*. *Ranj chekmäyin ganj bolmas* (Saroyi).

O'zbek tilida XV asrdan boshlab bu shakl asosan she'riy asarlarda qo'llangan: *Haddıñni bilmäyin meni sevdi debän, yazg'ur-mag'ıl* (Lutfiy). *Ishq arä kormäyin jahän közigä // tutmısh olg'ay ölümni ham özigä* (Navoiy, SS). *Almayın anı bu sarı kelmäs* (SHN). *Chaynamayın yegänlär kavshamayın ketärlär* (Gulxaniy). *Vashida jän bermäyin hajrig'a boldum asir* (Munis).

3. -may/-māy affiksli shaklning yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin bu shakl shu davrga oid yodgorliklardan "Muhabbatnoma"dagina qayd qilindi: *Bilür-men kim, sizıñtek bolmay, ey jän // boyunsundum jafäg'a, qul-men, ey jän* (MN).

O'zbek tilida -may/-māy affiksli shakl -b, -a/-ä, -ü/-u, -ban/-bän affiksli ravishdoshlarning bo'lishsizlik ma'nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida XV asrdan faol qo'llana boshlagan. Masalan: *Bardı bermāy sharbat vaslın bu xasta Lutfıyg'a* (Lutfiy). *Sizni kormāy barurg'a ixtiyar yoqluqdın chāra tapmay, becharavār azımat vāqe boldı* (Navoiy, Msh). *Azmını baja keltürmäy, hech ishni bütkärmāy yandı* (BN). *Anı almay beri ul kelgüsi yoq* (SHN). *Tañ atmas tükülmāy sahar chag'ı yulduz* (Munis).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida ham -b (-ib), -a (y) affiksli ravishdoshlarning bo'lishsizligi uchun mana shu -may (-māy) affiksli shakl qo'llanadi. -mayın (-māyın) affiksli shakl esa ba'zan she'riy asarlarda uchraydi.

140-§. -g'alı/-gäli // -qalı/-käli affiksli shakl turkiy tillarda qadimdan qo'llanib kelayotgan ravishdosh shakllaridan birini tashkil etadi: qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarida keng iste'molda bo'lgan, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida mavjud bo'lib, har xil fonetik shakllarda qo'llanadi.

Bu ravishdoshning asosiy vazifasi maqsad ma'nosini ifodalashdir, ya'ni keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni bildiradi. Shuning uchun uni ko'pincha "maqsad ravishdoshi" deb ataydilar. Bu ravishdosh eski o'zbek tilida -g'ah/-gäli // -qah/-käli affiksli ravishdosh maqsad ma'nosidan tashqari quyidagi ma'nolarda ham qo'llangan:

1. Payt ma'nosini ifodalaydi, ya'ni keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning boshlanish vaqtini ko'rsatadi: *Yusuf Kun'āndin chiqg'ali yigirmi yetti yıl bolmış erdi* (QR). *Otlug көзүнни көргәли bag'rim kabāb erür // sizdin ne yashuray, көңүл ishi xarāb erür* (Lutfiy). *otkäli yüz yıl ötübtür emdi // көп el am unutulbutur emdi* (SHN). *Isfandiyār xān yurt ālg'ali bir yıl boldı* (Sh.turk).

Misollardagi *chiqg'ali* fe'li "chiqqandan beri", *körgäli* — "ko'rgandan beri", *otkäli* — "o'tganiga (o'lganiga)", *alg'ali* — "olgandan beri" ma'nosida qo'llangan.

2. Harakat nomi ma'nosida qo'llanadi: *Men unutmish-men sizgā ayg'ali teb, ...* (Tafsir). *Qalmadı sabr etkäli bir zarra imkānım meniñ* (Lutfiy). *Süchük uyuqlag'ali qoyg'ıl, ey gadā, bizni* (Atoiy). *Öz aybını fash etkäli til uzatur, bil* (Navoiy, MQ). *Kishini etkäli qoymaydurlar* (BN).

Bu misollarda *ayg'ali* fe'li "aytishni", *sabr etkäli* — "sabr qilishga (sabr qilish uchun)", *uyuqlag'ali* — "uxlashga (uxlagani)", *otkäli* — "o'tishga (o'tgani)" ma'nosini ifodalaydi.

3. -g'ah/-gäli // -qah/-käli affiksli ravishdosh asosida turli birikmalar hosil bo'lib, asosiy ma'noga qo'shimcha tus beriladi: *Saqalın tutub qattıg' tartdı kim, boynı üzgäli tegdi* (QR). *Tam kordilər, egilib tüşkәli turur* (QR). *Ölgäli yetti Atoiy ul qadd-u qāmat üçün* (Atoiy). *Xumār ichrā men ölgäli yetmişām qadah tut menä, saqiya, lab-balab* (Munis).

Misollarning birinchisidagi *üzgäli tegdi* birikmasi "uzila yozdi" ma'nosini ifodalaydi, keyingi misollardagi *egilib tüşkәli turur* birikmasi "yiqilay deb qolgan", *ölgäli yetti* — "o'lish holatiga yetdi", *ölgäli yetmişām* — "o'lish holatiga yetganman" ma'nosida qo'llangan.

-g'ah/-gäli // -qah/-käli affiksli ravishdosh -g'a/-gä // -qa/

-*kā* affiksli sifatdoshga -*h/-li* affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Hozirgi o'zbek tilida bu affiks -*gani* (-*qani/-kani*) shaklida qo'llanadi, uning dastlabki ko'rinishi, ya'ni -*g'ali/-g'ali* // -*qali/-kali* shaklida qo'llanishi ayrim xorazm shevalarida saqlangan.

141-§. -*g'ach/-gäch* // -*qach/-käch* affiksli ravishdosh qadimgi turkiy yodgorliklarda uchramaydi. Uning yozma manbalarda qo'llanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Hozir bu ravishdosh turkiy tillarning ma'lum guruhidagina qo'llanadi.

-*g'ach/-gäch* // -*qach/-käch* affiksli ravishdosh eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi payt ma'nosini ifodalaydi, ya'ni bu ravishdosh ifodalagan ish-harakat tugashi bilan keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat boshlanadi: *Yer epkäch aytu bashladi javābın* (XSH). *Seniñ ātın eshitkäch yerlär epkây* (MN). *Chag'ır eshitkäch achchiq üstindin tedi kim, ...* (Amiriy). *Ikki-üch kün ötkäch, ... ul nāvāhilarğ'a yiberildi* (BN). *Ächilg'ach kelib ertäsi hujrası // qılur jang-u janjal har ertäsi* (Mugimiy).

-*g'ach/-gäch* // -*qach/-käch* affiksi -*g'a/-gä* // -*qa/-kā* hamda -*ch* affikslarining birikuvidan tarkib topgan qo'shma affiksidir. Bulardan -*g'a/-gä* // -*qa/-kā* qismi o'tgan zamon sifatdoshining -*g'an/-gän* // -*qan/-kän* affiksidan, -*ch* qismi *chag'* so'zidan rivojlangan, deb taxmin qilinadi: -*g'an+chag'>-g'a(n)+ch(ag')>-g'a+ch>-g'ach* kabi.

142-§. -*g'uncha/-gunchä* // -*quncha/-künchä* affiksli ravishdosh: *barg'uncha, kelgünchä, tapquncha, ketkünchä* kabi. Bu affiks tarixan -*g'incha/-ginchä* // -*qincha/-kinchä* (*barg'incha, kelginchä, tapqincha, ketkinchä*), -*g'ucha/-güchä* // -*qucha/-küchä* (*barg'ucha, kelgüchä, tapqucha, ketküchä*), -*incha/-inchä* // (*yincha/yinchä*) (*barincha, kelinchä, bashlayincha, sozlāyinchä*) kabi shakllarda ham qo'llangan. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida asosan -*g'incha/-ginchä* // -*qincha/-kinchä* shakllari ishlatilgan.

Yozuv yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha, eski o'zbek tilida bu shakllarning qo'llanishi quyidagicha bo'lgan: XV asrga qadar asosan -*g'incha/-ginchä* // -*qincha/-kinchä* shakllari qo'llangan.

XV asrdan boshlab -g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä shakllari qo'llangan bo'lib, ayrim she'riy asarlarda -g'ucha -güchä// -qucha /-küchä shakllari ham ishlatilgan. -incha -inchä// (yıncha yinchä) shakllari XIII—XIV asrlarga oid ba'zi manbalarda uchraydi.

-g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä affiksli ravishdoshning asosiy ma'nolari quyidagicha:

1. Payt ma'nosini bildiradi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat boshlangunga qadar keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat yuzaga chiqqan bo'ladi yoki shungacha davom etgan bo'ladi: *Biz kelginchä Yusufni bəri yemish (QR). Ey Navaiy, bil ki, tañ atquncha yig'lar har kechä (Navoiy, G'S). Kéz yumub achqucha jarlardin ötüb (SHN). Men barg'uncha yana bir tashmı tayyar qilsun (BN). Barib kelgünchä ötmishdi zamān көр (Furqat).*

2. Qiyoslash ma'nosida qo'llanadi, ya'ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat keyingi fe'l ifodalagan ish-harakat bilan qiyoslanadi va keyingi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilishi ma'qul topiladi: *Qılıch birlä juda bolg'uncha mendin // bashım tandın juda qılmasmu-sen sen? (Lutfiy). Bu söz degünchä öltürsäñ ne bolg'ay? (Navoiy, FSH). Hunar kergil ayb kerginchä zinhar (XSH). Mundaq tiriklik qılg'uncha bir sarı bashımın alıb yitkenim behraq (BN).*

3. Miqdor, daraja kabi ma'nolarni ifodalaydi. -g'uncha/ -günchä // -quncha/ -künchä affiksli ravishdosh bu ma'nosi bilan ravishga yaqin turadi. Masalan: *Küchüm yetkinchä көр qıldım vafalar (MN). On kishigä yetkünchä ash etmish erdi (Tafsir). Yüz achg'ıl, көз seni toyg'uncha көrsün (Lutfiy). Ichidä bir ordu tüshkünchä yer bolg'ay (BN).*

-g'uncha/ -günchä // -quncha -künchä affiksi sifatdosh yasovchi -g'u / -gü // -qu/ -kü affiksiga ravish yasovchi -cha/-chä affiksining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan (-g'ucha/ -güchä // -qucha/ -küchä). Uning tarkibidagi (n) undoshi esa keyinchalik qo'shilgan (-g'u+cha>-g'u+n+cha>-g'uncha).

143-§. -mishcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä, -g'ancha /-gänchä affikslari ham tarkibli bo'lib, sifatdosh yasovchi -mish/

-mish, -duq/-dük, -g'an / -gän affikslariga ravish yasovchi -cha/-chä affiksining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan.

Bu shakllar eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim manbalarda uchraydi: -mishcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä affiksli shakllar XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan, -g'ancha/-gänchä affiksli shakl yozuv yodgorliklarida asosan XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, bu davrda ham ayrim manbalarda uchraydi.

Bu shakllar ma'nosiga ko'ra ham bir guruhni tashkil etadi: payt ma'nosida qo'llanib, ish-harakatning chegarasini ko'rsatadi. Masalan: *Og'lan ulg'aymishcha tün ma uzayur erdi* (QR). *Kishi yetmishchä bu sözni aja sor* (XSH). *Kün keldükinchä benim emgägim arta turur* (QR). *Padshah mutavajjih bolg'ancha ish korünmäydür* (BN). *Ta kelgäninchä äylär bezar, araba qursun* (Muqimiy).

-mishcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä, -g'ancha/-gänchä affiksli ravishdoshlar miqdor, daraja ma'nosida ham qo'llangan bo'lib, bu ma'nosi bilan ravishga yaqin turadi. Qiyoslang: *Küchün yetmishchä kimersänin aybın ächmag'ıl* (QR). *Küchüm yetmishchä kop xizmat qılayın* (MN). *Nechä alduqcha bayag't-tek bolg'ay, hech oksümägäy* (Tafsir). *Bu faqir elkimdin kelgänchä sa'y qıldım* (Navoiy, Msh). *Har yer ayag'im barg'ancha barsam, yaxshıraq bolg'ay* (BN).

-mishcha/-mishchä, -duqcha/-dükchä affiksli shakllar tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bulardan -duqcha/-dükchä affiksli shakl ushbu tillarda hozir ham faol qo'llanadi. -g'ancha/-genchä affiksli shakl qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarning ko'pchiligida, jumladan, o'zbek tilida hozir ham qo'llanadi.

Fe'l tuslanishi

144-§. Fe'lning grammatik belgisi tuslanishdir. Tuslanish esa mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalarini o'z ichiga oladi. Demak,

tuslanish sistemasidagi fe'l quyidagi morfemalardan iborat bo'ladi: fe'l negizi + mayl yoki zamon ko'rsatkichi + shaxs-son affiksi. Lekin buyruq-istak maylining tuslanishi bundan farq qiladi (qarang: 149-§).

Mayl va zamon

145-§. Turkiy tillarda mayl va zamon: ayniqsa, tarixan, shakl jihatdan o'zaro chegaralanib yetmagan kategoriyalarni tashkil etadi. Bu hol, birinchi navbatda, mayl va zamon kategoriyalarining har biri uchun maxsus affikslarning yo'qligi, mayl va zamon ma'nolarini ifodalash uchun bir vaqtning o'zida ikkita affiksning qator ishlatilmasligi, bir affiksning ham mayl, ham zamon ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilishi bilan izohlanadi. Ya'ni bir shakl, bir tomondan, mayl ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ish-harakatning zamonga munosabatini ko'rsatishi mumkin. Masalan, aniqlik mayli turkumidagi fe'llar ish-harakatning qaysi zamonga xosligini ko'rsatishi jihatdan tasnif qilinadi. Shuningdek, *-sa/-sä* affiksli *alsa* turidagi shakl, bir tomondan, shart maylini tashkil etsa, ikkinchi tomondan, shu maylning hozirgi va kelasi zamon ma'nolarini ifodalaydi. Shuning uchun ham bu shakl shart maylining hozirgi-kelasi zamon shakli hisoblanadi.

Turkiy tillar tarixida mayl bilan zamon o'rtasida semantik jihatdan ham qat'iy chegaralanish bo'lmagan. Bu hol, birinchi navbatda, aniqlik maylidagi kelasi zamon fe'li bilan boshqa mayllar o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasiga aloqador. Ayrim shakllar, bir tomondan, aniqlik mayliga xos bo'lib, kelasi zamon fe'lini tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu shakllar boshqa mayl ma'nosida ham qo'llangan. Masalan, *-g'ay* affiksli *alg'ay-men* turidagi shakl o'zbek tilida ma'lum davrlargacha aniqlik maylining kelasi zamon shakli vazifasini bajarishi bilan birga, buyruq-istak mayli shakllariga xos bo'lgan istak, tilak, iltimos, maslahat, buyruq kabi ma'nolarda ham faol qo'llangan. Keyinchalik bu shaklning ma'nosi chegaralana boshlagan va, nihoyat, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida asosan istak shakli sifatida shakllangan.

Mayl kategoriyasi zamon kategoriyasiga nisbatan keng bo'lib, mayl shakllari zamon ma'nosiga ko'ra guruhlarga bo'linadi. Lekin hamma mayl shakllarida ham grammatik zamon ma'nosi mavjud bo'lavermaydi. Aniqlik maylida har uchala grammatik zamon mavjud, shart maylida zamon ma'nosi nisbiy, buyruq-istak maylida esa grammatik zamon yo'q. Buyruq-istak mayli shakllari hali bajarilmagan yoki nutq paytida mavjud bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatishi jihatdan kelasi zamonga o'xshaydi. Lekin bu grammatik zamon emas.

Eski o'zbek tilidagi fe'l mayllari quyidagi uch turga bo'linadi: *buyruq-istak mayli, shart mayli, aniqlik mayli*.

146-§. Turkiy tillarda fe'l tuslanishi sifatdosh shakllari asosida yuzaga kelgan, ya'ni mayl shakllari ham, zamon shakllari ham sifatdosh shakllari asosida shakllangan (buyruq-istak maylining II va III shaxs shakllari bundan mustasno). Hozirgi turkiy tillarda u yoki bu zamon, yoki mayl guruhiga mansub bo'lgan *almish, alg'an, alar // alur // alir (almas // almaz // almar), ahyor, alayatr (alajatr), alajak* kabi shakllarning asosi sifatdosh ekanligi ma'lum.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida mayl va zamon shakllarining ayrimlarida sifatdoshlik xususiyati sezilmaslik darajaga kelib qolgan, ayrimlarida esa sifatdosh belgisi butunlay tushib qolgan. Masalan, *-di* affiksli *aldim* tarzidagi o'tgan zamon fe'li *-duq* affiksli *alduq* tarzidagi o'tgan zamon sifatdoshi asosida shakllangan bo'lib, hozir bu shaklning sifatdoshlik xususiyati yo'qolgan. *Ala-men* tarzidagi hozirgi (hozirgi-kelasi) zamon fe'li tarkibida ham dastlab sifatdosh ko'rsatkichi bo'lgan, ya'ni bu fe'l dastlab *-a / -ä (y)* affiksli ravishdoshga *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli (turur) qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Keyinchalik *turur* tarkibidagi hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi, so'ng bu shakl tarkibidan I va II shaxslarda *tur-* fe'li butunlay tushib qoladi: *ala turur men (>ala durur men) > alatur-men // aladur-men (>alatu-men // aladu-men) > ala-men* (hozirgi o'zbek tilida: olaman). *Alib-men* tarzidagi o'tgan zamon fe'lining shakllanishi va taraqqiyotida ham xuddi shu jarayon yuz bergan:

alib turur men (>*alib durur men*) > *alibtur-men* // *alibdur-men* (>*alibtu-men* // *alibdu-men*) > *alib-men* (hozirgi o'zbek tilida: *olibman*).

Hozirgi-kelasi zamon shart fe'lining *-sa/-sā* affiksi dastlab *-sar/-sār* ko'rinishida qo'llangan bo'lib, undagi *-r* qismi hozirgi-kelasi zamon sifatdoshining ko'rsatkichidir: *alsar-men* > *alsa-men* > *alsam* (hozirgi o'zbek tilida: *olsam*).

Buyruq-istak maylining I shaxs birlik shakllari *-g'ay* affiksli *alg'ay-men* turidagi shakldan rivojlangan. Masalan: *alg'ay-men* > *alg'ay(m)ın* > *alg'ayın* > *alayın* > *alay* (hozirgi o'zbek tilida: *olay*); *alg'ay-men* > *alg'ayım* > *alayım* > *ahıym* > *ahıym* > *alıım* > *alıım*. *Alg'ay-men* tarzidagi shakl o'z navbatida *alg'a-men* tarzidagi kelasi zamon fe'li asosida shakllangan (*alg'a-men* > *alg'a+y+men* > *alg'-ay-men*). *Alg'a-men* tarzidagi kelasi zamon fe'lining shakllanishida esa *alg'a* tarzidagi hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi asos bo'lgan. Buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik shakllari mana shu *alg'a* tarzidagi sifatdosh asosida shakllangan. Masalan: *alg'a + lı* > *alg'alı* > *alalı* // *alaylı*; *alg'a+h* > *alg'alı + m* > *alg'alım* > *alalım* // *alaylım*; *alg'a+h* > *alg'alı+h* > *alg'alıh* > *alalıh* // *alaylıh* > *alalıh* > *alay(l)ıq* > *alayıq* (hozirgi o'zbek tilida: *olaylik*).

Demak, fe'l mayllari va fe'l zamonlari ma'no va shakl jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi kategoriyalar bo'lib, ularning chegaralanishi, fe'l mayllarining mustaqil grammatik kategoriya sifatida shakllanishi turkiy tillar taraqqiyotining nisbatan keyingi davrlaridan boshlangan va bu jarayon ayrim turkiy tillarda hozir ham davom etmoqda.

Shaxs-son affikslari

147-§. Fe'l mayllari va zamonlarining gapdagi vazifasi shaxs-son affikslari orqali reallashadi. Ya'ni har bir mayl yoki zamon shakli ifodalagan ish-harakat o'zining aniq bajaruvchisiga ega bo'ladi. Ish-harakatning bajaruvchisi esa bir yoki bir necha shaxsdan iborat bo'lishi mumkin. Bu ma'nolar shaxs-son affikslari yordamida ifodalanadi.

Eski o'zbek tilida amalda bo'lgan shaxs-son affikslarini shaklan ikki guruhga bo'lish mumkin: 1) shaxs-son affikslarining to'la shakllari; 2) shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari.

1. Shaxs-son affikslarining to'la shakllari:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-men	-miz, -biz (-muz, vuz)
II shaxs	-sen	-siz (lar)
III shaxs	-	-lar/-lar

2. Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	-m	-q/-k (-uz/-yz//=-iz/-iz)
II shaxs	-	-rijz -rijz// -rijuz /rijyz (-lar/lar)
III shaxs	(-si /si)	-lar /lar (-lari /lari)

Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili asosan o'xshash bo'lib, to'la shakllari bo'yicha ba'zi farqlar bor. Bu farqlar asosan I shaxsning birlik va ko'plik shakllari hamda II shaxsning birlik shakliga aloqador. Ya'ni:

1. Ma'lumki, I shaxs ko'plik affiksi hozirgi o'zbek adabiy tilida (m) undoshi bilan boshlanuvchi *-miz* shaklida ishlatiladi. Eski o'zbek tilida esa bu affiksning (b) undoshi bilan boshlanuvchi *-biz* shakli ham qo'llangan. Qiyoslang: *olur-miz // alur-biz, olmas-miz // almas-biz, olg'ay-miz // alg'ay-biz, olmish-miz // almish-biz, olib-miz // alib-biz, olibdur-miz // alibdur-biz, aladur-miz // aladur-biz* kabi.

2. I va II shaxs birlik affikslari hozirgi o'zbek tilida (a) unlisi bilan *-man*, *-san* tarzida talaffuz qilinadi. Eski o'zbek tilida esa (e) bilan kelgan *-men*, *-sen* shakliga ega bo'lgan. Chunki yozuv yodgorliklarining ko'pchiligida bu affikslar *مين* (yoy) orqali *مين* shaklida yozilgan.

Eski o'zbek tilida I va II shaxs birlik affikslarining to'la shakllari

faqat yumshoq talaffuz qilingan bo'lib (-*men*, -*sen*), singarmonizm qonuniga moslashmaydi (I va II shaxs ko'plik affikslarining to'la shakllari -*miz* (-*biz*), -*siz* ham, aftidan, faqat yumshoq talaffuz qilingan). Shuning uchun shaxs-son affikslarining to'la shakllarini qattiq o'zakli fe'llarda ham, yumshoq o'zakli fe'llarda ham chiziqcha orqali yozish muvofiqdir. Masalan: *alur-men* // *bilür-men*, *alur-sen* // *bilür-sen*, *alur-miz* // *bilür-miz* (*alur-biz* // *bilür-biz*), *alur-siz* // *bilür-siz*; *almas-men* // *bilmäs-men*, *almas-sen* // *bilmäs-sen*, *almas-miz* // *bilmäs-miz* (*almas-biz* // *bilmäs-biz*), *almas-siz* // *bilmäs-siz* kabi.

Buyruq-istak maylida shaxs-son ma'nolarining ifodalanishi butunlay boshqacha xususiyatga ega. Bu maylning ko'pchilik shaxslari uchun, ayniqsa, hozirgi shaxs-son ko'rsatkichlari yo'q bo'lib, bu ma'no mayl shakllari orqali ifodalanadi, ya'ni bir affiks mayl ko'rsatkichi bo'lishi bilan birga, shaxs-son ma'nosini ham bildiradi. Masalan, *olay* (ol+ay) fe'lidagi -ay yoki *ishläy* (ishlä+y) fe'lidagi y, bir tomondan, mayl ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan, I shaxs birlik ma'nosini ifodalaydi, *olsun* (ol+sun) fe'lidagi -sun esa, bir tomondan, mayl ma'nosini ifodalaydi, ikkinchi tomondan, III shaxs birligini bildiradi.

148-§. Shaxs-son affikslari tarixan kishilik olmoshlaridan rivojlangan. Bunda quyidagi jarayonlar yuz bergan: zamon shakllari va mayl shakllarining ham ko'pchiligi, yuqorida aytilganidek, sifat-dosh shakllari asosida shakllangan bo'lib, bularda shaxs-son ma'nolari dastlab ega vazifasida kelgan kishilik olmoshlari orqali ifodalangan. Masalan, -*duq*/-*dük* affiksli sifat-dosh o'tgan zamon fe'li vazifasida qo'llanganda, bu shaklda shaxs-son ma'nolari kishilik olmoshlari orqali quyidagicha ifodalangan: *men alduq* (men oldim), *sen alduq* (sen olding), *ol alduq* (u oldi), *biz alduq* (biz oldik), *siz alduq* (siz oldingiz), *olar alduq* (ular oldilar).

Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotiga ko'ra, bu hol XI asr tilida ham aks etgan. Ya'ni bu davrda o'g'uzlar va qipchoqlarning ayrimlari o'tgan zamon fe'lining -*di*/-*di* affiksini -*duq*/-*dük* shaklida ishlatib, shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun fe'l oldidan kishilik olmoshini keltirganlar, *men ya qurduq* (men yoy qurdim), *biz ya*

qurduq (biz yoy qurdik), *ol kældük* (u keldi), *olar ävgä kirdük* (ular uyga kirdilar) kabi (MK, II tom, 64–65- betlar). Shaxs-son ma'nolarini ifodalashning bu usuli hozir turkman, salar, sarig' ug'uzlar tilida saqlangan.

Keyinchalik kishilik olmoshlari fe'ldan keyin ham keltiriladigan bo'lgan: *men alduq men* (men oldim), *sen alduq sen* (sen olding) kabi. Bunda, shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun kishilik olmoshlarini ikki marta keltirishga zarurat bo'lmay qolgan. Shuning uchun fe'l oldidan kelgan kishilik olmoshlari ko'pincha tushirib qoldiriladigan bo'lib, keyingisi saqlangan va shaxs-son ko'rsatkichi sifatida tasavvur qilingan: *bardug men* (bordim), *bardug sen* (bording) kabi.

Shu tarzda shaxs-son affikslarining to'la shakllari vujudga kelgan. Shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari to'la shakllardan rivojlangan bo'lib, keyinchalik paydo bo'lgan. Qisqargan shakllarning vujudga kelishida fe'l shaklida yuz bergan o'zgarish asosiy rol o'ynagan. Masalan, *-duq/-dük* affiksi o'tgan zamon fe'lining ko'rsatkichi sifatida shakllanib *-di/-di* shakliga aylangach, shaxs-son affiksida ham qisqarish yuz bergan. Ayrim shaxslarda shaxs-son affiksining boshlang'ich tovushi, ayrimlarida esa oxirgi tovushi saqlangan: *alduq men* > *aldu-men* (> *aldu + men*) > *aldim*, *alduq sen* > *aldu+sen* (> *aldu+sen*) > *aldin* > *aldin*. II shaxs ko'pligi II shaxs birlik shakliga qadimgi ko'plik ko'rsatkichi *-(i) z* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *aldin+iz* > *aldiniz*. I shaxs ko'pligi uchun dastlab *aldimiz* tarzidagi shakl qo'llangan. *Aldiq* (berdik) tarzidagi shakl esa keyingi hodisa bo'lib, undagi *-q(-k)* affiksi qadimda ot turkumidagi so'zlardan ko'plik (ikkilik) shaklini yasovchi affiksidir (*dudoq*, *quloq* kabi), uning kishilik olmoshiga aloqasi yo'q.

Zamon va mayl shakllarining boshqa turlarida ham shaxs-son affikslarining shakllanishida shu hol kuzatiladi. Masalan, shart mayli shaklida: *alsar-men* > *alsa-men* > *-alsam*, *alsar-sen* > *alsasen* (> *alsan*) > *alsan*, *alsar-biz* > *alsa-biz* > *alsa-miz* (*alsak*), *alsar-siz* > *alsa-siz* > *alsan+iz* > *alsaniz* (*o'zbekcha* – *olsaniz*.).

Buyruq-istak mayli

149-§. Fe'l mayllarining bu turi adabiyotlarda turlicha nomlanadi. Ayrim mualliflar “buyruq mayli” deb atasa, boshqalari I shaxs shakllarini “istak mayli”, II va III shaxs shakllarini esa “buyruq mayli” nomi bilan ataydilar.

Fe'l mayllarining bu turiga kiruvchi shakllarning har birida ham istak, ham buyruq ma'nolari mavjud. Shu bilan birga, bu shakllarning ayrimlari uchun (xususan I shaxs shakllari uchun) istak ma'nosi, ayrimlari uchun (xususan II shaxs shakllari uchun) buyruq ma'nosi birinchi o'rinda turadi. III shaxs shakllariga esa istak ma'nosi ham, buyruq ma'nosi ham xos. Shuning uchun bu shakllarni bir guruhga birlashtirib, umumiy nom bilan “buyruq-istak mayli” deb atash ma'qul bo'ladi.

Yozuv yodgorliklarda buyruq-istak maylining quyidagi affiks-lar bilan hosil bo'luvchi shakllari iste'molda bo'lgan:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs II shaxs III shaxs	1. -ayin/-əyin... 2. -ay/-əy(-y) 3. -ayim/-əyim... 4. -g'ayin/-gəyin 5. -g'ayim/-gəyim	1. -alı/-əli... 2. -alıq/-əliq... 3. -alim/-əlim... 4. -g'alım/-gəlim 5. -g'ayıq/-gəliq 6. -g'alı/-gəli 7. -alıq/-əlik... 8. -ayıq/-əyik... 9. -aylıq/-əylik...
	1. -g'il/-gil// -qıl/kil 2. -g'in/-gin// -qın/kin 3. (nol ko'rsatkich) 4. -y(-y)	1. -ıq/-ıq... 2. -ıqız/-ıqız... 3. -ıqlar/-ıqlar... 4. -ıqlar/-ıqlar
	1. -sun/-syn... (-sın/-sin) 2. -dik (-tik)	1. -sunlar/-synlər (-sınlar/-sinlər) 2. -diklər (-tiklər)

Yozuv yodgorliklar tilida buyruq-istak maylining, ayniqsa,

I shaxs birlik va ko'pligining bunday ko'p shaklli bo'lishi ma'lum sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan hodisadir. Bularidan ayrimlari qadimgi shakllardan iborat bo'lsa, ba'zilar dialektal xususiyatga ega yoki boshqa turkiy tillarga xos shakllarni tashkil etadi. Shuning uchun ham bu shakllarning ko'pchiligi eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlarida iste'molda bo'lgan yoki ayrim yodgorliklardagina aks etgan.

Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli ma'nosida *-g'ay /-gäy -qay /-käy* affiksli *alg'ay-men* tarzidagi shakl ham qo'llangan. Lekin bu shakl ma'no taraqqiyoti bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'zbek va boshqa turkiy tillarda ma'lum davrlargacha kelasi zamon fe'li vazifasini bajargan (qarang: 196-§). Shuning uchun bu shaklni kelasi zamon fe'li guruhiga kiritdik.

I shaxs birlik shakllari

150-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun asosan *-ayin /-äyin, -ay /-äy* affiksli shakllar qo'llangan.

-ayin /-äyin (unidan keyin: *yin /yin*) affiksli *alayin* tarzidagi shakl buyruq-istak maylining I shaxs birlik ma'nosini ifodalovchi asosiy shakl sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlariga xos bo'lib, yozuv yodgorliklarda keng qo'llangan. Masalan: *Men evümgä barayin* (QR). *Küchüm yetmişchä köp xidmat qılayın* (MN). *Tartayın közgä ayaqın gardını* (Lutfiy). *Men aña yol beräyin* (SHN). *Og'uz elinä yıbarayın* (Sh.tar.). *Arz etäyin emdi yazıb nāmalar* (Muqimiy).

Alayin tarzidagi shakl buyruq-istak mayli I shaxs birligining asosiy ko'rsatkichi sifatida turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda XI—XII asr yodgorliklari "Devonu lug'atit-turk" va "Hibatul haqoyiq"da buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun faqat shu shakl qo'llangan. Shu davr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da ham asosan shu shakl iste'molda bo'lgan.

Alayin tarzidagi shakl hozir qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turkman, oltoy, sho'r, tuva kabi ko'pchilik turkiy tillarda qo'lla-

nadi. Hozirgi o'zbek tilida esa (*olayin*) uning qo'llanishi chegaralangan.

-ay/-äy (unlidan keyin: y) affiksli **alay** tarzidagi shaklning qo'llanishi XV asrdan boshlab faollasha borgan. Masalan: *Sizdin ne yashuray?* (Lutfiy). *Bu balādin seni qutqaray* (Navoiy, MQ). *Az fursatda andag' qılay kim, ...* (BN). *Söz uzun boldı, keläy söz bashıg'a* (SHN). *Kelib-men bir dimag'im chag' etäy deb* (Furqat).

Bu shakl XIV asrga oid ayrim yodgorliklarda ham uchraydi: *Men andın xushnud-men, netäk xushnud bolmay?* (QR). *Bale, qoptum, baray dushmanqa qarshu // alay el yä baray ul jänım urshu* (XSH).

Alay tarzidagi shakl XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da ham iste'molda bo'lgan. Ushbu asarda bu shakl *alayı* (*al+ayı*) shaklida ham qo'llangan. Ya'ni "Qutadg'u bilig"da buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun *alayın* turidagi shakl bilan bir qatorda uning qisqargan shakllari bo'lmish *alayı*, *alay* tarzidagi shakllar ham iste'molda bo'lgan. Qiyoslang: *Bularda talusın ayayın sana* (QB). *Yana barg'u ärsä, barayı özüm* (QB). *Ulug'luq tapay täb täsä sen* (QB).

Hozirgi o'zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs birligi uchun yozma nutqda ham, og'zaki nutqda ham *alay* tarzidagi shakl qo'llanadi. *Alayın* tarzidagi shakl esa, yuqorida aytilgandek, ayrim asarlarda uchraydi. *Alay* tarzidagi shakl hozir uyg'ur, sho'r tillarida ham qo'llanadi.

151-§. Buyruq-istak maylining I shaxs birlik ma'nosini ifodalovchi boshqa shakllar eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlari yoki ayrim yodgorliklarda qo'llangan:

-ayım/-äyım (unlidan keyin yım/yım) affiksli *alayım* tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarga oid yodgorliklardan "Boburnoma" va "Shajarai tarokima"da qayd qilindi: *Men goldashım birlä keñäshäyım* (QR). *Men señä anı aytmayım* (Tafsir). *Ne qılsam qılayım, hech meñä azäb-u uqubat qılmag'ıl* (NF). *Seniñ üçün shaharda bir yaxshı imarat qılayım* (Saroyi). *Qonaqqa qayra xizmatqa keläyım* (XSH).

Käräyim kim, qaysınız qashimg'a kelä alur-siz (BN). Tayrim bersä, sizlärgä beräyim (Sh.tar.).

Alayım tarzidagi shakl tarixan o'g'uz va qipchoq guruhlaridagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarning ko'pchiligida hozir ham faol qo'llanadi.

-g'ayın/-gäyın affiksli alg'ayın tarzidagi shakl asosan XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarga oid ba'zi she'riy asarlarda ham uchraydi: Senä mundin yekräk narsa egrätgäyın (Tafsir). Ul evgä men Yusufnı ündägeyın taqı üzänjigä qapug'ını bag'layın (NF). Ush emdidin kezın bel bag'lag'ayın // meni qoy, öz ishimgä yig'lag'ayın (XSH). Burun alqissa beg madhın ayayın // ush andın soñra nāma bashlag'ayın (MN). Keldi xān atlanıb andın filhāl // shahrnı äylägäyın deb pāmāl (SHN). Eylädiñ bemār köp andāq tag'afıl äyläbān // ölg'ayın ul sāate, gar äyläsāñ nāz äzgina (Furqat).

Bu shakl hozir o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida saqlangan bo'lib, unli bilan tugagan fe'llar asosida hosil bo'ladi: *oqig'ayın (oqi+g'ayın), ishlägäyın (ishlä+gäyın)* kabi.

-g'ayım/-gäyım affiksli alg'ayım tarzidagi shakl XIV asrga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: Men bu qushnı anıñ birtä yegäyım, tanavvul qılayın (NF). Qara tupraqqa kirmish tolun ayım // neluk bashımqa tupraq qoymag'ayım (XSH). Karam qılıb, qulāq tutsañ, javāb ayg'ayım (Saroyi).

Bu shakl hozir oltoy, sho'r, chulim, qaraim tillarida buyruq-istak maylining I shaxs birlik shakli sifatida qo'llanadi.

I shaxs ko'plik shakllari

152-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan *-alıñ/-äliñ, -alı/-äli* affiksli shakllar iste'molda bo'lgan:

1. *-alıñ/-äliñ* (unlidan keyin *-lın/-lin*) affiksli *-alalın* tarzidagi shakl o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Masalan: *Biz señä öküş mal beräliñ (Tafsir). Emdi seniñ*

sözündin çıqmalın (QR). Gulgun ātınıñ la'lını közgü qılalın deb / chin eli kezärlär yolida har biri har yān (Atoiy). Kechä yashurun-cha bārib ātlarını çıqaralın (BN). Emdi özgä sözni aytalıñ (Sh.tar.). Bir elgä saranjam berib olturalıñ (FI).

Alahn tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda *-alı /-āli* affiksli shakl faollashgach, uning qo'llanishi ancha chegaralangan.

Alahn tarzidagi shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan "Qutadg'u bilig"da uchraydi: *Yürügil kirāliñ, meñä ay sözüñ (QB).*

Bu shakl hozir turkman tilida va o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida qo'llanadi.

-alı /-āli (unlidan keyin *-lı/-li*) affiksli *alalı* tarzidagi shakl o'zbek tilida XV—XIX asrlarga xos bo'lib, bu davrga oid yozuv yodgorliklarda buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik ma'nosini ifodalovchi asosiy shakl sifatida faol iste'molda bo'lgan. Masalan: *Kerāli, qaysımız yeñär axir (Lutfiy). Emdi sözniñ aslıg'a shuru' qılalı (Navoiy, MQ). Andijāng'a chekāli bizlär lashkar // tuzalı ul sarı ahangı safar (SHN). Biz anıñ qılğ'an yāmānlıqlarının qaysı birin aytalı? (Sh.tar.). Siz bilän biz parda ichindä navā qılalı, lekin beparda sözlāshmāli (Gulxaniy).*

Bu shakl XIV asrga oid yodgorliklardan ba'zilarida qo'llangan: *Bolalı aysh-u ishrat peshalardın (MN). Biz ham bozchilik oğrānāli (QR).*

Hozir bu shakl turkman, tuva, oltoy, qirg'iz kabi ayrim turkiy tillarda hamda o'zbek tilining Qorake'l va Xorazm shevalarida qo'llanadi.

153-§. O'zbek tilda *-ahım/-ālim, -g'ahım/-gālim, -g'alıñ/-gāliñ* affiksli shakllarning qo'llanishi XV asrgacha davom etgan:

-ahım/-ālim (unlidan keyin: *-lım/-lim* yoki *yalıñ/yālim*) affiksli *-alalim* tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng qo'llangan: *Köchüb bu yergä kelālim (QR). Ardımız, achtmız, taam yeyālim (Tafsir). İzalım elchi, keltürsünlär amı (XSH). Biz bu Yusufnı burunraq öltürālim (NF). Barib anda tüşālim (Saroyi).*

Alahm tarzidagi shakl qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lgan: O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda "Devonu lug'atit-turk"da buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun faqat shu shakl qo'llangan. "Qutadg'u bilig"da ham bu vazifani shu shakl bajargan bo'lib, ba'zan *alahn* tarzidagi shakl ham qo'llangan.

Bu shakl tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir turk va gagauz tillarida qo'llanadi.

-g'alim/-gälim affiksli -alg'alim tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: *Bizgä farman bergil, kökkä ag'g'alim* (Tafsir). *Seniñ sözünchä yürügälim* (QR). *Ketür, xon sal kim, ash yegälim* (XSH).

-g'alıj/-gäliñ affiksli -alg'alıj tarzidagi shakl ham XIII—XIV asrlarga oid ayrim yodgorliklarda qo'llangan: *Siz on qoy keltürñ, bishürñ, etini yegäliñ* (QR). *Ey Muhammad, netäk inanmag'alıj senä kim, ...* (NF). *Shah aydı: biz ikki tob oynag'alıj // qayumız yaxshı oynar bir baqalıj* (XSH).

Bu shakl hozirgi o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'plik shakli vazifasida qo'llanadi.

154-§. -g'ah/-gäli, -ahq/-älik, -ayıq/-äyik, -aylıq/-äylik affiksli shakllar eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, XV asrdan keyingi davrlarga oid ba'zi manbalarda uchraydi:

-g'ah/-gäli affiksli -alg'ah tarzidagi shakl "Shayboniynoma", "Shajarai tarokima", "Shajarai turk" asarlarida qayd qilindi: *Hech yamanlıq anja yavutmag'alı // seni telmürtüb, anı tutmag'alı* (SHN). *Emdi bu künden soy seni Köl Erki tegäli* (Sh.tar.). *Emdi köp sözledük, sözlärni aytıb, bashlag'an sözümüzdin qalmag'alı* (Sh.turk).

Bu shakl hozir o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida amalda bo'lib, buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi ma'nosida qo'llanishdan tashqari ravishdosh vazifasini ham bajaradi.

-ahq/-älik (unlidan keyin: -lıq/-lik) affiksli *alahq* tarzidagi shakl "Shayboniynoma"da hamda XIX asrga oid ayrim asarlarda qo'llangan: *Xasmıq qılsa, qılahq fāni* (SHN). *Mavlānā Katibiyni*

bu kechä andäq mashg'ul etälük kim, ... (BV). Alaluq bir-ikki yüz at ilä top (Nodir. Haft gulshan).

Bu shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan "Nahjul farodis"da ham uchraydi: *Biz taqi jumla yāranlarqa e'lām qılalıq (NF).*

Alalıq tarzidagi shakl tarixan qipchoq guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, hozir qirg'iz, oltoy kabi ayrim tillarda qo'llanadi, o'zbek tilining ayrim Xorazm shevalarida ham mavjud.

-ayıq/-äyik (unlidan keyin: *yıq/yik*) affiksli-*alayıq* tarzidagi shakl "Boburnoma", "Shajarai turk" asarlarida qayd qilindi: *Sejā beräyik (BN). Özimizniñ ahvalımızni alayıq (Sh.turk).*

Alayıq tarzidagi shakl ham qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, hozir ham bu tillarning ko'pchiligida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan shu shakl qo'llanadi. Bu shakl ayrim o'zbek shevalarida ham qo'llanadi.

-aylıq/-äylik (unlidan keyin: *ylıq/ylık*) affiksli *alayıq* tarzidagi shakl, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida keyingi davrlarda paydo bo'lgan.

Bu shakl o'zbek tilida XIX asrning oxirlaridan faol qo'llana boshlagan. Masalan, shu davr shoirlari Muqimiy va Furqat asarlarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun asosan shu shakl qo'llangan. Masalan: *Ey yaxshılar, keläylik, bir jayga yığ'ılaylik // oynaylik, kuleylik, aman bolaylik (Muqimiy). Agar-che tapmasak bir yaxshi dilbar // yamandur gar sitamgar, axtaraylik (Furqat).*

Bu shakl oldingi davrlarga oid yodgorliklardan "Shayboniy-noma"da uchraydi: *Har kishi kelsä, koräylik am (SHN).*

Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tilida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun shu shakl qabul qilingan. O'zbek shevalarining ko'pchiligida ham buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligi uchun shu shakl qo'llanadi. Bu shakl hozirgi uyg'ur tili uchun ham xos bo'lib, og'zaki *nutqda -ayluq /-äyluq (barayluq, kōrsitäyluq), yozma adabiy tilda -ayli/ -äyli (barayli, kōrsitäyli)* shaklida qo'llanadi.

II shaxs birlik shakllari

155-§. -g'ıl/ -gil // -qıl/-kil affiksi bilan hosil bo'luvchi shakl eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlariga xos bo'lib, buyruq-istak maylining II shaxs birligi ma'nosini ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida yozuv yodgorliklarda keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Meni bu baladin qutqarg'ıl* (Tafsir). *Ey ata, ozunā, bizgā kūch qımag'ıl* (QR). *Eshitkil emdi ham xush hikayat* (MN). *Yüz achg'ıl, kez seni toyg'uncha kōrsün* (Lutfiy). *Unutqıl asl ilā govhar hadisın* (Navoiy, FSH). *Nazari lutf ilā kōrgil anı* (SHN). *Sözniñ rastını aytg'ıl* (Sh.tar). *Kelgāniñde, dilrabā, nāgāh āqsham ketmāgil* (Muqimiy).

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining bu shakli turkiy tillarda qadimdan qo'llanib keladi, qadimgi turkiy yodgorliklarda keng iste'molda bo'lgan. Hozirgi turkiy tillarda esa deyarli qo'llanmaydi.

2. Buyruq-istak mayli II shaxs birlik shaklini yasovchi -g'm / -gin // -qın /-kin affiksi -g'ıl /-gil //qıl/-kil affiksining fonetik o'zgargan ko'rinishi bo'lib, nisbatan keyingi davrlarda paydo bo'lgan.

-g'in /-gin // -qın /-kin affiksli shaklning yozuv yodgorliklarida qo'llanishi XIV asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin bu shaklning qo'llanishi chegaralangan bo'lib, ayrim yodgorliklarda, asosan, XV asrga oid she'riy asarlarda uchraydi: *Bu kün tañqa tegin may nosh qılğ'in // badiha bu g'azalnı gosh qılğ'in* (MN). *Karam qılğ'in yana bir qatla barg'in // kōñülñi g'am g'ubarıñ chıqarg'in* (DN). *Kelgin ki, firaqın otida qalmadı hālm // bu otñi ochūr vasl ilā, ey ābi zulālm* (Lutfiy). *Sen emdi rāzi bolğ'in sarbasarg'a // tarāzu-dek bāsh indur tek turarg'a* (Amiriy). *Tuxmi muhabbatıññı jān mazraig'a sachdıñ bāqqın, ekin pishār-mu tā āftāb kōrmāy* (Muqimiy).

Hozir bu shakl o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, turkman, qarayim, oltoy va boshqa ayrim turkiy tillarda qo'llanadi.

3. Ma'lumki, hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma'nosi fe'l negiziga hech qanday affiks qo'shilmadan ham ifodalanadi, ya'ni bu

shaklan fe'l negiziga to'g'ri keladi (bu shaklni shartli ravishda **affikssiz shakl** deb ataymiz).

Yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, buyruq-istak mayli II shaxs birlik ma'nosining affikssiz shakl bilan ifodalanishi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lgan hodisadir.

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakli eski o'zbek tiliga ham xos bo'lib, yozuv yodgorliklarida bu usuldan keng foydalanilgan. Masalan: *Taqi yüz mın altun keltür* (QR). *Emdi cherik birlän mundın atlan* (O'N). *Qaraqchu közlärindin bir qıya bāq* (Atoiy). *Özüñni andāq körgüz* (Navoiy, MQ). *Emdi mardāna bol, ey Tanbal, sen* (SHN). *Meniñ birlän hamrāh bolub bār* (Sh.turk). *Adl qulag'ıla eshit hālımı* (Muqimiy).

4. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning she'rlarida buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakliga ba'zan -u (-ü) orttiriladi. Masalan: *Ey sabā āvāra keñlüm istäyü har yān bāru // vādiyu tæg'-u biyabānlarnı bir-bir axtaru* (Navoiy). *Tāpa kōr anı, chu tapsañ, har qayān azim esä // bashını evrül quyun-dek dag'ı aldab qaytaru* (Navoiy). *Ey jafā tig'i, kelib majruh koksümni yaru // qol yalay āylāb sālıb har yān ichimni axtaru* (H.Boyqaro). *Istābān kelsä yana koksüm shikāfin tapmag'ay // vah ki, bir malham qoyub ul chäk koksüm bütķärü* (H.Boyqaro).

Misollardagi *baru*, *axtaru*, *qaytaru*, *yaru*, *bütķeru* fe'llari, buyruq-istak maylining II shaxs birligi vazifasida qo'llangan bo'lib, "bor", "axtar", "qaytar", "yār", "butkar (davola)" yoki "borgin", "axtargin", "qaytargin", "yārgin", "butkargin (dovolagin)" ma'nosini ifodalaydi.

Misollardan ko'rinib turibdiki, buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakliga -u (-ü) unlisining qo'shilib kelishi, birinchidan, (r) undoshi bilan tugagan fe'llar uchun *xos (bar+u, axtar+u, qaytar+u, yar+u, bütķar+u)*, ikkinchidan, bu shakl she'riy asarlardagina uchraydi va faqat misra oxirida keladi. Shuning uchun ham bu shaklni buyruq-istak mayli II shaxs birligining boshqa shakllaridan farq qiluvchi maxsus shakl sifatida qarash to'g'ri bo'lmaydi.

156-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli II shaxs birligi-

ning affiksli shakli bilan affikssiz shakli o'rtasida ma'no jihatdan farq yo'q. Shuning uchun yozuv yodgorliklarida ham kesimlari buyruq-istak maylining II shaxs birlik shakli bilan ifodalangan bir murakkab jumlada bir o'rinda affikssiz shakl, boshqa o'rinda affiksli shakl (yoki aksincha) ishlatilavergan. Qiyoslang: *Jānimg'a meniñ, hajr, agar qasd qilib-sen // jānımdın ayırg'ıl vale janāndın ayırma* (Atoiy). *Sen özünñni ehtiyat qıl, ma'lumün bolsa tashlag'ıl* (Navoiy, MQ). *Meniñ eg'lumg'a inayat kergüz // kermägil yāt, anı qılg'ıl öz* (SHN). *Qılmag'ıl Munisiñg'a muncha jafā // ātashın āhıdın hazar āylā* (Munis). *Yetärgil anja arzu ishtiñyāqım // mufasssal sharh qıl dard-u fıraqım* (Furqat).

Buyruq-istak mayli II shaxs birligining affikssiz shakli bilan affiksli shakli ma'noda farq qilmagani holda, yonma-yon qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tili uchun ham xos bo'lgan. Qiyoslang: *Og'lanım, qang'a tap, qatıg'lan* (O'rx.-En.) — *Bokmādim, qang'lang'ıl* (O'rx.-En.) *Nākū tār, eshit qılqı silig* (QB) — *Nākū tār, eshitkil, kishi ezgüsi* (QB).

Ma'lumki, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida buyruq-istak maylining II shaxs birligi uchun faqat affikssiz shakl qo'llanadi. Affiksli shakl esa ba'zi tillardagina saqlangan (-g'ın/-gin // qın/-kin shaklida qo'llanadi). Bu hol ham affiksli shaklning affikssiz shakldan ma'noda farq qilmasligi va unga qo'shimcha ma'no ifodalash vazifasi yuklatilmaganini ko'rsatadi. Aks holda affiksli shakl hozirgi turkiy tillarning hammasida yoki ko'pchiligida saqlangan bo'lar edi. Aftidan, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlarida buyruq-istak maylining II shaxs birligi uchun affiksli shakl qo'llangan bo'lib, affikssiz shakl keyinchalik yuzaga kelgan.

II shaxs ko'plik shakllari

157-§. Buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik shakllari va ularning qo'llanishi quyidagicha:

1. -ıñ -iñ // -uñ/-üñ (unlidan keyin: -ñ) affiksli *alıñ* tarzidagi shakl buyruq-istak maylining II shaxs ko'pligi ma'nosini ifodalovchi

asosiy vosita sifatida eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan va yozuv yodgorliklarida keng qo'llangan. Masalan: *Ularni menä keltürün* (QR). *Sizä täb keldi, Xorazmiyni asray* (MN). *Ey pari ruxsarlar, bizgä nigah äyläb ötij* (Lutfiy). *Buyurdi kim, ravanraq keltürün ät* (Navoiy, FSH). *özgä qılmanj bu degän sözümn* (SHN). *Bu kün turuñ, sabah ketiñ* (Sh.turk). *Salamınıznı tark etmäy turıñ* (Muqimiy).

Bu shakl yozuv yodgorliklarda II shaxs birligining hurmati ma'nosida ham qo'llangan: *Ey qarındashım Yaxuda, salāmat qāluy* (QR). *Tirik boluy, shāha, davran barıncha* (MN). *Chu qılduq mulkuñuzga mehmanlıq // qıluy siz ham tariqi mezbanlıq* (Navoiy FSH). *Meni qışlay deb, Muhammad Burunduq beg va Zunnun beg bajid sa'y qılurlar edi, vale ...* (BN). *Xāng'a aytdı kim, ajab g'āfil yātib-siz, turuñ ātlanmaq keräk* (Sh.turk).

2. *-ıyız/-ıñız // -uyuz /-üñüz // -uyız -üñız* (unlidan keyin: *-ıyız/-ıñız*) affiksli *alınız* tarzidagi shakl, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, eski o'zbek tilida *alıñ* tarzidagi shaklga nisbatan kamroq qo'llangan. Misollar: *Hech narsa bulmıshıñız bar-mu? Aytu beriniz* (QR). *Täg' qoparıñız yasag'anda mazar* (Lutfiy). *Ahbāb, yigitlikni g'animat tutuñuz // özni qarılıq mehnatıdın qorqutuñuz* (Navoiy, MQ). *Xānlarg'a dedim kim, ... yana bir nechä yigit qoshuñız* (BN). *Dedim: dostlarım, g'am yemäñız // yaxshılıq sözidin özgä demäñız* (SHN). *Dostlar, mensiz dami āhangi ishrat qılmanız* (Munis).

Alıñız tarzidagi shakl ham ayrim yodgorliklarda II shaxs birligining hurmati ma'nosida ham qo'llangan: *Ey ata, ... yüzümni tubān tupraqqa kemshüñüz* (QR). *Qonaq-men teb, basınmanız bizni // yarag'incha qonaqlalın ma sizni* (XSH). *Bir aql begi bar erdi, ul aytdı: pādshāh, ... bu kishigä ul chaqlı nimärsä berıñız kim, qushlı va nokarlı bolub barg'ay tedi* (Sh.tar.).

3. *-ıylar/-ıñlär // -uylar /-üñlär* (unlidan keyin: *-ıylar -ıñlär*) affiksli *alıñlar* tarzidagi shakl *alıñ*, *alınız* tarzidagi shakllarga nisbatan kam qo'llangan: *Zinhar Hamzag'a qatılmanlar* (Tafsir).

Bitiŋlär nāma teyü qıldı tadbir (XSH). *Nabi amrını tutuŋlar qāyim* (SHN). *G'anım keldi, qopuŋlar* (BN). *Yürüŋlär, ... in'ām berürmen* (Sh.turk).

4. *-ıyızlar/-iyizlär* (unlidan keyin: *-ıyızlar/-iyizlär*) affiksli *alıyızlar* tarzidagi shakl eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Ey qullarım, ishkä eväklik qilmaŋızlar* (Tafsir). *Tagı bir-birinizgä arqa chavrub olturmaŋızlar* (NF). *Atoiy haqın anda istäŋizlär* (Atoiy). *Bir yolg'a barıŋızlar kim, ...* (BN). *Faryad qılıb ayıb turur kim, meni ötkäziŋizlär teb* (Sh.tar.).

Ma'lumki, *alın* tarzidagi shakl turkiy tillarda buyruq-istak mayli II shaxs ko'pligining dastlabki shakli bo'lib, boshqalari shu shaklga *-z* yoki *-lar/-lär* ko'plik affiksini orttirish yo'li bilan hosil bo'lgan murakkab shakllarni tashkil etadi: *alıyız* (<*alıŋ*+ı+z), *alıŋlar* (<*alıŋ*+lar), *alıyızlar* (<*alıŋ*+ı+z+lar). Buni yozuv yodgorliklar materiallari ham tasdiqlaydi. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida buyruq-istak mayli II shaxs ko'pligi uchun faqat *alıŋ* tarzidagi shakl qo'llangan bo'lib, qadimgi turkiy tili yodgorliklari va "Qutadg'u bilig"da *alın* tarzidagi shakl bilan bir qatorda *alıŋlar* tarzidagi shakl ham amalda bo'lgan. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, XI asrda buyruq-istak mayli II shaxs ko'pligining *alıŋ*, *alıyız*, *alıŋlar* tarzidagi shakllari iste'molda bo'lib, bu shakllarning qo'llanishi bo'yicha turkiy tillar o'rtasida ma'lum farqlar bo'lgan, ya'ni *alıŋ* tarzidagi shakl hamma turklar tili uchun umumiy bo'lib, *alıyız* va *alıŋlar* tarzidagi shakllar dialektal xususiyatga ega bo'lgan: *alıyız* tarzidagi shakl o'g'uz va qipchoqlar tili uchun, *alıŋlar* tarzidagi shakl boshqa turklar tili uchun xos bo'lgan (MK, II tom, 50–51-betlar).

Eski o'zbek tilida ham, yuqorida ko'rganimizdek, buyruq-istak maylining II shaxs ko'pligi uchun asosan *alıŋ* tarzidagi shakl qo'llangan bo'lib, boshqa shakllarning qo'llanishi ancha chegara-langani yoki ayrim manbalardagina uchraydi.

III shaxs shakllari

158-§. Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining III shaxs birligi uchun *-sun/-sün* affiksi bilan yasaluvchi shakl qo'llangan (*alsun, kelsün* kabi), ko'plik shakli birlik shakliga *-lar/-lär* ko'plik affiksini orttirish yo'li bilan hosil bo'ladi (*alsunlar, kelsünlär* kabi). Bu affiksning hozirgi o'zbek adabiy tili va ko'pchilik o'zbek shevalaridagi kabi *-sin (-sın /-sın)* ko'rinishida qo'llanishi XIX asrning II yarmidan boshlab kuzatiladi. Masalan, Muqimiy, Furqat asarlarida *-sun/-sün* bilan *bir qatorda -sın/-sin* shakli ham qo'llangan. Buyruq-istak mayli affiksining *-sın/-sin* shaklida qo'llanishi tarixan o'g'uz va qipchoq guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarga oid yozuv yodgorliklarida asosan shu shakl qo'llangan.

O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida buyruq-istak maylining III shaxs affiksi jarangli (z) undoshi bilan boshlanuvchi *-zun/-zün* shaklida qo'llangan (*barzun, kälzün* kabi). Shu bilan birga, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida bu affiks (n) undoshisiz *-zu /-zü* shaklida ham qo'llangan (*barzu, kälzü* kabi). Bu affiksning qisqargan *-su/-sü* shaklida qo'llanishi "Qutadg'u bilig", "Hibatul haqoyiq", "Xisrav va Shirin" kabi XI—XIV asrlarga oid manbalarda ham uchraydi (*barsu, kälsü* kabi). "Qutadg'u bilig"da bu affiks *-sum/-süni* shaklida ham qo'llangan. Demak, "Qutadg'u bilig"da buyruq-istak mayli affiksi uch xil ko'rinishda qo'llangan (*barsuni // barsun // barsu, kelsüni // kelsün // kelsü* kabi). Buyruq-istak mayli affiksining *-su/-sü* shaklida qo'llanishi hozir o'zbek tilining Mankent va Qorabuloq shevalarida saqlangan.

159-§. Navoiy asarlarida buyruq-istak mayli ma'nosi fe'l negiziga *-dik/-tik* qo'shilishi bilan ham ifodalangan, ya'ni *barsun, kelsün, qachsün, kechsün* ma'nosida *bardik, keldik, qachtik, kechtik* shakli qo'llangan. Masalan: *Va har kishigä bu babda taraddud bolsa, ... ul kitabni aldik va bu mahallini tapib nazar saldik va bildik ki, ulcha men ta'rifida tahrir qilib-men, taqsir qilibmen* (Navoiy, ML).

*Emdi öz halidatur, berdik javāb,
Ulcha biz aṇa avval qılduq xıtab. (Navoiy, LT).*

*Cekibtūr sa'y etib bisyār-bisyār,
Yuvdik bāshṭın ayāq zinhār-zinhār.
Yuvḡ'andın soṇ suyub ayvandın aldik,
Haririn suvg'a yāhud oṭḡ'a saldik. (Navoiy, FSH).*

*Qān kibi korgān shāhi azadani,
Kordik anıḡ gavhari shahzādani. (Navoiy, HA).*

*Mum bildik ki simiyādur bu,
His qashıda g'alatnamadur bu. (Navoiy, SS).*

*Ul dag'ı ichtik-u xushhāl oldik,
G'am-u mehnat aṇa pāmāl oldik. (Navoiy, FK).*

*Navāiy sevdi bir lolini, kezdik rub'i maskunda,
Agar arlat, agar barlas, agar tarxan, agar sulduz.
(Navoiy, G'S)*

*Telba koḡlümni, Navāiy, zabt āylāy ālmadın,
Emdi chek andın elik har sarı barsa-bardik. (Navoiy, MSh).*

Keltirilgan misollarda *-dik/-tik* shaklidagi *aldik* fe'li — “olsin”, *nazar saldik* — “nazar solsin”, *bildik* — “bilsin”, *berdik javab* — “javob bersin”, *yuvdik* — “yuvsin”, *saldik* — “solsin”, *kordik* — “ko'rsin”, *ichtik* — “ichsin”, *xushhal oldik* — “xushhol bo'ldik”, *pamal oldik* — “poymol bo'lsin”, *kezdik* — “kezsın”, *barsa-bardik* — “borsa-borsin” ma'nosida qo'llangan.

-dik/-tik affiksli buyruq-istak maylining ko'plik shakli odatdagidek *-lār* affiksi yordamida hosil bo'ladi:

Vatang'a yamb xalq, āsuda dil,

Barı bizdin oldiklār ammā bihil.

(Navoiy, SI)

*Jununimdın pariroyumg'a sadda gar asar qılsa,
Bitidiklär kœzi kœjlüm qushıdın tœksä qan ta'viz.*

(Navoiy. Badoyul vasat)

-dik/-tik affiksli shakl Xo'jandiyning "Latofatnoma" asarida ham uchraydi:

*Sachıy belgä yetär bilinsä sach-tek,
Sachıy chin mushk-u anbar sachsa-sachtik.*

Buyruq-istak maylining bu shakli hozir Janubiy Tojikistonda-gi o'zbek qorluqlari shevasida ham qo'llanadi. Lekin bu shevada, shu shevani maxsus tekshirgan T.Yo'ldoshevning ko'rsatishicha, ushbu affiks (a) unlisi bilan -dag, -tag, -lag tarzida talaffuz qilinadi: i:shladag (ishlasin), bi:shirtag (pishirsin), kellag (kelsin).

Shart mayli

160-§. Shart mayli shaklining hosil bo'lishida, agar uning fonetik shakllarini hisobga olmasak, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida, umuman turkiy tillar o'rtasida deyarli farq yo'q.

Shart mayli affiksi eski o'zbek tilida -sa/-sä shaklida qo'llangan: barsa, kelsä kabi. Bu affiks, yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillarda dastlab -sar/-sär shaklida qo'llangan bo'lib (barsar, kelsär), quyidagicha ikki affiksning birikuvidan hosil bo'lgan: 1) -sa/sä istak ma'nosini ifodalovchi affiks: barsadı (bo-rishni istadi), ichsădi (ichishni istadi), etsădi (go'sht yeyishni istadi), achıg'sadı (achchiq narsani tusadi) kabi; 2) -r — hozirgi-kelasi zamon sifatdoshini yasovchi affiks. Keyinchalik -sar/-sär tarkibidan hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko'rsatkichi -r tushib, -sa/-sä shakliga aylangan: bar+sar>bar+sa, kel+sär>kel+sä.

Shart mayli affiksi O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida -sar/-sär shaklida ishlatilgan bo'lib, XI asrdan boshlab -sa/-sä shaklida qo'llangan. Shu bilan birga, XI—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda -sar/-sär shaklida qo'llanishi ham

uchraydi. Masalan: *Ul kün ularg'a bir yashar buzag'u bog'üzlasar, emgäkläri artmaz erdi* (QR). *Anlar chıqar bolsar, Chin-u Machindin chıqqaylar* (QR).

*Arıg'sız, jafältıg', qılınchı otun,
Qalı aydı ersär, qıyar sözini* (QB).

Shart maylining *-sar/-sär* affiksli shakliga shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shilgan:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsar-men, kelsär-men	barsar-biz, kelsär-biz
II shaxs	barsar-sen, kelsär-sen	barsar-siz, kelsär-siz
III shaxs	barsar, kelsär	barsarlar, kelsärlär

-sa/-sä affiksli shaklning shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha ikki ko'rinishga ega:

a) shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsa-men, kelsä-men	barsa-miz, kelsä-miz
II shaxs	barsa-sen, kelsä-sen	barsa-biz, kelsä-biz
III shaxs	barsa, kelsä	barsa-siz, kelsä-siz barsa-sizlär, kelsä-sizlär barsalar, kelsälär

b) shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	barsam, kelsäm	barsaq, kelsäq
II shaxs	barsañ, kelsañ	barsañız, kelsañız
III shaxs	barsa, kelsä	barsañızlär, kelsañızlär barsalar, kelsälär

Ko'rinadiki, *-sa/-sä* affiksli shart mayli shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishida birinchi va ikkinchi paradigma o'rtasidagi farq I va II shaxs shakllariga taalluqli bo'lib, III shaxs shakllari har ikkala holatda ham bir xil ko'rinishga ega, ya'ni har ikkala paradigmada ham III shaxs birligi *barsa*, *kelsä* shaklida, III shaxs ko'pligi *barsalar*, *kelsälär* shaklida qo'llanadi.

Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, dastlabki davrlarda *-sa/-sä* affiksli shart fe'lining tuslanishida birinchi paradigma shakllari keng qo'llangan. Keyinchalik ikkinchi paradigma shakllari faollashgach, birinchi paradigma shakllarining qo'llanishi chegaralana borgan. Masalan, "Qutadg'u bilig"da I shaxs ko'pligi uchun faqat birinchi paradigma shakli, ya'ni *barsa-miz*, *kelsä-miz* tarzidagi shakl qo'llangan, I va II shaxslarning birligi uchun ikkala paradigma shakllari, ya'ni *barsamen* // *barsam*, *kelsä-men* // *kelsäm* tarzidagi shakllar yonma-yon qo'llanavergan. "Tafsir"da I shaxs ko'pligi uchun asosan *barsa-miz* tarzidagi birinchi paradigma shakli, ba'zan *barsaq* tarzidagi ikkinchi paradigma shakli amalda bo'lib, I va II shaxslarning birligi hamda II shaxs ko'pligi uchun ikkala paradigma shakllari yonma-yon qo'llana bergan: *barsa-men* // *barsam*, *barsa-sen* // *barsañ*, *barsa-siz* (*barsa-sizlär*) // *barsañiz*. Shu bilan birga, "Tafsir"da I shaxs ko'pligi uchun *barsavuz* tarzidagi shakl ham qo'llangan: *Tiläsävüz*, *haq yolda turg'ayvuz*. Ma'lumki, bu shakl hozir o'zbek tilining Toshkent va Qarshi shevalarida turli ko'rinishlarda qo'llanadi.

XIV asr yodgorliklarida asosan ikkinchi paradigma shakllari, ya'ni shaxs-son affikslarining qisqargan shakllari bilan hosil bo'luvchi *barsam*, *barsañ*, *barsaq*, *barsañiz* (*barsañizlar*) tarzidagi shakllar qo'llangan bo'lib, birinchi paradigma shakllarining qo'llanishi ayrim asarlarda uchraydi.

O'zbek tilida, yozuv yodgorliklaridan ma'lum bo'lishicha, XV asrdan boshlab *barsam*, *barsañ*, *barsaq*, *barsañiz* (*barsañizlar*) tarzidagi ikkinchi paradigma shakllari qo'llangan. XX asr boshlaridagi matbuot tilida hamda 1920—1930-yillardagi ba'zi badiiy adabiyotlarda I shaxs ko'pligi uchun *barduq* tarzidagi shakl bilan

bir qatorda *barsa-miz* turidagi shakl ham qo'llangan. Bu hol adabiy tilda sheva xususiyatlarining aks etishidir.

Eski o'zbek tilida II shaxs ko'pligi uchun asosan *barsañız* tarzidagi shakl qo'llangan bo'lib, *barsañızlar* tarzidagi shakl XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi. Masalan: *Ki dāim bir navāg'a yetkay erdim // agar ushshaq qadri-ni bilsañızlār* (Atoiy). *Agar mundaq qılmasañızlar, qay yol bilān kelib-siz, oshal yol bilān barıj* (BN). *Ne bolg'ay, kadxuda bolsañızlar* (Sh.tar.).

II shaxs ko'pligining *barsañız* tarzidagi shakli II shaxs birligining hurmati ma'nosida ham qo'llangan: *Ey Ruhullah, siz payg'ambarlıq birlā nechük faxr qılsañız, bizlār taqı ezgu og'ullar duası birlā fahr qılur-miz* (QR). *Ijāzat bersāniz tan yaqtusi-tekk // jahāng'a husnıñız javın yayayın* (MN). *Qasim beg yana arz qıldı kim, yana bar neersā agar Tanbalg'a yıbarsañız, ne bolg'ay?* (BN). *Ātam ornıg'a emdi ātam-siz, siz ne ishni oxshatsañız, men anı qılayın* (Sh.tar.).

Barsañız tarzidagi II shaxs ko'plik shaklidagi II shaxs birligining hurmati ma'nosida qo'llanishi hozirgi o'zbek adabiy tili uchun ham xos. Ma'lumki, shahar turidagi o'zbek shevalarida II shaxs ko'plik shakli asosan II shaxs birligining hurmati ma'nosida qo'llanib, II shaxs ko'plik ma'nosi uchun *borsayla(r)*, *borsalaring* tarzidagi shakllar qo'llanadi.

161-§. *-sa/-sä* affiksli shart mayli shaklining qo'llanishi va ma'nolari. Bu shakl odatda "hozirgi-kelasi zamon shart fe'li" yoki "shart maylining hozirgi-kelasi zamon shakli" deb ataladi. Eski o'zbek tilida ham bu shakl ko'pincha ergash gapning, ba'zan mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qo'llanib, turli ma'nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Uning aniq ma'nosi jumla mazmunidan anglashiladi:

1. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Gul yaxshi āchılmas, kechalār yāg'masa yāmğ'ur* (Atoiy). *Xān aq'añ birlā yarashsañ filhal // bat Tanbalnı qılur-biz pāmāl* (SHN). *Mundaq urushsaq, bizdın kishi qalmas* (Sh.turk).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapning kesimi orqali ifodalangan ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Muni ne qılır-sen teb sorsalar, kemā etār-men, ... teb aytur erdi* (QR). *Sözläsä, ag'zıdın shakar körünür // sadaf la'hdın gavhar körünür* (Atoiy). *Mevat vilāyatıg'a yetsä, bu tåg'lar ulug'rāq bolur* (BN). *Ul uyga kirib bārsa, körär kim, mullalarnuñ āq saqallıqlarındın bir kishi olturub turur* (Sh.turk).

3. Istak ma'nosini ifodalaydi. Shart mayli shakli bu ma'noda asosan mustaqil sodda gap tarkibida qo'llanadi: *Meniñ tiläğim ul turur kim, ag'alarım birlä barsam* (QR). *Bare, bir tünlä xush qarshuñda bolsam // ush andın subh sham'i yañlıg' olsam* (XSH). *Men bārīb kichik xān dadamñı kōrsām va ham bāis bolīb, keltürüb kōrgüztürsām* (BN). *Bahār ayyāmıda gul gasht etārgä bir chaman bolsa // qılurg'a sharhi hāl, ahli muhabbat ikki tan bolsa* (Furqat).

4. Iltimos, maslahat, ish-harakatni bajarishga undash, chaqirish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shart fe'li bunday ma'nolarda asosan II shaxs shaklida qo'llanadi: *Bu kündin soñ ularg'a qahr qılmasañ, öltürmäseñ tedi* (QR). *Tilär-men kim biziñ til birlä payda // kitabi äyläsäñ bu qış qatımda* (MN). *Kōñlidäğini arz qılıb der kim, Mirza shart qılsalar kim, meniñ elikimni qaviy qılıb, sözümdin tajavvuz qılmasalar* (BN). *Har ne kim ul desä, andag' qılsağ // gul kibi suhbatıdın āchılsağ* (SHN).

5. Shart mayli shakli to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida ham keladi, ya'ni bu shakl ifodalagan ish-harakat bosh gapning kesimi orqali ifodalangan ish-harakatning yuzaga chiqishiga monelik qilmaydi: *Malik Sarag'a nechä sözläsä, javab aymadı* (QR). *Yardıñ agar kelsä qılıch bashıma // zarra fırağ etmägä-men ixtiyar* (Lutfiy). *Kim ul guhardın alsa xalq har dam // yüz ilda bolmag'ay mindin biri kam* (Navoiy, FSH). *Agar on kün oğrätib oltursa, tili oğrılmäs* (Sh.turk.).

6. Shart mayli shakliga keräk so'zi qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi *-sa+keräk* birikmasi mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida keladi. Bu shakl eski o'zbek tilida asosan fe'l o'zigidan anglashilgan ish-harakatni bajarish zarurligi, kerakligi

ma'nosida qo'llangan: *Ne Xusrav kim, bu kün ham Xusravi Chin // keräk oğräsä pādshāhlıqı sendin* (XSH). *Kørsäm keräk äy-u kün bulutsız // sächnı kėtärin yanaqıñızdın* (Lutfiy). *Pādishāh bolsa keräk chopan-dek // mardirāh bolsa keräk chopan-dek* (SHN).

Keltirilgan misollarda *keräk oğräsä* birikmasi "o'rganishi kerak", *körsem keräk* — "ko'rishim kerak", *bolsa keräk* — "bo'lishi kerak" ma'nosida qo'llangan.

Ma'lumki, *-sa+keräk* shakli hozirgi o'zbek tilida faraz, taxmin, noaniqlik kabi ma'nolarda qo'llanadi. *-sa+keräk* shaklining bunday ma'nolarda qo'llanishi eski o'zbek tilida keyingi davrlarda yuzaga kelgan bo'lib, bunda ham ayrim manbalardagina uchraydi. Quyidagi misolda bu shakl shu ma'noda qo'llangan: *Har mın yılda qırq arqa otsä keräk* (Sh.tar.).

7. Shart mayli shakliga *-chi/-chi* so'roq yuklamasi qo'shilib, so'ranish, iltimos kabi ma'nolar ifodalanadi. Yozuv yodgorliklarida shart mayli shaklining bunday qo'llanishi XIX asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan: *Koñul qān bag'ladi mānandi bulbul // aya, ey g'uncha lab, qılınçlı xanda* (Furqat). *Közlärgä jahān boldı tang-u tār, kesänchi // qılmay bu bala muncha meni zār, kesän-chi* (Muqimiy).

Ma'lumki, shart mayli shaklining *-chi* so'roq yuklamasi bilan qo'llanishi hozirgi o'zbek tilida faollashgan bo'lib, so'ranish, iltimos, buyruq, maslahat kabi ma'nolarda qo'llanadi.

Shart maylining murakkab shakllari

162-§. Shart maylining murakkab shakllari *er-(e-)* to'liqsiz fe'li yoki *bol-* ko'makchi fe'li yordamida hosil bo'ladi. Bu shakllar shart maylining zamon ma'nolarini to'ldiradi va shart ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha (modal) ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Murakkab shaklni hosil qilishda shart mayli affiksi ikkinchi qismga, ya'ni *er-* yoki *bol-* fe'lga qo'shiladi (*ersä, bolsa*), birinchi qism (asosiy fe'l) esa aniqlik maylining u yoki bu zamon shaklida

keladi: *alg'an ersä, alg'an bolsa, alur ersä, alur bolsa* kabi. Shart maylining murakkab shakli tarkibida *ersä* to'liqsiz fe'li *bolsa* fe'li ma'nosida keladi. Masalan, *alg'an ersä* shakli hozirgi o'zbek tili-dagi "olgan bo'lsa" ma'nosini ifodalaydi. Shart mayli murakkab shaklining qanday ma'no anglatishi birikma tarkibidagi asosiy fe'lining qanday shaklda bo'lishiga bog'liq. Masalan, *alg'an ersä, alg'an bolsa* tarzidagi shakllar shart maylining o'tgan zamon ma'nosini, *alur ersä, alur bolsa* tarzidagi shakllar shart maylining hozirgi-kelasi zamon (yoki kelasi zamon) ma'nosini ifodalaydi.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida shart maylining *bo'lsa* ko'makchi fe'li yordamida hosil bo'luvchi murakkab shakllari qo'llanadi, *ersä* to'liqsiz fe'li yordamida hosil bo'luvchi shakllar esa iste'moldan chiqqan.

Alsa erdi (alsa edi) tarzidagi murakkab shaklda shart mayli affiksi asosiy fe'lga qo'shilgan bo'lib (*alsa*), to'liqsiz fe'l aniqlik maylining o'tgan zamon shaklida keladi (*erdi* yoki *edi*). Bu shakl ma'nosi va qo'llanishiga ko'ra alohida guruhni tashkil etadi (qarang: 169-§).

Eski o'zbek tilida shart maylining quyidagi murakkab shakllari iste'molda bo'lgan:

163-§. *-di+ersä* yordamida hosil bo'luvchi *aldi ersä* tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affikslari asosiy fe'lga qo'shiladi: *äldim ersä, äldimiz ersä // älduq ersä, äldiñ ersä, äldiñiz ersä, äldilar ersä*.

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida *-di+ersä* tarkibidagi *ersä* to'liqsiz fe'li qisqarishga uchrab, bu shakl *-disä* (*-disä*) ko'rinishida ham qo'llangan: *Yaqin keldimsä, küyürdüñ tan-u jän* (XSH). *Ne kim farmanladıñsa, sözün aldım* (XSH). *Agar ummi boldısa, kitāb ibardım* (Tafsir). *Kim qıldısa mushahāda dunya g'arāyibin, ...* (Saroyi).

-di+ersä shakli asosan quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Darya qirag'ing'a tegdilär ersä, Musa yalavachnıñ qarnı achtı* (Tafsir). *Kün'andın chıqtımız ersä, tevälärimiz ag'ızların bag'laduq* (QR). *Sababın soruldı*

ersä, ābādāng'ina javab aytmadi (Navoiy, MN). *Og'lan bir yashug'a yetti ersä, Qara xān elgā savun saldı taqi ulug' toy qıldı* (Sh.tar.).

2. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Agar taqsir tūshti ersä, kechür-sen* (XSH). *Xirād gar boldi ersä chāra payvand // natija chāradi tapqay xiradmand* (Navoiy, FSH). *Nāgixān keldiñ ersä bārmāq üçhün yānımdın // ne üçhün kōrgüzädür-sān, degil, ey umr, shitāb* (Munis).

3. *-di+ersä* shakli ayrim manbalarda to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida ham qo'llangan: *Fir'avn nechā jahl qıldı, tizginni tutti ersä, yig'madi* (Tafsir). *Nechā kim tapmadımsa yol qatıñda // kamar bag'landım emdi xidmatıñda* (XSH).

-di+ersä shakli qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda va "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'atit-turk", "Hibatul haqoyiq" asarlarida ham qo'llangan, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham faol iste'molda bo'lib, keyingi davrlarda uning qo'llanishi ancha chegaralangan. Hozir bu shakl turk, gagauz, tatar, boshqird, qarachay-balqar, qaraim va boshqa ayrim turkiy tillarda qo'llanadi.

164-§. *-r+ersä* (*-mas+ersä*) yordamida hosil bo'luvchi *alur ersä* (*almas ersä*) tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affikslari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *alur ersām* (*almas ersām*), *alur ersāk*, *alur ersāj*, *alur ersāñiz*, *alur ersālār*.

Bu shakl asosan shart ergash gapning kesimi vazifasida qo'llangan, ya'ni bu shakl ifodalangan ish-harakat bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga chiqishi (yoki yuzaga chiqmasligi) uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Shirin sozin menjā kim aytur ersä // tanımdın sürgā-men öz jānım ersä* (XSH). *Gar jān tilār ersāj, yetā kōrgil burun andın* (Lutfiy). *Navāiy, faniy ol, istār ersāj kām // nechūk kim boldılar Farhād-u Bahrām* (Navoiy, FSH). *Gar tanuq istār esāj bu sozgā // Saripul tegrāsida chiğ tüzgā* (SHN). *Nāmañg'a tilār ersāj gar afshān // qıl yādi ruhum bilā zar afshān* (Munis).

-r+ersä (*-mas+ersä*) shakli ayrim manbalarda to'siqsiz yoki payt ergash gapning kesimi vazifasida ham qo'llangan. Masalan:

1. *Nechä biz keni sözlär ersäk, bizgä inanmag'ay-siz* (QR).
2. *Sidq namazın qılır ersänj adä,*
Yusufi sadiqqa qıl iqtida (Haydar).

Misollarning birinchisida *sözlär ersäk* fe'li to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "so'zlasak ham" ma'nosini, ikkinchisida *qılır ersänj adä* — payt ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "ado qilganingda" ma'nosini ifodalaydi.

-*r+ersä* (-*mas+ersä*) shakli O'rxun-Yenisey va qadimgi turk tili yodgorliklarida ham qo'llangan, "Qutadg'u bilig"da faol iste'molda bo'lgan. Hozir esa turk, gagauz, qarachay-balqar kabi ayrim turkiy tillarda qo'llanadi.

165-§. -*mish+ersä*, -*g'an+ersä*, -*b+ersä* yordamida hosil bo'luvchi *almish ersä*, *alg'an ersä*, *alib ersä* tarzidagi murakkab shakllar ma'nosiga ko'ra bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bularning uchulasi ham shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, hozirgi o'zbek tilidagi *borgan bo'lsa* tarzidagi murakkab shakl ma'nosini ifodalaydi.

Bu shakllar hozirgi o'zbek tilida ishlatilmaydi. Eski o'zbek tilida ham kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi: *Agar yanı din chıqarmış ersä, farmanlag'ay-men* (Tafsir). *Kel, meniñ bag'ımni kër, yüz pāra har bir dag'ida // kermish ersänj bāg'arā gar lālai sadbarg kam* (Munis). *Yüqläğän ersä g'alla, yürsin āmān ki ma'zur* (Muqimiy). *Men nechük körgüm bü dünyada dami xürsandchilik // dard-u g'am bolg'an esä rozi azalda qısmatım* (Furqat). *Ātam chamat atub ersä, meniñ tapum erür-mu?* (O'N). *İtläriñ kelib ersä sorg'ali hazin hāhm //yoq edi bizāatda juz dili kabāb hijil* (Furqat).

Bulardan -*mish+ersä* yordamida hosil bo'luvchi shakl "Qutadg'u bilig" va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ham qo'llangan. Bu shakllarning qo'llanishi hozirgi turkiy tillarda ham chegara-langani: -*mish+ersä* shakli turk tilida, -*g'an+ersä* shakli gagauz tilida, -*ba+ersä* shakli qarachay-balqar tilida qo'llanadi.

166-§. -*r+bolsa* (-*mas+bolsa*) yordamida hosil bo'luvchi *alur*

bolsa (**almas bolsa**) tarzidagi murakkab shakl. Shaxs-son affikslari ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *alur bolsam* (*almas bolsam*), *alur bolsaq*, *alur bolsangiz*, *alur bolsalar*.

Bu shakl quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1. Shart ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilishi uchun zarur bo'lgan shartni ko'rsatadi: *Kim Muhammadni taqi Abu Bakrni keltürür bolsa*, *yüz tevā sevünch berālij* (NF). *Barur bolsang*, *senā hamrahliq āylāy* (Navoiy FSH). *Shaybaniy xān anı ālur bolsa*, *og'lı Shaybaniy xāng'a Samarqandni bergāy* (BN). *Ötkärür bolsang kənjölni bepak // tayla rasvā bolur-sen adami xāk* (Huvaydo).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga chiqish vaqtini ko'rsatadi: *Qachan kimārsā Davudg'a kelür bolsa*, *dastur qulub kirür* (QR). *Ul qılur bolsa qur'āni āg'āz // chıqmas ul xayldın aslā āvāz* (SHN). *Atlanur bolsang jamalını achub maydan arā // āftāb āylār kəzini halqai chashmi riqab* (Munis).

-r+bolsa (**-mas+bolsa**) shakli eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan. Hozir bu shakl xakas tili uchun xarakterli bo'lib, tatar, boshqird, qirg'iz va boshqa ayrim tillarda ham qo'llanadi.

167-§. **-adurg'an+bolsa** yordamida hosil bo'luvchi **aladurg'an bolsa** tarzidagi murakkab shakl eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi. Masalan: *Kənjölğä yüz g'am kelädurg'an bolsa*, *anıñ sozidin qaytg'ay* (Navoiy, MQ). *Yana ba'zi javāhir-u jarāvını ham yashurub chıqadurg'an bolsa*, *zabt qıl-g'aylar* (BN).

Bu shakl hozir tatar va boshqa ayrim turkiy tillarda shu ko'rinishda qo'llanadi. Hozirgi o'zbek tilidagi **-adigan+bo'lsa** (bo-radigan bo'lsa) shakli shu shaklning fonetik o'zgargan ko'rinishidir, ya'ni keltirilgan misollardagi **keledurg'an bolsa**, **yashurub chıqadurg'an bolsa** fe'llari hozirgi o'zbek tilidagi "keladigan bo'lsa", "yashirib chıqadigan bo'lsa" fe'llariga mos keladi.

168-§. **-mush+bolsa**, **-g'an+bolsa** yordamida hosil bo'luvchi **almush bolsa**, **alg'an bolsa** tarzidagi murakkab shakllar ma'no va

vazifasiga ko'ra bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bular shart maylining o'tgan zamon shakli vazifasini bajaradi. Bu shakllar eski o'zbek tili taraqqiyotining ma'lum davrlarida yoki ayrim yodgorliklarda III shaxsda qo'llangan.

1. *-mish+bolsa* shakli asosan XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida uchraydi: *Ul bori menim Yusufumni ko'jlek uchun olturmish bolsa, ko'jlekni nechuk alib ketmemish* (QR). *Taqi ne ish buyurmish bolsa, ul ish taqi haq turur* (NF). *Ikinch bilgä ayitti erkli tanrı // yaratıb kökdä tørtmish bolsa qarshı* (XSH). *Biräv kim, mutanabbix bolmamish bolsa, bir nechä iza-vu azäb bilä ham bolmag'usıdur* (Navoiy, Msh).

2. *-g'an+bolsa* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan: *Arzadasht qilib, ... yıbarılıb erdi, yetken bolsa, arzğ'a yetkürmish bolğ'ay* (Navoiy, Msh). *Men ne yol birlän pādshāhlıq qılıb yürigän bolsam, sen ham oshul yol birlän yürigey-sen* (Sh.tar.). *Küyügän bolsa biräv mehr-u muhabbat otğ'a // sham-dek ta subh örtäb tabb-u tábım kim desün?* (Muqimiy). *Ne üçhün dasht-u biyabānlarnı tinmäsdin kezär // qılmag'an bolsa agar āhum shayda közlärin* (Furqat).

Hozirda *-mish+bolsa* shakli turk va ozarbayjon tillarida, *-g'an+bolsa* shakli o'zbek va boshqa ko'pchilik tillarda qo'llanadi.

169-§. *-sa+erdi* yordamida hosil bo'luvchi *alsa erdi* tarzidagi murakkab shakl. Bu shaklning yozuv yodgorliklarida faol qo'llanishi XIII–XIV asrlardan boshlab kuzatiladi, XI asr yodgorligi "Qutadg'u bilig"da ham uchraydi.

-sa+erdi shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha: 1) shaxs-son affikslari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *alsa erdim, alsa erduk (alsa erdimiz), alsa erdin, alsa erdiniz, alsa erdilär*; 2) shaxs-son affikslari asosiy fe'lga qo'shiladi: *alsam erdi, alsaq erdi, alsan erdi, alsaniz erdi, alsalar erdi*; 3) shaxs-son affikslari bir vaqtning o'zida har ikkala qismga qo'shilishi mumkin: *alsam erdim, alsan erdin* kabi.

Bu shaklning shaxs-son affikslari bilan tuslanishidagi bunday

har xilliklar XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lgan, ya'ni bu manbalarda uchala turdagi tuslanish ham amalda bo'lgan: ko'pincha *alsa erdim* ko'rinishidagi birinchi turdagi tuslanish, ba'zan *alsam erdi* ko'rinishidagi ikkinchi turdagi tuslanish amalda bo'lgan, ayrim manbalarda *alsam erdim* ko'rinishidagi uchinchi turdagi shakl ham qo'llangan. XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda esa faqat *alsam erdi* ko'rinishidagi ikkinchi turdagi tuslanish amalda bo'lgan.

-*sa+erdi* shaklining shaxs-son affikslari bilan tuslanishidagi bunday har xilliklar hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillarda ham mavjud. Masalan, qozoq tilida shaxs-son affikslari asosiy fe'lga qo'shilsa, boshqird tilida to'liqsiz fe'lga qo'shiladi. O'zbek va uyg'ur tillarida esa asosiy fe'lga yoki to'liqsiz fe'lga, yoki bir vaqtning o'zida har ikkala qismga qo'shilishi mumkin.

Ayrim yodgorliklarda -*sa+erdi* tarkibidagi to'liqsiz fe'l qisqarib, -*sadi* (-*sādi*) yoki -*saydi* (-*sāydi*) shaklida ham qo'llangan, ya'ni *alsa erdi* fe'li *alsadi* yoki *alsaydi* shaklida qo'llangan. -*sadi* shakli XIII–XIV asrlarga oid yodgorliklardan "Tafsir"da, -*saydi* shakli XIX asrga oid yodgorliklarning ayrimlarida, jumladan, Muqimiy, Furqat asarlarida qayd qilindi.

-*sa+erdi* shaklining qisqargan shakllari hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda ham mavjud. Qisqargan shakllar ayniqsa o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xosdir. Masalan, turk va ozarbayjon tillarida bu shakl faqat -*saydi* (-*sāydi*), turkman tilida -*sadi* (-*sādi*) ko'rinishida qo'llanadi.

-*sa+erdi* shakli eski o'zbek tilida ham ergash gapning yoki mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qo'llangan:

1. Ergash gapning kesimi vazifasida kelganda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) bajarilishi istalgan, orzu qilingan, lekin yuzaga chiqmagan ish-harakatni ko'rsatadi. Shuning uchun bosh gapdagi ish-harakat ham amalga oshmagan bo'ladi. Bunda -*sa+erdi* shaklida ham shart, ham istak ma'nosi mavjud bo'ladi: *Agar hālim burunqı-dek bolsa erdi, anı taqı sindurg'ay erdim* (NF). *Mavlana tirik bolsa erdi, jāni birlā insāf berür erdi* (Navoiy, MN). *Agar ul ma'lum*

bolsa edi, ushbu sekiz kishi bilän xob urushur edük (BN). *Agar atañ... meniñ birlän yag'ı bolmasa erdi, mundaq yetim bolub, sar-g'arib yürmäs erdiñ* (Sh.tar.).

b) payt ma'nosida ham qo'llanadi, ya'ni payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi: *Qachan ul meñä qasd qilmag'a kelsä erdi, qattig'ün qilib, mendin qachar erdi* (QR). *Qachan kim taxt uzä oltursa erdi... // tururlar erdi besh saf xalq oñindä* (XSH). *Anıñ bilä kim masala bahs qilsa erdi, mulzam bolmag'uncha qutulmas erdi* (Navoiy, MN).

2. *-sa+erdi* shakli mustaqil sodda gapning kesimi vazifasida qo'llanganda, istak, orzu kabi ma'nolar ifodalanadi: *Kashki men bu balälardın qurtulsam erdim* (QR). *Xirämiñ chag'ı yoldash olsam erdi sukumiñ vaqtı qoldash olsam erdi* (Navoiy, FSH). *Bolsa erdi mehri ravshan māhi tabāniñcha xob* (Munis).

170-§. Shart mayli shaklidagi fe'lga *bol-* ko'makchi fe'li qo'shilishi bilan hosil bo'luvchi *-sa+bol-* birikmasini tuzilishiga, ya'ni tarkibida shart mayli affiksining mavjud bo'lishiga ko'ragina shart maylining murakkab shakllari guruhiga qo'shish mumkin. Chunki bu turdagi birikmalar shart ma'nosini emas, balki asosiy fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishi mumkinligini (yoki mumkin emasligini) ko'rsatadi. Eski o'zbek tilida *-sa+bol-* birikmasi asosida hosil bo'luvchi quyidagi murakkab shakllar iste'molda bo'lgan:

1. *-sa+bolur* (*-sa+bolmas*) shakli eski o'zbek tili taraqqiyoti-ning hamma davrlari uchun xos bo'lib, yozuv yodgorliklarda faol iste'molda bo'lgan: *Sizlārgä yalg'an soñlāsä bolmaz* (QR). *Har kishinin aslinı bilsä bolur ahlaqdın* (Lutfiy). *Bir neche matla'ları bār kim, tab' ahli qāshıda oqusa bolur* (Navoiy, ML). *Har yerdin kemäsiz ötsä bolmas* (BN).

2. *-sa+bolg'ay* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Bu bir nechä kalimat birlä ne nav'ta'rif-larin aytsa bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Hech andāq ish zāhir bolmadı kim, desä bolg'ay* (BN). *Desä bolg'ay az qatāri kafshbardārındadur* (Furqat).

3. *-sa+boladur* shakli XV asr va undan keyingi davrlarga oid ayrim yodgorliklarda qayd qilinadi: *Yüz sarı qoymaq üçün yüz urub hamul tuprag'ı qıymalıqqa tãpsa bolmaydur* (Navoiy, MN). *Yana badhãldur, ... elik bilã uzub yese boladur* (BN).

Bu tarzda shakllar hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillarda ham iste'molda bo'lib, bularda ham asosiy fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilishi mumkinligi (yoki mumkin emasligi) ma'nosida qo'llanadi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Fe'l va uning sohalari (aspektlari).*
2. *O'timli-o'timsizlik, mumkinlik-nomumkinlikni qadimgi turkiy, eski o'zbek, hozirgi o'zbek tilida qo'llanishi.*
3. *Harakat nomining qadimgi turkiy, eski o'zbek adabiy tilida shakllanishi va qo'llanish vazifasi.*
4. *Sifatdoshning qadimgi turkiy tilda qo'llangan shakllari va vazifasi.*
5. *-mish va -duq shakllarining ma'nosi va vazifasidagi o'zgarish.*
6. *Ravishdoshning qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi, eski o'zbek tilidagi shakllari va vazifalari.*
7. *Mayl va zamon aloqasi.*
8. *Shaxs-son shakllaridagi o'zgarishlar.*
9. *Buyruq maylining I, II, III shaxs shakllari qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi, eski o'zbek tilida qo'llanish shakllari.*
10. *Shart fe'lining sodda va murakkab shakllari va ma'nolarining qo'llanishi.*

II. Tayanch tushunchalar

Fe'l sohalari (aspektlari). Fe'l darajalari. O'timli va o'timsizlik, harakat nomlari, infinitiv. Sifatdosh, ravishdosh, tuslanish, zamon, shaxs-son, mayl, mumkinlik va nomumkinlik, inkor shakllari va vazifalari. Buyruq, shart mayllari.

Aniqlik mayli

171-§. Eski o'zbek tilida ham aniqlik maylida uchala grammatik zamon mavjud: o'tgan zamon, hozirgi zamon (hozirgi-kelasi zamon), kelasi zamon. Aniqlik maylidagi har bir zamon bir necha shaklga ega bo'lib, bu shakllar shu zamon doirasida turli ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

O'tgan zamon

172-§. O'tgan zamon fe'li eski o'zbek tilida ham ko'p shaklli bo'lib, bu shakllarning har biri ma'nosi va qo'llanishiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'tgan zamon shakllari tuzilishiga ko'ra dastavval ikki guruhga bo'linadi: 1) o'tgan zamon fe'lining sodda shakllari; 2) o'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari.

1. O'tgan zamon fe'lining sodda shakllari

173-§. Eski o'zbek tilida o'tgan zamon fe'lining *-di/-di // -ti /-ti*, *-mish/-mish*, *-g'an/-g'an // -qan /-kän*, *-b (-ib /-ib // -ub /-üb)* affikslari bilan hosil bo'luvchi sodda shakllari amalda bo'lib, oldingi davrlarga oid ayrim manbalarda *-duq /-duk* affiksi bilan hosil bo'luvchi shakl ham qo'llangan.

174-§. O'tgan zamon fe'lining *-di/-di // -ti /-ti* affiksli shakli barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lib, bu shaklning ma'nosi bo'yicha ham turkiy tillar o'rtasida deyarli farq yo'q.

Eski o'zbek tilida bu shaklning tuslanishida shaxs-son affikslarining *-m*, *-η*, *-q /-k*, *-ηiz /-ηiz (-ηizlar /-nizlar)*; *-lar /-lär* ko'rinishidagi shakllar qo'shilgan: *bardim*, *bardīn*, *bardug*, *bardīniz* (*bardīnizlar*), *bardılar* kabi.

Tarkibida (oxirgi bo'g'inida) lab unlisi bo'lgan fe'llarga qo'shilganda I va II shaxslarda *-di /-di // -ti /-ti* affiksi tarkibidagi (i), (i) unlilari lab uyg'unligi talabiga muvofiq ravishda (u) yoki (ü) unlisiga o'tadi: *sordum* (<*sordi+m*), *sorduη* (<*sordi+η*), *sordug* (<*sordi+q*), *sorduηiz* (<*sordi+ηiz*); *kördüm* (<*kordi+m*), *kördüη* (*kordi+η*), *kördük* (*kordi+k*), *kördüηiz* (<*kordi+ηiz*). I shaxs

ko'plik shaklining hosil bo'lishida tarkibida lab unlisi bo'lmagan fe'llarda ham *-di /-di // -ti /-ti* affiksida (i), (i) unilari (u) yoki (ü) unlisiga o'tadi: *bardug* (<*bardi+q*), *keldük* (*keldi+k*), *qachtug* (<*qachtu+q*), *kechtük* (<*kechti+k*) kabi.

I shaxs ko'pligining *-q /-k* affiksi bilan hosil bo'luvchi *bardug*, *keldük* tarzidagi shakli turkiy tillarda keyingi hodisa bo'lib, oldingi davrlarda bu shakl o'rnida *-miz /-miz* affiksi yordamida hosil bo'luvchi *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakl amalda bo'lgan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da faqat *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakl qo'llangan. XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda asosan *bardug*, *keldük* tarzidagi shakl amalda bo'lib, "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy" kabi ayrim asarlarda *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shaklning qo'llanishi ham davom etgan. O'zbek tilida XV asrdan boshlab faqat *bardug*, *keldük* tarzidagi shakl qo'llangan. I shaxs ko'pligining *bardımız*, *keldimiz* tarzidagi shakli hozir Toshkent, Qarshi kabi ayrim o'zbek shevalarida hamda tuva, oltoy, xakas, sho'r kabi turkiy tillarda turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi. Masalan, Toshkent shevasida: *borduvuz // borduvza / / borduz*, Qarshi shevasida: *yozduvuz*, *boshladuvuz*.

-di /-di // -ti /-ti affiksli o'tgan zamon fe'li asosan ish-harakatning nutq paytiga qadar aniq bo'lganligini (yoki bo'lmaganligini), bajarilganligini (yoki bajarilmaganligini) ko'rsatadi: *Aziz Yusufg'a baqtı aydı: men seni satg'ın aldım, ... og'ul tutundum, menä munu-mu qıldın?* (QR). *Musani keltürdilär, aydılar, biz janduları keltürdimiz teb* (Tafsir). *Qulluq arzadasht bitildi* (Navoiy, Msh). *Biz dag'ı jibalanıb va yarag'lanıb atlandük* (BN). *Elchi bu sözlarniñ barchasını aytdı* (Sh.tar.).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida bu shakl ba'zan uslubiy tomonlar bilan bog'liq holda kelasi zamon va boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi. Shunga o'xshash hollar yozuv yodgorliklarida ham uchraydi. Qiyoslang:

1. *Shāha, bizgā nazar qilsan, ne boldı?*

Gadāni mu'tabar qilsan, ne boldı? (Atoiy).

2. *Ta yüzüñnüñ vasfını Lutfiy bitidi, daftarı*

Boldı rangin-u nasimi gul kelür avraqdın. (Lutfiy).

3. *Kim ki bir shiddat ara sabr-u tahammul äylädi,*

Baxt anıñ nishini nosh-u xarını gul äylädi. (Navoiy, MQ).

4. *Dost Muhammad Baqir andağ mast edi kim, Amin Muham-mad tarxan-u Mastiy Chuhra bashlıqlar har nechä sa'y qıldılar, atlanduralmadılar (BN).*

Misollarning birinchisida o'tgan zamon fe'li shaklidagi *ne boldı* fe'li shart ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi bosh gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, kelasi zamon ma'nosini ifodalaydi, ya'ni bu gapda *ne boldı* fe'li "nima bo'ladi" ma'nosida qo'llangan bo'lib, kelasi zamon ma'nosi ta'kidlab ko'rsatilgan. Ikkinchi misoldagi *bitidi* fe'li payt ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "bitiganda (yozganda)" ma'nosini, uchinchi misoldagi *sabr-u tahammul äylädi* fe'li shart ergash gapning kesimi vazifasida kelgan bo'lib, "sabr-u tahammul aylagan bo'lsa" ma'nosini, to'rtinchi misoldagi *sa'y qıldılar* fe'li to'liqsiz ergash gapning kesimi vazifa-sida kelgan bo'lib, "harakat qilsalar ham" yoki "qancha harakat qilmasinlar" ma'nosini ifodalaydi.

175-§. -*mish/-mish* affiksli shakl. Bu fe'lning bo'lishsiz shakli quyidagi uch xil ko'rinishga ega:

a) -*ma/-mä* affiksi bilan hosil bo'luvchi shakl: *barmamish* (*bar+ma+mish*), *kelmämish* (*kel+mä+mish*). Bu shakl eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlari uchun umumiy bo'lgan;

b) egalik affiksi +*yoq* inkor so'zi yordamida hosil bo'luvchi shakl: *barmishu yoq* (*barmish+i yoq*), *kelmishi yoq* (*kelmish+i yoq*). Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid manbalar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi;

d) *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs* (*ermäz*) yordamida hosil bo'luvchi shakl: *barmish ermäs* // *barmish ermäz*, *kelmish ermäs* // *kelmish ermäz*. Bu shakl XIII—XIV asrlarga oid "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy" kabi ayrim asarlarda qo'llangan.

-*mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'liga shaxs-son affikslari-ning -*men*, -*sen*, -*biz* (-*miz*), -*siz* (-*sizlär*) ko'rinishidagi to'la

shakllari qo'shiladi: *barmish-men* (*barmamish-men*), *barmish-sen* (*barmamish-sen*), *barmish-biz* // *barmish-miz* (*barmamish-biz* // *barmamish-miz*), *barmish-siz* // *barmish-sizlär* (*barmamish-siz* // *barmamish-sizlär*).

XV asrdan boshlab she'riy asarlarda I shaxs birlik affiksi *-men* qisqargan *-m* shaklida ham qo'shilgan, ya'ni *barmish-men* tarzidagi shakl o'rnida *barmisham* tarzidagi shakl qo'llangan. Bu davrdagi she'riy asarlarda I shaxs birligi uchun asosan shu shakl amalda bo'lgan. Masalan: *Furqatindin bolmisham zär-u zaif* (Lutfiy). *Dayr arä bu nav kim, zär olmisham* // *ishq bandig'a giriftar olmisham* (Navoiy, LT). *Rozg'arim tiyra-yu zär-u parishan olmisham* // *saya-dek aftaädalig'da nätavän jän olmisham* (Muqimiy).

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'lining III shaxs birligi odatda ko'rsatkichsiz bo'lib, ba'zan unga *turur* (*durur*) holat fe'li yoki uning qisqargan shakllari *tur* // *tür*, *dur* // *dür* qo'shilgan.

XV asrdan oldingi davrlarda holat fe'li *turur* shaklida qo'shilgan: *Muhammad bizni ne üçün oqımış turur? Kun'ang'a... payg'ambar turur taqi ulqaymiş turur* (QR). *Bu nedin tokülmish turur?* (NF). *Mundin özgä og'lum bolmişu yoq turur* (Saroyi).

XV asr va undan keyingi davrlarda ko'pincha qisqargan *tur* // *tür* yoki *dur/dür* shakllari, she'riy asarlarda ba'zan *durur* shakli qo'shilgan: *Chun yashunmiştur qamışlar ichrā shakkar elkidin* (Lutfiy). *Hamma imāratları ārāsta bolmişdur* (Furqat). *Guluzārımnı chaman arä kormışdür* (Munis). *Kelib xān allıda arz etti Bahram* // *ki bu yaylıg' xabar bolmiş durur 'ām* (Navoiy, FSH).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida holat fe'li ba'zan I, II shaxslarga va III shaxsning ko'plik shakliga ham qo'shilgan: *Men... birägüni öldürmiş turur men* (Tafsir). *Sen ganj bulmış turursen* (Tafsir). *Ul tañrigä kim, sizlär butmiş turur sizlär, men yemä butmiş turur men* (Tafsir). *Koni yol bulmış tururlar* (Tafsir).

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'li ham *-dı/-di* // *-n/-ti* affiksli shakl kabi ish-harakatning nutq paytiga qadar aniq

bo'lganligini (yoki bo'lmaganligini) bildiradi. Lekin *-mish/-mish* affiksli shakl *-di/-di // -ti/-ti* affiksli shakldan farq qilib, ish-harakatning o'zini emas, balki uning nutq paytida mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatadi. Masalan: *Bu yanda taxti shāhāna urulmish // turub xush sāqiylar, majlis qurulmish* (XSH). *Emdi kim tupraq bolmishdur eshikiŋda tanim // qaydadur hasid ki, kōrgāy davlat-u jānim meniŋ* (Lutfiy). *Jānvafā erdi biriniŋ ātu kim vafādın yaratilmish zan* (SHN). *Kop ādamidin Beshariq // bāg'larda ekmishlār tariq* (Muqimiy).

Bundan tashqari, *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li eshitilganlik, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarda ham qo'llangan, ya'ni ish-harakatning bajarilgani so'zlovchiga aniq bo'lmasdan, bu haqda u boshqalardan eshitgani asosida ma'lumot beradi. *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li bu ma'noda II yoki III shaxsda qo'llanib, hozirgi o'zbek tilidagi *-b* affiksli o'tgan zamon fe'liga yaqin turadi. Masalan: *Ismāil aydı: ul ātam turur. Sen anı ag'ırlamış-sen. Eviŋ eshikin ketārgil teb seni aymış* (QR). *Eshittim kim, atı yabanda qachmish // Humāynı kōtūrüb anqā-tek ucmish* (XSH). *Atoiy qul gadāyimdur demish-sen* (Atoiy).

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'li tarkibida holat fe'lining bo'lishi yoki bo'lmasligi ma'noga ta'sir etmaydi. Qiyoslang:

1. *Isaqa isharat qilg'ıl, ayg'ıl roza tutmish turur men teb* (Tafsir).
2. *Anlarga sezlāmūgil, roza tutmish-men teb ayg'ıl* (Tafsir).

Misollarning birinchisida *-mish/-mish* affiksli o'tgan zamon fe'li shakliga *turur* holat fe'li qo'shilib kelgan bo'lib (*tutmish turur men*), ikkinchisida qo'shilmagan (*tutmish-men*). Lekin ikkala holatda ham *-mish/-mish* affiksli shakl bir xil ma'noda qo'llangan anglashilib turibdi.

-mish/-mish affiksli o'tgan zamon fe'li shakli hozir o'g'uz guruhidagi turk, ozarbayjon, gagauz tillarida turli ma'no va vazifalarda faol qo'llanadi. O'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda esa bu shakl iste'moldan chiqqan bo'lib, uning o'rnida *-g'an/-gān // -qan/-kān* affiksli o'tgan zamon fe'li qo'llanadi.

176-§. *-g'an/-gān // -qan/-kān* affiksli shakl. Bu shaklning

yozuv yodgorliklarda qoʻllanishi XI asrdan boshlab kuzatiladi. Lekin shu davr yodgorliklari "Qutadgʻu bilig" va "Devonu lugʻatit-turk"da bu shakl sifatdosh shaklini tashkil etib, asosan aniqllovchi vazifasida qoʻllangan (qarang: 127-§). Yozuv yodgorliklarda bu shaklning oʻtgan zamon feʻli vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

-gʻan/-gän //-qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻlining boʻlishsiz shakli quyidagicha uch xil yoʻl bilan hosil boʻladi:

a) feʻlning -ma/-mä affiksli boʻlishsiz shakli asosida: *barmagʻan* (bar+ma+gʻan), *kelmägän* (kel+mä+gän) kabi;

b) er- toʻliqsiz feʻlining *ermäs* (emäs) shakli yordamida: *bargʻan* *ermäs*, *kelgän* *ermäs* kabi;

d) egalik affiksi+yoq inkor soʻzi ishtirokida: *bargʻan* *yoq* (*bargʻani* *yoq*), *kelgän* *yoq* (*kelgäni* *yoq*) kabi.

Yozuv yodgorliklarda asosan -ma/-mä affiksi bilan hosil boʻluvchi *barmagan* tarzidagi shakl qoʻllangan boʻlib, *bargʻan* *ermäs*, *bargʻan* *yoq* (*bargʻani* *yoq*) tarzidagi shakllar kam uchraydi.

-gʻan/-gän //-qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻliga shaxs-son affikslarining toʻla shakllari qoʻshiladi: *bargʻan-men*, *bargʻan-sen*, *bargʻan-biz* // *bargʻan-miz*, *bargʻan-siz* // *bargʻan-sizlar*.

-gʻan/-gän //-qan/-kän affiksli oʻtgan zamon feʻlining III shaxs birligi odatda koʻrsatkichsiz boʻlib, koʻpchilik hollarda unga *turur* (*durur*) holat feʻli yoki uning qisqargan *dur*//*dür* shakllari qoʻshilib keladi.

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda holat feʻli *turur* shaklida qoʻshilgan: *Arigʻlarni ulash emgäkdä tutgʻan turur* (QR). *Yerläri örtüklüki yämä korgän turur, eshitken turur* (Tafsir). *Usman ingän oftangʻan turur* (NF).

XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarda holat feʻli koʻpincha qisqargan *dur*//*dur* shaklida, baʼzan *durur* shaklida, "Shajarai turk", "Shajarai tarokima" kabi ayrim asarlarda *turur* shaklida qoʻshilgan: *Sofi Atoiy hälatını ötkändür, vale* (Atoiy). *Ul kelib bir nechä laf atqandur* (SHN). *Qızıl qagʻazgʻa mushkin nuqtalar qoygʻandur* (Munis). *Bu qul bir nechä kün ziyaratgähda erdim, miräxur kelgän durur* (Navoiy, Msh). *Pādshāhlıq ātanđın seňä meräs qalgʻan turur* (Sh.turk).

-g'an/-gän //-qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'lining III shaxs ko'pligiga ham ko'pincha holat fe'li qo'shiladi: *Bir libas bilä pādshāh arzıg'a yetkendürlär, ... ul sözni rad etkändürlär* (Navoiy, MN). *Tushkänidin xabar etkändürlär* (SHN). *Ulug' atalarımız Turkistāndın kelgän tururlar* (Sh.tar.).

Ayrim hollarda *turur* (*dur* // *dür*) holat fe'li o'rnida *erür* to'liqsiz fe'li qo'llangan. -g'an/-gän //-qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li tarkibida *erür* to'liqsiz fe'lining qo'llanishi XV asr va undan keyingi davrlarda she'riy asarlarda uchraydi: *Dunyā aña panāh bolg'an erür* (Tafsir). *Bu sifāt-u āyin bilä bolg'an erür darvish* (Navoiy, MQ). *G'āyati sharm bilä bolg'an erür qan közgü* (Munis).

-g'an/-gän //-qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li ma'no jihatdan -mish/-mish affiksli shakl bilan bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bu shakl ham ish-harakatning nutq paytida mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatadi. Masalan: *Qazg'urmag'il, ul g'ayib bolg'an turur* (QR). *Chun bu Xorazmg'a qol sāl g'andur // ushbu ay ichrā kelib ālg'andur* (SHN). *Biz hech yamanlıq qılg'anımız yoq* (Sh.turk). *G'aribi bu vilāyat hānimānıdın adashgan-men // basāni murg'i vah-shiy āshyānıdın adashgan-men* (Furqat).

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida -gan affiksli o'tgan zamon fe'liga -dir (<-dur) qo'shilganda, asosan taxmin, gumon, noaniqlik kabi ma'nolar ifodalanadi. Eski o'zbek tilida esa bu fe'lga qo'shilgan *dur* // *dür* (*turur*) yoki *erür* ma'noga ta'sir etmagan. Qiyoslang:

1. *Anı yüzdin birin köz көrmägändür, Qulāq ham ātını eshitmägändür.* (Furqat).
2. *Bārib Rusiya shahrıda turmagan, Alar rasm-u tartibini көrmägän.* (Furqat).

Keltirilgan misollarning birinchisida -gän affiksli o'tgan zamon fe'liga -dür qo'shilgan bo'lib (*körmägändür, eshitmägändür*), ikkinchisida qo'shilmagan (*turmagan, көrmägän*). Lekin bu shakllar o'rtasida ma'noda farq yo'qligi misollardan anglashilib turibdi.

-g'an/-gän //-qan/-kän affiksli o'tgan zamon fe'li hozir qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida keng qo'llanadi va bu tillarda ish-harakatning nutq paytida

mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatuvchi asosiy shaklni tashkil etadi.

177-§. O'tgan zamon fe'lining *-b (-ib/ -ub/-üb)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi shakllari. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagicha uch xil ko'rinishda qo'llangan:

1. *-b+turur+men* (ravishdoshning *-b* affiksli shakli+*turur* (*tur*-holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon shakli)+shaxs-son affiksi): *alib turur men, kelib turur men* kabi;

2. *-b+tur+men // -b+dur+men* (ravishdoshning *-b* affiksli shakli+*tur //tür* yoki *dür* (*turur* holat fe'lining qisqargan shakli)+shaxs-son affiksi): *alibtur-men, kelibtür-men* yoki *alibdur-men, kelibdür-men* kabi;

3. *-b+men* (ravishdoshning *-b* affiksli shakli+shaxs-son affiksi): *alib-men, kelib-men* kabi.

Bu shakllarni keyingi o'rinlarda qulaylik uchun *alib turur men, alibtur-men // alibdur-men, alib-men* tarzidagi shakllar deb ataymiz. Bu shakllarning qo'llanishi quyidagicha:

Alib turur men tarzidagi shakl XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ayrim asarlarda qo'llangan: *Xalifa aydi: anı ızmaz-men, antyaz qilib turur men* (NF). *Bu yolni qoyduy ersä, qayu yolni tutub turur sen* (QR). *Barchasınıñ ätllarını yuqarıda bir-bir ayıb turur miz* (Sh.tar.). *Qachan korsälär anı kim, va'da qilib tururlar* (Tafsir). *Menä atam bu baluqni berib turur* (O'N). *İshüyaqum firâqıg'a chära qılğ'ıl, ey rafıq // kim xarâb äyläb turur hâlimni mahkam ittifaq* (Navoiy, G'S).

Alibtur-men // alibdur-men tarzidagi shakl XV—XIX asrlar davomida faol qo'llangan bo'lib, XIV asrlarga oid ayrim asarlarda ham uchraydi: *Oq zahmıdın ikki bükülbütür-men* (Yaqiniy). *Bu kamâlıñ kim, qılıbtur-sen gumân, ...* (Navoiy, LT). *Chechäk yaprâqları yergä tüşübtür* (MN). *Vilâyathıg'ı qâlmabdur* (BN). *Qâshlarıñmı hilâl debdürlür // qâmatıñni nihâl debdürlür* (Munis).

O'zbek tilida *alib-men* tarzidagi shaklning qo'llanishi XV asrdan faollasha borgan. Misollar: *Jamâlıñda körüb-men anı* (Lutfiy). *Bag'âyat keñlämizni shâd etib-sen* (Navoiy, FSH). *Yât yurtg'a kelib-*

men (Sh.tar.). *Bizni tapib-sen magaram kim osal* (Muqimiy). *Biz bu yollarda korib-biz ozni* (SHN). *Siz ham tun-a kun urushub basturub-siz* (BN).

Alib-men tarzidagi shakl XIII—XIV asrlarda ham qo'llangan bo'lib, ayrim manbalarda uchraydi: *Yaratg'an bir izzimg'a yalbarib-men* (XSH). *Ul, ne kim sen kelturub-sen, senij rozin turur* (Tafsir). *Baliqu yaxshu saqlab-sen* (O'N). *Bu mehriyni kojulda berk etib-men* (Saroyi).

O'tgan zamon fe'lining *alib turur men*, *alibtur-men* // *alibdur-men*, *alib-men* tarzidagi shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Bu jarayon quyidagicha yuz bergan: o'tgan zamon fe'lining bu turi tarkibida dastlab *turur* (*tur*- holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon shakli) mavjud bo'lgan (*alib turur men*), keyinchalik *turur* qisqarishga uchrab, uning tarkibidan hozirgi-kelasi zamon ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi (*alib turur men* > *alibtur-men* // *alibdur-men*). So'ng I va II shaxslarda *tur* // *tür* (*dur* // *dür*) butunlay tushib qoladi (*alibtur-men* // *alibdur-men* // *alib-men*), III shaxsda shaxs ko'rsatkichi bo'lmaganligi uchun saqlangan (*alibtur* // *alibdur*, *alibturlar* // *alibdurlar*). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa *-di* shakliga aylangan (*alibtur* // *alibdur* > *alibtur* > *alibdur* > *alibtu* > *alibdi*). Demak, hozirgi o'zbek tilidagi *olibman* turidagi o'tgan zamon fe'li dastlab *alib turur men* ko'rinishida qo'llangan bo'lib, keyinchalik uning tarkibidan *turur* holat fe'li tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan.

Bulardan *alib-men* tarzidagi shakl hozir o'zbek, uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, ozarbayjon kabi turkiy tillarda qo'llanadi, *alibtur-men* // *alibdur-men* tarzidagi shakl qirg'iz, turkman, tuva, xakas, sho'r, oltoy kabi tillarda saqlangan bo'lib, turli ko'rinishlarda qo'llanadi. *Alib turur men* tarzidagi shaklning iste'mol doirasi XV asrdanoq chegaralangan bo'lib, hozirgi turkiy tillarda qo'llanmaydi.

O'tgan zamon fe'lining *alib turur men*, *alibtur-men* // *alibdur-men*, *alib-men* tarzidagi shakllari eski o'zbek tilida ma'no jihatdan ham o'xshash bo'lgan, ya'ni bu shakllarning uchalasi ham asosan ish-harakatning nutq paytida mavjud bo'lgan natijasini ko'rsatish ma'nosida qo'llangan. Bu jihatdan ushbu shakllar *-g'an/-gän* //

-qan/-kan affiksli o'tgan zamon fe'li shakli bilan bir guruhni tashkil etadi. Qiyoslang: *Eriñ qayda teb sordi ersä, avqa barib turur tedi* (QR). *Xotan ähuläri-dek ancha sargardän bolubdur-men // sächi mushki Xita rashki xayäli dilrabälardın* (Furqat). *Mavlāna Muhammad Badaxshiydin ta'rifin eshitib-men* (Navoiy, MN).

Keltirilgan misollardagi *barib turur, sargardan bolubdur-men, eshitib-men* fe'llari ish-harakatning nutq paytidagi natijasini ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi, ya'ni *bārib turur* fe'li "borgan (ketgan)" ma'nosida, *sargardän bolubdur-men* — "sargardon bo'lganman", *eshitib-men* — "eshitganman" ma'nosida qo'llangan.

Hozirgi o'zbek tilida, yuqorida aytilganidek, *olibman* (<*alib-men*) tarzidagi shakl qo'llanadi. Lekin ma'nosida o'zgarish yuz bergan, ya'ni hozirgi o'zbek tilida bu shakl eshitilganlik, hikoya kabi ma'nolarni ifodalovchi shakl sifatida shakllangan.

178-§. -duq/-dük affiksli shakl XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklardan "Tafsir"da qo'llangan bo'lib, I shaxs ko'plik, III shaxs birlik va ko'plik shakllarida uchraydi. O'tgan zamon fe'li-ning bu turi "Tafsir"da faqat bo'lishsiz shaklda qo'llangan: *Qachan kim, tegdi ersä kün tug'ushing'a, boldı anı tug'ar buzun üzä, qilmadug-miz anlarga azın ortuk parda* (Tafsir). *Munda aytur "qıldım" teb, valekin qilmadug turur* (Tafsir). *Hech köz andag' kormäduk tururlar* (Tafsir). *Teginmäduk injular-tekimersä kördüki yoq* (Tafsir).

Keltirilgan misollarda -duq/-dük shaklidagi *qilmadug-miz* fe'li "qilmadik" ma'nosida, *qilmadug turur* — "qilmagan", *kormäduk tururlar* — "ko'rmaganlar", *kördüki yoq* — "ko'rgani yo'q" ma'nosida qo'llangan.

-duq/-dük affiksli o'tgan zamon fe'li O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida hamda "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ham ishlatilgan. Ushbu manbalarda bu shakl faqat III shaxs birligida qo'llangan bo'lib, shaxs-son ma'nolari jumla mazmunidan yoki ega vazifasida kelgan so'z orqali anglashiladi. -duq/-dük affiksli o'tgan zamon fe'lining bunday xususiyati haqida Mahmud Koshg'ariy ham alohida qayd qilgan. Uning ko'rsatishicha, o'g'uzlar va qipchoqlarning ba'zilari (su-

vorinlar) o'tgan zamon fe'lini yasovchi *-di/-di* affiksi o'rnida *-duq/-dük* affiksini, ya'ni *bardi, keldi* o'rnida *bardug, keldük* shaklini qo'llaganlar. Bu shakl hamma shaxslar uchun, shuningdek, birlik va ko'plik uchun ham o'zgarishsiz bir xil shaklda kelgan, ya'ni bu shaklga shaxs-son affikslari qo'shilmagan. Masalan: *men ya qurduq* ("men yoy qurdim" ma'nosida), *biz ya qurduq* (biz yoy qurdik), *ol ya qurduq* (u yoy qurdi), *men yarmaq tärdük* (men tanga terdim), *biz kældük* (biz keldik), *ol kældük* (u keldi). Lekin o'g'uzlarning ko'pchiligi bu shaklni I shaxs birligi uchungina, ya'ni *bardim* o'rnida *bardug, kældim* o'rnida *kældük* shaklini qo'llaganlar. Qolgan o'rinlarda esa boshqa turklar kabi *-di/-di* affiksli shaklni qo'llaganlar (MK, II tom, 64–65-betlar).

2. O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari

179-§. O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari eski o'zbek tilida ham fe'lining zamon ma'nosini anglatuvchi sodda shakllariga to'liqsiz fe'l qo'shilishi bilan hosil bo'ladi. To'liqsiz fe'l eski o'zbek tilida *er-* yoki *e-* shaklida qo'llangan: XIV asrning oxirlariga qadar *er-* shaklida, undan keyingi davrlarda *-er* shaklida ham, *e-* shaklida ham qo'llanavergan.

O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllarini hosil qilishda to'liqsiz fe'l *-di* affiksli o'tgan zamon (*erdi* yoki *edi*) shaklida qo'shiladi. To'liqsiz fe'lining *ermish* // *emish*, *erkän* // *ekän*, *erki*, *erinch*, *ergäy* kabi shakllari esa turli modallik ma'nolarni ifodalashga xizmat qilib, zamon nuqtayi nazaridan yangi shakl hosil qilmaydi.

Eski o'zbek tilida o'tgan zamon fe'lining quyidagi murakkab shakllari iste'molda bo'lgan: *-mish+erdi*, *-di+erdi*, *-duq+erdi*, *-g'an+erdi*, *-b+turur+erdi* // *-b+dur+erdi* // *-b+erdi*, *-a+turur+erdi* // *-a+dur+erdi* // *-a+erdi*, *-r+erdi* (*mas+erdi*), *-g'ay+erdi*. Bulardan *-mish+erdi*, *-di+erdi*, *-r+erdi* (*mas+erdi*), *-g'ay+erdi* shakllari qadimgi turkiy yodgorliklarda ham faol iste'molda bo'lgan, boshqalarining yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XIII–XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

O'tgan zamon fe'lining murakkab shakllarida (*di+erdi* shaklidan tashqari) shaxs-son affikslari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *almish*

erdim, alduq erdim, alg'an erdim, alur erdim (almas erdim), alg'ay erdim, alib turur erdim, alibdur erdim, alib erdim, ala turur erdim, aladur erdim, ala erdim kabi. *dı+erdi* shaklida esa asosiy fe'lga qo'shiladi: *aldım erdi, aldın erdi* kabi. III shaxs ko'pligining hosil bo'lishida *-lar/-lär* ko'plik affiksi ko'pincha to'liqsiz fe'lga, ba'zan asosiy fe'lga yoki bir vaqtning o'zida ikkala qismga qo'shiladi: *almış erdilär // almışlar erdi // almışlar erdilär, alib turur erdilär // alib tururlar erdi (alib tururlardı), alur erdilär // alurlar erdi // alurlar erdilär (alurdılar)*.

180-§. -mish+erdi yordamida hosil bo'luvchi **almish erdi** tarzidagi murakkab shakl o'zbek tilida XV asrga qadar ancha faol iste'molda bo'lib, keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda qo'llangan.

Bo'lishsiz shakli ikki xil yo'l bilan hosil bo'ladi:

a) fe'lning *-ma/-mä* affiksli bo'lishsiz shakli asosida: *almamış erdi, kelmämish erdi* kabi;

b) egalik affiksi+*yoq* inkor so'zi yordamida: *almışı yoq erdi, kelmishi yoq erdi* kabi.

XIX asrga oid ayrim she'riy asarlarda *-mish+erdi* shakli qisqargan *-mishdi /-mishdi* ko'rinishida ham qo'llangan: *Sayr etib yürgändä, yürmişdim qanârında seni* (Muqimiy). *Bārīb kelgüncha ötmishdi zamān kōp* (Furqat).

-mish+erdi shaklining asosiy vazifasi shundan iboratki, bu shakldagi fe'l ifodalagan ish-harakatning bajarilish vaqti nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmaydi, balki bu ish-harakatning natijasi sifatida nutq paytiga qadar yana boshqa voqea yuz bergan bo'ladi. Keyingisi odatda o'tgan zamon fe'lining *-dı/-di* affiksli shakli bilan ifodalanadi. *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan ana shu *-dı/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakat orqali bog'lanadi. Masalan: *Bag' izisi yemish alg'ali kelmish erdi, bularnı kordı* (QR). Misoldan ko'rinish turibdiki, *-mish+erdi* shaklidagi fe'l (*kelmish erdi*) ifodalagan ish-harakatning bo'lishi natijasida keyingi ish-harakat, ya'ni *-dı/-di* affiksli fe'l (*kordı*) ifodalagan ish-harakat yuzaga kelgan. Boshqacha qilib ayt-

ganda, *bog' egasi boqqa kirmaganda bularni ko'rmagan bo'lardi*.

Bunday hollarda *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini yoki vaqtini ko'rsatadi. Qiyoslang: *Yana Umarkin jafa tegmishi yoq erdi, anuñ üçhün kim yarlıqadı* (Tafsir). *Bu qız Xusrav ishingü qaldı hayran // kim an-tek kormishi yoq erdi xush jân* (XSH). *Etäk sarı cherikkä berdilär mayl // ki tutmış erdi sahrām qızıl sayl* (Navoiy, FSH).

Bu misollarda *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini ko'rsatadi. Quyidagi misollarda esa *-mish+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli fe'l ifodalagan ish-harakatning bo'lgan vaqtini ko'rsatadi: *Bir kün Ismāil āvqa barmish erdi, Ibrāhim korā keldi* (QR). *Bu ish ul vaqtda erdi kim, binni Israil barcha ornamish erdilär* (Tafsir). *Urmish erdi tashlag'an asrari tab // kordi dëkanlarda ne'mat behisāb* (Navoiy, LT).

-mish+erdi shakli bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish kabi ma'nolarni ifodalashda ham qo'llanadi. Bunday hollarda kesimi *-mish+erdi* shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap odatda mustaqil sodda gapni tashkil etadi yoki bog'langan qo'shma gap tarkibida keladi: *Hech erānlärdä anlar-tek kishi kormishim yoq erdi* (NF). *Anuñ hajrıda hāqān ölmish erdi // kichik qardashı hāqān bolmış erdi* (Navoiy, FSH). *Lek mendin ketmiş erdi aql-u xush // lahza-lahza shavq öñ äylärdi josh* (Furqat).

-mish+erdi yordamida hosil bo'luvchi shakl hozir o'g'uz guruhidagi turk, ozarbayjon, gagauz tillarida faol qo'llanadi.

181-§. *-di+erdi* yordamida hosil bo'luvchi *aldi erdi* tarzidagi murakkab shakl o'zbek tilida XV asrga qadar qo'llangan.

-di+erdi shakli ma'no va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi* shakli bilan bir guruhga kiradi, *-di+erdi* shaklidagi fe'llar ham asosan nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatadi: *Anlar qachtılar erdi, Malik Daqyunus yarın bildi qachmışlarını* (Tafsir). *Bu og'lanı men bir yayaqladım erdi, bu og'lan duā qıldı, jahān munda tünärdi* (QR). *Qoy etidin bir pāra*

aldi taqi chaynayubashladi erdi, ul qoldin avaz keldi (NF). *Telim ranj birla tapdum erdi ul ganj // yiturdum, boldi zaye kormishim ranj* (XSH).

Quyidagi misollarda *-di+erdi* shaklidagi fe'llar bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish kabi ma'nolarda qo'llangan: *Bu tayaq ham ul tayaq turur kim, endin chiqardin erdi* (Tafsir). *Bu erga qul og'lan sattimiz erdi* (QR). *Shakar tatlig' javab aydi kim, ey beg // uzaqi yilda kordum erdi sen-tek* (XSH).

-di+erdi shakli qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, hozir turk, gagauz, tatar, qirg'iz tillarida turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi, o'zbek tilining Qorabuloq shevasida ham saqlangan.

182-§. *-duq+erdi* yordamida hosil bo'luvchi *alduq erdi* tarzidagi murakkab shakl "Tafsir"da ancha keng qo'llangan bo'lib, "Qissasi Rabg'uziy" asarida ham uchraydi.

-duq+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi*, *-di+erdi* shakllariga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham asosan nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatadi, ba'zan bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi: *Bu butlarni haqiqat kormaduk erdim, turdum, Makkaga bardim, kordum* (Tafsir). *Emdiga tegi ashliq qolub sadaqa qilg'il teduk erdi, emdi andin kichuk qarindashimiz ibn Yaminni sadaqa teyu qolduq erdi, emdi bizga keldi* (QR). *Madina elin ranjur qilduq erdi, andin bir og'lanni anda qoydi* (Tafsir).

-duq+erdi shaklining III shaxs birligi bilan *-di+erdi* shaklining I shaxs ko'pligi shaklan o'xshash. Bular asosan jumla mazmunidan farqlanadi. Qiyoslang:

1. *Sara qari urag'ut, amij ilaru ayah bolmaduq erdi* (Tafsir. Bu o'rinda *ayal* so'zi "bola", "farzand" ma'nosida qo'llangan).

2. *Ey ata, biz... Yusufni otag'da qoyduq erdi, biz kelgincha Yusufni beri yemish* (QR).

Keltirilgan misollardagi *bolmaduq erdi* va *qoyduq erdi* fe'llari shaklan o'xshash. Lekin bular ma'nosiga ko'ra farqlanadi, ya'ni birinchi misoldagi *bolmaduq erdi* fe'li — *duq+erdi* shaklining III shaxs birligi bo'lib, "bo'lmagan edi" ma'nosida, ikkinchi misoldagi

qoyduq erdi fe'li esa *-dı+erdi* shaklining I shaxs ko'pligi bo'lib, "qo'ygan edik" ma'nosida qo'llangan. Bu shakllarning yasali sh asoslari ham har xil: *-duq+erdi* shakli *-duq/-dük* affiksli o'tgan zamon fe'li (qarang: 178-§) asosida, *-dı+erdi* shakli *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li (qarang: 174-§) asosida hosil bo'lgan.

183-§. *-gan+erdi* yordamida hosil bo'luvchi *alg'an erdi* tarzidagi murakkab shaklning yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Bu shakl eski o'zbek tilida kam iste'molda bo'lib, uning qo'llanishi XIX asrdan faollasha boshlagan.

Bu shaklning bo'lishsizligi eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi kabi quyidagicha uch xil yo'l bilan hosil bo'lgan:

a) fe'lning *-ma/-mä* affiksli bo'lishsiz shakli asosida: *almag'an erdi*, *kelmägän erdi* kabi;

b) *er-* to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz shakli *ermäs (emäs)* yordamida: *alg'an ermäs erdi*, *kelgän ermäs erdi* kabi;

d) egalik affiksi+*yoq* inkor so'zi yordamida: *alg'an yoq erdi*, *kelgeni yoq erdi* kabi;

-g'an+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi* shakli bilan bir guruhni tashkil etadi. Ya'ni *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmaydi, balki bu ish-harakatning natijasi sifatida nutq paytiga qadar yana boshqa voqea yuz bergan bo'ladi. Keyingisi odatda *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li bilan ifodalanadi. *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat nutq payti bilan ana shu *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li ifodalagan ish-harakat orqali bog'lanadi. Bunday hollarda *-g'an+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat *-dı/-di* affiksli o'tgan zamon fe'li ifodalagan ish-harakatning yuzaga chiqish sababini yoki vaqtini ko'rsatadi. Qiyoslang:

1. *Sizlar aya inang'an erdiniz, ayatmij hukmi mansuh boldi* (Tafsir).

2. *Chun qush buzmag'ını qilg'an emäs edim, elik eltmädim* (BN).

3. *Yilg'a mij sekkiz yüz-u toqsan edi,*

Iyul ayının biri bolg'an edi...

*Itifāqa, ul kūni tāpib xabar,
Eylādim yarmanka sarig'a guzar (Furqat).*

Keltirilgan misollarning oldingi ikkitasida *-g'an+erdi* shaklidagi *inang'an erdiñiz, qilg'an emās edim* fe'llari ifodalagan ish-harakat *-di/-di* affiksli *mansuh boldi, eltmādim* fe'llari ifodalagan ish-harakatning yuzaga kelish sababini ko'rsatadi. Oxirgi misoldagi *bolg'an edi* fe'li ifodalagan ish-harakat esa *guzar āylādim* fe'li ifodalagan ish-harakatning bo'lish vaqtini ko'rsatadi.

Quyidagi misollarda *-g'an+erdi* shaklidagi fe'llar bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan: *Bu altun ya kūn toqushidan-dq kūn batushig'acha tekken erdi taqi bu ūch kŭmŭsh oq tŭn yang'aqqa ketā turur erdi* (O'N). *Bar erdi bir nadimi, an Shavur // lahāvur kŭrgān erdi ham Nishāvur* (XSH). *Soñra chiqdı bir quyash ruxsara zan // egnigā kiygān edi kŭk pirahan* (Furqat).

-g'an+erdi yordamida hosil bo'luvchi murakkab shakl hozir qarluq va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida faol qo'llanadi.

184-§. -b (-ib/-ib // -ub/-üb) affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllar. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagi uch xil ko'rinishda qo'llangan: *-b+turur+erdi*, *-b+dur+erdi*, *-b+erdi*. Bular bir shaklning turli ko'rinishlari bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Ya'ni *-b+erdi* shakli *-b+dur+erdi* shaklining qisqargan ko'rinishi bo'lib, keyingisi o'z navbatida *-b+turur+erdi* shaklidan kelib chiqqan. Bunda avval bu shakl tarkibidagi *turur* fe'li qisqarishga uchrab, undan sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi (*turur>tur*), so'ng *tur (>dur)* butunlay tushib qoladi (*-b+turur+erdi>-b+dur+erdi>-b+erdi*). *-b+turur+erdi* esa uch qismning birikuvidan tashkil topgan murakkab shakldir: 1) *-b* — ravishdosh ko'rsatkichi; 2) *turur* — *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli; 3) *erdi* — *er-* to'liqsiz fe'lining o'tgan zamon shakli. Bu shakllar eski o'zbek tili taraqqiyotining turli davrlarida iste'molda bo'lgan.

1. *-b+turur+erdi* shakli XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda

qo'llangan. Ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi*, *-g'an+erdi* shakllariga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatish yoki bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan: *Ātam mejū vasiyat qilib turur erdi, anī sinādim* (QR). *Bir parcha yer qalib turur erdi bir kishi olturur chaqlı jarrāh ayāqın uzatdı, ul yeri tutdı* (Tafsir). *Payg'ambar alayhissalam bir kun Aysha evindā olturub turur erdi kim, Fatima razillah anha keldi* (NF). *Oshul bori Og'uz qag'ang'a sōz berib turur erdi tag'ı dedi kim, ...* (O'N).

2. *-b+dur+erdi* shakli eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim asarlardagina uchraydi: *Mir Xisravmın ash'ār-u risālasın va sair musannifātın andın köprāk kishi jam qılmabdur erdi* (Navoiy, MN). *Hech chapqunda muncha qoy tūshmābtür edi* (BN).

3. *-b+erdi* shakli XV asrdan boshlab faol qo'llangan bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham uchraydi.

-b+erdi shakli ham ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-mish+erdi*, *-g'an+erdi* shakllari bilan bir guruhga kiradi. Ya'ni *-b+erdi* shaklidagi fe'llar ham nutq payti bilan bevosita chegaradosh bo'lmagan ish-harakatni ko'rsatish yoki bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan.

Quyidagi misollarda *-b+erdi* shaklidagi fe'llar nutq payti bilan chegaradosh bo'lmagan ish-harakat ma'nosida qo'llangan: *Barcha ul bargah sajdāsıdın otub erdi, iltimas qıhlđ kim, ...* (Navoiy, Msh). *Namāzi xuftān bolub erdi, yekkā olān kelib tūstük* (BN). *G'urnıy tag'larıg'a qar köp tūshüb erdi, lashkar xalqı yurmekke qıynaldılar* (Sh.tar.). *Dostlar, ahbablar, barib edim mayxanag'a // nāgahān tūшти közüm bir mahliqa janānāg'a* (Furqat).

Quyidagi misollarda esa *-b+erdi* shaklidagi fe'llar bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan: *Xojanı "yer farishtasi" derlär va Xoja ulumi zahiriyyu batiniyni takmil qilib erdi* (Navoiy, MN). *Ātasi Bengalda pādshāh bolub erdi, Said va Sultān Alauddingā mulaqqab edi. Munja saltanat tegib erdi* (BN). *El sözi dag'ı bilib erdilär // ish yarag'ını qilib erdilär* (SHN).

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda *-b+erdi* shaklidagi fe'llar asosan bo'lib o'tgan voqea-hodisani eslash, uni ta'kidlab ko'rsatish ma'nosida qo'llangan. Qiyoslang: *Taqi mushriklar taba ketib erdilar* (Tafsir). *Yinchke, yug'qa, nazuk tonlar kizib erdi* (QR). *Berkä emgäk birlä el künni basib erdi* (O'N). *Ul taxt üzäsindä qasri olturub erdi* (NF). *Bulutda kezläb erdi ay-tek ezin* (XSH).

-b+erdi shakli hozir o'zbek, uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman, qarachay-balqar, no'g'oy kabi ko'pchilik turkiy tillarda turli shakllarda qo'llanadi. Bu shakl, ayniqsa, o'zbek shevalariga xos bo'lib, adabiy tildagi *-g'an+erdi* shakli o'rniga asosan shu shakl qo'llanadi.

185-§. *-a/-ä (y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllar. O'tgan zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagi uch xil ko'rinishda qo'llangan: *-a+turur+erdi*, *-a+dur+erdi*, *-a+erdi*. Bular bir shaklning turli ko'rinishlari bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Ya'ni *-a+erdi* shakli *-a+dur+erdi* shaklining qisqargan ko'rinishi bo'lib, keyingisi o'z navbatida *-a+turur+erdi* shaklidan kelib chiqqan. Bunda avval bu shakl tarkibidagi *turur* fe'li qisqarishga uchrab, undan sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qoladi (*turur>tur*), so'ng *tur (>-dur)* butunlay tushib qoladi (*-a+turur+erdi>-a+dur+erdi>-a+erdi*). *-a+turur+erdi* esa uch qismning birikuvidan tashkil topgan murakkab shakldir: 1) *-a* — ravishdosh ko'rsatkichi; 2) *turur* — *tur-* holat fe'lining hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli; 3) *erdi* — *er-* to'liqsiz fe'lining o'tgan zamon shakli. Bu shakllar o'zbek tili taraqqiyotining turli davrlarida qo'llangan.

1. *-a+turur+erdi* shakli asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi.

XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda bu shakl tarkibidagi asosiy fe'l, ya'ni birinchi qism *-u/-ü (yu /yü, ya/yä)* affiksli ravishdosh shaklida ham kelgan: *alu turur erdi*, *berü turur erdi*, *bashlayu turur erdi* (*bashlaya turur erdi*), *ishläyü turur erdi* (*ishläyā turur erdi*).

-a+turur+erdi shaklidagi fe'llar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:
a) nutq paytidan oldin ma'lum bir vaqtda davom etib turgan

ish-harakatni ko'rsatadi: *Sag' qolinda k  kk  teginch  yildiray  turur erdi* (Tafsir). *Og'uz qag'an bir choqur tan ayg'ir atqa min  turur erdi*. *Oshul ayg'ir atni beg choq sevey r erdi* (O'N). *Ul vaqtda xalq Tog'ruhn y ag'zig'a qaray turur erdi* (Sh.turk);

b) payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-a+turur+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan paytda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Qarun Musag'a salam qilg'ali kel  turur erdi*, *iraqd n Musan  darvish birl  k rdi* (QR). *Lashkarn y son jda kel  turur erd m*, *xatunum hamla erdi*, *tug'urdi* (Sh.tar.).

2. *-a+dur+erdi* shaklining yozuv yodgorliklarda qo'llanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi. XV–XVI asrlarga oid yodgorliklarda ancha keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarga oid manbalarda juda kam uchraydi.

-a+dur+erdi shaklidagi fe'llar ham *-a+turur+erdim* shaklidagi fe'llar kabi quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

a) nutq paytidan oldin ma'lum bir vaqtda davom etib turgan ish-harakatni ko'rsatadi: *Mavlana Malik ottuz yashg'a yaqing'a-cha nazm aytmaydur erdi* (Navoiy, MN). *Meni qishlay deb... sa'y qiladurlar edi*, *vale qishlay yeri-yu qishlamaq ashabini yaxshi saman berm yd rl r edi* (BN). *Kozl rimdin aqadur y sh // xatiring'a yaqadur erdi y sh* (SHN);

b) payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-a+dur+erdi* shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan vaqtda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Bir kochada keled r edim*, *bayakbar baburiy robaro  chr y t sh ti* (BN). *Bashimni munajatqa qoyub*, *til k til yd r edim kim*, *k z m uyqug'a baribt r* (BN).

3. *-a+erdi* shakli eski o'zbek tiliga xos bo'lmagan. Bu shakl XVII asr yodgorliklari "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" asarlarida qo'llangan.

-a+erdi shakli ma'nosi va vazifasiga ko'ra *-a+turur+erdi*, *-a+dur+erdi* shakllari bilan bir guruhni tashkil etadi. Qiyoslang: *Og'uz xan avg'a chiqib*, *qaytib kel  erdi*, *k rdi kim*, *suvn y yaqasinda*

bir nechä zaifalar kir yuva tururlar (Sh.tar.). *Biz sizni Iraqda tapar-miz teb bara erdük, sizniñ turkmän ichinä kelgäninizni eshitdük* (Sh.turk). *Tevegä minib keyniñdin bara erdim, qabarib it Bechänä izimdin yetdi* (Sh.tar.). *Hanuz anlar kishiniñ atın tutmay erdilär* (Sh.turk).

O'tgan zamon fe'lining *-a /-ä (y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi murakkab shakllari hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydi. Hozirgi o'zbek tilida bu shakllarning vazifasini *-(a)yotgan+edi* (olayotgan edi), *-(a)yotib+edi* (olayotib edi), *-(a)yotir+edi* (olayotir edi) shakllari bajaradi. *-a+turur+erdi* va *-a+dur+erdi* shakllari hozir boshqa turkiy tillarda ham qo'llanmaydi. *-a+erdi* shakli esa boshqird, tatar, qumiq, qarachay-balqar va boshqa ayrim tillarda qo'llanadi.

186-§. *-r+erdi* (*-mas+erdi*) yordamida hosil bo'luvchi **alar erdi** tarzidagi murakkab shakl, yozuv yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha, hozirgi turkiy tillarda ham keng qo'llanadi.

Ayrim hollarda bu shakl tarkibidagi to'liqsiz fe'l qisqarishga uchrab *-rdi/-rdi* shaklida ham qo'llangan: *älurdım, kelürdim, älurdi, kelürdi, älurdılar, kelürdilär* kabi.

-r+erdi (*-mas+erdi*) shaklidagi fe'llar eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi asosan quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1. Nutq paytidan oldin qachondir davom etib turgan ish-harakatni eslash, xotirlash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Zulayha Yusufni qattiq sevär erdi, ... kändin-kungä sevgüsü ziyad bolur erdi* (QR). *Kechä bolmas erdi shahr-u bāg' arā // Özni tärtar erdi dasht-u täg' arā* (Navoiy, LT). *Ata ag'asidin umidvarlıq bar jihatidin darang qılur erdi* (BN). *Ot ichrā samandar ki, tapar erdi hayat // kor, shu'lai ishqında nechük örtänädür* (Munis).

2. Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi ish-harakatning bajarilish vaqtini ko'rsatadi, ya'ni *-r+erdi* (*-mas+erdi*) shaklidagi fe'l ifodalagan ish-harakat davom etib turgan vaqtda bosh gapdagi ish-harakat bajariladi: *Künlärdä bir kün bu og'lan öz evi taba barur erdi, yolında bir ulug' ajdahani kördi* (Tafsir). *Otär erdi oqub har birni bat-bat // kərundi bir eshik*

hayhat-hayhāt (Navoiy, FSH). *Bir kun bāzārg'a bārīb, rastalarni tamāsha qilib yūrūr erdim... bir xojanlik kishi yoluqub, musahaba āylādi* (Furqat).

3. *-r+erdi* (*-mas+erdi*) shaklidagi fe'llar shart ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi bosh gapning kesimi vazifasida kelib, bajarilishi mumkin bo'lgan, lekin ergash gapdagi ish-harakatning amalga oshmaganligi tufayli bajarilmay qolgan ish-harakatni yoki ergash gapdagi ish-harakat amalga oshgan taqdirdagina bajarilishi mumkin bo'lgan ish-harakatni ko'rsatadi: *Agar Adam barmasa, bir saat sabr qilsa erdi, Hava Adamg'a kelūr erdi* (QR). *Agar ul ma'lum bolsa edi, ushbu sekiz kishi bilān xob urushur edūk* (BN). *Agar gunahımdın օtsālār, men barīb kōrār erdim* (Sh.turk).

187-§. *-g'ay+erdi* yordamida hosil bo'luvchi *alg'ay erdi* tarzidagi murakkab shakl eski o'zbek tilida keng qo'llangan.

-g'ay+erdi shakli tuzilishiga ko'ra aniqlik maylining o'tgan zamon shakllariga o'xshasa ham, ma'nosi jihatdan ulardan farq qiladi. Bu shakl asosan ergash gapli qo'shma gapdagi bosh gapning kesimi vazifasida kelib, ergash gapdagi ish-harakatning amalga oshmaganligi tufayli bajarilmay qolgan ish-harakatni ko'rsatadi. *-g'ay+erdi* shakli bu jihatdan *-r+erdi* (*-mas+erdi*) shakliga o'xshaydi. Qiyoslang: *Bizniñ kūchūmiz yetsā, bu tevāni օltürgäy erdüik* (QR). *Jān netkāy erdi, dard āja hamrāh bolmasa* (Lutfiy). *Agar burunraq aytilmish bolsa erdi, faqir hargiz օz matlaimni aytmag'ay erdim* (Navoiy, MN). *Xat bolmesa, bolg'ay erdi nabud* (Munis).

Jumlada *kāshki* so'zi bo'lganda, *-g'ay+erdi* shaklidagi fe'llar istak, orzu kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Kāshki ilgārū yang'ay erdüm* (Tafsir). *Qılmag'ay erdim yūzin kōrmāk tamannā kāshki // salmag'ay erdim kōñul mulkigā g'avg'a kāshki* (Navoiy, MN). *Kāshki allıdā gardun tōkkāy erdi qānımız* (Munis).

Hozirgi zamon

188-§. Hozirgi zamon ma'nosini ifodalovchi shakllar va ularning hosil bo'lish usullari bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida ma'lum o'zgachaliklar mavjud. Hozirgi o'zbek

tilidagi *yap*, *-(a)yotir*, *-(a)yotib* affikslari bilan hosil bo'luvchi *olyapman*, *olayotirman*, *olayotibman* tarzidagi aniq hozirgi zamon shakllari eski o'zbek tilida qo'llanmagan. *-moqda* affiksi bilan hosil bo'luvchi *olmoqdaman* tarzidagi hozirgi zamon fe'li esa ayrim yodgorliklarda uchraydi. *Tur-*, *yür-*, *yat-*, *oltur-* holat fe'llari ishtirokida tasviriy shakllarning hosil bo'lishi bo'yicha ham eski o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari bor.

Eski o'zbek tilida hozirgi zamon ma'nosida asosan *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi shakllar va *-r (-mas)* affiksli hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llangan.

189-§. *-a/-ä(y)* affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi shakllar. Hozirgi zamon fe'lining bu turi eski o'zbek tilida quyidagi ko'rinishlarda qo'llangan: 1) *-a/-ä(y) +turur* yordamida hosil bo'luvchi *ala turur men* tarzidagi shakl; 2) *-a/-ä(y) +dur* yordamida hosil bo'luvchi *äladur-men* tarzidagi shakl; 3) *-a/-ä(y)* asosida hosil bo'luvchi *äla-men* tarzidagi shakl. Bular bir shaklning turlicha ko'rinishlari bo'lib, biri ikkinchisidan rivojlangan. Hozirgi o'zbek tilidagi "hozirgi-kelasi zamon fe'li" deb ataluvchi *olaman* tarzidagi shakl shu yo'l bilan vujudga kelgan. Demak, hozirgi o'zbek tilidagi bu fe'l dastlab *ala turur men* ko'rinishida qo'llangan bo'lib, uning tarkibida *turur* holat fe'li mavjud bo'lgan. Keyinchalik holat fe'li tarkibidan hozirgi-kelasi zamon sifatdosh ko'rsatkichi *-ur* tushib qolgan va bu fe'l tarkibidagi jarangsiz (t) undoshi jarangli (d) ga o'tgan (*äla turur men* > *älatur-men* > *äladur-men*). So'ng I va II shaxslarda holat fe'li butunlay tushib qolgan (*äladur-men* > *äla-men*, *äladur-sen* > *äla-sen*, *äladur-miz* > *äla-miz*, *äladur-siz* > *äla-siz*). III shaxsda esa shaxs ko'rsatkichi bo'lmaganligi uchun saqlangan va hozirgi o'zbek tilida *-di* shakliga aylangan (*äladur* > *äladir* > *äladi* > *oladi*, *oladurlar* > *aladirlar* > *aladilar* > *oladilar*). III shaxs shaklining *äladi*, *äladilar* ko'rinishida qo'llanishi XIX asr oxirlaridan boshlab kuzatiladi.

-a/-ä(y) affiksli ravishdosh asosida hosil bo'luvchi *ala turur men*, *aladur-men*, *ala-men* tarzidagi shakllar o'zbek tili taraqqi-yotining turli davrlarida iste'molda bo'lgan.

1. *Äla turur men* tarzidagi shakl XIII–XIV asrlarga oid man-

balar va XVII asr yodgorliklari — “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima” asarlarida keng iste’molda bo’lgan, XV—XVI asrlarga oid ayrim she’riy asarlarda ham uchraydi. Bu shakl XI—XII asrlarga oid yozma manbalar va qadimgi turkiy tiliga oid yodgorliklarda ham qo’llangan. XIV asrdan oldingi davrlarga oid manbalarning ayrimlarida bu shakl tarkibidagi asosiy fe’l ko’pincha -u /-ü(yu /yü) affiksli ravishdosh shaklida kelgan: *alu turur, kelü turur, bashlayu turur, sözläyü turur*. “O’g’uznoma”da unli bilan tugagan fe’llar ya /yä affiksli ravishdosh shaklida kelgan: *bashlaya turur, sözläyä turur*.

XV—XVI asrlarga oid she’riy asarlarda bu shakl III shaxs birligida qo’llangan bo’lib, uning tarkibidagi holat fe’li ko’pincha (d) undoshi bilan *durur* shaklida kelgan. Qiyoslang: *Sharbati ichmây turur sahib nazarlar jamıdın* (Atoiy). *G’am yüki qılmay durur yalg’ız meni* — *mahzunmı kaj* (Navoiy, G’S). *Ah, yashımđın arta durur za’f, ey tabib* (Bobur).

Ala turur men tarzidagi shakl ko’pincha aniq hozirgi zamon ma’nosida qo’llangan: *Sordı: bu ne ün turur? Ayttilar: Umayya qulı Bilalg’a azab qılu turur* (Tafsir). *Xabar keldi kim, Makka bâzârıga Shamđın kelâ tururlar, bug’day, arpa, xurma, quruq uzum yüklâb kelâ tururlar* (QR). *Yana baqar-men, ahlım taqı og’lanlarım jumlası yig’layu turur* (NF). *Kim bolur-sen va qaydın kelâ turur sen?* (Sh.tar.).

Bu shakl bajarilishi nutq payti bilan chegaralanmagan “umumzamon”ga xos ish-harakatni ifodalashda ham qo’llangan: *Oshul qız andag’ korüklüg erdi kim, külsâ, kök tayrı kulâ turur, yig’lasa, kök tayrı yig’laya turur* (O’N). *Kün keldüginchâ benim emgâkim arta turur* (QR). *Bu ashın atı “bug’raxaniy” bolsun, tedi. Bu kün xalq ichindâ “bug’ra” teb pishirâ tururlar* — *ul âsh turur* (Sh.tar.).

Ayrim manbalarda bu shakl kelasi zamon ma’nosida ham qo’llangan: *Yüzlâr ul kün aq bolub kulâ turur* (Tafsir). *Tez og’uz eliniñ ichindâ urush bolub, qızıl qân qâra suv-tek âqa turur, Ali xan tez olâ turur, amıñ ornıg’a bir kishi pâdshâh bola turur* (Sh.tar.).

Yaxshisi ul turur kim, men yetti mır mog'ul birlän bara turur men (Sh.turk).

2. *Āladur-men* tarzidagi shakl o'zbek tili XV—XIX asrlar davomida qo'llangan. Bu shakl ma'nosiga ko'ra *āla turur men* tarzidagi shaklga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham ko'pincha aniq hozirgi zamon ma'nosida qo'llangan: *Bu yurtta xabar keldi kim, shah Mansurnıy qızı Yusuf zaynıy mālī bilā kelādūr* (BN). *Dedi: kepg'ıl, ne yātıp-sen, qopg'ıl... // kim bir ātınni og'urlyadurlar // seni uyqu birlā aldaydurlar* (SHN). *Tūshken-mu madrasag'a ag'z-u belıy hadisi? // har hujradın çıqadur āvāz giyl-u qāla* (Furqat).

"Umumzamon"ga xos ish-harakatni ifodalashda ham qo'llangan: *Lutfiyni tirgüzādur har nafas ul la'l labıy* (Lutfiy). *Tökādūr qanımnı har dam közlärıy bāqıb turub* (Navoiy, ML). *Bu jins bud-na cherik hayl-hayl uchadur* (BN). *Alıb yadıg'a sormas kimsä Zākırjān Furqatnı // agarchā aytadur dāim duā bādī sabālardın* (Furqat).

Ayrim manbalarda *āladur-men* tarzidagi shakl kelasi zamon ma'nosida ham qo'llangan: *Albatta, Sultan Xurasān birlän yāv boladur* (Sh.turk). *Xān bu sōz birlā urush qılmaydur // cheriki qal'a sarı kelmāydūr* (SHN).

Āladur-men tarzidagi shakl hozir xakas, tuva, sho'r va boshqa ayrim turkiy tillarda saqlangan bo'lib, turli fonetik ko'rinishlarda qo'llanadi.

3. *Āla-men* tarzidagi shaklning yozuv yodgorliklarida qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu davrda ushbu shaklning qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy", "O'g'uznoma" asarlarida uchraydi. Keyingi davrlarga oid manbalarda ham bu shakl nisbatan kam qo'llangan.

Āla-men tarzidagi shakl, yuqorida aytilganidek, *aladur-men* tarzidagi shaklning qisqarishidan yuzaga kelgan bo'lib, III shaxsda shaxs-son ko'rsatkichi bo'lmaganligi uchun *-dur* qo'shimchasi saqlangan: *āladur, āladurlar* kabi. Lekin ayrim manbalarda *-dur* qo'shimchasining III shaxsda ham tushib qolish hollari uchraydi. Masalan: *Qamatımnı nechā qashıy yā qıla // nechā hajr otı jāimda yāqıla* (Lutfiy). *Qılurlar mahbus Yusufnı quduqta // yana qul deb*

satalar har gapuqta (LN). Menij majlisimda gāh ayaq bashqa qoyalar va gāh bāsh ayāqqa turubturlar (Amiriy). Ul guzarlar suv ulg'aygach tag'ayyur tapalar (BN). Sart xalqı bilmāy, teb keldilər (Sh.turk).

Āla-men tarzidagi shakl ma'nosiga ko'ra ham āladur-men, āla turur men tarzidagi shakllarga o'xshaydi, ya'ni bu shakl ham asosan aniq hozirgi zamon ma'nosida qo'llangan: Ahmad Yusuf beg iztirāblar qılıb, har zaman aytadur kim, yalang'āch mundaq kirib bāra-siz. Ikki-üch oqni kordüm kim, bāshuñızdın øtdi (BN). Xān dedi: "Xat bitib, oq birlä ātın // aytınız: Chın Sofi, yoq-mu uyatın? // kimniñ umidi bilä ish qıla-sen // berkitib qal'amı sanchış qıla-sen?" (SHN). Ey tayaq bu āvāzı eshitmeymu-sān? (TN) Ey birādar, sabab nedür-ki, buyān øtmey-siz? (Gulxaniy).

Ayrim manbalarda āla-men tarzidagi shakl kelasi zamon ma'nosida ham qo'llangan: Ahmad Qavchinni chārlab, ... ātlarını tilāb āla-men (BN). Emdi bāra-miz, siz ne ayta-siz? (Sh.turk). Qāra xān elgä kishi yubardi: "Tez kelsünlär, avg'a chıqa-men", — teb (Sh.tar.).

Āla-men tarzidagi shaklning "umumzamon"ga xos ish-harakatni ifodalashda qo'llanishi ayrim she'riy asarlarda uchraydi: Küyüb firāqi øtida mudam yig'lay-men // g'amıñnıñ zahrın ichib talxām yig'lay-men (Huvaydo). Shāmdın tā subhidam hajrıñda ørtāb yāna-men // har kechā yādında mıñ yol uyqudın uyg'ana-men (Muqimiy).

Hozirgi o'zbek va boshqa ko'pchilik turkiy tillarda āla-men tarzidagi shakl hozirgi-kelasi zamon shakli sifatida shakllangan bo'lib, keng qo'llanadi.

190-§. -māqda /-māqdā affiksli ālmaqda tarzidagi shakl ba'zi manbalardagina uchraydi. XIII—XIV asr yodgorliklaridan "O'g'uznoma"da qo'llangan bo'lib, unga turur holat fe'li qo'shib kelgan: Kenä kelib kordi kim, bir shunqar qıatnıñ ichägüsın yemäktä turur (O'N).

Bundan tashqari, "O'g'uznoma"da -māqda /-māqdā affiksli hozirgi zamon fe'li bilan bir xil ma'noga ega bo'lgan -g'uda /-güdä (+turur) affiksli shakl ham qo'llangan. Keyingisi -g'u /-gü

affiksli sifatdosh shakliga o'rin-payt kelishigi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: *Og'uz qag'an kordi kim, cheriknin tapug'larida kək jallug' bedük bir erkäk bəri yürügüdä turur* (O'N).

-g'uda /-güdä affiksli shakl keyingi davrlarga oid manbalarda uchramaydi. -maqda /-mäkdä affiksli shakl esa Navoiy va Munisning she'riy asarlarida qayd qilindi:

*Mast olub bir dam shabāb ayyāmını tut mug'tanam,
Kim yigitlik dambadam ötmäkdädür ayyām arā.* (Navoiy, G'S).

*Ayni ināyatıñdın hālmıg'a qıl nazāra,
Ölmäkdä-men g'amıñdın, dardımg'a āylā chāra.* (Munis).

O'zbek tilida -māqda /-mäkdä affiksli hozirgi zamon fe'lining qo'llanishi XX asr boshlaridan asosan matbuot sahifalarida faollasha borgan. Hozirgi o'zbek tilida ham bu shakl asosan matbuot tiliga xos bo'lib, faqat bo'lishli shaklda qo'llanadi (eski o'zbek tilida ham faqat bo'lishli shaklda qo'llangan). -māqda /-mäkdä affiksli hozirgi zamon fe'li o'g'uz guruhidagi ozarbayjon va turk tillariga xos bo'lib, bu tillarda ancha qadimdan qo'llanib keladi.

191-§. Hozirgi zamon fe'lining tasviriy shakllari. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek va boshqa turkiy tillardagi kabi hozirgi zamon fe'lining *tur-*, *yat-*, *yür-*, *oltur-* holat fe'llari ishtirokida hosil bo'luvchi tasviriy shakllari iste'molda bo'lgan. Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida bu shakllarning hosil bo'lishida asosiy fe'l ham, holat fe'li ham -b affiksli ravishdosh shaklida keladi: *ishlab turibman, ishlab yotibman, ishlab yuribman, ishlab o'tiribman* kabi.

Eski o'zbek tilida hozirgi zamon fe'lining tasviriy shakllari quyidagi ikki usul bilan hosil bo'lgan:

1. Asosiy fe'l -b affiksli ravishdosh shaklida, holat fe'li -ur /-ür affiksli sifatdosh shaklida keladi: *Neche yıldın beri siz — xalqmıñ tuzın yeyüb yürür men* (Sh.turk). *Kördüm kim, na'lin yanında bir sharāk tüşüb yatur, men taajjub yüzidin ul sharākıñı na'ling'a tarttım* (Navoiy, MQ). *Biz alarnı saqlab turur miz* (QR).

2. Asosiy fe'l ham, holat fe'li ham hozirgi o'zbek tilidagi kabi

-b affiksli ravishdosh shaklida keladi: *Shakar ag'zın qashında la'l qānın // meniñ hinduları saqlab turubdur* (Atoiy). *Yürübdür oynab Istanbulda xushnud // erür ahvālı kündin küngä behbud* (Furqat). *Kördi kim, bir nechäläri yana qazıb olturub tururlar* (Sh.turk). *Hazāraspdın qızılbaş ketmäy turubdur* (Sh.turk).

Hozirgi zamon fe'lining tasviriy shakllarining yuqorida ko'rsatilgan ikkala ko'rinishi ham eski o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim manbalardagina uchraydi.

192-§. Tur-, yür-, yāt-, oltur- holat fe'llari mustaqil qo'llanib, hozirgi zamon ma'nosini ifodalaganda ham eski o'zbek tilida quyidagicha ikki xil shaklda kelgan:

1. -ur/-ür affiksli sifatdosh shaklida keladi: *Yügürüb tashqarı chıqtı ersä, kördi: yāv turur* (Sh.turk). *Sevür-men közni sizni kormäk üçün // yürür-men yerdä izni kormäk üçün* (MN). *Sach ya sunbul yā ganj üstidä yātur ilān // yā kelibtür Rum eligä Chin-Machin lashkarı* (Atoiy). *Balqis ba karāmat birlä Sulayman hazratında kirdi, kördi: Sulayman taxt üzä olturur* (QR).

2. Hozirgi o'zbek tilidagi kabi -b affiksli ravishdosh shaklida keladi: *Desäj kim, jan sipar qılğ'ıl, Ātāyim // turub-men ushmunaq, oldür, āt, āyim* (Atoiy). *Yürüb-men hasratıñda munda yığ'lab // kezär-sen aysh ilä ishratda anda* (Furqat). *Dedi: qopg'ıl, ne yātıb-sen, qopg'ıl // ne teshäk ichrā yātıb-sen, qopg'ıl!* (SHN). *Qızılbaş vilayätınıñ ichindä olturub-miz* (Sh.turk).

III shaxsda, ba'zan boshqa shaxslarda ham *turur* fe'li yoki uning qisqargan shakllari *tur* // *dur* (*tur* // *dür*) qo'shilib keladi: *Malik, meniñ qarındashım ush olturub turur, sözläsün* (QR). *Kördi kim, ochaq ichindä bir yāsh og'lān yātıb turur* (Sh.tar.). *Turubdur közdä qaddıñız xiyāl // anıñ-dek kim suv üzrā tal nihāl* (MN). *Saypusht nayzasını kıftığā tik ushlab yuqarı-quyı yürübdür* (Gulxaniy). *Anda köp ulamālar davra alıb olturubdurlar* (Furqat).

Hozirgi-kelasi zamon

193-§. Eski o'zbek tilida hozirgi-kelasi zamon fe'li -r (-ar / -är, -ur / -ür) affiksli sifatdosh asosida hosil bo'lgan. Undosh

bilan tugagan fe'llarga bu affiksning *-ar/-är* yoki *-ur/-ür* shakllari qo'shilgan: *qach+ar*, *ket+är*, *bar+ur*, *bil+ür* kabi. Unli bilan tugagan fe'llarga esa *-r* shakli qo'shilgan: *bashla+r*, *sözlä+r* kabi. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyo-tining oldingi davrlarida unli bilan tugagan fe'llarga bu affiks *yur /yür* shaklida qo'shilgan, ya'ni *bāshla+r*, *sözlä+r* fe'llari *bash-la+yur*, *sözlä+yür* shaklida qo'llangan. Masalan, O'rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida bunday fe'llarga *yur /yür* shakllari qo'shilgan. XI—XII asrlarga oid yodgorliklarda ko'pincha *yur /yür*, ba'zan *-r* shakli qo'shilgan. XIII—XIV asrlarga oid "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy", "Nahjul farodis" kabi yodgorliklarda *yur /yür* va *-r* shakllari yonma-yon qo'llangan, ya'ni unli bilan tugagan fe'llarga goh *yur /yür*, goh *-r* shakllari qo'shilgan: *bash-la+yur // bashla+r*, *sözlä+yür // sözlä+r*. Qiyoslang: *Ne tiläyür-sen?* (QR) — *Ne tilär-sen?* (QR). *Qıynayur munafıqlarını* (Tafsir) — *Sızlärni qıynar* (Tafsir).

XV asrdan boshlab unli bilan tugagan fe'llarga bu affiksning *-r* shakli qo'shilgan bo'lib, *yur /yür* shakllari qo'shilishi ba'zi she'riy asarlardagina uchraydi.

Aluram tarzidagi shakl o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarda qadimdan qo'llanib keladi.

-r affiksli hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsizligi *-mas/-mäs* affiksi bilan hosil bo'ladi. (Bu affiksning ko'rinishlari va ularning qo'llanishi haqida qarang: 129-§.)

Hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsiz shaklida ham shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shiladi: *älmas-men*, *älmas-sen*, *älmas-miz* (*älmas-biz*), *älmas-siz*, *älmaslar* kabi. Shu bilan birga, I va II shaxslar bo'yicha ba'zi o'zgachaliklar ham mavjud, ya'ni:

1. Birinchi shaxs birligi uchun *almas-men* tarzidagi shakl bilan bir qatorda *-man /-män* va *-mam /-mäm* affikslari bilan hosil bo'luvchi *alman*, *almam* tarzidagi shakllar ham iste'molda bo'lgan:

a) *älman* tarzidagi shakl eski o'zbek tilida ancha keng qo'llangan bo'lib, yozuv yodgorliklarining deyarli hammasida uchraydi: she'riy asarlar tiliga xos bo'lib, nasriy asarlarda ham qo'llangan. Masalan: *Anlardin dastursiz sätman* (QR). *Yıräklıq birlä men sizni*

unutman (MN). *Sālmaṣ nazarnı özgä sanamlar jamālına* (Atoiy). *Ajlaman, Jayxunda ul äy kemä birlä sayr etär // ya hilāl-u mehr aksın el kərär Jayxun arā* (Navoiy, G'S). *Kechārām jāndın-u kechmān andın* (SHN). *Bilmān, ne jarima bilä Sultan Abusaid mirza Hiridin axraj qıldı* (BN). *Men bu ishni qıla alman* (Sh.turk.). *Ravzai rizvān gulistānig'a qılman iltifat* (Munis);

b) *almam* tarzidagi shakl XVIII—XIX asrlarga oid ayrim she'riy asarlarda qayd qilindi: *Taqdir azaldın, bilä ālmam, ne raqam bar* (Huvaydo). *Istāy-istāy baru bum ichrā seni, telba kōjūl, tutmam ārām-u qarār* (Munis). *Kōjūlgā yüz tuman nish ursa hijran, āylāmām nāla* (Muqimiy).

-r affiksli hozirgi-kelasi zamon fe'lining *alman*, *almam* tarzidagi I shaxs birlik shakllari o'g'uz guruhidagi turkiy tillarga xos bo'lib, bu tillarda tarixan keng qo'llanib keladi.

2. Ayrim manbalarda hozirgi-kelasi zamon fe'li bo'lishsiz shaklining III shaxs birligiga, ba'zan boshqa shaxslarga ham *turur* holat fe'li yoki uning qisqargan *tur //dür* shakllari qo'shilib keladi: *Emdi tanrı taala menä yarlıg' yarlıqamas turur* (Tafsir). *Shaybaniy xān kerdı kim, hech ish qıla ālmastur. Andın-oq yandı* (BN). *Jahānnı pusht-pā urmay tāpalmasdur seni aslā* (Huvaydo). *Bergü berib, dostluqtın chıqmas turur men* (O'N). *Lek Sultān dedi kim, yārlıqsız // hech ādamnı yubarmasdur-biz* (SHN).

Misollardan ko'rinib turibdiki, hozirgi-kelasi zamon fe'lining bo'lishsiz shakli tarkibida kelgan *turur* (*tur //dur*) ma'noga ta'sir etmaydi va bu shaklga hech qanday qo'shimcha ma'no bermaydi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'lining -r affiksli shakli eski o'zbek tilida hozirgi zamon, kelasi zamon, "umumzabon" kabi turli ma'nolarda qo'llangan. Masalan:

1. *Musa baqtı, (tag') tepäsindä ot kōründi, kishisingä aydı: men bu tag' üzä ot kōrär-men* (Tafsir).

2. *Küyär jāmm, netāy, dilxah unuttı //kōjūl ahvāhdın āgāh unuttı* (Atoiy).

3. *Bir kishi aytdı ki, bu og'lan ulug' pādshāh bolur, yer yüziniñ barchasın ālur, kōp ellärni va vilāyatlarnı qatl qılur* (Sh.turk.).

4. *Ul ālur ushbu vilāyatlarini // kōrsātūr elgā ināyatlarini* (SHN).
5. *Mejā javr āylār ul dīlbar hamisha // sūchūk tildin achchiq sozlār hamisha* (Atoiy).

6. *Dard birlā kechālār yig'lar zār // kechālār yig'lamag'ida ish bār* (SHN).

7. *Qamuq yaqut erinli sozi durlar // vafāsizliqni sizdin ogranūrlār* (MN).

8. *Ashuqq'an kōp tayilur, kōp tayilg'an kōp yiqilur* (Navoiy, MQ).

9. *Xān dedi: kim ki qilur bizgā razm // bil ki, axir mundāq kesilūr* (SHN).

10. *Ey ki, dīlbar visālın istār-sen // ōzdin ōzlik yūkin badar eylā* (Munis).

Misollarning birinchi va ikkinchisidagi *kōrār-men*, *kūyār* fe'llari hozirgi zamon, uchinchi va to'rtinchisidagi *pādshāh bo-lur*, *ālur*, *qatl qilur*, *kōrsātūr* — kelasi zamon ma'nosini ifodalaydi, beshinchi va oltinchisidagi *javr āylār*, *sozlār*, *yig'lar* — doimiy, takrorlanib turuvchi harakatni, yettinchi va sakkizinchisidagi *ogranūrlār*, *tayilur*, *yiqilur* — odatdagi harakatni ko'rsatadi, to'qqizinchi va o'ninchisidagi *razm qilur*, *istār-sen* fe'llari esa shart fe'li o'rnida qo'llangan bo'lib, "*razm qilsa*" "istasang" ma'nosini ifodalaydi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'lining *-r* affiksli shakli turkiy tillarda qadimgi davrlarda shakllangan bo'lib, hozir ham turkiy tillarning deyarli hammasida qo'llanadi. Hozirgi o'zbek va boshqa bir qator tillarda bu shakl kelasi zamon gumon fe'li sifatida shakllangan.

Kelasi zamon

194-§. Eski o'zbek tilida kelasi zamon fe'lini asosan *-g'u/-gū* va *-g'ay/-gāy* affiksli shakllar tashkil etadi. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, eski o'zbek tilida kelasi zamon ma'nosini ifodalash uchun *-r* affiksli *ālur-men* tarzidagi hozirgi-kelasi zamon fe'li, ba'zan *āla turur men // āladur-men // āla-men* tarzidagi hozirgi zamon shakllari ham qo'llangan (qarang: 189, 193-§§).

Bulardan tashqari, ayrim manbalarda kelasi zamon fe'lining -asi/-äsi, isar/-isär, -ajaq/äjäk affiksli shakllari ham iste'molda bo'lgan. Bu shakllar o'zbek tiliga aloqador bo'lgan yozma manbalarning ayrimlaridagina uchraydi, bularda ham III shaxs birlik shaklida qo'llangan:

1. -asi/-äsi affiksli shakl XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan: *Bu shaharg'a bir payg'ambar hijrat qilasi turur, ya'ni keläsi turur* (Tafsir). *Mundin burun tug'mush yoq, tug'asi taqi yoq turur* (QR). *Kim ul deväna elge ne qilasi ne chära birle andin qurtulasi* (XSH). *Labiñ la'li erur dardim daväsi //bu dardimg'a davä mushkil bolasi* (LN).

2. -isar/-isär affiksli shakl ham XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda qo'llangan: *Ichäliñ bädani, gullar solisar //tanimiz äqibat tupraq bolisar* (MN). *özimizgä özimiz yig'lasaq har // kim ush biz-täk bizä kim yig'layisar* (XSH). *Minnat kötürüb tirilgän er xär ölisär* (Saroyi).

3. -ajaq/-äjäk affiksli shakl XIX asrga oid ba'zi Xorazm shoirlarining asarlarida uchraydi. Masalan: *Gulshani bazmim arä zulfı samäna keläjäk // ag'zi g'uncha, yüzi gul, qämatı zebä keläjäk* (Komil Xorazmiy).

Ma'lumki, kelasi zamon fe'lining -ajaq/-ejäk affiksli shakli 1929-yildagi Til-imlo konferensiyasida o'zbek adabiy tili me'yori sifatida qabul qilingan bo'lib, 1930-yillar davomida badiiy adabiyotning barcha janrlarida keng qo'llangan. Hozir ayrim asarlardagina uchraydi.

Kelasi zamon fe'lining -asi/-äsi, -isar/-isär, -ajaq/ejäk affiksli shakllari tarixan o'g'uz guruhidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, bu tillarga oid yozma manbalarda faol iste'molda bo'lgan. Hozir -ajaq/äjäk affiksli shakl o'g'uz va qipchoq guruhidagi turkiy tillarda keng qo'llanadi, -asi/-äsi affiksli shaklning qo'llanishi o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda ham ancha chegaralangan, -isar/-isär affiksli shakl esa iste'moldan chiqqan.

195-§. -g'u/-gü affiksli kelasi zamon fe'li eski o'zbek tilida faol iste'molda bo'lgan. Bu shakl qadimgi turkiy tili yodgorlikla-

rida va XI—XII asrlarga oid manbalarda ham ancha keng qoʻllangan.

-gʻu/-gū affiksi jarangsiz [q] yoki [k] undoshi bilan boshlanuvchi -qu/-kū shakllarda ham qoʻllangan. Unli yoki jarangli undosh bilan tugagan feʼllarga -gʻu/-gū, jarangsiz undosh bilan tugagan feʼllarga -qu/-kū shakllari qoʻshilgan: *bāshla+gʻu, soʻzla+gu, āl+gʻu, bil+gū, qorq+qu, yet+kū* kabi.

-gʻu/-gū affiksli kelasi zamon feʼlining shaxs-son affikslari bilan tuslanishi quyidagicha: *ālgʻum (ālgʻu+m), ālgʻun (ālgʻu+n), ālgʻusi (ālgʻu+si), ālgʻumiz (ālgʻu+miz), ālgʻunuz (ālgʻu+nuz), ālgʻulari (ālgʻu+lari)*.

Boʻlishsiz shakli quyidagicha ikki xil yoʻl bilan hosil boʻladi:

a) feʼning -ma/-mā affiksli boʻlishsiz shakli asosida: *ālmagʻum, bilmāgūm, qorqmagʻum, yetmāgūm* kabi;

b) shaxs-son affiksi + *yoq* inkor soʻzi yordamida: *bārgʻum yoq, bārgʻun yoq, bārgʻusi yoq, bārgʻumiz yoq, bārgʻulari yoq* kabi.

-gʻu/-gū affiksli kelasi zamon shakliga koʻpincha *turur* holat feʼli yoki uning qisqargan *tur//dur (tūr //dūr)* shakllari qoʻshilib keladi. Lekin maʼnoda oʻzgarish boʻlmaydi. XIV asr oxirlariga qadar *turur*, undan keyingi davrlarda asosan *tur//dur (tūr //dūr)* qoʻshilgan. Masalan: *Nē kim, yer ūzrā boldachi turur, halak bolgʻusi turur* (Tafsir). *Tahrim buyursa, aytqum turur* (Sh.tar). *Zulfidin, ey zahmliḡʻ koḡlūm, qutulḡʻun, yoq turur* (Navoiy, FK). *Bāshlagʻusi durur meni tashvish-u gʻam sarī* (Atoiy). *Hech kimḡā bolgʻusi yoqtur gʻavgʻa* (SHN). *Minar tagʻidin otkāch ulugʻ ot yandurgʻumizdur* (BN).

-gʻu/-gū affiksli kelasi zamon feʼli ish-harakatning nutq paytidan keyin bajarilishi (yoki bajarilmasligi) aniq va qatʼiy ekanligini koʻrsatadi. Shuning uchun bu shaklni “aniq kelasi zamon feʼli” yoki “qatʼiy kelasi zamon feʼli” deb atash mumkin. Masalan: *Omar bildi kim, Rasulgʻa barib, andin shikayat qilgʻusi turur* (QR). *Hajrinda, begim, “ah!” degūmdūr dagʻi olgūm // “yad eylegil, ey shah”, degūmdūr dagʻi olgūm* (Atoiy). *Ul jamāatgʻa bu nav erdi hayāl // kim aḡa bolgʻusi yoq hech zavāl* (SHN). *Bu kitabni*

oqug'uchi va tıjlag'uchi, albatta, türk bolg'usi turur (Sh.tar.). Bag' ichra kirib sarv-u ravāng'a aslā // kōz sālmaq'um, ey sarv-u ravānim sen-siz (Huvaydo).

Hozirgi o'zbek tilida -g'u/-gü affiksli kelasi zamon fe'lining qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, asosan she'riy asarlarda uchraydi.

196-§. -g'ay/-gäy affiksli shakl ham eski o'zbek tilida faol iste'molda bo'lgan, qadimgi turkiy tili yodgorliklari va XI—XII asrlarga oid yozma manbalarda ham ancha keng qo'llangan.

-g'ay/-gäy affiksi -qay/-kay shakllarda ham qo'llangan. Unli yoki jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga -g'ay/-gäy, jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga -qay/-kay shakllari qo'shilgan: *bashla+g'ay, sozla+gäy, al+g'ay, bil+gäy, qorq+qay, yet+käy* kabi.

-g'ay/-gäy affiksli shaklda shaxs-son affikslarining to'la shakllari qo'shilgan: *alg'ay-men, alg'ay-sen, alg'ay-miz (alg'ay-biz), alg'ay-siz, alg'aylar* kabi.

I va II shaxslarda -g'ay/-gäy affiksi ba'zan [y] undoshsiz -g'a/-gä (-qa/-kä) ko'rinishida ham qo'llangan. Eski o'zbek tilida bu hol she'riy asarlar tili uchun xos bo'lgan. Masalan:

Istābān tayridin sōzūmgā kušad.

Dastan tarxin etgā-men bunyad.

(Navoiy, SS).

Ey jafacı, men seni sevdüm ke, janān bolg'a-sen.

Bilmädim, mundaq vafasız duşmani jan bolg'a-sen.

(Atoiy).

Ey jafagar, bir vafa qıl kim, ikāvlān bolg'a-biz.

Men jafa cekmākdin-u sen bevafadın xalas.

(Navoiy, FK).

Bolg'a-siz ulug' uruşda mansur.

Nafsi ammaranı āylāb maqhur.

(SHN).

XI—XIV asrlarga oid yodgorliklardan “Qutadgʻu bilig”, “Hibatul haqoyiq”, “Xusrav va Shirin” asarlarida -gʻay/-gāy affiksi III shaxsda ham [y] undoshisiz qoʻllangan:

*Biliglik bilir ul bilignīn atı,
Biligsiz ne bilgā bilig qimmatı.*(QB).

*Bu kün kendü sücük bu termäk saña,
Accıq bolgʻa yarın qoyub bardugʻunı.*(HH).

*Yar elgā kirgā teb, andışa birlä,
Kesä başladı tagʻnı teşä birlä.* (XSH).

Eski oʻzbek tilida (boshqa turkiy tillarda ham) -gʻay/-gāy affiksli shakl koʻp maʼnoli boʻlgan. Shuning uchun turkologik adabiyotlarda bu shakl har xil nomlar bilan ataladi.

Mahmud Koshgʻariy bu shaklni “kelasi zamon feʼli” nomi bilan atagan. Qadimgi uygʻur tili yodgorliklarida esa bu shakl kelasi zamon maʼnosini ifodalashi bilan birga, unda istak, orzu maʼnolari ham boʻlgan. Eski oʻzbek tilida uning maʼnolari yana ham kengaygan va murakkablashgan.

-gʻay/-gāy affiksli shaklning eski oʻzbek tilida qoʻllanishiga misollar keltiramiz:

1. *Muqarrar boldı kim, tñylastı bolgʻan nokār-u sardār, māl-u jihatı bilān çıqıb, qorgʻānnı tāpshurgʻay* (BN).

2. *Ul vaqıta mogʻullar xahladılar kim, Jayxunni bāgʻlagʻaylar, tā Urganchga suv bārmagʻay* (Sh.turk).

3. *Dostlar, keñlümdäkin qabrim tāshıgʻa yāzgʻay-siz // tāki birdek bolgʻay ul āy ishqıda ichim tāshım* (Atoiy).

4. *Qorqut bāshlıgʻ barcha xalq Tumangʻa aytdılar: pādshāhlıqnı angʻa berib, özün aysh-u ishratgʻa mashgʻul bolgʻay-sen* (Sh.tar.).

5. *Yolida tufraq olayın āt uchun // tā māñā qılgʻay guzar ul shaxsuvar* (Lutfiy).

6. *Har kishi kim, birāvgā qazgʻay chah // tūshkāy ul chah arā özi nāgāh* (Navoiy, SS).

Keltirilgan misollarning birinchisidagi *tāpshurgʻay* feʼli kelasi zamon maʼnosini ifodalaydi, ikkinchisidagi *bāgʻlagʻaylar*, *bārmagʻay* — istak, uchinchisidagi *yāzgʻay-siz* — iltimos, toʻrtinchisidagi *mashgʻul boʻlgʻay-sen* — maslahat, beshinchisidagi *qilgʻay guzar* — maqsad maʼnosini ifodalaydi. Oxirgi misoldagi *qāzgʻay* feʼli shart feʼli (*qāzsa*) maʼnosida qoʻllangan.

-gʻay/-gāy affiksli shakl hozir oltoy, xakas, shoʻr, tufalar kabi turkiy tillarga xos boʻlib, qipchoq va qarluq guruhidagi turkiy tillarda ham maʼlum darajada qoʻllanadi. Hozirgi oʻzbek tilida bu shaklning isteʼmol doirasi chegaralangan boʻlib, baʼzan sheʼriy asarlarda istak shakli sifatida qoʻllanadi.

Feʼl yasalishi

197-§. Eski oʻzbek tilida ham feʼl yasalishining quyidagi ikki usuli amalda boʻlgan: 1) morfologik usul (affiksatsiya); 2) sintaktik usul (kompozitsiya).

1. Sintaktik usul bilan yasalgan feʼllar qismlarining qaysi soʻz turkumiga aloqador ekanligi, maʼnosi, bogʻlanish yoʻllariga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

Birinchi guruhni ot (yoki ot turkumidagi soʻzlar) + yordamchi feʼl tarzidagi qoʻshma feʼllar tashkil etadi: *qabul qildi // qabul etti, tamām boldi* kabi.

Ikkinchi guruhni feʼl + feʼl tarzidagi murakkab shakllar tashkil etadi. Bunday feʼllar -b (-ib /-ib // -ub/-üb) affiksli yoki -a /-ä (y), -u/-ü (yu/yü) affiksli ravishdoshga koʻmakchi feʼl yoki koʻmakchi vazifasida qoʻllanuvchi feʼl qoʻshilishi bilan hosil boʻladi: *kirib keldi, qāchib ketti, ālib qaldi, kesib tashladi, uzib āldi, tutub turdi, kelā bāshladi, ketā berdi, āla keldi, tūshā yāzdi, aytu berdi, sōzlāyū bāshladi, istāyū chiqdi* kabi. Bu tarzidagi feʼllar asosan ish-harakatning boshlanishi, tugallangani, davomiyligi, takrorlanib turishi kabi maʼnolarni ifodalaydi (qarang: 135, 136, 137-§§).

2. Morfologik usul bilan feʼl boʻlmagan soʻzlarga maxsus affikslar qoʻshilishi bilan yangi feʼllar hosil boʻladi. Eski oʻzbek tilida ham feʼl yasovchi affikslarning bir guruhi mahsuldor boʻlib, boshqalari ayrim soʻzlardangina feʼl yasashda ishtirok etgan.

198-§. Quyidagilar eski o'zbek tilida ham **mahsuldor** fe'l yasovchi affikslarni tashkil etadi:

-la/-lä affiksi eng mahsuldor yasovchi bo'lib, asosan ot turkumidagi so'zlardan fe'l yasaydi. Bu affiks bilan yasalgan fe'llar ishning o'zakdan anglashilgan predmet vositasida bajarilishi, shu predmet holatiga o'tish, shu predmet yoki holatga, belgiga ega bo'lish kabi ma'nolarni anglatadi: *Bu er meni yanaqladi* (QR). *Hujra qapug'ini berkladi* (Tafsir). *Qırıq künden son bedükladi* (O'N). *Tesh-teshin pıchaqlab, chapqulab pāraladılar* (BN). *Toyladı anıyu mehmān qıldı* (SHN). *Āv avlamāqqa qolum yetishmāy turur* (Sh.tar.).

Ba'zan bu affiksga fe'l darajasini yasovchi affikslar qo'shilib, **-lan/-län, -lash/-läsh** shaklida ham keladi: *salahlandi, butaqlandi, kerklandi, chechaklandi, yag'ilashti* (QR), *yumshaqlandi, yuzlandi, eliklashti* (Tafsir), *g'azablandi* (NF), *kuchlandi, emlashdi* (XSH), *yuzlandi* (Navoiy, MQ), *atlandi* (SHN), *sözläshti* (BN).

-da /-dä (-ta /-tä) affiksi **-la/-lä** affiksining fonetik ko'rinishi bo'lib, bu affiks bilan ayrim so'zlardangina fe'l yasaladi: *Barcha zariliq qilib sıqtashtılar* (Tafsir). *Yusufni istāyız* (QR). *Meni-mu aldayür-siz?* (NF). *Ishqqa ündādim jahānnı* (XSH). *Magar qoldag'ay anı inayatın madadı* (Atoiy). *Qoldadı va tovba hidayatıg'a yoldadı* (Navoiy, MQ).

-a/-ä affiksi bilan asosan ot turkumidagi so'zlardan fe'l yasaladi. Bunday fe'llar ma'no jihatdan **-la/-lä** affiksi bilan yasalgan fe'llarga yaqin turadi. Qiyoslang: *Kemilärni küchāb alur erdi* (Tafsir). *Qırıq kechā ashadılar* (O'N). *Yazuqlarını sen yarlıqag'ıl* (NF). *Közi qāshı birlä oynar* (Lutfiy). *Tünādi lashkar anda* (SHN). *Āshlarını āshab va yāshlarını yashab, ātalari keynidin ketdi* (Sh. tar.).

-r (-ar/-är) affiksi bilan asosan sifatdan fe'l yasaladi va bunday fe'llar o'zakdan anglashilgan belgiga, holatga o'tishni ko'rsatadi: *Xurma yig'achu yashardı* (Tafsir). *Yāshım ulg'ardi* (QR). *Arqası bükürärmish, sāchtı saqālı āqarmış* (NF). *Yüzünni kördi sarg'arib...* (Lutfiy). *Bāshım āqardı* (Atoiy). *Kökārgān yig'achlarnıñ barchası* (Sh.tar.).

199-§. Quyidagi affikslar **kammahsul** bo'lib, bular bilan fe'l

yasalishi ancha chegaralangan, ba'zilar esa ayrim so'zlardangina fe'l yasaydi:

-ay/-äy affiksi bilan asosan sifatdan fe'l yasaladi va bunday fe'llar o'zakdan anglashilgan belgiga, holatga o'tishni ko'rsatadi: *Kazg'uda sarg'ayg'ay-sen* (QR). *Bu og'ul ulg'aydi* (NF). *Ul faqir qashida ulg'ayibdur* (Navoiy, MN). *Barcha säg'aytlanib ätlandilar* (SHN).

-g'ar/-gär //-qar/-kär affiksi asosan otdan fe'l yasaydi va bunday fe'llar o'zakdan anglashilgan predmetga, holatga ega bo'lishni bildiradi: *Qoylarimizni ul suvg'aru berdi* (QR). *Sen anlarniñ tamini köngärdiñ* (Tafsir). *Otg'arunlar yilqilariniñni* (Tafsir). *Bu qazg'u qozg'ıdın qutg'ar meni bir* (XSH). *Najät sarı bāshqarur* (Navoiy, MQ).

-iq/-ik //-uk/-ük affiksi bilan ot va boshqa so'zlardan fe'l yasaladi: *G'azatqa chiqmish erdi, valekin tobrä yoluqtı* (NF). *Bi-riktürüb bir yohı urg'ıl* (QR). *Achiqmish bəri qoyg'a kirü yañlıg'* (MN). *Haqniñ yaqınlarıg'a yoluqushtı* (Navoiy, MQ). *Meniñ bilä... yag'ıqmish bolg'aylar* (BN).

-it/-üt/-ät affiksi bilan asosan sifatdan fe'l yasaladi: *Yolnı berkitäyin* (QR). *Menim tär köñlimni keñütü bergil* (Tafsir). *Barid sözın tuzätti* (XSH). *Oshnı berkittilär* (BN).

-sin /-sin //-sun /-sün (-sı/-si //-su/-sü) affiksi bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi: *Taqı ulug'sındı, ya'ni kibr keltürdi* (Tafsir). *Azrail külümsindi* (QR). *Karam birlä ag'ırsunmadı* (NF). *Boyunsundum jafäg'a* (MN). *Yıg'lamsınur-u közigä kelmäs yāsh* (Navoiy, ML). *Yarlıg'sıdı adam öz izisingä* (Tafsir). *Bahāsı oğsimäz, turmishcha artar* (XSH). *Hech narsa artmadı, oğsümädi* (Tafsir).

-sa/-sä affiksi bilan otdan fe'l yasaladi: *Musa yabanda suvsadı erdi, ...* (Tafsir). *Dilrabā, ābi hayat ernin, üchün jän suvsadı* (Lutfiy).

-al /-äl (-ul /-ül), -ra, -g'a, -ash affiksarlari bilan asosan ot va sifatdan fe'l yasaladi: *Bu elin netäk önäldi* (G'R). *Seniñ ishqında Xorazmiy yoqaldı* (MN). *Beliñ bükrülgäni bolmas yana tüz* (Saroyi). *Seniñ chäkarlarıñ-oq kökräyür, bil* (MN). *Uzun tün toylab, anda ırg'adılar* (XSH). *Meniñ teväm seniñ tevänä yanashtı* (Tafsir).

Fe'l darajalari

200-§. Eski o'zbek tilida ham fe'l darajalarining quyidagi turlari mavjud bo'lgan: bosh daraja, o'zlik daraja, majhul daraja, birgalik daraja, orttirma daraja.

Fe'l darajalarining yasalishi va ularning ma'nosiga ko'ra ayrim o'zgachaliklardan tashqari, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q.

Fe'lning bosh darajasi morfologik ko'rsatkichga ega emas. Boshqa daraja shakllari bosh darajadagi fe'llarga maxsus affikslar orttirilishi bilan hosil bo'ladi.

O'zlik darajaning asosiy ko'rsatkichini **-n** (**-m/-in** **// -un/-ün**) affiksi tashkil etadi: *Yusuf ul bolakkä sevüdi* (QR). *Yolda qattig' saqlang'il* (NF). *Kuydi, etändi g'am otında ichim tashum meniñ* (Atoiy). *Hargiz andāq dīlpazir kōrūnmās kim, ...* (Navoiy, Msh). *On altı qatla chumundum* (BN). *Og'uz xāng'a baqınmadı* (Sh.tar.).

O'zlik daraja ma'nosida majhul daraja ko'rsatkichi **-l** (**-ıl/-il** **// -ul/-ül**) ham qo'llanadi: *Kishilər yığ'ıldılar* (Tafsir). *Tamları qamug' yemrıldı* (QR). *Kөңüldä ishq chaqmaqı chaqıldı* (XSH). *Bu vasila bile hayāl qılıdı kim, ...* (Navoiy, MN).

O'zlik darajadagi fe'l odatda bosh kelishikdagi so'z bilan munosabatga kirishadi. Lekin o'zlik daraja shaklidagi o'timli fe'llar ba'zan tushum kelishigini boshqarib kelishi ham uchraydi. Masalan: *Meniñ g'anımim qorg'anda edi, ham qorg'anını alındı, ...* (BN). *Anı üç qism qılıdı* (Navoiy, MQ).

Majhul daraja shakli **-l** (**-ıl/-il** **// -ul/-ül**) affiksi bilan hosil bo'ladi: *Yartig' ızıldı* (Tafsir). *Bu bag'lıq ishimgä achg'uch berildi* (XSH). *Majlis quruldı* (MN). *Qulluq arzadasht yakshanba kuni bitildi* (Navoiy, MN). *Söz bilä alam eshigi achılır // söz bilä muncha javāhir sāchılır* (SHN).

Tarkibida [l] undoshi bo'lgan fe'llarga majhul daraja ko'rsatkichi ko'pincha **-n** shaklida qo'shiladi: *Bu qissa yemä tügal sharx birlä yad qılınmış turur* (Tafsir). *Urush-toqush bashlandı* (O'N). *Kish bağ'landı belgä* (XSH).

Majhul darajadagi fe'l ham odatda bosh kelishikdagi so'z bilan

aloqaga kirishadi. Ayrim hollarda tushum kelishigidagi soʻzni boshqarib kelishi ham uchraydi: *Buyurgʻan gʻazallardin tayyar bolgʻanlarni yibarildi* (Navoiy, Msh). *Mujavirlarni bu harakattin tahdid bilā manʻ qilildi* (BN).

Birgalik daraja shakli -sh (-ish/-ish //-ush/-üşh) affiksi bilan hosil boʻladi. Bu daraja asosan quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

a) birgalik maʼnosi. Bunda ish-harakatni bajaruvchilar barobar ishtirok etadilar, birgalikda harakat qiladilar: *Fatima Ali birlā oturdi, yigʻlashdilar* (Tafsir). *Ikki qashi bash bir qilib, bilmān, ne soz sozlashtilār* (Lutfiy). *Barchasi qol tutushub chiqdilar* (SHN). *Qishlaq juvani yigʻilishib //- issigʻda oynash-gʻay pishib* (Muqimiy);

b) ish-harakatni bajarishda yordamlashish, bahslashish kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Anuḡ birlā sanchishur erdi* (QR). *Bir-ikki qatla uʻl taraf bu tarafdin qilich ahshtilar* (BN). *Va taqi biri-biri birlān yagʻi bolub chapishurlar erdi* (Sh.tar.).

201-§. Orttirma daraja koʻp shaklli boʻlishi bilan feʼlning boshqa darajalaridan ajralib turadi.

Orttirma darajaning koʻp shaklli boʻlishi maʼlum sharoitlar bilan bogʻliq. Birinchidan, orttirma daraja shaklini yasovchi affikslarning koʻpchiligi bir affiksning fonetik koʻrinishlari sifatida vujudga kelgan. Ikkinchidan, orttirma daraja affikslarining ishlatilishi ayrim hollarda feʼl negizining xususiyatiga ham bogʻliq boʻladi. Uchinchidan, orttirma darajani yasovchi affikslarning bir guruhi keng qoʻllansa, boshqalari ayrim feʼllargagina qoʻshiladi.

Eski oʻzbek tilida quyidagi affikslar ishtirokida hosil boʻlgan orttirma daraja shakllari amalda boʻlgan:

-t (-it/-it //-ut/-üt) affiksi asosan ikki boʻgʻinli feʼllarga qoʻshiladi: *Bizniḡ otlagʻimizni qurtur* (QR). *Ibrahimni zindanda berklätti* (Tafsir). *Quyash yanḡigʻ yüzünizni yaruttı* (MN). *Oxshattı qamatıḡʻa sanāvbarı bāḡʻban* (Navoiy, MN). *Chiqarib elni yūrättiler* (SHN). *Kop Lutfiynı qorqutma* (Lutfiy).

-ar/-er //-ur/-ür asosan bir boʻgʻinli feʼllarga qoʻshiladi: *Tomn*

chigarsun (Tafsir). *Evin eshikin ketärgil* (QR). *Bezäb anı öz ormnı yaturdı* (XSH). *Ichmedi, küchün ichürdilär* (NF). *Shaydālıqqa bāsh chıqarur* (Navoiy, MQ).

-tur/-tür // -dur/-dür asosan undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi.

Jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga **-tur/-tür** shakllari qo'shiladi: *Küvāch asturur* (QR). *Azaqın bichtürdi* (Tafsir). *Gulāb sachtur* (XSH). *Altun uynı tiktürdi* (Sh.tar.).

Jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga hamda **ye-, dä-** singari unli bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga **-dur/-dür** shakllari qo'shiladi: *Hakimlarnı yig'durdı* (QR). *Og'uz qag'ang'a bildurdi* (O'N). *Közıngä tupraq toldurdı* (NF). *Xiradnı azdurur g'amzan xumārı* (MN). *Hajr on bu kün ichimni küydürür* (Sakkokiy). *Tarig'imni yedürdi* (Tafsir). *Muḡa Jurjit dedürürlär ärdi* (O'N).

Lekin jarangli [l] undoshi bilan tugagan **kel-, ol-** fe'llariga **-tür** shakli qo'shiladi: *keltür, öltür*. XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda bu fe'llarga ko'pincha **-tur**, ba'zan **-dür** shakli qo'shilgan: *keltür // keldür, öltür // öldür*.

Kel- fe'lliga **-tür** qo'shilganda, ba'zan fe'l oxiridagi [l] undoshi tushib, *ketür* shaklida ham qo'llangan: *Zahmat ketürdüm* (XSH). *Ketürgil bizgä läyiq arg'umāni* (MN). *Ketür, sāqiy, menä bir jām rangin* (Navoiy, FSH).

-g'ur/-gür // -qur/-kür (-qar/-kär) affiksi asosan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi: *Muncha yazg'uradur shayxi parsa bizni* (Atoiy). *Ash yesunler teb kiygürgil* (QR). *Meni topg'a chulg'ab taqi yatqurur* (NF). *Muradıng'a yetkürsün* (MN). *İnsāfsız aduvnı yāmānlardın ötkärür* (Navoiy, MQ).

-g'uz/-güz (-güz/-küz) affiksi asosan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi: *Abdullamı turg'uzur* (QR). *Samarqand taxtıg'a olturg'uzdılar* (BN). *Körgüzür-sen äg'ızını handa bilä* (Lutfiy). *Ganj körgüzür* (XSH). *Meni ötkäzıñizlär teb, ...* (Sh.tar.).

-tar/-ter, -uz/-üz // -ız/-iz affikslarining qo'llanishi ma'lum fe'llar bilan chegaralangan bo'lib, ba'zi manbalarda uchraydi: *Aḡa yol körtärđıñ* (Tafsir). *Nechä burtärđıñ, axir bir külğil* (XSH).

Qorquzmaduquyuz üchün ul kim yitti sizdin (Tafsir). *Yetizgil nechä kech kelsañ* (XSH); *tamızdı, aqızdı, emizdi* (Sanglah).

-güt/-get, -set affikslerinin ishlatilishi kər- fe'li bilan chegaralangan. -güt/-gät affiksli shaklning ishlatilishi XV asrdan oldingi davrlarga oid bo'lib, -süt affiksli shakl XV asr va undan keyingi davrlarda qo'llangan: *Barchanı aña kergüteyin* (Tafsir). *Barchanı aña kergetdi* (Tafsir). *Agar sen ruh kersätür bolsañ, ...*(Atoiy). *Kemeni nechük yasarın kersetdi* (Sh.tar.).

202-§. Eski o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagi singari bir fe'lga birdaniga ikki va undan ortiq daraja affiksi qo'shilib kelishi mumkin bo'lgan. Masalan: *Bu xurma qurımış erdi, sejjä yashartdıru berdim* (Tafsir). *Sag'um kelürtti* (QR). *Jurjit el-künni öz ag'ızıg'a baqındurdi* (O'N). *Munlar yığ'ılıshib baqib turur erdiler* (NF). *Keräk kim, söz yerindä sözlätilgäy* (XSH). *Ul biridin bashın, ayag'ın yığ'ishturg'ay* (Navoiy, MQ). *G'animni qachuruldi* (BN). *Xän un keltürtti* (Sh.tar.).

I. Tekshirish uchun savollar

1. O'tgan zamon fe'lining qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiysida qo'llangan o'ziga xos shakllari va ularning vazifa hamda ma'nolari.

2. Fe'ning -duq (-duk) va dı(-du), mu, mu shakllarining ma'no va vazifalari.

3. Fe'ning -mish/mish shakllarining ma'nosidagi o'zgarishlar.

4. -b turur erdi fe'lining qo'llanish tarixi.

5. Hozirgi zamon fe'llarining shakllari va vazifalari.

6. -gay/-gäy/-qay/-key fe'l shakllarining qo'llanish davrlari.

7. Fe'l daraja turlarining o'zlik, majhul, ortirma shakl va ma'nolarining qadimgi turk, O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek tilida qo'llanishi.

II. Tayanch tushunchalar

Aniqlik mayli. Fe'l zamonlari. Fe'l zamonlarining sodda va murakkab (analitik) shakllari. O'tgan va hozirgi zamon fe'llarining turlari.

Fe'l darajalari: bosh, o'zlik, majhul, ortirma, birgalik darajalari.

RAVISH VA YORDAMCHI SO'ZLAR

Ravish

203-§. Eski o'zbek tilida ham ravish turkumidagi so'zlar so'z o'zgartuvchi affikslar qabul qilmasligi bilan boshqa mustaqil so'z turkumlaridan ajralib turadi. Gapda ravishlar boshqa so'zlar bilan bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Ayrim ravishlarning tarkibidagi kelishik affikslari esa o'zining grammatik xususiyatini yo'qotib, so'zning tarkibiy qismiga aylanib qolgan.

Turkiy tillardagi, shu jumladan, o'zbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqqan so'zlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning ko'pchiligi ismlar, ayrimlari fe'llar asosida shakllangan. Ravishlarning boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqishi ma'lum tarixiy davrlarda har xil yo'llar bilan yuzaga kelgan. Masalan, hozirgi *tashqari*, *ichkari* turidagi so'zlar tarkibidagi *-qari*, *-kari* tarixan jo'nalish kelishigi affiksi bo'lgan (qarang: 24-§). *Kech*, *kecha*, *erta* kabi payt bildiruvchi so'zlar esa qo'llanish o'rniga qarab ravish ma'nosini ham ifodalaydi (qarang: 213-§).

204-§. Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ravishlarning va ravish ma'nosida qo'llanuvchi so'zlarning ma'lum qismi boshqa sistemadagi tillardan o'zlashtirilgan. Bunday so'zlarning ko'pchiligi eron tillariga, ayrimlari arab tiliga mansub. O'zlashtirilgan ravishlar tuzilishi jihatdan turlicha.

Eski o'zbek tiliga eron tillaridan va arab tilidan o'zlashtirilgan ravishlar va ravish ma'nosida qo'llanuvchi so'zlarning ishlatilishiga misollar keltiramiz: *Ahista aytdugimizni ham eshitür* (Tafsir). *Men hargiz... alishum yoq* (QR). *Üchrädi nagah raqibi* (Lutfiy). *Daimä mast-u bexabar körünür* (Atoiy). *Køjül ahvālīdın āgāh unuttı* (Atoiy). *Køjül ichrā daim salur yol* (SHN). *Küzätür-men hamisha hālīynı* (Navoiy, SS). *Badixanı ravān aytur erdi* (Navoiy, MN). *Bu matla ham xob vaqe bolubtur* (Navoiy, MN). *Korāli, qaysımız yenjār axir* (Lutfiy). *Tez suvlardın... āsān otedür* (BN). *Hanuz taallum qiladur* (BN). *Elimizni chapadur payyasta* (SHN). *On sarıdın tapsa paydarpay // bolmag'ay kam kishi ichärdin may*

(Navoiy, SS). *Nāgahān tūshṭi koʻzīm bir mahliqa jānāngʻa* (Furqat). *Jān qasḍi ūchūn kelūr damadam* (Lutfiy). *Koʻzīm yāshin nazardin dambadam sālgʻum* (Sakkokiy). *Subhidam mehrāblarda surai yasin oqur* (Atoiy). *Zāhira xalq arā soʻz aytilmas* (SHN). *Mashharda gʻaliba kim, u kūn koʻrmāgāy azāb* (Lutfiy). *Hāla ushbu fursatta ruxsat bermāsū kim, ...* (BN). *Avval aya qıldıq xitāb* (Navoiy, LT).

Ravish yasalishi

205-§. Eski oʻzbek tilida isteʼmolda boʻlgan ravishlarning asosiy qismi yasama ravishlardan iborat boʻlib, bular morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) usullar bilan hosil boʻlgan.

Asli oʻzbekcha (turkiy) tub ravishlar juda kam sonni tashkil etadi. Bulardan quyidagilarni koʻrsatish mumkin: *Bizniy atalarimiz kim, ashnu oldilar. ...* (Tafsir). *Bat bol, bāshiy āl, qāch* (Atoiy). *Chiqiban qalʼani bersūnlār bat* (SHN). *Siziñdā kezin biz tek turmagʻay-miz* (Tafsir). *Yigʻachini tik tutub turadur* (BN).

Eski oʻzbek tilida tub soʻz sifatida tasavvur qilingan ayrim ravishlar aslida yasama ravish boʻlgan. Masalan, *narū* (nari), *berū* (beri) ravishlari uzoqlikni anglatuvchi *na* va yaqinlikni anglatuvchi *be* soʻzlariga qadimgi joʻnalish kelishigi affiksi *-ru/-rū* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Shuningdek, *emdi // emti* (hozirgi oʻzbek tilida *endi*) ravishi tarixan “yana”, “va” kabi maʼnolarni ifodalovchi *em* soʻziga *-di (-ti)* qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Qadimgi yodgorliklar tilida *-ti (-ti)* affiksi bilan boshqa soʻzlardan ham ravish yasalishi uchraydi. Masalan, *edgūti* (*edgū* — “yaxshi” maʼnosida), *tikati* (butunlay, tamoman), *qatigʻti* (mahkam; kuchli), *uzati* (uzoq, ancha vaqtgacha), *ulati* (birga, birgalikda), *ariti* (butunlay, tamoman, batamom).

Morfologik usul bilan ravish yasalishi

206-§. *-cha/-chā* affiksi bilan yasalgan ravish ish-harakatning holati, miqdori, darajasi kabi maʼnolarni ifodalaydi yoki biror harakat belgisining boshqa harakat belgisiga oʻxshashligini

ko'rsatadi. Bu affiks turli so'zlarga qo'shilib ravish yasaydi:

1. Ot turkumidagi so'zlarga qo'shilib ravish yasaydi: *Yetti daryani bir kelchä yüzär ul* (XSH). *Alar ham türkcha ayturlar* (Navoiy, ML). *Ulug'lug'i burgutcha bolg'ay* (BN). *Alardın muğ yılcha etübdür* (Furqat).

-cha/-chä affiksi bilan yasalgan ravishga egalik affiksi qo'shilib kelishi ham mumkin: *öz könlümchä kelmishim yoq* (QR). *Terisi Uhud tag'incha bolg'ay* (NF). *Imāratları ātasını imāratlaricha emās* (BN).

2. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shilib ravish yasaydi: *Dunyada bār-mu ekān menchä yāmān?* (SHN). *Hech kimgā senchä bermādi, ayyar, qāsh-u kōz* (Lutfiy). *Az qıl jafa-vu javrını, muncha faravān āylāmā* (Sakkokiy). *Ulcha biz avval aña qıldıuq xitāb* (Navoiy, LT). *Ibrahim üch kündä ancha ulg'ayur erdi* (QR).

-cha/-chä affiksi ushbu ko'rsatish olmoshiga qo'shilganda, *ush-muncha* (<ushmun+cha<ushmu+cha<ushbu+cha) shakli hosil bo'ladi: *Mehmanlıq ham olg'ay ushmuncha* (Navoiy, SS). *Ush-muncha deydürlär kim, ...* (BN).

3. Sifatga va ravishga qo'shilib ravish yasaydi: *Padshahzadaların ulug'ına ulug'cha va kichiginä kichikchä berdi* (Sh.tar.). *Artıncha Fir'avn keldi cherik birlä* (NF). *Özlari sonıcha bardılar bat* (SHN). *Yashuruncha barıb, ātlarını chıqaralın* (BN). *Keynichä ixtiyārsız chaptı* (Navoiy, SS).

4. -mish/-mish, -duq/-dük, -g'an/-gän affiksli sifatdoshlarga -cha/-chä qo'shilishi bilan hosil bo'lgan ravishdosh shakllari ham ma'nosiga ko'ra ravishga yaqin turadi (qarang: 143-§).

-cha/-chä affiksi bilan yasalgan so'zlarning ba'ziları narsaning belgisini ko'rsatib, sifat ma'nosida ham qo'llanadi: *Türkchä she'ri yaxshı vāqe bolubdur* (Navoiy, MN). *Qılcha jānım bār, qılay hinduyi zulfıja fidā* (Atoiy). *Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahar kamrāqdur* (BN). *Fransuzcha va almancha xat va lisan bilmaqı ozlārig'a lazım bilür ekenler* (Furqat).

207-§. -g'acha/-gäche // -qacha/-kächä affiksi jo'nalish keli-shigi qo'shimchasiga -cha/-che qo'shilishi bilan hosil bo'lgan

qo'shma affiks bo'lib, ot, sifat, olmosh, ravish turkumidagi so'zlardan ravish yasaydi. Bu affiks bilan yasalgan ravishlarning qanday ma'no anglatishi asosan so'z o'zagining xarakteriga bog'liq:

1. Payt bildiruvchi so'zlarga qo'shilganda, payt chegarasi ko'rsatiladi: *Tüngächä urmaq edi köksigä täsh* (Navoiy, LT). *Bu kün axshamg'acha ne bolurı ma'lum emäs* (Navoiy, MQ). *Ushbu haftag'acha yoq erdi xabar* (SHN). *Hanuzg'acha kishi evüna tüşmäy-men* (Sh.turk).

2. O'rin, makon bildiruvchi so'zlarga qo'shilganda, makon chegarasi ko'rsatiladi: *Oqlarnı kökkächä atıy* (O'N). *Ishqınıy g'ayati bu yergächädür* (Navoiy, MQ). *G'aznig'acha cherik eliniy ätlarig'a bu hâl edi* (BN).

3. Miqdor bildiruvchi va shunga o'xshash so'zlarga qo'shilganda, miqdorning chegarasi ko'rsatiladi: *Govhar qiyomatig'a nechük ki, muratib asru kopdür, hatta ki, bir diramdın yüz tümängächä desä bolur* (Navoiy, ML). *Ashiqq'a vashnıy nihâyati bu sözni dergächädür* (Navoiy, MQ). *Bu martabag'acha suvni mushrif qilib-turlar* (BN).

208-§. -tek/-däk affiksi o'xshatish, qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalovchi ravish yasaydi. Bu affiksning qaysi shakli ishlatilishida ma'lum qonuniyat yo'q. Farq shundaki, *-tek* shakli bu affiksning qadimgi ko'rinishi bo'lib (qadimgi yodgorliklarda shu shakl qo'llangan). *-dek* shakli keyinchalik paydo bo'lgan. O'zbek tilida XIV asr o'rtalariga qadar *-tek* shaklida, XIV asr ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi yarmida *-tek* va *-dek* shakllarida, undan keyingi davrlarda asosan *-dek* shaklida qo'llangan.

Ba'zi yodgorliklarda, masalan, "Shajarai tarokima"da bu affiks *-day (-däy)* shaklida ham uchraydi: *Qanlı Yavlıday yaxshı og'lun bär* (Sh.tar.). *Ulug' aqalarınday davlatlı bolub, ...* (Sh.tar.).

Eski o'zbek tilida *-tek /-dek* affiksi quyidagi so'zlarga qo'shilib ravish yasagan:

1. Otdan ravish yasaydi: *Sakkākiy koz yāshın yāz yamg'uri-tek yāg'durur* (Sakkokiy). *Analar-dek azāsın tutmish erdi* (Navoiy, FSH). *Ot yalın-dek chaqılıb kelgüsüdür* (SHN). *Qāng'a bag'rim lāla-dek toldı* (Muqimiy).

2. Sifatdan ravish yasaydi: *Yana ozaqi-teki yig'ach bolur erdi* (Tafsir). *Bayaqi-teki koki korar-men* (QR). *Burung'u-deki ta'zim qilindi* (BN).

3. Sifatdosh shakllariga qo'shib ravish yasaydi:

-mish/-mish, -tek/-dek — *Abdulla aytmiş-teki boldi* (Tafsir). *Yusufg'a sabr qilmiş-teki munda taqi sabr qilayin* (QR). *Men yonmişim-teki yong'il* (NF);

-g'an/-gan // -qan/-kan+tek /-däk — *Täg'din quyash chuq-qan-deki bolg'ay* (Navoiy, Msh). *Korünür tam üze toj yayg'an-deki* (SHN). *Men degän-deki boldi* (BN);

-r+tek/-dek — *Bashim yilan bashini soqar-teki soqq'il* (Tafsir). *Közüde korar-teki korar erdi* (QR). *Yag'i birla urushur-deki bolg'ay* // *razm vaqi turushur-deki bolg'ay* (SHN).

-g'u/-gu+tek/-dek — *Yanmag'u-teki bolsa, ul yerdä suvqa sahij* (Tafsir). *Ne'mat yegü-teki bolmiş, turg'il* (QR). *Bas, inang'u-deki sen ham ahd birla payman qil* (Muqimiy).

4. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shib ravish yasaydi. -tek/-dek affiksi kishilik olmoshlarining ko'pincha qaratqich kelishigi shakliga, ba'zan bosh kelishik shakliga qo'shiladi. Masalan: *Menij-teki bexabar qilsay ne boldi* (Atoiy). *Tapilmas nasli adamdin senij-teki* (Atoiy). *Xoja Abulmakarim kim, biznij-deki jalayi vatan edi, meni korä keldi* (BN). *Anij-deki urdi yuz shahzada sari* (Navoiy, FSH).

Olturur ta subh men-deki telmürüb (Atoiy). *Kormagan bir sen-deki ahli rozg'ar* (Navoiy, LT). *Agar kechsän bu dunyadin na an-teki* (XSH).

Ko'rsatish olmoshlariga -tek/-dek affiksi -dag' yoki -daq shaklida qo'shiladi: *Andag' faxr qilu turur* (QR). *Oshan-dag' qolig'a alib atlandi* (BN). *Ani shundäg' qoyg'il* (Sh.tar.). *Sabadin nari andäg' qilur-men, mundäg' qilur-men* (Sh.turk.). *Meni mundäg farämush eyläsän, ...* (Lutfiy). *Hayalg'a andäg kelür kim, ...* (Navoiy, MN). *Shundäg bolsa keräk* (Furqat).

Qiyoslang: *Munij-teki ish qilurni bilmämish xalq* (Navoiy, FSH).

Ushbu ko'rsatish olmoshiga -tek/-dek qo'shilganda, quyidagi-cha uch xil shakl hosil bo'ladi: ushmunuq-dek, ushmundaq, ushmundek. Masalan: Ushmunuq-dek qish ichinda ul xan // qildi barcha ulusig'a farman (SHN). Hali ushmundaq-oq bolg'usidir (BN). Kozun konlum alurg'a mayl qilsa turubtur ushmuntek jan ham nazarda (Atoiy).

-tek/-dek affiksi bilan yasalgan so'zlar predmet yoki shaxsning belgisini bildirib, sifat ma'nosida ham qo'llanadi. Qiyoslang: Ay-tek yuzunni jumlai jahandin kunilar-men (Sakkokiy). Kok yemrilib yerga yiqilg'u-tek ot keldi (QR). Munuq-dek kishi hamdam bolg'ay (SHN). Seniq-tek nazanin sultana keldim (Lutfiy). Mundag' kuchun bar erkani Yusufni nechuk beriga yedurdun? (QR). Ush-mundaq ulug' shaharlar kim, ... (BN). Oshandag' berk qorg'anni yavushqan ekandur (BN).

Bu misollardagi *ay-tek, yiqilg'u-dek, munuq-dek, seniq-tek, mundag', oshandag'* so'zlari sifat ma'nosida qo'llangan bo'lib, aniqlovchi vazifasida kelgan.

209-§. -la/-la affiksi payt ma'nosidagi otlarga, asosan, *tun, tan* so'zlariga qo'shilib, payt ravishini yasaydi: *Tunla oqusa, fazl artuq bolg'ay* (Tafsir). *Tunla-oq yetti oshul qorg'ang'a* (SHN). *Ba'zini tanla begiga eltib tartqay* (Navoiy, MQ). *Emdi bu kun tanla bu soz Abid xang'a yetar* (Sh.turk).

Tanla ravishi III shaxs egalik affiksi bilan ham keladi (*tanlasti*), ba'zan egalik affiksidan keyin jo'nalish kelishigi affiksi ham qo'shiladi (*tanlasig'a*). Lekin ma'noda o'zgarish bo'lmaydi: *Tanlasti ul yan yana surdi jamal* (Navoiy, LT). *Tanlasti keldi ulug' sultan* (SHN). *Tanlasig'a bu yurtin kochub, ...* (BN).

Ul, bu, shu ko'rsatish olmoshlariga *-la/-la* affiksi qo'shilib, *uyla, buyla, shuyla* ravishlari hosil bo'ladi. Bu ravishlar "unday", "bunday", "shunday" ma'nosini ifodalaydi. Bularning qo'llanishi asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi. Masalan: *Ey qaraqchi dilbar, uyla bil* (Lutfiy). *Soz javabin buyla chun saz ayladi* (Navoiy, LT). *Buyla bolmas erdi, bolsa mustajib* (Muqimiy). *Shuyla kim bashta baring aytildi* (SHN).

210-§. *-āna* affiksi otga qoʻshilib, oʻxshatish, qiyoslash maʼnosidagi ravish yasaydi. Oʻzbek tiliga bu shakl eron tillaridan oʻzlashtirilgan. Masalan: *Seni men oltürür-men, teb aytti türkāna* (Sakkokiy). *Yigʻib chin lashkari sālsa mogʻulāna közüñ yüzgā // chagʻatay birlā özbākni alur tarāj-u yagʻması* (Atoiy). *Keltür, sāqi, sharābi āshiqāna // ki bōlmish-men xirad birlā fasāna* (Navoiy, FSH).

-āna affiksi bilan yasalgan shakl narsa yoki shaxsning belgisini koʻrsatib, sifat oʻrnida ham qoʻllanadi. Qiyoslang: *Xeyli mardāna yigit edi* (BN). *Ne shāirāna tarkiblari ahsan va ne āshiqāna sōz-u durlari shuʻla afkān* (Navoiy, MQ).

Sintaktik usul bilan ravish yasalishi

211-§. Kompozitsiya yoʻli bilan ravish yasalishi. Bu guruhni qoʻshma va juft ravishlar tashkil etadi.

Qoʻshma ravishlar. Eski oʻzbek tilida ham qoʻshma ravishlarning quyidagi turlari amalda boʻlgan:

1. *Bir* soʻziga payt, makon va shunga oʻxshash maʼnolarni ifodalovchi soʻzlarning qoʻshilishi bilan payt, oʻrin yoki holat maʼnosidagi qoʻshma ravishlar hosil boʻladi: *Bir kūn mushuk itni kordī* (QR). *Ne ajab, yetseñ, Ātāyi, bir tūn ul ay vashna* (Atoiy). *Bir lahza sensiz sabr yoq* (Lutfiy). *Bir sari yolını darya tutti* (SHN). *Besh muñ-altı muñ bir xil üchär* (BN). *Meni bir yerdä muqim etküsidur* (SHN). *Nāgāh bir tarafgʻa qılsañ agar safar sen, ...* (Muqimiy).

2. *Har* belgilash olmoshiga payt yoki makon bildiruvchi soʻzlar qoʻshilib, payt yoki oʻrin maʼnosidagi qoʻshma ravishlar hosil boʻladi: *Har kūn salamgʻa barur erdim* (Tafsir). *Har kechā yüzi yādı bilä yigʻlaram* (Lutfiy). *Ötar yetti falaktın har sahar āhuñ seniñ* (Atoiy). *Özgä birlä may ichär har qayda anıñ rashkıdın* (Furqat). *Har yerdä barsañız, qullugʻda bolur-siz* (BN).

3. *Ul, bu, ushbu, oshal* koʻrsatish olmoshlariga payt yoki makon bildiruvchi soʻzlar qoʻshilib, payt yoki oʻrin maʼnosidagi qoʻshma ravishlar hosil boʻladi: *Ul kūn aytgʻay-miz* (Tafsir). *Köñlüm ul yān*

tärtadur (Lutfiy). *Ul yerdä qāzi yoq ekändür* (Navoiy, MN). *Bu kechä Karmanda qonarlar* (BN). *Bu uchurda derlär kim, ...* (Navoiy, MN). *Bu qish qār bisyār ulug' tushüb erdi* (BN). *Ushbu yıl Shaybaniy xan Chin sofini Xorazmda on āy muhasara qilib aldı* (BN). *Yogsa davlatdın ushbu zamān // bār edi qal'ag'a chiqmaq āsān* (SHN). *Oshal vaqt meniñ xātirim'g'a yetti kim, ...* (BN).

4. *Hech, qay* kabi so'zlar ishtirokida ham qo'shma ravishlar hosil bo'ladi: *Hech zamanda hech kim eshitken va kergän yoqtur* (Sh.tar.). *Sultān Muhammadnı ālmag'uncha hech yerdä turman* (Sh.turk). *Raqib uyın sorar-sen "qay sarı" deb* (Atoiy). *Dedi: qay chag'dın oldıñ ishğ arā mast* (Navoiy, FSH).

Juft ravishlar. Eski o'zbek tilida ham turli so'z turkumlaridan hosil bo'lgan juft ravishlar amalda bo'lgan. Bunday ravishlarning bir qismi juft so'z shaklida, boshqalari takror so'z shaklida bo'ladi.

Eski o'zbek tilidagi juft ravishlarning ko'pchilik qismini ot turkumidagi so'zlarning birikuvidan hosil bo'lgan so'zlar tashkil etadi. Masalan: *Yana tün-kün bārdılar* (Tafsir). *Yüzüñni sham kermish tün-kechä* (Lutfiy). *Erür ahvāh kündin-küngä behbud* (Furqat). *Qāzar erdi arg'ni kechä-kündüz* (Navoiy, FSH). *Qatra-qatra yig'ilib, darya bolur* (Navoiy, MQ). *Bu jins bādana chir-dek xayl-xayl üchadür* (Munis).

Sifat, olmosh, son, ravish, sifatdosh, ravishdosh shaklidagi so'zlardan hosil bo'lgan juft ravishlar eski o'zbek tilida nisbatan kam qo'llangan. Misollar: *Navha birlä yig'ladi achchuq-achchuq* (Navoiy, LT). *Az-az örgänib, dānā bolur* (Navoiy, MQ). *Daryā ichindä oñın-oñın yolg'a kirdiler* (Tafsir). *Oqrın-oqrın yūriy-oq qatlandı* (SHN). *Tanbal ilgäri özge el qāchar-qāchmas bolub turubtur* (BN). *Ne boldı, dushman oldıñ jänim'g'a bāra-bāra* (Munis).

Morfologik-sintaktik yo'l bilan ravish yasalishi

212-§. Turkiy tillarda ravishlarning bir guruhi morfologik yo'l bilan, ya'ni ayrim so'z o'zgartuvchi shakllarning vazifasi o'zgarab borishi natijasida vujudga kelgan. Ravish yasalishining bu usuli

davrlar davomida yuzaga keladi.

Bu turdagi ravishlarning ko'pchiligi kelishik shakllari, ba'zilar ayrim fe'l shakllari asosida paydo bo'lgan:

1. Morfologik-sintaktik yo'l bilan ravish hosil bo'lishida zamon va makon kelishiklari hamda vosita kelishigi ishtirok etadi.

Ayrim kelishik shakllaridagi so'zlarning ravish turkumiga o'tishi yoki ravish vazifasida qo'llanishi ancha qadimgi davrlardan boshlangan bo'lib, bu jarayon ma'lum davrlargacha davom etgan. Vosita kelishigi shakli va jo'nalish kelishigining -ru/-rū, -ra/rā, -g'aru/-gārū, qaru/-kārū affiksli shakllari shu guruhni tashkil etadi. Qadimgi yodgorliklar tilidayoq bu affikslarning grammatik vazifasi kuchsizlanib qolganligi va bu affikslarni qabul qilgan so'zlarning bir guruhi ravish turkumiga o'ta boshlaganligi kuzatiladi. XI—XII asrlardan keyingi davrlarda esa bu affikslar o'z mavqegini yo'qotgan bo'lib, ayrim so'zlar tarkibidagina saqlangan. Masalan, *kūnūn*, *tūnūn*, *qishūn*, *yazūn*, *kūnūn-tūnūn*, *qishūn-yazūn*, *terkin* kabi ravishlar vosita kelishigining -in/-in // -un/-ūn affiksi yordamida hosil bo'lgan. *Sojra*, *nari* (<*naru*), *beri* (<*berū*), *tashqaru* // *tashqari*, *ichkārū* // *ichkari*, *yuqaru* // *yuqari*, *ilgārū* // *ilgeri* kabi ravishlar tarkibidagi -ra/-rā, -gārū/-qaru /-kārū esa jo'nalish kelishigining qadimgi affikslaridir.

Misollar: *Terkin yig'ilib*, *anı öldürün* (QR). *Üstün baqım erse kərär-men* (NF). *Ul kishilər barcha oın bolmuşlar* (Tafsir). *Sojra ma'lum qıldılar* (Tafsir). *Özin ichkārū saldı* (QR). *Suy barchasını yuqaru kätürdi* (Tafsir). *Özni qal'adın tashqarı saldım* (Navoiy, FSH). *Yigitlarni ilgari yibardük* (BN).

Chiqish va o'rin-payt kelishiklari shaklidagi, shuningdek, jo'nalish kelishigining -qa/-gā affiksli shaklidagi so'zlarning ravish turkumiga o'tishi yoki ravish ma'nosida qo'llanishi nisbatan keyinroq boshlangan. Bu hol hozirgi tilga xos bo'lib, eski o'zbek tilida ham ma'lum darajada kuzatiladi. Masalan: *Ayitti: tursu beglar barcha tashtin* (XSH). *Kel arasında alından bir yig'ach kordi* (O'N). *Azaldın ashnañızmen, valekin...* (Atoiy). *Burundın ishni qilmish erdi mahkam* (Navoiy, FSH). *Toy nāchār qıldı yālg'andın*

(Muqimiy). *Oshandın qāchqan bilä... Panipat navāhisidin etärlär* (BN). *Azalda qıldı Xorazmiyni muhtaj* (MN). *Oquñuz, kelsünlär teb birgä barıñ* (XSH). *Xānlar bile tort ay birge bolındı* (BN).

2. Morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalgan ravishlarning bir guruhi ba'zi fe'l (asosan ravishdosh) shakllari asosida vujudga kelgan. Bunday so'zlarning ayrimlari butunlay ravish turkumiga o'tgan. Masalan, *yana*, *ayru* ravishlari *yan-* (qaytmoq), *ayır-* (ayirmoq) fe'llariga *-a*, *-u* affikslari qo'shilib yasalgan ravishdosh shakli bo'lib, keyinchalik ravish sifatida shakllangan. Shu turdagi ravishdosh shakllarining bir guruhi o'rni bilan ravish vazifasida qo'llanishi mumkin.

Misollar: *Suvı qaynar-tek teginü āqar* (Tafsir). *Har kim alardın ayru tüshti, Haqñıñ yaqınlarig'a yoluqushti* (Navoiy, MQ). *Ul elñıñ qāzisi yāmā yashru musulman bolmış erdi* (Tafsir). *Öza korgān tüşhi yadıñg'a keldi* (XSH). *Qıya baqsañ, bolur arslanlar āvın* (MN). *Qambar Ali beg qıchqıra ayttı* (BN). *Kemilärni kücheb alur erdi* (Tafsir). *Filñıñ... ulug' tishi bār, tāmğ'a va yig'achqa ushbu tishlärni qoyub, zorlab yıqtır* (BN).

3. Ayrim so'zlarga yoki so'z birikmalariga III shaxs egalik affiksini qo'shish yo'li bilan ham ravish hosil bo'lishi yoki ravish ma'nosi ifodalanishi mumkin. Bu shakl ham xususiyatiga ko'ra morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalgan ravishlarga o'xshaydi. Masalan: *Ertäsi bezüg-azım shaxs boldı* (QR). *Negā bir yoli azad āylāmäs?* (Atoiy). *Qış künläri kishigä bu suv juzvi savuq maxsus boladur* (BN). *Tüş vaqtı bolub erdi kim, ...* (BN). *Burung'ı küni arzadasht qılıb, ... yıbarılıb erdi* (Navoiy, Msh). *Tökülgey axiri andın yer üzrā suv bikiñ qāmım* (Lutfiy).

213-§. **Leksik-sintaktik yo'l bilan ravish yasalishi.** Ravish yasalishining bu usuli, ya'ni ayrim so'zlarning muayyan o'rinda ravish vazifasida qo'llanishi asosan payt bildiruvchi otlar doirasi-da bo'ladi. Masalan: *Zulfı muanbarıñ kim, közdin üçär uzun kechä* (Atoiy). *Aqsham andın kächüb, Ali Masjid tüşhüldi* (BN). *Kündüz yashunub, ... ul sarı barılg'ay* (BN). *Menā qıshqı ne'matmı yāy berür erdiñ, yāyqı mevamı qış berür erdiñ* (Tafsir).

Ravish vazifasida qoʻllanadigan bunday otlar koʻpincha koʻplik shaklida keladi. Bunday hollarda koʻplik affiksi maʼnoni kuchaytirish va harakat yoki holatning takrorlanib turishini koʻrsatadi: *Itij Ātāyigʻa tūnlār achigʻlanib aytur* (Atoiy). *Dard birlā kechālār yigʻlar zār* (SHN). *Qishlar tōrt-besh āy jamʻe yollar bagʻlanur* (BN). *Yana totidur..., yāzlar tut pishugʻida Ningnahr va Langʻanatqā kelir* (BN).

Sifat turkumidagi soʻzlar ravish vazifasida qoʻllanganda harakat yoki holatning belgisini ifodalaydi. Qiyoslang: *Yaxshī savt bile ada qilgʻay* (Navoiy, MQ). *Qafiyasini yaxshī aytmaydur erdi* (Navoiy, MN).

Misollarning birinchisida *yaxshī* soʻzi sifat vazifasida qoʻllangan boʻlib, narsaning belgisini koʻrsatadi, ikkinchisida esa ravish vazifasida qoʻllangan boʻlib, harakatning belgisini koʻrsatadi.

Quyidagi misollarda ham *yumshaq*, *tathigʻ*, *kūchlūk* sifatlari ravish vazifasida qoʻllangan: *Firʻavnqa yumshaq, tathigʻ soʻzlānlār* (Tafsir). *Shayx Darvish kōkältāsh... yāyni kūchlūk tārtar edi* (BN). *Üchünchisi xalāyiqqa yumshāq soʻzlāmāk tedi* (NF).

Ravishlarda daraja shakli

214-§. Ravishlarda ham sifatlardagi kabi *-raq/-rāk* affiksi qoʻshilib daraja shakli hosil boʻladi. Bu shakl ish-harakat belgisining kuchli yo kuchsizligini koʻrsatadi yoki boshqa ish-harakat belgisi bilan qiyoslanadi: *Sizlār meniñ ūzā arquraq keliñlār* (Tafsir). *Qayusi terkrāk barur ermish, korālim* (QR). *Mundin artuqraq ichmādi* (OʻN). *Buyurdi kim, ravānraq keltürün at* (Navoiy, FSH). *Bu suv tūshār yerdin quyıraq ulugʻ kol bolubtur* (BN). *Kechrāk bir nechā āthq... otüb bāradur* (BN).

Koʻmakchilar

215-§. Turkiy tillarda koʻmakchilar mustaqil soʻz turkumlari-dan rivojlangan. Lekin mustaqil soʻzlarning koʻmakchilar turkumiga oʻtishi uzoq davrlar davomida yuz beradi. Bunday soʻzlar

dastlab o'z ma'nosida qo'llanishi bilan birga, o'rni bilan ko'makchi vazifasini ham bajaradi. Davrlar o'tishi bilan ular o'zining mustaqil leksik ma'nosini yo'qotib, ko'makchilar turkumiga o'tadi.

Hozirgi turkiy tillarda amalda bo'lgan ko'makchilarning mustaqil so'z turkumlaridan ajrab chiqishi nisbatan keyingi davrlarda yuz bergan. Bu hol yozma yodgorliklar tilida ham ma'lum darajada aks etgan. Masalan, O'rxun-Enasoy yodgorliklari tilida ko'makchilar juda kam sonni tashkil etadi. XI asrga oid "Qutadg'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk" asarlarida ko'makchilar soni ancha ko'paygan. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, XII–XIII asrlardan boshlab turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ham ko'makchilar guruhi yanada kengaya borgan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ko'makchilar ham dastavval ikki guruhga bo'linadi: 1) sof ko'makchilar; 2) funksional ko'makchilar.

Sof ko'makchilar

216-§. Sof ko'makchilarni mustaqil so'z turkumidan ajrab chiqqan, mustaqil qo'llanishi va leksik ma'nosini yo'qotgan so'zlar tashkil etadi.

Sof ko'makchilar turli kelishikdagi so'zlar bilan birga qo'llanib, kelishik ma'nosini aniqlashtiradi yoki unga qo'shimcha ma'no beradi, ba'zan esa kelishik vazifasini bajaradi. Eski o'zbek tilida ham sof ko'makchilarning ayrimlari bir xil kelishik bilan, ba'zilari esa turli kelishiklar bilan qo'llangan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan sof ko'makchilardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

217-§. Üchün ko'makhisi odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik va ko'rsatish olmoshlari esa ko'pincha qaratqich kelishigida keladi: *meniñ (menim) üchün, seniñ üchün, anıñ üchün, biziñ (bizıñ, bizim) üchün, sizniñ (sizıñ) üchün, munun üchün* kabi.

Üchün ko'makhisi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ataganlik ma'nosini bildiradi: *Sen Lot üchün qonuq istämäknı*

qoyduq (QR). Senin uchun qilur bu rayi tadbir (XSH). Bu hikayat el uchundur bari (SHN).

2. Sabab ma'nosini bildiradi: *Achliqda hech narsa bug'daydin kerakrak yog uchun bug'day berolim tedilar (QR). Goyā rangida hurmat bār uchun bu taxallusni ixtiyar qilibtur (Navoiy, MN). Hindustāndin oʻzgā yerdā bolmas uchun muni taqrib bilā zikr qildim (BN).*

3. Maqsad ma'nosini bildiradi: *Musanı sinag'u uchun uchegün kāmī ūsküngā keldilər (Tafsir). Ilm tahsili uchun shahrg'a keldilər (Navoiy, MN). Atlanib chiqti urush āylār uchun (SHN). Seni bir yerdā goymaq uchun turub-men (Sh.tar.).*

218-§. Birlā (*birlān, bilā, bilān*) ko'makchisi. Bu ko'makchi dastlab *birlā* shaklida qo'llangan bo'lib, boshqa shakllari keyinchalik yuzaga kelgan.

XV asr va undan keyingi davrlarda, asosan, she'riy asarlarda bu ko'makchi *ilā* shaklida ham ancha keng qo'llangan: *Jān xasrat ilā kuydi (Lutfiy). Zulm ile qān eylāyin der (Atoiy). Qıldılar ittifāq ilā chāra (Navoiy, SS). Biz oshul sōzlār ila shad oldug (SHN). Nāz ilā kulbam arā kirsān, ... (Munis). Eylādım chın e'tiqad ilā salam (Muqimiy). XIX asrga oid ayrim she'riy asarlarda -la shaklida ham qo'llangan: Adl qulāg'ı-la eshit hahmı (Muqimiy).*

Birlā ko'makchisi odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik va ko'rsatish olmoshlari ko'pincha qaratqich kelishigida keladi: *menin (menim) birlā, senin birlā, anin birlā, biznin (bizin, bizim) birlā, siznin (sizin) birlā, munin birlā* kabi.

Birlā ko'makchisi quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Birgalik ma'nosini bildiradi: *Besh yūz er birlā atlanur boldı (QR). Shāgirdları bile tāg' gashtıga bārib, ... (Navoiy, MN). Ōz novkarların birlān anda barib, otav suqub kelinlār (Sh.tar.). Anin birlā qılur erdim tamāsha (Furqat).*

Birlā ko'makchisi birgalik ma'nosida qo'llanganda ba'zan teng bog'lovchiga o'xshaydi. Lekin bunday o'rinlarda ham birgalik ma'nosini ustun bo'ladi. Masalan: *Chag'atay birlā oʻzbākni alur tarāj-u yag'māsi (Atoiy). Mulk ahlı bāshıg'a āltun bilā durlar sāchar*

(Navoiy, MQ). *Türkistān birlān Andijānni ālib, ātasi xizmatig'a keldilār* (Sh.tar.).

2. Vosita ma'nosini bildiradi: *Qarabashlarni qamchi birlā, yig'ach birlā uru oltürdi* (QR). *Oqlar birlā, qılichlar birlā urushtılar* (O'N). *Ne til birlā deb erkin bu maqālın* (Navoiy, FSH). *Butlarına nayzanıñ uchi birlān sanchdılar* (Sh.tar.). *Pıchaq birlān oz qarnını ikki yerdin chāk qılıbdur* (Furqat).

3. Holat, sabab kabi ma'nolarni bildiradi, ya'ni ish-harakatning qanday holatda yoki nima asosida yuzaga kelishi ko'rsatiladi: *Qatıg'ın birlā yig'ladı* (QR). *Bir kimārsāni xatā birlā oltürdi* (NF). *Chıqar har lahza yüz mıñ shıva birlā* (Atoiy). *Yüz tashvishlar bilā ichār edilār* (BN). *Fātiha jahl ilā oqıshdı turub* (Muqimiy).

4. Payt ma'nosini bildiradi. Bunda birlā ko'makchisi payt ma'nosidagi so'zlar bilan keladi: *Bir manzilg'a tünlā birlā yettilār* (Tafsir). *Uzun kün birlā boldı ul parılar* (XSH). *Yalg'uz jānımg'a tan bilā, bilmen, ne paydā bolg'usı* (Sakkokiy). *Keche bilā obdan itifaq qıla almay, parishan barıb tegārlār* (BN).

5. Harakatning nima bo'yicha yo'nalishini ko'rsatadi: *Madina yoh bilā keldim* (NF). *Yazlar suv ulg'aysa, Shibartu kotahdın āshıb, Bamiyān va Sayqān bilā yürürlār, qışlar Abdara bilā yürüşürlār* (BN). *Bir nechesi yol birlān... Xārazmg'a keldilār* (Sh.tar.).

219-§. *Kibi//kebi, yanlıg' (yanlıq), bikin* ko'makchilari ma'nosiga ko'ra bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bu ko'makchilar o'xshatish, qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu ko'makchilar odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. *Kibi//kābi, bikin* ko'makchilari kishilik va ko'rsatish olmoshlarining qaratqich kelishigidagi shakli bilan ham qo'llanadi: *meniñ kibi (kebi), seniñ kibi (kebi), munıñ bikin* kabi.

Kibi//kebi () ko'makchisining qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi: *On tørtünch āy kābi bolg'ay* (Tafsir). *Har goshada meniñ kibi yüz mıñ xarāba bār* (Atoiy). *Qılay majnun kibi koñlümni hāli* (Navoiy, FSH). *Özgā xanlar kibi majlis qurmas* (SHN). *Sözlärinñ toti kebi shirin kalām etsāñ netār?* (Muqimiy).

Yanlıg' (yanlıq) ko'makchisining qo'llanishi XIII—XIV asr-

lardan boshlab kuzatiladi: *Ushbu yanlig' mehnat ichrā kūn kechūr-di* (QR). *Ul seniñ kafur yanliq ārazıñnı āy degāy* (Lutfiy). *Bu yanlig' tūsh kerūbtūrlār tamāmı* (Navoiy, FSH). *Yasanıb chıqtı parı yanliq' bāt* (SHN). *Kirmāmish ham kōchai ishq ichre men yanliq' kishi* (Munis).

Bikin ko'makchisi XIV—XV asrlarga oid she'riy asarlarda qo'llangan: Yarattı ay bikin zebā seni haq (MN). *Tökülgāy āxiri andın yer üzrā suv bikin qānım* (Lutfiy). *Gul bikin jān kōñläkin yüz pāra qıldı xāri hajr* (Atoiy). *Munuñ bikin yürümäs hech falakta sayyāra* (Sakkokiy).

220-§. *üzrā ko'makchisi (üzā shaklida ham qo'llangan) ikki qismdan iborat: "yuza" ma'nosidagi üz so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi -rā qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. XV asrga qadar nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham qo'llangan bo'lib, undan keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda uchraydi, odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Kishilik olmoshlari esa bu ko'makchi bilan ko'pincha qaratqich kelishigida qo'llanadi: meniñ üzrā (üzā), seniñ üzrā, anıñ üzrā, bizıñ üzrā, sizıñ üzrā kabi.*

Üzrā (üzā) ko'makchisi asosan quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning biror narsa ustida, yuzasida bo'lishini ko'rsatadi: *Malikni sarāyda buldılar, taxt üzā olturur* (QR). *Eshittim, bu qāya üzrā vatangāh // tutub-sen ul sifat kim taxt üzā shāh* (Navoiy, FSH). *Bār bu tåg'nın üstidā falak // kōrünür tam üzā ton yayg'an-dek* (SHN). *Sunbul gul üzā sāya sālıbdur-mu yāxud // har yān āchılıbdur-mu yüzün üzrā qulāla?* (Munis).

2. Ish-harakatning biror narsa yuzasi bo'yicha sodir bo'lishini yoki shu narsaga qaratilishini ko'rsatadi: *It yātdı, ... bāshını qoli üzā urdı* (Tafsir). *Əpüb bir barmāg'ım qāsh üzrā qoydum // anı xud optım-u bāsh üzrā qoydum* (Navoiy, Msh). *Sahar-o'q qal'a üzā mindilər // minibān qal'a üzā tindilər* (SHN). *Tā yüzigā ul quyāsh chekti niqāb üzrā niqāb // dudi āhımdın bolur zāhir sahāb üzrā sahāb* (Munis).

221-§. *Ichrā ko'makchisi ich so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi*

-*rā* qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi. Bu ko'makchi XV asrdan boshlab she'riy asarlarda qo'llangan bo'lib, undan oldingi davrlarda nasriy asarlarda ham uchraydi.

Ichrā ko'makchisi asosan quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning biror narsa ichida sodir bo'lishini ko'rsatadi, ya'ni "ichida", "o'rtasida" kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Iblisni kemā ichrā kōrdi* (QR). *Chāra budur kuu, kohisār ichrā // vatan etkāy qarang'u g'ār ichrā* (Navoiy, SS). *Men bu shahar ichrā qılur-men manzil // yoqsa filhal chıqar-men hāsil* (SHN). *Binafshazārni sayr āylārām bahār ichrā nā sudkim, anı kōrmān binafshazār ichrā* (Munis).

2. *Ichrā* ko'makchisi ba'zan ish-harakatning narsa ichiga yo'nalishini ko'rsatishda qo'llanadi, ya'ni "ichiga" ma'nosini ifodalaydi: *Shirin labı ki, jān yarasıg'a namak sālur // jānjur yā jāni jān ki, kōjūl ichrā shak sālur* (Atoiy). *Bersālār besh-on diram, g'avvasi dun // bahr ichrā sālur ożni sarnigun* (Navoiy, LT). *Dedi: shahr ichrā kirib el anda // bolmasun g'arat-u tarāj-u balā* (SHN). *Kirmāmish ham qāchay ishq ichrā men yaylıg' kishi // kelmāmish ham kishvari husn ichrā sen-dek pādshāh* (Munis).

222-§. *Sari, taba, tabaru* ko'makchilari ma'nosiga ko'ra bir guruhni tashkil etadi, ya'ni bu ko'makchilar ish-harakat yo'nalgan tomonni ko'rsatish ma'nosida qo'llanadi. Bu ko'makchilar odatda bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi, kishilik va ko'rsatish olmoshlari qaratqich kelishigida ham keladi: *meniñ sari, seniñ sari, anıñ sari, munuñ sari, meniñ taba, seniñ taba, anıñ taba, munuñ taba* kabi.

Sari ko'makchisi eski o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida iste'molda bo'lgan. Masalan: *Qayıtılar yana ul shahrı sari* (XSH). *Anıñ-dek urdı yüz shahzāda sari // ki sarsār sāvısanı āzāda sari* (Navoiy, FSH). *Xān sari azm qılur boldılar* (SHN). *Samarqand sari yürdi* (Sh.tar.). *Mayxana sari bar ki, sharafātılar andadur* (Munis).

Eski o'zbek tilida *sari* so'zi ko'makchi vazifasida keng qo'llangan bo'lsa ham, o'zining leksik ma'nosini butunlay yo'qotgan

emas: *sari* soʻziga ayrim hollarda kelishik va koʻplik qoʻshimchalari, sifat yasovchi -gʻi affiksi qoʻshilib keladi. Bunda u “tomon”, “taraf” kabi maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: *Tāñ sarigʻa bārdilar*, ... *tūn sarigʻa bārdilar* (OʻN). *Ul qurugʻlugʻ saridin āylāb azm* (Navoiy, SS). *Kāxat sarini maslahat korūb*, ... (BN). *Bizniñ ehtimalimiz ul sarilar barmāqqa behad va begʻāyattur* (BN). *Sharq sarigʻi afgʻānlar...* (BN).

Taba koʻmakchisi asosan XIV asrga qadar qoʻllangan boʻlib, undan keyingi davrlarda ayrim asarlarda uchraydi: *Bir kūn bu ogʻlan öz evi taba barur erdi*, ... (Tafsir). *Falastin taba bārur boldilar ersā, yolda ajāibatlar kordilār* (QR). *Kishi kim kōk taba tash atsa*, ... (XSH). *Xān Jahāngir taba azm etkāch*, ... (SHN).

Tabaru koʻmakchisi *taba* koʻmakchisiga joʻnalish kelishigi affiksi -ru qoʻshilishi bilan hosil boʻlgan. Bu koʻmakchi XV asrdan oldingi davrlarga oid ayrim manbalarda uchraydi: *Barcha meniñ tabaru chuqıylar* (Tafsir). *Musa tabaru nelük barar-sen?* (Tafsir). *Ravan Mashhad tabaru tebrādilar* (XSH).

223-§. *Tāgi, tegrū (degrū)* koʻmakchilari maʼno jihatdan oʻxshash. Bu koʻmakchilar joʻnalish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanib, ish-harakatning payt yoki oʻringa nisbatan chegarasini koʻrsatadi.

Tegi koʻmakchisi *teg* (tegmoq, yetmoq) feʼlining ravishdosh shakli boʻlib, qadimgi turkiy yodgorliklarda koʻmakchi vazifasida keng qoʻllangan. Oʻzbek tilida esa XV asrga qadar isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Yatmish, uzıtmish erdimiz bu kūngā tegi* (Tafsir). *Qiyāmatqa tegi āram qilgʻay* (XSH). *Mashruqdın magʻribqa tegi xush arıgʻ bolgʻay* (NF). *Ul kun bargʻān yergā tegi tāmları qamugʻ yemrıldı* (QR).

Bu koʻmakchi *tegin, teginchā (deginchā)* shakllarda ham qoʻllangan: *Agar javab bersā, qoyarlar bir yergā tegin* (Tafsir). *Bu kūn tanqa tegin may nosh qilgʻın* (MN). *Kōkkā teginchā yıldırayu turur erdi* (Tafsir). *Bir aygʻa deginchā ul martabada erdi* (Navoiy, Msh). *Ammā türknüñ ulugʻdın kichigichā va novkarıdın begigā deginchā sart tilidin bahramanddurlar* (Navoiy, ML).

Tegrū (degrū) koʻmakchisi ham *teg-* (tegmoq, yetmoq) feʼli

asosida shakllangan: *teg (i)r+ü>tegrü (>degrü)*. Bu ko'makchi XV asrga qadar ancha keng iste'molda bo'lib, keyingi davrlarda ayrim asarlarda qo'llangan. Masalan: *Atalmish vaqtqa tegrü yana chiqarur-miz sizlärni* (Tafsir). *Yig'āchnıñ yuqaru üchündin tubingä tegrü ikki-ikki yardılar* (QR). *Chapıb Xusrāvnıñ ordusı'g'a tegrü // qayu ordu ki, qarshusı'g'a tegrü* (Navoiy, FSH). *Ikki sachın bilä yüzün quyashın // kechälär yād etärmän tang'a degrü* (Bobur). *Üch yıl'g'a tegrü tahsil qıldım* (Furqat).

224-§. *Sayı//sayu//sayın* ko'makchisi o'zbek tilida kam qo'llangan bo'lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi.

Eski o'zbek tilida bu ko'makchi asosan -g'an//gän affiksli ravishdosh bilan qo'llanib, ish-harakatning davomiyligini ko'rsatadi: *Va har nechä zulm qilg'an sayı ana osanmaq yoq va har nechä qan qilg'an sayı anja qänmaq yoq* (Navoiy, MQ). *Ul qızır erdi yürügän sayı* (SHN). *Qamug'in İsmāilg'a berdilär. Yıl sayu mundag' qılurlar erdilär* (QR). *Seni körgän sayın "allah" der-men* (Lutfiy).

Funksional ko'makchilar

225-§. Ayrim mustaqil so'zlar qo'llanish o'rniga qarab ko'makchi vazifasini ham bajaradi. Bunday so'zlarning ko'pchiligi ot turkumiga, ayrimlari ravish yoki fe'l turkumiga oid.

Funksional ko'makchilar qaysi so'z turkumiga aloqador bo'lishiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) ot ko'makchilar; 2) ravish ko'makchilar; 3) fe'l ko'makchilar.

1. Ot ko'makchilar

226-§. Ot ko'makchilar quyidagi umumiy belgilarga ega: ega-lik affiksini qabul qiladi va zamon-makon kelishiklaridan birida keladi.

Ot ko'makchilarning ayrimlari faqat o'rin-payt kelishigi shaklida (*bābida, haqida, bārasida, xususida, vafida, vasilasida* kabi), ba'zilari faqat chiqish kelishigi shaklida (*jihatdın* kabi) keladi, boshqalari zamon-makon kelishiklarining hamma shakllarida

qo'llanadi (*āldig'a // āldida // āldidin, qāshig'a // qāshida // qāshidin* kabi). Ot ko'makchilarning ko'pchiligi III shaxs egalik shaklida qo'llanadi, ayrimlari I va II shaxs egalik shaklida ham keladi (*āldimg'a, ālding'a, qāshimg'a, qāshing'a* kabi). Ot ko'makchilar bilan qo'llangan so'z odatda belgisiz qaratqich kelishigida bo'ladi (*ātasi haqida, özgār haqida* kabi), lekin kishilik va boshqa ayrim olmoshlar belgili qaratqich kelishigida keladi (*meniñ qatımda, seniñ qatıñda, anıñ qatıñda, barchanıñ qatıñda* kabi).

Ot ko'makchilar kelishik ma'nosini aniqlashtiradi. Ot ko'makchilarning qanday ma'no anglatishi shu so'zning ma'nosiga va qaysi kelishik shaklida qo'llanishiga bog'liq.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ot ko'makchilardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

227-§. *Āld, yān, qāsh, qat, on* so'zlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda, ma'no jihatdan bir-biriga yaqin turadi, ya'ni bu ko'makchilar ish-harakat, shaxs yoki narsaning qismida bajarilgani, oldingi qismidan boshlangani kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Āld so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XV asrdan foydalanish borgan. Misollar: *Kelmās ediñ bu adam āldig'a bilgāniñdā* (Muqimiy). *Təshni anıñ āldında qoydılar* (Sh.tar.). *Xojand daryāsıdın Bichratanıñ āldıdın kechib, ...* (BN).

Āld so'zi ko'makchi vazifasida qo'llanganda, ko'pincha *all*-shaklida, ba'zan *āln*- yoki *ānl*- shaklida keladi: *Barchasın āllıma ravān qilg'ay* (Navoiy, SS). *Bāsh qoyub āllıda shukr ettim* (SHN). *Meni āllında mu'tabar eylā* (Munis). *Quyāsh ālnında bir zarra ne bolg'ay?* (XSH). *Har fitna ki, angiz qiladur ul qāra qāshı // yalg'uz meni ālhumg'a azaldın yāzılıbtur* (Lutfiy). *Sızg'a-sen ānlımda men Majnuni hayrān suvratıñ* (Atoiy).

Yān so'zi ko'makchi vazifasida asosan o'rin-payt kelishigida qo'llangan: *Bu kesh yānında yana bir kosh kōrdüm* (NF). *Malik Ibrahimg'a yanında orun berdi* (Tafsir). *Yana Samarqandnıñ yānıda Bag'i Shamāl va Bag'i Behishttār* (BN). *Tā yetmāgāy g'ubāra, deb qorqa-men yānıñda* (Muqimiy). *Malik surdi sipāhın yāning'a āt* (XSH).

Qash soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi: *Devānın senin qāshınḡ'a keltürüb-biz* (Navoiy, MN). *Agar qāshımda oshal guluzār bolsa erdi* (Sakkokiy). *Ulugʻ xānnın qāshıdın ātlanıb, ...* (BN).

Qat soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlarga xos boʻlib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Sara taqi İbrahim qatında olturdi* (Tafsir). *Ogʻlaq Yunus qatınḡ'a keldi* (QR). *Menim qatımdın ketkil* (NF). *Ogʻuz xān qatınḡ'a bardılar* (Sh.tar.). *Bolmamış xān qatında ul maqbul* (SHN).

Oj soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Yusuf ojunda qoydılar* (QR). *Pādshāh ojında qozutı* (NF). *Yuzun surat ojında yergā surtār* (XSH). *Ikeḡünı Firʻavn ojuna kivürdi* (Tafsir).

228-§. *Ich, āra, orta* soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda maʼno jihatdan bir-biriga oʻxshaydi.

Ich soʻzi koʻmakchi vazifasida turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi, eski oʻzbek tilida ham keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Beshik ichindā sut emār* (Tafsir). *Tām ichindā narsa kersān bizḡā ayıḡ'ıl* (QR). *Xalq ichindā bar edi begʻayratı* (Navoiy, LT). *Shahr ichindā turubtur gʻāfil* (SHN). *Shah Malik el ichigā keldi* (Sh.tar.).

Āra soʻzi ham koʻmakchi vazifasida turkiy tillarda qadimdan qoʻllanib keladi, eski oʻzbek tilida ham keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Quvut xalāyiq ārasınḡ'a kirdi* (QR). *Barmāqları ārasındın suv çıqtı* (NF). *Tikānlār ārāsında gul tērätti* (MN). *Tüşkāy āramızda firāq* (Navoiy, LT). *Bu ikki elnin ārasında dushmanlıq bār erdi* (Sh.tar.).

Ich, āra soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda odatda ish-harakatning boʻlish oʻmini koʻrsatadi (yuqorida keltirilgan misollarga qarang). *Ich, āra* soʻzlari payt maʼnosidagi soʻzlar bilan qoʻllanganda esa ish-harakatning maʼlum muddatda davom etib turishi koʻrsatiladi. Masalan: *Evdin evḡā tūn ichindā yürir erdi* (QR). *Ush munıḡ-dek qış ichindā ul xān // qıldı barcha ulusıḡ'a farmān* (SHN). *Yetti yüz yılınḡ ichidā... duāyi bad qıldı* (Sh.tar.). *Besh-altı āynın ārasında taḡrınin ināyatı bilā ancha kishim boldı* (BN). *Dar-*

vish qirg bilä ellik yash arasida älamdın ötti (Navoiy, MN).

Arā soʻzi egalik va kelishik qoʻshimchalarini olmasdan ham koʻmakchi vazifasida qoʻllanadi. Bunda *āra* koʻmakchisi odatda bosh kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadi, kishilik olmoshlari esa qaratqich kelishigida qoʻllanadi: *bizniy āra*, *sizniy āra*, *xalāyiq āra*, *tagʻlar āra* kabi. *Āra* soʻzi koʻmakchi vazifasida XV asrga qadar nasriy asarlarda ham, sheʼriy asarlarda ham qoʻllangan, undan keyingi davrlarda esa sheʼriy asarda uchraydi.

Ārā//āra koʻmakchisi asosan quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1. Ish-harakatning boʻlish oʻrnini koʻrsatadi: *Xalāyiq āra mashhur bolub turur* (NF). *Tez qilichni elga āl, tutmagʻil anı qın āra* (Lutfiy). *Yāmān kātīb manzili qalamdām-dek chāh āra bolsun* (Navoiy, MQ). *Kāzārā Rum āra bolmish musafir* (Furqat).

2. Ish-harakatning yoʻnalish oʻrnini koʻrsatadi: *Har kishi kim birāvga qazgʻay chāh // tushkāy ul chāh arā ozi nāgāh* (Navoiy, SS). *Nāz ile kulbam arā kirsān, berūr-men jān seḡā* (Munis).

3. Ish-harakatning bir narsa, soha boʻyicha boʻlishini koʻrsatadi: *Ishq arā olmak durur maqsud aḡa* (Navoiy, LT). *Ne ūchūn ayni kalāmi husn arā tāpmish zavāl* (Munis). *Ukamız Ermuhammad "Sim" arā tilmach olub ermish* (Furqat).

Orta soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu koʻmakchi eski oʻzbek tilida nisbatan kam qoʻllangan boʻlib, ayrim manbalarda uchraydi. Misollar: *Saray ortasında ora turdı* (QR). *Ul bostan ortasında bir kubba bilgürdi* (NF). *Tumannı keltürüb, uynıñ ortasında olturub aytdı* (Sh.tar.). *Bir tegirmān suyı bu bāḡniñ ortasıdın... hamisha jāriydur* (BN).

229-§. *üst, ūsk, yūz, tepā (tübā)*, *bash* soʻzlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda maʼno jihatdan bir-biriga oʻxshaydi, yaʼni bu koʻmakchilar ish-harakat narsaning yuzasida, ustki qismida boʻlishini koʻrsatadi. Bu koʻmakchilar koʻpincha bosh kelishikdagi soʻz bilan, baʼzan qaratqich kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadi.

Ust soʻzi koʻmakchi vazifasida oʻzbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng isteʼmolda boʻlgan. Masalan: *Anıñ üstünde*

qırq qarı suv turdı (QR). Kel, beniqāb chiqqıl uyuydın tām üstinā (Atoiy). Andın soñ Kashmir üstigā yürdi (Sh.tar.). Jilva āylār dil-barım zavraqda Jayxun üstidā (Munis). Bir tegirmān suyı... bāğ'nıñ ichidegi Pushtanıñ üstidin hamisha jāriydur (BN).

üşk so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida uchraydi. *üşk* so'zi shaklan *üst* so'zi bilan o'xshash bo'lsa ham ma'nosiga ko'ra *ald* ko'makchisiga yaqin turadi, ya'ni ish-harakatning narsa oldida yuz berishi yoki shu narsa tomon yo'nalishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Qiyoslang: *Xalāyiqqlar üskündä ayqıl (QR). Bu sözni aytu qālmadı majālī // parishān boldı yār üskündä hālī (XSH). Musa yalavuch Fir'avn üskündin çıqdı (Tafsir). Qachan kim Maryam uskundā yemish kordı ersā, көñülündä tafakkur qıldı (Tafsir).*

Yüz so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tili uchun ancha xarakterli bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Suvlar yer yüzindā qurudı (QR). Seniñ ishıñda Xorazmiy yoqaldı // valekin yer yüzindā āñ qāldı (MN). Quyāsh yüzingā özin parda tutı (XSH). Hazl yüzüdin bu baytmı ayıbdur (Navoiy, MN).*

Tepā (tübā) so'zi ham ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan: *Tag' tepasinde ot köründi (Tafsir). Tag'lar түбäsindin quzı indi (QR). Munar ul tag' түbäsingä ashuqub, ... (XSH).*

Bāsh so'zining ko'makchi vazifasida kelishi ham ancha chegarali bo'lib, asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda uchraydi: *Ul ulusnıñ bashında tüshtilär (Tafsir). Bu qärnı tög' bashındın keltürgil (NF). Musa maydan bashına keldi (QR). Chäh bashıda qoydı bir kishini (Navoiy, SS).*

230-§. *Ast, alt, tüb* so'zlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda bir xil ma'noni ifodalaydi, ya'ni ish-harakat narsaning pastki qismida bajarilgani, pastki qismidan boshlangani kabi ma'nolarni bildiradi.

Ast so'zi ko'makchi vazifasida o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida qo'llangan. Masalan: *Meniñ qudratım astında qalg'ay-*

siz (Tafsir). *Āg'zımı āchtı tili astındın iblis sözlädi* (QR). *Gulnıñ yig'āchi āstıda oltur ki, qopar yel* (Lutfiy). *Yetmiş-seksän kadxudālar tām astıg'a qālib öldilär* (BN). *Charx āstıda büküldi, boldı qaddım chun hilal* (Muqimiy).

Alt so'zi ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan: *Bu arıqlar... meniñ taxtım altında aqar* (Tafsir). *Mallarıñız meniñ azaqım altında qaldı* (NF). *Aqar anıñ altındın arıqlar mayı* (Tafsir).

Tüb so'zi ham ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Fir'avn darya tübindä g'arq bolur boldı* (QR). *Kenä oshu yig'achnıñ tübindä turdı* (O'N). *Suv tubindä oynar erdi yashrun* (XSH). *Ul minarlar suvi yıtar tag'ı tübindin çıqar* (Tafsir). *Andijännıñ sharqı tarafıdag'ı tög'larnıñ tübidä mıñ uyluk karvanı andag' qār bāstı kim, ...* (BN).

231-§. *Haq, bab* so'zlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda ma'no jihatdan farq qilmaydi, ya'ni bu ko'makchilar ish-harakat obyektini ko'rsatib, shu haqda ma'lumot beradi.

Haq so'zi ko'makchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ayrim manbalarda uchraydi: *Ey qarındashlarım kim, benim haqımda qıldınız, özgülär haqında qılmañız* (QR). *Bu āyat Abubakir haqqing'a nazıl boldı* (NF). *Falān ābid haqqına ne aytur-sen?* (Saroyi). *Meniñ haqımda qılur-sen hamin jafā havāsın* (Atoiy). *Ulus haqıda mıñ qurla atadın mehribān* (Sakkokiy).

Bāb so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi asosan XV asr va undan keyingi davrlarga oid manbalarda uchraydi: *Banda men ul kim, vafa babında derlär benazır* (Atoiy). *Samarqanddın qāchıb kelgān kishi bābıda sözlär bitilib erdi* (Navoiy, Msh). *Yana bir masnaviysi bār mevalar bābıda, mutaqarib bahrıda, ...* (BN). *Anchunan lag'ar harabi kim, zayıflik bābıda, ...* (Muqimiy).

232-§. Eski o'zbek tilida yuqorida keltirilganlardan tashqari yana bir guruh ot ko'makchilar iste'molda bo'lgan. Lekin bularning iste'mol doirasi ancha chegaralangan: bulardan ba'zilari o'zbek

tili taraqqiyotining ma'lum davrlari uchun xos bo'lsa, ba'zilar ayrim yodgorliklardagina uchraydi. Shu bilan birga, bularning bir qismi eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlardan iborat. Shunday ot ko'makchilardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

tegrā — *Misr tegrāsindā kimersāniy narsasi qālmadi* (QR). *Ul bostān tegrāsindā qār bilgürdi* (NF). *Bu tāifa anuñ tegrāsindā erdilār* (Navoiy, MN). *Shaharnuñ tegrāsingā chun keldi // shahar ahlig'a nasihat qildi* (SHN). *Andijān tegrāsidin...* (BN);

tog'ri — *Ushbu kent tog'risida bir ārāl bār edi* (BN). *Bāqiniñ iste'dādidin Termiz tog'risig'a kelib, ...* (BN);

qarshi — *Shah qarshisida olturur ul* (XSH);

art — *Eyniñ artında kichik qabug' bār erdi* (NF). *Oturmish parda artında oshul hur* (XSH);

qirg'ag' (qirag') — *Tenjiz qirg'ag'ında xalāyiqqlar bār erdi* (QR). *Quzug' qirag'ında chapurlar* (NF);

yaqa — *Karvānlar keldi, quzug' yaqasinda qondi* (NF). *Qamug'in Sır yaqasinda bitidim* (MN). *Tushub chashma yaqasinda atindin* (XSH);

asra — *Ba'zilar kemā üzāsindā olturdilar taqi ba'zilar kemā asrasinda olturdilar* (NF). *Azaqlar asra yer qilsan yüziñni, ...* (XSH);

otru — *Hamza otrusinda bir kiyik chiqdi* (Tafsir). *Musanuñ otrusinda qoydilar* (QR);

taraf — *Yār Husayn Bahra tarafidin quluqqa keldi* (BN). *Bāg'nuñ g'arbi-janubiy tarafida dahi dardāh havzidur* (BN);

atraf — *Bu chashmanuñ atrofida üç nav daraxilardur* (BN);

bārasida — *Bu faqir bārasida kōp fatihalar oqubdurlar* (Navoiy, MN);

xususida — *Ul maktabdin qachg'an xususida tapturub kelib, ...* (Furqat);

vasfida — *Men Ātāyi-men, la'in vasfida kim tahsin oqur* (Atoiy);

vasilasida — *Mahbub vasilasinda oqur-men muhib so'zi* (Atoiy);

jihat(i)din — *Ul jihatdin sahabalar tabarruk qilib ichār erdilār* (NF). *Yag'in jihatidin yer balchiq bolmish bolg'ay* (Navoiy, MN).

Ul vilāyatlarda mogʻul va oʻzbāk jihatidin hech kent yoqtur kim, qorgʻanı bolmagʻay (BN).

2. Ravish-koʻmakchilar

233-§. Eski oʻzbek tilidagi ravish koʻmakchilar chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanib, asosan payt maʼnosini ifodalaydi. Bunday koʻmakchilarning ayrimlari qadimgi yodgorliklar tilida keng isteʼmolda boʻlib, eski oʻzbek tilida maʼlum davrlargacha qoʻllanib kelgan.

Eski oʻzbek tilida asosan quyidagi ravish koʻmakchilar isteʼmolda boʻlgan.

234-§. *Burun //burna, ilgārū // ilgāri, ashnu, oʻn* ravishlari koʻmakchi vazifasida qoʻllanganda maʼno jihatdan bir guruhni tashkil etadi, yaʼni bu koʻmakchilar chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanib, ish-harakatning shu soʻz ifodalagan narsa, voqea-hodisa yoki harakatdan oldin boʻlishini koʻrsatadi.

Burun soʻzi koʻmakchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlardan boshlab qoʻllangan. Masalan: *Yusuf quyugʻ tūbingā yetmāsdin burun... yarligʻ keldi* (QR). *Bu sahabalarqa kim, sizlārdin burun dastur berdim* (NF). *Ani korgāch, figʻāni jāndin burun chiqqay* (Navoiy, MN). *Beglār javāb bermāsdin burun ogʻlan aytdi* (Sh.tar.).

Burun koʻmakchisi ayrim yodgorliklarda **burna** shaklida ham qoʻllangan: *Chun hayālingʻa shāh eylādi jazm // burna qatrān bilā buyurgʻusi razm* (Navoiy, SS). *Nechā yıl xān kelishidin burna // qabal-u razm ishidin burna* (SHN). *Xabardin burna... oʻzimizgā keltārūb saxlabturlar* (BN).

Ilgārū//ilgāri soʻzi ham koʻmakchi vazifasida asosan XIII—XIV asrlardan boshlab qoʻllangan: *Mundin ilgārū yad qıldıq* (Tafsir). *Bu kitābnı aytqandın on yetti yıl ilgāri... bizgā yāgʻı bolub erdilār* (Sh.tar.).

Ashnu soʻzining koʻmakchi vazifasida qoʻllanishi qadimdan boshlangan boʻlib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda ham ancha keng isteʼmolda boʻlgan: *Qamugʻdın ashnu bir gavhar yaratdı* (QR). *Jabraildin ashnu, ya Muhammad, aygʻıl* (Tafsir). *Namāz*

vaqti bolmadin ashnu abdash qilur erduk (NF). *Jahandin ashnu mij qildi xalq* (MN). *Kishi olmazdin ashnu bu omurdin //olar-men teb kesar-mu hech umunchin* (XSH).

Øj so'zining ham ko'makchi vazifasida qo'llanishi qadimgi davrlardan boshlangan bo'lib, XIII—XIV asrlarda ham qo'llangan: *Mundin øj muhajirlar... imana kelib erdilar* (Tafsir). *Yā Fatima, atañqa bu kündin øj emgāk tegmägäy* (NF). *Tilämaz erdi andin øj yegäsi* (XSH).

235-§. *Keyin* (*kezin*), *soj*, *sojra* ravishlari ko'makchi vazifasida qo'llanganda bir xil ma'noni ifodalaydi, ya'ni bular chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z ifodalagan voqea-hodisa yoki ish-harakatdan so'ng yana boshqasining bo'lishini ko'rsatadi.

Keyin so'zi XV asrga qadar *kezin* (qadimgi turkiy yodgorliklarda *kegin*) shaklida qo'llangan. Bu so'z ko'makchi vazifasida asosan XV asrga qadar qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda ba'zi manbalarda uchraydi. Masalan: *Men bu kunda kezin ertä-kechä sejä keläyin* (Tafsir). *Fir'avnda kezin Haman qirq yıl boldı* (QR). *Yoq erdi qazg'usi andin kezin hech* (XSH). *Üch-tört künden keyin zaxm bilä-o'q bardı* (BN).

Soj ko'makchisi o'zbek tili taraqqiyotining hamma davrlarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Qarg'anı Nuh alayhissalam tofandin soj yer kormägä izdi* (QR). *Bu künden soj yüz ellik yıl yashag'ıl* (MN). *Yalg'anı zāhir bolg'andın soj ana rasvāhg' yetkāy* (Navoiy, MQ). *Bahār bolg'andın soj piyāda kela turur miz* (Sh.tar.).

Sojra ko'makchisi *soj* so'ziga jo'nalish kelishigi affiksi *-ra* qo'shilishi bilan hosil bo'lib, bular o'rtasida qo'llanishi va ma'nosi jihatdan farq yo'q. *Sojra* ko'makchisi ham eski o'zbek tilida ancha keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Mendın sojra anıj farmānındın çıqmañ* (Tafsir). *Ush andın sojra nāma bāshlag'ayın* (MN). *Yana bir nechä qadam barg'andın sojra shayx muridg'a yana ayttı* (Navoiy, MQ). *Andın sojra Sultān Abusaid mirza āldı* (BN).

236-§. *Beri* (*berü*), *nari* (*narü*), *otru*, *tashqari* (*tashqaru*), *ayru*

ravishlari ham ko'makchi vazifasida chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadi, lekin ma'nosiga ko'ra bular o'zaro farqlanadi.

Beri so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi ancha ilgari davrlardan boshlangan bo'lib, qadimgi turkiy yodgorliklarda ham shu vazifada qo'llangan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning shu so'z ifodalagan vaqtdan boshlab davom etib kelayotganini ko'rsatadi: *Mir Murtāz kichik yashdin beri kim, ilm kasbig'a mashg'uldur, ...* (Navoiy, MN). *Andin beri shu badiyanı "Xadaryash" derlär* (BN). *Tünä kündin beri barcha yerim āg'riy turur* (Sh.tar.). *Qay küni kerdüm jamalıynı nigār, andin beri // intizāram xasti jän-u dilfigār andin beri* (Furqat).

Bu ko'makchi oldingi davrlarda, jumladan, XIII—XIV asrlarda *bärü* shaklida qo'llangan: *Bu tērā anchadin bärü qalmış turur* (Tafsir). *Ibrahim on kündin bärü yatmışı yoq erdi* (QR). *Men seni öküş zamāndın bärü arzu qıur erdim* (NF). *Ush andin bärü kim, qurdi bu bāzār, ...* (XSH).

Nari (naru) so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi nisbatan keyingi davrlardan boshlangan bo'lib, yozuv yodgorliklarida kam uchraydi. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning shu so'z ifodalagan nuqtadan uzoqlashuvini ko'rsatadi: *Ilgari kelä ālmadı, damanadin-oq nari yāndı* (BN). *Vale Kabul sarig'a yuz qoydı // balke andin narig'a yüz qoydı* (SHN). *Ul vaqtda turkmāndin nari tarafında olturg'an ellär köp erdi* (Sh.tar).

Otru ravishining ko'makchi vazifasida qo'llanishi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarda ham qo'llangan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, sabab ma'nosini ifodalaydi: *Andin otu aya Abulahab tedilär kim, korklög erdi* (Tafsir). *Bu ma'nidin otu alayhissalāmqa Mustafā āt berildi* (NF). *Dimag'ing'a amıy-tek toldı savdā // kim ul savdādin otu sahra* (XSH).

Tashqari so'zi qadimgi turkiy yodgorliklarda *tashqaru* shaklida qo'llangan bo'lib, ravish vazifasini bajargan. Ko'makchi vazifasida qo'llanishi esa keyingi davrlarda yuzaga kelgan. Bu ko'makchi chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z ifodalagan

narsa, voqea-hodisani boshqalardan ajratib ko'rsatadi: *Mundaq kishi... yigitlik dāirasidin tashqaridur* (Navoiy, MQ). *Shahruxiyadin tashqari Haydar beg salg'an bag'da xang'a mulazamat qildim* (BN). *Atasi yolindin tashqari chiqmadı* (Sh.tar.).

Ayru ravishi ko'makchi vazifasida kam qo'llangan bo'lib, ma'nosiga ko'ra *tashqari* ko'makchisiga o'xshaydi. Qiyoslang: *Sendin ayru ne kerak bizga* (SHN). *Keyindin ayru naxuni g'am tirnetur yuzin* (Munis).

237-§. Sifat turkumiga oid bo'lgan *bashqa*, *ozga*, *azın* so'zlari ham ko'makchi vazifasida kelganda qo'llanishi va ma'nosiga ko'ra ravish ko'makchilarga yaqin turadi. Bular ham *tashqari*, *ayru* ravish ko'makchilar singari chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, shu so'z ifodalagan narsa, voqea-hodisani boshqalardan ajratib ko'rsatadi.

Bashqa so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XV asrdan kengaya boshlagan, XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ham uchraydi. Masalan: *Bu kun tort kun boldı sizdin bashqa ayrilg'ali* (QR). *Alardin bashqa bolmaqni korub xush* (XSH). *Shivadin bashqa jamahida korub-men anı* (Lutfiy). *Uqabayndin bashqa yana parchag'ına tag' tushubtur* (BN). *Qorqutdin bashqa ikki inaq begi bar erdi* (Sh.tar.). *Yana andin bashqa ikki-uch yerdä xeyli qattig' muharibalar bolubdur* (Furqat).

Ozga so'zining ko'makchi vazifasida qo'llanishi XIII—XIV asrlar tiliga xos bo'lib, keyingi davrlarda ancha chegaralangan. Masalan: *Bulmag'aymen andin ozga sig'ing'u yer* (Tafsir). *Kimarsa uch eldin ozga yerga barmish bolsa, ...* (QR). *Sendin ozga nav atlas toquyin* (MN). *Anıy yoq sendin ozge hech yari* (XSH). *Mundin ozga aysh-u kamin ne ekin?* (Navoiy, LT). *Anıy buyurg'anindin ozga ishni qilmag'il* (Sh.tar.). *Sendin ozga ishq bemarig'a yoq haziq, tabib* (Furqat).

Azin ko'makchisi qadimgi turkiy yodgorliklarda (*adin* shaklida) keng iste'molda bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid ayrim manbalarda ham qo'llangan: *Atalari dinidin azın yanı din chiqarmish* (Tafsir). *Yılan, chuyandın azın narsa yoq erdi* (QR). *Tamashadin azın hech ishlari yoq* (XSH).

Fe'l-ko'makchilar

238-§. Eski o'zbek tilida *-a/-ā* affiksli ravishdosh shaklidagi fe'llar qo'llanish o'rniga qarab ko'makchi vazifasini ham bajargan. Lekin bunday ko'makchilar juda kam sonni tashkil etadi. Bularidan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Kerū (*ker+ā*) ravishdoshi ko'makchi vazifasida qo'llanganda jo'nalish kelishigidagi so'z bilan kelib, sabab, chog'ishtirish, ish-harakatning chegarasini ko'rsatish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Umid ul kim, chun oqug'uchilar... har qaysi oz idraklarig'a kerā bahra ālg'aylar* (Navoiy, MQ). *Aniḡ qiymati javhang'a kerā zahir bolur* (Navoiy, ML). *Yana bir maslahat roy bersā, aḡa kerā amal qilg'ay-biz* (BN).

Yarasha (*yarash+a*) ravishdoshi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning chegarasini ko'rsatadi: *Qulliq-u izzirabda aḡa yarasha kerāk bolg'ay* (Navoiy, MQ). *Maskanig'a yarasha tūшти nur // himmatig'a yarasha tapti huzur* (SHN). *Andin yana ne maslahat roy bersā, aḡa yarasha amal qilhg'ay* (BN).

Bāqa (*bāq+a*) ravishdoshi jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanib, ish-harakatning yo'nalish tomonini ko'rsatish, narsa va hodisalarni qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Aniḡ qiymati ham martabasi nisbatig'a bāqa intishār-u ishtihār tāpar* (Navoiy, ML). *Ul dāmanadin kōchūb, g'arbqa bāqa yūrūb, ... bir suvsiz kōlda tūshūldi* (BN). *Tūlkūsi oḡgā yerniḡ tūlkūsigā bāqa yūgūrāk bolur* (BN).

Bog'lovchilar

239-§. Bog'lovchilar ham boshqa yordamchi so'zlar kabi tarixan mustaqil so'zlardan rivojlangan. Masalan, *kim* bog'lovchisi *kim* so'roq olmoshi asosida shakllangan, *taqi//dag'i* bog'lovchisi aslida ravish turkumiga oid bo'lgan, *ne..., ne...* bog'lovchisi *ne* so'roq olmoshi asosida yuzaga kelgan, *shunḡi ūchūn* (*kim*), *aniḡ ūchūn* (*kim*) kabi bog'lovchilar esa ko'rsatish olmoshlariga *ūchūn* ko'makchisi qo'shilishi asosida hosil bo'lgan. Lekin bunday bog'lovchilar turkiy tillarda juda kam sonni tashkil etadi.

Hozirgi turkiy tillarda iste'molda bo'lgan bog'lovchilarning

aksariyati eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday bog'lovchilar turkiy tillar taraqqiyotining ma'lum davrlarida o'zlashtirilgan bo'lib, ularning miqdori asta-sekin ko'paya borgan va qo'llanishi kengaya borgan. O'zlashtirilgan bog'lovchilarning bir guruhi XI asrga oid yodgorliklarda ham uchraydi. Lekin ular XIII—XIV asrlardan keng qo'llana boshlagan.

Eski o'zbek tilidagi bog'lovchilar ham vazifasiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Teng bog'lovchilar

240-§. Eski o'zbek tilida qo'llangan teng bog'lovchilar vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1) biriktiruvchi bog'lovchilar: *va, -u (yu, -vu), ham, taqi // dag'i, yemä, ma;*

2) ayiruvchi bog'lovchilar: *yä (yaki), gäh (gähi), yähud, xäh (xähi), azu;*

3) zidlovchi bog'lovchilar: *amma, lekin, lek, valekin, valek, vale;*

4) inkor bog'lovchisi: *ne..., ne...*

Ko'rsatilgan bog'lovchilarning ko'pchiligi eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, asli turkiy bog'lovchilar juda kam sonni tashkil etadi. Bular asosan quyidagilar: *taqi //dag'i, ne..., ne...; yämä, ma, azu.* Bulardan keyingi uchasi o'zbek tilida XV asrga qadar iste'molda bo'lgan, *ne..., ne...* inkor bog'lovchisining qo'llanishi esa asosan XV asrdan boshlab kuzatiladi.

Biriktiruvchi bog'lovchilar

241-§. *Va, -u (yu, -yü)* bog'lovchilari eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan. Bu bog'lovchilarning ikkalasi ham arab yozuvida bir xil belgi bilan, ya'ni, vov (و) orqali ifodalanadi. Lekin kelib chiqishiga ko'ra, qisman qo'llanishi va vazifasi jihatdan ham bular bir-biridan farqlanadi.

1. *-u (yu, -yü), va, ham* bog'lovchilari adabiy til tarixida uyushiq bo'laklar, sodda gaplarni bog'lagan.

242-§. *Taqi // dag'i* bog'lovchisi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, eski o'zbek tilida ham ancha keng qo'llangan (XV asrga qadar *taqi*, keyingi davrlarda ko'pincha *dag'i*, ba'zan *daqi* shaklida uchraydi).

Taqi // dag'i ham uyushgan bo'laklarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'laydi: *Oq ya alsunlar taqi meni atsunlar* (Tafsir). *Hajrujda, begim, "ah!" degüm dag'i ölgüm* (Atoiy). *Täg'ni eritür ahim, asar qıl'usı bir kün // köñlüm nechä kim bolsa temur täsh dag'i polad* (Lutfiy). *Shahrdın çıq taqi qıl xizmati xān* (SHN). *Joı xān bāstı taqi qıpchāqnıñ qol'g'a tüşkänin öltürdilär* (Sh.tar.).

Taqi // dag'i bog'lovchisi ham ko'pincha biror narsa, voqea-hodisani yoki ish-harakatni ajratib, ta'kidlab ko'rsatish, ma'noni kuchaytirish uchun qo'llanadi: *Ana taqi bug'day beräyin* (QR). *Hamāna shāh dag'i anı körbätür* (Navoiy, FSH). *Hamza sultāng'a dag'i bārdı xabar* (SHN). *Lazzatı artar dag'i qadrig'a täpmas rāh* (Munis).

Yemä, ma bog'lovchilari qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII—XIV asrlarga oil manbalarda ham qo'llangan. Vazifasi jihatdan *ham, taqi // dag'i* bog'lovchilariga o'xshaydi. Qiyoslang: *Bu qissa yemä tügäl sharh qılınmış turur* (Tafsir). *Nechäk kim kezdi yalg'uz täg'lar arā // yemä chimgen chechäklär, bāg'lar arā* (XSH). *Yerniñ ma köknüñ tañrısı men-men* (QR). *Biz ma bözchilik qılālm* (QR). *Bitidim ma yazdım bu bir qach sözüñ* (XSH).

Ayiruvchi bog'lovchilar

243-§. Eski o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan ayiruvchi bog'lovchilardan biri ya bog'lovchisidir. Bu bog'lovchi uyushgan bo'laklarning yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning biridan ikkinchisini ajratib ko'rsatish vazifasini bajaradi: *Belindin yä tizindin suv kechmädi* (Tafsir). *Shakardur ul äg'ız yä pista, bilmän* (Lutfiy). *Xojası anı yä ul xojasını äzäd qılıbdur* (Navoiy, MN). *Ul labı maygun üzä xatdur-mu, bolmış äshkär // yä magar gul bargı üzrä bāsh çıqarmış xārlar* (Munis).

Yā bog'lovchisi uyushgan bo'laklar yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib ham keladi (yā..., yā...). Bunda ayirish ma'nosi ta'kidlanib, kuchaytirib ko'rsatiladi: Yā visāliydin karam qil, yā meni oltūr ravān (Atoiy). Yā beligā bāg'lar edi, yā qolig'a ālib yūrūr edi (BN). Bu savda bilān bashūda kechqurun // barur kohi yā arqadin, yā burun (Muqimiy). Yā sen-mu kemišhūr-sen, yā özümüz-mu bulahm? (Tafsir).

Keyingi davrlarga oid manbalarda bu bog'lovchi *yāki* shaklida ham uchraydi: *Osmaliq qashlar-mu yā shamshir qāndin zangliq // yāki pistaqi tēkūlmish rangi ahzār üstida? (Furqat).*

Eski o'zbek tilida faol iste'molda bo'lgan ayiruvchi bog'lovchilardan yana biri *gāh (gāhi)* bog'lovchisidir. Bu bog'lovchi ko'pincha takrorlanib qo'llanadi.

Gāh (gāhi) bog'lovchisi uyushgan bo'laklar yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib kelib, ikki ish-harakatning yoki ikki voqea-hodisaning galma-gal bo'lishini ko'rsatadi: *Gāh Hātam uyalur bazm ichindā // gāhi Rustam yupanur razm ichindā (MN). Gāhi kōzūmdin āqar yāsh-u gāh la'l tāmar (Sakko-kiy). Gāh sāchin silār edi, gāh yūzin // gāh qashin saylar edi, gāh kōzin (SHN). Gāh yig'lab, gāh ahvalimg'a kulmishām asir (Muqimiy).*

Gāh (gāhi) bog'lovchisi bir o'rinda takrorlanib kelishi ham mumkin. Bunday hollarda biror ish-harakatning yoki voqea-hodisaning vaqti-vaqti bilan takrorlanib turishi ko'rsatiladi: *G'amza oqini gāh-gāh jānima rahm etib ātar (Lutfiy). Tāparda astanīda panāhi meni kōzlār-mu erkin gāh-gāh? (Navoiy, FSH). Ālāyig'a ināyat qil ki, shāhlar // sorarlar gāhi-gāhi ham gadām (Atoiy).*

Gāh (gāhi) bog'lovchisi yakka holda qo'llanganda, biror ish-harakatning yoki voqea-hodisaning ba'zan-ba'zan bo'lishi yoki qarama-qarshi ma'nodagi ikki tushuncha o'rtasidagi bog'lanish ko'rsatiladi: *Ul ki derlār suv qızı ki, gāh kōzgā kōrūnūr (Atoiy). Bibi Ubayda boladur xālamız // gāh kelūr erdi kichik bālamız (Muqimiy). Ishānib gāh ishanmay turdı anda // kim anıj kelmishi teb bizgā qanda (Furqat).*

Eski o'zbek tilida *yāxud*, *xāh* (*xāhi*) bog'lovchilarining qo'llanishi ancha chegarali bo'lib, vazifasiga ko'ra *yā* bog'lovchisiga o'xshaydi.

Yāxud bog'lovchisi yakka holda qo'llanadi: *Burun bermish turur yāxud emdi berāsi turur?* (Tafsir). *Magar qondı bu tun munda humāyn // yāxud tıñlıkdın indi tolun āyi?* (XSH). *Bilmen, ul maktub erūr yāxud alıfdur jān ara* (Navoiy, Msh). *Sunbul gul üzā sāya sālıbdur-mu yāxud // har yān āchılıbdur-mu yūzūn üzrā kulāla?* (Munis).

Xāh (*xāhi*) bog'lovchisi takrorlanib qo'llanadi: *Sen bilūr-sen, xāh lutf et, xāh qıl kibr-u dimāg'* (Atoiy). *Sen-sen sevārim, xāhi inān, xāhi inānma // qāndur jigārim, xāhi inān, xāhi inānma* (Lutfiy). *Bolsa har yerdā, ul bolur aña jam // xāhi g'amgin-u xāhi erūr xushnud* (Munis). *Xāh ōlıñ, xah qālıñ, bachchag'ar* (Muqimiy).

Ayiruvchi bog'lovchilar guruhiga kiruvchi *azu* bog'lovchisi qadimgi turkiy yodgorliklar tiliga xos bo'lib, XIII–XIV asrlarga oid manbalarning ayrimlarida ham qo'llangan. *Azu* bog'lovchisi ham vazifasiga ko'ra *ya* bog'lovchisiga o'xshaydi, ba'zan *ya* bog'lovchisi bilan birga qo'llanadi: *Ey Zulqarnayn, azu qıynarmusen, azu tutar-mu-sen anlarıñ ichindā ezgūluk?* (Tafsir). *Ne ter-sen, yā Haman, kirālim-mu yā azu yoq-mu?* (Tafsir).

Zidlovchi bog'lovchilar

244-§. Zidlovchi bog'lovchilar guruhiga kiruvchi *lekin*, *valekin*, *lek*, *valek*, *vale* bog'lovchilari tuzilishi jihatdan ham, qo'llanishi va vazifasiga ko'ra ham o'xshash. Bular asosan qaramaqarshi mazmundagi ikki sodda gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatish vazifasida qo'llanadi. Bulardan *lek*, *valek* shakllari she'riy asarlarda uchraydi. Masalan:

Lekin — *Guldur bu Sarāyi Sayf, lekin dushman kezınā tikān kerünür* (Saroyi). *Ashkāra fitnadur, lekin qılur pinhān balā* (Lutfiy). *Ātlanub yol sarı māyıl boldı // lekin ul shahar cherikdın toldı* (SHN).

Valekin — *Seniñ ishqıñda Xorazmiy yoqaldı // valekin yer yūzindā ān qaldı* (MN). *Ammā xush tab va yaxshı yigitdür, valekin ātasi madhiylik da'vā qılğ'andın ne balālar kim, bāshug'a keldi, ...*

(Navoiy, MN). *Kep jadal qıldım, valekin tāpmadım bazmıñg'a yol* (Furqat).

Lek — *Yārdın özgā harne deb Māni // eshitib, lek anlamay anı* (Navoiy, SS). *Shahr eli bu xabardın xushhāl // lek xānnıñ cheriki farig'bāl* (SHN). *Nāla tārtar-men visālñ arzısı birlā, lek // yetmās, ey kāfirvashım, men tārtg'an afg'ān señā* (Munis).

Valek — *Qazar-men uyla ki Farhad dard-u g'am tāg'ın // valek tırnag'ım oldı qazarda teshā meñā* (Munis).

Vale — *Mıñ jāñım bolsa seniñ uchun bergāy-men, vale bu ishni qılmay-men* (QR). *Barcha tapılır bizgā, vale yār tapılmas* (Lutfiy). *Yana bir durraj jınsi qushdur, ... üni kabknın unigā oxshar, vale munıñ üni kēp tāzdūr* (BN).

Ammā bog'lovchisi ham qo'llanishi va vazifasiga ko'ra yuqoridagi zidlovchi bog'lovchilarga o'xshaydi, ya'ni bu bog'lovchi ham asosan qarama-qarshi mazmundagi ikki sodda gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatishda qo'llanadi. Masalan: *Satg'chi er-men, mālm telim, ammā og'lānum yoq* (QR). *Ul qish asru savuq erdi, ammā // yoq edi hech alarg'a parvā* (SHN). *Xob aytib edi, ammā men rāzi bolmadım* (BN). *Bizniñ ichimizdā "Og'uznāma" kēp turur, ammā hech yaxshısı yoq* (Sh.tar.).

Zidlovchi bog'lovchilar zid ma'noga ega bo'lgan gap bo'laklarini biriktirish vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Yolda kērishdilār, valekin tanışmadılār* (QR). *Yalavuch ermādi, valekin ezgülerdin erdi* (Tafsir). *Biz ham kērdük, ammā bilmādük hech* (Navoiy, FSH).

Inkor bog'lovchilari

245-§. Eski o'zbek tilida asosan *ne...*, *ne...* inkor bog'lovchisi qo'llangan. Bu bog'lovchi uyushgan bo'laklar yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar oldidan takrorlanib kelib, inkor ma'nosini ifodalaydi: *Tāñ ātg'uncha ne malik qāldı, ne cherik qāldı* (QR). *Ne pari oxshar señā husn ichre, ne uns-u malak* (Atoiy). *Ne keyin yāmb, ne ilgāri yūrüb, seznı bir yergā qoyalmay... kelürlār* (BN). *Ne āta og'lını tāptı ul dam // ne og'ulg'a ātadın qāldı g'am* (SHN).

Ne she'r irtifāye tāpadur, ne shāir // ne fazl e'tibāre tāpadur, ne fāzil (Munis).

Ergashtiruvchi bog'lovchilar

246-§. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida qo'llangan ergashtiruvchi bog'lovchilar juda kam sonni tashkil etadi: *kim, qaltı, qalı, abam, aban, birək (birük), teb // teyü (teyin // tiyin), anı üçün, anıy*. Bular ham asosan qadimgi turkiy tili yodgorliklarida qo'llangan bo'lib, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida ayrimlarigina uchraydi. Bu bog'lovchilarning ko'pchiligi keyinchalik iste'moldan chiqqan.

Hozirgi turkiy tillardagi, shu jumladan, o'zbek tilidagi ergashtiruvchi bog'lovchilarning aksariyati ma'lum davrlarda eron tillaridan yoki arab tilidan o'zlashtirilgan. Bularning ayrimlari XI—XII asrlarga oid yodgorliklarda ham qo'llangan bo'lib, ko'pchiligi keyingi davrlarga oid manbalarda uchraydi.

247-§. Eski o'zbek tilida ergashtiruvchi bog'lovchilardan *kim, ki* faol iste'molda bo'lgan. *Kim* asli turkiy bo'lib, *ki* eron tillaridan o'zlashtirilgan.

Kim bog'lovchisi turli ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan:

1. *Ul tāg'larda rasmdur kim, tāshlarda abyāt... bitib qazurlar (BN).*
2. *Erklik va insaniyat uldur kim, muqabalasida qulluq-u xidmatkārliq, balke yekjihatlıq-u jān siparlıq qilg'ay (Navoiy, MQ).*
3. *Buyla ma'ni kim, menā boldı ayan // āylādim qushlar tili birlā bayān (Navoiy, LT).*
4. *Nechūk aytur erdiñiz anı kim, qılmaz ermishtñiz (Tafsir).*
5. *Ul gimnaziya bāshlıg'ig'a payg'am yubardūk kim, ... kirib ushbu madrasanı tamāsha qılsak ekān deb (Furqat).*
6. *Vah, nedindür kim, yubarmas-sen navāzish nāmai...(Munis).*
7. *Yetti-sekiz qadam qılıb edim kim, üç piyada kelib qoshuldı (BN).*
8. *Men ul shart birle musulman bolur-men kim, meni ālsan (QR).*
9. *Andaq qil kim, soñra pushaymān bolma (BN).*

10. *Bu pari soʻzda kergüzür mojiz // kim qılır elni nuqtasi ājiz* (Navoiy, SS).

Keltirilgan misollarning birinchisida *kim* bogʻlovchisi ega ergash gapni bosh gap bilan bogʻlab kelgan, ikkinchisida — kesim ergash gapni, uchinchisida — aniqllovchi ergash gapni, toʻrtinchisida — toʻldiruvchi ergash gapni, beshinchisida — maqsad ergash gapni, oltinchisida — sabab ergash gapni, yettinchisida — payt ergash gapni, sakkizinchisida — shart ergash gapni, toʻqqizinchisida — hol ergash gapni, oʻninchisida — natija ergash gapni bosh gap bilan bogʻlab kelgan.

Eski oʻzbek tilida *kim* bogʻlovchisining vazifasi keng boʻlib, ergash gapli qoʻshma gaplarning deyarli barcha turlari tarkibida ishtirok etgan. Bundan tashqari, *kim* bogʻlovchisi eski oʻzbek tilida oʻzlashtirma gaplar tarkibida ham keng qoʻllangan, yaʼni muallif gapini koʻchirma gap bilan bogʻlash vazifasini bajargan. Masalan: *Baʼzi dedilər kim, yāzgʻa ālgʻaybiz* (BN). *Xān hukmi qıldı kim, hech kim mendin qālmasun deb* (Sh.tar.).

Ki bogʻlovchisining yozuv yodgorliklarda qoʻllanishi XIII–XIV asrlardan boshlab uchraydi. Lekin uning faol qoʻllanishi XV asrdan boshlab kuzatiladi. Bu bogʻlovchi vazifasiga koʻra *kim* bogʻlovchisiga oʻxshaydi. Farq shundaki, *ki* sheʼriy asarlarda faol qoʻllangan boʻlib, nasriy asarlarda kam uchraydi, *kim* esa ikkala janrda ham keng qoʻllangan.

Eski oʻzbek tilida *ki* ham *kim* bogʻlovchisi kabi turli ergash gaplarni bosh gap bilan bogʻlash vazifasida qoʻllangan. Masalan: *Sevmākin dalili ul bolur ki, sevmishniñ tilāginchā yūrisā, ...* (QR). *Ul yāmānlar ki, bu ish bāshladılar // ōzlārin shahr ichigā tashladılar* (SHN). *Qılıch ki, meniñ bashımgʻa yetti, oshal qılıch boldı* (BN). *Firāq dardı tanımnı base, zaif etmiş // berin xabar ki, anja bār-mu anqarib ilāj* (Munis). *Atāyigʻa ināyat qıl ki, shāhlar // sorarlar gāh-gāhi ham gadūnı* (Atoiy). *Ul kūn ki Duyhı Qayı xān oldı ersā, bizniñ yurtımıznı tuman tutub, qarangʻu boldı* (Sh.tar.). *Kishi ki ōz jāmgʻa qasd etār, seni sevsūn* (Lutfiy). *Lāf urarmış gul tarāvat bābida gulshan arā // bir bārıb yūz ach ki, bolsun sharmsār, ey sarvnāz* (Furqat). *Der-sen ki, firaqımda meniñ sabr et, Atāyi // sabr etkāli chun qālmadı*

imkān, netāyin men (Atoiy). *Xān aytdi andaq xātun ne yerdin tāpılır ki, kelib anañnuñ ornun tutg'ay, tedi* (Sh.tar.).

Kim, ki bog'lovchilari ayrim so'zlarga yoki bog'lovchilarga qo'shilib tarkibli bog'lovchilar hosil bo'ladi: taki, chunkim // chunki, netek ki, nechük kim kabi (qarang: 250, 251, 253-§§).

248-§. *Agar bog'lovchisi XI—XII asrlarga oid yodgorliklarda ham iste'molda bo'lgan. Lekin uning qo'llanishi XIII—XIV asrlardan boshlab kengaya borgan.*

Eski o'zbek tilida *agar bog'lovchisi* asosan shart ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasida qo'llangan: *Agar bermäsän, biz kirib, chuqarar-biz* (QR). *Agar kɵnlün tilər jänimni älmäq // qaraqchi közlärindin bir qıya bāq* (Atoiy). *Agar menä bāqsanız, özünizni aldurur-siz* (BN). *Agar yandurmasanız, ... muxāribadın özgä karsäzlik yoqtur* (Furqat).

Agar bog'lovchisi ba'zan to'siqsiz ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasini ham bajaradi: Yardın agar kelsä qılıch bashıma // zarra firāq etmägä-men ixtiyār (Lutfiy). *Vah, nedindür kim, yubarmas-sen navāzish nāmai // men nechä irsal agar qılsam kitāb uzrā kitāb?* (Munis).

Agar bog'lovchisi she'riy asarlarda gar shaklida ham keng qo'llangan: *Gar aflatun eshitsä öz sözini // unutg'ay erdi ul dam öz sözini* (XSH). *Gar raqibın tushsä mänin qoluma // arqasidin tas-malar köp tile-men* (Lutfiy). *Gar aña banda madadkār oldum // yamān el sözi bilä yār oldum* (SHN). *Gar qılıch bāshıma ham kelsä, degäy-men rāstını* (Muqimiy).

Ayrim asarlarda bu bog'lovchi *ar* shaklda ham qo'llangan: *Ul yol ar bag'landi āchug'dur bu yol* (Navoiy, MQ). *olgānim yaxshı bu nav, ar ɵtsä ellikdin yāshım* (Bobur). *Sarv-sen, ey guluzār, ar bolsa xushraftār sarv* (Muqimiy).

Agar bog'lovchisi XIX asrdan boshlab agarda shaklida ham qo'llangan: *Tüynüginđin agarda chıqsa tutun // munda ber dastmäyaları butun* (Muqimiy).

Agar (gar, ar) bog'lovchisi ba'zan takrorlanib qo'llanadi. Bunda u xāh..., xāh... ayiruv bog'lovchisi vazifasida keladi: Söz tergüchiniñ

agar ulug'ı, agar kichigi, bil ki, erürlär tamug' otınıj tutrug'ı (Navoiy, MQ). *Bāshıñdın evrülür sadqa bolg'alı kamar // bandan durur agar mäh-u gar āftāb erur* (Lutfiy). *Javhari jānım äylärām eysār / / gar qabul äylä, rad agar äylä* (Munis). *Bu ma'nidin ar zulmat, ar nurdur // sozi gah tillärdü mazkur durur* (Navoiy, SI).

249-§. *Agarche, garche, arche, agarchand, garchand, harchand* bog'lovchilari *agar, gar, ar* bog'lovchilariga yoki *har* belgilash olmoshiga *-che* yoki *-chand* qo'shimchalari ortirilishi bilan hosil bo'lgan. Bu bog'lovchilar to'siqsiz ergash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi.

Agarche bog'lovchisi asosan XV asrdan boshlab keng qo'llangan bo'lib, XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarning ayrimlarida ham uchraydi: *Agarche men ulardın bolmasam, ... anlarını dost bilür-men* (Tafsir). *Faqir anı agarche kormey-men, ammā Mavlāna Muhammad Badaxshāniyđın eshitmiş-men* (Navoiy, MN). *Agarche mardānahg'ı bār edi, vale bir nimā telbarāk va gol kishi edi* (BN). *Ālıb yādıg'a, sormas kimsä Zākırjān Furqatı // agarche aytadur dāim duā bādi sabālardın* (Furqat).

XV asrdan boshlab *garche* bog'lovchisi ham ancha keng qo'llangan bo'lib, asosan she'riy asarlarda uchraydi: *Garche sen dashnam eter-sen, men duāchi-men sāñä* (Atoiy). *Garche itlārgä mulāzım bolmusham // lek ul xayl uzrā hakim bolmusham* (Navoiy, LT). *Chıqtılar barchası shatulardın // garche kēp kaldi tāsh otrulardın* (SHN). *Sabā kāsh erdi söz keltürse meñä ul shakar labdın // ālurdım kāmı shirin, garche bolsa talx payg'āmı* (Furqat).

Arche bog'lovchisi XV asrdan keyingi davrlarga oid ba'zi she'riy asarlarda uchraydi: *Latāfat gulshamida gul kibi sen sabza-vu xurram qāl // men arche dahr bag'ıdın xazān yafräg'ı-dek bārdım* (Bobur).

Agarchand, garchand bog'lovchilari XVIII—XIX asrlarga oid ayrim asarlarda uchraydi. Bular *agarchande, agarchand ki, garchand ki, garchand kim* kabi shakllarda ham qo'llangan: *Qayı shahrıda kim bolsa hunarmand // hama keldi, yırāq erdi agarchand* (Furqat). *In 'ām boldı sizgä garchand Tāshkāntdın // bergäy-mu-dik degändä Shayxantaxur fanus* (Muqimiy). *Agarchande bu*

yāna kelmāsāy ham // qilib maxzi tamāshā bir kelib ket (Furqat). *Agarchand ki Rossiya xalqının gimnaziya degān madrasasıg'a bārīb-kelib yūrsām ham, ...* (Furqat). *Bolsa kirāyi, tūshsāy purjinalik kalaska // garchand kim, qılurlar guldār, arāba qursın* (Muqimiy).

Harchand (kim) asosan XVI–XVIII asrlarga oid manbalarda uchraydi: *Harchand sa'y qıldı kim, Astrabādni inisigā bermākkā rizā bolmadı* (BN). *Harchand kim vārisi hāzır yoq edi, ... mālarnı salim tapshurdı* (BN). *Harchand musulmān boluñ tedim, qabul qılmadılar* (Sh.tar.). *Harchand daru qıldı, sihat tāpmadı* (TN).

250-§. *Chun, chu* bog'lovchilari bir so'zning ikki xil ko'rinishi bo'lib, vazifasi jihatdan bular o'rtasida farq yo'q. Farq shundaki, *chun* XV asrdan boshlab keng qo'llangan bo'lib, XIII–XIV asrlarga oid manbalarda ham uchraydi, *chu* esa XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, faqat she'riy asarlarda uchraydi.

Eski o'zbek tilida bu bog'lovchilar asosan quyidagi o'rinlarda qo'llangan:

a) sabab yoki sabab-natija mazmunidagi ergash gaplarni bosh gap bilan bog'laydi. Misollar:

Chun — Ibrāhimniñ qutlug' eliki tegmāki birlā qamug' zuxam bolur erdi, chun evniñ tort burchı zāhir boldı (QR). *Bizdin eshitsün emdi jahān tāza qissalar // chun kōhna boldı Layli-yu Majnun hikāyatı* (Sakkokiy). *Umid ul kim, chun darvish kishi erdi, ba'zi mustajab bolg'ay* (Navoiy, MN). *Ādam ermās har kishi, gar eylāmās yād Andijān // chun musāfir xātirin eylāb turar shād Andijān* (Furqat);

chu — Ketti xiradim bashta, chu ul qashını kordüm (Lutfiy). *Tashqarı meva chu bisyār oldı // ichkāri xalq dilafkār oldı* (SHN). *Men kim hamisha yig'lar edim, yiqti külgüdin // sormaqq'a zahir oldı chu nutqın zarāftı* (Muqimiy);

b) payt ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi. Misollar:

chun — Chun tilesā erniñ, korünür shıvası shirin (Lutfiy). *Chun bu sözdin yana ottı bir āy // boldılar barlıq el barı gadāy* (SHN). *Chun bayan ma'razıg'a yetkürdi, hamma vaqt ul kazada olturub saydı mahiy qılur ekün* (Furqat);

chu — *Ketür, sağıg', qadah xilvatda bir dam // chu keltürdüy*
eshikni bag'la mahkam (Navoiy, FSH). *Chu Samarqandni äldi*
Babur // xalq arā tafriqa saldı Bābur (SHN). *Chu yetdim huzuri-*
ng'a, qıldıñ itab // desüm har nechü emdi halı harab (Muqimiy).

Chun bog'lovchisi ba'zan sodda gap tarkibida qo'llanib, o'xshatish, qiyoslash ma'nosini ifodalaydi: *Sachib qān yāshu chun abri bahār...* (Lutfiy). *Aja baqib kishnegāy āg'zın āchub chun ajdahār* (Muqimiy).

Chunkim, chunke bog'lovchilari *chun* bog'lovchisiga *kim, ke* bog'lovchilarining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Bular sabab er-gash gapni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi.

Chunkim bog'lovchisining qo'llanishi XIII—XIX asrlardan boshlab kuzatiladi. Lekin bu bog'lovchi ayrim asarlardagina uchraydi: *Chunkim navbat Muhammadg'a yetilushdi, farman keldi* (Tafsir). *Elindā chunkim aya xoja, māl-u ne'mat kōp // yedür, bag'ishla, tiläseñ saādati uqba* (Saroyi). *Chunkim bizni aldımızg'a g'anım kōp edi, kishi ayırıp yubara bilmädük* (BN).

Chunke/chunki bog'lovchisi asosan XV asrdan boshlab qo'llangan bo'lib, she'riy asarlar tili uchun xos bo'lgan: *Ag'zıñ üchün vujuddın kechāli // chunkä taptuq rāyi adam sendin* (Lutfiy). *Vasli hajrın qissasın bir kun señä sharh āylägāy // chunke vaqifdur meniñ yaxshı yāmānımdın kōñül* (Atoiy). *Eylāmān hargiz seniñ g'ayri sarı nazzārai // chunke sen-sen ālam arā husn eliniñ ehsām* (Munis). *Ālma, örükni kishi bāzāra ālb kelmäsün // chunke illatlik, yegānlärge balāstı tegmäsün* (Muqimiy).

251-§. *Tā, tāke* bog'lovchilari XIII—XIV asrlardan qo'llana boshlagan. Bu bog'lovchilar shaklan ham, vazifasi jihatidan ham o'xshash: *tāke* shakli *tā* va *ke/ki* bog'lovchilarining birikuvidan hosil bo'lgan. Farq shundaki, *tā* shakli nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham qo'llangan, *tāke* shakli esa she'riy asarlar tiliga xos bo'lgan.

Tā, tāke bog'lovchilari eski o'zbek tilida asosan quyidagi o'rinlarda qo'llangan:

a) maqsad ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi: *Payg'ambarg'a kōñlünđä kōz yaratdı, tā ul kōzi birlä tañrini kōrdi* (Tafsir). *Yohda*

tupraq ālayin āt ūchūn // tā meñā qılğ'ay guzar ul shāhsuvār (Lutfiy). *Tilādük kim, bu qışh āriyat bergāy, tā anda olturub Samarqand vilāyatıg'a elikdin kelgānchā yürüşgāy-biz* (BN). *Ishchilār on kün etti jahd-u shitāb // tāke boldı murattib ul asbāb* (Navoiy, SS). *Garche jān bermāy visālin ichrā qıldım bir gunāh // kech gunāhim, tāke tāpg'ay-sen savāb ūzrā savāb* (Munis);

b) payt ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi: *Tā ul qışlaqda edük, qırğ'avul eti farāvān edi* (BN). *Tā dardi ishqıñ aqlımni āldı // türlük balālar bāshımğ'a sālđı* (Munis). *Közüm nazarı tāke yüzünüzgā tūshūbtūr // jān birlā keñül ishqın otı ichrā küyūbtūr* (Lutfiy). *Hāsılan qışladı xāni ayyām // tāke Xorazm ishi tāptı anjām* (SHN);

d) *tā* bog'lovchisi ko'makchi vazifasida ham qo'llangan. Bunda u ish-harakatning paytga nisbatan chegarasini ko'rsatadi: *Bir toya kergāymu-men deb tal'atıñni tolun āy // tūnūlūkūndā olturur tā subh men-dāk telmurub* (Atoiy). *Tā namāz xuftang'acha yol barıldı* (BN). *Shāmdın tā subhidam hajrıñda ertāb yana-men* (Muqimiy).

252-§. *Teb*//*deb* bog'lovchisi eski o'zbek tilida ham keng iste'molda bo'lgan. Bu bog'lovchi XV asrga qadar asosan *teb* (ba'zan *teyū*), keyingi davrlarda asosan *deb* (ayrim manbalarda *teb*, she'riy asarlarda ba'zan *debān*) shaklida qo'llangan. Qadimgi turkiy yodgorliklarda esa *tāb*, *tāyū*, *tāyin* // *tiyin* kabi shakllarda uchraydi.

Teb // *deb* bog'lovchisi ko'p ma'noli bo'lib, eski o'zbek tilida asosan quyidagi o'rinlarda qo'llangan:

a) maqsad ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi: *Tashqaru chiqarmaq tilādi, kirmāsun teb* (QR). *Er ātlandı qılalıñ teyū javlān* (XSH). *Balke, suvni pāk bolsun debān, eliki birlā yuvur* (Atoiy). *Bir kün Qozı tegin ātasın korāyin teb keldi* (Sh.tar.);

b) sabab ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi: *Biliglikni ag'ırlar, bilgi bār teb // garibni asraydur, keñli tār teb* (XSH). *Shad olma, āldi teyū, ashiqi miskin* (Sakkokiy). *Bāqalmas-men yüzigā, behayāliqdin uyalğ'ay deb* (Muqimiy);

d) muallif gapini o'zlashtirma va ko'chirma gaplar bilan bog'lash vazifasini bajaradi: *Meñā yavugraq keliñ, teb Havanı*

ündädi (QR). Aydı: "Meni azın emgätmäñ, silkämäñ", — teb (Tafsir). Xän hukm qıldı, ul jamāatqa "qarluq" desünlär teb (Sh.tar.). Ul qoy jallāv aytıbdur ki, ushbu tillalarnı meñä bergil, men sang'a qırq adad qoy beräyin deb (Furqat).

253-§. Ayrim so'roq olmoshlariga va shunga o'xshash ba'zi so'zlarga kim yoki ke bog'lovchisi qo'shilishi bilan murakkab turdagi bog'lovchilar hosil bo'ladi. Bunday bog'lovchilarning ko'pchiligi sabab ergash gaplarni, ayrimlari o'xshatish-qiyoslash mazmunidagi ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi. Bulardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

nechük kim // nechük ke — Navāiy fāniy ol, istār esāñ kam / / nechük kim boldılar Farhād-u Bahrām (Navoiy, FSH). Jul'yā tebrāngāch, qabr tebrāngān-dek maxsus boladur, nechük kim kemāgā kirmāgān el kemāgā kirgāch, sāxil mutaharriq maxsus bolur (BN). Tāpılmadı meñä yekranglik zamān elidin // nechük ke āylāmishām sayri ālami ashbāh (Munis);

netek kim — Kūyūr-men daima ishqıyda, ey yār // netāk kim kūysā parvāna kōrüb nur (XSH);

nechün kim // nevchün kim — Yalg'ān soz degüchi sözün be'etibār qılır, nechün kim ul govharnı xazaf-dek xār qılır (Navoiy, MQ). Befāyda el bilā musāhiblıq qılmas, nevchün kim bejihat mashaqqatlarnı özīgā ravā kōrmās (Navoiy, MN);

neche kim — Hech kimārsā kōrmādi anı, nechā kim yālg'ān qılmısh bolg'ay (Tafsir). Xasta koñlūmdin xayālın bir zamān ketmās, begim // neche kim vaslıñ etāgigā qolum yetishmās, begim (Atoiy);

nege kim — Xoja Kalānnı tilāb edük, negā kim Xoja musāhib edi (BN);

uyla kim — Faqir ahlıg'a pādshāh muhtāj // uyla kim shahg'a gadā muhtāj (Navoiy). Jismi zārım seli ashkim üzrā har sarı barur // uyla kim āqg'ay qurug' xashak Jayxun üstidā (Munis).

andaq (andag') kim // andaq ke — Ba'zilar aymishlar kim, yalavach ermes teb, andag' kim tajri taalā yarlıqamısh turur (Tafsir). Vafāg'a hayā bilā payvastalıq, andaq ke hayāg'a vafā bilā vābastalıq (Navoiy, MQ).

254-§. *Anıy üchün (kim), shunıy üchün (kim)* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar ko'rsatish olmoshlariga *uchun* ko'makchisi qo'shilishi bilan hosil bo'lib, asosan sabab ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash vazifasini bajaradi: *Bu vaqtg'acha Tuman yāsh erdi, anıy üchün men ishni qıla turur erdim* (Sh.tar.). *Anı ilm bermish erdi, anıy üchün xızr atlandılar* (Tafsir). *Qāsim xān rāzi bolmadı, anıy üchün kim Qāra Bulaqta zabt-u siyāsāt üchün mog'ulnı oltürüb edi* (BN). *Parılar qorqtılar, anıy üchün kim Bilqis parılar urug'ındın erdi* (QR). *Nechük kim ul vilāyatda suv köpdür, shunıy üchün anda bag'lar köp* (Turkiston viloyatining gazetı).

255-§. Eski o'zbek tilida yana bir qator ergashtiruvchi bog'lovchilar amalda bo'lib, bular kam qo'llangan yoki ma'lum davrlar uchungina xos bo'lgan. Quyida shunday bog'lovchilardan ayrimlarini ko'rsatib o'tamiz:

mabāda — *Ta'biy mabāda chāy tilār // damlashları ishqār ekān* (Muqimiy). *Ki anda Avliyā xoja mabāda // otrırg'an bolsa, qılma āshkārā* (Furqat);

basharti — *Hech bir sormas-mu-dı, nākām davrānlar otār // qulları ichrā basharti e'tibarım bār edi* (Muqimiy);

vagarna — *Dili azurda mendin boldı nāhaq // vagarna yoq gunāhe mendā mutlāq* (Furqat). *Dedi kim, qanı üch minımnı berıy // vagarna shariat desānjız, yürıy* (Muqimiy);

varna — *Mast-men bu kechā, saqiy, lutf ilā oltür meni // varna qoysanı tanlaga, ranji xumār oltırg'usı* (Muqimiy);

zerake — *Ehtiyat birlā yaruqdın maxsus asbāb ichrā saxlar ekānlār, zerāke shu'la teksā, mazkur dārunıy quvvatı ketār emish* (Furqat);

chunanchi — *Körüngāy g'urbat ahlig'a, nigārā, xānumān shirin // chunanchi xayli insāng'a xayātı javıdın shirin* (Muqimiy);

bāvujudi — *Daim turkchā aytib qush sala atlang'ay va ..., bāvujudi bu ishlār tab'i yaxshıdur* (Navoiy, MN). *Bāvujudi bu jamāl istār vafāsındın köñül // vah, ne tadbir āylāyin men bu majāl andish üchün* (Atoiy);

bāvujudi kim — *Bāvujudi kim ātımını ayttım ham, muddatın*

sojra tanıdılar (BN). Bāvujudi kim, bilür-sen, yāri sādīq-men seṅā // har zamān der-sen meni aḡ'yār, taqsirim, nedür? (Atoiy);

bāvujudi ul kim — Bāvujudi ul kim usul-qāidası bilä harakati muvāfiq emes erdi, ammā xalāyiqḡ'a andāq asar qılur kim, kəp el yig'lar edilär (Navoiy, MN).

Yuklamalar

256-§. Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan yuklamalar tuzilishi va qo'llanishi jihatdan ikki guruhga bo'linadi: 1) bir guruh yuklamalar tuzilishiga ko'ra affikslarga o'xshab so'zga qo'shilib keladi va o'zi qo'shilib kelgan so'zga yoki butun gapga qo'shimcha ma'no beradi; 2) yuklamalarning ikkinchi guruhi so'z yoki gap oldidan kelib, mustaqil so'z sifatida qo'llanadi. Lekin bunday so'zlar mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmasdan, gap mazmuniga qo'shimcha ma'no beradi.

257-§. So'zga qo'shilib keladigan yuklamalardan eski o'zbek tilida asosan quyidagilar iste'molda bo'lgan:

-*mu* yuklamasi so'roq ma'nosini ifodalaydi: *Seni ot küydürmäs-mu? (QR). ösrük kishi bilür-mu kishiniḡ gunāhını? (Atoiy). Shayx janābi muridḡ'a ayttı kim, sendä hech ma'lum bār-mu? (Navoiy, MQ). Dedilär: qızlarıdın qāldı-mu hech? (SHN). Dilrabā, seṅā kerākmäs-mu savāb? (Furqat).*

-*mu* yuklamasi odatda kesim vazifasida kelgan so'zga qo'shiladi (yuqoridagi misollarga qarang). Ba'zan boshqa so'zlarga ham qo'shilib keladi va shu so'zni ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatadi. Bu hol asosan XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos bo'lgan. Masalan: *Meni qamchi birlä urduḡ... qasd birlä-mu urduḡ? (Tafsir). Biz qarındashımızni ach-mu qoyḡ'ay-miz yāxud suvsız-mu qoyḡ'ay-miz? (QR). Shakar yanḡlıḡ' sözünḡä-mu büter-men? (XSH). Men bilmāz-men, bu kün-mu kelür yā taḡı kechä-mu kelür yā taḡı erte-mu kelür (NF). Xoblar jabr-u jafāsın men-mu tärtär-men mudām? (Atoiy).*

-*oq* yuklamasi gapning har qanday bo'lagi bilan kela oladi va shu bo'lakni ta'kidlab, alohida ajratib ko'rsatadi: *Afra bu tayaq-oq*

Musanıy elkingä kirdi (Tafsir). *Dunyani kezdim-u, zebā, seni-oq kordüm, bas* (Lutfiy). *Qabri Mashhadda-oq väqedur* (Navoiy, MN). *Sahar-oq qal'a üzä mindilär* (SHN). *Ushbu haväl qashida-oq tüşüldi* (BN).

-oq yuklamasi ravishdoshga qo'shilganda, bir ish-harakat ketidan tezlik bilan ikkinchisi bo'lishi ko'rsatiladi: *Chun anıy bargähigä yettim, yetkäch-oq xazratıg'a arz ettim* (SHN). *Sultān Muhammad mirzag'a bu xabar yetkäch-oq, ... taxtqa olturdi* (BN).

XV asr va undan keyingi davrlarda bu yuklama qattiq o'zakli so'zlarga ham, yumshoq o'zakli so'zlarga ham faqat qattiq talaffuz qilinuvchi -ök shaklida qo'shilgan (yuqoridagi misollarga qarang). XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklarda esa yumshoq o'zakli so'zlarga yumshoq talaffuz qilinuvchi -oq shaklida ham qo'shilgan. Qiyoslang: *Ālamda er biz-ök-mu?* (QR), *özini özi-ök tötitti* (Tafsir), *sen-ök qayra yalg'uz qalg'an* (XSH), *bu käyüik ichrä-ök tutuldım* (XSH), *seni-ök saqımb yār* (XSH), *tāsh qazmaq bilä-oq* (XSH), *sabr qılu bilmädım-oq* (NF), *ul kün-oq ölmish bolsa erdim* (QR).

-la yuklamasi ayrim she'riy asarlarda qo'llangan bo'lib, fe'lga qo'shilib keladi (ko'pincha misra oxiridagi fe'lga qo'shiladi). Bu yuklama o'zi qo'shilgan fe'ldan anglashilgan ish-harakatga aniqlik, qat'iylik ma'nosini beradi: *Ey yüzi pari, jādu көзün jän āladur-la* // *zulfun dag'i ul kāfir ush imān āladur-la* (Lutfiy). *Nasibim g'ussa-vu dard āylādiñ-la* // *vujudım tufrag'ın gard āylādiñ-la* (Navoiy, FSH). *Toy bāshlab kelādūr-la og'luj* // *g'ammu tashlab kälādūr-la og'luj* (SHN). *Meñā barı ishqn fuzun boldı-la* // *bu bār āstıda qad nigun boldı-la* (Munis).

Mahmud Koshg'ariy bu yuklama XI asrda o'g'uzlar tili uchun xos bo'lib, boshqa turklar uni bilmaydilar, deb uqtirgan va quyidagi misollarni keltirgan: *Ol bardı-la* — "U bordi, uning borgani haqiqatdir". *Ol keldi-la* — "U keldi, uning kelgani haqiqatdir" (qarang: MK, III tom, 231-bet).

-g'ina/-ginä yuklamasi ajratib ko'rsatish, chegaralash kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Bu og'lanqına bir tash birlä andag' ulug' ajdarhamı netäk öldürdi?* (Tafsir). *Bug'ına masalrı yaxshıg'ına bag'lag'an üçhün umıd ul kim, ...* (Navoiy, MN). *Yoldag'ı birginä*

āt soqmaqı (SHN). Hasbi hāl ushbug'ına matla edi (SHN). Agar bu qadargina bilmāsām edi, ... iltija qılıb yazdurur erdim (Furqat).

-g'ina/-ginā sifatga qo'shilganda belgining kamligi ma'nosi ifodalanadi (qarang: 59-§).

-chi/-chi yuklamasining qo'llanishi XIX asrdan boshlab kuza-tiladi. Bunda ham bu yuklamaning qo'llanishi shart fe'li bilan chegaralangan (qarang: 161-§).

258-§. Mustaqil so'z sifatida qo'llanib, gap yoki so'z oldidan keladigan yuklamalardan eski o'zbek tilida asosan quyidagilar iste'molda bo'lgan:

Magar yuklamasi taajjub, taxmin, faraz kabi ma'nolarni ifodalaydi: *o'zindin ermāz ul so'zlāmāki, magar menim vahim birlā so'zlār (Tafsir). Tōkār g'amzañ damādam Lutfiy qānın // magar kōz üchidin imā qılıb-sen (Lutfiy). Magar el anı mayparast etkāy / / rāzini anlag'ay chu mast etkāy (Navoiy, SS). Ul labi maygun ūzā xatdūr-mu bolmish āshkar // ya magar gul bargı ūzrā bāsh chıqarmish xārlar (Munis).*

Kāshkā yuklamasi istak, orzu kabi ma'nolarni bildiradi: *Kāshkā ul kün-oq ölmish bolsa erdim, ... (QR). Yergā kirsam kāshkā, chun yetmās ul āyg'a elik (Lutfiy). Xoja Yaxyā dedi: Bābur mirzā // kāshkā kelgāy edi ushbu arā (SHN). Ey kāshkā bolsa erdi meni baxt-u davlatım (Muqimiy).*

Kāshke yuklamasi she'riy asarlarda *kāsh* shaklida ham qo'llan-gan: *Kāsh hargiz bolmag'ay erdim tirik // umrını kōrgünchā bu yanlıg' erik (Navoiy, LT). Sabā kāsh erdi so'z keltürsā menjā ul shakkar labdın // ālurdım kāmı shirin garchi bolsa tarx payg'āmı (Furqat).*

Shāyad yuklamasi istak, taxmin, faraz kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Shāyad uyqu kōzūmgā mayl etkāy // andın āsāyishi menjā yetkāy (Navoiy, SS). Yürüy berin, shāyad qutulg'ay-siz (BN). Arzımnı aytay bādi sabāg'a // shāyad gapırgay ul gul qabāg'a (Mu-qimiy). Kechūbdūr-men, seni yār olsa shāyad deb, diyārımdın (Fur-qat).*

Balki (balkim) yuklamasi ma'noni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladi: *Emdi bildim, rāst ermish, balki*

kordüm көз bilä (Atoiy). Derlär kim, she'rg'a andäq mash'ufdur kim, kündä on g'azal, balke artuq aytur ermish (Navoiy, MN). Novakär-u chäkar tamäm bu kishiniñ bolur, balki pädshähiniñ taxtida ham bu häsiyatdur (BN). Ulum ichrä gar rif'ati täpsä älim // qılır xär, balkim giriftäri jähil (Munis).

Goya yuklamasi bir ish-harakatni yoki voqea-hodisani boshqasiga o'xshatishda qo'llanadi. Lekin bunda taxmin, faraz, notaniqlik ma'nosi bo'ladi: *Pariyu ädami mundaq xob ermäs // farishta gäya köktin inibtür (Lutfiy). Ul sipähiylik suvratida erdi va elni hajv qılır erdi, goya emdi ikkaläsidin mutabäid bolubtur (Navoiy, MN). Oshal hälde meñä anda q hälät boldı kim, goya ki meñä yayı bäshtin xudä jän berdi (BN). Munisg'a yetär dambadam äzärler andın // goya ki körülmish aña äzär munäsib (Munis).*

Undovlar

259-§. Yozuv yodgorliklarda qo'llangan undovlar juda kam sonni tashkil etadi.

Eski o'zbek tilidagi undovlarning bir guruhi so'zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, fikrni jalb etish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bular asosan quyidagilar:

Ey (e) — Ey äta, bilür-men, meni sever-sen (QR). Boyuñ-tek butmadı bostan arä sarvi ravän, e jän (Sakkokiy). Kel, ey säqiy ki, tüşmüş jänima josh (Navoiy, FSH). Ey bābā, bu olturg'an taxtiñ ulug' ātam Duyli Qayiniñ turur (Sh.tar.). Barg'ıl, ey zāhid, seni sevmäs köñül (Munis).

Häy — Közüñ karashma bilä, hay yazuqli Sakkākiy // seni men öltürür-men, teb ayiti türkāna (Sakkokiy). Yana köñlingä aytur kim qayit, häy (XSH).

Ayā — Ayā körk ichrä alam pädishāhi // jahän tutti seniñ husniñ sipāhi (MN). Ayā dilbar, vafā qilmas-mu-sen sen // bu dardim'g'a davā qilmas-mu-sen sen (Lutfiy). Ayā gul chehralik sarvi ravānim // fidā bolsun senä jän-u ravānim (Atoiy). Der ki Hakimjān, ayā āqsāqal // bizni tapib-sen magaram kim osal (Muqimiy).

Yā undovi XIII—XIV asrlarga oid yodgorliklar tiliga xos boʻlib, keyingi davrlarda deyarli qoʻllanmagan: Yā qızım, uqtun-mu erkin, ayırgʻuchi keldi (Tafsir). Yā Rasulillāh, bilmās-mu-sen? (QR). Yā Abābakr, hech qorqmagʻıl (NF). Yā mahdum eshitmediy-mi kim, ... (Saroyi).

Fikr qaratilgan soʻzga *-a* unlisini qoʻshish yoʻli bilan murojaat qilish, xitob qilish kabi maʼnolar ifodalanadi. Bu hol sheʼriy asarlar tiliga xos boʻlgan: *Tirik boluḡ, shāha, davrān barıncha (MN). Dilbarā, sensiz tiriklik bir balāyi jāndur (Navoiy, MN). Saqiya, behud bolub, bir jurʼa jāndın (Lutfiy). Furqatā, chāk etib giribānıḡ // yıḡlama rozgar achchıḡıdın (Furqat).*

260-§. Quyidagi undovlar soʻzlovchining his-hayajoni, taajjulanishi, afsuslanishi kabi maʼnolarni ifodalaydi:

Āh — Āh, emdi qalmadı āh urgʻalı ham quvvatım (Atoiy). Xirāmān quryadın çıqmadıḡ, āh! (Lutfiy). Āh, kim, yoqtur meni taʼbinga lāyiḡ ulfatım (Furqat).

Vah — Vah, qachan yetkey-men ul dilbanda men?! (Lutfiy). Vah ki, qoydı shu ʼlai hijrān yana dāḡ ʼüzrā dāḡ! (Navoiy, MN). Vah, ne sōzdür bu ki, zāhir qıldım?! (SHN). Sōz chu mundaq xār esā, sōz ahli mundaq xāksār // vah, ne til birlā dey ālgʻay Munisi bechāra sōz! (Munis).

Vāy, ey vāy — Vāy, yūz mıḡ vāy kim, sarvi ravānım bārdı-la! (Navoiy, MN). Vāy, aḡa har ḡāfili kim, ōzni dāmād āylāsā! (Munis). Vāy kim, ahbāblar bārgʻanımız behudadur! (Furqat). Ey vāy, qachan shāmi firāqıḡ tāḡı ātqay?! (Atoiy). Ey vāy ki, hijrān kechāsiniḡ saharı yoḡ! (Lutfiy).

Yā rabb — Yā rabb, bizni biraqdın-mu?! (Tafsir). Yā rabb, bu Lutfiy qul ne yazuq qılmısh erdi kim, ... (Lutfiy). Ne erkin zaʼf ichinde hāh, yā rabb! // bu it-dek-mu ekin ahvāl, ya rabb?. (Navoiy, FSH). Yā rabb, bu risala kim, bitib-men // taʼlifida jidd-u jahd etib-men! (Munis).

I. Tekshirish uchun savollar

1. Ravish va ko'makchilar o'rtasidagi shakliy va ma'nodagi umumiylik va farqlar.
2. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.
3. Ravishning sintaktik va morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalishi.
4. Sof ko'makchilar, ularning turi, qo'llanish davrlari va grammatik ma'nolari.
5. Ko'makchilarning adabiy til davrlarida qo'llangan shakllari va ularning ma'nolari.
6. Ko'makchiga o'tgan otlar, ularning ma'nosi.
7. Ravish va fe'l ko'makchilari, ma'nosi, vazifasi.
8. Bog'lovchilarning turlari va qabul qilish manbalari.
9. Teng bog'lovchilar, ularning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.
10. Ergashtiruvchi bog'lovchilarning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.
11. Qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llangan yuklamalar, ularning vazifalari.
12. Undov so'zlarning qadimgi va eski o'zbek adabiy tilidagi turlari va vazifalari.

II. Tayanch tushunchalar

Ravish va ko'makchi. Sof ko'makchilar. Vazifadosh (funktional) ko'makchilar: ot ko'makchilar, fe'l ko'makchilar, ravish ko'makchilar, morfologik, sintaktik, morfologik-sintaktik usul bilan ravish yasash.

Turkiy (o'zbek), arab va fors (tojik) bog'lovchilari, teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar.

SINTAKSIS

1-§. Hozirgi o'zbek tilining so'z birikmalari, gap bo'laklari, gap tuzilishi uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qadimgi turkiy va so'nggi davrlar tilining tuzilishi bilan hozirgi zamon tili tuzilishini qiyoslar ekanmiz, yozma adabiy til fonetik, morfologik jihatdangina emas, tuzilish tomonidan ham takomillasha borganini ko'ramiz. Shunisi muhimki, sintaksisdagi o'zgarishlar ko'pincha morfologiya va leksika tarkibida bo'lgan o'zgarishlar tufayli ro'y bergan. Masalan, vosita kelishigining iste'moldan chiqishi so'zlarning boshqaruv munosabatini o'zgartiradi va hol doirasini kengaytiradi. Sifatdosh-predikat bilan subyekt orasida qaratqich-egalik aloqasi kelib chiqib, subyektning qaratqich kelishigi qo'shimchasini va sifatdoshning-predikat egalik qo'shimchasini olishi bunday ergash gaplarning so'z birikmasiga o'tishiga sabab bo'ladi: *men kelganda, mening kelganimda* va boshqalar. Demak, sintaktik kategoriyalar tarixi o'rganilar ekan, morfologik kategoriyalar taraqqiyotiga ham ahamiyat berish kerak. Shuningdek, yangi so'zlarning paydo bo'lishi yangi so'z birikmalarini keltirib chiqaradi. Sintaksis taraqqiyotidagi ikkinchi omil — boshqa tillarning ta'siridir. Tarixda o'zbek tiliga, ayniqsa fors-tojik tilining ta'siri sezilarli bo'lgan. Bu tilning ta'siri bilan yangi so'z birikmalari (*guli ra'no, la'li Badaxshan* kabi) va ergash gaplar [(*Yūsuf Hojakim, musiqiyda mashhur*, *Andijāniy*dur (BN); *yana bir jins erak bolurkim, dānasini ālb, ichigā mag'iz sahb quruturlar, subhāniy derlār, bisyār laziz*dur (BN)] vujudga kelađi, bog'lovchilarning qabul qilinishi bilan (*yā:, yāki, ne* kabi) so'zlarni hamda gaplarni biriktirishning yangi usuli kelib chiqdi.

SO'Z BIRIKMALARI

2-§. So'z birikmalari ikki turli bo'ladi: **tobe birikma va teng birikma.**

Qadimgi turkiy tilda ham so'z birikmalari ana shunday ikki turli bo'lgan. Tadrijiy taraqqiyot natijasida so'z birikmalarini tashkil

etgan qismlarning shakllanishi va o'zaro bog'lanish usulidagina ma'lum o'zgarishlar ro'y berdi.

Tobe birikmalar

Tobe so'z birikmalarini tashkil etgan qismlarning biri tobe, ikkinchisi hokim so'z bo'ladi. Bu xil birikmalar uch xil sintaktik usul bilan tuziladi: **bitishuv**, **boshqaruv**, **moslashuv**.

3-§. Bitishuv. Bitishuv munosabatiga kirishgan so'zlar o'zaro hech qanday grammatik vosita yordamisiz birikadilar.

Sifat, son, ko'rsatish olmoshi, sifatdosh bilan ot va ot bilan ot, shuningdek, ravish yoki ravishdosh bilan fe'l va ot yoki olmosh bilan fe'l bitishuv aloqasiga kirishadi.

Qadimgi turkiy tilda so'zlar, asosan, bitishuv munosabatiga kirishgan. Buning sababi so'zlarni o'zaro bog'lashda xizmat qilgan grammatik vositalarning kam bo'lishidir. Grammatik vositalarning qo'llanishi bilan so'zlarning o'zaro aloqaga kirish xususiyati ham o'zgaradi. Masalan, qadimgi turkiy tilda **türk** va **bodun** so'zlari bitishuv munosabatlariga kirishadi: *Türk bodun yoq bol-mazun*, — *täyin* (KT). Hozirgi o'zbek tilida esa bunday so'zlar o'zaro izofali birikmani tashkil etadi (hokim so'zning tarkibida egalik affiksi bo'ladi: *türk xalqi*). O'zaro relyativ munosabatda bo'lgan ayrim birikmalarning taraqqiyotida ham tobe so'zning ma'lum vosita bilan shakllanishga tomon borganligini ko'ramiz: *Külär yuz isig söz ülä näñ tavar* (QB) — *Mol-u dunyoni ochiq yuz, issiq so'z bilan ula*. Bu jumlada bitishuv munosabatiga kirishgan so'zlar hozirgi o'zbek tilida ko'makchi yordamida boshqaruv yo'li bilan aloqaga kirishadi. (*Ochiq yuz bilan ula, issiq so'z bilan ula*). *Yalavach barur er* (QB) — Elchi bo'lib (elchilikka) boradigan odam. *Qag'un buq yärgä tüşdi* (MK) — Qovun biq etib yerga tushdi.

Bitishuv munosabatiga kirgan so'zlarning taraqqiyotidagi ikkinchi hodisa bunday birikmalarning qo'shma so'zga aylanishi-dir: *sakiz on, toqqiz on* (qadimgi turkiy til) — *sakson, to'qson*.

Ba'zi birikmalardagi so'zlarning ma'no vazifasidagi qisman yoki to'liq o'zgarish bunday birikmalarning ham qo'shma so'zga

o'tishiga sabab bo'ldi: *Ulug' Tūrüknuñ sözün y(a)qshı kerdı* (O'N); *yaxshi kerdı* — hozirgi zamon tilida qo'shma fe'ldir (*yoqtirdı*).

Qadimgi va eski turkiy tilda bir otga bog'langan bitishuv munosabatidagi bo'laklar tarkib jihatdan sodda — bir yoki ikki aniqlovchidangina iborat bo'ladi. Eski o'zbek tilida esa bunday sifatlovchi bo'laklarning soni ham, tarkibi ham murakkablashadi: *Past boyluq, bolma saqallıq, qoba yüzlik tanbal kishi* (Nad). Bunday murakkab tarkibli sifatlovchilar badiiy adabiyotda keng qo'llana boshlaydi.

Ma'lum so'z shaklining yoki ma'lum shakl vazifasining o'zgarishi ham gap bo'laklari orasida sintaktik munosabatni o'zgartiradi. Masalan, *āstin, ūstin, keyin, yuqaru, tegrā, chinla* kabi so'zlar vosita yoki jo'nalish kelishigi shaklida bo'lib, hokim so'z bilan boshqaruv munosabatlarida bo'lgan. Keyinroq bu kelishik shakllari o'z vazifasini yo'qotgach, hokim so'z bilan bitishuv munosabatiga kirishadi. Bu jarayon mazkur so'zlarda eski turkiy tildayoq ro'y bergan edi.

4-§. **Boshqaruv.** Hokim so'zning talabi bilan tobe so'z biror shaklda bo'lib, shu grammatik vosita orqali tobe so'z hokim so'zga bog'lanadi. Bunda tobe so'z ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'z bilan birikadi yoki kelishik qo'shimchasini oladi. Odatda, tobe so'z ot va ot ma'nosidagi so'zlardan, hokim so'z esa fe'l va ba'zan belgi bildiruvchi so'zlar yoki ko'makchilar bilan ifodalanadi. Til taraqqiyoti natijasida ana shu vositalar o'zgaradi, boshqa vositalar bilan almashadi, natijada tobe va hokim so'zning grammatik aloqa xususiyati ham o'zgara boshlaydi.

Ko'makchi orqali boshqarish qadimgi turkiy tilda mavjud edi. Ko'makchili boshqarish sohasida bo'lgan taraqqiyot ayrim ko'makchi va shu vazifadagi so'zlarning ishlatilmay qolib ketishi va yangilarining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Masalan, qadimgi va eski turkiy tillardagi *tägü, ashnu, otrü, taba, basa, üzü, tägrä, ara, azın, qaru* ko'makchilari orqali boshqaruv eski o'zbek tilida kam ishlatiladi. Eski o'zbek tilidagi *ayru (bizdin ayru), dägin, dägünchä (yarım yolg'a dägün), tägrü (kechä tägrü), otrü (anja otrü), üzä* kabi ko'makchili boshqaruv hozirgi zamon tilida uchramaydi.

Bundan tashqari, ko'makchilarning o'zlari ham ma'lum bir so'zlarni ma'lum kelishik shaklida boshqargan. Bunday boshqarish usulida va shaklida ham ma'lum o'zgarishlar bo'lganini ko'ramiz.

Bilān//bilā ko'makchisi bosh kelishikdagi so'znigina emas, qaratqich kelishigidagi so'zni ham boshqargan. Hozirgi zamon tilida bu ko'makchi I, II shaxs olmoshlarining qaratqich kelishigidagi shaklini boshqara oladi. Ammo eski turkiy tilda olmoshning III shaxsi va boshqa turlari ham qaratqich kelishigi shaklida kelgan: *Anıy birlā urushdı* (MK). *Bularnıy bilā sän qatıl ham qarıl* (QB). *Kimıy bilā qash bolsa* (MK). Hatto bu ko'makchi eski vosita va o'rin kelishigi shaklidagi so'zlarni ham boshqargan: *Tunlā bilā köchälim* (MK). *Tağda bilā kersä meni ördäk* (MK).

Naru (nari) va *kāzin (>keyin)* ko'makchilari hozirgi zamon tilida chiqish kelishigidagi so'zni boshqarsa, eski turkiy tilda o'rinpayt kelishigi shaklidagi so'zni ham boshqara olgan: *sāniñdā kāzin* (QB). *Bu yerdin naru* (QB).

Qadimgi va eski turkiy tilda hamda eski o'zbek tilida ko'makchi hisoblangan *tek //dek* hozirgi o'zbek tilida ravish yasovchi affiksga aylandi va so'zlarni boshqaruv munosabatiga kiritish vazifasini yo'qotdi¹.

Kelishik shakllari orqali boshqarish eng mahsuldor usuldir. Bu usul bilan boshqarish kelishik shakllarining taraqqiyoti va ularni boshqargan so'zlarning ma'no taraqqiyotiga bog'liqdir².

Bosh va qaratqich kelishigidan boshqa kelishikdagi ot va ot ma'nosidagi so'zlar fe'l yoki belgi bildiruvchi so'z turkumlari tomonidan boshqariladi.

Kelishik affikslari orqali boshqarish usuli taraqqiyotida quyidagi hodisalarni ko'ramiz:

1. Vosita kelishigi / -n //-in //-ın //-un //-un/ yordami bilan boshqarish qadimgi va eski turkiy tilda keng iste'molda bo'lib, bu

¹ Qaysi ko'makchi qachondan qo'llana boshlagani va qanday shaklli so'zlarni boshqargani haqida «Ko'makchilar» bobiga qarang.

² Bu haqda «Kelishiklar» bobiga qarang.

kelishik eski o'zbek tilida XV asrning birinchi yarmigacha qo'llangan. Bu kelishik shaklida bo'lgan ayrim so'zlarni (*qishin-yozin*, *ostin-ustin* va boshqalar) hozirgi zamon tilida vosita kelishigida deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu so'zlar ravish bo'lib, hokim so'z bilan bitishuv munosabatiga kirishadi.

Xuddi shuningdek, *-gäri* // *-qaru* shaklliy so'zni jo'nalish kelishigi vositasi bilan boshqarish eski turkiy tilda kam qo'llanadi, eski o'zbek tilida iste'moldan chiqadi (bu shakldagi so'zlar vosita kelishigidagi kabi ravishga o'tadi). Tushum kelishigining *-ig* // *-üg* // *-g'* // *-ig'* // *-ug'* shakllari yordami bilan boshqarish ham eski o'zbek tilida iste'moldan chiqadi.

2. Boshqarish munosabatini yuzaga chiqargan *-da* // *-ta* qo'shimchasi qadimgi turkiy tilda va qisman O'rta Osiyo turkiy tilda (QB, MK, HH) o'rin-payt va chiqish kelishiklari mazmuni munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Qara koltä süñüşdimiz* (KT). *Tübüt qag'anta bolen kälti* (KT). *Qutü kündä arttı* (QB). *Bu at anda yig* (MK).

O'rta Osiyo turkiy tilda chiqish munosabatini ifodalash uchun maxsus *-dan* // *-tan*, *-din* *-tin* qo'shimchalari qo'llana boshlaydi, eski o'zbek tilida bu vosita yordami bilangina chiqish munosabati ifodalanadi. Shunday qilib, til taraqqiyotida boshqaruv munosabatini ifodalash uchun yangi bir grammatik vosita o'z o'rmini egallaydi.

3. Tushum kelishigidagi ot yoki olmoshni hozirgi zamon tilida o'timli fe'llar boshqaradi. Qadimgi va eski turkiy tillarda bu kelishikdagi so'zlarni o'timsiz fe'llar ham, olmoshlar ham boshqara olgan: *Ötükän yärig qontım* (Toj.) *Anı subug' baralıım — Anı suvi bo'ylab boraylik* (Toj.) *Emdi anı kim yätär* (MK). *Ol bu ishıg' unadı* (MK). *Sanı tägsä* (QB). *Körklüg tonug' özünä, tatlıg' ashıg' azınqa* (MK).

Tushum kelishigi shaklidagi so'z, hatto fe'lning o'zlik nisbatlari bilan ham birika olgan: *Ol bu ishıg' ag'ruqlandı* (MK); *özünıni yayılma*— o'zingni adashtirma (QB).

Tushum kelishigidagi so'zning bunday keng vazifasi eski o'zbek tilidayoq chegaralanadi.

Tushum kelishigi shakli yordami bilan tuzilgan boshqaruv

munosabati taraqqiyotining yana bir xususiyati — bunday birikmalarning qo'shma so'zga o'tishidir (bunda tobe so'z belgisiz tushum kelishigi shaklida bo'ladi): *ovqat qildi, so'z qotdi, quloq soldi* va boshqalar.

Quyidagi birikmalar XI asrdayoq qo'shma so'zga o'tgan edi: *Ol kisi aldi* — u xotin oldi (MK); *okünchlär ye* — o'kingin, g'am ye (QB); *ezgä ämgäk urur* — o'ziga tashvish orttiradi (QB).

4. Ko'p yillik tarixiy taraqqiyot natijasida ayrim kelishik shakllarining qo'llanishida ham o'zgarish ro'y berdi.

Jo'nalish kelishigi shakli o'rnida tushum kelishigi qo'llanishi: *Yalquq am taylashur* — xalq unga tang qoladi (MK).

Jo'nalish kelishigi o'rin kelishigi o'rnida va aksincha (bu hodisa hozirgi Samarqand va Buxoro shevalarida ham mavjuddir): *Telim bolsa ärgä adash goldashi* — Yigitda yor-u do'stlar ko'p bo'lsa (QB). *Masalg'a kälir* — Masalda kelur (QB). *Kültägin qoñ yilqa yäti yägirmigä uchdi* — Kultegin qo'y yili o'n yettida oldi (KT). *Tinäsi og'li yatig'ma tag'da tegmish* — Tinasi o'g'li yotgan toqqa yetdi (Toñ.). *Er ärdäimindä bökämädim* — Botirligimga to'ymadim (Enasoy yodgorligi).

Jo'nalish kelishigining chiqish kelishigi o'rnida qo'llanishi. *Uyar bägimgä adırılıtm, uyar qadashumga adırılıtm* — Dongdor begimdan ayrildim, mashhur do'stlarimdan ayrildim (Enasoy yodgorligi). *Qarı öküz balduqa qorqmas* — Qari ho'kiz boltadan qo'rqmaydi (MK).

Bu xususiyatlar asta-sekin yo'qola bordi. Eski o'zbek tiliga kelib, kelishiklarning qo'llanishi ma'lum darajada qat'iylasha bordi.

Ko'p o'rinlarda tushum kelishigi qaratqich kelishigi vazifasini o'tagan: *bizñ kishilargä* (O'rx.-En.), *bizni taba* (MK). Bu hol hozirgi zamon o'zbek shevalariga ham xosdir.

5-§. **Moslashuv.** Shaxsdagi moslik. Ma'lum bir shaxsdagi moslik ega bilan kesim o'rtasida bo'ladi: ega qaysi shaxsda bo'lsa, unga mos holda kesim ham ana shu shaxsni ko'rsatadi.

Kesimning qanday so'z turkumidan ifodalanishiga ko'ra ma'lum shaxsni ko'rsatuvchi shakllar ham har xil bo'ladi.

1. Kesimlar aniqlik fe'li orqali ifodalandanda, shaxs qo'shim-

chalari quyidagicha bo'ladi: I shaxs: *-(i)m*, *-k*, *-(i)miz*; II shaxs: *-(i)ŋ*, *-(i)ŋ iz*; III shaxs: *o (nol)*, *— oo (nollar)*.

Kesimlari aniqlik fe'llari orqali ifodalangan gaplarning ega bilan kesimlarining moslashuvida muhim bir o'zgarish ro'y bergan emas. Aslida, bu fe'l shakli sifatdosh bo'lib, qadimgi turkiy tildayoq fe'lga o'tgan edi. Uning sifatdoshlik xususiyati ba'zi aniqlovchilik vazifasidagina ko'rinadi: *amushdi er* — shoshilgan kishi (MK); *azrindi nej* — ayrilgan (ajratib, saylab olingan) narsa (MK).

Bu fe'l shaklining sifatdoshlik xususiyati hozirgi zamon sariq uyg'urlar tilida saqlangan. Shuning uchun ham bu tilda ko'rsatib o'tilgan shakl shaxs qo'shimchasini olmaydi. Demak, ega bilan shaxsda moslashmaydi: *Men pilti, sen pilti, ol pilti, mis pilti*¹.

Odatda, kesim tarkibida shaxs ko'rsatuvchi belgilar bo'lgani uchun ega ifodalanmaydi. Bu xususiyat, ayniqsa tarixiy yodnomalar tili uchun muhimdir. Ba'zan eganing ma'nosini yanada ta'kidlash uchun eganing ifodalanishi eski turkiy tilga ham xos bo'lgan: *qolub bulmadım mən — istab topmadım men* (QB). *Xusumat qılurlar sähä anıŋ üzä kerdun sän* (Taf.).

Ko'plikning birinchi shaxsi ikki xil shakl orqali ega bilan moslashgan: *-k* va *-(i)miz*.

Qadimgi va O'rta Osiyo turkiy tilda, asosan, *-(i)miz* shakli orqali moslashadi: *Qamug'ı bäh otuz sülädimiz, üch yägirmi süjüşdimiz, äligig älsirätdimiz* (KT) — hammasi bo'lib 25 marta yurish qildik, 13 marta jang qildik, elini oldik; *aqtımız* (MK); *bastımız* (MK).

Eski o'zbek tilida esa ega va kesimning III shaxs birlikda moslashishi *-k* affiksi orqali bo'ladi.

Hozirgi zamon tilida bu shaxs *-(i)miz* shakli orqali moslashish Toshkent shevasida qo'llanadi.

Shart fe'li bilan ifodalangan kesim hamma vaqt ham ega bilan moslashavermagan. Qadimgi turk tilida shart fe'li affiksi *-sar //*

¹ С.Е. Маялов. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, 1957. 6-бет.

sār shaklida boʻlib, shaxs qoʻshimchalarini olmaydi, binobarin, ega bilan shaklan moslashmaydi. Feʼl-kesimning qaysi shaxsga oidligini koʻrsatish zarur boʻlsa, I va II shaxs olmoshlarini qoʻllaganlar: *kālsār mār*, *kālsār sār*. III shaxsda hech qanday koʻrsatkich boʻlgan emas.

Hatto XI asr yozma yodgorliklari (QB, MK) tilida ham shart feʼli muntazam ravishda shaxs qoʻshimchalari bilan tuslanmagan (bu vaqtda shart feʼli *-sa* // *-se* shaklida qoʻllana boshlaydi). Shart feʼlining qaysi shaxsga oidligi gap mazmunidan anglashilgan yoki I va II shaxs kishilik olmoshlari qoʻllangan. Masalan, *özüm barsa ma yası kalgāy kājın* — oʻzim borsam ham, keyin kulfat keladi (QB). *Naru barsa mār* — nari borsam (QB). *Qachan barsa sār* — qachon borsang (MK).

Shu bilan birga, shart feʼlining shaxs affikslari bilan tuslangan shakllari ham qoʻllanadi: *Qalı kālsār* — agar kelsang (QB); *qalı bulsam* — agar topsam (QB).

Xuddi shunday hol “Tafsir”da ham uchraydi: *dinimgā kirsā siz; musulman bolsa mār*.

Oʻrta Osiyo turkiy tiliga oid boshqa yodnomalarda, eski oʻzbek tilida shart feʼli muntazam ravishda shaxs qoʻshimchalarini oladi va ega bilan shaklan moslashadi.

II. Kesimlar *ism turkumidagi soʻzlar*, *sifatdoshlar* orqali ifodalanganda, shaxs qoʻshimchalari quyidagicha boʻladi: I shaxs: *-man*, *-miz*; II shaxs: *-san*, *-siz*; III shaxs: *turur* va *ol* elementlari vositasi bilan yoki belgisiz qoʻllanadi.

I va II shaxs kesimlarining ega bilan moslashuvida tarixiy taraqqiyot jarayonida muhim bir oʻzgarish roʻy bergan emas. Bu taraqqiyot jarayonida kesimlarni shaxs qoʻshimchasi bilan qoʻllash tobora qatʼiylasha boradi.

III shaxsdagi kesimlarning ega bilan moslashuv usulida maʼlum oʻzgarish roʻy bergan. Oʻrta Osiyo turkiy tilida III shaxs *ol* vositasi bilan egaga moslashadi. Bu element gap oxirida kesimdan keyin ham, gap oʻrtasida, egadan keyin ham qoʻllanishi mumkin boʻlgan: *Söz asqı ol* — soʻzning foydasi udir (ki) (QB). *Bu ajun rabat ol* — bu dunyo bir saroydir (QB). *Bu yip ol eshilgan* (MK).

Bu är sügä bitilgän ol — Bu erning ismi askarlar ro'yxatiga yoziladi (MK). *Aytqıl, meniñ teñrim kim ol* (Rabg'). *İdris alayhissalām ol imi öküş* (Rabg').

O'rta Osiyo turkiy tilida (QB, MK) III shaxs belgisi bo'lmish *ol* har vaqt ham qo'llanavermagan: *ät özlük kishigä kārāgi bu ol* // *Birisi tılın söz birisi köñül* (QB) — saxovatli kishiga shu narsa kerak: biri tilidagi so'zi, birisi — ko'ngil.

Ikkinchi tomondan, *ol* III shaxs belgisi emas, mazmunni kuchaytiruvchi yuklama vazifasida ham qo'llangan: *Män aydım, äshittij sän oğrändij ol* (QB).

Eski o'zbek tilida *ol* III shaxs belgisi sifatida qo'llanmaydi. Ammo ba'zi hozirgi zamon turkiy tillarida bu belgi saqlangan: Tatar: *Ul eshug ul*; boshqird: *Xäsän yazıusı ul*; tuva: *Mal xavuda chor ol* (Mol dalada o'tlayapti) ; turk: *ol türk ol*.

Shunisi diqqatga sazovorki, O'rxun-Enasoy yodnomalarida *ol* III shaxsni ko'rsatuvchi grammatik vosita sifatida juda kam qo'llanadi.

Ot kesimlarning III shaxs shakli va ravishdosh kesimlar *turur* // *durur* bog'lamasi orqali ham ega bilan moslashgan: *Bularda äñ ezgü yorıq bu turur* (QB). *Etil suvi aqa turur* (MK). *Bular kimlär turur* (Rabg'). *Sän mäniñ ānam turur sän* (Sh.tar.).

Sifatdosh kesimlar ega bilan ot kesimlardagidek belgilar yordami bilan moslashadi. Sifatdosh kesim har vaqt ham ega bilan shaklan moslashavermagan. Sifatdoshning *-duq /-duk* shakli qadimgi turkiy tilda ham, eski turkiy tilda ham ega bilan moslashgan emas. Sifatdoshning *-r, -mish // -mish* shakllari ega bilan moslashgan: *Ölür män oğünchün — o'kinch bilan o'laman* (QB). *Yazuq biz qılır biz — Gunohni biz qılamız* (QB). *Män unıtmış män äzgü äshig — Men yaxshi do'stimni unutibman* (QB). *Yitürmiş sän öz — O'zing yo'qotibsan* (QB).

Ko'rinadiki, bu davrda kishilik olmoshlari hali shaklan shaxs qo'shimchasi bo'lib shakllanmaydi, ular mustaqil so'zlar sifatida uqiladi va shuning uchun ham kesimdan alohida yoziladi (mustaqil urg'u oladi).

Sifatdoshning *-g // -g'u* shakli qadimgi turkiy va eski turkiy

tilda (QB, MK) muntazam ravishda ega bilan moslashmaydi. *O'tagü k'äräk män bu haqlar s'ängä* — Bu haqlaringni men o'tashim kerak (QB).

Sifatdoshning bu shakli egalik affiksi orqali ega bilan moslashadi.

Sifatdosh kesimlarning ega bilan muntazam ravishda shaklan moslashishi, asosan, eski o'zbek tilidan boshlanadi.

III. Kesimlar **buyruq-istak mayli** orqali ifodalanganda, ega bilan kesimning moslashishida o'zgarish juda kam bo'lgan. Ega bilan kesim orasidagi moslashish tarixida xarakterli xususiyatlardan biri *öz* olmoshi hozirgi o'zbek tilida, qaysi shaxsdagi egalik affiksini olishiga ko'ra kesim bilan moslashadi (*O'zim keldim, o'zing kelding, o'zi keldi, o'zimiz keldik, o'zingiz keldingiz, o'zlari keldilar*). Eski turkiy tilda (QB, MK) ana shunday moslik bo'lmagan: *öz* olmoshi qaysi shaxsdagi egalik bilan turlangan bo'lsa ham, kesim u bilan shaxsda moslashmagan: *özüm s'özünni eshitti* (QB). *Nägü ezgü qolsa s'ängä bu özüñ* — Bu o'zliging senga nima yaxshilikni istasa (QB). *Taqı yaqshı aymış biliglik özi* — Bilimdonning o'zi yaxshiroq aytibdi... (QB).

Bu hol *öz* olmoshining XI asr tilida o'ziga xos ma'no (o'zlik, vujud)ga ega bo'lish bilan bog'liqdir.

Sondagi moslik. Ega bilan kesim orasida sondagi moslik ko'p o'rinda shaklan ifodalanmaydi, ega ko'plikda bo'lsa ham, kesim birlik shaklida qo'llanaveradi: *To'quz og'uz b'ägläri bodunı bu sabı-min ädguti eshid, qatg'dı tıjla* — To'qqiz o'g'iz beklari, xalqi, bu so'zimni yaxshilab eshit, qattiq tingla (KT). *Bäglär bir-birigä yag'ıqtı* — Beglar bir-biri bilan dushman bo'ldi (MK). *Esiz äzgülar ölsä tuprag' bolur* — Yomon, yaxshilar o'lsa, tuproq bo'ladi (QB). *Ölärda nägügä ögündi olar* — O'layotganda nega maqtandi ular (QB).

Shu bilan birga, qadimgi yozma yodgorliklardayoq ega bilan kesimning shaklan moslashgan o'rinlarini ham ko'ramiz. Bu hol ko'proq ega shaxslarni bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanganda ro'y beradi: *Kishilar bir-birigä igäshdilar* — Kishilar bir-biriga suyandilar (MK). *Ular bu ishig' uqushtılar* — Ular bu ish bo'yicha kelishib

oldilar (MK). *Ular barmaslar* (MK). *Kafirlar anı kərüb külərlər ərdi* (Rabg'). *Bu uch kəlni bərkitmişlər ərdilər* (Rabg'). *Bizniñ el tayyar emäs ərdilər* (BN).

Sondagi moslik jonli shaxs bo'lmagan predmetlar ustida gap borganda ham shaklan ifodalanadi: *Ushbu qag'annun baliqlari kəb ərdilər erdi* (O'N). *Burnındın iki mushuk chiqtı, ul sıchqanlarını yədilər* (QR). *Dasht hayvanı qācharlar suhbatımdın* (Nav.).

Egalar bilan bog'lovchisi orqali birikib, uyushib kelganda ham, kesim unga mos holda ko'plikda qo'llanadi (bu hol eski o'zbek tili uchun xarakterlidir). *Qachan Adam birlə Hava juft boldılar* (QR).

Kesimda ko'plikni ifodalash uchun -lar affiksidan tashqari, birgalik darajasi ham xizmat qilgan: *Olar ikki tavarın üleşdi* (MK). *Bəri barcha üleşdi* (MK).

Shunisi xarakterliki, eski turkiy va eski o'zbek tiliga nisbatan hozirgi zamon adabiy tilida kesimning ega bilan sonda moslashuvi kamroq uchraydi. Bu hol adabiy tilga jonli tilning ta'siri bilan izohlanadi.

O'rta Osiyo turkiy tilida aniqllovchi va aniqlanmish ham ba'zan sonda moslashganini ko'ramiz: *Iki chechäklar* (Rabg'); *otuz bəzhilər* (Rabg'); *on farishtalar yigitlar suvratıncha bolub* (QR); *munda kəp kiyiklər, kəp qushları bar tururlar* (QR); *kəp təlim ərdänilər yibərib* (O'N); *anun dushmanları kəp qayg'ular taptı* (O'N).

Aniqllovchi va aniqlanmishning sondagi bu xil mosligi boshqa yodnomalarda uchramaydi.

Turkiy izofa

6-§. Izofa ikki otning aniqllovchilik munosabatiga kirishuvidir. Bunday munosabatda biror shaxs, predmet yoki tushunchaning boshqa bir shaxs, predmet yoki tushunchaga qarashliligi ko'rsatiladi. Ikki ot orasidagi bunday munosabat maxsus affikslar orqali ifodalanadi: tobe so'zda qaratqich kelishigi qo'shimchasi (-niñ), hokim so'zda egalik affikslari -(i)m, -(i)ng, -(i)si; -(i)miz, -(i)ngiz, -(lar)i bo'ladi: *sening kitobing, bizning daftarimiz*.

Odatda, hokim soʻz qaysi shaxsni koʻrsatsa, tobe soʻz ham leksik maʼnosiga koʻra oʻsha shaxsni koʻrsatadi. Shuning uchun ham izofa birikmasi moslashuv aloqasining bir turi hisoblana-di.

Izofa soʻz birikmasi qismlarning shakllanishiga koʻra uch xil boʻladi:

1. Izofa birikmasining har ikki qismida qoʻshimchalar mavjud boʻladi (belgili boʻladi). *Kulteginiñ altuni*.

2. Izofa birikmasining biror qismi belgisiz boʻladi: *Türk buduni*.

3. Izofa birikmasining har ikki qismi belgisiz boʻladi: *Türk budun*.

Qadimgi turkiy tilda va undan keyingi davrga oid yodgorlik-larda ham izofa soʻz birikmasi ana shunday uch xil koʻrinishga ega boʻlib, ular yonma-yon qoʻllangan. Shuning uchun ham izofa birikmasining belgisiz shakllaridan belgili shakllari kelib chiqadi, deb hukm chiqarish qiyin (*at bash* > *at bashı* > *atnıñ bashı*). Ayrim belgisiz birikmalar belgiliga aylangan boʻlsa, baʼzi belgili izofa birikmalar belgisiz birikmalarga ham oʻtgan.

Izofa birikmasi tarkibidagi qismlarning belgili yoki belgisiz boʻlishi (qoʻshimcha olishi yoki olmasligi) shu qismlarning aniq boʻlishi yoki boʻlmasligiga bogʻliq. Masalan, *Namanganning olmasi* (aniq qarashlilik), *Namangan olmasi* (umuman qarashlilik), *namangan olma* (qarashlilik emas, olmaning turi ifodalanadi).

Tarixiy taraqqiyot jarayonida izofali birikmani tashkil etgan soʻzlarning semantik va grammatik xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan maʼlum oʻzgarishlar sodir boʻlgan.

Izofa soʻz birikmasining birinchi guruhi (soʻz birikmasining har ikki qismi belgili boʻlishi) qadimgi turkiy tilda kam qoʻllanadi: *Türk budunıñ alın, torısın tuta barmış* (KT) — Turk xalqining qabila tuzumini va qonun-qoidalarini ular quvvatladilar. *Külteginiñ altunın, kumüşin, agʻışın, barımın...* (KT) — Kulteginning olti-ni, kumushi, sovgʻalari, molini...

Oʻrta Osiyo turkiy tilining ilk obidalari (QB, MK, HH) da izofa birikmasining birinchi guruhi birmuncha koʻproq uchraydi: *Anıñ talim yası tğdı* — Uning koʻp zarari tegdi (MK); *Manıñ yoq*

saginchim — Mening g'amim yo'q (QB); *Aniñ atasi* — uning otasi (MK); *Kishiniñ sözi* (QB); *Adibniñ közi* (HH); *Säniñ rahmatıñdın* (HH).

Ko'rinadiki, bu davr yodnomalari tilida izofa birikmasining birinchi guruhi: 1) asosan, birlikning I va III shaxsiga oid bo'lib, II shaxs va ko'plik juda kam qo'llaniladi; 2) izofali birikma qismlarining o'rni ancha erkin bo'lgan.

O'rta Osiyo turkiy tilining so'nggi davr yodnomalari ("O'g'uznoma", QR) tilida va ayniqsa, eski o'zbek tilida izofa birikmasi hamma shaxslar bo'yicha kam qo'llana boshlaydi va o'rni ancha qat'iylashadi: *Mäniñ keñülüm* (O'N); *Bizniñ qut(ı)biz* (O'N); *säniñ qutuy* (O'N); *säniñ payg'ambarıñg'a* (QR); *Abdullanıñ atası qarındashları* (Rabg'.); *Ularnıñ arasında* (Rabg'.); *kimnuñ farmanı* (Rabg'.); *faqırnıñ tajribası alarg'a bas bolg'ay* (Nav.); *Adamnuñ yaxshırag'ı uldur* (Nav.MQ).

O'rta Osiyo turkiy va eski o'zbek tilida qaratqichning g'arbiy turkiy shakli ham qo'llanadi: *Mänim mıñ yıl umrımdın qırqın Davudg'a bag'ıshladım* (Rabg'.); *mänim zikrimni* (Rabg'.); *bizniñ üçhün* (Bobur).

Hozirgi o'zbek og'zaki tilida izofa so'z birikmasining bunday shakli ishlatilmaydi.

Izofa so'z birikmasining ikkinchi guruhi ikki xil ko'rinishga ega:

1. Aniqllovchi belgili bo'lib, aniqlanmish belgisiz bo'ladi. Bunday birikmalar, asosan, qadimgi turkiy va eski turkiy til obidalari tilida uchraydi: *Bizniñ sü* (KT); *mäniñ är* — mening botirligim (O'rx.-En.); *bägiñ at* (KT); *Qara tämirniñ borluq* — Qora temirning uzumzori (O'rx.-En.); *Meniñ tavarg'ı satturdı* (MK); *Bu bizniñ öz kishi ol* (MK); *tilak yoq meniñ* (QB); *Tavar kimniñ ökülsä* — Kimning moli ko'paysa (MK).

Misollardan ko'rinadiki, bu xil izofa birikmasining biri — aniqllovchisi, asosan, kishilik olmoshlaridan, ba'zan otlardan ifodalanadi. Ba'zan aniqlanmish yordamchi so'z yoki shu vazifadagi ot bo'lishi mumkin. *Anıñ birlä* (MK); *anıñ tabaru* (MK);

māniy sonda käl — Mening so'ngimdan kel (MK).

Eski o'zbek tilida izofa birikmasining ikkinchi guruhiga oid ba'zi misollar uchrab qoladi: *Barchinmıy kök kashana* — Barchinning ko'k koshonasi (Sh.tar.).

Aniqlanmish yordamchi so'zlar bilan ifodalangan bu xil izofa birikmalarining ba'zi turlari hozirgi zamon o'zbek tilida ham qo'llanadi: *mening uchun, sening bilan*.

2. Aniqlovchi belgisiz bo'lib, aniqlanmish belgili bo'ladi. Izofali birikmaning bu turi uchinchi shaxs shaklida qo'llanadi va aniqlovchi hamda aniqlanmish umumiy bir tushunchani ifodalashga yaqinlashadi, aniq qarashlilik ifodalanmaydi. Izofa birikmasining bu turi yozma yodgorliklar tilida ham, hozirgi zamon o'zbek tilida ham keng qo'llanadi: *türk atın, tabg'ach atın* (KT); *Budun bog'zi toq ärti* (Toj.); *tiriglig yoli* (QB); *Adiblar adibi fazillar bashı* (HH); *Söz bashı* (MN.); *sirat köprügin* (Rabg.); *shaharda qoylar pasbanı ul, yazıda qoylar shubanı ham ul* (Nav.MQ).

Hozirgi zamon o'zbek tilida izofa birikmasi quyidagi hollarda doim belgili bo'ladi (ya'ni aniqlovchi tarkibida albatta qaratqich kelishigi qo'shimchasi, aniqlanmishda egalik affiksi bo'ladi): 1) agar aniqlovchining o'z aniqlovchisi bo'lsa; 2) aniqlovchining tarkibida egalik affiksi bo'lsa; 3) aniqlovchi va aniqlanmish distant holatda bo'lsa; 4) aniqlovchi atoqli ot yoki otlashgan so'zdan ifodalansa va boshqalar.

Qadimgi va eski turkiy tilda yuqoridagi holat mavjud bo'lganda ham, izofa birikmasining aniqlovchi qismi belgisiz bo'laveradi: *Qanıñ qag'an süsi bəri tög ärmish* (KT). *Qız kishi savı yorıqlı bolmas* — Qizg'anchiq kishining shuhrati tarqalmaydi (MK). *Biliglig kishi orıñ* (QB). *Atası atı Mahmud* (HH). *Safih är tili öz bashı dushmanı* (HH). *Män ätan qarındäshı og'lımen* (Rabg.).

Bu holat ba'zan eski o'zbek tilida ham uchrab qoladi: *Darulbaqamö uzun yoli yarag'im qıl* (Nav.MQ); *ätası taxtında; qızım og'hı* (Sh.tar.).

Izofa birikmasining uchinchi guruhini tashkil etgan har ikki qism ham belgisiz bo'ladi (ya'ni aniqlovchida qaratqich kelishigi, aniqlanmishda egalik affixlari bo'lmaydi). Bu xil izofa birikmalari

qadimgi yozma adabiy tilda ko'proq uchraydi. Masalan, *Kün ortu* — kunning o'rtasi (MK); *xalq yan* — xalq odatlari (QB); *tiriglig yägü* — tiriklik yemishi (QB); *olar ikki a:rishdı* — ularning ikkovi bir-birini aldadi (MK); *bu iki biriksä* — bularning ikkovi birlashsa (QB).

Bu xil izofa birikmalari hozirgi zamon o'zbek tilida izofa birikmalarining birinchi yoki ikkinchi guruhiga o'tadi (har ikkisi yoki aniqlanmish belgili bo'ladi). Aniqlanmish *barcha*, *hamma* (*qamug'*) olmoshlari bilan ifodalangan izofa birikmalari hozirgi zamon tilida belgili qo'llansa, qadimgi turkiy tilda belgisiz bo'lgan: *Atlar qamug' sochüşdi* — Otlarning hammasi cho'chidi (MK). *Bozun qamug' külüşdi* — Xalqning hammasi kulishdi (MK). *Sözuy barcha chin* — So'zingning barchasi chin (QB).

Hozirgi zamon o'zbek tilida ko'rib o'tilgan turkiy izofa birikmalaridan tashqari tojikcha izofalar ham qo'llanadi (*guli ra'no kabi*). Bu xil izofalar eski o'zbek tilida keng qo'llangan: *Häki päyi savdäyi ham* (Lutf.); *duri Omman*; *la'li badaxshan* (Javhariy); *Pärai näng'a* (Nav., ChD); *äbi hayvân* (Lutf.); *bulbuli gulshân* (Qambar o'g'li); *g'unchai xandân* (Xorazmiy); *bulbuli bostân* (Xorazmiy); *mähi tâbân* (Sidi Ahmad).

Shunisi muhimki, XVI asr yodnomasi "Boburnoma" asarida tojikcha izofa juda kam qo'llanadi. Umuman, bu xil izofaning qo'llanishi tobora kamayib boradi (hatto nazmiy — poetik asarlarda ham kam ishlatila boradi). Faqat qo'shma so'zga aylanib, yaxlit bir birikma deb tushuniladigan ayrim tojikcha izofalar saqlanadi, xolos: *Qutbi shimaâliy*, *Dashti qipchâq* (Sh.tar.); *a'zâi badan*, *qat'i nazar*, *ahli ayâl*, *guli ra'nâ* (hozirgi zamon tilida).

Qadimgi turkiy tilda tojikcha yoki arabcha izofalar uchramaydi. Faqat tojikcha izofaga o'xshash turkiy birikmalar borki, ular keyingi davrlarga oid yozma yodgorliklarda butunlay uchramaydi: *ulug'î xâtun* — xotinlar ulug'î; *qālmışi budun* — qolib ketgan xalq; *sınarı bodun* — xalqning yarmi (Gaben, Alt.).

Aniqlanmishi harakat nomlari yoki sifatdoshlardan ifodalangan izofa birikmalari taraqqiyotida ancha o'zgarishlar ro'y berdi. Mazkur izofa birikmalari qadimgi turkiy tilda va eski turkiy tilning

ilk obidalarida tilida belgisiz bo'lib (izofaning uchinchi guruhi), ba'zilar mazmunan ergash gapga yaqinlashadi. Masalan, *Tāğri kūch bārtūk ūchūn, qag'an susi bori teg ārmis* — Tangri kuch bergani uchun, xoqon askarlari bo'ridek bo'ldi (KT). *Anta kisrā inisi āchisin tāg qılınmaduq ārinch, biligsiz qag'an olurmıs ārinch* — Undan keyin ukasi akasidek ish tutmagani uchun, bilimsiz xoqonlar (podsholikka) o'tirgan ekan (KT). *Tāğri yarluqaduq ūchūn, biz qorqmadımuз* — Tangri yorlaqagani uchun, biz qo'rqmadik (Toğ.).

Ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilda aniqlanmish — sifatdoshlar tarkibida egalik qo'shimchasi qo'llanmaydi (qo'llangan o'rinlari juda kam uchraydi), hozirgi zamon tilida esa ko'pincha egalik affiksini oladi.

XI asr yodnomalari tilida ham bu xususiyat, asosan saqlanadi: *Bayat fazlı qulğ'u kārāk qul qamug'* — Qullarning hammasi tangri fazlini istashi kerak (QB). *Siyasat yaratğ'u kārāk sū bashı* — Askar boshlig'i siyosat yurgizishi kerak (QB). *Taz kālīgi borkchigä* — Kalning kelishi (keladigan joyi) do'ppifurushning (do'konidir) (MK).

Bu misollardan izofa birikmasining aniqlanishi egalik qo'shimchasini olgani, aniqlovchi esa qaratqich qo'shimchasini olgani ko'rinib turibdi. Natijada mustaqil gap yoki ergash gap bo'lgan birikmalar so'z birikmasiga o'ta boradi.

Teng birikmalar

Teng birikmali so'z birikmalari va gaplarni teng bog'lovchilar va yuklamalar tashkil etadi.

Teng bog'lovchilarga biriktiruvchi, zidlovchi, ayiruvchi va inkor bog'lovchilari va yuklamalar kiradi.

Bu bog'lovchi vositalar uyushiq bo'laklarni va bog'langan qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlarni bog'laydi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida ba'zi teng bog'lovchilar ishlatilmay qolib ketdi (*taqı, yemä, ma, azu*), ma'lum davrlarda adabiy tilda boshqa bog'lovchilar qo'llana boshladi (*va, ham, yo, yoxud, goh v.b.*).

(*Bu bog'lovchi vositalarning grammatik ma'nosi va sintaktik vazifasi haqida shu darslikning bog'lovchilar, yuklamalar va uyushiq bo'laklar, bog'langan qo'shma gaplar bobiga qarang.*)

GAP BO'LAKLARI

Ega

7-§. Ega — harakat, holat yoki belgi-xususiyat taalluqli bo'lgan tushunchani ifodalovchi gap bo'lagidir. Ega shaklan bosh kelishik shaklida bo'lgan so'zlar orqali ifodalanadi.

Eski va ayniqsa, qadimgi turkiy tilda ega jumlada ifodalanmaydi, ammo uning mavjudligi, qanday tushuncha ekanligi jumlaning umumiy mazmunidan bilinib turadi: *Täŋritäg täŋridä bolmış türk Bilgä qag'an bu ödkä olurtım* — Tangriday tangridan bo'lmish turk Bilga xoqon bu dunyoga keldim. *Sabımın tügäti äsidgil* (KT) — So'zimni tugal eshitgil. *Nägü tāk tabıng'u tügäl bildiq ol* (QB) — Qanday xizmat qilishni tugal bilib olding.

Tünlä bilä köchälim — Kechasi ko'chaylik (MK).

Eganing qaysi shaxsga taalluqli ekani jumlaning umumiy mazmunidan anglashiladi yoki ega I yoki II shaxsga oid bo'lganda, kesimning shaxs ko'rsatuvchi shakllari orqali bilinib turadi. Kesim tarkibida shaxs qo'shimchalarining bo'lishi taraqqiyotning so'nggi bosqichlariga oiddir. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh va shart fe'li ko'p o'rinlarda shaxs ko'rsatkichlariga ega emas. Bu belgilar muttasil ravishda XIII—XIV asr yodnomalarida qo'llana boshlaydi. Uchinchi shaxsga oid kesimlarning shaxs qo'shimchalari bo'lmaydi. Shuning uchun bunday qurilmalarda eganing ifodalanmasligi fikrni tez tushunib olishni qiyinlashtiradi:

Izimni ögär män, biligni yügär men. Köñülni tügär-män, ärdäm üzä tärlünür (MK) — Egamni maqtayman, bilimni yig'aman, ko'ngilni (shunga) bog'layman, yaxshi xislatlarni to'plashga ko'nglim berilgandir.

Bu she'r parchasining to'rtinchi jumlasining egasi ko'ngil ekani oldingi jumalardan bilinib turadi.

Tegdimiz, yayudimiz, akindi kün kälti (Toʻn.). — (Dushmanga) tashlandik, (uni) haydab yubordik. Ikkinchi kun (dushman) keldi.

Bu jumlaning egasi *dushman* ekani kontekstdan bilinib turadi.

Ol sug anta yoqqışdıımız. Bir otuz yashına Chacha seŋjünkä süñüşdıımız. En ilki Tadıqın Churın boz (atıg' binip tädgi, ol at

anta) *olti* (KT) — *U qo'shinni u yerda yo'qotdik.* (Kultegin) *yigirma bir yoshida biz Chacha sangunda urushdik.* (Kultegin) eng oldin Tadiqin *Churning bo'z otiga minib (yovga) tashlandi, u ot u yerda oldi.*

Bu parchada ham oxirgi jumlaning egasi Kültägin ekanligi oldingi jumalar va mazmundan aniqlanadi.

Bu xil qurilmalar eski o'zbek tilida juda kam uchraydi, hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi.

Ega I va II shaxsda ham ifodalanishi mumkin. Bunda eganing ma'nosi ta'kidlanadi, mantiqiy urg'u oladi. *Qaltachu biz oz ichi tashin tutmush tag biz* (Toj.) — Biz ich va tashimizni ushlab qola beramiz (hech narsaga ega bo'lmay, quruq qolamiz). *Qag'an at bunta biz bartimiz* (KT). *Qamug' arzu buldum, kishi bulmadim men* (QB) — Butun orzu(larimni) topdim, (ammo) kishi topmadim man. *Taba man bolmayin bu ezgu boshi* (QB) — Bu ezgu boshi (ga) men tobe bo'lmayin.

Ega odatda ot, otlashgan so'z yoki olmosh orqali ifodalanadi. Bu xususiyat hozirgi va eski davr tili uchun bir xildir. Ammo qadimgi va eski turkiy tilda, asosan, ot turkumidagi so'zlar bilan ko'proq ifodalanadi. Eganing harakat nomlari va olmoshlar bilan ifodalanishi kamroq, ammo otlashgan so'zlar bilan ifodalanishi ko'proq uchraydi: *Er oz namat bu qozmaq qamug'* (QB) — Erlik — hamma ne'mat va orzulardan voz kechmoqdir. *Olardin usanmoq qachan ol manja* (HH). *Farishta birla ikaga chiqtilar* (QR). *Üchägüsü tün sarig'a bardilar* (O'N). *Balıqdağı tag'ıqmıs, tag'dağı inmis* (KT) — Shahardagilar toqqa chiqdi, tog'liklar pastga tushdi.

Qadimgi va O'rta Osiyo turkiy tilda ayniqsa otlashgan sifat-doshning ega vazifasida kelishi ko'proq uchraydi: *Uda tashda qalmushu qobramb, yeti yuz boln* (Toj.) — Daraxt, toshda qolgani to'planib, yetti yuz bo'ldi. *Yati yuz kishig' uduzug'ma, ulug'i shad arti* (Toj.) — Yetti yuz kishini ergashtirgani, ulug'i shad edi.

Qadimgi turkiy tilda eganing jo'nalish kelishigi shaklida kelishi o'ziga xosdir: *Ichra ashısız, tashra tonsız* (KT) — ichi oshsiz, tashi to'nsiz.

Qadimgi va eski turkiy hamda qisman eski o'zbek tilida ega-

ning aniqlovchili soʻz birikmalari bilan kelgan murakkab shakllari koʻp uchraydi. Odatda, bunday murakkab aniqlovchilarni sifatdash boshqaradi: *Erni otqa yūzi atquchi til ol* (HH). *Qazalar yoritgan yaratqan Malik* (HH). Bu holat murakkab fikrni sodda gap birikmasi orqali ifodalash imkoniyatini bergan. Hozirgi zamon tilida bu xil sodda gaplar qoʻshma gap shaklida beriladi.

Ega, odatda, koʻplik va egalik affikslari bilan kelishi mumkin. Bunday shakllanish qadimgi va eski turkiy tilda kam uchraydi: *Kob muranlar kob ogūzlār bar ārdi* — Koʻp soylar, koʻp daryolar bor edi (OʻN).

Kesim

8-§. Kesim gapning shakllanishida asosiy rol oʻynaydi. Uning bu xususiyati ayniqsa qadimgi va eski turkiy tilda yaqqol koʻrinadi. Bu davr tilida kesimlarni qator, ketma-ket keltirish yoʻli bilan murakkab fikrlar ifodalanadi: *Qagʻanqa qırqız bodumı ichiqdı, yūküntı, yantımız* (Tonj.) — Qirgʻiz xalqi boʻysundi, (shu sababdan biz) qaytdik. *Yaqın tegti, tūshti, yūrip bardı ol // kapuqqa tāgip āndādı, quldı yol* — Yaqinlashdi, tushdi, yurib bordi u, darvozaga kelib chaqirdi va yoʻl soʻradi (QB). *ōldi, tirildi, tamugʻqa kirdi, çıqtı ul yana. Uchmah ichrā kirdi, qaldı bu kün anda manlayur* (yuradi) (Rabgʻ.).

Kesim hamma soʻz turkumlari orqali ham ifodalanadi. Bu xususiyat har vaqt saqlanib kelgan. Ammo, eski, ayniqsa, qadimgi turkiy tilda kesim koʻproq ot va ot maʼnosidagi soʻzlar bilan ifodalangan.

Ot va ot maʼnosidagi soʻz turkumlari bilan ifodalangan kesimlar, odatda, bogʻlamalar bilan birikadi. Bogʻlama yordamchi soʻz vositasidagi boʻlak boʻlib, kesimning maʼnosiga oid, eganing semantik hamda grammatik xususiyatiga oid qoʻshimcha grammatik maʼnolarni (shaxsi, zamoni, soni, mayli va boshqalarni) ifodalaydi.

Qadimgi va ilk eski turkiy tilning xususiyati shundaki, bu tilda ot kesimlar koʻpincha bogʻlamasiz keladi. Bu holda ega bilan kesim oʻrniga koʻra farqlanadi: kesim vazifasidagi ot (ism) gapning oxirida joylashadi: *Baxil nakas otun tavar pasbam* (HH). *Uch narsa yoq*

*är*di *kā*mi ichindā *z*yada boldi: biri *mushuk*, ikkinchisi *sichqan*, uchunchisi *tojuz* (QR). *Sāni*ñ-däg bir *shāh*niñ *marhabā*sı — *Māni*ñ-däg mñ *gadāni*ñ *xun bahā*sı (MN). *Kerug sabı andag*‘ (Toñ.) — *Ayg*‘oqchining so‘zi shunday edi. *Koni* (to‘g‘ri) *soz asaldek bu yalg’an basal* (piyoz) (HH).

Bog‘lama vazifasida *er*, *tur* kabi o‘z semantik ma‘nosini yo‘qotib, grammatik ma‘no ko‘rsatkichiga aylangan so‘zlar, *bol*-, *kārāk*, *san*-, *bil*-, *te* kabi mustaqil — gap bo‘lagi vazifasida ham, bog‘lama vazifasida ham qo‘llanuvchi so‘zlar xizmat qiladi.

är- bog‘lamasi. Bu bog‘lama ot, sifat, olmosh, harakat nomi kabi so‘z turkumlariga qo‘shilib keladi. Bu bog‘lamaning *ärinch*, *ärki*, *ärsär* shakllari qadimgi va ilk eski turkiy tilda qo‘llanadi, *är*di (*är*ti), *ärur*, *ärmish*, *ärsä*, *ärkän* shakllari til tarixining hamma davrlarida ishlatiladi. Hozirgi zamon tilida uning yangi *är* shakli vujudga keladi. *Inisi ächisintäg qılınmaduq ärinch* ... (KT) — Ukalari akalaridek ish qilmagani uchun bo‘lsa kerak... *Edgüg ol ärinch* (KT) — (Ko‘rgan) yaxshiliging shu edi... *Yatu qalur ärinch* (Toñ.). *Biligsizga haq soz tatig’siz erur... nasihat asig’siz erur* (HH) — Nodonga haq so‘z bemaza bo‘lib tuyuladi, nasihat foydasizdir.

Qadimiy va ilk eski turkiy tilda *är*- bog‘lamasining ketma-ket kelishi xarakterlidir: *Bodun yāmā yoq ärtächi erti* (Toñ.). *Ag’ızı atash ärdi, kozlari al, sachlari, qashlari qara ärdilär ärdi* (O‘N).

ärsä bog‘lamasi aniqlik fe‘liga ham qo‘shilib keladi: *Yaqın* (yaqinlab) *tägdı ärsä qadashqa* (qarindoshga) *barıb* (QB). Bunday birikma qadimgi turkiy tilda uchramaydi. Bu birikma XIX asrga qadar yozma adabiyotda qo‘llanib kelgan.

är- so‘zi qadimgi va eski turkiy tilda mustaqil kesim vazifasida ham ishlatilgan: *Näh näh sabım ärsär bäh tashqa urtum* (KT). — Nimaiki so‘zim bo‘lsa, mangu toshga yozdim. *Aban ärsä davlat ya bolsa qutlug*‘ (QB). — Agar davlat bo‘lsa (kelsa) va baxt topsa... *Nächä dänä erdi nächä faylasuf* (HH). *Mashriqdan mag’ribqa tägü tutush tamdın ävlär erdi* (Rabg‘.).

Turur bog‘lamasi. Bu bog‘lama ilk turkiy tilda qo‘llana boshlaydi. Odatda, *turur* bog‘lamasi ot, sifat, son, olmosh, sifatdoshlargagina emas, ravishdosh va *-moqda* affiksli fe‘lga ham qo‘shilib

kela oladi: *Käräklik sänä ezgü atıj turur* (QB); *är sөгöl* (kasal) *turur* (MK); *ätil suvı aqa turur* (MK); *yämäktä turur* (O'N); *külä turur, yig'laya turur* (O'N); *ag'ız tıl bāzāgi koni söz durur* (HH); *bu nā turur* (Rabg'.); *Sän namaz qılğ'ıl, xalfa sän turur sän* (Rabg'.); *nāchä buyla ish namunäsib durur* (Nav. CHD.); *Nä qılay dāy turur sän* (Sh.tar.).

Turur bog'lamasi qo'shilgan ot kesim bosh kelishikdan boshqa kelishiklar shaklida ham bo'la oladi: *Biziye turur ish yarın* (QB) — Ertaga bizning ishimiz bor. *Ol ävdä turur* (MK). *Sönjüqläri Jadda tag'ında turur* (Rabg'.).

Turur bog'lamasining qisqargan shakli *tur* /*dur* eski turkiy tildayoq qo'llanar edi. Keyingi davrlarda ham bu ikki shakl yonmayon ishlatiladi (qisqargan shakl tobora ko'proq uchraydi): *Aybqa qoyıbtur xalayıq ara* (HH). *Unut birlä yalıjuq otun qang'ı tur* (QB) — Uyat kishiga butun yomon ishlardan eshik bo'ladi. *Nä kərüklüg dur bu közüñ* (QR).

Ilk turkiy tilda *turur* bog'lamasining -r /-s sifatdoshi va *käräk* modal so'zi bilan birikishi xarakterlidir: *Ag'ızumg'a baqar turur bolsa, ag'ızumg'a baqmas turur bolsa* (O'N). *Yärniñ tørt bulıjuñıñ qag'anı bolsam käräk turur* (O'N).

Bog'lama vazifasida qo'llanuvchi *bol-* so'zi ham qadimgi turkiy tildan boshlab ot kesim tarkibida bog'lama vazifasida ishlatilib keladi: *Kultägin kargäk bolı* (KT) — *Kultegin öldi. Yigit xoja bolur...* (HH). *Sän munda bäglärgä bolg'ıl bashlıg'* (O'N).

Eski turkiy tilda *käräk* modal so'zi kesim tarkibida bevosita yetakchi so'zga qo'shiladi. *Bägi bay kāraksız, budun toq käräk* (QB). — Bekning boy bo'lishi kerak emas, xalqning boy bo'lishi kerak. *Achun tutquchı er uqushluq käräk* (QB) — Dunyoni (mamlakatni) idora qiluvchi er uquvli bo'lishi kerak.

Bog'lama vazifasidagi *qıl-* so'zi ham qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi: *Chıg'ay bodumg' bay qıltım* (KT). *Bayat kimgä qılsa inayat uluk* (QB) — Kimga xudo inoyatini nasib qilsa... *Yaqshi bägi birlä dosıluq qıldı* (O'N).

Ko'rsatib o'tilgan bog'lamalardan tashqari, shu vazifada ay-

rim mustaqil soʻzlar ham qoʻllanadi:

Kor-: *Tushug inju kor* (QB) — Tushni inju deb bil. *Usuqmisha saqigʻ qamugʻ suv korünur* (MK) — Chanqaganga sarob tamom suv boʻlib koʻrinadi.

Bil-: *Asigʻsiz ogʻulni yagʻi bil* (QB) — Foydasiz oʻgʻilni dushman deb bil.

Ata-: *Biligsiz kishini bilgä yilqi atar* (QB) — Bilimsiz kishini dono kishi yilqi deb ataydi.

San-: *yilqi sanı* (QA) — yilqi deb sana.

Kesim vazifasida bosh kelishikdan boshqa kelishikdagi soʻzlar ham kela oladi. Bu xususiyat tarixiy yodnomalar tilida ham, hozirgi zamon tilida ham qoʻllanadi: *Qatgʻliq mänä* (HH). *Biliglik biringä biligsiz minın* (HH). *Qamugʻ tagdachi nänj, qazadin erür* (HH). *Bu ish mänim ilkindä ermäs* (Rabgʻ.).

Qaratqich kelishigi bilan kelgan soʻzning kesim vazifasida kelishi eski adabiy til uchun muhimdir. *Bu ot seniñmu? Bu ogʻul säniñmu?* (MK). *Anıñ boldı dunya* (QB). *Ol üçägü bir qara xatunnuñ ürdi* (Nav.) *Samarqand eli xud bizniñdur* (BN). *El säniñ, mulk säniñ* (SHN).

Qaratqich kelishigidagi soʻzning kesim vazifasida kelishi anʼana boʻyicha XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi: *Goshıı sizniñ va ustuxanı mäniñ bolgʻay* (Furqat).

Feʼl kesimlar feʼlning aniqlik yoki boshqa mayl shakllari orqali ifodalanadi.

Hozirgi zamon tiliga nisbatan qadimgi turkiy va ilk eski oʻzbek tilida sifatdosh va ravishdosh kesim vazifasida kengroq qoʻllanadi.

Sifatdoshning turli shakllari kesim vazifasida qoʻllanadi: *Türk budun, oltig* (KT) — Turk xalqi, oʻlding. *Yär sayu bardıgʻ, köp anta alqıntıgʻ, anlıgʻ* (KT) — (Turli) yerlarda sarson boʻlib yurding, u yerlarda koʻp sovrilding. *Ol yärgärü barsar türk budun öltächisän* (KT) — U yerga borsang, turk xalqi, oʻlasan. *Kisi ogʻlı köp ölgäli törümis* (KT) — Odam bolasining hammasi oʻlish uchun yaratilgan. *Nägü tāk tabungʻu bäkingä quli* (QB) — Begiga quli qanday xizmat qilishi kerak?

Sifatdoshning ko'rsatib o'tilgan shakllari eski o'zbek tilidayoq kesim vazifasida qo'llanmaydi, sifatdoshning qolgan shakllari *-gan*, *-r* hozir ham kesim vazifasida ishlatilib keladi.

Sifatdosh ergash gapning kesimi vazifasida ham keng qo'llangan (ergash gapli qo'shma gaplar bobiga qarang).

Qadimgi va eski turkiy tilda ravishdosh kesim vazifasida qo'llangan: *Kaligmä bäglärin bodunun itur yig'ıy azcha budun tez-mis erti* (To'q.) — Kelgan beklarni va xalqni yig'ib yurganimda, o'zgina xalq tarqab ketdi.

Kesim orqali turli murakkab va nozik fikrlarni ifodalash mumkin. Bunda kesim turli shakllar va yordamchi so'zlar bilan birikib, murakkablashib keladi. Bu xil murakkab tarkibli kesimlar qadimgi turkiy tilda ham mavjud edi: *Yoqadu barır ermis* (KT) — Yo'qola borar edi. *Yolta yatu qaltachı artıñiz* (KT) — Yo'lda yotib qolar edingiz.

To'ldiruvchi

9-§. To'ldiruvchining davrlar bo'yicha taraqqiyoti ikki masala bilan — to'ldiruvchi vazifasida kelgan so'zning shakliiy o'zgarishi va bu xil so'zning kesim bilan ma'no munosabatidagi o'zgarishlar bilan bog'langandir.

Ma'lumki, to'ldiruvchi (vositasiz va vositali) ma'lum kelishik qo'shimchasini olgan yoki ko'makchi bilan birikkan ot, olmosh va otlashgan so'zlar orqali ifodalanadi. Bizga ma'lum bo'lgan qadimiy yozma yodgorliklar tilida ham bu xususiyat bo'lgan.

Ma'lum kelishik shaklini olgan so'zlar bilan ifodalangan to'ldiruvchilarning taraqqiyotida ayrim to'ldiruvchilarning ishlatilmay qolib ketishini ko'ramiz, bu ham ayrim kelishik qo'shimchalarining arxaiklashishi bilan bog'liq.

Qadimgi va eski turkiy tillarda qo'llanib kelgan vosita kelishigi qo'shimchasi: *-n*, *-in*, *-un* tushum kelishigining ayrim shakllari (*-ig*), jo'nalish kelishigining ba'zi shakllari (*-g'aru*) eski o'zbek tilida ishlatilmaydi. Misollar: *Tag'ıg' uqrıqın egmäs, teñizni qayg'ıqın bukmäs* (MK) — Tog'ni arqon bilan egib bo'lmas, dengizni qayiq bilan bекitib bo'lmas. *Urı og'ın qul bolrı, silik qız*

og'lin qun boln (KT) — Zotdor o'g'illari bilan qul bo'ldi, go'zal qizlari bilan qul bo'ldi. *Sabig' alip* (KT) — So'zini olib. *Qish yayg'aru savlanur* (MK) — Qish bahorga deydi.

Qadimgi va eski turkiy tilda vositasiz to'ldiruvchi ko'p vaqt qo'shimchasiz bo'ladi. Bu xususiyat hozirgi zamon tilida ham mavjud, ammo tushum kelishigidagi so'z quyidagi o'rinlarda doim belgili bo'ladi: agar tushum kelishigidagi so'z egalik qo'shimchasini olsa, o'z aniqlovchisiga ega bo'lsa, kesim bilan distant holatda bo'lsa, atoqli ot, otlashgan so'z yoki olmosh bilan ifodalansa va boshqalar. Qadimgi va ilk eski turkiy tilda esa yuqoridagi holatlarda ham vositasiz to'ldiruvchi belgisiz bo'lib keladi:

Öd täjri yasar (KT) — Dunyoni tangri yasaydi. *Qızıl qanım tokti, qara tärım yügürti* (Toj.) — Qizil qonimni to'kdi, qora terimni tezlatdi. *Achsiq tög'siq ömäzsän* (KT) — Ochni, to'qni bilmaysan. *Munuñ şukrı sen qıl* (QB) — Buning shukrini sen qil. *Ol qag'un evgä ülätti* (MK) — U uyiga qovun olib bordi.

Umuman, bu davr tilida vositasiz to'ldiruvchini belgisiz qo'llashga intilish ko'proq seziladi. Bu xususiyat boshqa kelishiklar (jo'nalish, o'rin-payt, chiqish)da ro'y beradi: *Atası ānası yarung'u bolur* (QB) — Otasi, onasi yoqadi. *Adız qum tünäy* (QB) — Baland qumlarda tunay. *Täjri uzalmazıb* (MK) — Tangridan uyalmay. *Yol azıldı* (MK) — Yo'ldan ozildi (adashdi).

Tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum kelishikda kelgan so'z bilan fe'l orasidagi ma'no munosabatda ham ba'zi o'zgarishlar ro'y berdi.

Hozirgi zamon tilida tushum kelishik shaklidagi so'zni o'timli fe'l boshqaradi. Qadimgi va ilk turkiy tilda bunday turdagi so'zlarni o'timsiz fe'llar ham boshqara olgan: *Emdi anı kim yatar* (MK) — Endi unga kim yeta oladi? *Bu işıg' ünäşdılar* (MK) — Bu ishga unashdilar. *Säni tägsä* (QB) — Senga yetsa. *Ol anın boynın toquttı* (MK) — U uning bo'yniga urdirdi. *Täjrig ögüş ögdimiz* (MK) — Tangriga maqtovlar aytdik.

O'rin, maqsad, sabab, vosita ifodalagan so'zlar jo'nalish kelishigida kela olgan va shunday mazmunni talab etgan fe'l bilan

birika olgan: *Sävinch bolsa kimgä* (QB) — Kimda sevinch bolsa. *Masalda kälir* (QB) — Masalda keladi. *Bäk yag'ıqa pusdı* (MK) — Bek dushmandan pısdı (bekindi).

Ma'lum ko'makchili so'zlar bilan ifodalangan vositali to'ldiruvchilar ham qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi. Davrlar o'tishi bilan ayrim ko'makchili birikmalar ishlatilmay qolib ketdi, yangilari paydo bo'ldi; ba'zilarining shakli biroq o'zgardi.

Birlä // bilä // bilän, üchün ko'makchili to'ldiruvchi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi: *Izgıl bodun birlä süjüşdimiz* (KT) — Izgil xalqi bilan urushdik. *Qız anası birlä ip ägrishdi* (MK) — Qiz onasi bilan ip yigirishdi. *Türk bodun üchün udımadım* (KT) — Turk xalqi uchun uxlamadim.

üzä ko'makchili to'ldiruvchi qadimgi turkiy tilda o'rin-payt kelishigi shaklidagi so'z bilan birikib kela olgan: *Yabuz yabdaq bodunta üzä olurtım* (KT) — Och-yalang'och xalq ustida o'tirdim. Ammo ilk turkiy tilda *üzä* ko'makchisi, asosan, bosh va qaratqich kelishigi shaklidagi so'zni boshqaradi: *Jaxshaq üzä ot bolmas* (MK) — Toshloq yer ustida o't bo'lmaydi. *Täjri qarg'ıshı annı üzä* (MK) — Tangrining qarg'ishi uning ustiga.

Bundan tashqari, qadimgi turkiy tilda qo'llanuvchi *taba* va ilk turkiy tilda ishlatilgan *azın*, *taba* ko'makchili to'ldiruvchilar eski o'zbek tilidayoq ishlatilmay qolib ketadi: *Og'uz bodun taba ... süjüşdim* (KT) — O'g'uz xalqiga qarshi urushdim. *Säniñdän azın yoq yöläğim mänä* (QB) — Sendan boshqa mening tayanchim yo'q.

Qadimgi turkiy tilda ko'p o'rinlarda ko'makchi qo'llanmaydi, biror kelishik shaklida bo'lib hech qanday qo'shimcha olmay keladi. Bunday so'zlar eski va hozirgi o'zbek tilida ko'makchi bilan ishlatiladi. Quyidagi misollarga diqqat qiling: *Tabg'achqa yäti yägirmä süjüşdi, qıtanqa yeti süjüşdi, og'uzqa bes süjüşdi* (To'j.) — Tabg'achga qarshi o'n yetti marta urushdi, qatangga qarshi yetti marta urushdi, o'g'uzga qarshi besh marta urushdi. *Tabg'ach taba ulug' sū eki yägirmä süjüşdim* (KT) — Tabg'achga qarshi katta qo'shin bilan yigirma marta urushdim. *Sū barun* (KT) — Qo'shin bilan boring.

Umuman, tarixiy taraqqiyot jarayonida vositali to'ldiruvchining hol va aniqlovchiga o'tishi, shu gap bo'laklarining doirasini to'ldirishga intilish seziladi.

Aniqllovchi

10-§. Aniqllovchining har ikki turi (sifatlovchi va qaratqichli aniqllovchilar) qadimgi yozma yodgorliklarda ham qo'llanadi: *Silik qiz* (KT) — chiroyli qiz. *Kök juvut* (MK) — ko'k rang. *Kün batsıqdağı sug'd* (KT) — kun botishdagi sug'd. *İki turlug kishi* (QB) — ikki turli kishi. *Andag' odkä* (KT) — unday paytda. *Umay tög ögim* (KT) — Umayday onam. *Yäti yägirmi ärin* (KT) — O'n yetti bahodir bilan. *Qırq artuğı yäti yolu sülädimis* (KT) — Qirq yetti marta urushdik.

Qadimgi va ilk turkiy tilda, ayniqsa sifatdosh bilan ifodalangan aniqllovchilar ko'p qo'llanadi. Bu hol o'sha davr tilida sifatdosh shakllarining ko'pligi bilan ham izohlanadi: *Barduq yärdä* (KT) — borgan yerda; *öltächi budumg'* (KT); *käligmä bäglärin* (Toj.) — kelgan beklarni; *barmış budun* (KT) — ketib qolgan xalq; *ayıt'ü sözüm* (QB) — aytadigan so'zim; *öldächi sıchg'an* (MK) — o'ladigan sichqon; *kämdük sönük* — kemilgan suyak; *köchügli kishi* (QB) — ko'chadigan odam.

Sifatlovchi aniqllovchi ilk O'rta Osiyo turkiy tilda hozirgiga qaraganda ko'proq qo'llanadi.

11-§. Izohlovchi. Qadimgi O'rta Osiyo turkiy tilda bir ot ikkinchisini hech qanday qo'shimchasiz aniqlaydi. Bunday aniqllovchilar izohlovchilarga yaqin turadi. *Bilgä kisig, alp kisig* (KT) — bilimdon odamni, bahodir odamni; *Qız og'lıñ* (KT) — qiz bolang; *Qag'an at biz bärtimiz* (KT) — Xoqon unvonini biz berdik; *On oq bodun* (KT) — o'n o'q xalqi; *Qırğ'ız bodumg'* (KT) — qirg'iz xalqini; *Og'uz yag'i* (KT) — o'g'uz dushman.

Bunday izohlovchilar tarkib jihatidan keng, mazmunan ancha murakkab bo'lishi ham mumkin: *Süsi bası Inal qag'an* (Toj.) — Qo'shin boshlig'i Inal xoqon. *Baz qag'an toquz og'uz bodun yag'i ärmis* (KT) — Baz xoqon boshliq to'qqiz o'g'uz xalqi dushman edi. *Anta kisrä yar Bayırqu Ulug' Irkin yag'i boln* (KT) — Undan

keyin Er Boyirqu (urug'idan bo'lgan) ulug' Irkin dushman bo'ldi. *Yashil og'uz Shantun yaziqa tagi* (KT) — Yashil daryo (sug'oradigan) Shantun tekisligigacha. *Sünüg batımı qarig' sөkipän* (KT) — Nayza botimi (qalinligidagi) qorni kechib.

Izohlovchiga egalik qo'shimchasining qo'shilishi (faqat I shaxs shakli) qadimgi turkiy tilda ham mumkin edi: *Qanım qag'anıg', ögim qatunıg'* (KT) — otam xoqonni, onam xotinni. *Sıylım qunchuyug'* (KT) — singlim malikani (berdik).

Tarkibi murakkab aniqllovchilar qadimgi turkiy tilda qo'llanib, murakkab fikrni sodda gap birikmasi orqali ifodalashda xizmat qilgan: *Ekin ara idi oqsız kök türk ancha olurur ermis* (KT) — Ikkisining orasida egasiz, o'qsiz ko'k turklar o'tirar edi.

Tarkibi murakkab aniqllovchilar ko'pincha sifatdosh shakllari orqali boshqariladi: *Körgünin üçün igidmis bilgi qag'anına* (KT) — sodiqliging uchun seni ulug'lagan bilimdon xoqoningga. *Täjri tək täjridä bolmış türk bilgä qag'an* (KT) — Tangridek tangridan bo'lgan dono turk xoqoni.

Tarkibi murakkab sifatdosh aniqllovchilar va izohlovchilar ayniqsa "Qutadg'u bilig"da keng qo'llanadi.

12-§. Qaratqichli aniqllovchi qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi. Qaratqichli aniqllovchining qo'shimchasiz shakli (qaratqichli aniqllovchi va aniqlanmishning qo'shimchasi bo'lmaydi) qadimgi va ilk eski turkiy tilda ko'proq qo'llangan va bunday aniqllovchi izohlovchiga yaqin turgan: *qag'an at* (KT) — xoqon oti, *on oq bodun* (KT) — o'n o'q xalqi, *kün ortü* (MK) — kun o'rtasi (peshin vaqti) va boshqalar.

Qaratqichli aniqllovchining bunday qo'shimchasiz shakli eski o'zbek tilida (odatda, aniqlanmish) qo'shimcha oladi.

Har ikki qismi belgili bo'lgan aniqllovchili birikma (aniqllovchining qaratqich qo'shimchasini va aniqlanmishning egalik qo'shimchasini olib kelishi) qadimgi turkiy tilda juda kam qo'llanadi. İlk eski turkiy tilda ham kam uchraydi: *türk bodünün äliñ torusın* (KT) — turk xalqining eli va qonun-qoidalarini; *anıñ atası, anıñ og'lı* (MK), *mäniñ yoq saqıncım* (QB) — mening g'amim yo'q; *yardı mäniñ yuräk* (MK).

Aniqllovchi qo'shimchali bo'lib, aniqlanmish belgisiz bo'lgan qaratqichli sintagma ilk eski turkiy tilda ko'proq qo'llanadi: *Māniñ yūzdān ıtılın* (MK) — mening ko'zimdan yo'qol. *Bu bizniñ öz kishi ol* (MK) — bu bizning o'z kishimiz. *Sāniñ sap kaldi* (MK) — sening navbating keldi. *Anın qoyunda* (MK) — uning qo'ynida. Eski va hozirgi zamon tilida bu xil aniqllovchilar faqat ko'plikning birinchi shaxsida qo'llanadi (*bizning maktab*).

Aniqllovchili sintagmaning boshqa bir turi — aniqllovchi qo'shimchasiz bo'lib, aniqlanmish qo'shimchali bo'lgan turi — qadimgi turkiy va ilk O'rta Osiyo turkiy tilda ancha keng qo'llanadi: *kisi og'lı* (KT) — odam bolasi; *tiriklik yoli* (QB).

Bu xil birikmalar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham qo'llanadi. Ammo o'z aniqllovchisi bo'lgan yoki egalik qo'shimchasini olgan, aniqlanmish bilan distant holatda bo'lgan, yoki atoqli ot, yoxud otlashgan so'z bilan ifodalangan aniqllovchilar hozirgi zamon tilida doim qaratqich qo'shimchasini oladi. Bunday hollarda ham qadimgi va ilk turkiy tilda aniqllovchi qo'shimchasiz kelavergan: *Qız kishi savı yörig'lı bolmas* (MK) — Xasis kishining shuhrati yoyilmaydi; *özi asg'ı* (QB) — o'zining foydasi; *özim qutım bar üchün* (KT) — o'zimning baxtim bor uchun.

Hol

13-§. Hol turli so'z turkumlari — ravish, ot, ravishdosh orqali ifodalanadi. Qadimgi yozma yodgorliklar tilida ham hol ana shu so'z turkumlari orqali ifodalanib kelar edi. Davrlar o'tishi bilan hol vazifasida kelgan so'zning shaklida va kesim bilan bo'lgan ma'no munosabatida ma'lum o'zgarishlar ro'y berdi.

Ravish orqali ifodalangan holning o'rni erkin bo'lib, fe'l kesim bilan distant holatda bo'la olgan: *Bāngü el tuta olurtachı sen* (KT) — Elni abadiy boshqarib turasan. *Öküś türk bēdün öltig* (KT) — Turk xalqi, ko'p o'lding.

Ravishning *-cha* affiksi orqali yasalgan shakli hol vazifasida keng qo'llangan. Bu shaklning ma'no doirasi hozirgiga nisbatan keng bo'lgan: *Ancha tāmıs* (KT) — shunday deydi. *Kultāgin özinchā karak bolı* (KT) — Kultegin o'z ajali bilan o'ldi. *Qanıñ subcha*

yügürti, səñjüqün tag'cha yatdı (KT) — Qoning suvdek oqdi, suyanging tog'dek (uyulib) yotdi. (*Arab*) *tilichā Hiyatilla tāmāk bolur* (QR). *Bu bāglār ne yolcha yorisa qalı* (QB) — Agar bu beklar qanday yo'l bilan yursa. *Yasavul-ki bir mazlum ishi kāyinchā barg'ay* (Nav. MQ) — Bir mazlumning ishi ketidan borgan yasovul. *Lashkarım boldı kəzümchā bir-bir* (SHN) — Ko'z oldimda lashkarim tarqalib ketdi.

Holning bu turi keyinchalik tobora kam qo'llana boradi.

Bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan hollar qadimgi va ilk O'rta Osiyo turkiy tilida keng qo'llangan: *türk qag'an ötükän yış olursar* (KT) — Turk xoqoni O'tikan yaylovida bo'lsa. *Ol sub qodu bardımız* (Toñ.) — U suvni quyilab bordik. *Ajun tūni kündüzi yälkin kächär* (MK) — Odamning tuni va kunduzi musofirdek o'ta beradi.

Hol vazifasidagi bu xil bosh kelishik shaklidagi otlar eski o'zbek va hozirgi zamon o'zbek tilida biror qo'shimcha oladi yoki yordamchi so'zlar bilan birikadi. Hozirgi zamon tilida payt anglatuvchi otlar va ba'zan o'rin bildiruvchi atoqli otlar hol vazifasida ham bosh kelishik shaklida qo'llanadi. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham mavjud edi: *Hinddin Garm bardıñız* (Bobur). *Chag'ır ichmäs künläri nashmı kezär edi* (BN) — Aroq ichmagan kunlari nasha chekar edi. *Buxara bardı* (BN). *Xorasan yetti* (SHN).

Ravishdosh hol vazifasida keng qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda ravishdoshning *-u (yu)* affiksli shakli hol vazifasida ko'proq ishlatiladi: *Turu ölü yorıyur ärtig* (KT) — Tirilib, o'lib yurar edi. *Bolchuqa tañ üntür tägdimiz* (Toñ.) — Balchiqqa tong otganda yetdik.

Qadimgi turkiy tilda ravishdoshning boshqa shakllari ham hol vazifasida keladi: *Kəgmän aña qırğ'ız yerinä tägi süledimiz* (KT). — Ko'gman (yerini) oshib qirg'iz eliga qarshi qo'shin tortdik. *Sanag'alı tūsürtimiz* (Toñ.) — (Qo'shinlarni) sanagani (sanash maqsadida) to'xtatdik.

Ilk O'rta Osiyo turkiy tilda *-u (yu)* shaklli ravishdosh hol vazifasida kamroq qo'llanadi, ravishdoshning qolgan shakllari esa bu vazifada keng ishlatiladi (*-g'uncha, -mushcha, -ban*). Bu davr tilida *-a (-e)* ravishdoshining hol vazifasida qo'llanishi xarakterli-

dir: *Tegrā yüre qush uchar* (MK) — Atrofida yurib (aylanib) qushlar uchadi.

Eski o'zbek tilida ravishdoshning *-g'ach* shakli ham hol vazifasida qo'llana boshlaydi.

Ravishdoshning *-a* (*-may*) shakli eski o'zbek tilida (ayniqsa, "Boburnoma"da) hol vazifasida keng qo'llanadi. Hozirgi zamon o'zbek tilida bu ravishdosh hol vazifasida kelmaydi (faqat juft holda ishlatiladi: *yura-yura charchadi*): *Kemäk tiläy Tashkandqa bārdım* (BN). *Meni kērā kaldi* (BN). *Izi atın tuta ant ichti Shirin* (XSH). O'rin kelishiklari shakli bilan kelgan otlar hol vazifasida qo'llanishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda vosita, jo'nalish va o'rin kelishigidagi otlar hol vazifasida ishlatilgan: *Yadag'ın yalan'ın yana kelti* (KT) — (Xalq) piyoda va yalang'och holda keldi. *Yazına og'uzg'aru su tashıqdımız* (KT) — Yozda o'g'uzlarga qarshi qo'shin tortdik. *Kultägin qoy yılqa yäti yägirmigä üchdi* (KT) — Kultegin qo'y yilida o'n yettida o'ldi. *Kün tog'sıqda* (KT) — Kun chiqarda. *Tabg'ach qag'anta bādızchi keltürtim* (KT) — Tabg'ach xoqonligidan o'ymakor keltirdim.

Eski turkiy tilda holning vosita kelishigi bilan ifodalanishi cheklanadi. Maxsus chiqish kelishigi shakllanib, o'rin kelishigidan ajralib chiqadi. Ammo O'rta Osiyo turkiy tilida qadimgi turkiy tilning xususiyati qisman saqlanadi: *Süsi otun orıldı* (MK) — Qo'shini o'tdek o'rildi. *Küz kälige yazın bālgurār* (MK) — Kuzning kelishi yozda bilinadi. *Bagg'ıl anar ezgüligün* (MK) — Unga ezgulik bilan boqqil. *Tärkin käl* (MK) — tez kel. *Tashra chıqıb* (MK) — tashqariga chiqib. *Ölumdä kezın* (QB) — O'limdan keyin. *Anı belında tut* (MK) — Uni belidan tut.

Eski o'zbek tilida jo'nalish, o'rin va chiqish kelishiklari bilan kelgan otlar muntazam ravishda hol vazifasida keladi va bu bilan hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi.

Ko'makchi yoki shu vazifadagi so'z bilan birikkan otlar ham hol vazifasida qo'llanib kelgan. Qadimgi turkiy tilda *tag, ara, saydu, tegü, üchün, äzä, ashnu, otu, kin, asra, ich, üst, bārā, onra* kabi ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlar bilan birikkan otlar o'rin, holat, sabab, maqsad, payt bildirib, hol vazifasini o'taydi:

Inisi ächisin tæg qılımaduq erinch (KT) — Ukalari akalaridek ish tutmagani sababli. *Ekin ara qılınmıs* (KT) — Ikkisining orasida yaratildi. *Yer sayu bardıg'* (KT) — Yer (dunyo) bo'ylab ketding. *Shantun yazıqa tægi sülädimiz* (KT) — Shantung tekisligigacha qo'shin tortib bordik. *Ol tæridä üzä ächim qag'an olurtı* (KT) — U hokimiyat ustiga mening tog'am xoqon o'tirdi.

O'rta Osiyo turk tilida ham *qaru, qatın, oturu, tegrä, uzu, asra (isrä), on, basa, özä, burun, tägu, ashnu* kabi hozirgi zamon tilida arxaiklashgan ko'makchi otlar, *üzä, ichrä, keyin, sarı, tåk* kabi (*kabi, aro, nari* kabilar hozirgi zamon tilida ham ishlatiladi) ko'makhili otlar bilan ifodalangan hollar qo'llaniladi: *Tag' üzä talg'ag' boldı* (MK) — Tog' ustida bo'ron bo'ldi. *Yag'u qaru kārish qurdum* (MK) — Yovga qarshi kamon qurdim (tayyorladim). *Munda naru kēslinür* (MK) — Bundan nari kesiladi. *Ol mänä oturu kälđi* (MK) — U menga qarshi keldi. *Men aña basa kälđim* (MK) — Men undan keyin keldim. *Ajun bekläri öldi bizdin aza* (QB) — Dunyo beklari bizdan oldin ham o'lgan. *Qushlar kibi üchtimiz* (MK) — Qushlar kabi uchdik.

Eski o'zbek tilida *ald, ast, üst, ich, ara, bāri, sayın, sarı, üzä, keyin, tägrä, üchün, qarshi, kērä, tegi, oturu, soñ, burun, nari* va boshqa ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi otlar hol vazifasida keng qo'llanadi. Umuman, eski o'zbek tilida ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlarning doirasi juda kengayadi. Bu ko'makhilarning ko'pi hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi *oturu, tægi, baqä, tegrü, qatıg'a, bıkın* kabi. Misollar: *aña oturu* (Nav.). *Qıyamatqa tægi* (Sakkokiy), *Osh sarı baqa* (BN), *Kächä tägrü* (Dahnoma). *Sham'i ruxsarın qatında* (Qambar o'g'li), *Gul bıkın* (Atoiy).

Umuman, tarixiy taraqqiyotda hol doirasining vositali to'ldiruvchilar hisobiga kengayib borish jarayoni seziladi. Bu holat ko'makchi va ko'makchi vazifasidagi so'zlarning konkret ma'no ifodalashdan mavhum ma'no ifodalash tomoniga taraqqiy etishi bilan bog'liqdir. Chunki, asosan, hol mavhum tushuncha ifodalaydi.

Uyushiq bo'laklar

14-§. Gap bo'laklarining uyushishi qadimgi yozma yodgor-

liklar tilida hozirgiga nisbatan kengroq qo'llangan. Ammo bu uyushish, asosan, bog'lovchisiz, faqat ohang yordami bilan bo'lgan. Bunday uyushgan bo'laklar ko'pincha ma'no jihatdan bir-biridan farqlansa-da, ammo umumiy bir tushunchani ifodalaydi. Shuning uchun mazmunni tushunish, uyushiq bo'laklarni darhol payqab olish qiyin: *Altı chub sog'daq taba suladimiz* (KT) — Olti chub (urug'i) va sug'doq (urug'i)ga qarshi qo'shin tortdik. *Qara turgis boldunug' anta olurmish almish* (KT) — Qora turgish xalqini unda o'ldirdi, qolganlarini asir oldi. *On oq og'lim turgis qag'anta magrach tamg'achi kelti* (KT) — O'n o'q (xalqidan va) turgish xoqoni — o'g'limdan Maqrach tamg'achi keldi. *Semiz bolsa it toq avin avlamas* (QB) — It semiz (va) to'q bo'lsa, ov ovlamaydi.

Albatta, bunday mazmunli uyushiq bo'laklar bilan barobar, mazmunan bir turli, ma'nodosh uyushiq bo'laklar ham qo'llangan. Hatto, qadimgi turkiy tilda uyushgan aniqlovchilar umumlashtiruvchi so'zlar bilan ham kelganini ko'ramiz: *Qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabi* — *buncha bodun kalipän sig'tamis* (KT) — Qirg'iz, uch qurıqan, o'ttiz tatar, xitoy, tatabi — shuncha xalq kelib yig'lashdi.

Keyingi davr yodnomalari tilida uyushiq bo'laklarning har biri o'z aniqlovchilari bilan, o'z grammatik belgilari bilan birikib kelishi mumkin; bunday uyushiq bo'laklar ma'no jihatdan bir guruhga kiradi: *Qılıch birlä bashın kesti, aldı ketdi* (O'N). *Sözimgä shartımg'a yet(t)im* (Rabg'). *Adamiyların yıldı qaraların najasatları* (Rabg'). — Odamlar va qoramollarning najosatlari. *Ul qatıg' qorqunchları, ulug' azābları köreyin, tedi* (Rabg').

Teng bog'lovchilar yordami bilan birikkan uyushiq bo'laklar qadimgi turkiy tilda kam uchraydi. Chunki bu davrda teng bog'lovchilarning o'zi kam edi. Bu bog'lovchilar: *-li -li (va)*, *Yämä (yana, ham)*, *Taqı (yana, ham)*, *ma (ham)*, *azu (yoki)*: *İnili ächili qınshurtükin uchun* (KT) — Ini va akani bir-biriga qarshi qo'ygani uchun. *Kün yemä, tün yemä, yelü bardumuz* (Toj.). — Kun ham, tun ham yelib bordik. *Manistan taqı kichig dıntar* (Irq bitik) — Manistan hamda kichik dindor. *Tigäy tayshı ma taqı özgä kishiler* — Tigay tayshi va boshqa kishilar.

O'rta Osiyo turkiy tilda bu teng bog'lovchilar uyushiq bo'lak-

larni biriktirishda xizmat qiladi, faqat *-li/-li*, *azu* bog'lovchilari kamroq ishlatiladi. Bundan tashqari, *yana*, *ham*, *ya* bog'lovchilari ham shakllanib, uyushiq bo'laklarni bog'lash uchun qo'llanadi. *Kishi neji alma yana tokmä qan* (QB). *Kishan ol kishigä bilig ham uqush* (QB).

Eski o'zbek tilida *-li -li*, *azu*, *taqi*, *yeme* bog'lovchilari qo'llanmaydi, ammo *ham*, *yä* bog'lovchilari uyushiq bo'laklarni biriktirishda ishtirok etadi. Bulardan tashqari, bu vazifada *va*, *vale*, *gäh*, *yäxud*, *ne*, *xäh* bog'lovchilari keng qo'llanadi: *Kopräk ulum va funun ham bilür erdi* (Nav., MN) — Ko'p ilmlar va fanlarni ham bilar edi. *Yä belige bag'lar edi*, *yä qolig'a älp turur edi* (BN). *Dard va g'amım* (Bobur). *Men seni agarche yaxshi bilmen, vale yaxshi bilür-men* (Amiriy). *Gäh qilich birle, gäh pichäq birla* (Ahmadiy). *Yäxud armanı, yäxud arab* (Nav., CHD). *Ne ätta majäl qähptur ne kishida* (BN). *Xah ınän, xah ınänma* (Lutf).

Hozirgi zamon o'zbek tilida ham eski o'zbek tilidagi bog'lovchilar uyushiq bo'laklarni biriktirishda xizmat qiladi. Bulardan tashqari, bog'lovchilar ham (*ammä*, *lekin*, *biroq*, *balki*) uyushiq bo'laklarni bog'lashda qo'llanadi.

Gap bo'laklarining tartibi

Nasriy va nazmiy asarlarda gap bo'laklarining gapdagi tartibi keskin farq qiladi. Nasriy asarlarda gap bo'laklari tartibining o'zgarishi shu gap bo'lagining ma'nosi va vazifasining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, bu o'zgarishning bir uslubiy ahamiyati bordir.

15-§. Ega va kesimning o'rinishi. Nasriy asarlarda kesim, odatda gapning oxirida, ega esa undan oldin keladi. Bu qoida hozirgi zamon o'zbek tili uchun me'yor hisoblanadi, yozma yodgorliklar tilida ham bu hol me'yor edi. Ammo bunday tartibning buzilishi — kesimning gap oxirida kelmasligi — yodgorliklar tilida uchraydi: *Ənäkey ırnaldı ısh* (MK) — O'ng'ay ish buzildi. *Kök kordi er* (MK) — Kishi qiyinchilik ko'rdi. *Kop tälim boldı qayg'u* (O'N). *Fäyda qılmadı Abu Lahabka mälı* (NF.). *Läzim korundi türk tili sharhıda bir nechä varaqqa zeb-äräyish bermäk* (Nav. MN).

Yuqoridagi misollarda kesimning ma'nosini birinchi o'ringa qo'yish uchun u gap boshida keltiriladi, eganing ma'nosi ikkinchi o'ringa o'tgani uchun gap oxiriga ko'chirilgan.

O'rta Osiyo turkiy tilining xususiyatlaridan biri shuki, ma'lum shaxsni ko'rsatmagan fe'l shakllari (ish otlari, sifat dosh, shart fe'li)ning qaysi shaxsga oidligini ta'kidlash uchun gap oxirida olmosh egalar keltiriladi (bu olmosh egalar keyinchalik shaxs qo'shimchalariga aylanadi): *Tapug' qozsa män* (QB) — Men xizmatni qo'ysam. *Qachan barsa sen* (MK). *Yetürmiş sän öz, evürmiş sän yüz* (QB) — yetkazibsan, yuz o'g'iribsan. *Tiläb män turur* (O'N).

Kesimning birinchi o'ringa qo'yilishi to'ldiruvchining o'rnini ham o'zgartiradi: to'ldiruvchi kesimdan keyinga — gap oxiriga o'tib qoladi: *Ol anuqladi nähin* (MK) — U narsani tayyorlangan holda topdi va oldi. *Ol anar sayratn sözüg* (MK) — U uni sayratdi. *Atamqa bärdim yarmaq* (MK) — otamga pul berdim. *Og'dül-mish javabi Ilikkä* (QB). *Sävar mu sizlarda biriñiz qarındashuñızñı etini yämäk* (NF.) *Vasiyat qılğ'ıl og'länlarıña* (QR).

Hol, odatda, kesimdan oldin keladi. Uning kesimdan keyin, gap oxirida qo'llanishi ham uchraydi. Bunday o'rinlarda holning ma'nosiga diqqat jalb qilinadi yoki uning ma'nosi ikkinchi o'ringa o'tadi: *Og'rar tünür barg'ali* (MK) — U ketmoqchi bo'lyapti. *Äln kün taäm tapmaduq yegeli* (Nav.). *Kaldi yügürüb* (QR). *Munar mänzer ämdi baytığ' oqı* (QB) — Endi bunga o'xshaydigan baytni o'qi.

16-§. Aniqlovchi va aniqlanmishning o'rinlashishi. Hozirgi zamon o'zbek tilida sifatlovchili aniqlovchi har vaqt sifatlanmishdan oldin keladi, bu tartib nasriy asarlarda ham, she'riy asarlarda ham o'zgarmaydi. Ammo bu tartib eski turkiy tilda qat'iy bo'lgan emas: sifatlovchi sifatlanmishdan so'ng ham qo'llanavergan. Bu hol bunday sifatlovchiga diqqatni jalb etish, ma'nosini bo'rttirish uchun qo'llanadi yoki bu xil birikmalar umumiy bir tushunchani ifodalagan barqaror so'z birikmalar bo'ladi: *Yalavach tätig'ız* (QB) — Bama'ni elchi yubor. *Ish ezgü karäk* (QB) — Yaxshi ish kerak. *Tushunda năchä bolg'ay arg'ış küni* (QB) — Karvonsaroyda necha kun bo'ladi? *Tägmädi bu sav ushaq* (MK) — Menga bu mayda

gap tegmadi. *Tægdi oqt oldürür* (MK) — O'ldiradigan o'qi tegdi. *Idishchi arig'* (QB) — pokiza sharobchi.

Sifatlanmish *qamug'*, *barcha* olmoshlari orqali ifodalanganda belgisiz qaratqichning belgisiz qaralmishdan so'ng kelishi qat'iy me'yori bo'lgan: *Qamlar qamug' arvashdi* (MK) — Hamma sehr-garlar avrashdi. *Etim barcha ämrishdi* (MK) — Butun etim qichishdi. *Yoq ärsä bu g'aflat kishigä qamug'* (QB) — Bu hamma g'aflat kishida bo'lmasa edi.

XI asr yodnomalari tilida bu xil birikmalar keng qo'llanadi. Keyingi davr yodnomalari tilida ularning qo'llanishi kamayadi, eski o'zbek tilida esa deyarli uchramaydi: *Ajunda at äzgü qozub* (HH) — Dunyoda yaxshi ot qoldirib. *Yär qarış xalâyıqdın xäh yoq erdi* (Rabg'.) *On ät ala, on ät qära, on ät boz* (QR). *Qufl altun* (Qissai Sayfulmulk). *Lavh altun. Qubba altun* (o'sha asar).

Qaratqichli aniqllovchi ham aniqlanmishdan so'ng kelishi mumkin: *Män ektish quluñ män tabuqchi säniñ // yoluq bolsu jamım İlikkä mäniñ* (QB) — Men sening xizmatkoring, uy qulingman. Ilikka mening jonim fido bo'lsin. *Özüm meniñ budursın* (MK) — Mening o'zim bedanaman.

Belgili qaratqichli aniqllovchining aniqlanmishdan keyin qo'llangan bunday birikmalari, asosan, she'riyat tiliga xos bo'lib, hozirgi zamon tilida ham qo'llanadi. Bunday birikmalar bilan bir qatorda, O'rta Osiyo turkiy tilida (asosan, XI asr yodnomalari tilida) belgisiz qaratqichli sintagma (qismlarning biri belgisiz bo'ladi) qismlarining ham o'rin almashganini ko'ramiz: *Tılı achsa ma'ni sözi bälgülük* (QB) — Til ochsa (gapirsa) so'zining ma'nosi belgili (ma'lum bo'ladi). *Mäniñdä jafası bu dünya señä* (QB) — Bu dunyoning jafosi mendan senga. *Tavar kimiñ ökülsä* (MK) — kimning moli ko'paysa. *Asıg' yoq aniñ* (QB) — uning foydasi yo'q.

Bu davr yozma yodgorligi tilida qo'shimchasiz qaratqichli sintagma (har ikki qismning belgisi bo'lmaydi) qismlarining o'rin almashishi muhimdir: *Asg'ı qanı ezgü qılqım* (QB) — Yaxshi xulqimning foydasi qani? *Astg' yoq ogünch* (QB) — O'kunchning foydasi yo'q.

Qaratqichli sintagma qismlari orasida kesimning qo'llanishi ham eski turkiy tilning o'ziga xos xususiyatidir: *Meniŷ yoŷ saŷıncım* (QB) — Mening g'amim yo'q. *Abadanıŷ xarab ol soŷı* (HH) — Obodonchilikning oxiri xarobalikkidir.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *So'z birikmalari turi. Tobe birikmalarning turi.*
2. *Tobe birikmalarning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
3. *Turkiy izofa va uning O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
4. *Eganing qadimgi eski o'zbek tilida qo'llanishi.*
5. *Kesimning turlari va ularning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
6. *To'ldiruvchining qadimgi turk va eski o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.*
7. *Aniqlovchining eski o'zbek va hozirgi o'zbek tilidagi turlari.*
8. *Holning qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tilida ifodalanishi va ma'nolari.*
9. *Gap bo'laklari tartibining o'zgarishi va buning sabablari (O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tillari qiyosida).*

II. Tayanch tushunchalar

So'z birikmasi, tobe va teng birikmalar. Forsiy va turkiy izofa. Gap bo'laklari: ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol. Gap bo'laklarining tartibi.

SODDA GAP

Sodda gap turlari

17-§. Hozirgi zamon tilida darak, so'roq, buyruq, undov gaplar keng qo'llanadi. Yozma yodgorliklar tilida ham gaplar ana shu turlarga bo'linadi. Qadimgi va O'rta Osiyo turkiy tillarida ko'proq darak gaplar uchraydi, ikkinchi o'rinda so'roq gaplar va buyruq gaplar qo'llanadi: *o'zi yan'ilti, qag'anı ulti, bodum kun qul bolı* (KT) — O'zi (yo'lidan) adashdi, xoqoni o'ldi, xalqi qul bo'ldi. *Elta buy yoq* (KT) — Elda kamchilik yo'q. *Bilgä qag'an ermis, alp qag'an ermis* (KT) — Bilimdon xoqon ekan, bahodir xoqon ekan.

Darak gaplarning kesimi ko'pincha ot, sifat, son, olmosh, ravish va sifatdosh hamda ba'zan ravishdosh bilan ifodalanagan.

Buyruq gaplarning kesimi buyruq fe'li bilan ifodalanadi: *Sabımın tügäti esitgil* (KT) — So'zimni tamom (to'liq) eshiting. *Bän yurdan-tayan tegäyin, türk sir bodun yärintä idi yorumazun, usar idi yoq-qusalum* (Toñ.) — Men sharqdan hujum qilay, sir turk xalqi yerida xo'jayinlik qilmasin, bu xo'jayinni iloji boricha yo'qotaylik. *Anı subug' barahım* (Toñ.) — Ani suvi bo'ylab boraylik.

So'roq gaplar qadimgi turkiy tilda so'roq olmoshi orqali ifodalanadi: *Qag'anım qanı* (KT) — Xoqonim qani? So'roq yuklamasi orqali tuzilgan so'roq gaplar kam uchraydi: *Bar mu nä* (Toñ.) — Shunday bo'lishi mumkinmi?

Keyingi davr yodnomalari tilida so'roq gaplarning turli shakllari kelib chiqadi va rivojlanadi.

Undov gaplar yozma yodgorliklar tilida kam uchraydi: *Esizim tiriklik, esizim tiriklik* (QB) — Esiz tiriklik, esiz tiriklik! Undov gapning turli shakllari keyingi davrda vujudga keldi.

Bir tarkibli gaplar

18-§. **Noaniq shaxsli gaplar.** Noaniq shaxsli gaplarda ma'lum bir harakat yoki holatning bajaruvchisi noaniq bo'ladi, bu xil

gaplarda umuman bo'ladigan voqea-hodisalar ustida fikr yuritiladi. Shuning uchun ham noaniq shaxsli gaplarning kesimi uchinchi shaxs ko'plik shaklida bo'ladi.

Bir tarkibli gaplarning bu turi qadimgi davrlardan beri qo'llanib keladi: *Kishi tab ayurlar qayu ol kishi* (QB) — (Kimnidir) odam deb aytiladi, odam (o'zi) kim. *Bichg'as bitig qilurlar, Endgäy yämä berürler, Xandan basut tilärlär, Basmul chümül tirkäshür* (MK) — Ahdnomalar tuzishadilar, qasam ham ichadilar, Xondan yordam istaydilar. (Ammo) Basmil, chumul (qabilalari) to'planishmoqda. *Kim ol malsız ersä ol ärni korüb // yüz evrüb qacharlar yumub közlärin* (HH). *Täräk yig'achı ma tämishlär* (Rabg'.) *Andın soñ farishtalik atın kötürdilər, Harut va Marut at bärdilär* (Rabg'.) *Haq malın küydürgänni deväna derlär* (Nav.).

Eski turkiy va eski o'zbek tilida noaniq shaxsli gaplarning kesimlari ko'pincha *derlär* fe'li orqali ifodalanadi. Hozirgi zamon o'zbek tilidan farqlanib, bu gaplarning kesimi ba'zan III shaxsning birlik shaklida ham bo'ladi. *Yag'ıstız kishi atı qopmaz teyr* (QB) — Dushmansiz kishining oti (shuhrati) ko'tarilmaydi, deyishadi.

Hozirgi zamon tilida noaniq shaxsli gaplarning turli shakllari qo'llana boshladi (so'zlashuv tiliga xos shakllar, fe'lining birgalik nisbati shakli orqali ifodalangan kesimlar va boshqalar).

19-§. Shaxssiz gaplar. Egasi grammatik jihatdan ifodalanmagan shaxssiz gaplarning turli-tuman shakllari qadimgi davrdan boshlab qo'llanib keladi.

1. Shaxssiz gaplarning kesimlari fe'lining majhul shakli (kam uchraydi) orqali ifodalanadi: *Qurvi chuvach quruldı; Tug'um tikib oruldı; Süsi otun oruldı. Qanchuq qachar ol tutar* (MK) — Xon chodiri qurildi, tug' tikilib, dovullar chalindi. (Dushman) askari (o'tdek) o'rildi. Qayoqqa qochsa ham, u tutiladi. *Küdäzilsä bu til küdäzlür ozuñ* (HH) — Tilingni tiysang, o'zingni saqlaysan. *Yiligsiz soñakkä sunulmas elik* (HH).

Eski turkiy va ayniqsa eski o'zbek tilida nafaol shakldagi fe'llar keng qo'llanadi, hatto, o'timsiz fe'llar ham passiv shaklga ega bo'ladi: *avgä barıldı; tag'dın inildi* (MK); *chıqtıldı* (BN).

Bu xil kam uchraydigan shaklli kesimlarning shaxsini *tomoni-*

dan, *tarafidan* ko'makchilari bilan birga ifodalash eski o'zbek tilidan boshlanadi (*Shahar Akbar tomonidan olindi* kabi).

2. Eski turkiy tilda shaxssiz gaplarning kesimi *-g'u // -qu //* *-gū* shaklli harakat nomlari orqali ham ifodalangan; bunday harakat nomlari *kārāk*, *er-*, *bol-* kabi yordamchi so'zlar bilan birikadi yoki yolg'iz qo'llanadi: *Qatig'lang'u ashnu tıl alg'u kārāk // bu tıldın yag'ı qılqın bilgü kārāk* (QB) — Avvalo mustahkam o'rinish olib, til tutmoq kerak; bu tildan dushmanning holini bilib olmoq kerak. *Sejü barg'u ärse ätingil etig* (QB) — Sanga borish zarur bo'lsa, tayyorlan. *Arı zahır tatqu asaldın oza* (HH). *Yıraq turg'u yumshaq deb inanmag'u* (HH).

Qadimgi va eski turkiy tilda sifatdoshning *-mish* shakli ham shaxssiz gapning kesimi bo'lib kela oladi: *öpmish kerek* (MK). *Tälim kormishim bar* (QB) — Ko'p ko'rganim bor.

Shaxssiz gaplarning bunday turlari eski o'zbek tilidayoq arxaklashadi, hozirgi zamon tilida esa qo'llanmaydi.

Shaxssiz gaplarning kesimi *-maq // -māk* shaklli ish otlari bilan ham ifodalanishi mumkin. Bu xil shaxssiz gaplar, ayniqsa, eski o'zbek tilida kengroq qo'llanadi: *ötünmāk kergäk erdi, bardumuz* (O'rx.-En.). *Ul kishini qutlug' evdin tashqari sürmāk keräk* (Nav., MQ).

Shaxssiz gaplarning bu turini qo'llash tobora kengayadi. Hozirgi zamon tilida bunday birikmalar shaxssiz gaplarning asosiy qismini tashkil etib, kesim ko'pincha ish otining *-(i)sh* shakli orqali ifodalanadi.

3. Tabiat hodisalarini ifodalovchi shaxssiz gaplar ba'zan uchrab ham qoladi: *Qutlug'qa qosha yag'ar* (MK) — Baxtliga (yomg'ir) qo'sha yog'adi. *Yag'di* (BN) — yomg'ir yog'di ma'nosida.

Shaxssiz gapning bu shakli hozirgi zamon tilida ishlatilmaydi. Hozirgi zamon tilida kishining ruhiy holatini ifodalovchi ayrim shaxssiz gaplar O'rta Osiyo turkiy va eski o'zbek tillarida keng qo'llanadi. Bu xil gaplarning kesimi aniqlik mayli shaklida bo'ladi: *oqıg'u kalır; achlur köjul, avnur köjul* (QB) — o'qigisi keladi; ko'ngil ochiladi; ko'ngil ovunadi. *Adamnıy achıg'ı keldi* (QR).

4. Eski turkiy tilning xususiyatlaridan biri shuki, bu tilda shaxssiz

gaplarning kesimi aniqlik fe'li orqali ham ifodalanavergan: *Azin kishi nāji nāḡ sanmas* (MK) — Begona kishining narsasi narsa sanalmaydi. *Ay tolun bolsa, ālugin imlāmās* (MQ) — Oy to'lin bo'lsa, qo'l bilan imlanmaydi (ko'rsatilmaydi).

Ergash gap kesimi vazifasida bo'lgan quyidagi shart fe'li va sifatdoshlar hozirgi zamon tilida ham shaxssiz (kam uchraydi) fe'l ma'nosida qo'llanadi: *Tog'ushig' uzatsa, yag'i oḡlānūr* (QB) — Urush cho'zib yuborilsa, dushman aqlini yig'ishtirib oladi. *Uqisa tatır tıl yemish dāk asal* (HH) — Uqsa, til asal yegandek tatiydi. *Qayu yārdā havag'a tayaq atsa, kishi bashing'a inār erdi* (Rabg').

5. Shaxssiz gapning kesimi shart fe'lining *bol* — bog'lamasi bilan birikuvi orqali ifodalanishi mumkin. Bu xil shaxssiz gaplar eski turkiy va eski o'zbek tilida ham keng qo'llangan: *Tal erkān yig'ach egsä tutsa bolur* (QB). *Anıḡ yüzinā titinu baqsa bolmas* (MK) — Uning yuziga tik qarab bo'lmaydi. *Anar bersā bolg'ay yalavach atı* (QB) — Unga payg'ambar nomini bersa bo'ladi. *Mashriqdin mag'ribga tayı yürsä bolur erdi* (Rabg'). *Umid közin yarutsa bolmas* (Nav., MQ).

20-§. Shaxsi umumlashgan gaplar. Bir tarkibli gaplarning bu turida ish-harakat umumga oid bo'ladi. Bu xil gaplarda grammatik ega ko'pincha ifodalanmaydi. Bu holat yozma yodgorliklar tilida ko'proq uchraydi. Eski turkiy tilda shaxsi umumlashgan gaplarning kesimlari ko'proq uchinchi shaxs shaklida bo'ladi: *Nāḡü yārgā āksā yana ol olur* (QB) — Nimani yerga eksang, yana o'shani olasan.

Hozirgi zamon o'zbek tilida shaxsi umumlashgan gaplar ikkinchi shaxsga oid bo'ladi. Bu xil gaplar O'rta Osiyo turkiy tilda juda oz uchraydi (qadimgi turkiy tilda uchramaydi), eski o'zbek tilida qo'llanish doirasi nisbatan ko'payadi: ... *xayrg'a ıshanma* (Nav., MQ).

Navoiy asarlarida shaxsi umumlashgan gaplarning kesimlari o'tgan zamon aniqlik fe'li orqali ham ifodalanganini ko'ramiz: *Har kimgā ki bir xizmat qıldın, on shiddatg'a muhayya turmaq kerāk* (Nav., MQ).

21-§. Atov gaplar. Yolg'iz ega va ba'zan unga oid bo'laklar-

dan tarkib topgan bir tarkibli gaplar eski davrlardan boshlab badiiy va nazmiy asarlar tilida qo'llanib kelgan. Bu xil asarlarda ular, asosan, sarlavhalarni tashkil etadi: *Muhammad Xoja beg sifat* (MN.). *G'azal. Söz bashi* (MN.). *Hikayat* (Rabg'). *Qissa* (Rabg'). *She'r* (Rabg').

Hozirgi zamon o'zbek tilida atov gaplarning turli ko'rinishlari kelib chiqdi va qo'llanish doirasi kengaydi.

Bir tarkibli gaplarning boshqa turlari (vokativ gaplar, emotsional gaplar) ham yozma adabiyotlarda uchrab turadi: *Tözu tört eshiñä tuman mññ salam* — Hamma to'rt xeshlariga tuman ming salom. *Hayhat, hayhat, uyat, yüz mññ uyat* (Nav., MQ).

22-§. To'liqsiz gaplar. To'liqsiz gap — biror bo'lagi shaklan ifodalanmagan o'ziga xos gap turidir. Bunday gaplarning to'liqsizligi shaklan bo'lib, mazmunan ular to'liq bo'ladi, biror gap bo'lagining yo'qligi sezilmaydi.

To'liqsiz gaplar qadimgi yozma yodgorliklar tilida keng qo'llanadi, uning turli-tuman shakllari ko'p uchraydi.

To'liqsiz gaplar ikki xil vaziyatda: qo'shma gap tarkibida va mustaqil shaklda uchraydi. Qo'shma gap tarkibida qo'llangan to'liqsiz gaplar, odatda, ikkinchi qismni tashkil etadi va bu xil gaplar tarkibidagi u yoki bu bo'lakning tushib qolgani qo'shma gapning birinchi qismidan ayon bo'lib turadi: *Osal yanluq og'li og'ush neñ tärär // nägüğe, tegär-mu — saqımaz bir* (QB) — G'ofil odam bolasi ko'p narsa yig'adi, (ammo bu narsalar) nima uchun (kerak), (o'ziga ular) tegadimi — biror (marta kishi bu haqda) o'ylamaydi.

Eski turkiy tilda ko'pincha to'liqsiz gapning egasi ifodalanmaydi, ega qo'shma gapning oldingi qismlaridan yoki mazmundan ayon bo'lib turadi: *Isig yüzlüğ ol, kør qamug'qa sevüğ* (QB) — (U) issiq yuzlidir, (u) hammaga sevimli. *Bu sözgä xat bildi, tanuq qıldılar, boldılar* (QB). *Kächür sän yaraqlıq senıñdin mayar* (QB) — Sen (meni) kechir, sendan menga yaroqli (ish shudir).

Keyingi davr yodgorliklarida va ayniqsa, hozirgi zamon tilida bu xil gaplarda gap bo'laklarini (ayniqsa egalarni) to'liq ifodalashga intilish seziladi; bunda qo'shma gapning ikkinchi qismida ega aynan takrorlanadi yoki olmosh bilan almashadi.

To'liqsiz gap yolg'iz egalardan tarkib topadi. Bu xil to'liqsiz gaplar qo'shma gapning birinchi qismini tashkil etadi: *Biri so'z eshitsä qatıq tutsa bärk* (QB) — Biri (shuki), (biror) so'zni eshitsa, (uni) mahkam tutsa (sir saqlasa). *Taqı bir sabab qolsa og'lan bilig* (QB) — Yana bir sabab (shuki), o'g'lon bilimni istasa...

Bunday to'liqsiz gaplarni ham to'liq shaklda ifodalashga intilish seziladi.

Kesimlari ifodalanmagan to'liqsiz gaplar ham qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. Odatda *bar, käräk, bol, turur* kabi mavjudlik ifodalovchi so'zlardan ifodalangan kesimlar yashirinadi: *Körü bärsä tek mä ishinde xatar* (QB) — Qarasang, hamma ishda ham xatar (bor).

Yolg'iz qo'llanuvchi to'liqsiz gaplar, odatda, hikmatli ibora, tabiat hodisalari, hayotiy voqealarni ifodalovchi gaplar shaklida bo'ladi: *Bu eki bilä ärän qiymatı* (QB) — Bu ikki (narsa) bilan kishilarning qimmatı (bilinadi). *Dahr behayalari zulmıdın fig'an va faryad* (Nav.).

Bu xil to'liqsiz gaplar birikib qo'shma gapni ham tashkil etadi: *Tatig' kozrä, tikänig tübrä* (MK) — Tatning ko'ziga, tikanning tubiga (ur). *Tatig'qa tatig'sız süchügg achıg'* (QB) — Yoqimliga yoqimsiz, shiringa achchiq (keladi).

Dialog turidagi to'liqsiz gaplar qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiy tilda kam uchraydi, bu xil gaplarning ba'zi sodda shakllari eski o'zbek tilida qo'llanadi.

Ajratilgan bo'laklar

Gapning ajratilgan bo'laklari tilda ko'p zamonlardan beri qo'llanib keladi. Ajratilgan bo'laklar fikrni to'liq va ifodali bayon qilish uchun ishlatiladi. Bunday bo'laklar, asosan she'riy asarlarda, ba'zi turlari nasriy asarlarda ham qo'llanadi. Ajratilgan gap bo'laklari o'rinlashishi, tuzilishi va ma'nosiga ko'ra ajralib turadi.

23-§. Ajratilgan sifatlovchilar. Ajratilgan sifatlovchilar eski turkiy til namunalari bo'lmish she'riy asarlarda uchraydi. Ajratilgan sifatlovchilar o'z sifatlanmishlaridan keyin qo'llanadi, ko'p o'rinlarda sifatlovchi va sifatlanmish orasida boshqa gap bo'laklari

ham bo'ladi: *Kechtiy yazi k̄arik, q̄rlar āziz b̄azūk* (MK) — Keng saholardan, baland, buyuk qirlardan o'tding. *Chibun boldi dushman yanjanga b̄azūk* (QB). — Chibin buyuk filga dushman bo'ldi. *Üch beläk bolub yıbardı aq, qızıl, qara* (QR).

Nasriy asarlarda ko'pincha shaxs nomini izohlovchi atli so'zi bilan birikkan murakkab sifatlovchi ajratiladi: *Ol tag'da qavl (bar) erdi Kaina atlıq* (QR). *Duyli qayınıñ bir yaqın qarındashı bar erdi Erki atlı* (Sh.tar.).

24-§. Ajratilgan izohlar. Gapning boshqa ajratilgan bo'laklariga nisbatan ajratilgan izohlar yozma adabiyotda ko'proq qo'llanib kelgan. Ayniqsa, "Qutadg'u bilig"da ajratilgan izohlovchili birikmalar ayrim shaxslarni ta'riflash, izohlash uchun alohida uslubiy usul sifatida keng ishlatiladi: *Bu Ay Toldı eshin kechürdi Ilik* — Bu Oy To'ldi do'sti to'g'risida o'yladi Ilik (QB). *Turu qaldı og'lum — bu bag'rim otı* (QB). *Ali törtlänchi ol — ärsig toña* (HH). — Ali — to'rtinchisidir — pahlavon, shijoatli. *Tört payg'ambar tirik tururlar, ikisi kökdä: İsa va İdris, ikisi yärdä: Xızır, İlyas al-m* (Rabg'). *Chu har kim kelür yä zaif yäki er // nadamat bilä neñä afsus yer* (Nav., CHD).

Kishilik olmoshlariga oid ajratilgan izohlar ham qadimgi yozma yodgorlikda qo'llangan. Ular subyektni ta'riflash va izohlash uchun xizmat qilgan: *Yoluq qılsu täñri sänä män qulug'* (QB) — Xudo men, qulni, senga fido qilsin. *Münu men atası ölü-men bu kün* (QB). Bunday birikma, ayniqsa eski o'zbek tilida keng qo'llanadi: *Men bechäräg'a bergil* (Nav., CHD). *Men bechäranı* (SHN).

Qadimgi turkiy tilda kishilik olmoshiga oid izohlovchi bo'lak olmoshdan oldin ham qo'llangan: *Tär Apa ichreki bän bāsh yägirmi yashda ah nımışım* (Yenisey yodgorligi). — Men, Ter Apa ichraki, o'n besh yoshimda qo'lga olindim.

Ajratilgan izohlarning boshqa bir guruhi o'rin yoki paytni va boshqa tushunchalarni izohlaydi: *Ilgärü, kün tog'sık-(q) a, birgärü, kün ortu sıñaru, qurıqaru kün batsıqına yırğ'aru, tun ortu sınaru anta ichraki bodun qop m/aña k̄örür, anch/a bodun qop itdim* (QT) — Oldinda — kun chiqarda, o'ngda — kun o'rtasi (mamlakati) — da, orqada — kun botishda, chapda — tun o'rtasi (mamlakati)da

yashaydigan ko'p xalqlar menga qaram, shuncha ko'p xalqlarni o'rnashtirdim. *Tag' boshida Tārān murān arasıda y(a)qshı berik balduqqa yumshadı* (O'N) — *Tog' boshida Terang daryosi orasida yaxshi mustahkamlangan shaharga yubordi. Bechkem urub atlaqa, Uyg'ur daqi tatlaqa, Og'ri yavuz itlaqa, Qushlar kebi üchtimiz* (MK) — Otlarga tamg'a urib, uyg'ur va tatlarga — o'g'ri, yovuz itlarga qarshi qushlardek uchib yurish qildik. *Bizni besh narsadan yig'mish erdi: qan tökmäkin, rishvat almagdin, xamo ichmäkin, küch tägurmäkin, bu qamuqnı qıldıq* (Rabg').

Bu xil ajratilgan izohlarni ba'zan ya'ni so'zi yordami bilan kiritiladi: *Chaman farrashi, ya'ni tay nasimi, gulafshānlıq qılır bostān ichindā* (MN.). *Hibatilla temek bolur, ya'ni teyri atası* (Rabg').

Hozirgi zamon tilida ajratilgan bo'laklar turli ko'makchilar yordami bilan keng qo'llanadi. Yozma yodgorliklar tilida ko'makchilar yordami bilan gap bo'laklarini ajratish juda kam qo'llanadi. Bu vazifada, asosan, *korü //körä, azın* (boshqa), *kābi* ko'makchilari ishlatilib, bunga misollar ham juda kam uchraydi: *eshitmäk yig ol sovlāmäktä körü* (QB) — So'zlashdan ko'ra, eshitmoq yaxshidir. *Muıya körä alar bilä... bolmaq kārak* (QB). *Kamidägi musulman kishidin azın alam ichinda hech kim ärsä qalmadı* (Rabg'). *Evä ishlämä ish magar din ishi* (QB) — Din ishidan tashqari (boshqa har qanday) ishda shoshilib ishlama.

Sifatdosh qurilmalari

25-§. Sifatdosh tilda eng ko'p qo'llanib kelgan so'z turi bo'lib, u gaplarni yoki ma'lum nutq qurilmasini tuzishda yetakchi bo'lak bo'ladi. Sifatdosh eng qadimgi so'z turi bo'lib, u turli fe'l shakllarining kelib chiqishiga asos bo'ladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilidagi *ol-a-man* fe'li sifatdoshdan va ravishdoshdan kelib chiqqan: *ol-a-man* < *ol-a-dur-man* < *ol-a-tur-ur-man*. Shuningdek, *-di* shaklli o'tgan zamon aniq fe'li ham qadimda sifatdosh bo'lgan: uning sifatdoshlik xususiyati XI asrgacha saqlanib kelgan: *qazındı tuproq* — qazilgan tuproq, *tamındı suv* — tomgan suv (MK). Hozirgi *-gan, -ar* shaklli so'zlar ham sifatdoshlik, ham fe'llik vazifasida

qo'llanadilar, ular o'tkinchi bir davrni boshdan kechirmoqdalar. Sifatdoshning fe'llik xususiyati juda qadimgi davrlardan boshlangan. Qadimgi turkiy tildayoq uning fe'llashgan shakllarini ko'ramiz.

Sifatdosh hol va to'ldiruvchi kabi gap bo'laklarini (hamda ularga qarashli bo'lgan gap bo'laklarini) boshqarib, ma'lum bir nutq qurilmasini tashkil eta oladi. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh mustaqil gaplarni ham tashkil eta olgan. Masalan, *Men ya qurduq, biz ya qurduq, ol ya qurduq* (MK) — Men yoy yasadam, biz yoy yasadik, u yoy yasadi. *Og'lin, kishisin utuzmaduq* (MK) — o'g'lini, xotinini yutqizmadi.

Sifatdosh ergash gaplarni tuzishda ham xizmat qiladi ("Qo'shma gap" bobiga qarang). Sifatdosh ko'pincha fe'l birikmalarini — qurilmalarni tashkil qiladi. Sifatdosh qurilmasining qo'llanishi tobora orta boradi. Hatto, ular ba'zi sintaktik birikmalar o'rnini ham egallaydi. Masalan, *kim bog'lovchisi bilan tuzilgan ayrim gaplar yoki birikmalar sifatdosh qurilmasi bilan almashadi: Özgandnuñ kim, burun Farg'ananiñ paytaxtı ul ekandur, yaxshi qorg'am bär* (BN) — Burun Farg'onaning poytaxti bo'lgan O'zgandning yaxshi qo'rg'oni bor.

26-§. Sifatdosh qurilmasi taraqqiyoti tarixidagi o'zgarishlar. Til taraqqiyoti jarayonida ba'zi sifatdosh shakllari iste'moldan chiqdi, ba'zilarida shakliy va semantik o'zgarishlar ro'y berdi, ayrimlarining qo'llanishi toraydi yoki kengaydi.

-g'ulug, -sig', -g'alir, -g'ma, -tachı, -di, -duq shaklli sifatdosh qurilmalari XII–XIII asrga kelib, deyarli qo'llanmaydi. Bular ichida *-duq* shaklli sifatdosh qurilmasi tilda keng qo'llanib kelgan, bu xil qurilmalar XIII asr yodnomasi "Qissasi Rabg'uziy"da ham uchraydi.

Qadimgi turkiy tilda *-duq(-duk)* shaklli sifatdosh turli kelishik yoki ko'makchi hamda ko'makchi vazifasidagi so'zlar bilan birikib, to'ldiruvchi va holni boshqargan. Yozma yodgorliklarda bunday birikmalar keng qo'llangan: *Tegdüknı türk bāglār qop bilirsiz* (KT) — Turk beklari (ning yovga) tegishini (hujumini) yaxshi bilasiz. *Buncha isig küchig bærtükgär saqınmatı* (KT) — Buncha ishi va kuchini berishni o'ylamadi. *Yag'ru qontuqta kisrā ayıg'*

bilig anta oyür ermis (KT) — Yaqin qo'ngandan keyin yomon niyat qildilar.

Qadimgi turkiy til uchun bu xil sifatdoshning bosh kelishikda kelishi, sifatdosh qurilmasini tashkil qilishi xarakterlidir: *Yag'i bolip itinu yaratunu umaduq yana ichikmis* (KT) — Yov bo'lib, (biror narsa) qila olmay (va) yarata olmay, yana (ular) bo'ysundi.

Bu xususiyat keyingi davr yodnomalarida ham juda kam ko'rinadi. Ammo ilk eski turkiy tilda *-duq* shaklli sifatdosh turli kelishik va ko'makchilar bilan birikib, sifatdosh qurilmasini tashkil eta olgan: *Saqish bärdukindä öliir bashchilar* (QB) — Hisob berganda (adashsa), boshliqlar o'ladi. *Özi bilmädükin anıyдын qulur* (QB) — O'zining bilmaganini undan so'raydi. *Biliglik, uqushlug' tedükün üchün anı arzuladım* (QB) — Bilimli, aqlli deganing uchun, uni (ko'rishni) orzu qildim.

Bu sifatdosh egalik affiksini olganda ega yoki kesim vazifasida keladi, u boshqargan bo'lak bosh kelishik shaklida bo'ladi: *özüm yigläduki bu qulluq atı* (QB) — Mening yaxshilaganim (maqtaganim) — qullik otidir. *Achiq bolg'a yarıñ qozub bardug'un* (HH) — Ertaga tashlab ketishing achchiq bo'ladi.

Keyingi asr yodnomalari ("O'g'uznoma", "Tafsir", "Qissasi Rabg'uziy") tilida bu sifatdosh qurilmasi juda kam qo'llanadi: *Anı kerdüktä özi qalmadı* (O'N) — Uni ko'rib, o'zidan ketdi. *Makka achılduq kün boldı* (Taf.) — Makka ochiladigan kun bo'ldi. *Tirilib va'da qılduqım yärgä kälğanlar* (Taf.) — To'planib, va'da qilgan joyimga kelishganlar. *Farishta erdükin Idris bilmädi* (QR) — Farishta ekanini Idris bilmadi.

Ko'rinadiki, *-duq* shaklli sifatdosh qurilmasi o'rnini ravishdosh yoki harakat nomi qurilmalari egallaydi. O'rta Osiyo turkiy tilida eng ko'p qo'llanadigani *-ar*, *-mush*, *-g'u* shaklli sifatdosh qurilmalari edi. Eski o'zbek tilida esa *-ar*, *-mush*, *-gan* shaklli sifatdosh qurilmalari ko'proq ishlatiladi.

Sifatdosh qurilmasining quyidagi turlari qadimgi yozma yodgorliklardan boshlab hozirgacha qo'llanib keladi. O'z taraqqiyotida bu xil sifatdosh qurilmalari ba'zi bir shakliy va mazmun o'zgarishlariga uchradi.

27-§. -gü shaklli sifatdosh qurilmasi. Sifatdosh qurilmasining bu turi qadimgi turkiy tilda juda kam qo'llangan: O'rxun va Tonyuquq yodnomalari tilida uchramaydi, faqat turfon matnlari-da ba'zi o'rinlarda uchraydi: *sözlägü teg* (TT), *körg üchün* (TT), *ezgü üzä* (TT) — yaxshilik ustida.

-g'u shaklli sifatdosh qurilmasi O'rta Osiyo turkiy tilida keng qo'llangan. Bunday sifatdosh qurilma to'ldiruvchi va holni boshqarib, shaklan bosh kelishikda keladi hamda hol, aniqlovchi, kesim, ega vazifasini o'taydi: *Kishi alg'u tug'sa og'ul qiz og'ush* (QB) — Xotin olganda, ko'p o'g'il-qiz ko'rsa. *At kuzeg og'ur* (MK) — Ot poylaydigan vaqt. *Ag'iz achg'u vaqt boldi* (Rabg'). *Yazug'um og'ush tep umunch käsmägü* (QB) — Gunohim ko'p deb umidingni uzma. *Yalayach tedügüm bu tilchi turur* (QB) — Elchi deganim — tilchi bo'ladi. *Baluqni qatag'lag'u käräk* (O'N) — Shaharni mustahkamlash kerak. *Sänä jashag'u bolsung'il uzun* (O'N).

Sifatdosh qurilmasi tushum (belgili yoki belgisiz), jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklarining birida kelib, to'ldiruvchi vazifasini o'taydi: *og'dülmish qara 'am bilä nätäk qatlg'usin ayur* (QB) — O'gdulmish qora omiy xalq bilan qanday aloqada bo'lishini aytadi. *Aja atalg'u tilädi* (O'N) — Unga qarshi otlanishni tiladi. *Bilig bilgügä bir tilin yorsa täb* (QB) — Bilimini bilib olish uchun, bir marta gapirishi kifoya. *Käminij quzruqin tutg'ug'a kimärsänij quvvati yätmäs erdi* (Rabg'). *Qari bolg'umdan mänij qag'azlug'um yoq turur* (O'N) — Qari bo'lganim sababli, bahodirligim yo'q.

Sifatdosh qurilmasi ko'makchi bilan ham birikishi va hol, kesim yoki aniqlovchi vazifasida kelishi mumkin: *Bug'daydin yädiler...* *chiqmaqqa sabab bolg'u üchün* (QR). *Keb qushlar avlag'ularidan son* (O'N). *Halak qilg'udäk boldi* (QR). *(Yag'murnij) tökmä bir qatrası tegirman yürütgüchä suv erdi* (Rabg').

-g'u shaklli sifatdoshning egalik affiksini olgan shakli esa turkiy tilda keng qo'llanadi. Bu shakldagi sifatdosh qurilmasi ega, kesim yoki to'ldiruvchi vazifasini o'taydi, bunda u aniqlovchi (qaratqichli), hol, to'ldiruvchini boshqarib keladi: *Bizij kalgümüzni kuzäzib yatur* (QB). *Sözüg öggüsi bar yämä sökgüsi* (QB) — So'zning

maqtaydigani ham, so'kadigani ham bor. *Dunyada adamiyniñ yämi hug'day bolg'usi* (QR). *Nuh vaqtındaqı abadanlıq qıyamatqa tegü bolg'ustı yoq* (Rabg'.).

Eski o'zbek tilida -g'u shaklli sifatdosh qurilmasi kam qo'llanadi. Bu sifatdosh egalik affiksini olib, kesim vazifasida keladi: *bärgüsän kim* (Nav., CHD); *etmägüm* (Nav., CHD); *har sarıg'a elchiläri barg'usıdur* (SHN).

Hozirgi zamon tilida -g'u, -gü shaklli sifatdosh *korgim kälädi*, *barg'usi yoq* kabi frazeologik birikmalarda va *säni kergüdek ahvāl* yoq kabi birikmalarda saqlanadi.

Bu sifatdosh qurilmasining turli shakllari hozirgi zamon tilida aniqlik fe'li bilan, -gan shaklli sifatdosh qurilmasi bilan, harakat nomi yoki ravishdosh qurilmasi bilan almashdi.

28-§. -mish shaklli sifatdosh qurilmasi. -mish shaklli sifatdosh qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. U asosan, kesim vazifasida keladi. Bosh kelishik shaklidagi -mish shaklli sifatdosh qurilmasi aniqllovchi vazifasini bajaradi: *ögim qatunıg' kotürmish teñri* (KT). Ba'zan sifatdosh qurilmasi otlashganda ega vazifasida kelishi mumkin: *Anta qalmıştı... yorıyur ertig* (KT) — Unda qolgani yurar edi.

Bu sifatdosh qurilmasi tushum yoki jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olishi mumkin. Bu holda sifatdosh qurilmasi to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Nañ* (bu kishi) *belgölüg utquraq tüşinä tägmishlärin itı kortüküm yoq erti* (Oltun yoruq) — Bunday kishilarning aniq va tabiiy qasosga duchor bo'lishlarini aniq ko'rmagan edim. *Men tirilmishgä sizler nelük ancha käd qacharsızlar* (Suvr.) — Mening tirilganimga sizlar nega shuncha shoshilib qochasizlar.

Sifatdosh qurilmasi ko'makchi (*üchün, kin, teg*) bilan kelganda to'ldiruvchi va hol vazifasida qo'llanadi: *Budun ara bolmışın üchün älig uyamg'a adırıltım* — (begona) xalq orasida bo'lganim uchun, ellik qardoshimdan ayrildim. *Bärmıştä kin* (Suvr.); *tug'mushıg' täg* (TT).

Eski turkiy tilda ham -mish shaklli sifatdosh ancha ko'p uchraydi. Bosh kelishik shaklida sifatdosh qurilmasi aniqllovchi, hol

va ega vazifasida keladi: *Sen öz bilmishin sozni aydin* (QB). *Qarin achmish özga yüzi kersä ash* (QB) — Qorni ochgan kishiga uning yuzini ko'rsa, osh bo'ladi. *Ozag'i urulmish masal* (HH) — Oldin aytilgan masal. *Tutmish säni umnalım* (MK) — Uni tutgan deb o'ylaylik. *Yüzlärin qaramış kerdilər* (QR). *Aydılar kormishimiz, eshitmishimiz yoq teb* (Taf.).

Tushum, jo'nalish, o'rin kelishigi shaklidagi sifatdosh qurilmalari to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Ayu bardim ämdi koryul bulmishın* (QB) — Endi ko'ngil topganini ayta berdim. *Kech qalmishın qorqub sozläyümäs* (Rabg'.) — Kech qolganidan qo'rqib so'zlay olmaydi. *Usub suvsamışqa koryub qang'usuz* (QB) — Suvsab chanqaganlarga (u) ko'rib qong'usiz. *Terätmishdä yoq, bil, anja tush tejä* (HH) — Yaratilganda unga teng yo'q, bilgin. *Eshitgil bir g'azal yar ishlärindin // Muhammad Xoja bäg aymışlarındın* (MN).

Ko'makchi bilan birikkan sifatdosh qurilmasi hol vazifasida keladi: *Mänä kalmishındä baru men bu kün tabug'dın käsildim* (QB) — Menga kelganingdan beri men bu kungacha xizmatdan ayrildim. *Anıñ yormışu tek sozi kälsä tüsh* (QB) — Uning yo'yganidek tush to'g'ri kelsa. *Kemidin çıqmıştın soñ, yılan kalib* (Rabg'.). *Yaratmışdın burun. Ökush dars qılmış üçhün İdris atandı* (Rabg'.).

Hozirgi zamon o'zbek tilida *-mish* shaklli sifatdosh qurilmani tashkil etmaydi. Qadimgi va eski turkiy tildagi bu xil qurilmalar *-gan* shaklli sifatdosh qurilmasi orqali ifodalanadi.

29-§. — /a/ r// -s shaklli sifatdosh qurilmasi qadimgi davrlardan boshlab qo'llanib keladi.

Qadimgi turkiy tilda *-r/-s/-z* shaklli sifatdosh qurilmasi bosh kelishik shaklida aniqlovchi yoki hol vazifasida keladi: *Isig küchig bärür buncha törüg qazg'anıp inim Kultegin kergäk boltı* (KT) — Ishi va xizmatini berib, shuncha hokimiyatni qozonib, inim Kultegin o'z ajali bilan o'ldi. *Bilig bilmäz kisi ol sabıg'alıp* (KT) — Bilim bilmas kishi ul so'zni qulog'iga olib.

Ba'zan bu sifatdosh *teg* ko'makchisini oladi: *Körür közüm kormäz täg boltı* (KT).

-r //-s shaklli sifatdosh qurilmasining kelishik affikslari yoki

ko'makchilar bilan birikishi qadimiy turkiy tilda uchramaydi, bu sifatdosh, asosan kesim bo'lib keladi. Eski turkiy tilda bu xil sifatdosh qurilmalari keng qo'llanadi, turli kelishik shakllari va ko'makchilar bilan birikib kela oladi.

Bosh kelishik shaklida sifatdosh qurilmasi aniqllovchi, ba'zan hol vazifasida keladi: *Sü bashlar är* (QB) — Qo'shin boshlaydigan kishi. *Burun bashqa borkni kiyär bash käräk* (HH) — Oldin boshga qalpoqni kiyadigan bosh kerak. *Talay turur yärni urug'ung'a berdürsün* (O'N) — Talab turgan (bosib olgan) yerni urug'ingga berdirsin. *Roza achar vaqt boldı* (QR). *Adamlarg'a g'arq bolur qorqunchı boldı* (QR): *Qarlug'ach (singak) ag'zın ızlar bolub, tili-ni uzub aldı* (Rabg').

-r //-s shaklli sifatdosh tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari qo'shimchalari va ko'makchilar (*burun, dek*) bilan birikib hol yoki to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Kishi qayda olärin bilsa bolmas* (MN.) *Andag' qılurın bildi ärsä* (Rabg'). *Bu ajun körärgä körümlük tashı* (HH). *Qabuqta chıqarda* (QB). *Atasınñ eligin tutub yürärdä Qabil otu kaldi* (QR). *Yazar qol quchar dek* (HH) — Yozilgan qo'l quchoqlaydigandek. *Allahi, biz ädamnı yaratmazdın burun degänimiz kim* (Rabg').

Eski turkiy tilda ham bu shakl kesim vazifasida keng qo'llanadi. Eski o'zbek tilida -r //-s shaklli so'z hozirgi-kelasi zamon fe'li va sifatdosh vazifasida oldingi davrga nisbatan ham keng qo'llanadi. Sifatdosh qurilmasi sifatida bosh kelishik shaklida aniqllovchi vazifasini boshqa kelishik va ko'makchilar bilan to'ldiruvchi va hol vazifasini o'taydi. *Bu yärgä kältürür af'aldın yıraq tutsun* (Nav., MQ). *Ekin ekär yäri yoq erdi* (Sh.tar.). *Dam urmas shahrıg'a kirdi* (Sh.tar.). *Sarf qılurın bilmädi* (Nav., MQ). *Sänıñ bilürıñni eshitib tururlar* (Sh.tar.). *Nä yärdin turarg'a qalıb tığatın* (Nav., CHD). *Anga yetärdä bedädu sitam* (Nav., MQ). *Suvnı yildam barurıdın muz bag'lamaydur* (BN). *Fäydalıg' sözın köb äshitürdın qaytma* (Nav., MQ). *Sabz bolur üchün shahrı sabz ham derlar* (BN).

Tarixiy yozma yodnomalarda qo'llanib kelgan sifatdosh qurilmalari hozirgi zamon o'zbek tilida -digan, -ayotgan, -gan, -mas

shaklli sifatdosh yoki harakat nomi qurilmalari orqali ifodalana-
di.

30-§. **-gan** shaklli sifatdosh qurilmasi. Sifatdosh qurilmasi-
ning bu turi hozirgi zamon o'zbek tilida keng qo'llanadi, bu shakl
sifatdosh qurilmasi shakllarining o'rini ham egallagan.

Sifatdosh qurilmasining bu shakli qadimgi turkiy tilda
ishlatilmaydi. O'rta Osiyo turkiy tili namunalari bo'lmish "Qutad-
g'u bilig" va "Devonu lug'atit-turk"da **-gan** shaklli sifatdosh
qurilmasi juda kam, "Hibatul haqoyiq"da birmuncha ko'proq,
"Qissasi Rabg'uziy"da esa ancha keng qo'llangan. Bosh kelishik
shaklidagi sifatdosh qurilmasi aniqllovchi yoki ega vazifasida keladi:
Suvqa chomgān ār (MK); *ozūn tutqan ār* (QB); *Kitabimni kergān*,
āshigān kishi (HH). *Altun birlā zarbap qilg'an xil'atlar kiygūrdi*
(QR).

"O'g'uznoma", "Muhabbatnoma" va "Qissasi Rabg'uziy" asar-
larida bu xil sifatdosh qurilmasi tushum kelishigida kelishi ham
mumkin. Bunda sifatdosh qurilmasi to'ldiruvchi vazifasini o'tay-
di: *Tushtā kergānin bildūrdi* (O'N). *Hiyalıñ kōzdā uchqanın*
bilürmān (MN.) *Suv uzā ördäk yüzgānin kergüzdi* (Rabg').

Eski o'zbek tilida, ayniqsa, hozirgi zamon tiliga yaqin bo'lgan
"Shajarai tarokima"da **-gan** shaklli sifatdosh qurilmasini qo'llash
yana kengayadi, turli kelishik (qaratqich, o'rin, chiqish
kelishiklari) qo'shimchasini ham oladi, ba'zi ko'makchilar bilan
ham birikadi.

Sifatdosh qurilmasi bosh yoki qaratqich kelishikda kelib,
aniqllovchi yoki ega vazifasini o'taydi. *Bizniñ aytg'an sozimizni*
bilsalar (Sh.tar.) *Yayıqāntdin kätib Urganchda olturg'an elniñ ichigā*
kāldi (Sh.tar.) *Māni tegān mengä keliñ, ātamni tegān ātamg'a bārıñ*
(Sh.tar.) *Tegrāsığa yavumag'an yaxshıraq* (Nav., MQ). *Og'uz xāmıñ*
xān bolg'anıñ zikri (Sh.tar.).

Sifatdosh qurilmasi tushum, o'rin, chiqish kelishigida bo'lib
yoki ko'makchi bilan birikib, to'ldiruvchi yoki hol vazifasida ke-
ladi: *Agar atasi musulman bolg'anın eshitsä* (Sh.tar.) ...*Kimniñ*
bolg'anıñ va kimniñ bolmag'anın bilmäy tururmız (Sh.tar.). *Majli-*
sig'a giriftar bolg'anıñ qutulmag'ı nāmumkin (Nav., MQ). *Qarıg'an*

chōqında Makkaga barib (Sh.tar.). *Anıy buyurg'anındın özgā ishni qılmaq'ıl* (Sh.tar.). *Bir sag'ar may bergāndin qadah-qadah hunāb yutmaq kerāk* (Nav., MQ). *Anıy otub ketgāndin koñūldā dag'-dag'a tūshiti* (BN). *Kishi özini yasag'an bila bolur-mu ashıq* (Nav., MQ).

Hozirgi o'zbek tilidagi — /a/ *yotgan* shaklli sifatdosh qurilmasi eski o'zbek tilida uchramaydi, *-digan* shaklli sifatdosh qurilmasi esa o'zining asl shaklida eski o'zbek tilida (Navoiydan boshlab) qo'llanib keladi: *Koñulgā yazg'um kelādurg'an bolsa* (Nav., MQ). *Āsh tāriādurg'an yerdā* (BN). *Qılaturg'an boldı* (SHN). *Turkmennıy tarix bilaturg'an yaxshıları* (Sh.tar.).

Ravishdosh qurilmalari

31-§. Ravishdosh qurilmasi bizga ma'lum bo'lgan qadimiy yozma yodgorliklar tilida ham qo'llangan.

Tarixiy taraqqiyot natijasida ravishdosh qurilmalarining mazmunida, ravishdosh shakllarida ma'lum o'zgarishlar ro'y berdi: yonma-yon, ma'nodosh ravishdosh qurilmalarining bir shakli qolib ketdi (*-b* va *yu*), ayrim ravishdoshlar qurilma tuzishdan chiqdi (*-a*), ba'zilarining mazmunida o'zgarishlar ro'y berdi.

Qadimgi yozma yodnomalar tilida ko'p o'rnlarda ravishdosh qurilmasini sifatdosh qurilmasidan farqlab olish qiyin; bu hol ravishdoshning sifatdoshdan shakllanishi va bu shakllanishning u davrda ham tugallanmaganligidan dalolat beradi (*-gānchā* // *-gūnchā gān+chā*; *-gāch -gan+chog'*; *-gāli<gan+li*). Hatto ba'zi ravishdoshlar kelishik affiksi bilan turlanadi: *Andan soñ ertā bo-lupta aqalārnı inilārnı charlap kaltūrdı* (O'N). *Shadiyāna ul arā chālg'achdın*; *Qal'adın xalq tāvush ālg'achdın* (SHN).

Eski o'zbek tilida *-matn*, *-matın*, *-mayın* va *-u* // *yu* shaklli ravishdosh qurilmalari, asosan, qo'llanmaydi. Ammo O'rta Osiyo turkiy tilida keng ishlatiladi. Misollar: *Sabın almatın* (KT) — so'zini olmay. *Biligsiz ne aysa aytu uqmatın* (HH) — Bilimsiz nima desa bilmay aytadi. *Erkāk bōri yūrāmāyın turdı* (O'N). *Sajda qılmayın turub turur* (QR). *Kultegin ebig bashlayu qıtımız* (KT) — Kulteginni uy boshlig'i qilib qoldirdik. *Atımını eshidu birlā* (Suvr.)

Chiqib koru barcha tildag' turur (QB) — Chiqib ko'rilsa, hammasi yolg'ondir. *Māñā kergitū bār tūn sōzlāyū* (QB) — (O'z) tiling bilan so'zlab, menga tushuntirib ber. *Baqā kergil āmdī uqā sināyū* (HH) — Endi uni uqib, sinab qarab ko'rgil. *At kōzdīn yitū qachti, kätti* (O'N) — Ot ko'zdan yo'qolib qochdi, ketdi. *Singakni tilāyū qarlug'achni singakka izdi* (Rabg'.) — Chivinni tilab, qaldirg'ochni chivinni keltirishga yubordi. *Va'da qilishg'anlarni yashurmadi* bir-biriga aytu bārdilar (Rabg'.)

Bu ravishdosh qurilmalari ravishdoshning boshqa shakllari yoki shart fe'li, harakat nomi qurilmalari bilan almashadi.

-/i/ *ban* // -*pan* shaklli ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy va eski turkiy tilda qo'llangan, eski o'zbek tilida she'riy asarlardagina uchraydi. Hozirgi zamon tilida ham ba'zan uslub talabi bilan she'riyatda uchrab turadi. Yodnomalar tilida bu xil ravishdosh qurilmalar -/i/b shaklli ravishdosh qurilmasi bilan almashadi. Misollar: *Tabg'ach atin tutupan, tabg'ach qag'anqa kermis* (KT) — Tabg'ach nomini olib, tabg'ach xoqoniga bo'ysundi. *Barchin kazībān* (MK) — shohi kiyib. *Ul anda yatib berur sanini* (HH) — U yerda yotib, hisobini beradi. *Oquban fatiha hur qibla yam* (MN.) *Qudug' ichindā yatiban asmişlar* (QR). *Aylaban bu tariqni varzish* (Nav., MQ).

32-§. *g'ali -geli* shaklli ravishdosh qurilmasi. Bu ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi. Bu davr tilida -*gali* shaklli ravishdosh qurilmasi maqsad, ba'zan payt mazmunini ifodalaydi: *Türk bodun olurg'ali. Türk qag'an olurg'ali, Santun baluqqa taluy öküzgā tāgmis yoq ārmis* (Toj.) — Turk xalqi va turk xoqoni yashash uchun to Shantung shaharlarigacha, dengiz va daryolargacha bormadi.

Ravishdosh qurilmasi eski turkiy tilda maqsad, shart, ba'zan payt ma'nolarini ifodalaydi: *Sāni alg'ali kāldim andin yūrub* (QB). *Yazıdāqı suvlın izārgāli, āvdagi taqag'u ichg'inma* (MK) — Daladagi qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma. *Yār yüzindā ashlıq salg'ah yār qalmadı* (QR) — Yer yuzida urug'lik ekadigan yer qolmadi.

Eski o'zbek tilida bu xil ravishdosh qurilmasi maqsad, ba'zan payt ma'nosini ifodalaydi: *Oldırg'ah* (Nav., CHD) *Hech yāmānlıq*

yavutmaq'alı (SHN). *Kərgəli husnıñı zāru muhtalā boldım sājā* (Nav.) *Xurāsang'a kalgāli beri* (Nav., Kulliyot); *Bu taāmdın yegāli qorqarbiz* (Sakkokiy).

Hozirgi tilda bu xil ravishdosh qurilmalari harakat nomi, sifatdosh, shart fe'li, ba'zan ravishdosh qurilmalari bilan almasadi.

33-§. *-a y // -ay* shaklli ravishdosh qurilmasi. Bu xil ravishdosh hozirgi tilda faqat juft holda qurilma tashkil etadi: *seni o'ylay-o'ylay*. Ammo tarixiy yodnomalar tilida bu ravishdosh keng qo'llangan va turli ma'nolarni ifodalab kelgan.

Qadimgi turkiy tilda *-a* shaklli ravishdosh qurilmasi holat, usul ifodalagan: *Ertis oküzüg kächä yorıdımız* (KT) — Irtish daryosini kechib, yurdik... *Yinchu oküzüg kächä Tāmir qapıg'qa tāgi sülādimiz* (KT) — Inju daryosini kechib, Temir darvozagacha qo'shin tortib bordik.

Eski turkiy tilda bu ravishdosh qurilmasi holat, payt, sanash mazmunini ifodalaydi: *Esānin tiriglik oküş mın yasha, Quvanchın avınchın oğush el ala* (QB) — Salomat hayot kechir, ko'p ming yil yasha, Shodlik va xurramlik bilan ko'p ellarga ega bo'lib. *Bu kün sorg'ay erdiñ meni mın soka* (QB) — Ming martabalab so'kib, meni so'rar eding. *Böğü bilgi kätti olümüg kera* (QB) — O'limni ko'rib, olimning ilmi uchdi. *Xusumat qılıb talasha, g'ärg'a keldilər* (QR).

Eski o'zbek tilida *-a* shaklli ravishdosh qurilmasining qo'llanishi yanada kengayadi. Ravishdosh mustaqil gaplarning, ergash gaplarning kesimi vazifasida ham qo'llanadi: *Issiq savuq tanlarig'a tafavut qılmay, achlig' va yalang'achlı zararın jismları bilmäy* (Nav., MQ). *Ahsiga kirä ämish* (BN). *Yurtda bir üyli qalмай barchası Xärazm'g'a keldilər* (Sh.tar.).

Ravishdosh qurilma sifatida holat, payt, sabab, maqsad ifodalaydi: *Ham Xumäyunı uzata va ham bu yerläri sayr qıla yakshanba küni ordum oshul yerdä qoyıb ordudın ätlandım* (BN). *Chingiz xān birlän urusha bilmäy, qachıb Mazandarān ketdi* (Sh.tar.).

-a, y // -ay shaklli ravishdosh qurilmalari hozirgi tilda *-i//b*

shaklli ravishdosh qurilmasi bilan almashadi; inkor shakli esa /-may/ ko'pincha aynan saqlanadi.

34-§. -/i/ p/b shaklli ravishdosh qurilmasi. Ravishdosh qurilmasining bu turi hozirgi tilda ham keng qo'llanadi va turli mazmunni ifodalaydi. Tarixiy yodnomalar tilida bu xil ravishdosh qurilmalari yanada ko'proq qo'llangan, mazmun doirasi kengroq bo'lgan va ba'zan alohida mazmun ifodalab, mustaqil gapga teng bo'lgan: *Qamug' nāhā tāhri qılur ul sabab, Qamug' āzgū esiz anar oz ulab* (QB) — Tangri hamma narsaga sabab yaratadi. Barcha yaxshi-yomon (ishlarni) unga bog'lab qo'yadi. *Anbiya kim el alarg'a okūlup, ishquın sirridin agah olup* (SHN).

Qadimgi turkiy tilda — /i/ p/b shaklli ravishdosh qurilmasi asosiy kesim bilan mustaqil, teng munosabatga kirishib, ikkinchi darajali kesim vazifasini o'taydi (bunda payt va qiyoslash kabi teng mazmun munosabatlari ifodalangan): *Bu yārdā olurıp, tabg'ach bodun birlā tuzāltım* (KT) — Bu yerda bo'lib, tabg'ach xalqi bilan hayotimni bog'ladim.

Bu xususiyat O'rta Osiyō turkiy tilida ham to'liq saqlanadi: *Butun bildı Ilig, kər, əgdūlmishi // sāsıgsız kəni táb nāgu qılmişı* (QB) — Ilig O'gdilmishni butun (odam deb) bildi, uning butun ishlarini, shubhasiz, to'g'ri deb bildi. *Og'uzı ichip mundun artıg'raq ichmādi* (O'N) — O'g'izni ichdi, mundan (ichganidan) ortiqroq ichmadi.

Eski o'zbek tilida ham ravishdosh qurilmasining ikkinchi darajali kesimlik vazifasi keng qo'llanadi: *Echkū yūgürüb, kiyik bolmas* (Nav., MQ) *Axsidin, Buxārādın qavun keltürüp bir majlisda kästürdüm* (BN). *Bolma uchuz alıp ag'ır satquchu* (Haydar).

Hozirgi tilda ham -/i/b shaklli ravishdosh ikkinchi darajali kesim vazifasida qo'llanadi. Yodnomalar tilidagi bu xil birikmalar hozir aynan saqlanadi yoki ular aniqlik fe'li bilan shart fe'li yoki sifatdosh qurilmasi bilan almashadi.

-i(b) shaklli ravishdosh sabab-natija munosabatini ifodalashi mumkin. Bu xususiyat qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lib, hozir ham qo'llanadi: *Ol sabıg' alıp, yag'ru barıp öküş kishi ölti* (KT) — U so'zni olib (ishonib), yaqin borib, ko'p kishi o'ldi. *Basal yāb achıtma ag'ız* (HH). *Āz-āz orgānib dānā bolur* (Nav., MQ).

Ravishdosh qurilmasi turli tobe mazmun munosabatlarini — payt, to'siqsiz shart, holat va boshqalarni ifodalashi ham mumkin. Bu munosabatlarni ifodalash qadimdan ma'lum bo'lsa-da, eski o'zbek tilida keng rivoj topadi. Misollar, *Kalig'ma bag'larin budunun itur yig'ip, azg'a bodun tezmis erti* (Toj.) — Kelgan bek-larni va xalqlarni yig'ib, joylab yurganimda, ozgina xalq qochib ketdi. *Kichik bolub yag'im yargu amas* (MK) — Kichik bo'lsa ham, dushmani pisand qilmaslik yaxshi emas. *Tavar yig'ib, suv aqin indi saqin* (MK) — Mol-dunyo yiqqan bo'lsang, uni oqin sel hisoblay ber. *Andan son arta bolubda aqalarni inilarni charlab kalaardi* (O'N). *Ezgulugug kormazib ajun chiqar* (MK) — Yaxshilik ko'rmay, dunyodan chiqadi. *Chamat chaqib chärig chäkib dushman tutar-men* (O'N) — G'azabim kelib, qo'shin tortib, dushmanin tutaman. *Qabilun azagin tutub yati qa'rla evirdi* (Rabg').

Bu xil ravishdosh qurilmalarining ba'zilari hozirgi zamon tilida aynan saqlanadi, ba'zilari aniqlik fe'li, shart fe'li, sifatdosh qurilmalari bilan almashadi.

35-§. *-gunchä (-gänchä, -ginchä, -gichä)* shaklli ravishdosh qurilmasi. Ravishdosh qurilmasining bu turi qadimgi turkiy tildan boshlab qo'llanib keladi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida bu ravishdosh qurilmasining mazmuni va tuzilishida kam o'zgarish ro'y beradi. Ravishdosh qurilmasi payt munosabatini ifodalaydi: *Közüg yumup achqincha* (TT). *Küchi yätgünchä* (TT).

O'rta Osiyo turkiy tilida: *Sunup tutmishincha azırdım sözüg* (QB) — Ushlab olguncha, so'z tanlab oldim. *Qarib ölmäginchä unıtmas anı* (QB). *Ulug' boldug'uncha... sıltıq tut sözüg* (HH). *Seniñ atıñ eshitkäch yärlär öpkäy* (MN). *Farishtalar yoluqmışıncha* (QR).

Eski o'zbek tilida: *Adab va hurmat ahlın bebäk qıla alg'ancha ta'zim va adab binasın yıqma* (Nav., MQ). *Sözni köñlündä pıshqarmag'incha tilgä keltürmä* (Nav., MQ). *Pädshäh bolg'uncha türkmänniñ qımıq urug'idınnız tädilar* (Sh.tar.).

-g'uncha ravishdosh qurilmasi ayrim hollarda qiyoslash yoki daraja-miqdor mazmunini ham ifodalagan: *Elik tutg'incha ot tut* (MK) — Kafil bo'lguncha, olovni tut. *Öküz azaqı bolg'incha buzag'u bashı bolsa yig* (MK) — Ho'kiz oyog'i bo'lguncha, buzoq

boshi bo'lgan yaxshi. *Darada tamām gullari āchılıbtur, agarchā ta'rif qilg'ancha emās* (BN). *Daqiqanıñ miqdār taqriban āltı fātihanı bismi illāh bila oqug'unchadur* (BN).

Hozirgi zamon tilida ravishdosh qurilmasining qiyoslash, daraja-miqdor ma'nolari ham qo'llanadi.

36-§. -*gāch* shaklli ravishdosh qurilmasi qadimgi turkiy va eski turkiy tilda uchramaydi, bu xil ravishdosh qurilmalari eski o'zbek tilida qo'llana boshlaydi va payt munosabatini ifodalaydi: *Am qilg'ach g'anı* (SHN); *Xān Oratepādin otkāch* (BN); *Bu sozlārni eshitgāch kez-kez sākriy bashladı* (Yaqiniy).

Bu shakl "Qissasi Rabg'uziy"da ham uchraydi: *Ag'zın ach-g'ach*.

Harakat nomi qurilmalari

37-§. Harakat nomlari -*maq* /-*māk*, -*i/sh*, -*uv* shakllari orqali yasaladi. Harakat mazmuni -*uvchi*, -*maqlik*, -*ganlik*, *yotganlik*, -*maslik*, -*gūsiz*, -*gūlik*, -*gūchi*, -*gūdek*, -*ishlik*, -*unch* (arx.), -*ig'* (arx.), -*igsāk* (arx.) va boshqa qo'shimchalar orqali yasalgan otlarda ham bo'ladi. Ammo bu shakllar otga yaqin bo'lib, -*maq*, -*i/sh*, -*uv* orqali yasalgan so'zlar fe'lga yaqin bo'ladi, ularda harakat yoki holat ifodalanadi.

Hozirgi zamon tilida bu uch xil harakat nomlari turli gap bo'laklarini boshqarib, ma'lum qurilmani tashkil etadi. Qadimgi turkiy tilda bunday harakat nomlari qo'llanmagan, ular o'rinda sifatdosh qurilmalari yoki boshqa shakllar qo'llangan: *Yuyqa āriklig toplog'alı ujuz ārmis* (Toñ.) — Yupqani to'plash qiyin emas. *Atlag'u tilādi* (O'N) — Otlanishni istadi. *Ichkūgā tūshdi* (O'N) — Ichishga tushdi. Faqat Turfon matnlari va "Oltin yoruq"da -*maq* /-*māk* shaklli harakat nomlari uchraydi: *Sizni āmgättim ācha suvsamaqa* (TT) — Sizni ochlik va suvsash bilan qiynadim; *Nāchā-nāchā kishilārni sansız sağıshsız özlügüg olürmäkların kortüm* (Oltin yoruq) — Necha-necha kishilarning sonsiz-sanoqsiz o'zlarini o'ldirganlarini ko'rdim.

Bu xil qurilmalarni tashkil etgan harakat nomlari turli kelishik va ko'makchilar bilan birikishi mumkin. Shunga ko'ra ular gapning

har qanday bo'lagi bo'lib kela oladi. Harakat nomi, odatda, to'ldiruvchi va holni (hamda ularga tobe bo'lgan so'zlarni) boshqarib keladi. Ba'zan harakat nomi egalik affiksini oladi, bunday shaklda harakat nomi qaratqichli aniqlovchini ham boshqarishi mumkin.

Harakat nomi qurilmalarining bu xususiyati eski yozma yodgorliklar tilida ham mavjuddir.

Eski turkiy tilda, asosan, *-maq // -māk* shaklli harakat nomlari qo'llanib, *-/i/sh* shakli kam uchraydi, *-/u/v* shakli butunlay ishlatilmaydi.

Harakat nomi bosh bo'laklar vazifasida keladi:

1. *Yāmāk ichmāk ol bir tatiq, ay qadash* (QB) — Yeyish, ichish — bu rohat, ey qardosh. *Nāgā malg'a muncha kōñül bag'lamaq* (HH). *Ölumdür bizgä jänānsız, tirilmāk // muhaldur bu tana jānsız tirilmāk* (MN.).

Qiyamatg'a tāgrü yuvmag', gōr qazmaq, kafan qılmaq, namāz otümāk, gōrgā kömmāk shundan qāldı (Rabg').

2. *Bu iki kishigä sōz achmaq tāgır* (QB) — Bu ikki kishiga so'z ochmoq lozim. *Kishig täbsägüchi sōñi iglāmāk* (QB) — Kishini toptashning oqibati kasallikdir. *Tilinchā Hibbatilla tāmāk bolur* (Rabg'). *Kālib kordı kim, bir shunqar qıatnıñ ichägüsin yāmāktā turur* (O'N).

Harakat nomi tushum, jo'nalish, chiqish kelishigi yoki ko'makchi bilan kelib, to'ldiruvchi yoki hol vazifasini o'taydi (O'rta Osiyo turkiy tilida bu vazifa ancha cheklangan): *Ol ār bu og'urda barmaqqa isıqlāndı* (MK) — U kishi bu paytda borishni issiq deb hisobladi. *Eshitmāk bilā boldı bilgä kishi // bu sōz sōzlāmāktin barır ār bashı* (QB). *Sizlärni bu āllärinüzni chıqarmaq tilärlär* (Taf.). *Sāni körmākka dastur quldum* (Rabg'). *Kishi öltürmākdin ulug' yazuq yoq* (Rabg'). *Yurur-men barcha ishini bilmāk üchün // sāvermān köznı sizni körmāk üchün* (MN). *Bilig bilmāk ichindā javharisān* (MN).

Eski o'zbek tilida *-/i/sh* shaklli harakat nomi ham kam qo'llanadi. *-/u/v* shaklli harakat nomi esa deyarli uchramaydi, *-maq* shaklli harakat nomi esa turli shakl va vazifada keng qo'llanadi.

Bosh bo'lak vazifasida: *Ag'zıg'a kelgänni dāmāk nādān ishi va*

elgigä kelgänni yemek hayvan ishi (Nav., MN). *Bil kim, nafas urmamag' alardin avla* (Nav., MQ). *Chu bir ishkä xizmat qilib yurmag'im // säniñ birlä olturmag'u turmag'im* (Nav., CHD). *Älmish yıldur ki iman kältürmäktädürmän* (Nav.). *Qamap olturmaq boldı Sultān* (SHN).

İkkinchi darajali bo'lak vazifasida: *Chiqarmaqqa namus qıldı anı* (Nav., CHD). *Körüp äl qächushın* (SHN). *Og'urlarg'a äl jihatig'a köz salmaq üçhün* (Nav., MQ). *Ashiq olturmäk famıda barchadın ustād-sen* (Lutf.). *Xalāyiqnı tirgüzmək tilägäy* (Sakk.). *Xān kelishidin burna* (SHN).

Harakat nomi qurilmasi tobe vazifasida, odatda, fe'l kesimga yoki boshqa vazifadagi fe'lga bog'lanadi. Agar u qaratqich kelishigida bo'lsa, turli vazifadagi otga bog'lanadi: *Tügänmäginıñ imkani yeqtur* (Nav., MQ). Bu xususiyat hozirgi zamon tilida ham saqlanadi.

Harakat nomi qurilmasi taraqqiyotidagi yana bir xususiyat shuki, bu xil qurilma tarkibida subyeckt ifodalanishi mumkin. Bu holda harakat nomi egalik affiksini oladi. Bunda subyeckt belgisiz yoki belgili qaratqich kelishigi shaklida bo'ladi. Eski turkiy yodnomalar tilida subyeckt, asosan, belgisiz qaratqich shaklida bo'lib, keyingi davr tilida ko'proq qaratqich belgisini oladi. Umuman, til taraqqiyotida atoqli ot yoki kishilik olmoshi bilan ifodalangan subyecktning qaratqich kelishigi qo'shimchasini olishi qonuniylasha boradi. *Bäg kälmägi yag'udı* (MK) — Bekning kelishi yaqinlashdi. *Yag'ı qilmag'usın qılınchı qılur* (QB). *Etäk yırtılmağı älikläri käsilmägi, tonlar qang'a bulg'anmağı nädin* (Rabg'). *Eränlär yasanmag'ı* (Nav., MQ). *Xān kelishidin burna* (SHN). *Bularnıñ alışı va berishi* (BN). *Alarnıñ kelishini kerdüm* (SHN). *Uların y kirmäginä* (Rabg').

Hozirgi zamon tilida atoqli ot yoki kishilik olmoshi orqali ifodalangan subyeckt harakat nomi qurilmasi tarkibida, asosan, belgisiz qaratqich kelishigida keladi.

Harakat nomi qurilmasi taraqqiyotida *-moq* shaklli harakat nomi *-i/ sh* shaklli harakat nomi bilan almashadi.

UNDALMA

38-§. Undalma qadimgi davrlardan boshlab tilimizda qo'llanib keladi. Undalma tinglovchi va o'quvchilarning diqqatini asosiy fikrga jalb qilish hamda nutq qaratilgan shaxs yoki predmetni xarakterlash uchun yozma nutqda ancha keng qo'llangan.

Qadimgi turkiy tilda undalma, asosan, gap o'rtasi va oxirida qo'llangan: *Ayar kerü biliñ, türk amti bedun bağlar, bedkä korigmä bağlar gü yañıltachısız* (KT) — Unga qarab bilinglar, turklarning hozirgi beklari; taxtga sodiq beklar, sizlar yanglishib turasizlarku! *Süchig sabına, yımshaq ag'ısına arturıp öküs türk bodun öltig* (KT). Shirin so'ziga, ajoyib javohiriga aldanib, turk xalqi, ko'p o'lding.

Ayniqsa, "Qutadg'u bilig"da va "Hibatul haqoyiq"da tarkibi keng undalmalar ko'proq qo'llanadi: *Ay mehnat izisi ölüm nematın* (QB) — Ey mehnatkash, o'lim — ne'mating. *Qarag'a yag'uma, ay qılqı örün* (QB) — Qoraga yaqinlashma, ey xulqi toza. *Aya shak yolında yelikli otun* (HH), *Aya mal izisi axi äzgü er* (HH).

Undalma undov so'zlar bilan birga kelishi mumkin: *Biliglikkä ya dost özünni ula* (HH); *Nuh... eshakkä: "Kirgil, ay mal'un", deb aydı* (Rabg').

Eski o'zbek tilida ham undalmalar keng qo'llanadi, umumiy mazmunga ko'ra *ilahi, saqiy, yar, janan, dost* kabi so'zlar undalma vazifasida keladi.

Hozirgi zamon adabiy tilida undalma keng qo'llanadi.

KIRISHLAR

39-§. Ifodalanayotgan fikrga turlicha modal munosabatlarni bildirish uchun qo'llanadigan kirishlar (kirish so'z, kirish birikmalar va kirish gaplar) qadimgi davrlardan boshlab ishlatilib keladi.

Qadimgi turkiy til matnlarida kirish so'z va so'z birikmalari uchramaydi. Eski turkiy tilda bu xil birikmalar uchrasa ham, ular kam qo'llanadi va bu vazifada keluvchi so'zlar doirasi ham uncha keng emas: *Säziksiz, ölüm bir kün axir kalir* (QB) — Shubhasiz, o'lim bir kun keladi. *Esizim, bu yailıg' kishilər ölür* (QB) — Esiz, bunday kishilar o'ladi. *Baxillikni qam ägär til qayu* (HH). *Birar*

yajshar ärsä, ikkinch, yalg'an ärsä (HH) — Birinchidan, yanglishilsa, ikkinchidan, yolg'on bo'lsa. *Azin ma bu bäh nänj, yıraq tutqu bäk* (QB) — Yana besh narsadan bek o'zini yiroq tutsin. *En ashnu yag'ıqa käräk xiyla al* (QB) — Avvalo, dushmanga xiyla kerak.

"Qutadg'u bilig"da ko'pincha ayrim fe'llar (*kör, bil, kel* kabi-lar) kirish so'z vazifasida keladi: *Kishilik atı, kör, iki neñ turur* (QB) — Odamgarchilik, ko'r, ikki narsadan iborat bo'ladi. *Örüngä qara, tärk yuqar ol körünj* (QB) — Oqqa qora tez yuqadi, qarang. *Uvutsiz yüzi körsä, etsiz süñük, uvutsuz özi körsä butmas örük* (QB) — Uyatsiz kishining yuzi, ko'rsang, etsiz suyak, uyatsizning o'zi, ko'rsang, pishmagan olxo'ri. *Käl, ezgü qılın* (QB) — Kel, yaxshilik qil. *Qalı qarm achsa, bilin, yär ag'u* (QB) — Agar qorni ochsa, bil, zaharni ham yeydi.

Eski o'zbek tilida kirish so'zlarning doirasi ham, qo'llanish miqdori ham ancha kengayadi.

Kirish gaplar qadimgi turkiy tilda ham uchraydi: *Anta kisrä, täñri yarlıkazu, kutım bar üchün öltächi budunıg' tırigrü igitim* (KT) — Undan keyin, xudo yorlaqasin, baxtim bor uchun o'layotgan xalqni ko'tardim.

Eski turkiy tilda kirish gaplar birmuncha ko'proq qo'llanadi: *Tiriklikkä tutma, söz aydım acha* (QB) — Hayotga ortiqcha ko'ngil berma, senga ochiq so'z aytdim. *Bu Aytoldı tägli qutdır ul, kör am* (QB) — Bu Oyto'ldi baxt degani bo'ladi, unga boqqin.

Eski o'zbek tilida kirish gaplarni qo'llash birmuncha kengayadi.

Yodnomalar tilida qo'llangan kirish gaplar ko'proq ilovali birikmaga o'xshab ketadi. Turli modal munosabat ifodalovchi kirish gaplar kamroq qo'llanadi. Hozirgi zamon tilida kirish gaplarning turli shakl va mazmunda qo'llanuvchi turlari keng ishlatiladi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. Shaxsi noaniq gaplarni tuzuvchi vositalar va ularning qadimgi turkiy, O'ria Osiyo turkiysi va eski o'zbek tilida qo'llanishi.

2. O'ria Osiyo turkiysi va eski o'zbek tilida shaxssiz gaplar qiyosi.
3. Shaxsi umumlashgan gaplarning eski va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.
4. To'liqsiz gaplarning shakl va vazifasida o'zbek adabiy tili tarixidagi o'zgarishlar.
5. Alov gaplarning eski va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishi.
6. Ajratilgan bo'laklarning qo'llanish tarixi.
7. Adabiy til tarixida sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlari shakllarining davrlar bo'yicha o'zgarishi va qurilma tashkil etish xususiyati.
8. Undalmalarning qadimgi turk va o'zbek adabiy tilidagi uslubiy xususiyatlari.
9. Kirish so'z, so'z birikmasi, kirish gaplarning qo'llanish davrlari va hozirgi o'zbek adabiy tilidan farqi.

II. Tayanch tushunchalar

Ikki va bir tarkibli gaplar. Bir tarkibli gaplarning turlari: noaniq shaxsli gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar. To'liqsiz gaplar, ajratilgan gap bo'laklari. Harakat nomi qurilmalari. Undalma. Kirishlar.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ajun	—	subhoni	—
azin	—	sü	—
ardam	—	tabaru	—
bikin	—	tavar	—
bulung	—	yalınuq	—
lavh	—	yoriq	—
marhabo	—	chagir	—
öküş	—		
otru	—		
oza	—		
qash	—		
qazo	—		
qubba	—		
qulf	—		
qut	—		
safih	—		

QO'SHMA GAP

40-§. Qo'shma gaplar ikki xil yo'l bilan kelib chiqadi (A.Riftin):

1) Ikki sodda gapning birikishi yo'li bilan (bu yo'l bilan *bog'langan qo'shma gap* tuziladi; bunday bog'langan qo'shma gaplardan *ergash gapli qo'shma gaplar* ham ajralib chiqadi);

2) Sodda gap tarkibidagi sifat-dosh, ravishdosh yoki shart fe'li boshqargan birikmalar kengayib, alohida gap tashkil etish yo'li bilan A.Riftinning fikriga ko'ra, flektiv tillar uchun birinchi yo'l asos bo'lsa, agglyutinatív tillar uchun ikkinchi yo'l asosdir. Ayrim olimlar turkiy tillarda qo'shma gaplar sodda gaplarning birikishi yo'li bilan shakllangan desalar (M.Shiraliyev, N.T.Sauranbayev), ayrim olimlar qo'shma gap taraqqiyotining ikkinchi yo'lini tan oladilar (S.Jienbayev, E.A.Grunina). Ko'p olimlar A.Riftinning fikriga shubha bilan qaraydilar va qo'shma gap taraqqiyotida har ikki yo'l ham bo'lishi mumkin ekanini ko'rsatadilar (K.Sartbayev, N.Gajiyeva).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

41-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qo'shma gaplarning ibtidoiy shaklidir. Buning sababi shuki, bog'lovchi ishtirokisiz, faqat ohang yordami bilan bog'lanish qo'shma gap tuzishning eng oddiy usulidir.

Hali teng va tobe bog'lovchilar bo'lmagan yoki juda kam bo'lgan davrlarga oid o'rxun yozuvlari va XI asr yodnomalarida murakkab fikr sodda gaplarni yonma-yon keltirish hamda gaplarni ma'lum ohang va boshqa vositalar bilan birlashtirish orqali ifodalangan.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ba'zilar hozirgi bog'langan qo'shma gaplar uchun, ba'zilar hozirgi ergash gaplar uchun asos bo'lgan, ayrimlari esa ma'lum o'zgarishlar bilan hozir ham qo'llanadi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar o'z xususiyatlariga, o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan maxsus birikmadir, bu birikma tarixiy taraqqiyot jarayonida yanada takomillashgan va hozirgi zamon

tilida qo'shma gapning boshqa turlari bilan barobar qo'llanadi, hatto uning ba'zi turlari keyingi davrda vujudga kelgan.

Qadimgi yodnomalarda bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar orasidagi ma'no munosabatlar ham ko'p o'rinlarda, hozirgi zamon tiliga yaqin turadi.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar **ma'lum bir paytda yoki ketma-ket** ro'y bergan voqea, hodisa, xususiyatlarini ifodalaydi: *Qar, buz qamug' ärüşdi; Tag'lar suvi aqışdi; Kekshin bulut örüşdi; Qayg'uq bolub egrishür* — Qor va muzlar hammasi eridi, tog'larning suvi oqdi, osmonda ko'k bulutlar paydo bo'ldi, ular qayiq bo'lib suzishdi (MQ).

Qo'shma gap qismlari orasidagi ma'no munosabat ko'pincha ancha uzoq bo'ladi, harakat, holatning kimga, nimaga taalluqli ekanligi va gaplar orasidagi ma'no munosabat mazmundangina anglashilib turadi: *Adashlıq üzä turmadı; Qalın ärän tirkäshür* — Do'stlikka rioya qilmadi, (hozir) ko'p askar tirkalib turibdi (MK).

Ma'lum payt munosabatida bo'lgan qo'shma gap qismlarini bir-biriga bog'lash uchun ayrim leksik unsurlar ishlatilgan.

O'rxun yodnomalarida qo'shma gap qismlarini birlashtirish uchun quyidagi leksik unsurlar qo'llanadi: *anta kisrā* (*anta* — unda, *kisrā* — keyin): *Ancha saqıntım. Anta kisrā tājri bilig bārtük üçün özüm oq qag'an qusdım* (Toj.) — Undan keyin shunday o'yladim: tangri (menga) bilim bergani uchun (uning xon bo'lishini) o'zim istadim.

"Qissasi Rabg'uziy" va "Tafsir"da *anda, ul vaqtda; emdi, andin keyin, andin soñra* leksik vositalari qo'llanadi: *Emdi uchmahqa kirdim* (QR). *Andin soñra tēri keñāshib quduqqa salur bolub* (QR).

Keyinchalik qo'shma gap qismlari orasidagi payt munosabatini ko'rsatuvchi yuqoridagi leksik vositalar kengroq ishlatilgan. Ammo hozirgi tilda kam qo'llanadi.

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun bir-biriga qiyoslanadi. Qiyoslash orqali voqea, hodisa, predmetlar o'rtasidagi farqlar, ular orasidagi qarama-qarshilik, no-muvofiqlik ochiladi: *Tag' tag'qa qavushmas, kishi kishigā qavushur* (MK). *Orun berdiñ ashnu men oldurmadım* (QB) — Avvalo o'rin berding, men o'tirmadim.

“Qutadg‘u bilig”dan keltirilgan misol hozirgi o‘zbek tilida *ammo* bog‘lovchisi bilan qo‘llangan bo‘lar edi. Lekin bunday birikma o‘z davri uchun me‘yor bo‘lgan.

Qiyoslash munosabatini ifodalovchi qo‘shma gaplar keyingi asrlarga oid yodnomalarda keng qo‘llanadi, uning ikki mazmun munosabati yanada tabaqalashadi, ma‘lum mazmun munosabatini ifodalovchi leksik, grammatik vositalar yanada aniqlashadi: *Sendin aytmaq, mendin eshitib turmaq* (QR).

Payt va qiyoslash munosabatini ifodalagan qo‘shma gap qismlari shaklan ancha mustaqillikka ega. Bu xil birikmalar hozirgi tildagi bog‘langan qo‘shma gaplar uchun asos bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, bu xil birikmalar tamom bog‘langan qo‘shma gaplarga aylanib ketmaganlar, ular ma‘lum grammatik va ma‘no o‘zgarishlari bilan hozirgi tilda ham keng qo‘llanadi.

3. Payt va qiyoslash munosabatidan tashqari, ma‘no jihatdan biri ikkinchisiga tobe bo‘lgan, biri ikkinchi qismini **aniqlagan, to‘ldirgan** qo‘shma gaplar ham qo‘llangan:

a) Qo‘shma gapning birinchi qismi sababni, ikkinchi qismi undan kelib chiqadigan **natijani** ifodalaydi: *Ajun mahi terdiq, o‘ziq boldi bay* (QB) — Dunyo molini yig‘ding — o‘zing boy bo‘lding.

Sabab-natija (xulosa) munosabatining ifodalanishi, asosan, gaplar orasidagi ma‘no munosabatdan kelib chiqishi bilan birga, ayrim grammatik va leksik belgilar ham bo‘lgan, chunonchi, gap kesimlarining buyruq fe‘li shaklida bo‘lishi yoki natija ifodalovchi qismining *emdi* so‘zi bilan bog‘lanishi kabilar: *Qanda erinch, qaniqi, emdi uzun uzg‘urur* — Malhamim qayerda ekan, endi uyqum qochdi (MQ).

XI asrdan so‘nggi yozma yodgorliklarda bu turdagi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning qismlari orasidagi semantik munosabatning ifodalanishi aniq vositalar bilan bog‘lana boshlaydi. “Qissasi Rabg‘uziy” va Navoiy tilida, “Shajarai tarokima”da natija ifodalovchi qism *aniq uchun, bu jihatdin, ul sababdin, bu sababdin, ul jihatdin* leksik vositalari bilan bog‘langanligini ko‘ramiz;

b) Qo‘shma gap qismlari o‘rtasida **shart** munosabati ifodalana-
nadi: qo‘shma gapning birinchi qismi shartni, ikkinchi qismi shu

birinchi shartga bog'liq bo'lgan sababni ifodalaydi: *Cherikin bār, kūchūy bar* (QR).

Navoiy tilida shart munosabatini ifodalagan quyidagi birikmalar qo'llangan: *Kōzūm ūchār, gar humayun yūzūyñi kōrgāy yāt* (Nav., MQ). *Ne'mat degen nime-ki tamām yoq boldi, alarniy koñli sendin sınıuq boldi* (Nav., MQ).

d) "Devonu lug'atit-turk" va so'nggi davr adabiyotlarida, ayniqsa, she'riyatda **o'xshatish** munosabatini ifodalagan qo'shma gaplarni ko'plab uchratamiz: *Tūrlūg chechāk yarildi, Barchun yazim kerildi* — Guldor ipak gilam yozilganday, (yerlarni) turli chechaklar bezadi (MK);

e) bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qism tarkibidagi ayrim bo'laklarni **izohlashi, aniqlashi yoki to'ldirishi** mumkin: *Ibrahim, uch ish qilg'il: biri ul kim, bizni el yoq kishi yoq yerdā qoyg'il, ikkinchi, tevādin tushurmāgil, uchunchi, sen aniy bila qopmag'il* (QR).

Bu turdagi birikmalarning o'ziga xosligi shundaki, ularda aniqlovchi gapni ajratish, jumlaning oxirida berishga intilish seziladi. Hozirgi til uchun me'yor hisoblangan "falon otliq qarindoshi bor edi" birikmasi quyidagicha berilgan: *Anasi qarindashlari bār erdi Banu Maxsum ātlig'* (QR).

Odatda, aniqlovchi vazifasida bo'lgan gap ikkinchi o'rinda bo'ladi. Ba'zan aniqlovchi gap birinchi o'rinda kelishi ham mumkin: *Nuh ul seksān kishi musulman erdi, ularni yig'ib kemāgā kekürdi* (QR).

Qo'shma gap qismlaridan biri ikkinchisining mazmunini to'ldiradi. To'ldirish vazifasida bo'lgan qism ikkinchi o'rinda bo'ladi. Bu holda to'ldirish vazifasidagi gap, asosan, ko'chirma gap shaklida bo'ladi: *Saqintim turuq buqali semiz buqali arqada bilsār, — semiz buqa, turuq buqa, — bilmāz ermis* (Toj.) — O'yladim: orqadan (xon) oriq buqa, semiz buqani bilsa ham, (qaysi) semiz buqa, (qaysi) oriq buqa, bilmaydi. *Ayur: ey biligsiz kishi munduzt // ozuñā baqa kor, kim erdiñ māñā* (QB). *Aytqil: Sarag'a, Hajarg'a kūch qilmasun* (QR).

Biror qismi to'ldirish vazifasida bo'lgan qo'shma gaplar so'nggi

davr adabiyotlarida ham keng qo'llanadi. Hozirgi tilda, bir tomondan, bu xil birikmalarning ba'zi birlari *-ki* bog'lovchili birikma bilan almashgan (*aytadilarki, deydilarki*), ikkinchi tomondan, bu turdagi birikmalar bilan barobar to'ldiruvchi vazifali gaplarning boshqa turi keng ishlatila boshladi; bu turda to'ldiruvchi vazifasidagi gap bosh gapning kesiminigina emas, u orqali shu gap tarkibidagi to'ldiruvchi vazifasidagi olmoshni ham izohlaydi (*men shuni bildim*).

Bog'langan qo'shma gaplar

42-§. Bog'langan qo'shma gapni tashkil etishda **teng bog'lovchilar bilan birga ayrim yuklamalarning ham ishtiroki kattadir**. Hozirgi o'zbek adabiy tilida teng bog'lovchilarning barcha turlari va yuklamalar keng qo'llanadi. Ammo til taraqqiyotining ilk davrlarida yordamchi so'zlar juda kam bo'lib, borlari ham o'ziga xos vazifaga ega bo'lgan.

Qadimgi yozma yodgorliklarda (birinchi navbatda, o'rxun yodnomalarida) teng bog'lovchilar bo'lmagan. Bu vazifada *yemā, yana, taqi, dag'i* kabi leksik unsurlar qo'llangan. Bu unsurlar qo'shma gap qismlarini bir-biriga mazmunan bog'lagan va bog'langan qo'shma gapga yaqin, ammo o'z ma'no mustaqilligi ancha kuchli bo'lgan birikmalarni yaratgan. Keyinchalik bu unsurlar o'z leksik ma'nolaridan tobora uzoqlashadi va qo'shma gap qismlarini birlashtiruvchi vositaga aylanadi, shu o'rindagina ular haqiqiy bog'langan qo'shma gapni tashkil qiladi.

Yemā, yana. O'rxun yodnomalarida bog'langan qo'shma gapni tashkil etishda faqat *yemā* yordamchisi uchraydi. *Yemā* so'zi *yana, ham* yordamchilariga yaqin vazifada qo'llangan. Uning ham bog'lovchilik, ham yuklamalik vazifasi bo'lgan: *yemā* bir-biriga mazmunan qo'shiluvchi voqea, hodisa, xususiyatlarni ta'kidlab ko'rsatadi: *Türk bodun yemā bulg'anch..., og'uzi yemā tarqanch...* (Toj.) — Turk xalqi ham qo'zg'algan, og'uz (xalqi) ham tarqalgan.

Yana yordamchisi ham ma'lum ma'no munosabatida bo'lgan gaplarni birlashtirib, qo'shma gap hosil qilishda xizmat qiladi. Bu yordamchi yolg'iz qo'llanadi, qo'shma gapning ikkinchi qismi

boshida keladi va so'nggi qismdan anglashilgan mazmunning oldingi qismdan anglashilgan mazmunga qo'shilishini ko'rsatadi: *yana yordamchisi "Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig" da uchraydi (KT va Toj. da uchramaydi): Qudrug qatig' tugdumiz, Tenrig ogush ogdū-miz, Kemshib atig' tekdimiz. Aldab yana qachtimiz (MK).* — Otlar dumini qattiq qilib tugdik, tangriga ko'p hamd o'qidik, uzangiga qattiq bosib hujum qildik, aldab yana qochdik.

Yana yordamchisi XIV asr yozma yodgorligi "Qissasul an-biyo" asarida keng qo'llanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *yana yordamchisining qo'shma gap tuzishdagi vazifasi chegaralangan.*

Taqi (dag'ı, tag'ı). XI asr yodnomalarida *taqi* unsuri quyidagicha ma'no munosabatda bo'lgan gaplarni biriktiradi:

1) Qo'shma gap tarkibidagi birinchi gapdan anglashilgan mazmunni ikkinchi gap to'ldiradi; bu holda *taqi* yordamchisi *yana* unsuriga teng keladi: *Ezi āzgū bāglik, taqi āzgūrāk // Torū ol, anı tüz yūrūtgū karāk* (QB) — Beglik mansabi yaxshi, yana yaxshiroq — qonundir// Uni to'g'ri yuritish (amalga oshirish) kerak;

2) Qo'shma gapning ikkinchi qismidan anglashilgan mazmun ta'kidlanadi. Bu holda *taqi* yordamchisi *ham* unsuriga yaqin keladi: *Anjar soʻzlādim men soʻzunı sacha // taqi menda yigrāk sān ayg'ıl acha* (QB). Men so'zladim unga so'zingni tanlab, Sen ham menga (so'zlarni) tanlab, ochiq aytgin.

"Tafsir"da *taqi* elementi *ham, hamda* yordamchisi vazifasini bajarib, qo'shma gapning ikkinchi qismidan qo'shimcha mazmun anglashilishini ko'rsatadi: *Zina qilg'a (n) nuḡ nishanasi bolur taqi xamir ichkū (n) nuḡ nishanasi bolur* (Taf.).

Bog'langan qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan bu unsur Navoiyda, "Boburnoma"da va XVII asr yodnomasi "Shajarai taro-kima"da ham uchraydi: *Dag'ı dādhāh sorarda ōzlūk bile mashg'ulluq qıltsa* (Nav., MN). *Bir-ikki giridin soḡ men ātlanıb ordug'a keldim. Ul dag'ı tūshken yerigā bardı* (BN). *Bir altun yāy birlān kōb āvni xan aldıg'a keltürdilər, üç kichik og'lanları taqi üç altun oq birlā kōb āvni keltürdilər* (Sh.tar.). *Ushbu aytg'an tek ulashib alishsunlar taqi har qaysısı anıḡ og'lanları birlān va navkarları*

birlän yesünlär va taqi aytdılar (Sh.tar.).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *taqi* unsuri qo'llanmaydi.

Va bog'lovchisi. Bu bog'lovchi aslida arab tilidan kirgan bo'lib, dastlab XI asr yodnomasi "Qutadg'u bilig"da uchraydi va so'nggi davr qo'lyozmalarida qo'shma va sodda gap tarkibida juda keng qo'llanadi, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida uning qo'llanishi ancha chegaralangan. XI asrning mashhur filologi Mahmud Koshg'ariy bu bog'lovchini "vavi otifa" — deb nomlaydi va uning turkcha emasligini ko'rsatib, u haqda "Devonu lug'atit-turk"da to'xtalmasligini aytadi. ("Devon"ga, ma'lumki, turkcha so'z va unsurlar kiritilgan).

"Qutadg'u bilig" asarida *va* bog'lovchisi juda kam qo'llanadi. Ayrim hollarda u *lekin* bog'lovchisi bilan birga ishlatiladi va bir-biriga mazmunan qarama-qarshi yoki nomuvofiq bo'lgan qismlarni o'zaro biriktirishda xizmat qiladi: *Bu Aytoldi aydi menā yas qilur // Munum yoq va lekin kishilär ayur* (QB). — Bu Oyto'ldi aytdi: menga og'ir, kamchiligim yo'q va lekin kishilar (kamchiligim) haqida gapirishadi.

Va hamda lekin bog'lovchilarining birikkan holda kelishi so'nggi davr yozma adabiyotlarida, hatto, hozirgi o'zbek adabiy tilida ham uchraydi. "Qissasi Rabg'uziy", Navoiy, "Boburnoma"da bu ikki bog'lovchining birikib qisqargan shakli — *vale* shakli ham uchraydi: *Bu ish siz aymish tek ermäs, vale bu sizniñ nafsınız sizni bu ishkā keltürdi* (QR). *Nazmg'a nisbat berurdin yuqarıraqdur, valekin har uslub va she'rdä jahāngir erdilär* (Nav., MQ). *Shusmir daraxtısi bisyar, vale bag'chalarida aksar badam daraxtısidur* (BN).

Va bog'lovchisi yolg'iz kelganda, o'zaro ma'lum payt yoki qiyoslash munosabatida bo'lgan gaplarni biriktiradi.

a) *Agar sozün chin bolsa, seni tarbiyat qilayın va agar yalg'an bolsa, seni parcha-parcha qilayın* (QR).

b) *Men bilürmen anı kim, kozläyürsüz va anı kim, ashkara qılursüz* (Taf.) — Men nimani bekitib, nimani oshkora qilayotganingizni bilaman.

Navoiy davridan boshlab *va* bog'lovchisining vazifasi juda kengaydi: payt, izoh, qiyoslash, sabab-natija va boshqa mazmun munosabatida bo'lgan gaplarni biriktiradi: *Aq üydä anjuman asbābi*

muxayyā va ul āq ūydā anjuman ahli mujammi (Nav., MN) *Vilāyat ārası tāñ yavūq va maqsad yırāq* (BN). *Mardān tegenni pādshāh qıldılar va Mardān yıldam yigit erdi* (Sh.tar.). *Xasm nechākim haqir bolsa, kəñul qozg'atur va xasm nechā ushaq bolsa, koz bulg'atur* (Nav., MQ). *Bir bolsa, el tüzālur va ikki bolsa el buzılur* (Sh.tar.). *Urush, turush bolmay, ajrashılur va Sultan Mahmudxan urush kishisi emas edi* (BN). *Andın son Joji xān oldi va yurt og'lı Sayı xāng'a qāldı* (Sh.tar.).

Va bog'lovchisining hozirgi yozma adabiy tildagi qo'llanish doirasi cheklangan, og'zaki nutqda va bog'lovchisi butunlay qo'llanmaydi. Ba'zi turkiy tillarda (masalan, turk tilida) va bog'lovchisining vazifasi ma'lum darajada saqlangan.

Ham yordamchisi bog'lovchi vazifasida ham, yuklama vazifasida ham qo'llanadi va har ikki vazifada ham bu yordamchi qo'shma gapni tuzishda xizmat qilishi mumkin.

Ham yordamchisi o'zbek tilida qadimdan qo'llangan. Bu yordamchini dastlab "Qutadg'u bilig"da uchratamiz.

Ham yordamchisi bilan tuzilgan qo'shma gapning ikkinchi qismida qo'shimcha mazmun ifodalanadi, bu ikkinchi darajali ma'lumot bo'lishi yoki muallif uni alohida ajratib ko'rsatishi mumkin: *Tili chin bütun ham kəzi kəñli bay* (QB). — *Tili chin, ko'zi ham to'g'ri, ko'ngli to'q. Sen kunda yalg'uz sen Isma'il ham yalg'uz turur* (QR). ...*atrafti tamām narunj daraxtlardur, anār daraxtları ham bār* (BN). *Söz ayta bilmāy bārliqni ālıb bāshıg'a sanchdı, kərinışhdā olturg'an xalq ham qorqınchdın hech nımersā ayta bilmādılur* (Sh.tar.).

Zidlovchi bog'lovchilar. Zidlovchi bog'lovchilar ham qo'shma gapni tuzishda katta xizmat qiladi. Ularga *lekin*, *amma*, *balki* bog'lovchilari kiradi.

"Qutadg'u bilig" asarida va "Tafsir"da *lekin* bog'lovchisi qo'llanib, u asosan va bog'lovchisi bilan birga ishlatiladi.

"Qissasi Rabg'uziy" asarida, asosan *ammā* bog'lovchisi qo'llangan; bu bog'lovchi bir-biriga muvofiq bo'lmagan harakat, holat, xususiyatni ifodalovchi gaplarni biriktirib, bog'langan qo'shma gap hosil qiladi: *Ozgalärniñ aybları yāpar, ammā özi yalıñ qalur* (QR). *Mālum tavārım bār, ammā og'lanım yoq* (QR).

Navoiyda *ammā* bilan birga *lekin* bog'lovchisi ham qo'llanadi. Ammo *lekin* bog'lovchisi kamroq qo'llanadi va ko'pincha va bog'lovchisi bilan birga ishlatiladi: *Anja qilmag'an azāb qālmadı, ammā ul maxfiy sirrin koñūldin tilgā sālmadı* (Nav., MQ). *Ammā bu tāifaniñ sayrı ham agarchi tarab ayni mehnatzudadur, valekin filhaqiqat la'im sirat va gadādurlar* (Nav., MQ).

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida *ammā*, *lekin* bog'lovchilari barobar qo'llanadi, shu bilan birga, ularning uslubiy ma'no an'analari ham saqlanadi: *Qāzāqıyanıñ ushbu gazetida yazg'an soñlādur, lekin aksarlari da xatā bārdur* (TVG, 1, 1900).

Yā bog'lovchisi qadimgi davrlardan boshlab tilimizda qo'llanadi. Uni dastlab "Qutadg'u bilig" asarida uchratamiz. Bunda *yā* bog'lovchisi bir-birini inkor etuvchi, birida ro'y berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisa, holatlarni ifodalovchi gaplarni biriktiradi: *Taig' ol bu davlat etār ham buzār // Ya ārsāl turur: tārک āriksā, tezār* (QB). — Baxt — bu davlat, u yaratadi ham yo'qotadi. Yo u yomondir: tezda sovub qochar.

"Qutadg'u bilig"da *yā* bog'lovchisi *va*, *ham* bog'lovchisiga vazifadosh bo'lib, qo'shma gap qismlaridagi harakat, holat, xusussiyatning mavjud ekanligini ko'rsatadi: *Ayıtın Hajib: emdi koñlūñ nātāg // Kelip qanda tushtun yā ornun neteg* (QB) — Hojib so'radi: hozir ko'ngling qalay, Kelib qayerga tushding va o'ring qalay?

"Devonu lug'atit-turk"da *yā* bog'lovchisi ishlatilmaydi, uning o'rnida *azu* unsuri xuddi shu vazifada ishlatiladi: *üzüm yāgil azu qag'ın yāgil* (MQ).

O'rxun yozuvlarida ham *azu* shakli qo'llanadi: *...az bodumig' okūsh qıltım Azu bu sabımda yigid barg'u* (KT). — ... Oz xalqni ko'p qildim. Yoki bu so'zimni yolg'oni bormi?

"Tafsir"da *ya* bog'lovchisi qismlaridan birining mazmuni ro'y berishi mumkin bo'lgan qo'shma gaplarda qo'llanadi: *Anı sizmu bitrūr-siz ya biz-mu bitrūrız anı*. — Uni siz o'stirasizmi yo uni biz o'stiramizmi?

Navoiy asarlari tilida *yā* bog'lovchisidan tashqari *gāh* (*gāhi*, *gāhiki*, *gāhikim*) bog'lovchisi ham qo'llanadi. Bu ayiruvchi bog'lovchi birin-ketin ro'y beradigan voqea, hodisa, holatni ifodalovchi gaplarni biriktiradi.

"Boburnoma"da ham *yā* va *gāh* bog'lovchilari barobar qo'llanadi: *Hātirg'a bu kechti kim, har tavar qilib ozumizni. Axsig'a salsak, yā Shayx Bayāzid Tanbaldin qat qilib bizniy sarı bolg'ay, yā bir naqshu uyrulgey kim, munāsibi davlat bolg'ay* (BN). *Gāhi ki ichkalikkā tūshār edi, yigirmā-ottuz kūn payapay ichār edi. Gāhi kim, chag'irdin chiqar edi, yana yigirmā-ottuz kūn ichmās edi* (BN).

"Shajarai tarokima"da qo'shma gapni tuzishda *gāh* bog'lovchisi qo'llanadi, bu vazifada *ya* bog'lovchisi uchramaydi: *az urug'lar ang'a qoshulib gāh altı-yetti top bolurlar erdi, gāh üç-tört top bolurlar erdi* (Sh.tar.).

Ne yordamchisi. Bu yordamchi ham bog'langan qo'shma gapni tuzishda xizmat qiladi. U inkor mazmunidagi gaplarni biriktiradi va inkor mazmunini kuchaytiradi.

Ne yordamchisi bilan tuzilgan qo'shma gaplar dastlab "Qutad-g'u bilig"da uchraydi.

"Devonu lug'atit-turk"da bu yordamchi ishlatilmaydi: *ne o'rni*-da unga vazifadosh bo'lgan *ab-ab* yordamchisi ishlatiladi.

Ne yordamchisi "Qissasi Rabg'uziy"da ko'proq qo'llanadi: *Yel esti, tāj atquncha, ne mulk qāldı ne cheriki qāldı* (QR). *Ne sōzdin ki yetktāy birāvga g'ubār, ne lāzim ki sen qıla-sen āshkār* (Nav., MQ). *Ul vaqt zuhd-u taqaiyg'a ne e'tibar va xush-u xiradg'a ne ixtiyār* (Nav., MQ).

Navoiy va Boburda *ne yordamchisi* ko'pincha va bog'lovchisi bilan birga qo'llanadi va yaxlit, ixcham birikmani tashkil etadi: *Ne shā'irāna tarkiblari ahsān va ne ashiqāna sozlari shu'la afkān* (Nav., MQ). *Uyag'qa yetkān (chag'da) Xusravshāh badbaxt kafiri saltanat dag'dag'asi bile kim, saltanat andag' nākas, behunarlargā ne nav' yetkey, ne asil, ne nasib, ne insāf, ne adūlat, Baysung'ur mirzāni beklari bilā tutub, Baysung'ur mirzag'a erish sālīb, muhar-ram āyiniy onı kim, mundaq xushtab' va purfazilat va hasab va nasab bilā ārasta pādshāhzādani shahid qıldı* (BN).

Shunday qilib, bog'langan qo'shma gaplarning taraqqiyoti teng bog'lovchilarning shakllanishiga bevosita bog'liqdir. VII–VIII asr yodnomalarida teng bog'lovchilar uchramaydi. Ammo teng bog'-

lovchilarga yaqin bo'lgan vazifada *yāmā* so'zi, XI asr yodnomalarida *yana*, *taqi* // *dag'i* so'zlari ishlatilgan. Ular bir-biriga mazmunan yaqin, ammo ma'lum mustaqillikka ega bo'lgan gaplarni biriktirgan. Bu xil birikmalar bog'lovchisiz qo'shma gaplar bilan bog'langan qo'shma gaplar o'rtasida turadi. Shunisi muhimki, davrlar o'tishi bilan, so'nggi davr yozma adabiyotlarida bu unsurlar o'z leksik ma'nolaridan uzoqlashib, yordamchi so'zga yaqinlashadilar. Bu holda ular biriktirgan gaplarning bog'langan qo'shma gaplik xususiyati ortadi. XV asr yodnomalarida *yemā* uchramaydi, *taqi* XVIII asrgacha qo'llanadi, *yana* hozirgi zamon o'zbek tilida qo'llansa-da, qo'shma gap tuzmaydi.

Teng bog'lovchi yordami bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar XI asrdan qo'llana boshlanadi. Bu davrda *va*, *ham*, *lekin*, *ammā*, *yā*, *azu*, *ne* bog'lovchilari sodda gaplarni biriktirib, qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan. Ammo XI asr yozma yodgorliklarida bu bog'lovchilar yordami bilan tuzilgan qo'shma gap qismlari ancha mustaqildir. Davrlar o'tishi bilan bu bog'lovchilarning ba'zi birlarining (*va* bog'lovchisining) vazifa doirasi juda kengayadi (eski o'zbek tilida) va keyin torayadi (hozirgi kunda ishlatilishi), ba'zilarining vazifasi kengayib boradi (*ham*, *lekin*, *yā*, *ne* yordamchilari), ba'zilari ishlatilmay qolib ketadi (*azu*). Hozirgi zamonga kelib, yangi teng bog'lovchilar va shu vazifadagi yangi vositalar kelib chiqadi (*bo'lsa*, *esa*, *bo'lmasa*).

I. Tekshirish uchun savollar

1. Qadimgi turk tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishi, mazmuni va keyingi davrdagi o'zgarishlar.
2. Teng bog'lovchilarning shakllanishi va qadimgi turk, eski o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarni tuzish.
3. Qadimgi turk tilida qo'shma gap va so'z birikmalarini tuzuvchi teng bog'lovchilar va ularning keyingi davr shakllari.
4. Qadimgi turk va O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning mazmun munosabati.
5. Eski o'zbek tilida bog'langan qo'shma gaplarni tuzuvchi vositalar va bunday gaplarning mazmun munosabati.
6. Qadimgi turkiy til *yema*, *azu*, *taqi* (*dag'i*) bog'lovchilarining qo'shma

gap tuzishdagi ishtiroki va bu bog'lovchilarga mos keluvchi teng bog'lovchilar bilan almashishi.

7. Ayiruv bog'lovchilarning bog'langan qo'shma gap va so'z birikmalari tuzishdagi ishtiroki.

8. Ko'chirma gap qo'shma gapning va o'zlashtirma gap so'z birikmasining bir guruhi ekanligi.

II. Tayanch tushunchalar

Qo'shma gap turlari: bog'lovchisiz, bog'langan, ergash gapli qo'shma gaplar. Teng bog'lovchilar va bog'lovchi leksik vositalar. Nisbiy olmoshlar. Ma'lum payt yoki ketma-ketlik, qiyos, izohlovchi munosabatlarning ifodalanishi.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

ahsân	—	qonuq	—
asig'	—	safin	—
azu	—	sû	—
baliq	—	tarxan	—
bulung	—	teva	—
haqir	—	tug'	—
humâyun	—	tug'ma	—
insho	—	uchmah	—
jaruq	—	xamir	—
kekirmäk	—	xasm	—
kökshin	—	xirad	—
mashriq	—	yalinq	—
minba'd	—	yoruq	—
öküşh	—	chechak	—
purfazilat	—		

So'zlarning ma'nosini izohlash uchun lug'atlar:

Fazilov E.I. Alisher Navoiyning izohli lug'ati. «Fan» nashr., Toshkent, 1975-1980.

Древнетюркский словарь. Изд., «Наука», Ленинград, 1969.

Devonu lug'atit-turk. Indeks lug'at. «Fan» nashr., Toshkent, 1967.

Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati, adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLARNING SHAKLLANISH TARAQQIYOTI HAQIDA

Ergash gapli qo'shma gaplar til taraqqiyotining keyingi davrlarida shakllanib yetgan qo'shma gapning alohida bir turidir. Ergash gapli qo'shma gaplar ketma-ket kelib, shaklan mustaqil bo'lgan, ammo mazmunan qismlarining biri ikkinchisini izohlovchi gipotaksis tipidagi ibtidoiy jumalardan shakllanadi: bunday gaplarning biri shaklan tobelashadi, tobelanish bu xil gaplar kesimlarining ma'nosi va vazifasidagi o'zgarish bilan yoki tobelashtiruvchi grammatik vositalarning qo'llanishi yo'li bilan ro'y beradi. Mazmuniy tobelik ketma-ket kelgan ibtidoiy bog'lovchisiz gap qurilmalari orasida ham mavjud edi, bunday gaplarning biri ikkinchisini mazmunan izohlaydi: *Özläk öchin aldı mu emdi yo'rak yırtılır* — Zamona (undan) o'chini oldi (olgani sababli), endi yurak(lar) parchalanyapti (DLT, I, 77/44). Taraqqiyotning keyingi bosqichida bunday izohlovchi gaplar ergash gapga aylanadi. Demak, bunday o'zgarish oldin mantiqda bo'lib, bu tobelik keyinroq shaklan ko'rinadi. Shaklan mustaqil bo'lgan bu xil gaplarning ergash gapga aylanishi quyidagi yo'llar bilan ro'y beradi:

1. Izohlovchi gaplarning kesimlari ma'nosida o'zgarish ro'y berishi. Odatda, sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li mazmunan tobelashadi. Ibtidoiy davrda qadimgi turkiy til obidalarida, XI asr yozma yodgorliklarida ham bu fe'l shakllari mustaqilligini saqlaydi, mustaqil sodda gap kesimi vazifasida qo'llanadi, shart fe'lining mustaqilligi hozir ham saqlanadi. Fe'l shakllarining ma'nodagi tobeligi qadimgi turkiy tildayoq ko'rinadi. Bunday o'rinda fe'l shakllari tobe gap kesimini tashkil etadi, ergash gapni shakllantiradi.

2. Ko'chirma gapli qurilmalari hamda modal gap shakllari (so'roq, buyruq v. b. xil gaplar) boshqa gaplar bilan birga qo'llanganda, ergash gapga aylanish xususiyati kuchli bo'ladi (*Anga Kashmir yurtini berdi: hukmronlik qilsin. Bilmadim — u qayoqqa ketdi kabi*).

3. Gap tarkibidagi ko'rsatish va so'roq olmoshlarining, shuningdek ravishlarning nisbiy olmoshga o'tishi shunday gaplarning ergash gaplarga aylanishiga sabab bo'ladi.

4. Tobe bog'lovchilarning kelib chiqishi ergash gaplarning shakllanishiga olib keladi. Tobe bog'lovchilar olmoshlardan, ravishlardan, yuklamalardan yoki ularning ko'makchilar bilan birikishida ifodalanadi. Demak, tobe bog'lovchilar teng bog'lovchilardan kelib chiqmaydi, shunday ekan, ergash gapli qo'shma gaplar bog'langan qo'shma gapdan kelib chiqadi, degan fikrlarga qo'shilib bo'lmaydi.

Tobe bog'lovchilarning kelib chiqishi va qo'llanishi bosh va ergash gap tarkibida turli korrelyativ so'zlarning qo'llanishini chegaralaydi yoki ana shunday so'zlarni qo'llashga ehtiyoj qolmaydi. Ma'lumki, tobe bog'lovchilarga qadar korrelyativ so'zlar bir gapni ikkinchisiga mazmunan bog'lab turuvchi leksik-grammatik vosita edi (bu vazifada olmosh, ot, ravishlar xizmat qiladi). Korrelyativlashish ergash gapli qo'shma gaplarning kelib chiqishida xizmat qilgan asosiy omillardan biri edi.

5. Kelishik qo'shimchalari (asosan o'rin va payt kelishiklari) hamda ko'makchilar vazifasining ma'lum o'rinda o'zgarishi ularni ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositaga aylanishiga sabab bo'ladi.

Demak, ergash gapli qo'shma gaplar ikki sodda gapning sun'iy ravishda birlashishidan emas, balki bog'lovchisiz qo'shma gapning ichki o'zgarishi, qismlarining tarkibidagi morfologik, sintaktik o'zgarishlar asosida ro'y beradi.

Qadimgi turkiy tilda shakllangan ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyati bor (shakldagi o'ziga xoslik, murakkab, qorishiq mazmun ifodalanishi v. b.). Shuning uchun ham ergash gapli qo'shma gaplarning paydo bo'lish davridan ularning paydo bo'lgan davrini farqlamoq kerak.

Ergash gaplarning shakllanishida qat'iy bir chegara yo'q: tilda arxaik va yangi qurilmalar muvoziy qo'llanishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilning o'zidayoq gipotaksis va parataksis tipidagi gaplar bilan barobar, ergash gapli qo'shma gaplar ham qo'llanadi. Bunday gaplar bosh gapga sifat-dosh, ravish-doshlar, shart fe'li orqali, ko'makchilar, bog'lovchilar hamda kelishik qo'shimchalari orqali bog'lanadi, bu davr tilida ba'zi nisbiy olmoshlar ham shakllangan edi.

Sifatdosh orqali: (19) *Echūmiz anamiz tutmis yer sug' idisiz bolmazun teyin* (KT, kt) — Avlodlarimiz hukm surgan mamlakat egasiz qolmasin deb... (12, 13). *Tabg'ach, og'uz, qutan bu ūchāgū qabusur, qaltachi biz ōz ichi tasun tutmus teg biz* (Toŋ.) — Tabg'ach, o'g'uz, qidan — bu uchovi birlashsa, biz yolg'iz qolamiz.

Ravishdosh orqali: *Oza kelmis sūsin Kūltegin ag'itip, Toŋra bir og'ush alpag'u on erig, Toŋa tegin yog'inra egirip elūrtimiz* (KT, kt) — Oldin kelgan qo'shinni Kultegin haydab yuborgandan so'ng, Tongra qabilasiga mansub o'n pahlavonni, Tongra teginni ko'mishda, quvlab o'ldirdik.

Shart fe'li orqali: (51/11) *kezdā yash kelsār, eti da keŋūlta sig'it kelsār, yanturu saqintishm* (KT, kt) — Ko'zda yosh kelsa, yurakdan kuchli faryod chiqsa, yana qayg'urdim.

birlā, ūzā, ūchūn ko'makchilari orqali: *Qutim bar ūchūn, ūlūgim bar ūchūn ōltachi budungg' tirigū igitim* (KT, kt) — Baxtim bor uchun, omadim kelgani uchun, o'layotgan xalqni tiriltirdim.

ani ūchūn, antag'imin ūchūn, tep || teyin bog'lovchilari orqali: (3) *Bilgā qag'an ermis...ani ūchūn ilig ancha tutmis* (KT, kt) — Ular bilimdan xoqon edilar, shuning uchun ular ellarini uzoq vaqtlargacha boshqarib keldilar (39). *Sog'daq budun itāūin teyin Yinchū ōgūzūg kechū Temir qabig'qa tegi sūlā-dimiz.* (KT, kt) — So'g'dok xalqini birlashtirayin deb, Yenchu daryosini kechib, Temir qapig'gacha yurish qildik.

O'rin-payt-chiqish kelishigining qo'shimchasi *-ta/-da* vositasi bilan: (17) *echim qag'an olurtuqda, ōzim tardushbudun ūzā shad ertim* (KT, kt) — Tog'am — xoqon (taxtga) o'tirganda, o'zim tardush xalqi ustidan shod edim.

O'rxun yozma yodgorligi tilida *ne (ney), qach, kim* so'roq olmoshlarining nisbiy olmosh vazifasida qo'llanganini ko'ramiz: (11) *ney ney sabim ersār banŋu tashqa urtim* (KT, kt) — Nima so'zim bo'lsa, (uni) mangu toshga o'ydim. (21) *Qach ney ersār olūrtachi kūk* (Toŋ) — Qanday bo'lmasin, u bizni o'ldirishi mumkin. *Yemā bu tōrt arig' dindarlar kim tavg'ach yirinte erūrlūr* (Turfon matnidan. Vand und A. Von Gabain. *Turkische Turfantexte. II. SRAW, Berlin, 1929, 12–13*) — Bu to'rt pok dindorki, Tabg'ach yeridandirlar...

Misollardan ko'rinadiki, qadimgi turk tilining o'zidayoq ergash gapli qo'shma gaplar ajralib chiqqan boshlagan edi. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida ergash gaplarning turi va bog'lanish vositalari kengaya boradi. Ergash gapli qo'shma gaplarning taraqqiyoti yozma adabiyotning rivojlanishi va turli-tuman janrlarining kelib chiqishi bilan hamda yozma adabiyotning tarqalishi bilan bog'liqdir. Bu o'rinda boshqa til, adabiyotning ta'siri ham juda katta rol o'ynaydi: tojik va rus tilining ta'siri bilan o'zbek tili ergash gaplari taraqqiy etdi. Ergash gaplar o'z taraqqiyotida turlicha o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Ergash gaplar 1) oddiy gap bo'laklari yoki idiomaga o'tishi mumkin: *qosh qorayganda, o'pkasi to'lib, kun chiqishda, kun botarda, ha deganda, qanday bo'lmasin, nima bo'lmasin* v. b. 2) kirish gaplar yoki kirish so'zga o'tadi: *men sizga aytсам, qolaversa, bilsangiz* v. b. 3) bog'lovchiga o'tadi: *bo'lsa, bo'lmasa, yo'qsa*.

Ikkinchi tomondan bosh gap mazmunining susayishi tufayli, bosh gap ergash gap bilan kirishib ketadi. Bunday hol bosh gaplar *kifoya* (o'qisa kifoya), *bas* (o'qisa bas) kabi so'zlardan tashkil topganda ko'proq ro'y beradi. Bosh gaplar kirish so'z yoki kirish gap bo'lib ketishi mumkin. Bunday bosh gaplarga *bilasizmi, aytaylik* kabi gaplar misol bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilgandek, ergash gaplarning shakllanishi sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li, fe'l shakllarining, nisbiy olmoshlarning, tobe bog'lovchilarning shakllanishiga bog'liqdir.

Sifatdosh

Sifatdosh ergash gaplarning shakllanishida turkiy tillarda (xususan, o'zbek tilida) juda katta rol o'ynagan kategoriyadir. Sifatdoshning turli-tuman shakllari ibtidoiy tilda mustaqil bo'lib, mustaqil gaplarni tashkil etadi. Uning bunday vazifasi qadimgi va O'rta Osiyo turkiy tillarida ham ayrim o'rinlarda saqlanadi. Masalan, *Og'ln kishisin utuzmaduq* — o'g'lini, xotinini yutqizmadi. (9) *Antag'ijnin uchun alqintig', arlitig'* — Shuning uchun ovrulding — sovrulding (KT, kch).

Bu xususiyat XI asr yodnomasida ham saqlanadi.

Sifatdosh qadimgi turk tilida turli shaklga ega edi: *-tuq* || *duq*, *-mush* || *mish* || *mis*, *-ur* // *ür*, *-ir*, *-ma* || *mä*, *-chü* || *-chi*, *-ti* || *-di*, *-tachü* || *-dachu*, *-g'ma* || *-gmä*. Bu sifatdosh shakllari ot turkumida edilar. Ular mazmunan predmetni harakat tomondan izohlar edilar va boshqa gaplar bilan parataxis turidagi murakkab qurilmalarni tashkil etar edilar. Sifatdoshning bu shakllari ham ot, ham sifatdosh, ham harakat nomi, ayrimlari (asosan, *-ti* || *di* va *-mush* || *mish* || *-mis* shakllari) shaxsli fe'l (Verbum finitum) vazifalarida qo'llanadi. Bu sifatdosh shakllari kelishik qo'shimchalarini oladi, ko'makchi bilan birikadi, bosh kelishik shaklida mustaqil yoki ergash gapning kesimi bo'lib keladi.

Taraqqiyotning keyingi davrlarida sifatdosh shakllarining soni kamayadi, ba'zi bir shakllar ayrim turkiy tillarda qo'llansa, boshqalarida ayni shu shakl qo'llanmaydi yoki juda kam ishlatiladi, masalan, ozarbayjon tilidagi *-dig* // *-dig* va o'zbek tilidagi *-gan* sifatdosh shakllari. Sifatdosh taraqqiyotidagi ikkinchi hodisa — sifatdoshdagi fe'llik xususiyatining orta borishi, kesimlik vazifasida ko'proq qo'llanishidir.

Qadimgi turk tilida qo'llangan sifatdosh shakllari XI asr yodnomalari tilida ham saqlanadi, ammo ba'zi bir shakllarning qo'llanish doirasi ancha torayadi: *-duq* || *-dük*, *-ma* || *-mä*, *-g'ma* || *-gmä*), «Hibatul haqoyiq» tilida *-gan* va *-r* shaklli sifatdosh ko'proq qo'llanadi, *-duk* sifatdoshi mustaqil qo'llanmaydi, albatta biror qo'shimchani oladi. «Tafsir» da *-mish* va *-gan* suffikslari analogik vazifani bajara boshlaydi (*-mish* shakli kamroq qo'llanadi); *-duk* sifatdosh shakli odatda aniqlovchi vazifasida keladi, *-gu* shaklining qo'llanishi esa ortadi, *-g'lü*, *-dachu* shakllari kam uchraydi. Eski o'zbek tilida *-mish* sifatdosh shakli bosh kelishik shaklida, yolg'iz deyarli qo'llanmaydi, uning o'rnini asosan *-gan* shakli egallaydi, *-gu* shakli ham kam uchraydi (bu shakl asosan egalik bilan qo'llanadi, *-guluk*, *-gusiz*, *-guchi*, *-gudek* shakllari ko'proq uchraydi), sifatdoshning *-(a)r* shakli keng ishlatiladi. «Shajarai tarokima» asarida asosiy qo'llanuvchi sifatdosh shakllari *-gan*, *-(a)r* lardir.

Hozirgi zamon turkiy tillarda sifatdoshning *-(a)r*, *-gan*, *-mish*, *-gu* shakllari qo'llanadi.

Sifatdoshning fe'llashish xususiyati ba'zi shakllarida tugallangan bo'lsa ham, *(-di)*, ayrimlarida *-(ar)* hozir ham tugallangan emas.

Sifatdosh ma'lum so'zlarni boshqarib, sifatdosh qurilmani tashkil etadi. Bu qurilma tarkibida ega bo'lsa, bunday qurilma alohida bir gapni tashkil etadi. Sifatdosh kesim bo'lib kelgan gaplar boshqa gaplar bilan birikkanda, ergash gapni tashkil etadi. Bu holda sifatdosh ergash gapni bosh gapga tobelashtiruvchi va bog'lovchi vosita bo'ladi. Ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun kelishik (odatda, o'rin-payt va chiqish kelishigi) qo'shimchasi yoki ko'makchi ham xizmat qilishi mumkin, ammo bu vositalar til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida shakllanadi.

Sifatdosh kesimli gaplarning egasi qanday shaklda bo'lganligi haqida turlicha fikrlar mavjud. Ko'pchilik olimlar bu xil gapning kesimlari aslida qaratqich kelishigida bo'lib, keyingi taraqqiyot natijasida bosh kelishikka ko'chgan deb biladilar, ularning mulohazasiga ko'ra, atributiv birikmalardan predikativ birikmalar vujudga keladi. M.B. Balakayev ko'rsatishicha, sifatdosh kesimning tarkibidagi egalik suffiksining (*men kelganimda*) passivlashishi subyekt tarkibidagi qaratqich kelishigi qo'shimchasining qo'llanmasligiga olib keladi. Bu nazariyaga ko'ra ibtidoiy (qadimgi turkiy) tilda sifatdosh kesimli gaplarning egasi asosan qaratqichda qo'llanishi kerak edi. Ammo qadimgi turkiy tilda bunday qurilmalarning egasi hech vaqt qaratqichda qo'llanmay, doim bosh kelishik shaklida bo'ladi. Demak, sifatdosh kesimli qurilmalarning taraqqiyoti atributiv birikmadan predikativ birikmaga tomon emas, balki aksincha bo'lgan. Hozirgi zamon tilida sifatdosh qurilmaning egasini qaratqich kelishigida, kesimini egalik qo'shimchasi bilan qo'llash qadimgi tilga nisbatan ko'proq uchraydi.

Sifatdosh — ergash gap kesimi sifatida

Sifatdosh qadimgi turkiy tilda keng qo'llanadi. Sifatdosh yolg'iz, bosh kelishikda yoki boshqa grammatik vositalar bilan birikib ergash gapning kesimi vazifasida kela oladi:

1. O'tgan va hozirgi zamon sifatdosh formalari *(-mis* va *-ma)* aniqlovchi ergash gapni tashkil etadi; bu holda sifatdosh qurilma bosh gapdagi aniqlanmish so'zdan oldin keladi:

(19) *Echūmiz anamiz tutmis yer sug' idisiz bolmazun teyin...* — Avlodlarimiz egallagan yer egasiz bo'lmisin deb. (KT, kt) (44/45). *Tinesi og'lu yatug'ma Bengligāk tag'ug'...* irtimiz (Toj.) — Tinesining o'g'li turadigan Bangligak tog'igacha quvladik.

2. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shakli **-(u)r** shart ergash gapning kesimi vazifasida kelgan:

(12) (13) *Tabg'ach, Og'uz, Qutaṇ, bu üchägü qabusur, qaltachi biz öz ichi tashun tutmush teg biz* (Toj.) — Tabg'ach, o'g'uz, qiday — bu uchovi birlashsa, biz yolg'iz qolamiz (ichi-toshimizni ushlab qola beramiz).

Bu o'rinda keltirilgan sifatdosh qurilmalar shartli ravishda ergash gapning bir turiga kiradi. Haqiqatda esa — bu qurilmalar mustaqil bo'lib, ergash gap tarzida ham qo'llangan.

Shaklan mustaqil bo'lib, butunicha boshqa bir gap tarkibidagi biror bo'lakni izohlab, unga nisbatan ergash gap bo'lgan bu xil qurilmalarning kesimi sifat yoki *bor, yo'q* so'zlaridan ham ifodalanishi mumkin bo'lgan:

(3) *Ol amti anig' yoq türk qag'an Ötükän yış olursar-ilta buy yoqta* — Endi yomonligi yo'q turk xoqoni Otukan fuqarosi ustiga o'tirsa, elda kamchilik bo'lmaydi (KT, kt).

Bu turdagi ergash gaplarning egasi egalik qo'shimchasini oladi yoki olmaydi: (26) *Ney yılsıg' budunqa olurmam, ichrā ahsiz, tashra tonsiz yabiz yablaq budunta üzā olurtım* — Men boy xalq ustiga o'tirmadim (xalqqa xon bo'lmadim), men ichi oshsiz (qorni och), tashi to'nsiz, nochor xalq ustiga o'tirdim (KT, kt).

Tarkibida o'z egasi bo'lgan sifatdosh qurilmalari biror yordamchi so'z orqali ham boshqa gaplar bilan aloqaga kirgan, aloqaning turini ham ana shu yordamchilar belgilagan. Yordamchi so'z orqali bog'lanish bu xil qurilmalarning ergash gapga tomon taraqqiyotining keyingi bosqichidir:

1. *Erinch*. *Erinch* sifatdosh qurilmasini boshqarib, mazmuniga ko'ra (*shekilli*) sabab munosabatini ifodalash uchun xizmat qilgan:

(5) *Anta kisrā inisi echisin teg kılınmaduq erinch ..., biligsiz qag'an olurmis erinch ...* — Undan keyin ukasi akasidek ish qilmagani uchun shekilli, bilimsiz xoqon (podsholikka) o'tirgan ekan (KT, kt).

Bu xil qurilmalarda payt mazmuni ham bo'ladi.

2. *Tep*. Bog'lovchi vazifasidagi *tep* orqali sifatdosh qurilmasi to'ldiruvchilik vazifasida qo'llangan:

(51) (11) ...*beklarim budunim kezi qashi yablaq boltachi tep, saqintim* — Beklarimning, xalqimning ko'zlari va qoshlari xarob bo'ladi, deb qayg'urdim (KT, kt).

3. *Uchün*. Bu davrda *uchün* ko'makchisi mavjud bo'lib, u sifatdosh bilan birikib sabab munosabatini ifodalash uchun ishlatilgan:

(9) *Teyri yarliqaduqin uchün...*, *qag'an olurtim* — Tangri yorlaqagani uchun... xoqon bo'ldim (KT, kt).

(40) (41) *Teyri yarulqaduq uchün...*, *...biz qorqmaduq süñüşdümüz* — Tangri yorlaqagani uchun..., biz qo'rqmadik, urushdik (Toñ).

Sifatdosh qurilmalari kelishik qo'shimchasi yordami bilan ham boshqa bir gapga bog'langan. O'rxun yozuvlarida o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi *-da // -ta o'tgan* zamon sifatdoshiga qo'shilgan. Bu xil sifatdosh qurilmalari payt ergash gapni tashkil etadi: (1) *Üzä kek teyri isrä yag'iz yer qilintuqda*, *ekin arasi kisi og'li qilinmis* — Tepada ko'k osmon, pastda qora yer yaratilgandan keyin, ikkisining orasida odam o'g'lonlari yaratildi (KT, kt).

Bu tipdagi ba'zi bir ergash gaplar o'sha davrdayoq leksikalashish jarayonini boshidan kechirgan: (4) *eyrä, kün tog'siqda...* (KT, kt) — bu birikma *sharqni, kun batsig'da* — g'arbni ifodalagan.

Shunday qilib, O'rxun yodnomalarida sifatdosh va sifatdosh qurilmasining quyidagi asosiy xususiyatlari bo'lgan:

1) sifatdosh shaxs qo'shimchasini olmagan. Bu xususiyat uning ergash gap kesimi vazifasidagi holatigagina emas, mustaqil gaplarning kesimi bo'lib kelgan holatiga ham taalluqlidir;

2) o'tgan zamon sifatdoshi faqat ayrim o'rinlardagina 3-shaxs egalik qo'shimchasini oladi (*duq + i -n*);

3) sifatdosh qurilmasining egasi har vaqt bosh kelishikda keladi.

4) sifatdosh shaklining vazifasi keng bo'lgan va bunday (ot kesimli) qurilmalar asosiy o'rinni egallagan.

Bu davr sifatdoshining fe'llik xususiyatiga ko'ra, uning sifatlik xususiyati ustunroq bo'lgan;

5) shaklan gap hukmidagi sifatdosh qurilmalarning mustaqilligi ancha kuchli bo'lgan. Ayniqsa, sifatdoshi bosh kelishik shaklida bo'lgan qurilmalarda bu xususiyat aniq ko'rinadi. Ayrim hollarda ularning mustaqil gapmi yoki ergash gapmi ekanini aniqlash ancha qiyinlashadi.

M. Koshg'ariyning «Devon»ida va Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik» asarida sifatdoshning **-gan** shakli keng qo'llanadi. «Devon»da sifatdoshning *ichürgän* turdagi shakli *ichdi* shakli bilan barobar beriladi, har ikki shakl orasida ma'noda farq bo'lsa ham, ikkisi tilda faol qo'llangan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bu davrga kelib, **-gan** shaklli sifatdoshning fe'llik xususiyati kuchaygan va mustaqil gap kesimi sifatida keng ishlatilgan. Lekin bu sifatdosh, hozirgi zamon tilidagi kabi, o'tgan zamon fe'li sifatida ishlatilmaydi — tamoman fe'lga o'tmaydi. M. Koshg'ariy **-gan** shaklli sifatdoshni predmetdagi doimiy xususiyat, holatni ko'rsatuvchi fe'l shakli sifatida izohlaydi va tarjima qiladi. Bu davr sifatdoshining ikkinchi xususiyati shundaki, sifatdosh shaxs qo'shimchalarini olmaydi — tuslanmaydi.

DLTda va QB da sifatdosh ergash gap kesimi vazifasida ham keng qo'llanadi:

1. Bosh kelishikdagi sifatdosh aniqlovchi ergash gapning kesimi:

Bir ancha yuruyu, bir ancha turu, Axir tegdi elik turur orduqa — Bir qancha yurib, bir qancha turib, Elik turgan o'rdaga axir yetdi (QBN, 46; 249). *Kishi türmädük elgä kirsä qalı* — Agar (kimda-kim) kishi kirmagan elga kirsä (QB, N, 47; 250).

2. Sifatdosh *erkän* yordamchi fe'li bilan birikib, payt ergash gapning kesimi bo'lib keladi:

Kichik erkän, oğrät og'ulqa bilik — O'g'ilga kichikligida bilim o'rgat (QB, 118; 3).

DLT va QB da sifatdosh qurilmaning egasi asosan bosh kelishikda keladi va qaratqich kelishigini olmaydi (sifatdosh kesim tarkibida egalik qo'shimchasi bo'lsa ham):

Adam og'lı ag'irlıg'ı bilik birlä erdugin... ayur — (bu bob) odam zotining qimmatini bilimda ekanligini bayon etadi (QB, 6—7).

So'nggi davr yodnomalarida sifatdoshning keng qo'llanganini ko'ramiz. Sifatdoshning ayniqsa *-gan* shakl turi faollashadi. Sifatdoshning turli ko'makchilar va yordamchi so'z vazifasidagi leksik vositalar bilan, kelishik belgilari bilan birikkan shakllari tilda keng qo'llanadi.

1. Bosh kelishikdagi sifatdosh

Bosh kelishikdagi sifatdosh boshqargan qurilma aniqllovchi ergash gap bo'lib keladi:

Mekka achilduq kun boldi (Tf., 86; 6).

«Tafsir»da *te* fe'li sifatdosh shaklida aniqllovchi ergash gapni tashkil etgan (bu xil gap odatda bir tarkibli bo'ladi):

Manat teduki taqi but turur (Tf., 36 b, 5) — Manat degan yana bir but bor.

Sifatdoshning *-duk* shakli Navoiy va Bobur asarlarida uchramaydi, «Shajarai tarokima»da bir o'rindagina uchrab, uni prof. A. N. Kononov qotgan birikma deb hisoblaydi. QA, BN, St.tar.da *-g'an*, *-(a)r*, *-(u)r* shaklli sifatdoshlar aniqllovchi ergash gap kesimi vazifasida keng qo'llanishini ko'ramiz.

Yusuf tushgan quduq bashing'a kelib tushtilar (QA, qyo, 218). *Kezi kormas tili sozlamas eligi tutmas ayag'i yurimas narsani alg'uchi barmu* (QA, lit., 76). *Charxining men tartmagan dardu balasi qaldimu...* (Babir) *Uruq talatib aldurub biz otgan qipchaq yoli bila ashib Abo qorig'ida kelib bizga qoshildilar* (BN, 150). *...birlan Tibemin arasi atliq kishi bir yatib baraturg'an yer bolur* (Sh.tar., 24).

Shunisi xarakterliki, aniqllovchi ergash gaplarning bu turi borgan sari keng qo'llana boradi. Bu xil qurilmalarning egasi O'rxun yodnomalari, DLT, QB, Tf. da bosh kelishikda keladi, sifatdosh kesim tarkibidagi egalik qo'shimchasi kam ishlatiladi. So'nggi va hozirgi zamon yozma adabiyotida esa, aniqllovchi ergash gapning egasi ayrim hollarda qaratqich kelishigida keladi (bu hol ega va kesim orasidagi munosabatni yanada aniqlash, ta'kidlash uchun ishlatiladi).

2. Yordamchi soʻz va shu vazifadagi soʻzlar bilan birikkan sifatdash

Sifatdash koʻmakchilar va shu vazifada kelgan soʻzlar bilan birikib, turli ergash gaplarning kesimi boʻlib keladi.

1) *Üchün* koʻmakchisi bilan birikkan sifatdash sabab ergash gapning kesimi vazifasida kelgan. Sifatdash-kesim koʻpincha egalik qoʻshimchasini olmagan:

Kob nuha qilgʻan üchün Nuh atandi (QA, qyo 43). *Qorqut-ku üchün...*, (Tf, 28; 24). ... *eshitmäzlik üchün...* (Tf, L. 108; 18). *Atasi vilayatqa kirib nechä mahal sallahlık qilgʻan üchün Qanbar Ali sallah der edilär* (BN, 31).

Bundan tashqari, *üchün* koʻmakchisi sifatdashning *-duq* (Tf.), *-r*, *-mish* shakli bilan ham birika olganki, bu holat hozirgi zamon oʻzbek tilida qoʻllanmaydi:

Öldüki üchün yigʻlashmazuz va lekin bilmäzmiz... (Tf, 71 b, 16). *And berdüküe üchün...*, (Tf, l. 145, 2). *Yazlar chibini kop bolur üchün, bu eläeni käm kerürlär...* (BN, 154). *Bu oʻt beta-beta chiqar üchün betäkä derlär emish* (BN, 165):

«Shajarai tarokima»da *üchün* koʻmakchisi bilan tuzilgan ergash gapli qoʻshma gap qurilmasi uchratilmaydi, *üchün* oʻrnida *sababdin* ishlatiladi:

Oz qarindashlari yurtinda yagʻi bolgʻan sababdin tura bilmäy qaytib ketdi (Sh.tar., 51).

XIX—XX asrga kelib, *-gan* shaklli sifatdashning *üchün* koʻmakchisi (yoki *sababli* soʻzi) bilan birikkan shakli keng qoʻllana boshlaydi.

2) *bilä, birlä* koʻmakchisi bilan birikkan sifatdash yozma yodgorliklarda kam uchraydi:

Äz ägʻläq chiqgʻän kishisi urushqa turmay qüchqän bilä qorgʻängʻa kirdilər (BN, 151).

Birlä koʻmakchisi bu iborada payt ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Bunday qurilma hozirgi zamon tilida toʻsiqsiz ergash gap boʻlar edi. Payt ergash gapning *bilän* koʻmakchisi bilan bosh gapga bogʻlangan turining kesimi hozirgi zamon tilida harakat nomi orqali ifodalanadi — bunday qurilma yozma yodgorliklarda

ham qo'llangan:

Ibrāhimni qutluq eligi tekmaği birlä qamug' zuhhām bolur erdi (QA, qyo, 154).

3) *Səj, səjrä, keyin* ko'makchilari sifatdosh bilan birikib, payt ergash gapning kesimi bo'lib keladi:

Mundāq nārsä elüb nājāyız bolg'andin keyin qaydin tırgüzür deb... (QA, qyo, 165). *Qırq tün kün tamām bolg'andn səj Ya'qub yalawachqa uyqu g'alaba qildi* (QA, qyo, 210). *Bu sura ayındıqđın səjrä* (Tf., 145; 4). *Dirıldıqđın səj...* (Tf., l. 96 b, 9). *erānlārdın mārđānā gunāh vujudqa kelsä, boynıgā yūklāngāndın səj boynın urarlar* (N., MQ, 54). *Menie vālidālārim va köch va uruqlarım men Andijāndın chıgg'andin səjrä yüz tāshvısh va mashaqqatlar bila Oratepa kelib edیلär...* (BN, 105). *Ölgāndın səj inisi Sārınakni pādshāh gıldılar* (SH.tar., 63).

Sifatdoshning *-gan* shaklidan tashqari boshqa shakllarining *səj, keyin* yordamchilari bilan birikishi so'nggi davr yodnomalarida kam uchraydi, «Shajarai tarokima» va undan so'nggi adabiyotlarda butunlay uchramaydi. «Qissasul anbiyo»da *keyin* ko'makchisi sifatdoshning *-mish* shakli bilan birikishi meyo'riy hol bo'lgan:

Tāqān teshikdin urilmishtan keyin yārlıq keldi (QA/ Rq, 217).

Səj, keyin ko'makchilari odatda chiqish kelishigini boshqaradi. Ammo bu qonun qadimgi yodnomalarda qat'iy bo'lgan emas. «Qissasul anbiyo»da u bosh kelishikni ham boshqarib kela olgan:

Ismā'il āvdan kelgān səj Sayyidā sālām yetkürdi (QA, Rq, 142).

4) Sifatdosh *bürün* ko'makchisi bilan birikib, payt ergash gapning kesimi bo'lib kelgan:

Tān ātmasdin bürün eldin chıqsunlar (QA, qyo, 178). *Qarintashlari xabardār bolmasdin bürün...* (Sh.tar., 76).

Bürün ko'makchisi odatda chiqish kelishigini boshqaradi. Ammo «Qissasul anbiyo»da uning o'rin kelishigi bilan birikkanini ham ko'ramiz:

Yāsūf...quduq tūbigā yetmäsda bürün... (QA, qyo, 214). *Orqān yergā yetmäsda bürün...* (QA, qyo, 217).

5) *erkān* ko'makchi fe'li ham sifatdosh bilan birikib, payt ergash gapni tashkil etgan:

Urug'ati uyur erkān sachi birlā bag'ladi (Tf., 13—90, 21). *Far'āun qiziniy bashin tarar erkān erklu tūshdi* (Tf., 133, 11).

erkān ko'makchi fe'li xuddi shu funksiyada QB va QA da ham qo'llangan:

Sen og'lan kichik erkān ōldi daday (QB, N, 483). *Bu sozni sozlashūr erkān...* (QA, lit., 65).

6) *vaqt, mahal, fursat, hālat* kabi leksik vositalar sifatdosh bilan birikib, o'zining leksik ma'nosi va vazifasini qisman yo'qotib, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita vazifasida keladi. Bu so'zlarning yordamchilik vazifasi asosan «Boburnoma», «Shajarai tarokima» asarlaridan boshlanadi. Ularga qadar bo'lgan yozma adabiyotlarda bunday qurilmalar juda kam uchraydi:

Aja minasi vaqtin (Tf., 68 b, 2) *Mir Alisher Navāiy Hiridin Samarqand(g'a) kelgan fursatlar(da) Ahmad Hājibek bilā bolur edi, Sultān Husayn Mirzā pādshāh bolg'andīn soj Hirigā keldi* (BN, 37). *Abdulkārimni ātini Mahdi Sultān (cherkāsay) qilich bilā chāpqāch o'q āti yiqildi. Ōzi qopar hālatda Mahdi Sultān ilikini bāndidin tushura chāpti* (BN, 56). *Sultān Husayn mirzā ālg'an mahalda Yādgār Muhammad mirzā va tavābin andāq ichkūlikkā tushgan ekāndūrlarkim...* (BN, 104).

Bu xil qurilmalar hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

3. Kelishiklar bilan birikkan sifatdosh

O'rin-payt va chiqish kelishigi sifatdosh kesimga bog'lanib, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita sifatida qo'llangan (O'rxun yodnomalarida faqat *-da// -ta* qo'shimchasi shu vazifada ishlatilgan edi).

O'rin-payt kelishigi payt ergash gapni bog'lash uchun xizmat qiladi (ergash gap kesimi ot kesim bo'lganda, kelishik qo'shimchasi *erkān* ko'makchi fe'liga qo'shiladi).

«Qissasul anbiyo»da o'rin-payt kelishigi asosan *-r, -mish* shaklli sifatdoshga qo'shiladiki, bu holat hozirgi zamon o'zbek tilida uchramaydi:

Tamāshādin kelūrdā Yūsūfqa yoluqti (QA, qyo, 234). *Yūsūf kichik erkāndā Rāhil vafāt qildi* (QA, qyo, 203). *Vafāti bolmishta yūz*

yigirmi yashayur erdi (QA, qyo, 216).

So'nggi davr yodnomalarida o'rin kelishigi *-gan* || *-kan* sifatdosh shakliga qo'shiladi (*-r* shaklli sifatdoshga qo'shilishi kam uchraydi): *Bu qulnie jani küygändü özgälärnin etägi kuymäs* (N., MN, 21). *Xän yürtidä ekändü qorg'andagilar firib bilä kishi yubärib, dedilärkim...* (BN, 58). *Men көргүндү bu bäg' büzülib edi* (BN, 64). *Iräq buzug'lig'ida Sultän Mahmud mirzäg'a qoshulub, yolda kelürdä shäyista xizmat qilg'an üzün Sultän Mahmud mirzä riäyat qilib edi* (BN, 45). *Sözläshib olturg'anda xatunidin sordi kim bunij säbäbi ne turur* (Sh.tar., 15). *Rabochiylar... söz ayta bëshlag'anda... temir yol xizmatchilari... bizlärdin uzäq tüshdilär* (TVG, № 10, 1895).

Chiqish kelishigi o'rin-payt kelishigiga nisbatan kamroq qo'llangan. Bu kelishik payt yoki sabab ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qilgan:

Kün batmasdan... (Tf., 1. 26; 2). *Qärä xalqnie tili kelmäslükdin qäfni jim oquyturur* (Sh.tar., 19). *...fuqaräni asir etgänläridin fuqarä ...muhtäj bolub qälmishlar* (TVG., № 85, 1913).

Sifatdosh kesim yuqorida ko'rsatib o'tilgan vositalarda tashqari boshqa vositalar bilan ham birikishi mumkin.

-dek || *-day* bilan ravish yoki aniqlovchi ergash gap bosh gapga bog'lanadi:

bir...tug'urdi ular tilägändäk (QA, lit., 68). *Bu ishi siz aymish tek ermäs* (QA, qyo, 220).

Shunday qilib, kesim vazifasida kelib, turli grammatik va leksik vositalar bilan birikkan sifatdoshning quyidagi xususiyatlarini ko'ramiz:

1) sifatdosh kesim har uch shaxsda bir xil shaklda saqlanadi. Shaxs qo'shimchasi bilan kam qo'llanadi;

2) sifatdosh kesim asosan egalik qo'shimchasisiz qo'llanadi;

3) bu xil qurilmalarning egasi bosh kelishik shaklida keladi. Ammo tushum, jo'nalish kelishigida kelgan sifatdosh boshqargan qurilmaning subyekti qaratqich kelishigida keladi, shuning uchun ham bu xil qurilmalar ergash gap emas, so'z birikmasi sanaladi:

Yaqub og'lanlarin tewa birlä kelürin kördi (QA, qyo, 188). *...ichku arasinda qoyub raqsliq qilib bularnij kech qälganlarin ayta bergil*

(QA, lit., 58). ...*qaysiniy xob ekänin ahli xrad bilgäy xob* (N., MQ, 133). *Kichik xän dadamniy bu zamän kelürini tahqiq bilmäy hälidin sur'at bilä ätlanib edim* (BN, 123). *elniy ne qilg'anin aytalim* (Sh.tar., 59). *Barchaniy bäraturg'an yurtig'a ketdi* (Sh.tar., 12).

Kesimi sifat yoki *bor*, *yo'q* so'zlaridan, ot va sifatdan ifodalangan qurilmalar ham qadimgi yodnomalardan tortib hozirgi zamon tiligacha (hozirgi zamon tilida ham) keng qo'llanuvchi qurilma bo'lganlar. Ularning tarkibida o'z egalari bo'lib, u bosh kelishikda qo'llangan. Prof. A. N. Kononov bu turdagi qurilmalarni ergash gap deb ta'riflaydi va «Shajarai tarokima»dan misol keltiradi («Shajarai tarokima», 171-bet).

Ati Muhammad laqabi Baxtiyâr bir pahlivan yigit bâr erdi (375—376-betlar).

Ergash gaplarning bu turi «Qissasul anbiyo»da, so'ngra, Navoiy asarlarida va boshqa manbalarda ham ko'p uchraydi:

Hajarni el yoq kishi yoq yerdä qoyg'il (QA, qyo, 137). *Yüzi kerkluk Yüsüfni...* (QA, qyo, 184).

Ba'zi xulosalar

Sifatdosh va sifatdosh qurilmasining taraqqiyoti quyidagi umumiy xulosalarga olib keladi:

1. Qadimgi va eski turkiy tilda sifatdoshning turli shakllari (*-duk // -tuk*, *-(u)r*, *-mish // -mis*, *-chi // -chi*, *-ma // -ma*, *-gan // -kan* kabi) bo'lib, so'nggi davrlarga kelib, o'zbek yozma yodgorliklarida, bu shakllarning ichida *-gan // -kan* sifatdosh shakli asosiy va yetakchi o'rinni egallaydi.

2. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshning ma'no va vazifasi keng bo'lgan. U ham sifatdosh, ham ravishdosh, ham verbum finitum vazifalarida keladi. Keyinroq uning ma'no va vazifa doirasi toraydi (bunga o'zbek tilida sifatdoshning *-gan* shakli asos bo'lib qolishi ham sabab bo'ldi): hozirgi zamon tilida esa *-gan // -kan* sifatdoshi faqat ikki vazifada — sifatdosh va o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llanadi, xolos (o'tgan zamon fe'li vazifasi uning sintaktik vazifasi va kontekstdan ayon bo'ladi).

3. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshning mustaqilligi kuchli bo'lgan,

u mustaqil gap kesimi sifatida qo'llana olgan.

Hozirgi zamon tilida ham sifatdosh mustaqil gap kesimi sifatida qo'llana oladi. Ammo farq shu yerdaki, mustaqil gap kesimi vazifasida qo'llangan sifatdosh shakli ham sifatdosh, ham o'tgan zamon fe'lidir. Shuning uchun ham M. Koshg'ariy: (DLT, I) *bu o't (dori) ol kishini uditg'an* iborasidagi *uditg'an* sifatdosh shaklini predmetdagi doimiy, mavjud xususiyat sifatida tarjima etadi. Bu sifatdoshni hozirgi zamon tilida *uxlatgan* sifatida tarjima etish to'g'ri bo'lmas edi. Chunki *uxlatgan* o'tgan zamon fe'li bo'lib, o'tgan zamonda ro'y bergan bir holatni ifodalaydi. Bu shaklni *uxlatadigan* shaklida tarjima etish to'g'ri bo'lar edi. Chunki bu shakl sifatdoshlik xususiyatini saqlaydi — predmetdagi doimiy, mavjud bo'lgan xususiyatni ko'rsatadi.

Demak, sifatdoshning shakli hozirgi zamon tilida ham saqlansa-da, uning ichki mazmunida siljish, o'zgarish ro'y bergan. Qadimgi turkiy tildagi sifatdosh ko'proq sifatga yaqin (uchala shaxs uchun ham bir xil shakl qo'llanadi); keyinroq sifatdoshda fe'llik xususiyati orta boradi va o'tgan zamon fe'li uchun ham asos bo'ladi.

Qadimgi turkiy tildagi sifatdoshda sifatlik belgisining ustun bo'lishi sifatdosh boshqargan qurilmaning boshqa bir gapga tobelanishiga asos bo'ldi — ergash gapning yaratilishiga zamin tug'dirdi.

4. Qadimgi turkiy tilda sifatdosh shaxs bilan tuslanmagan va asosan egalik qo'shimchasini olmagan.

Sifatdoshning shaxs bilan tuslanmasligi so'nggi davr yozma yodgorliklarida («Boburnoma»dan keltirilgan misollar), hatto hozirgi zamon o'zbek tilining ba'zi bir shevalarida (masalan, Jizzax shevasida) ham uchraydi. Faqat so'nggi davr yodnomalarida sifatdosh mustaqil gap kesimi bo'lgandagina shaxs qo'shimchasi bilan tuslangani ko'rinadi. Ergash gap kesimi vazifasidagi sifatdosh shaxs bilan tuslanmaydi.

Sifatdoshning egalik bilan turlanishi ham qadimgi turk tilida juda chegarali bo'lgan. So'nggi davr yozma adabiyotida, ayrim o'rinlardagina qo'llangan, faqat hozirgi zamon o'zbek tilidagina sifatdosh egalik qo'shimchasi bilan ko'proq qo'llana boshladi. Lekin

uning ishlatilishi hali ham juda chegaralidir.

5. Sifatdosh qurilmasining egasi qadimgi turkiy tilda bosh kelishikda qo'llangan. So'ngi davr yozma adabiyotida ham bu holat asosan saqlanadi. Hozirgi zamon tilida esa ayrim hollarda ega va sifatdosh kesim orasidagi munosabatni yanada aniqlash, ta'kidlash uchun sifatdosh qurilmaning egasini qaratqich kelishigida qo'llash va sifatdosh kesimini egalik bilan turlashga moyillik sezilmoqda. Shuning uchun ham tarkibida o'z egasi bo'lgan sifatdosh qurilmasi qaratqich va qaralmish (izofa) munosabatining o'zgarishidan kelib chiqqan deb tushunish to'g'ri bo'lmaydi.

Sifatdosh qurilmasining tarkibidagi ega va kesimning shakllanishi bu xil qurilmalarning hammasida ham bir xil emas va tarixiy taraqqiyotida ham bir xilda bo'lmagan:

a) adabiy til tarixida sifatdosh qurilmalarning egasi bosh kelishik shaklida bo'lganda, sifatdosh-kesim tarkibida egalik qo'shimchasi juda kam qo'llanilgan. Hozirgi zamon adabiy tilida ham bu xil sifatdosh qurilmalarning egasi asosan bosh kelishik shaklida bo'lib, sifatdosh-kesim egalik qo'shimchasi bilan kam ishlatiladi. Ammo eganing qaratqich kelishigida kelishi va sifatdosh-kesimning egalik qo'shimchasi bilan kam ishlatilishi ham mumkin. Sifatdosh qurilmaning ega va kesimining shakllangan holda qo'llanishi bu xil qurilmalar taraqqiyotining keyingi bosqichini tashkil etadi;

b) sifatdosh qurilmalarning to'ldiruvchi vazifasida keluvchi turining tarkibidagi subyekt qadimgi turkiy yodnomalarda bosh kelishik shaklida bo'lib, predikat egalik qo'shimchasini oladi. Keyingi davr yozma adabiyotida («Qissasul anbiyo», Navoiy, Bobur asarlari) bu xil qurilmaning subyekti asosan qaratqich shaklida bo'lib, predikat egalik qo'shimchasi bilan shakllanadi. Hozirgi zamon tilida ham to'ldiruvchi vazifasidagi sifatdosh – qurilmalarning subyekt va predikati ana shunday shakllanadi;

d) sifatdosh qurilmaning aniqlovchi vazifasidagi turining egasi va kesimi tarixiy yodnomalarda asosan bosh kelishik shaklida bo'lgan. Hozirgi zamon tilida bu xil qurilmalarning egasi ayrim hollarda (aniqlik uchun) qaratqich kelishigida qo'llanmoqda.

Shunday qilib, sifatdosh qurilmalarning tarixiy taraqqiyoti uning

tarkibidagi bosh bo'laklarning shakllanishga tomon taraqqiy etib borganini ko'rsatadi;

e) qadimgi turkiy yodnomalarda ergash gap kesimi vazifasidagi sifatdash ayrim grammatik va leksik vositalar bilangina birika olgan. Tarixiy taraqqiyot natijasida sifatdashning turli kelishiklar, ko'makchilar va ayrim leksik vositalar bilan qo'llanish imkoniyati orta bordi. Bu esa uning ma'no va vazifa doirasini ham kengaytira bordi.

6. Til taraqqiyoti sifatdash qurilmalarining tobora qo'llanish doirasi kengayib borganini ko'rsatadi. Hozirgi zamon tilida sifatdash qurilmasi ergash gaplarning asosini tashkil etadi.

Ravishdosh

Ravishdosh aslida sifatdashdan kelib chiqadi. Uning shakllana borishi til taraqqiyotining ilk davrlarida bo'lib, bizga ma'lum bo'lgan qadimgi yodnomalarda (O'rxun yozuvlarida) uning ancha shakllangan turlari mavjud edi. Bu shakllanish keyingi davrlarda ham davom etadi.

Ravishdosh o'zining fe'llik xususiyatiga ko'ra, ma'lum so'zlarni boshqarib kelishi va alohida qurilmani tashkil etishi mumkin. Bunday qurilmaning ayrimlari tarkibida o'z egasi ham bo'ladi. Bu xil ravishdosh qurilmasi gapni tashkil etadi.

O'rxun yodnomalarida *-ip* shaklli ravishdosh qurilmasining boshqa bir gap bilan birikib, qo'shma gap tashkil etganini ko'ramiz:

(47) (7) *...oza kelmis süsin Kalte(gin) ag'itip, Toŋra bir og'ush alpag'u on erig, Toŋa tegin yog'inta, egirin elürtimiz* — Kultegin qo'shinlarini haydab yuborgandan keyin, Tongra teginni ko'mish marosimida Tongra urug'idan o'n bahodirni o'ldirdik (KT, kt).

Keltirilgan qo'shma gap tarkibidagi ravishdosh qurilmasi mazmunan payt ergash gapga o'xshasa ham, unda sabab ma'nosi ham bor; shu bilan birga, bu qurilma bog'langan qo'shma gapni ham tashkil etadi.

S.Y. Malov «Памятники древнетюркской письменности» asarida «Сложные предложения» sarlavhasi ostida ravishdosh qurilmali bir qancha misollarni keltiradi. Bu qurilmalarni *-ip* (KT,

kch, 4–5), -y (KT, kt), *matin* (KT, kch) shaklli ravishdoshlar boshqaradi. Keltirilgan ravishdosh qurilmalarning tarkibida o'z egasi yo'q, shu sababdan bu xil qurilmalarni qo'shma gap hisoblab bo'lmaydi. Ammo S. Ye. Malov «сложные предложения» termini ostida bizning tushunchamizdagi «qo'shma gap»ni tushunmay, tarkibi keng, yoyiq bo'lgan «murakkab gap»ni tushungan bo'lsa kerak. «Сложные предложения» («Murakkab gap») ostida tarkibi keng bo'lgan sodda gapni ham tushunish mumkin.

Ergash gaplarning shakllanishida - (i)b shaklli ravishdoshning roli kattadir. Bu shaklli ravishdosh qurilmasi turli mazmun munosabatlarini ifodalagan, uning mazmun va vazifa doirasi, hozirgi zamon tilida qo'llanishiga qaraganda ham, kengroq bo'lgan:

1. Ravishdosh qurilmasi holat-payt munosabatini ifodalaydi — bosh gapdan anglashilgan mazmunning ro'y berish holati va paytini ko'rsatadi:

Ay qopub ewlänüb, Aq bulit erylänüb, Bir-bir üzä öklänüb Sachlub suwi eyräshür — Oy chiqib, atrofini bulut doirasi — o'tovi o'raganda, bulutlar bir-birining ustiga mingashib gulduros bilan suvlarni to'kadi (DLT, I, 258, 1–4). *Abābakr mirzāg'a Mazidbek arg'un va qaraqoylik türkman beklari qoshulub sultan Mahmud mirzanin üstigä Hisārda kelgānda sultān Mahmud mirzā āg'asig'a Samarqandg'a bārdi* (BN, 46). *Ātanj ölüb men bu taxtda olturub elni sorāy turg'ali ottuz besh yil turur* (Sh.tar., 48).

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, - (i)b shaklli ravishdosh qurilmasi ham payt, ham holat munosabatini ifodalab qolmay, ular ba'zan bog'langan qo'shma gapga yaqin bo'lib, qo'shma gap qismlari mazmunan ancha mustaqil bo'ladi («Shajarai tarokima»dan keltirilgan misol), ba'zilarida payt-holat mazmunidan tashqari sabab ma'nosi ham bo'ladi, ayrim hollarda payt ma'nosi ustun bo'lsa, boshqa hollarda holat munosabati ustun bo'ladi. Masalan: *Ichti bolub yūzi terin* — Yuzi burishib, ichdi (DLT, T, 82; 6).

Ravishdosh qurilmasining bu ma'no munosabati hozirgi zamon o'zbek tilida ham qo'llanadi.

2. Ravishdosh qurilmasi shart munosabatini ifodalaydi:

Yanshaq telim sayrab ani tamg'aq qatar — Behuda so'zlar

ko'payib ketsa, og'iz qurib, jag' qayishadi (DLT, I, 434; 11). *Har diram kim tügüb, g'assaldin özgä kishi ächmäq mahal, har simkim kēmüb tufräg'din özgä biräv ani yemäkkä yoq ehtimäl* (N., MQ, 50—51). *Bir kân farmân boldikim, g'ul, bläng'är, jiväng'är tamâm tebä kiyib ätlarig'a kejim sâlib yävuqrâq bârib, ham yarâq kørülgây, hām ichkärigi elgä siyäsâti bolg'ay* (BN, 150).

Keltirilgan ravishdosh qurilmalarini hozirgi zamon tilida shart fe'li bilan almashtiriladi.

Ravishdosh qurilmaning bu xil ma'no munosabat ifodalagan turi hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi; bunday qurilma «Boburnoma»dan so'ng yozilgan asarlarda ham juda oz uchraydi, «Shajarai tarokima»da butunlay uchramaydi.

3. Ravishdosh qurilmasi sababni, bosh gap undan kelib chiqadigan natijani ifodalaydi:

Meni kørüb yesi ag'di (DLT, I, 179; 18). *Bashi yarilib, öldi* (QA, qyo, 183). *Qorqub yüräklari titrag'ay* (Tf., 123, b, 11). *Häsik äyninie yigirmä ältisida dushanba künü ijâzat bolub, Marvdin Astrabadg'a äzimât etqani tushti* (N., MN, 9). *Bu sozni eshitgäch menga iztirâb kopraq bolub qilur ishimni bilmädim* (BN, 141). *Ul badbaxtnin kørülgä bu soz yaxshi kelib yüz mie tängä in'am qildi* (Sh.tar., 25). *Ushbu kunda yanadin havä ächilib musaffä bolub dehqänlar xirmänlarin...kötärib äldilar* (TVG, № 43, 1896).

Bu xil ravishdosh qurilmalarida sababdan tashqari, payt munosabati ham ifodalanadi.

Sabab-natija munosabatini ifodalagan bu xil qurilmalar hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

4. Ravishdosh qurilmasi mazmunan ancha mustaqil bo'lishi va so'nggi gap bilan birikib, bog'langan qo'shma gapni tashkil etishi mumkin. Ravishdosh qurilmasining bu turi, ayniqsa tarixiy yodnomalarda ko'proq qo'llangan. Bu hol ravishdoshning mustaqil bo'lganligi, alohida gapni tashkil eta olishlik xususiyatidan darak beradi.

Hozirgi zamon tilida ham ravishdosh qurilmaning bu turi qo'llanadi, ammo ravishdosh qurilma ko'pincha mazmunan so'nggi gapga ko'proq bog'lanadi, bu bilan uning ergash gapga moyilligi seziladi.

«Devon»da bu xil ravishdosh qurilmalar keng qo'llanadi: ravishdosh qurilmasi o'zaro teng bog'langan qo'shma gapni tashkil etadi:

Qizil, sarig' arkashib, Yelkin, yashil yuzkashib, Bir-bir keru yurkashib, Yaliyuq anin tanlashur — Qizil, sariq gullar bir-biriga suyanishib, yashil rayhonlar bir-biri bilan o'ralashib, ularni ko'rgan kishi tang qoladi (DLT, T375; 17–20).

Bunday qurilma Navoiyda ham ancha keng qo'llanadi:

Bu da 'vā bāshig'a yetkūnchā nechāsini may ōltürüb, nechāsin ōzgā fisq dozaxga yetkurub, yūzdin biri ki ma'rakag'a yetib va yortag' chanish bilā ōzin zayi' etib (N., MQ, 18). *Türkük-türkük illätär bādāni uyida ōküb 'ejāb mārāz kāsratidin hayātdin tongulub* (N., MQ, 149–150).

Ravishdosh qurilmasining bu turi Navoiydan keyingi yodnomalarda asosan qo'llanmaydi, ba'zi o'rinlarda an'anaviy uslubga muvofiq ishlatilishi uchrab qoladi:

Ismā'il afandinin shāgirdlarindin biri 11 yashar bālā ornidin turub ushbu tubandag'i nutqni sōzlāb ahli majlisni hech kim mundag' taajubg'a qoymish («Taraqqiy», № 17, 1906).

Ayrim hollarda ravishdosh qurilmaning va so'nggi gap kesimining tarkibidagi bir xil bo'lak umumlashib keladi:

Aqlqa ōgdūlmish at berib, vazir ōg'li ōziyā tutmish turur — Aqlga ōgdūlmish ot berib, uni vazir ōg'li deb oldi (QB, so'z boshi). *Mudbir takabbur nātijāsidin shāhār gōlxānida maqām tutub Muqbil adab va tavāz' fāydasidin gāvẖār maqsud tāpib shāh gulishanida ārām tāpdī* (N., MQ, 83).

Mazmunan o'ziga ancha mustaqil bo'lgan ravishdosh qurilmaning boshqa bir turida ravishdosh qurilmaning mazmuni bilan so'nggi gap mazmuni orasida ma'lum darajada bog'liqlik bo'ladi; qo'shma gapning ikkinchi qismidan anglashilgan mazmun ravishdosh qurilmasida ifodalangan mazmunga ozmi-ko'pmi bog'langani anglashiladi:

Ōgi ko'ngli achlup, yarudu yula — Fikri, ko'ngli ochilib, mag'rurlanadilar (QBN, 53; 2, 59). *Toqluq hirsin ko'nyūldin yoq qil, ōzūñ āch bolub, bir āchni toq qil* (N., MQ, 161). *Ōlūm dag'dag'asi xātirdan raf bolub āchliq shiddāti eldin daf boldi* (BN, 115). *Tortāvsi*

ham evli va kob mälli kadxidäylar här qaysi bir yerdä olturdilar. (Sh.tar., A7)...degän bäyi elüb anie bir yäsh xätini...bär ekan. (TVG, № 1, 1900). *Maktabda bir kitäbxäna bolub dars kitäblarini sätib fäydasi maktab(ga) qilinur* (Taraqqiyy, № 9, 1906).

Misollardan ko'rinadiki, qo'shma gapning birinchi qismi ot kesim bo'lganda, ravishdosh shaklidagi *bo'lmog* fe'lini qabul qiladi. Hozirgi zamon tilida ravishdosh qurilmasining bu turi qo'llanadi.

-(i) *b* shaklli ravishdosh bilan birga -(i)*bän* shaklli ravishdosh ham ravishdosh qurilmasini tashkil etgan; bu xil ravishdosh qurilmalari sabab, payt, holat, munosabatlarini ifodalagan:

Yay baruban erküzi, Aqti aqin munduzi, tug'di yarug' yöldüzi, Tıylä sezüm külgüsüz — Bahor kelib, muzlar suvi erib, selday oqa boshladi. Yorug' yulduz tug'di. So'zimni kulmay tingla (DLT, 1, 121, 20–23).

Ergash gapni tashkil etuvchi ravishdosh shaklining ikkinchisi -*gunchä* dir. Bu shaklli ravishdosh quyidagi mazmun munosabatlarini ifodalagan:

1. Bosh gapdan anglashilgan mazmunning paytini ko'rsatadi:

Tabug' siymägüñchä tiläg kim bulur — Ish (xizmat) ko'ngilga to'g'ri kelmaguncha, kim tilagiga yetadi (QBN, 54; 58). *Tetik bo'lmag'ıncha qalı adrar ish* (QB, R., 242).

Bu xil qo'shma gap tarkibida ravishdosh qurilmasi shart mazmunini ham ifodalaydi:

Ol kelgüñchä tüşhün ash bog'uz etäyin (QA, qyo, 148). -*güñchä* shaklli ravishdosh ba'zan -*tä* bog'lovchisi bilan birga qo'llanadi, bu bog'lovchi payt mazmunini yanada ta'kidlaydi: *Tä halälliq qılmag'ıncha...* (Tf., L. 45 b., XLII sura).

Ma'lumki, -*güñchä* affiksi ikki qismdan iborat: -*gün* > *gän* + *chä* (*chäq*>); birinchi qism asosan -*gun* shaklida qo'llanadi. «Qissasul anbiyo»da asli -*gan* shakli ham uchraydi: *Sära tirik erkänchä anie haqin saqladi* (QA, qyo, 165).

Ba'zan -*gun* \ \ -*gan* qismining -*n* tovushi tushib ham qoladi: *Qamug'in kün yarug'ıcha haläk qildi* (QA, qyo, 183).... *qizlari äsh etgichä Lot yalafach...* (QA, qyo, 185).

Bu ravishdoshning birinchi qismi sifatdosh shakli bo'lgani uchun ham «Qissasul anbiyo»da -*gan* o'rnida sifatdoshning -*duk* yoki -*mish* shakllari qo'llanadi:

...baha qildilar kun keldügichä bahâsin arturdilar (QA, qyo, 229). Yüsuf bir qapug'din kirmishchä ul qapug'ni berkittilar (QA, qyo, 247),

«Tafsir»da *-güncha* \ \ *-g'incha* shakli bilan barobar *-inchä* shakli qo'llanadi:

Bular barinchä ashin suwin rast qilg'ay teyü... (Tf., 47; 6).

Ravishdosh qurilmasining bu turi so'nggi davr yodnomalarida va hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi:

Tä sâchqan dâni kôkârgünchä orub xirmân qilib mahsulin ketârgüncha, qurtu qush andin bahramand, dasht vahshiysi anin bilä xursand (N., MQ, 46). *Mog'ulniñ räsmi andag' erdikim, tä og'lân bir yashig'a yetmagüncha ang'a ât qoymaslar erdi* (Sh.tar., 13).

2. *-günchä* \ \ *-günchä* ravishdosh shaklli qurilma qiyoslash munosabatini ifodalaydi:

Öküz adaqı bolg'incha, buzag'u bashi bolsa yik — Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi (DLT, I, 91; 24). *Yüsuf aytti, meni sevgünchä öz erni sevgil* (QA, qyo, 243). *Dedimkim, mundâq dushvârlik bilä tirilgünchä, bâsh âlib eltsâm yaxshi. Bu nav' xârlıq va zârliq bilä el bilgünchä âyâg'im yetgänchä ketsam yaxshi* (BN, 112).

3. Holat bildiradi:

...*tilägünchä bolmas turur* (QBN, 310).

«Tafsir»da *-duqcha* shakli ham uchraydi, bu qurilma yuqorida aytib o'tilgan mazmundan tashqari, to'siqsizlik munosabatini ham ifodalaydi:

Nechä aldugcha bayag'i teg bolg'ay hech ôksilmägäy — Qancha olsa ham, boyagiday qoladi, hech kamaymaydi (Tf., L., 69, 13).

Ravishdosh qurilmasining bu turi hozirgi zamon tilida payt va qiyoslash munosabatini ifodalaydi.

Ravishdoshning *-gäch* shaklli qurilmasi «Devon» va «Qutadg'u bilig»da uchramaydi. «Qissasul anbiyo» asarida va undan so'nggi yodnomalarda bu shaklning qo'llanishi orta boradi va hozirgi zamon tilida eng ko'p qo'llanuvchi qurilma sanaladi.

-gäch shaklli ravishdosh qurilmasi payt munosabatini ifodalaydi: *Ibrâhim tâñ âtqach qobti* (QA, qyo, 145), *..härâmdin chiqqach*

divānda olturub dādhāh sorulsa (N., MN, 21). *Hisrāvshāh Qunduzdin kōchūb chiqg'āch-oq* Qunduzni Mullā Muhammad Turkistāniy ātliq obdān etimādliq bāyiri kishisi Shaybāniyxān ūchūn berkitti (BN, 146).

-y shaklli ravishdosh ergash gap kesimi vazifasida qo'llanishi tarixiy yodgorliklarda kam uchraydi:

Andāq urush ham bolmay, bāsildi (BN, 59). Sāndin otgāch, keynimizdā yāg'i kishisi kōrūnmāy, Sān süyi yuqāri oq yūrürdük (BN, 135).

Bu xil qurilmalar payt-holat yoki sabab-natija munosabatlarini ifodalaydi.

Yodnomalarda ergash gap kesimi vazifasida kelgan ravishdoshlarning shunday shakllari ham uchraydiki, bu shakllar hozirgi zamon tilida yoki butunlay qo'llanmaydi, yoki qo'llansa ham ergash gap kesimi vazifasida kelmaydi:

1) -ū // -yū shaklli ravishdosh:

Ullishib erān berlāyū, Yirtib yaqa urlayu, Siqrib āni yūrlāyū, Sig'tab kōzi ertulur — Erlar (odamlar) bo'rilardek ulishdi, ulishib yoqa yirtishdi. Cholg'i tovushi kabi ovozlari bilan baqirishdi, (ko'z yoshidan) odamlar ko'zi qonlanib qoladi (D LT, 197; 16–19).

2) -mādin shaklli ravishdosh:

Tewāni tārtā bilmādin ... (QA, qyo, 235).

3) -kāli shaklli ravishdosh:

Dakyanus malik kechkāli iki-ūch yuz yil artuq bolmish turur (Tf., 96, 15).

-kāli // -gāli shaklli ravishdosh keyingi davrlarda yozilgan asarlarda ham, an'anaviy uslub talabi bilan uchraydi:

Uch-tört yil boldiki, Shayx Ismāil bu mazhabni ixtiyār qilg'ali (Abdulg'oz) («Hozirgi zamon o'zbek tili» kitobidan olindi, 466-bet).

4) -ā shaklli ravishdosh:

Tūn, kūn kecha alqinur o'zlāk bilū a: y — Kecha, kunduzning o'tishi bilan oy va zamon kechadi (DLT, I, III, 2).

Ravishdosh tarixini kuzatish, birinchidan, bu grammatik kategoriyaning shakllari tobora ixchamlasha borganini, ikkinchi tomondan, ravishdosh boshqargan gaplar mustaqillikdan tobelashib, ergash gapga tomon taraqqiy etganini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy til ravishdosh shakllariga boy. Bular: *-p, -pan, -u, -yu, -a, -i, -yin, -mati, -g'ali, -gincha* (Har qaysi shakl singarmoniya qonuniga ko'ra turli variantlarga ega). Bu shakllar mustaqil gaplarni ham, ergash gaplarni ham tashkil etadi. Qadimgi turkiy tilda ravishdosh kesimli gaplar asosan ergash gapga o'tgan edilar. Masalan:

ulug' yel kelip, kol suvin tokip, suv yilti (Suvr, 617). *Buncha ishig kuchüg bertükgärü saqinmati...* (Misol A. Gabendan, 235-§) — shuncha ishi va kuchini bermagani uchun g'am chekmadi.

Eski turkiy tilda (XI—XIII asrlar) eng faol qo'llanuvchi ravishdosh shakllari *-b // p* va *-u // yu* lardir, bulardan tashqari, *-ginchä // -günchä -mishichä* ravishdosh ergash gapning kesimi sifatida keng qo'llanadi. Shu bilan birga ravishdosh mustaqil gapning kesimi yoki bog'lovchisiz qo'shma gaplarning biror qismini tashkil etadi: *Munum bu meni yaleuq ersäl teyü* (QB, 31 a) — kamchiligim shu: xalq meni yomon deydi. *Xarisliq qarimas, idisi qarib* (HH, 64) — Xasislik, egasi qarisa ham, qarimaydi.

Eski o'zbek tilida ravishdosh shakllari yanada ixchamlashadi: *-u // -yu, -i;*

-matin shakllari deyarli qo'llanmaydi, *-ban* shakli kitobiy tilgagina oid bo'lib qoladi. Bu davr tili uchun *-a* ravishdosh shaklining payt va ravish ergash gaplarning kesimi vazifasida qo'llanishi xarakterlidir: *Udg'a bir ikki köch qāla Chin Temur sultondin kishi keldi* (BN, 437). *Hām Humāyunni üzātā va hām bu yerlärni sayr qila yekshānbā küni orduni oshul yerdä qoyub ordudan ātlandim* (BN, 423).

Hozirgi zamon o'zbek tilida bu ravishdoshning vazifasi juda toraygan, boshqa shakllari (*-b, -gach, -guncha*) ergash gapning kesimi sifatida keng qo'llanadi.

Ba'zi xulosalar

1. Ravishdoshning shakllanishi sifatdosh asosidadir, har qanday ravishdosh shakli sifatdoshdan kelib chiqadi.

Ravishdosh va sifatdoshni chegaralashda, so'zning shakli, o'rni, vazifasini hisobga olishga to'g'ri keladi.

2. Ravishdosh fe'llik xususiyatiga ko'ra, ma'lum so'zlarni boshqarib, ravishdosh qurilmasini tashkil etgan. Bunday qurilmaning tarkibida o'z egasi ham bo'lgan. Ravishdosh qurilmasining bu xil turi ma'lum fikr, maqsadni ifodalab, gapni tashkil etgan.

3. Bunday gap qadimda o'ziga ancha mustaqil bo'lib, boshqa gaplar bilan barobar teng tushunchalarni ifodalagan. Keyinroq esa uning tobelik xususiyati orta boradi, haqiqiy ma'nodagi ergash gapga aylanadi.

4. Avvalo ravishdosh qurilma shaklidagi gapning mazmuni murakkab bo'lib, bir necha xil mazmun munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Asta-sekin bu xil ravishdosh qurilmasi differensiyalashgan tabaqalashgan mazmun munosabatlarini ifodalay boshlaydi, lekin hozirgi zamon tilida ham ba'zi o'rinda ravishdosh qurilmasidagi polisemantizm tamom yo'qolmagan.

5. Gap kesimi vazifasida qo'llanuvchi ravishdoshning shakllari ham tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum bir qolipga tusha boshladi: ayrim shakllar ishlatilmay qolib ketadi (masalan: *-u*, *-iban*, *-dukcha*, *-mishchä*) va ayrim shakllarning qo'llanishi kengaydi (masalan: *-gäch*, *-y*), ba'zilariniki torayadi (*-käli*, *-ä*).

Ravishdosh qurilmasi ifodalagan ba'zi bir ma'no turlari hozirgi zamon tilida qo'llanmaydi (masalan, mustaqil gap ifodalovchi shakllari, to'siqsiz, shart ma'nolari).

Shart fe'li

Shart fe'li kesim vazifasida kelishi va mazmunan boshqa bir gapni talab etib, qo'shma gap tuzishi mumkin.

Shart fe'lining vazifasi bu bilan chegaralanmaydi, uning vazifasi va ma'no doirasi kengdir.

Kesimi shart fe'li orqali ifodalangan gap mazmunan va grammatik jihatdan ancha mustaqillikka ega bo'lgan (hozirgi zamon o'zbek tilida ham shunday xususiyatni saqlaydi).

Kāñul taymasa otu butsa muni (QBN, 36 b, 8). — Ko'ngil toymasa, buni savg'o (sifatida) yonida (tutsa).

Keltirilgan misolda shart fe'li shaklida bo'lgan gaplar ergash gap emas, bog'langan qo'shma gapdir.

Shart fe'lining belgisi hozirgi zamon o'zbek tilida **-sa** dir. O'rxun yozuvlarida bu shakl **-sar** tarzida uchraydi.

Prof. N.A. Baskakovning fikriga ko'ra, shart fe'li shakli «xohlamoq, istamoq» ma'nosini ifodalagan mustaqil fe'ldan kelib chiqqandir. So'ngra u qo'shimchaga aylanadi va **-r** tushib qoladi. Shu sababdan ham, prof. S. Ye. Malov **-sar** shaklini fe'lning mayl bobida ko'rmay, sifatdoshga kiritadi.

Haqiqatan ham, M. Koshg'ariy **-sa** qo'shimchasini *sadi* *nen* iborasidagi **-sadi** fe'lidan olinganini ko'rsatadi. *Sadi* fe'li *istamoq* ma'nosida qo'llangan (DLT, I, 236).

Bundan, **-sa** shaklli kesimlarning fe'llik xususiyati kuchli bo'lganligi xulosasi kelib chiqadi.

O'rxun yozuvlarida shart fe'lining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu fe'l shaxs qo'shimchalarini olmaydi, boshqa bir xususiyati shundaki, agar hozirgi zamon o'zbek tilida ot kesimlar *bo'lmoq* fe'lining shart shakli bilan biriksa, u davrda *bo'lmoq* bilan barobar *ermoq* fe'lining shart shakli bilan birga ham qo'llangan:

(10) *ol eki kisi bar ersär seni Tabg'ach elürtächi* (Toj) — (Hozirgi zamon tilida: *u ikki kishi bor bo'lsa, // bor ekan...*).

O'rxun yodnomalaridagi shart qurilmalarda mantiqiy mustaqillik kuchli bo'lgan.

O'rxun yozuvlarida shart fe'lining har uch holati mavjud bo'lgan:

1. **Real holat:** (13, 14)... *yuyqa qalun bolsar topag'uluq alp ermis, yinchkä yog'an bolsar üzgülik alp ermis* — Yupqa qalin bo'lsa, to'plaguvchi bahodir bo'ladi, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzuvchi bahodir bo'ladi (Toj).

Keltirilgan misolda doimo, umuman bo'ladigan holat haqida fikr yuritiladi.

2. **Irreal holat:** Bu holatda bosh gapning kesimi tarkibida *erti* bog'lamasi keltiriladi:

(55) *...ben, özüm qazg'anmasar, el yemä, budun yemä yoq ertächi erti* — Men o'zim harakat qilmasam, el ham, xalq ham yo'q bo'lar edi (Toj).

3. **Ehtimollik holati:** Shart ergash gapli qo'shma gapning bu turida bosh gap kesimi kelasi zamon sifatdoshi shaklida bo'ladi:

(32) *kelir ersär, kü er ökülür, kelmäz ersar tulug' sabug' alu alur* — Kelsa (bizga qo'shilsa), bahodirlar soni ortadi, kelmasa, turli xabarlarini yig'moq zarur bo'ladi (To'q.).

Shart fe'li kesim vazifasida faqat shart mazmunini ifodalab qolmay, boshqa mazmunlarni ham ifodalaydi. Eng avvalo shart payt mazmuni bilan yaqin bog'lanadi. Yuqoridagi misollarda shart mazmuni bilan barobar payt ma'nosi ham anglashiladi. Quyidagi misollarda payt mazmuni — asosiy mazmun bo'lib qoladi:

(8) *Ötükän yish olursar, bengü il tuta olurtachi sen, turk budun, toq* — O'tukan yerida qolsang, mangu davlat (el) yaratib to'q yashaysan, ey turk xalqi (KT, kch) (51)... *Közde yash kelsar, köjülü sig'it kelsär, yanturu saqintim...* — Ko'zdan yosh kelsa, ko'ngildan nola chiqsa, yana qaytadan g'amga botdim.

To'siqsizlik mazmuni: (5,6) *...turuq buqalu, semiz buqalu arqada bilsär, semiz buqa turuq buqa, teyin, bilmas ermis* (To'q.).

Qiyoslash: (6) *...bir kisi yayilsar, og'ushi buduni, bisükiya tegi qidmaz ermish* — ...agar bir kishi yanglishsa, butun xalq, qarindoshlarigacha, ajralib chiqib ketmas ekan (KT, kch).

Bu qo'shma gapda ikki xil harakat (ikki xil shaxslarning harakati) bir-biriga taqqoslanadi.

Bizga ma'lum bo'lgan so'nggi davr yodnomalarida shart fe'lining belgisi *-sa* shaklidir. Bu yodnomalarda ham shart fe'li yuqorida ko'rsatib o'tilgan ergash gaplarning kesimi bo'lib keladi. Faqat «Qissasul anbiyo» asarida bir o'rinda qo'llangani ko'rsatib o'tiladi: *közünüz yüzümgä -sar tutsar bolsae* (LKV, V, 512, 14 Ch. Brochkelmann, Osttürkische... § 185 a). Bu shakl hozirgi zamon sariq uyg'urlar tilida qo'llanadi: *qarasar, yorasar* (С.Е. Малов. Язык желтых уйгуров, Алма Ата, 1957 г. с. 189).

Shart fe'lining shaxslar bilan tuslanishi xarakterlidir. Qadimgi turkiy tilda shart fe'li to'liq shaxs shakllari bilan tuslanadi:

I. *barsar men, barsar biz yoki barsa (r)k*

II. *barsar sen, barsar siz yoki barsa (r) n*

III. *barsar-, barsar (lar)*. (А.М. Щербак. Грамматический очерк, с. 146–147).

XI—XIII asr yodnomalari tilida ham shart fe'lining to'liq shaxs qo'shimchalari bilan tuslanishi saqlanadi: *naru barsa men, qachan*

barsa sen, tərü ursa biz. Bolg'ay mu kim bu eldin aqin yergä barsa sen (Tf., 39); Ammo ko'p o'rinda shart fe'lining qisqargan shakli qo'llanadi (*barsa-m, barsa-ij, barsa-, barsa-k//miz, barsa-ijiz, barsa-(lar)*).

Qadimgi turkiy tilda shart fe'lining aniqlovchi vazifasida qo'llanishi xarakterlidir: *Ärdäm bolsar budunig' erk budunig'* — Shijoati (yaxshi xislati) bo'lgan xalq — bahodir xalqdir (C.E. Малов. ПАП, с. 56). Bu holat — *sar* shakli aslida sifatdosh bo'lib, belgi-xususiyat ifodalab kelganini, qadimgi turkiy tilda ayrim idiomatik iboralarda bu xususiyat saqlanganini ko'rsatadi.

XI asr mashhur yozma yodgorliklari (DLT, QB) tilida ham shart fe'lining shakli *-sa//sü* bo'lib, bu shakli ko'pincha mustaqil gaplarning kesimi vazifasida keladi: *Yetürsä, ichürsä, tođursa qarın, qurug' idmasa bersä özdä barın* (QB, XXXIII, 94/14 W. Radloff).

Bu shaklning aniqlik fe'li vazifasi va ma'nosida kelishi xarakterlidir: *Uzun bolsa söz tep tıdıldı tilim* (QB, LIII, 126/37. W. Radloff). Bu hol shart fe'lining mustaqil bo'lganligidan dalolat beradi.

Shart fe'li boshqargan ergash gaplarning mazmuni murakkab bo'lib, shart-payt, sabab-natija va payt mazmunlarini ifodalagan. Sof shart mazmunini ifodalash uchun *abae (abam)* (qadimgi turkiy va eski turkiy tillari, *qali, ügär* (O'rta Osiyo turkiy tili), *mägär, ägär, gür* (eski o'zbek tili) vositalari qo'llanadi: *abam bir adaqın sisar* (TT, I, 15) — agar bir oyog'ini sindirsa. *Abay teksä emdi sü erki senä, yag'i udug' tur ay ersig toja* (QB, XLVIII, 119 b W. Radloff) — Agar qo'shin boshlig'i bo'lsang, yovni top, ey bahodir. *Qali bolmasa erdäm atsiz qalır* (QB, XXXIV, 233/24; W. Radloff) — Fazilati bo'lmasa, nom-nishonsiz qolur. *Ägär bermäsän, tartib chıqarur biz* (QA, qyo, 181)...*bu sözlärindın äwrä yang'aylar, ügär yanmasalar anda keđin uqubat mägär qılsa mälik erklik turur...* (Tf., XVIII). *Ägär andäg' ishlärda beıxtımämliq vaqe' bolsa...* (N., MN, 5). *Bu tög'lärda fıruza va temür kani bolur. Farg'ana viläyatiniñ häsili bilä ägär adl qılsalar, üç-tört miñ kishi saqlab bolur* (BN, 21).

Irreallik mazmuni bosh gapning kesimi orqali anglashiladi: bu holda bosh gap kesimi o'tgan zamon mazmunini ifodalab, kesimi

tarkibida *-er* fe'li (ba'zan bu fe'l ham bosh gap kesimiga, ham ergash gap kesimiga bog'lanadi) bo'ladi:

Kelip barnas ersü bu davlat yana, Tünärmägäy erdi yarumush kün a — Bu davlat kelib, yana ketmasa edi, yorug' kun qorong'u bo'lmas edi (QBN, 69; 268). *Seniñ birlä chiqsa erdim ne boldukuñni көзüm birlä көргäy erdim* (QA, qyo, 220). *Qachmasa, öldürür erdim* (Tf., 28; 4). *Türk bolsam erdüm seniñ birlä g'üziliq qilg'am erdi* (Tf., 138 b, 9). *Ägär... qalsañiz erdi....* (N., MN, 20). *Ägär bir tərəfdin umidvārliq' bolsa erdi, yā zāhirā bolsa, sulh söziğä kim qulāq sālur edi* (BN, 114). *Ägär arab masalalarini türkiy tarjima qilib ināyat qilsaniz erdi savābg'a sherik bolur erdiñiz* (Sh.tar., 73).

Shart qurilmali qo'shma gaplarda sabab-natija munosabati ham anglashiladi: bunda shart ergash gap sababni, bosh gap natijani ifodalaydi. Ammo bu xil qurilmalarda asosiy munosabat — shart mazmunidir; sabab-natija shu mazmun munosabatidan kelib chiqadigan qo'shimcha mazmundir.

Kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan ergash gaplar shart bilan barobar payt munosabatini ham ifodalaydilar, bu mazmun bir o'rinda bo'rtib, asosiy o'rinni egallasa, boshqa o'rinda u qo'shimcha mazmun bo'lib qoladi. Payt mazmunini ifodalash uchun maxsus qurilma qo'llangan: ergash gapning kesimi o'tgan zamon aniq fe'li shaklida bo'lib, *ersü* fe'l shakli bilan bog'langan:

Attin emdi sen toñul, Qildiñ ersü qilmag'u — Noloyiq ishini qilganing uchun (qilganingdan so'ng), sen endi otdan umidingni uz (DLT, I, 104). *Yag'ij boldi ersä usal bolmag'il* — Dushmaning bo'lsa, beparvo bo'lma (QB, XLII, 198—4). *Burnin qulag'in keskali көjilländi ersä Hajar g'avg'a qildi* (QA, qyo, 136). *Ünin eshitti ersä yanib keldi* (QA, qyo, 138). *Ol yag'achqa yaqin keldi ersä ün eshitildi* (Tf., 29; 4). *...Öldi ersü iki og'li bar erdi* (Tf., 132; 24). *Uluq ixtiyār Kishi Kahāt sārini maslahat көrüb, öziniñ muddaāsiniñ isbātig'a necha tanuq ötkärdi ersä, suv ötmäkni va Hindistān āzimātini fath qilib Jāmdin көchüb Bara süyini ötüb Muhammad Pax dābānig'a yāvuqrāq kelib tushuldi* (BN, 171). *Ul vafāt täpdı ersä Bug'raxān ulug'a aza tutti* (Sh.tar., 51). *Chun Og'uz yigit yetishdi ersä ..., qizini ālib berdi* (Sh.tar., 14).

Shart fe'li orqali to'siqsizlik mazmunining ifodalanishi, ayniqsa, eski yodnomalarda ko'proq uchraydi, so'nggi yodnomalarda bu holat saqlanish bilan birga, *hām* yordamchisi ishlatiladi (har ikki holatda *ham nechā, hār chānd* kabi nisbiy olmoshlarning roli katta bo'ladi):

Avag'lar nechā qulsa bermāz ōzin — Quvlovchilar qancha so'rasalar ham, u o'zini tutqizmaydi (QBN, 41; 241). *Hār taraf baqsa Zulāyha surati erdi* (QA, qyo, 246) *Ōzgā sōzlār hām bolsā...bolg'usi edi* (N., MN, 15). *Sabah hār qanda bolsā, uchraturbiz deb filhāl ilik qoshmaqnī salāh kōrmāydilār* (BN, 92). *Siz hār nimārsā tesāniz hār yildā ani biz sizgā berali* (Sh.tar., 78).

Shart fe'li qiyoslash, solishtirish mazmunini ifodalashi mumkin:

Sen Yusufka ata ersāy biz ham qarindash (QA, qyo, 219). *Jami tāg'larniḡ berk yerlāri balāndilārda bolsā, bu tāg'larniḡ berk yerlāri pāstilārda vāqi bolubtur* (BN, 166). *Ānam tek bolmasa andin yigrāk bolsun tedi* (Sh.tar., 52). *Mūnchā-mūnchā bilmāsāk ham bashdin ayaqqacha sūrātini bilā tururmiz* (Sh.tar., 40).

Shunday qilib, shart fe'li tarixiy taraqqiyot natijasida o'zining ma'lum mustaqilligini ma'lum o'rinlarda yo'qotadi va o'zi boshqargan qurilmani ergash gap sifatida boshqa gapga tobelashtiradi.

Shart fe'lidagi mustaqillik qadimgi turkiy til yodnomalarida (O'rxun yodnomalari, DLT, QB) ham ko'rinadi. Shu bilan birga shart fe'li bu davrda ergash gaplarni ham shakllantirgan. Bu xil ergash gaplar shart-payt, payt, to'siqsizlik munosabatlarini ifodalagan. Payt munosabatini ifodalash uchun XI asr va so'nggi davrda (XIX asrgacha) aniqlik fe'liga *ersā* yordamchi fe'li qo'shilgan. Yolg'iz shart shakllari orqali payt munosabatining ifodalanishi keyingi davr adabiyotlarida kamayib boradi (bu hol payt munosabatini ifodalash uchun yangi vositalarning qo'llanishi bilan izohlanadi).

To'siqsizlik munosabati QA va undan so'nggi adabiyotlarda shart fe'lidan so'ng *ham* yordamchisini keltirish yo'li bilan ham ifodalangan va bu shakl to'siqsizlikni ko'rsatuvchi maxsus belgiga aylanadi.

Shart fe'lining shaxs bilan tuslanishi keyingi (XI—XIII asrlar) davrda ro'y bera boshlaydi. Unga qadar har uchala shaxs uchun shart fe'li bir xil shaklda bo'lgan.

Nisbiy olmoshli qurilmalar

Nisbiy olmoshli ishtirok etgan qurilmali qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gapning asosiy qismini tashkil etadilar.

Bu xil qurilmali ergash gaplarning asosini semantik jihatdan biri ikkinchisini izohlovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar qurilmasi (gipotaksis) tashkil etadi. Bunday qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlarning biri (odatda, ikkinchisi) birini mazmunan izohlaydi, aniqlaydi. Bunga quyidagi qo'shma gap misol bo'ladi:

Adash tuttu Aytoldu edgü kishi, Kesämish atu erdi edgü kishi— Oyto'ldi yaxshi kishilarni do'st tutdi, (Ularning birining) oti Ko'samish edi, yaxshi kishi (QBN, 47; 250). *Negü teg nishan ol seni berklägü* — Seni o'rab olgan g'am nimadir? (QBN, 268).

Bu turdagi gaplarda ma'lum bir gap bo'lagi haqida fikr yuritiladi, bu bo'lak avvalo har ikki qismda bir xil — ot shaklida qaytariladi yoki, keyinroq qo'shma gapning ikkinchi qismida olmosh orqali takrorlanadi (ikkinchi misol).

Bunday tashqi belgi sifatida ma'lum o'rinda nisbiy olmoshlar xizmat qiladi; boshqa o'rinda esa bu xil qurilmalar bog'lovchisiz qo'shma gaplarning maxsus turi uchun asos bo'ladilar.

Nisbiy olmoshlar ko'rsatish yoki so'roq olmoshlaridan kelib chiqadi.

Nisbiy olmosh ishtirok etgan qo'shma gaplarning ergash gaplarining kesimi avvalo mustaqil shaklda (aniqlik fe'li yoki sifatdosh) bo'lib, so'ngra *-kim* bog'lovchisi bilan birikadi. Keyinroq bu xil ergash gaplarning kesimi shart fe'li orqali ifodalanadi va so'nggi qurilma tilda keng qo'llanadi.

O'rxun yodnomalarida nisbiy qurilmalar kam uchraydi. Uchragan nisbiy olmoshli 3—4 iborada *qach* va *ney*, *ancha* olmoshlari qo'llanadi, ergash gap kesimi shart fe'li shaklidadir:

(29, 30) *Qach ney ersär bizni elürtächi kük* — Qanday bo'lganda ham bizni o'ldiradi, shekilli (To'q.).

(56) (57) *Nej yerdäki qag'anlug' budunqa büntügi bar ersär ne buñu bar ertätächi ermis* — Qayerdaki xoqonligi bor xalq ichida dangasa bo'lsa, (bu xalqning) ne kulfatlari bo'lar edi (Toj.). (13) ...*Amtiqa erig yertä ersär, ancha erig yertä tash toqitdim, bitidim* — Hali ham yo'l bo'yida turgan bo'lsa, u yerda men tosh (esdalik) o'rnatdim, xat yozdim (KT, kch). (11) ... *Nej nej sabim ersär, bängü tashqa urtim...* — Nimaiki so'zim bo'lsa, mangu toshga urdim (KT, kch).

Keltirilgan misollarda nisbiy olmoshli ergash gaplar to'siqsiz, o'rin, to'ldiruvchi ergash gaplarni tashkil etadi.

«Devon» va «Qutadg'u bilig»da nisbiy olmoshli qurilmalar keng qo'llanadi. Nisbiy olmosh vazifasida *kim, ne, negü, qay, (qayu), qayda, ul, qach, qachan, nechä, qancha, ne teg, anue teg* kabi olmoshlar qo'llandi.

Ergash gap kesimlari shart fe'li, sifatdosh va aniqlik fe'li shaklidadir. Qadimgi va O'rta Osiyo turk tilida nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi xususiyatlar quyidagicha:

1. Nisbiy olmosh qo'shma gapning har ikki qismida ham ifodalanmaydi, ammo uni aniqlab o'rniga tiklash mumkin:

Qayu ishqa evär o'zar kech qatur — Kim qaysi ishga shoshilsa, (u) kech qoladi (QBN, 51; 255).

2. Nisbiy olmoshlar ko'pincha birinchi ergash gap tarkibidagina qo'llanib, so'nggi bosh gapda unga monand olmosh ishlatilmaydi:

Yaruq bolsa kimij budunqa sözi, Süchüg tutsu til söz ya qatqu özi — Kimning so'zi xalqqa yoqimli bo'lsa, (u) so'zini (doim) shirin, o'zini odobli tutsin (QBN, 50; 254).

3. Nisbiy olmosh ergash gapda ham, bosh gapda ham qo'llanadi, ergash gapdagi olmoshga bosh gapdagi olmosh mos keladi: (*Nechä — ancha, qayu—ol, qayu—oshul, ne teg—anuy teg*): *Awchi nechä al bilsä, adig' ancha yol bilir* — Ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq shuncha yo'l biladi (DLT, I, 41 — 13). *Qayu ödta Hajup tiläsä meni ol ödta keläy* — Hojib meni qaysi vaqtga tilasa, o'sha vaqtga kelay (QBN, 51; 255). *Qayu nee quz ersä oshul nen keshüsh* — Qaysi narsa noyob bo'lsa, o'sha narsa ko'ngilga yaqin (QBN, 51).

Nisbiy olmosh ishtirok etgan birinchi qism ergash gap sanaladi. Bu ergash gaplar quyidagi mazmun guruhlarini tashkil etadi:

1. To'ldiruvchi ergash gap: *Neni kim tilādi qildi* (QBN, so'z-boshi). *Uqushlug' kim ersā oqudu anu*, *Biliglik kim ersā bedūtti anu* — Qim aqli bo'lsa, uni (o'ziga) taklif etdi, kim bilimli bo'lsa, uni ko'tardi (QBN, 41; 242).

2. Ega ergash gap: *Menā ūznāsā kim ūzālip olur*, *meeā kim boyun egsā arzu bulur* — Kim menga gunoh qilsa, azoblanib, o'lar, kim menga bo'yin egsa, orzusiga yetar (QBN, 59; 266). *Qancha barir belgūsūz* — Qancha boradi — noma'lum (DLT, 261, 29).

3. Aniqllovchi ergash gap: *Kimūij elgi bolsa budunqa uzun*, *Silik bolsu qulqu qilinchī tūzūn* — Kimning qo'li xalq ustida bo'lsa, (uning) xulqi muloyim, ishi to'g'ri bo'lsin (QBN, 50; 254).

4. Payt ergash gap: *Qachan kersā ani türk*, *Budun ang'a anij aydachi* — Turk uni qachon ko'rsa, xalqqa shunday deb aytadi (DLT, 1, 355, 8—9).

5. Daraja-miqdor ergash gap: *Nechā er bedūsā bash ag'rug' bedu'r*, *nechā bash bedūsā bedūk bork kedūr* — Kishi qancha ko'tarilsa, bosh og'rig'i (shuncha) ortadi. Bosh qancha katta bo'lsa, (u) shuncha katta bo'rk kiyadi (QBN, 42; 244).

6. O'rin ergash gap: *ozum qayda bolsa tūgāl arzular* — O'zim qaerda bo'lsam, butun orzularim o'sha yerda (QBN, 59; 256). *Bu qut qayda bolsa boyun ber yarash* — Baxt qaerda bo'lsa, unga bo'yin ber, yarash (QBN, 59; 367).

7. Ravish ergash gap: — *Būtūn ūmlik qancha qolsa olturur* — Ishtoni butun qanday xohlasa, (shunday) o'tiraveradi (DLT, 1, 228, 27—28).

8. O'xshatish ergash gap: *Netāg kim orunsuz to'buq tuflunur*, *Anie teg ma davlat ozūn tezkinur* — Shundaykim, kishining tizzasi teshilganday (qirilganday), davlat (baxt) ham o'zgaradi (QBN, 58; 265).

«Qissasul anbiyo»da nisbiy olmoshlarning doirasi yanada kengayadi. Ayniqsa, *hār* yordami bilan tuzilgan *hār kim*, *hār nechā*, *hār nārsā*, *hār qachān* kabi nisbiy olmoshlar keng qo'llanadi:

Kim...desā... oqisun (QA, qyo, 200). *Hār qachān tug'ursalar ani tahqiq qilg'aylar* (QA, lit., 74) *eshākni hār nāchā sudradilar kemāgā kirmādi* (QA, lit., 48).

Kim olmoshi *ersā* fe'li bilan birikib, nisbiy olmoshini tashkil etadi:

Aydilar kim seniñ atıñni tutsa ul kim ersä kasr yetkürmägäy, (QA, lit., 48). *Kimärsä* (kim ersä) on türlü baläg'a ilinsä...(QA, qyo, 200).

Bu davrga kelib, nisbiy olmoshlarning ma'nosini yanada aniqlashtirishga qarab harakat bo'lgani seziladi. Bu hol ergash gapdagi olmoshga bosh gapda monand so'z keltirish yo'li bilan bo'ladi:

ne andäg', qachän—ul kun (vaqtda), *nechä —shul qadar,* *nechük—andäg, nechä —andäg, ne—ani,* *mundäg—ne, nekim—qamug', kim—qamug' v. b.*

Idris ne desä, andäg' qil (QA, lit., 38). *Qachän...bilgürsä, ul kün...yübürgüm turur* (QA, lit., 46). *Bir äyda nechä ulg'aysa, bu...här kündä shul ulg'aydi* (QA, lit., 74). *Nechük ersä andäg' qil* (QA, qyo, 148). *Nechä teklik emgänür ersä maña andäg erdi* (QA, qyo, 166)... *Kimni sevduñ ersä, ani...* (QA, qyo, 145). *...Jän bermäk ong'aylig'i mundäg' bolsa, qattiqlig'i ne türlü bolg'ay* (QA, qyo, 166). *Ne kim xalayıq bär ersä, yig'ildi* (QA, qyo, 229).

«Qissasul anbiyo»da nisbiy olmosh ishtiroki bilan tuzilgan ergash gaplarning kesimi sifatdosh, aniqlik fe'li, shart fe'li orqali ifodalanadi, ergash gaplarning mazmun turlari «Qutadg'u bilig»-dagidek turlichadir.

«Tafsir»da nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi yuqoridagi holatlarni ko'ramiz:

Künigä kün tug'sa erdi ul önkürkä oñ yärudin kun tushar erdi, *qachan kün batsa sol yärdin batar erdi* (Tf., XVIII sura) *Nechä kim bardı ersä härgiz bilishi kërishi tüşmädi* (Tf., XVIII sura). *Kim ersäniñ bir häjätı bolsa anda barib namaz qilur erdi* (Tf., XVIII sura). *Ne yerdä kim ältun kümüş bär ersä qamug'in jam' qildi* (Tf., L. 132, XXXIX sura).

«Tafsir»da *andäg'* olmoshining nisbiy olmosh vazifasidagi *kim* bilan birikib, o'xshatish-ravish ergash gapni bosh gapga birlashtirishi ko'rinadi:

It yatdı, ikki qolini kesüldi, Bashini qoli o'zä urdi, andä kim itlar ädätı bolur (Tf., XVIII sura).

Navoiydagi nisbiy olmoshlar ko'pincha *-kim, (ki)* bog'lovchisi bilan birikib, ergash gapni bosh gapga bog'laydilar; ikkinchi o'ziga

xos xususiyati shundaki, bu xil ergash gaplarning kesimi asosan ot kesim shaklida bo'ladi yoki sifatdosh yoxud aniqlik fe'li orqali ifodalanadi:

Bu yāmān pādshāh ki bolg'ay vaziri ham yāmān, andäg'ki, Fir'avn niyābatida Haman (N., MQ, 13). *Kimki bir shiddät arā sabru tahammul āylādi, baxt anin nishu xārini gul āylādi* (N., MQ, 80). — *Hār nekim kəngildā bār—tilgā sūrmā* (N., MQ). *Hār qayan qilsalar harakat elgā hām qut yetkürür hām barakat* (N., MQ, 46). *Nechükki barsej özüñni andiq kərgüz* (N., MQ, 143).

Navoiyda nisbiy olmosh yordami bilan tuzilgan aniqllovchi ergash gapning ikkinchi xil qurilmasining ham keng qo'llanganini ko'ramiz: bu xil qurilmada ergash gap bosh gapdan so'ng keladi:

Mundaq kishi kerākki, buxdin muarrā bolsa va kazbu imsāqdin mubarrā bolsa (N., MQ, 47).

Bu qo'shma gapning ikkinchi qismi aniqllovchi ergash gap bo'lib, bosh gapning egasini izohlaydi (bu xil qurilma hozirgi zamon adabiy tilida ham ishlatiladi).

Navoiy tilida nisbiy qurilmali gaplar ergash gapning turli turlarini tashkil etadilar. Oldingi asrlarda qo'llanilgan to'siqsiz ergash gap ham ishlatiladi:

Qayāng'a kim yūzlāndilār alarg'a yānmaq yoq (N., MQ, 19).

Bu turdagi gaplar «Boburnoma»da ko'p uchraydi:

Men G'aznida hār nechā tajassus qildim, bu chashmadin hech kim nishān bermādi (BN, 164).

«Boburnoma»da nisbiy ergash gaplarning birinchi turi qo'llanishi bilan barobar, nisbiy aniqllovchi ergash gaplarning ikkinchi turi ham keng ishlatiladi:

Bu masāl bārkim, qāpudag'ini qāpmasa, qarig'uncha qayg'u... (BN, 92). *Meni bir yolg'a bāshlae kim xānlar qāshig'a baray* (BN, 137)....*tāshni andāq qālarlarkim, ushbu bir eshikdin özga hech yerdin baliq kirib chiqa ālmas* (BN, 169).

Bu turdagi ergash gaplarning tarkibidagi nisbiy olmoshga bosh gapda muvofiq boshqa nisbiy olmosh keladi, bu hol ifodalanayotgan mazmunni yanada aniqlashtiradi:

Ul miqdār ulug' tāshlarkim, Māzu qorg'ānida āttilar, ushmuncha qorg'ān urush bolub hech qorg'āndin mundaq tāshlar ātmadilar (BN, 82).

«Boburnoma»da nisbiy ergash gaplarning kesimi asosan mustaqil shaklda bo'lib (shart fe'li kam qo'llanadi), *-kim* bog'lovchisi bilan birikadi.

XVII asr yodnomasi bo'lmish «Shajarai tarokima»da nisbiy olmoshlarning soni yanada ortadi va shakli hamda o'rni hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi. Ayniqsa, xarakterli bir tomoni shundaki, nisbiy ergash gaplarning kesimi shart fe'li orqali ifodalanadiki, bu hol ham hozirgi zamon tiliga yaqin tomondir (hozirgi zamon tilida nisbiy ergash gaplarning kesimi shart fe'li shaklida bo'ladi, faqat nisbiy qurilmaning ikkinchi turida, kesim aniqlik fe'li orqali ifodalanishi mumkin); bundan tashqari, bosh gapda nisbiy olmoshga monand olmosh keltirishga intilish seziladi:

Yāy oqni qaysi tarafg'a tartib yibārsā anqa barur (Sh.tar., 28).
Yāyni nechük qoysay ani shundag' qoyg'il (Sh.tar., 26). *Hār kim qābil bolsa ani pādshāh qilsunlar* (Sh.tar., 28). *Sen ne yolda bolsay men shul yolda bolayin* (Sh.tar., 10). *Ne yol birlān pādshāhliq qilib yūrigān bolsam sen hām oshul yol birlān yūrigāysān* (Sh.tar., 48).
Andag' mahkam erdilar kim... (Sh.tar., 13).

XX asr boshidagi nasr tili bu jihatdan «Shajarai tarokima»dan kam farqlanadi:

...qaysi iqlim va urug' elniy ilmi va madaniyati artuq bolsa, ul iqlimnie... (TVG, № 1, 1903). *Namg'a āvāzi ayig'larg'a qandag' ta'sir keltirsā arslanlarg'a ham shundaq ta'sir keltirir* (TVG, № 1, 1903).

Shunday qilib, nisbiy qurilmalarning shakllanishi nisbiy olmoshlarning shakllanishiga bog'liqdir. Bunday olmoshlar avvalo juda kam bo'lib, keyinroq ularning miqdori ortadi. Bu xil olmoshlar juft holda — ham bosh gap tarkibida, ham ergash gap tarkibida qo'llanadi (qisman, XI asrda va QA, Tf.); QA da *hār* yordami bilan tuzilgan nisbiy olmoshlar (*hār kim, hār qachān*) keng ishlatila boshlaydi, Navoiy asarlarida va undan so'nggi yodnomalarda nisbiy olmoshlar *-kim* \ *-ki* bog'lovchisi bilan qo'llanadi; Sh.tar.da nisbiy olmoshlarning ishlatilishi hozirgi zamon tiliga o'xshaydi.

Nisbiy olmosh ishtirok etgan ergash gaplarning turi ham asta-sekin orta bordi.

Bu xil ergash gaplarning kesimi asosan shart, aniqlik fe'li

yoki sifatdosh bilan ifodalangan bo'lsa, hozirgi zamon tilida nisbiy qurilmalarning kesimi asosan shart fe'li shaklidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida nisbiy olmoshlarning miqdorigina o'zgarib qolmay, ularning shakli, o'rni va vazifasi o'zgardi, takomillashdi.

Tobe bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar

Tobe bog'lovchilar orqali qo'shma gaplarning tuzilishi til taraqqiyotining so'nggi davrlariga taalluqlidir. Til taraqqiyotining ilk davrlarida bog'lovchilar, ayniqsa tobe bog'lovchilar juda kam qo'llangan (til taraqqiyoti tobe bog'lovchilarning teng bog'lovchilardan so'ng kelib chiqqanini ko'rsatadi).

Birük, abüy, qali, ägär (gär, gärchi...), mägär bog'lovchilari.

Qadimgi turkiy yodnomalarda qo'shma gap tuzishda *birük* bog'lovchisining qo'llanganini ko'ramiz. Bu bog'lovchi hozirgi zamon tilidagi *ägär* bog'lovchisining vazifasini bajaradi.

Birük yordami bilan tuzilgan qo'shma gap Kultegin va Tonyuquq yodnomalarida uchramaydi, uni «Oltun yoruq» asarida uchratamiz:

(10) ...s(ä)n *birük* kim ol s(ä)n *ölürgüchi tunlug'lar üchün ökünch köñül eridip nechükin ersär...* — Agar sen chin ko'ngil bilan o'ldirgan hayvonlaring uchun tovba qilsang, nima bo'lsa ham...

Ägär bog'lovchisi «Devon»da uchramaydi, «Qutadg'u bilig»da esa bir necha o'rindagina uchraydi:

Ägar tutmasa sen bu aymishlarim — Sen bu aytganlarimga amal qilmasang (QB, XLIV, 105—14).

«Devon»da *ägär* bog'lovchisi o'rnida *abae* ishlatiladi. Bundan tashqari, DLT va QB da *qali* bog'lovchisi qo'llanadiki, u *ägär* va *qanday* ma'nolarini beradi:

Qishqa etin kelsä qali qutlug' yay — Agar barakatli yoz kelsa, qishga tayyorlan (DLT, III, 1). *Kishi kirmaduk elgä kirsä qali* — Agar kishi kirmagan yerga kirsä... (QB, 47; 2).

Qali keyingi davr yodnomalarida *qachän* olmoshi bilan almashadi; *qachän* nisbiy olmoshga ko'chgan so'roq olmoshi bo'lib, asosan payt munosabatini ifodalaydi.

Ägär bog'lovchisi (turli shaklda: *ägärchi*, *gär*, *gärchi*, *gärchünd*, *gärchündki*, *mägär*) keyingi yozma yodgorliklarda keng qo'llanadi.

«Qissasul anbiyo»da *ägär* bog'lovchisi shart, to'siqsiz gaplar tarkibida qo'llanadi:

Ägär yibarmas bolsañ barib eliñni büzärmän (QA, lit., 190).

Ägär qiz tiläsañ ham beräli (QA; lit., 69).

Irreal munosabat uchun ba'zan *käshki* bog'lovchisi ishlatiladi:

Käshki ul kün o'q aymish bolsae, ...almag'ay erdim (QA, qyo, 239).

Bu tipdagi ergash gaplarning kesimi asosan shart fe'li shaklidir. Ba'zan, payt munosabatini ifodalash uchun *ermäk* fe'lining shart shakli keltiriladi:

Ägär aldim ersä ... kergäy erdim (QA, qyo, 239).

«Tafsir»da tobe bog'lovchilarning *ägär*, *mägär* shakllari qo'llanadi:

... *bu sozlärindin ewrä yang'aylar, ägär yanmasalar anda kedın uqubat mägär qilsa mälik erklik turur...* (Tf., XVIII sura, 75).

Navoiyda *ägär* (*gär...*) bog'lovchisining ishlatilishida ancha o'ziga xoslik bor.

Ägär ishtirok etgan ergash gapning kesimi shart fe'li orqali ifodalanishi kam uchraydi.

Bu turdagi ergash gaplarning kesimi quyidagicha mustaqil shaklda bo'ladi:

1. Aniqlik fe'li:

Eränlar xizmatidin chekmägil bāsh, Gär bashing'a gardundin yäg'ar tāsh; Gär ul tāsh bilä bāshın ushālg'ay, Saādat xatidur gār zāhmi qālg'ay (N., MQ, 119). *Kishi özin ägärchi yeldek här yān sari sālg'ay, Asafni bu haqdanda qayda täpalg'ay* (N., MQ, 14). *Ägär yillar räiyät qilibsen hamxāna, bir qatlaki nemä bermädie begānadur* (N., MQ, 37).

2. Kelasi zamon sifatdoshi shakli:

Muharrirki tahriri tuz pisandidadur, ägär bir bayt bitir ägär yüz (N., MQ, 30).

3. Buyruq fe'li shakli:

Ägär yüz qatla bulbul cheksun afg'än, bahär olmay gül achilmāq

ne imkân (N., MQ, 8). *Baxl bihishtgâ kirmäs ägâr sayindi qurayshiy bolsun va saxiy tamug'qa bârmas ägâr* bandai habashi bolsun (N., MQ, 111).

4. Ot kesim:

Ägâr shurbg'a mashg'ul köy va köchä musulmanlarg'a maxuf (N, MQ, 12). *Ägârchi anga kop aqşam lâzim bolur ammâ bu yerdä ixtisar üchün üç qismg'a munqasim bolur* (N., MQ, 101— 102).

Shunday qilib, bu xil qurilmalarda kesimi mustaqil shaklda bo'lgan ergash gaplarni bosh gapga bog'lashdagi asosiy vosita *ägär* bog'lovchisi bo'lib qoladi (kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan ergash gaplarda *ägär* faqat mazmunni kuchaytirish uchun qo'llanadi va uning bog'lovchilik vazifasi susayadi).

Navoiy asarlarida *ägär* bog'lovchisi keng qo'llanadi — u faqat shart, to'siqsiz ergash gaplarni biriktirib qolmay, qiyoslash va nisbiy ergash gaplarni ham bog'lash uchun xizmat qiladi.

«Boburnoma» asarida ham *ägär* ishtirok etgan ergash gapning kesimi asosan mustaqil shakldadir. Xarakterli tomoni shundaki, ko'p o'rinlarda bosh gap *vâle* bog'lovchisi bilan boshlanadi:

...*ägärchi qâri âksâr ulug' tushar, vâle mufrit sâvug'i yoqtur* (BN, 154). *Ägârchi a'lâ anâr emäs, vâle ul vilâyatga, Alasây anâridin yaxshirâq anâr bolmas* (BN, 165). *Bâshim bilân yergâ yiqildim, ägârchi ushul zamân qopub âtlândim, vâle aqlim âxshâm g'acha qarârig'a kelmâdi* (BN, 115).

Ergash gapning bosh gapdan so'ng kelish holati ham uchraydi: (*Qishi*) *mâhkâm sâvuqtur, qâri ägârchi Qâbul qârîcha tushmas, yâzlari yaxshî havâsi bâr, ägârchi Qâbulcha yoqtur* (BN, 64).

«Shajarai tarokima»da *ägär* bog'lovchisi asosan shart fe'li bilan birga qo'llanadi va hozirgi zamon o'zbek adabiy va og'zaki xalq tiliga yaqinlashadi.

Aniij (uniij, shuniij, oshuniij) üchün.

Aniij (uniij, shuniij) üchün — ko'rsatish olmoshining *üchün* ko'makchisi bilan birikkan ko'rinishi bo'lib, ikki gapni bog'lab, qo'shma gap tuzishda xizmat qiladi. Tarixiy yodnomalarda bu birikma o'z leksik ma'nosini (va ba'zan vazifasini ham) saqlab qolgani uchun uni bog'lovchilar guruhiga kiritib yuborish to'g'ri bo'lmas edi. Uni bog'lovchi vazifasidagi so'z hisoblash mumkin,

bu birikma gaplarni biriktirish uchun, bir gapni ikkinchisiga tobelashtirish uchun xizmat qiladi.

Bu bog'lovchi vazifasidagi so'z dastlab O'rxun yodnomalarida uchraydi:

(3) *Bil(g)ä qag'an ermis, alp qag'an ermis, buyruqi yemä bilgä ermis erinch, alp ermis erinch, begläri yemä buduni yemä tüz ermis. Ani üchün ilig ancha tutmis erinch, ilig tutqi tötüg itmis.*

— Ular dono xoqon edilar, ular bahodir xoqon edilar, ularning gumashtalari ham dono edi, bahodir edi, beklari ham, xalqi ham to'g'ri edi, shuning uchun ular davlatni qo'llarida ancha tutib turdilar, davlatni qo'llarida tutib, odillik qildilar (KT, kt). *Ani üchün* birikmasi *antag'inin üchün* shaklida ham uchraydi: (8,9)...bir todsar, achsiq o'mäzsän, *antag'inin üchün...alkintig', ariltig'* — ...bir to'ysang, ochlikni bilmaysan, shuning uchun...(shunday bo'lganingdan) yo'qalding, g'amga botding (KT, kch).

Ani üchün yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning qismlari orasida sabab munosabati ifodalanadi: birinchi qism sababni, ikkinchi qism undan kelib chiqadigan natijani ifodalaydi.

«Qissasul anbiyo»da bu bog'lovchi *aniy üchün, aniy üchünkim* shaklida uchraydi va ikki xil mazmun munosabatini ifodalaydi:

1. Qo'shma gapning birinchi qismi sababni ko'rsatadi, bu holda *aniy üchün* shakli ishlatiladi:

Bir ustung'a rust bag'landi, *aniy üchün* Isra'il atandi (QA, qyo, 186).

2. Qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi. Bu holda *aniy üchün kim* shakli qo'llanadi:

Aymishlar Ayj binni Uniq tofānda halāk bolmadi aniy üchün kim tofānda ul diyār jumlasidin ermäs erdi (QA, lit., 45).

«Tafsir»da yordamchi vazifasidagi *aniy üchün* shaklining uchunchi bir holatini ko'ramiz. Bunda bu shakl ko'proq nisbiy olmoshga yaqinlashadi. Odatda, bu shakl qo'shma gapning birinchi qismi tarkibida keladi va ikkinchi qism mazmunan uni izohlaydi, unga nisbatan sabab ergash gap bo'ladi:

...Ul kimni *aniy üchün oltürdimkim...*(Tf., L. II., XVIII sura).

«Tafsir»da bu birikma *aniy üzä kim* shaklida ham uchraydi, bu holatda ham qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi:

Husumāt qilurlar saña aniy üzä kim kördün sen (Tf.,L. 536, 12).

«Boburnoma»da bu birikmaning *munij üçün* shakli ham qo'llanadi:

Gähi uzr keltürüb, gähi yumshāq söz aytur edi. Munij üçün edikim, biz Shirkāni ālg'āch o'q ātasig'a, āg'asig'a kishi chāpturg'āndur (BN, 150).

Anij üçün shakli «Shajarai tarokima»da juda keng qo'llanadi. Bu asarda *anij üçün* ning qo'llanishida o'ziga xoslik bor: bu shakl yordami bilan tuzilgan qo'shma gapda ikki xil munosabat ham ifodalanishi mumkin:

1) Birinchi qism sababni ifodalaydi:

Tört min yilg'acha ul yerlarda olturdilar, anij üçün ul yerlärni dasht qiphāq derlar (Sh.tar., 19). *Bu og'ul tūmāndā tug'di, anij üçün Tūmān āt qoyduq* (Sh.tar., 45).

2) Xuddi shu shakl yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalashi mumkin:

...bir kishini pādshāh qilg'aylar, iki kishini kotärmägäylär anij üçün xān bir bolsa el tūzālur va iki bolsa el buzulur (Sh.tar., 38).... *et...āg'zig'a bisyār maza keldi, anij üçün ol yer tuzlāq erdi* (Sh.tar., 11). *Kelib qoshulmadi anij üçün olturg'an yeri yāmān erdi* (Sh.tar., 76).

Ikkinchi xil munosabatni ifodalash uchun *anij üçün kim* shakli ham qo'llanadi (bu holat «Qissasul anbiyo»da ham ko'rilgan edi):

Ātamg'a ālib bārdim anij üçün kūdüz ātam bolsañ kechā meniñki bolg'aysan (Sh.tar., 53). *Bu söz g'alat turur anij üçün kim Og'uz zamānindin bu vaqtqacha besh min yil otub turur* (SH.tar., 65).

Anij üçün shakli hozirgi zamon o'zbek tilida qo'llanmaydi. XX asr boshidagi nasrda *anij sabbabi*, *shul sabbabli* shakllari uchraydi:

Tehrān shāhriddā bul vaqtlarda bāzārläriniñ narxi kob qimmatdur va anij sabbabi yildag'i dehqānchilak hāsilat yaxshi bolmag'an vajidindur (TVG, № 1, 1900).

Deb yordamchisi

Deb ravishdosh shaklining qo'shma gap tuzishdagi roli katta bo'lgan va hozirgi zamon tilida ham shundaydir.

Bu shakl qadimgi O'rxun yodnomalaridayoq bog'lovchi vazifasida qo'llana boshlagan.

Deb orqali tuzilgan qo'shma gapning birinchi qismi ergash gap, so'nggisi bosh gap vazifasida keladi.

O'rxun yodnomalarida bu ravishdosh shakli **teyin**, **tep** shaklida uchraydi.

Teyin quyidagi mazmunli ergash gaplarni biriktirish uchun xizmat qiladi:

1) Maqsad ergash gap.

(28) *Budunig' igidäyin teyin, ...ulug' sü eki yegirmi... süyüşdim...* Xalqni ko'tarayin deb, o'n ikki (marta) katta qo'shin bilan urushdim (KT, kt). (19) *Ächümüz apamız tutmis yer sub idisiz bolmazun teyin siglim kunchuyug' bertimiz...* — Bobolarimiz tutgan yer egasiz qolmasin deb, singlim — malikani (xotinlikka) berdik (KT, kt).

Maqsad ergash gapning kesimi buyruq fe'li orqali ifodalanib, asosan I va III shaxs shaklida bo'ladi.

2) Quyidagi qurilmada sabab munosabati anglashiladi:

(38, 39) *Negä tözär biz öküş teyin, negä qorqur biz az teyin* — (Ularni) ko'p deb, nega qochamiz, (o'zimizni) oz deb nega qo'rqamiz (Toj).

Ravishdoshning **tep** shakli to'ldiruvchi ergash gapni bog'lash uchun xizmat qilgan. Bu holda ergash gap kesimi aniqlik fe'li orqali ifodalanadi yoki ot kesim bo'ladi:

Bundan tashqari **teyin**, **tep** shakllari ko'chirma va muallif gapini bir-biriga bog'lash uchun ham qo'llanadi; bu holatda u mustaqillikni saqlaydi.

So'nggi davr yodnomalarida **deb** yuqorida ko'rsatilgan vazifalarda keladi.

Maqsad munosabati:

Saqinch, qadg'u bag'in büräyin teyü (QB, 292) *Qonuqqa äsh otu qoyub özi tashqari chiqar erdi qonuq bedahshat äsh yesün deb* (QA, qyo, 177). *Andin yana oltürür ani kizärlär ani gordä qurt*

qush yemäsün teyü (Tf., L. 125, 12). *Tanbalg'a qoshulmasun deb aralay ätlanduq* (BN, 93). ... *erän sari yurub-turur man nechä yilliq g'amlardin yesünlar teb* (Sh.tar., 23).

Sabab munosabati:

Qorqtum qarindashlarim meni öltürgäylar teb (QA, qyo, 231). *Bu kim turur teyü tiläyü bardi* (Tf., 31 b, 23). ... *Iräqda-yävuqta eshitur, körarga yaxshi bolg'ay deb kelib, Shähruhiyadin tashqari Haydarbek sälg'än bäg'da xäng'a muläzamat qildim* (BN, 49). *Qorqa tururman dünyälik üchün ag'izlariniz äla bolur teb*. (Sh.tar., 30).

To'ldiruvchilik munosabati:

Duä qildi, ...arig' sähilhar qobsunlar deb (QA, qyo, 160). *Anlar aydilar rawä bolg'ay deb* (Tf., XVIII sura). *Eshittikim Abulxända Usari bāynin Māmā ätliq kōrkli yaxshi qizi bār ermish teb. Kishi yibarib kōb māl berāyin teb tiländi bāy bermädi* (Sh.tar., 74).

Shunisi xarakterliki, *deb* yordami bilan tuzilgan qurilma «Qissasul anbiyo»da ko'p uchrasa ham, Navoiy asarlarida va «Boburnoma»da kam qo'llanadi; «Shajarai tarokima»da va undan so'nggi davr asarlarida, hozirgi zamonda uning qo'llanishi ortadi.

Nechük kim (-ki), ne ühün kim, ne üchün kim, zerä (-ki), chünkim (-ki) bog'lovchilari

Nechük kim, ne üchün kim, nechün kim vosita bog'lovchi vazifasida keladi va dastlab «Qissasul anbiyo»da uchraydi. Bu vosita yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning ikkinchi qismi sababni ifodalaydi:

Pichāq ag'rig'in bilmädi nechük kim Misr xatunlari Yūsūfnin jamāli nuriniñ xushlig'indin eliklärin kesib tūymädilär (QA, qyo, 157). *Bu maqāmdur sāliqnie a'zam maqāmatyu arfa' dārājāti, nechünkim sāliq bidāyatda maskanatu haqōrat maqāmidadur* (N., MQ, 86). *Maziyu mustaqbal ahvalin takallum aylakim, ne üchün kim dam bu damdur, dam bu damdur...* (N., MQ, 164). *Äksär qushnie güzari Bārān yāqasidur ne üchün kim, sharqiy tārāfi tæg'lardur* (BN, 167). *Ish tadbirdin ötüb edi. Nechünkim, ikki-üch, miñ yārāqliq kishi arkta, bir yüz-ikki yüz kishi tāsh qorg'ända* (BN, 135).

Ko'rsatib o'tilgan bog'lovchilar, «Shajarai tarokima»da uchratilmadi, hozirgi zamon o'zbek tilida ham bu bog'lovchilar qo'llanmaydi.

«Shajarai tarokima»da sabab munosabatini ifodalash uchun *ul sabābdin*, *bul sabāb* birikmasi qo'llanadi (bu birikma hozirgi zamon adabiy tilida ham ishlatiladi). Bu turdagi qo'shma gaplarning birinchi qismi sababni ifodalaydi:

Qāra ewlilār yārli bolub erdilār ul sabābdin...kelib aytdilār (Sh.tar., 79). *Ājāz yaxshi yer turur teb bu sabābdin xān ottuz ewli sarbānni kochūrūb Abulxān tag'iqā yibardi* (Sh.tar., 77).

So'nggi davr yozma yodgorliklarida sabab munosabatini ifodalash uchun tojik-forscha *zerāki*, *chūnkim* bog'lovchilari qo'llanadi. Bu bog'lovchilar ham sabab munosabatini ifodalaydi:

...*Germaniyā mamlakatig'a hech bir zārār bolmaydur zerāki erān mamlakatinin quvvati va puli yoq* (TVG, № 1, 1900) *Bul vaq'a nihāya'da āfsuslik vaq'adur, chūnki ...* (TVG, № 1, 1900).

Hozirgi zamon tilida *chūnki* bog'lovchisi keng qo'llanadi, *zerāki* ishlatilmaydi.

Hozirgi zamon tilida *chūnki* bog'lovchisi yolg'iz sabab munosabatini ifodalaydi va bir bog'lovchi sifatida o'qiladi. Ammo tarixiy yodnomalarda, xususan Navoiy tilida, bu bog'lovchi sabab munosabatidan tashqari boshqacha — shart, payt munosabatlarni ifodalash uchun ham xizmat qilgan. Bu holda *chūnki* bog'lovchisi ikki bog'lovchiga (*chūn* va *ki*) ayrilishi sezilib turadi:

Nechā kim tonni riayat birlā kiysān eskirūr, chūn ki kiydūrdūq yalang'a aframes ton ul erūr (N., MQ, 161).

chūn bog'lovchisi

Chūn bog'lovchisi tojik-fors tilidan olingan bo'lib, ergash gapli qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan. *Chūn* bog'lovchisi payt, shart, sabab, o'xshatish va natija munosabatlarini ifodalash uchun qo'llanadi.

«Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da bu bog'lovchining qo'llanishi ancha chegaralangan. Ularda bu bog'lovchi natija, sabab, payt munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi:

...*Chün ewnin tert burchi zāhir boldi* (QA, qyo, 154). *Sālihni oltürālin chün azābqa sazāvar bolduq* (QA, lit., 71). *Chün kechā birlā yatdilar ol qasd birlā kim ertā birlā balchuq ketürgāylār* (Tf, 100 b, 8).

Chün bog'lovchisi Navoiy tilida juda keng qo'llanadi va turli-tuman semantik munosabatlarni ifodalaydi:

a) payt munosabati:

Chün sihāt tāpti bo'ynig'a tumār qildi (N., MQ, 97);

b) sabab munosabati:

Yo'q ājāb chün ikkisidā yo'qturur aql va hayā (N., MQ, 61).

Navoiy tilida *chün* bog'lovchisining qo'shma gapdagi munosabati bu bilan chegaralanmaydi.

«Boburnoma»da ham *chün* bog'lovchisining qo'llanish doirasi ancha kengdir. Unda ham bu bog'lovchi payt, sabab, o'xshatish, natija v. b. munosabatlari uchun ishlatiladi:

Chün Samarqand va Hisār va Qunduzdin qalin el va ulug' Kabul vilayātig'a kelib edilār, maslahat andāq kōrūldikim.. (BN, 170). *Sultān Ali mirzā rāzi bolmadi, chün ājāl yetib edi, qutulmadi* (BN, 99). *Chün ahd qililib edi (Uzun Hasanga) jān va mālīg'a zārār va nuqsan tegūrmāy...* (BN, 83).

Chün hatto to'ldiruvchi ergash gapni ham biriktirgan:

Qāsimbek mubālag'alar bilā arzg'a yetkūrdikim, chün bu Kishi bārādur, Jahāngir mirzāg'a mahsusan ōz kiygāniyizni yubārij (BN, 117).

Chün bog'lovchisi so'nggi davr yozma adabiyotida juda kam uchraydi («Shajarai tarokima»da uchramaydi), hozirgi zamon o'zbek tilida butunlay qo'llanmaydi.

tā bog'lovchisi

Tā bog'lovchisi ham tojik-fors tilidan qabul qilingandir. Bu bog'lovchi ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi:

1. Payt ergash gap. Bu xil ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi va kesimi mustaqil shaklda bo'ladi:

Tā buyrug'uchida silā va in'ām bar, alar mulāzimdurlar va

xizmatkār (N., MQ, 37). *Va anga tā ājal qafasi eshigi achilmas, sayyād dāmu dānasig'a māyl qilmas* (N., MQ, 129). *Bisyār shāqq va dushvār keldi. Ne ūchūnkim, tā pādshāh bolub edim, bu nav' navkar va vilāyattin āyirmāydūr edim, tā ōzimni bilib edim, bu yusunluq, rānj va mashaqqatni bilmāydūr edim* (BN, 73). *Tā tirikmiz ushbu aytilg'an soʻzlārdin qaytmas biz* (Sh.tar., 38).

Bu xil ergash gaplarda shart ma'nosi ham bo'ladi.

Tā bog'lovchisi -kim bog'lovchisi bilan birikib, payt munosabati ifodalanishi mumkin; bunday qurilma ko'proq so'nggi davr yozma adabiyotiga taalluqlidir:

Saqla ishqiq, tākim jānlar tāndādūr (Muqimiy).

2. Maqsad ergash gap:

...tilāgāykim anga jān fidā etkāy, tā shafqati huquqin adā etkāy (N., MQ, 53). *Toqquz ulum gūzārlārnī yaxshi ehtiyāt qilīe, tā bu nechā yil ōzbek tafriqasidin dilishkāsttā bolg'ān ellārnīe Kējli qaviy bolub, umidvār bolg'aylar āri* (BN, 146). *...Qilich birlā chapib ikki bēlāk qilmāq kerāk tā kērgāngā kōz va eshitgāngā qulāq bolg'ay* (Sh.tar., 37).

Tā yordami bilan tuzilgan maqsad ergash gapning kesimi kelasi zamon fe'li (*-gay*) yoki buyruq fe'li orqali ifodalanadi va bu xil ergash gaplar bosh gapdan so'ng keladi.

Hozirgi zamon tilida *tā* yordami bilan tuzilgan ergash gapli qo'shma gaplar kam qo'llanadi.

Yuqoridagilardan tashqari, Navoiy tilida aniqlovchi ergash gap bilan bosh gapni bog'lash uchun yoyi ishorat vosita sifatida qo'llanilgan:

Masidur āltun bilā rokash, tāshi xush (N., MQ, 59).

-kim (-ki) bog'lovchisi

Bog'lovchi vazifasidagi *-kim (-ki)* ning ergash gaplar tuzishda va bosh gapga bog'lashda roli kattadir. Bu bog'lovchi hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida ko'p ergash gapli qo'shma gaplarda qo'llanadi. *-kim (-ki)* bog'lovchisi tarixiy yodnomalarda katta o'rinni egallaydi. Bu bog'lovchi *-kim* shaklida dastlab «Qutadg'u bilig» asarida uchraydi, so'nggi davrlarda, ayniqsa, Navoiy tilida va undan so'nggi

yodnomalarda ham *-kim*, ham *-ki* tarzida uchrab, tilda juda keng qo'llanadi va ergash gaplarning deyarli hamma turlarini bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi. Hozirgi zamon tilida esa asosan bu bog'lovchining *-ki* shakli qo'llanib, uning vazifa va qo'llanish doirasi, oldingi davrlarga nisbatan chegaralangandir.

Ammo ozarbayjon va turk tillarida bu bog'lovchi hozir ham keng qo'llanadi, turli-tuman qo'shma gap qurilmalarini tashkil etadi.

-kim (-ki) bog'lovchisi turli-tuman ergash gapli qo'shma gaplarni va ayrim hollarda bog'langan qo'shma gapning ba'zi turlarini shakllantirishda vositalik qilishi bilan birga, turlicha murakkab bog'lovchilar yaratishda ham xizmat qiladi: *kimki*, *täki(m)*, *negäki*, *nechä ki*, *här kimki*, *här nechä ki*, *qachänki*, *qayerdaki*, *här zamänki*, *här neki(m)*, *här kimki*, *mägürki*, *chünki*, *här kim*, *kimsä* v. b.

-kim va *-ki* ning kelib chiqishi to'g'risida turli fikrlar mavjuddir. *-kim* ning asli turkcha ekanini olimlar tan oladilar. *-ki* ning kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Ko'p tekshiruvchilar *-ki* ni fors-tojik tilidan qabul qilingan deb hisoblaydilar. Ammo ba'zi olimlar *-ki* bog'lovchisining *-kim* dan kelib chiqqani, asli turkcha ekanini qayd etadilar. T. I. Grunin *-ki* bog'lovchisining turk tilida ikki xil vazifasiga to'xtaydi: bir o'rinda *-ki* asli turkchadir, boshqa bir o'rinda (turkcha qurilma bilan almashtirish mumkin bo'lmagan qurilmalarda) bu bog'lovchi fors-tojiknikidir.

Hozirgi zamon o'zbek tili materiallari va tarixiy yodnomalar tilining tahlili *-kim* bog'lovchisining asli o'zbekcha (turkiy) va *-ki* bog'lovchisining fors-tojik tilidan qabul qilinganini e'tirof etishga olib keladi. O'rxun yodnomalari va hatto so'nggi XIII—XIV asr yodnomasi «Qissasul anbiyo»ning qo'lyozmasida ham *-ki* bog'lovchisi uchramaydi, keyingi davr qo'lyozmalarida *-ki* keng ishlatiladi va *-kim* bog'lovchisiga vazifadosh bo'ladi yoki turli sifatidosh va boshqa qurilma o'rnida qo'llanadi. Hozirgi zamon tilida esa *-ki* bog'lovchisi kam qo'llanadi va u tamoman *-kim* shaklini siqib chiqargandir. Eski o'zbek va hozirgi zamon tilidagi *-ki* turkiy *-kim* va fors-tojikcha *-ki* bog'lovchisining vazifalarini o'zida birlashtiradi.

O'rxun yodnomalarida **-kim** bog'lovchi vazifasida qo'llanishi bilan birga, **-kim** o'zining asosiy leksik ma'nosini saqlab qoladi.

«Devon»da va «Qutadg'u bilig» asarlarida ham **-kim** ning bog'lovchi vazifasida ishlatilishi juda chegaralangan (hozirgi zamon tili nuqtayi nazaridan **-kim** ishlatilishi zarur bo'lgan o'rinlarda bog'lovchisiz qurilmalar ishlatiladi):

Neni kim tilädi yildi (QB, so'zboshi). *Söz ol söz turur kim ol aymish, demish* (QB, 521). *Baqa kör bu sözlär kim aydim sana* (QB, 341).

Rabg'uziyning «Qissasul anbiyo» asarida **kim** olmoshi bog'lovchi vazifasida keng qo'llanadi.

-kim (-ki) turli-tuman ergash gaplarni bosh gap bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Yozma yodnomalarda bu bog'lovchining eng ko'p va xarakterli qo'llanish o'rni to'ldiruvchi ergash gapni bosh gapga bog'lashdir (bu holat hozirgi zamon tili uchun ham xarakterlidir).

Bunday qurilmalarning eng oddiy turi bosh gap kesimining xabar bildiruvchi fe'llar (*aytmoq, demoq, so'ramoq* v. b.) orqali ifodalanishidir. Bu holda ergash gap ko'pincha ko'chirma gap shaklida bo'ladi (bu xil qurilma «Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da ko'proq qo'llanadi). Bosh gap kesimining biror narsani tushunish yoki kishining ruhiy holati va fikrlash jarayonini anglatuvchi fe'llar orqali ifodalanishi «Qissasul anbiyo» va «Tafsir»da ozroq, so'nggi davr adabiyotlarida ko'proq uchraydi. «Boburnoma» va «Shajarai tarokima»da bu turdagi qo'shma gaplarning yana boshqa bir turlari uchraydi: bu xil qurilmalarning bosh gapi tarkibida to'ldiruvchi vazifasidagi olmoshlar qo'llanadi, ergash gap ana shu olmoshlarning ma'nosini aniqlash yo'li bilan bosh gapdan va uning kesimidan anglashilgan mazmunni to'ldiradi. Hozirgi zamon tilida to'ldiruvchi ergash gapning har uch turi keng qo'llanadi.

* Misollar: 1) *Ismail atasig'a aytti kim, bir-bir'kelib mana tashvish bera turar* (QA, qyo, 147). *Bitikdä andäq dedi kim...* (QA, qyo, 19). 2) *Anlarni tilädi kim, olmasälar. Daqyanus mälikkâ aydikim, bular marzädalar tururlar* (Tf., XVIII sura). *Andäg' aydilar kim, biräkü kelmish turur mundag' söz sözlär teb* (Tf., XVIII sura). 3) *Bu vasila bilä xiyal qildi kim ul äliy maqsadg'a yetilgäy* (N., MQ,

16). *Bir türk bu ma'nida debdur kim, dām bu dāmdür* (N., MQ, 164). 4) *Andāq rivāyat qildilarkim, bir qirg'avulni ũskünāsini tert kishi yeb tūgata almaydur* (BN, 18). *Zāhirda muni sanad qildikim, Xālifa va Ibrāhim Xāja qāziniḡ havādārlaridur* (BN, 91). *Dedikim, muncha g'avg'ā va urush bolub, ne e'timād bilā bāray* (BN, 140). 5) *Āndaq aytib tururlar kim...* (Sh.tar., 34). *Munga qoydilar kim Og'uzni...oltürgäylär* (Sh.tar., 16). 6) *Āgār sorsalar kim...* (TVG, № 1, 1903)... *alardin iltimās qildim ki, xalqlarni ōzlāriḡiz tarqātmaḡni tādarakini qiliḡlar* (TVG, № 85, 1913).

-kim (-ki) bog'lovchisining til tarixida qo'llanishidagi yana bir xarakterli xususiyat shundaki, bu bog'lovchi aniqllovchi ergash gapni bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi. *-kim (-ki)* bog'lovchisi bosh gap tarkibidagi izohlanayotgan so'zga qo'shiladi, bu so'z gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo'lagi bo'lishi mumkin.

Bu turdagi aniqllovchi ergash gapli qo'shma gaplar ikki xil ko'rinishga ega.

1. Aniqllovchi ergash gap bosh gapdan, o'z aniqlanmishidan oldin keladi va aniqlanmishning belgi-xususiyatini ko'rsatadi:

Bu ishlār kim manim haqimda qildiḡiz ōzgālār haqimda qilmaniz (QA, qyo, 225)...*qaysi yemāk-ichmāk kim maḡa seviklūkrāk turur ani ōziḡma harām qilg'ay men* (QA, qyo, 185).

Aniqllovchi ergash gapning bu turi hozirgi zamon o'zbek tilida asosan qo'llanmaydi, ammo ba'zan unga yaqin bo'lgan qurilma she'riyatda uchrab qoladi:

Ko'rgan zamoniyoḡ meni eltdi jalb, Yoḡut donalarkim, sersuv va bo'la, Go'yo yuboribsan haroratli qalb, Go'yo bir quti kim, la'lilar to'la (Uyg'un).

2. Aniqllovchi ergash gapli qo'shma gapning ikkinchi xil qurilmasida ergash gap bosh gapdan so'ng keladi va aniqlanmish bo'lakni izohlabgina qolmay, u haqda qo'shimcha ma'lumot ham ifodalaydi:

Dārd āhliniḡ nāfāsi bir o'tdur kim, qattiq koḡulni yumshātur va gurug' koḡni yig'latur (N., MQ, 118).

Aniqllovchi ergash gapning bu turi hozirgi zamon tilida qo'llanadi.

Aniqllovchi ergash gapning har ikki turi, ayniqsa, birinchi turi,

yozma yodgorliklarda keng ishlatiladi. Ammo XIX asr yozma adabiyotlarida aniqlovchi ergash gapning birinchi turi deyarli uchramaydi.

Misollar: *Ul guruhlar kim, Isā yalawach dini üzā erdilār anlar aydilar* (Tf., XVIII sura). *Ālamda hech kishi yoqtur kim bir nav' murādi bolmag'ay* (N., MN, 20). *Shāirki hārzāsi kālmākkā lāyiq ōz xayālida Sa'diy va Xisrāvg'a fayiq* (N. MQ, 100). *Ālmalig' va Ālmatu va Yajī kim, kutublarda Otrar kent bitirlar, mog'ul va ōzbek jihādīn bu tarixda būzūlibtūr, aslā ma'mura qālmabdur* (BN, 17). *Temurbek sālg'an āliy imāratlardin biri Kōk sarāydukim, Samarqandnin arkida vāqi bolubtur* (BN, 54). *Ahmadbekkim, xānnin og'li sultān Muhammadniy bek atkasi va xānniylug' riāyat qilg'an begi edi, Tānbālīniy tuqqan ābāg'asi edi, Bek telbūkim, xānniylug' eshik ag'asi edi Tānbālīniy tuqqan āg'asi edi...* (BN, 91). *Yāy va ōqni ki tāpiib keltūrdinīzlār ul kishidīn bo'lmadi* (Sh.tar., 28)...*xatun ne yerdin tapilurki kelib ātānniylug' ornin tutg'ay* (Sh.tar., 52).

- *kim (-ki)* bog'lovchisi ega ergash gapni bosh gapga bog'laydi. Bu xil qurilma ham ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan (hozirgi zamon tilida har ikki qurilma ham ishlatiladi):

1. Ergash gap bosh gapga nisbatan ega vazifasida keladi: *Māl bergil ul mālarni xarj qilayin bolg'ay kim tilāgīngā yetkāy sen* (QA, qyo., 245).

2. Ergash gap bosh gap tarkibidagi eganing mazmunini izohlaydi:

Arabnūy ādati hār kim... (QA, qyo., 143). *Bolg'ay kim idisi kelgāy qo'lg'ay* (Tf., 28 b, 23).... *bo'lg'ay kim o'l pānd aling'ay qo'rqqay* (Tf., 30, 24). *Ani desā bolg'ay kim valiyi mutlāqdur* (N., MQ, 18). *Muqarrarkim niyāz va hākisārīlg'lari... koprāk kerāk* (N., MN, 20). *Sultānālī mirzā bilā kōrūshgūndā andāq muqarrar bolub edikim, yāz ul Buxārādīn, men Andijāndīn kelib, Samarqandni muhāsara qilg'aybiz* (BN, 56) *Xayālig'a bu kechib tūrkim, Sultān Ahmad mirzā ulug' pādshāhdur, qalīn cherik bilā kelsā, beklār meni va vilāyatni tāpshurg'ularidur* (BN, 31). *Nechā jahātīn mumkin emās edikim, alarg'a berilgay* (BN, 70). *Rāsm turur kim qāra ulusnīn barchasi sōzni bütīn ayta bilmās* (Sh.tar., 34).

-*kim (-ki)* bog'lovchisi kesim ergash gapni bosh gapga bog'lash

uchun xizmat qiladi (bu holat hozirgi zamon tilida ham keng qo'llanadi):

Biri ol turur kim meniñ elkim ayāg'imni birik bag'lag'il (QA, qyo, 147). *...ul bolur kim...* (Tf., L., 47 b, XVIII sura). *Taqi aytildi o'l mu erur kim siz mudda' alik qilur erdiñiz aniñ birlä* (L. 98 b, 160). *...Biri ulkim ilm ärganürgä ranj tartti va ämäl qilmadi* (N., MQ, 60). *Murādi bu kim jänini ästanadäg'i itlär äldida fidä qilg'ay* (N., MN). *Aybi budurkim ulug' suyi yo'qtur* (BN, 66). *Munäsib ul turur kim pädshähliqni ang'a berib...* (Sh.tar., 49).

-kim (-ki) bog'lovchisi natija ergash gapni bosh gapga bog'lashi mumkin (bu xil qurilma hozirgi zamon tilida ham qo'llanadi).

Bu turdagi qo'shma gaplar ergash gapining kesimi buyruq fe'li shaklida bo'ladi:

...ancha mäl beräyin kim urug'un urug'ung'a yetsün (QA, qyo, 174).

Bu xil ergash gaplarning kesimi aniqlik fe'li orqali ham ifodalanadi (bu xil qurilma kam uchraydi):

Yärliq boldikim qanäti birlä...urdi (QA, qyo, 192). *Meniñ goldashlarim andag' saqing'aylar kim, Daqyanus keldi erki teb qorqarlar* (Tf., XVIII sura). *Mubtalag'a baläyi tüshgäyki, ölümni közüga totiya qilg'ay* (N., MQ, 103) *...zäling'a andäq siyäsät qililsa kim özgä zälimlarg'a...* (N., MN, 21). *Axir ätaliq og'ulluq ärasida bu güftü gölär äñchä munjar boldikim, ätasi og'li üstigä Balx va Astrabädqa cherik tärtilar* (BN, 59).

-kim (-ki) bog'lovchisi payt ergash gapni bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi. Bu xil qurilma hozirgi zamon tilida kam qo'llanadi («Shajarai tarokima»da ham uchramadi).

Bu xil qurilmalarning ergash gapi bosh gapdan oldin keladi va kesimi, odatda, aniqlik fe'li orqali ifodalanadi (ko'pincha ergash gapning tarkibida payt anglatuvchi so'zlar ishtirok etadi):

Saksan yil boldi kim meni bu umid ilä tutar erdiñ (QA, qyo, 136). *Bizgä üch yüz yil artuqraq bolmush kim, bir (biz) munda ermishmiz* (Tf., XVIII sura). *Här qatla kim biravni tärtib chiqarg'aylar anda qalg'anlar özlärudin barg'aylar* (N., MQ, 43). *Täj ätib edikim, rabäti Xojadin quyiräq Ko'häq süyina kechib yana yer yayläq kelduk* (BN, 102). *Barg'än kishi kelib dedikim,*

müddatidürkam, Jahāngir mirzā chiqib ketibtur (BN, 135).

-kim (-ki) bog'lovchisi sabab ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun qo'llanadi. Ergash gap bosh gapdan so'ng keladi (bu xil qurilma hozirgi zamon tilida ayrim hollardagina qo'llanadi):

Nechūk xushnud bolmayin kim payg'ambarlar urug'i turur (QA, lit., 54). *Qorqarman kim meni öldürgäylar* (Tf., 29 b, 26). *Ishinij ehtiyatin andin yaxshirāq qiliyiz kim, nāxush ish vāq'e bolsa pushaymānlig'din sud yoqtur* (N., MQ, 15). *Dushman firibin yemā va maddāh xushāmadin chin demā kim anij arzi oz maqsudig'a kāmdu*r (N., MQ, 135). *Nechā mahal Tashkand va Sayram ham Mirzānij tasavvufida edikim, āg'asi Sultān Ahmad mirzā berib edi* (BN, 24). *Nefāydakim, ish andin otub edi* (BN, 82).

«Shajarai tarokima»da **-kim // -ki** bog'lovchisining bu vazifasi uchratilmadi.

-kim (-ki) bog'lovchisi maqsad ergash gaplarni bosh gapga bog'lashda xizmat qilishi mumkin. Bu xil qurilmalarda ergash gap bosh gapdan oldin yoki so'ng keladi. Ergash gapning kesimi yoki bog'lovchi vazifasidagi **deb** ravishdoshi bilan birikadi, yoki buyruq fe'li orqali ifodalanadi (hozirgi zamon tilida ikkinchi holat ba'zan qo'llanadi):

...qonuq kelishin bilsānlar deb o't yaqti (QA, qyo, 180). *Ikki miñ tāñā berdi kim bularni ātanjizg'a berij* (QA, qyo, 190). *Tolun Xojani yūbārilib edikim, elgā nāsihāt qilib tavahhumni xātiralaridin chiqārg'ay, tā el qorqunchtin sār babād bermag'aylar...* (BN, 71).

Maqsad ergash gapning bu turi yodnomalarda kam qo'llanadi. Keyinroq bu xil ergash gap bosh gap tarkibidagi biror bo'lakni (odatda, maqsadni ifodalovchi bo'lakni) izohlaydi: *... shung'a mānānd hār nav' xābārlārnī gazetimag'a shul arz ilān tahrir āylārmiz kim...* (TVG, № 10, 1899).

-kim (-ki) bog'lovchisining vazifasi ergash gaplarnigina bosh gapga bog'lash bilan chegaralanmaydi. Bu bog'lovchi ergash gaplar bilan bog'langan qo'shma gaplarning orasida turgan ayrim qurilmalar tuzilishida ham xizmat qiladi. Bu xil qurilmalarni tashkil etgan qismlarning ikkinchisi birinchi qism tarkibidagi ayrim bo'laklarni aniqlamaydi, izohlamaydi, mazmunini to'ldirmaydi, balki birinchi qismning umumiy mazmuniga oid bo'lib, bu umumiy

mazmunni izohlaydi, to'ldiradi:

Ikkisidin ikka qiz bo'lib ediki, mазkur bo'ldi (BN, 45). *Alqissa, mirzā tahāratga kirgan üyiniñ ārga tārāfidā xisht bilā tig'a qopārg'ān eshigi bār ekändürkim, hāvlidin tashqari chiqg'ān ekändur* (BN, 54). *Dārāniñ peshgāhidā qorg'āni bir tumshuqniñ ustida tushubturkim, ikki tārāfidin ruddur* (BN, 157). *Kānigil Siyāhāb yāqasidadurkim, bu qāra suvni Ābirahmat ham derlar* (BN, 66).

Bu xil qurilmalar yodnomalarda kam uchratildi, u asosan «Boburnoma» va XIX asr tilida uchraydi. Hozirgi zamon tilida, ayniqsa, yozma nutqda bu xil qurilma ko'p qo'llanadi.

-*kim (-ki)* bog'lovchisining tarixiy taraqqiyoti o'zbek tili ergash gaplarining shakllanish va takomillanish tarixi bilan jips bog'langandir. Bu bog'lovchi -*kim* shaklida ma'lum bir doirada qo'llangan bo'lsa ham, so'ngra fors-tojikcha -*ki* ning qabul qilinishi va shunday qurilmalarga taqlid qilinishi bilan uning vazifasi kengaydi va hatto boshqa qurilmalar o'rnini ham egalladi. Bu holat ayniqsa, Navoiy va Bobur asarlarida aniq ko'zga tashlanadi. «Shajarai tarokima» va XIX asrning oxirida nashr etilgan, xalq tiliga yaqin bo'lgan yozma yodgorliklar tilida -*kim(-ki)* bog'lovchisining qo'llanish doirasi chegaralanganini va ayrim sof tojikcha qurilmalar qo'llanishdan chiqqan boshlagani ko'rinadi, hatto prof. A.N. Kononov «Shajarai tarokima»da -*kim (-ki)* bog'lovchisining ikki vazifadagina — aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifasida kelishini ko'rsatadi (A.N. Kononov «Shajarai tarokima», 172-b.).

Ergash gaplarni bosh gapga bog'lashda ko'makchilar, kelishik qo'shimchalarining katta rol o'ynashi ko'rib o'tildi. Bu vositalar ergash gapni bosh gapga bog'lovchi yagona vosita bo'lmasdan, ular birliktirib kelayotgan ergash gap kesimlarini hamda ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda xizmat qiladi; bunday kesimlar vazifasida sifatdosh, shart fe'li yoki buyruq fe'li shakllari keladi.

Shu bilan birga, ko'makchilar, kelishik qo'shimchalari yolg'iz o'zlari ergash gapni shakllantirishlari va bosh gapga bog'lashlari ham mumkin. Masalan: ...*ulug' kotāl bilā Parvān ārasida yetti kotāl bār uchun Haftbāchchā derlār* (BN, 154). Bu qo'shma gapning

birinchi qismi «*ulug' ketäl bilä Parvân ârasida yetti ketäl bär*» bo'lib, u ikkinchi gapga *üchün* ko'makchisi yordami bilan bog'lanadi va unga nisbatan sabab ergash gap bo'ladi. Agar bu ko'makchi bo'lmasa edi, birinchi qism alohida mustaqil gap bo'lar edi. Ko'makchi birinchi gapni ergash gapga aylantiradi, ikkinchi (bosh) gapga bog'laydi.

Ko'makchi yordami bilan bog'lanish O'rxun yodnomalarida va so'nggi davr yozma adabiyotida ham qo'llanadi (bunday vazifada *üchün* ko'makchisidan boshqa ko'makchi uchramadi):

(6) *Bekläri buduni tüzsüz üchün, ...türk budun illädük ilin ichg'inu idmis...* — Beklari, xalqi to'g'ri bo'lmagani uchun, turk xalqi o'z davlatini (C.B. Малов: племенной союз) yemirib tashladi (KT, kt). (29) *...Qutim bar üchün ülügim bar- üchün öltächi budunig' tirigrü igitim* — Baxtim bor uchun, o'ladigan xalqni tiriltirdim (KT, kt). *Sultân qabri anda üchün Ravza derlar* (BN, 163). *Temurbekniñ zädu budi Keshtin üchün, shähr va päytaxt qilurig'a köp säy va ehtimāmlar qildi* (BN, 67).

Kelishik shakli *-da* ham ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda xizmat qilgan:

(47) (7) *...Tongra bir o'g'ush alpag'u on erig, To'ya tigin yog'inta, egirip olürtimiz* — Tongra qabilasiga qarashli o'n bahodirmi, Tongra teginni ko'mishda (ko'mganda), quvlab, o'ldirdik (KT, kt). *Og'uz kishi yoqda, qizg'a aytdi* (Sh.tar., 198).

Bu turdagi ergash gaplarning kesimi *bor* yoki *yo'q* so'zi orqali ifodalanadi.

Shunday qilib, kelishik qo'shimchasi yangi vazifa va sifatga ega bo'lib, ergash gapning bosh gapga bog'lovchi vositaga aylanadi.

Bundan tashqari, ergash gapni shakllantirishda va bosh gapga bog'lashda turli leksik vositalarning ham roli katta bo'lgan.

Masalan: *Yusunluq: Suv üzä ordäk üzüb yürig'än yusunluq yuvung'il* (QA, lit., 45). *Jihätidin: Äta-äg'asidin umidvärilig'i bär jihätidin dārāñ qilur edi* (BN, 150).

Shunday qilib, tobe bog'lovchilar til taraqqiyotining so'nggi davrlarida vujudga keldi. Uning vujudga kelishi ichki imkoniyatlari asosida (mavjud mustaqil so'zlarning bog'lovchiga o'tishi) va chet tillardan (asosan, fors-tojik va arab tilidan) bog'lovchi vositalar

qabul qilish yo'li bilan ro'y berdi; qabul qilingan bog'lovchiga yangi vazifalar yuklandi.

Dastlab mustaqil so'zlar (olmosh yoki ravishdosh) o'z vazifalariga ko'ra bog'lovchi vazifasida ham qo'llana boshladi (*aniy üchün*), shu bilan birga bu so'zlar o'z ma'no va vazifasida ham ishlatilgan. *Deb* ravishdoshi esa bizga ma'lum yodnomalardayoq (O'rxun yozuvlari) bog'lovchiga o'tgan, u o'z ma'no va vazifasida kam qo'llanadi.

Tarixiy taraqqiyot natijasida ba'zi bir bog'lovchi va shu vazifadagi vositalar ishlatilmay qolib ketdi (*nechükkim, nechünkim, zeräki, chün, bävujudi ulkim, yoyi ishārat*), ba'zilar, shakllarini biroz o'zgartib, yana qayta mustaqil so'z sifatida ham qo'llana boshladilar (*aniy üchün — shuning uchun*), ba'zi birlarining vazifasi kengaydi (*deb*), ayrimlarining vazifasi esa toraydi (*chünki, -kim // -ki, to*).

Ergash gapni bosh gapga bog'lashda ayrim ko'makchilar va kelishik belgilari ham xizmat qilgan. Bu usul hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi.

Tobe bog'lovchilar tarixini o'rganar ekanmiz, har bir davrda o'ziga xos bog'lovchi vositalar bo'lganini ko'ramiz. Qadimgi turkiy tilda shart bog'lovchilar (*qalti, qali, apam/abam, birük*), sabab (*aniy üchün, antag'iyin üchün*), maqsad (*teb, teyin*), qiyos (*tek, netük*) bog'lovchilari mavjud bo'lib, ular ergash gaplarni bosh gapga birliktirishda xizmat qilgan.

O'rta Osiyo turkiy yodnomalar tilida tobe bog'lovchilar kengroq qo'llanadi. Shart bog'lovchilardan *qalti* ishlatilmay qolib ketadi, *qali* kam qo'llanadi, bularning o'rnini *ägär* egallaydi, ayniqsa so'nggi davrga oid eski turkiy yodnomalar tilida (ayniqsa QA. da) asosan *ägär* ishlatiladi. Sabab bog'lovchilarining doirasi ham biroz kengayadi: *aniy üchün* bog'lovchisi ko'proq *kim* bog'lovchisi bilan qo'llana boshladi, *ne üchün (kim), ne üchün, nechük (kim)* bog'lovchilari kelib chiqdi, kamroq bo'lsa ham *chün* bog'lovchisi qo'llana boshladi (QA da). Maqsad bog'lovchisi asosan *deb* shaklida bo'lib, qo'llanish doirasi kengaydi, *täki* bog'lovchisi qo'llandi (QA da). Qiyos bog'lovchilari *tek // dek, ne tek* qo'llanishi bilan barobar, *aniy tek kim, andag' kim* shakllandi.

O'rta Osiyo o'zbek tilida shart bog'lovchisi *ägär* bo'lib, u keng qo'llanadi va eski shart bog'lovchilarini (*qaltı, qalı, birük*) tamom siqib chiqaradi. Shart bog'lovchilarining yangi turlari *mägär, mabädä, mädämiki, basharti* qo'llanadi, *ägär* ning boshqa bog'lovchilar bilan birga qo'llanishi ko'rinadi: *va ägär ne, värnä. Ägärchi, gär, härchänd, bävujudi // kim* bog'lovchilari to'siqsiz ergash gaplarni tuzadi.

Sabab bog'lovchilar doirasi ham birmuncha kengaydi. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida bog'lovchilar qo'llanish bilan birga *chün, chünki, nechükkim, negäki, zerä, zeräki, chu, ne säbäbdin* bog'lovchilari qo'llanadi. Eski o'zbek tilida *deb* maqsad bog'lovchisi qo'llanish bilan birga, *täki* bog'lovchisi keng qo'llana boshladi. Bu davrda qiyos bog'lovchilarining ham doirasi kengaydi, *tek (dek)* bog'lovchisidan tashqari, yangi *geyü (kim), boylakim (o'ylakim)* bog'lovchilari qo'llana boshlaydi.

O'rta Osiyo o'zbek tilida payt munosabatini ifodalovchi bog'lovchilar xarakterlidir. Bunga eng avvalo *ersä (er + sä)* fe'l shakli kiradi. Bu bog'lovchi vosita mustaqil kesim shakllariga qo'shib keladi va payt (ba'zan shart-payt) ergash gaplarni tashkil etadi: *yag'in holdi ersä usal bolmag'il* (QB, XLII, 1984. W. Radloff) — Dushmaning bo'lgandan keyin, sen beg'am bo'lmagin. *Ersa* bog'lovchisi qadimgi turkiy tilda *erinch, erkän, erki* shaklida uchraydi, bu bog'lovchi *ersä* shaklida dastlabki eski turkiy obidalar tilida kamroq, O'rta Osiyo o'zbek tilida ko'proq qo'llanadi.

Eski o'zbek tilida payt munosabatini ifodalash uchun yana *chu, tä(ki)* bog'lovchilari va *qachän, härnechä* nisbiy olmoshlari ham ishlatiladi.

Tobe bog'lovchilarning taraqqiyotida *-kim/-ki* bog'lovchisining tarixi xarakterlidir. Turkiy bo'lgan *-kim* bog'lovchisi aslida so'roq olmoshi bo'lib, qadimgi turkiy tildayoq nisbiy olmoshga o'tgan edi. O'rta Osiyo turkiy tilda *-kim* tamoman bog'lovchiga o'tadi va ilk yodnomalar tilida ishlatiladi. U aniqllovchi, to'ldiruvchi, kesim, ega ergash gaplarni bosh gapga birlashtirib keladi. QB va HH asarlarida *-kim* yordami bilan tuzilgan qurilma juda kam uchraydi. *Bu soz kim sen aydij bag'irsaqlig'ol* (QB, XLII, 194/1, W. Radloff) — Sen aytdi bu so'z iltifotdir. *Ol erkim ulug'sindi men men dedi*

(HH) — U kishiki, man-man deb kattalik qiladi. ... *Ayur kim ey* *Əgdūlmish* (QB, Namangan nusxasi, 70 a/z) — Aytdeki, o O'gdulmish... *Bu az sōz ol ol kim ayitmishqa oʻz, javab bersā—* (QB, XVI, 172/29. W. Radloff) — Oz so'z shuki, aytilgan savolga (bevosita) javob berilsa (Aytilgan savolgagina javob berilgan so'z qisqa so'z hisoblanadi). *Ulug'lar kerāk kim kichigkā salam, ashundursa* (QB, IX, 142/35 W. Radloff) — Kerakki, ulug'lar (katta amaldorlar) kichiklarga (xalqqa) salom qilsa.

O'rta Osiyo turkiy adabiy tilning so'nggi namunasi bo'lmish «Qissasul anbiyo»da *kim* yordami bilan tuzilgan qurilma keng qo'llanadi. Eski o'zbek tilida esa *-kim* va asosan *-ki* bog'lovchisi juda keng ishlatilgan. Bu davrda tojik tilining ta'siri bilan *-ki* bog'lovchili butun qurilmalar o'zbek tiliga ko'chadi, tojikcha qurilmalarga o'xshash o'zbekcha qoliplar shakllanadi.

-ki bog'lovchisi deyarli butun ergash gaplarni, ba'zi bog'langan qo'shma gaplarni, ko'chirma gapli qurilmalarni tuzishda keng qo'llaniladi. *-ki* bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan tojik tiliga xos ba'zi qurilmalar xalq tiliga singmadi, hatto keyingi davr yozma adabiyotda ham bu xil qurilmalarning qo'llanishi kamaya boradi. Hozirgi zamon o'zbek tilida ham *-ki* bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan ergash gaplar juda kam qo'llanadi. Ammo hozirgi zamon turk va ozarbayjon yozma adabiyotida *-ki* bog'lovchisi ancha keng qo'llanishini ko'ramiz

Shunday qilib, bog'lovchili ergash gaplarning shakllanishi tobe bog'lovchilarning kelib chiqishiga bog'liq. Tobe bog'lovchilar mustaqil so'zlardan kelib chiqadi. Mustaqil so'zlar o'z leksik ma'nosini to'liq yoki qisman yo'qotib so'zlarni va gaplarni bir-biriga biriktiruvchi grammatik vositaga aylanadi. Bog'lovchiga aylanuvchi so'zlar olmoshlar, ravishlar hamda o'rin, payt, vosita va modal munosabat ifodalovchi so'zlar bo'ladi. Ba'zi bog'lovchilar boshqa tillardan tayyor holda olinadi. Ayrim so'roq olmoshlarining bog'lovchiga o'tishi uchun u avval nisbiy olmoshga o'tishi kerak (*-kim // -ki*). Ba'zan ayrim so'zlargina o'z leksik ma'nosining susayishi natijasida bog'lovchiga o'tib qolmay (*deb, bolib, qilib, ersā esā*), butun bir birikma va gaplar ham gaplarni biriktiruvchi vositaga aylanadilar (*negā desāniz, yoqsa, bolmasa, shunday bolsa-da*).

Bog'lovchilarning qo'llanishi gap tarkibidagi ayrim korrelyativ so'zlarni qo'llashni chegaraladi, natijada jumla ancha ixchamlashadi. Paydo bo'lgan birinchi bog'lovchilarning vazifasi juda keng va turli-tuman bo'ladi. Yangi bog'lovchi va bog'lovchi vositalar kelib chiqishi bilan bog'lovchining vazifasiga differensiallashadi, aniqlashadi, ma'lum bir mazmun bilangina bog'lanadi. Bu jarayon doimo ro'y beradi, uzluksiz davom etadi.

I. Tekshirish uchun savollar

1. *Ergash gaplarning ajralish jarayoni.*
2. *Sifatdosh ergash gapni tuzuvchi vosita sifatida.*
3. *Ravishdosh ergash gaplarni tuzuvchi vosita sifatida.*
4. *Shart fe'li ergash gaplarni tuzuvchi vosita sifatida.*
5. *Nisbiy olmoshlar ergash gapni tuzuvchi vosita sifatida.*
6. *Ergash gapni tuzuvchi ergashtiruvchi vositalar.*
7. *Kim, chün, chü bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.*
8. *Qadimgi ergashtiruvchi bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.*
9. *Ergash gaplarning so'z birikmalaridan farqi.*

II. Tayanch tushunchalar

Ergash gap va so'z birikmasi. Ergash gapli qo'shma gap va bog'langan hamda bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Sifatdoshli, ravishdoshli, nisbiy olmoshli, shart fe'li qurilmalar va ergash gaplar. Ergash gap tuzuvchi qadimgi ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Lug'at

Quyidagi so'zlarning ma'nosini aniqlang:

af'al	—	nadomat	—
axi	—	otru	—
äbra	—	qabuq	—
ava	—	rishvat	—
barzish	—	sag'ar	—
basal	—	tafavut	—
bebak	—	xil'at	—
dahr	—	yag'i	—
muhal	—	G'ani	—

KO'CHIRMA GAP

1. Ko'chirma gapli qurilmalar qadimgi davrdan boshlab tilimizda qo'llanib keladi: 712–716-yili toshga bitilgan Tongyuquq yodnomasida bunday gap turlari 30 foizni tashkil etadi.

Odatda, ko'chirma gap muallif gapi bilan birga qo'llanadi.

Ko'chirma gapli qurilmalar umumiy bir fikrni ifodalagani uchun qo'shma gapning bir turi bo'ladi. Agar muallif gapi kesimi *aytdi, dedi, so'radi* kabi fe'llar bilan tugallansa, biror xabar mazmuni ifodalanadi. Agar muallif gapi kesimi *do'q qildi, shivirladi, to'ng'illadi* kabi fe'llar bilan ifodalansa, ko'chirma gap shu fe'llardan anglashilgan ma'noning uslubiy mazmuni ifodalanadi. Uslubiy mazmun muallif gapidagi ayrim so'zlar orqali ham ifodalanadi: *jahl bilan, muloyim, sevinib, duduglanib* kabi.

Demak, ko'chirma gap muallif gapidagi ayrim bo'laklarning ma'nosini ochuvchi uslubiy vositadir.

Uslubiy mazmunni ifodalovchi vositalarning xabar beruvchi turlari qadimgi davrlardan ma'lum bo'lsa-da, uning uslubiy mazmun ifodalovchi vositalari adabiy til tarixining keyingi – XIX asrda drammaturgiya, roman, hikoya, reportaj kabi adabiy janrlarning shakllana boshlashiga bog'liqdir.

2. Muallif gapi bilan ko'chirma gapni **bog'lovchi vositalar**, qadimgi turkiy tilda *tep, teyin, teyü* ravishdoshlari bo'lsa, keyingi davrlarda *deb, -kim/-ki* bog'lovchilari va muallif gapi tarkibida konnonativ ma'noni ifodalovchi so'zlar qo'llana boshlaydi.

Beklarim, budunim kuzi qashi yablaq bo'ltachi tep saqindim (KT, kt) – Beklarim, xalqim ko'zi, qoshi yomon bo'ladi, deb g'amga botdim. *Budung' igidayin teyü ... ulug'su eki yegirmi süjüşdüm.* (KT, keh) – Xalqimni ko'tarayin deb, o'n ikki (marta) katta qo'shin bilan urushdim.

Saqinch qadg'u bag'in buzayin teyü (QB, 292) – Sog'inch, qayg'u bog'ini buzayin, deb. *Bitikda andaq dedi kim* (QA, qyo). Daqyunus malikkā aydikum (Tf, XVIII sura).

Bir türk debdur kim, dām bu dāmdur. (N., MQ, 164). *Dedikim: Ishq o'tidin de fasāna! Dedi: kuymāy kishi topmas nishāna* (A. Nav.) *Tanbalga qo'shulmasun deb, aralay ātlanduq.* (BN, 93)

Agar so'rsalar kim (TVG, № 85, 1913) ... alardan iltimās qıldımki (TVG, № 85, 1913)

3. Ko'chirma gap o'zganing aynan gapi bo'lishi yoki muallifning tilagi, fikri bo'lishi mumkin. Bu turdagi qurilmalar qadimgi davr yozma manbalarida va so'nggi davr yodnomalarida qo'llanadi.

a) bodun ancha temis: "*ellig bodun ertim elim amti qanı? — tep ermis (KT, kt)*" — Xalq shunday debdi: "*Davlatlı xalq edim, davlatim qanı endi?*" Ismāil ātasig'a aytti kim: "*bir-bir kelib maya tashvish beratur*". (QA, qyo, 147) Sāz aytib birisi hār saridin, Qutulduq deb farangiy lashkaridin., (Furq.).

b) "*Negā tuzār biz ukūsh teyin...*" (To'j.) — Nega ularni ko'p deb qochamiz? Qonuq kelishini bilsūnlar deb o't yaqdi. (QA, qyo., 180). Nechā yilliq g'amlarin yesūnlār teb. (Sh.tar., 23). Qilishib anda minnatdorlig', Debonkim: "Qıldınızlar g'amxo'rlig'lar". (Furq.).

4. Muallif o'ziga fikran murojaat qilganda, muallif gapi va ko'chirma gapni muallif gapiga bog'lovchi vosita tushib qoladi. Bunday gap qurilmasi eski o'zbek adabiyot tili davridan boshlab qo'llana boshlagan:

Navāiy, o'ylā tirilkim, uyatdin o'lmāgāysen. Agar Rasul alayhissalom bo'lsa shafe' (Nav.).

Dedimki mundāg' dushvarlik bila tirilgūnchā bāsh ālib eltsām yaxshi (BN, 112).

5. Ko'chirma va muallif gapining o'rinishishi qadim adabiy til davridan erkin bo'lgan va bu hol ma'lum uslubiy mazmun tashigan.

Ko'chirma gap muallif gapining o'rtasida: *Budun ancha temis: «ellig budun ertim, elim emti qanı», — tep ermis (KT). Buqatur qag'an: yelu kor, temis (To'j.).* — Shunday qilib, xoqon: «Yelib ko'r», — debdi.

Ko'chirma gap muallif gapi bilan bo'linadi: *Ol sabug' esidip, qag'anım: «ben ebgeru tuseyin, tedi, qatun yoq bolmis erti, ani yog'latayin, tedi, su bariñ, tedi., Altun yishda oluruñ, tedi, su basu Inal qag'an barzun, tedi»* (To'j.) — Bu so'zni eshitib, xoqonim: men uyga borayin, xotinim o'libdi, uni yo'qlatay, sizlar qo'shin bilan boringlar, Oltin yaylovda turinglar, qo'shin boshlig'i bo'lib xoqon borsin, — deb aytdi.

O'zlashtirma gap

Muallif o'zgalarning gapini keltirmay, o'z so'zi bilan o'zgalar gapi mazmunini beradi. Bunda albatta muallif o'zgalar gapining kesimining shaklini o'zgartiradi:

Ayto'ldi o'zi davlat erdukin ayur (QB, 148). *Adam o'g'li ag'irlig' bilik birlā erdū gūn ayur* (QB, 67).

Bu xil gap qurilmalari sarlavhalarda qo'llanib, XI asrlarda va keyingi davrga oid adabiy asarlarda uchraydi.

Kesim shakli o'zgargan qurilma o'zlashtirma gap bo'lmashligi ham mumkin:

Yāqub o'g'lānlarin tewā birlā kelūrin kordi (QA, qyo, 148).

Umumiy xulosalar

1. Qo'shma gap ma'lum bir fikrni ifodalash uchun birdan ortiq predikativ birliklar birikmasidan tuzilib, grammatik, mazmun ohang jihatdan bir butunlikni tashkil etadi.

Qo'shma gap sodda gapdan o'zining mazmuni, grammatik qurilishi va ohang xususiyatlari bilan farqlanadi. Qo'shma gapda fikr mukammalroq, to'laroq ifodalanadi, albatta murakkab fikr yoyiq sodda gaplarda ham ifodalanishi mumkin. Ammo qo'shma gapda murakkab fikr ifodalanishi bilan birga, shu fikr, maqsadlar orasidagi mazmun munosabatlari ham o'z aksini topadi.

Qo'shma gapning sodda gapdan farqlanishi, ayniqsa, uning tarkibida aniq ko'rinadi. Qo'shma gap tarkibida o'z ega va kesimi mavjud bo'lgan predikativ birliklardan tuziladi (agar bu qismlar bir sostavli yoki to'liqsiz gaplar shaklida bo'lsa, grammatik ega yoki kesim bo'lmashligi ham mumkin).

Qo'shma gapni tashkil etgan gaplarning oddiy mustaqil sodda gaplardan farqi ayniqsa sifatdosh yoki ravishdosh qurilmalardan tashkil topgan ergash gapli qo'shma gaplarda yaqqol ko'rinadi. Tarkibida o'z ega va kesimi bo'lgan sifatdosh va ravishdosh qurilmalari mustaqil qo'llanmaydi.

Bunday holda, ayniqsa, qo'shma tap qismlari o'zaro jips bog'lanadi. O'zbek tili (umuman turkiy tillar) qo'shma gaplari ana shu xususiyati bilan Hind-yevropa tillaridan farqlanib turadilar.

O'zbek tilida Hind-yevropa tillaridagi kabi bog'lovchili qurilmalar kam. Ularning o'rnini sifatdosh, ravishdosh qurilmali spetsifik qo'shma gaplar tashkil etadi.

II. Qo'shma gap boshqa bir o'rinda sodda gaplarning birikishi yo'li bilan tuziladi. Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning mazmun, grammatik va intonatsion xususiyatlari o'zgaradi, ular umumiy fikrni ifodalovchi murakkab qurilmaning bir bo'lagi bo'lib qoladi.

Sodda gaplarning qo'shma gapni hosil qilishda o'zaro birikishi, qo'shilishi turli grammatik vositalar — yordamchi so'zlar, kelishik qo'shimchalari, fe'l shakllari orqali bo'ladi. Ammo qo'shma gap tuzilishini ana shu vositalarning o'ziga bog'lab qo'yish to'g'ri emas. Qo'shma gap tuzishda ohangning roli kattadir. Ohang har qanday qo'shma gap qurilmasini tashkil etishda xizmat qiladi. Bundan tashqari, qo'shma gap tuzishda qo'shma gap qismlari tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining va maxsus leksik vositalarning mazmuni va kesimlarning zamon munosabatlarining roli kattadir. Ana shu leksik va grammatik vositalar qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarni belgilaydilar. Bir xil bog'lovchi orqali turli xil qo'shma gap turlarining yaratilishi ana shu leksik va grammatik vositalar orqali bo'ladi.

III. Hozirgi zamon o'zbek tili qo'shma gaplari uzoq yillik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qo'shma gap qurilmalari ko'p asrlar mobaynida taraqqiy etdi, takomillashdi. Bu jarayon ijtimoiy hayot va ijtimoiy ongning rivojlanish ta'siri bilan bo'ldi. Qo'shma gap taraqqiyotida boshqa tillar bilan — fors-tojik va arab tili bilan bo'lgan munosabat, o'zaro ta'sir katta rol o'ynadi.

Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili qo'shma gaplari haqida gap borar ekan, uning tarixiy takomilini hisobga olmaslik, ana shu tarixiy jarayondan ajratib tekshirish masalani to'la anglash va izohlash imkoniyatini bermas edi. Shuning uchun ham ma'lum davrlarga oid bo'lgan eng mashhur yodnomalar olinib, ular tilidagi qo'shma gap qurilmalari tekshirib chiqildi va qo'shma gap taraqqiyotiga taalluqli ba'zi umumiy masalalarga to'xtab o'tildi. Qo'shma gaplarning tarixiy taraqqiyoti masalasi alohida masaladir. Hatto har bir yodnoma tilidagi qo'shma gaplar alohida ilmiy

tekshirish ishlarini talab etadi.

IV. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning har uch turi, ayniqsa, bog'lovchisiz qo'shma gaplar keng qo'llanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qo'shma gapning alohida bir turini tashkil etadi. Ular bog'lovchili qo'shma gaplarning turlari bo'la olmaydi, chunki ko'p o'rinda ularni bog'lovchili qurilma bilan almashtirib bo'lmaydi. Qo'shma gaplarning bu turi o'zining mazmun munosabati, ohang va tuzilishi bilan o'ziga xoslikka egadir.

Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar o'zaro uch xil mantiqiy munosabatga kirishadilar: 1) payt munosabati, 2) qiyoslash munosabati, 3) izohlash munosabati. Bu mazmun munosabatlarning har biri bir qancha ma'no turlarga ega. Har bir ma'no turi maxsus ohang, ayrim leksik vositalar, ba'zi gap bo'laklarining mazmuni, kesimlarning zamon munosabati orqali ifodalanadi.

Bu mazmun munosabatlar va uning ichki ma'no turlari bizga ma'lum bo'lgan birinchi yodnomalardayoq ma'lum edi (VIII, XI asr yodnomalari). Ammo bu munosabatlarning bir turi (payt munosabati) ko'proq, boshqasi ozroq qo'llanar edi. Shu bilan birga, qo'shma gap qismlarining tuzilishi, kesimlarining shakli va zamon munosabatida, qo'shma gapning umumiy tuzilishi hamda qismlar orasida ifodalangan ba'zi bir ma'no turlarida farq seziladi. Qadimgi yozma yodgorliklar tilida qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, hozirgi zamon tilida qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabatlar shu qism tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining orasidagi mazmun munosabatlarga asoslansa, qadimgi yodnomalar tilidagi qo'shma gaplarda mazmun munosabat qismlarning umumiy mazmuni orasida bo'ladi. Bunday munosabat hozirgi zamon tilida bo'lsa ham, u asosiy o'rinni egallamaydi. Qo'shma gap qismlari tarkibidagi ayrim bo'laklarning ma'nosini qiyoslash orqali qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarning o'rnatilishi hozirgi zamon tilida birdan kelib chiqmadi. Bunday usul qisman N, BN, Sh.tar. asarlari tilida ham uchraydi, uning ba'zi vositalari VIII—XI asr tilida ham qo'llanadi.

Umuman, bog'lovchisiz qo'shma gaplar qadimgi yodnomalarda

asosiy o'rinni egallaydi. Bu yodnomalardagi bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmunan ancha murakkab mazmun munosabatlarni ifodalaydi. Keyinroq bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmasi bog'langan qo'shma gaplar uchun, ergash gapli qo'shma gaplar uchun asos bo'ladilar: shu bilan birga, bog'lovchisiz qo'shma gaplar o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lib, yangi mazmun gruppalariga ajraladi, yangi grammatik tuzilishli belgilarga ega bo'la boradi.

Qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabat hozirgi zamon tilida ancha zich bo'lsa-da, qadimgi yodnomalarda (ayniqsa, VIII–XI asr yodnomalarida) bunday zichlik bo'lmagan: har bir qismning mazmun mustaqilligi kuchli bo'lgan. Shuning uchun ham bu xil qismlarni qo'shma gap qismlarini tashkil etmagan mustaqil sodda gaplar deb tushunish ham mumkin (KT, Toj). Bu turdagi qo'shma gap qismlarining kesimlari ko'pincha ot kesim bo'ladi, sifat-dosh va ravishdoshlarning ot xususiyati ham kuchli bo'ladi, hatto ravishdoshlar mustaqil gaplarni tashkil eta oladi. Bora-bora qo'shma gap qismlarining kesimlari fe'l kesim shaklida ko'proq qo'llanadi. Bu hol ravishdosh va sifat-doshning fe'llik xususiyati kuchli bo'la borishi bilan izohlanadi.

Bundan qadimgi yodnomalarda fe'l kesimlar qo'llanmas ekan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Qo'shma gapni tashkil etgan qismlarning kesimlari fe'l kesim shaklida ham bo'lgan. Ammo kesim vazifasidagi fe'llar asosan konkret harakat, holatlarni ifodalovchi darak-xabar ma'nosida bo'lgan so'zlardir.

Hozirgi zamon tilida bog'lovchisiz qo'shma gapning turli mazmun turlari keng qo'llanadi. Ammo qadimgi yodnomalarda bu mazmun turlarining ko'plari juda kam uchraydi yoki asosiy mazmun munosabatlari payt va qiyoslash bilan bog'lanadi. O'rxun yodnomalarida sabab, shart-payt, izohlash munosabatlarning ayrimlari (qismlari ega, hol vazifasida bo'lgan va umumiy izoh munosabatlari) kam uchraydi; ma'lum bir mazmun turning hamma variantlari va shakllari ham qo'llanavermaydi. Ayniqsa, qo'shma gapning bir ko'rinishi bo'lgan ko'chirma gaplarning ayrim turlari (muallif gapining ko'chirma gap orasida yoki har ikki tomonida kelishi) so'nggi davr yodnomalari (BN, Sh.tar.)da ham uchramaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlarining qo'llanishi

tobora ortishi bilan barobar, bu tipdagi qo'shma gaplarning ayrim turlari kam qo'llana boshladi (Masalan: payt munosabati, ayniqsa, uning tobe munosabat ifodalovchi turi).

Hozirgi zamon o'zbek tilida bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishi turli-tuman usullar yordami bilan bo'ladi. Qismlarning hech qanday grammatik bog'lovchisiz birikishi turli ohang, ayrim leksik vositalar; gap bo'laklarining ma'nosi, «gaplarning tuzilishi» yordami bilan bo'ladi; bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatning belgilanishida shu qism kesimlarining zamon munosabati ham katta rol o'ynaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan bu usullar qadimgi yodnomalarda ham qo'llanadi, ammo farq shu yerdaki, qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan usullarning ayrimlari kengroq qo'llangan bo'lsa, ayrimlarining qo'llanishi juda chegarali bo'lgan. Bunday keng qo'llanuvchi vositalarga eng avvalo ohang va gaplarning umumiy mazmun munosabatlari kiradi. Shuningdek, ba'zi hollarda gaplar tarkibida ayrim leksik vositalarning qo'llanishi yoki ayrim gap bo'laklarining mazmun munosabati ham gaplarni biriktirib, qo'shma gap tuzishda, qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlarining o'rnatilishida xizmat qiladi. Ammo qadimgi yodnomalar (KT, QB, QA, DLT) tilida qo'shma gapni tuzishda asosan sodda gaplarning mazmun munosabati asosga olinadi.

Shuni hisobga olish kerakki, har bir davrga oid bo'lgan yozma yodgorlik tilida (o'rxun yodnomalarida ham) arxaik qurilmalar bilan barobar, yangi, hozirgi zamon tilida qo'llanuvchi qurilmalarga yaqin bo'lgan qurilmalar ham mavjuddir.

V. Bog'langan qo'shma gap qurilmalari, qo'shma gapning boshqa turlariga nisbatan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida kamroq qo'llanadi. Bu turdagi qo'shma gaplarni tuzishda asosan teng bog'lovchilar va ayrim yuklamalar (-u// -yu, da; faqat, hatto) ishlatiladi. Bog'langan qo'shma gap qismlari orasida ma'lum mazmun munosabatlar o'rnatilishida boshqa qo'shimcha leksik va grammatik vositalarning ham roli katta. Bunday vositalarga qo'shma gap tarkibidagi ayrim gap bo'laklarining mazmuni, ba'zi leksik vositalar, kesimlarning zamon munosabati kiradi. Bu

grammatik va leksik vositalar orqali qiyoslash, payt, ayiruv, sababnatija, izohlash kabi mazmun munosabatlari ifodalanadi.

Bu mazmun munosabatlari bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi (VII — X asr) yozma yodgorliklarida ham mavjud edi. Ammo bu mazmunlarni ifodalash usuli, ichki mazmun guruh va ma'no turlarda ma'lum darajada farq bo'lgan. Bu farq ko'proq qo'shma gap qismlarini biriktirish — bog'langan qo'shma gap tuzish usulida ko'rinadi. Hozirgi zamon tilida bog'langan qo'shma gap tuzishda xizmat qilgan teng bog'lovchilar ko'pdan beri qo'llanib kelsa ham, ularning vazifasi toraygan yoki ayrimlariniki kengaygan. Masalan, *va* bog'lovchisi QB (XI asr) tilida ikki vazifada (payt va payt-qiyos) qo'llansa, Navoiy va Bobur tilida (XV—XVI asr) vazifa doirasi juda kengayib, 6 dan ortiq vazifada qo'llanadi (payt, qiyos, izoh, sababnatija, qo'shimcha ma'lumot, ishorat). Shunisi xarakterliki, *va* bog'lovchisining vazifa doirasi hozirgi zamon tilida chegaralangan.

Hozirgi zamon tilida *ammo*, *lekin*, *biroq* bog'lovchilari qo'shma gap tuzishda keng qo'llansa ham, yozma yodgorliklarda uning qo'llanishi birmuncha tor bo'lgan, shuningdek, ayiruv va inkor bog'lovchisining qo'shma gap tuzishdagi roli juda chegarali bo'lgan, *balki* bog'lovchisi bu vazifada qo'llanmagan. Yuklamalarning qo'shma gap tuzishdagi vazifasini deyarli uchratmaymiz. Shu bilan birga qadimgi davrga oid yozma yodgorliklar tilida ayrim leksik vositalar ham bo'lganki, ular bog'langan qo'shma gapga yaqin qurilmalarni tuzganlar. Bunday vositalarga *azu*, *yemä*, *taqi*, *ab...ab* vositalari kiradi. Bu vositalarning ichida *taqi* // *dag'i* vositaning vazifasi ayniqsa keng bo'lib, uning qo'llanishi XX asrning boshlarigacha davom etadi.

Hozirgi zamon tilida ko'rsatib o'tilgan vositalar yordami bilan tuzilgan qo'shma gaplar boshqa bog'lovchili (*yoki*, *na.. na*, *va*) bog'langan qo'shma gaplar bilan yoki bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmalari bilan almashadi. Qo'shma gap qismlari orasida konkret mazmun munosabatlarni ifodalashda boshqa, yangi vositalar ham qo'llanadi, bunday vositalarga *bo'lsa*, *esa*, *bo'lmasa* fe'l shakllari kiradi. Shu bilan birga avvaldan ishlatilib kelgan ba'zi bog'lovchilarning (*ammo*, *lekin*, *biroq*, *yoki*, *goh*, *na*) qo'llanishi ortadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon tilida bog'langan qo'shma gaplar, avvalgi davrlarga nisbatan, kengroq qo'llanadi. Buning asosiy sababi qo'shma gap qismlari orasidagi mazmun munosabatlarni aniqroq va ajratib ifodalashga intilishda, deb tushunmoq kerak. Ma'lum teng bog'lovchi yordami bilan qo'shma gap qismlari biriktirilsa, ular orasidagi mazmun munosabat ham konkret bir tur bilan chegaralanadi yoki biror mazmun munosabat yetakchi bo'lib qoladi.

Buning boshqa bir sababi shuki, qo'shma gap qismlari orasidagi ma'lum mazmun munosabatlar qadimgi yozma yodgorliklar tilida turli leksik vositalar, hatto ayrim birikma va gaplar orqali ifodalangan bo'lsa, so'nggi davrlarda asta-sekin bu mazmun munosabatlarini ayrim bog'lovchilarni qo'llash orqali ham ifodalash mumkin ekanligi uqila bordi. Buning natijasida mavjud teng bog'lovchilar keng qo'llandi va yana yangi vositalar topildi.

Shu bilan birga, qo'shma gap qismlari orasida mazmun munosabatlarning yanada zichlanishi, o'zaro mazmun bog'liqlikning ortishi ular orasida ma'lum bog'lovchilarning ishlatilishiga yo'l ochdi.

VI. Ergash gapli qo'shma gaplarni, qismlarini tashkil etgan gaplarning tuzilishiga ko'ra, 3 xil guruhga bo'lish mumkin:

1. Qismlari ma'lum tobe bog'lovchilar yordami bilan birikkan qo'shma gaplar. Bu xil qo'shma gaplarning qismlari ma'lum mustaqillikka ega, grammatik jihatdan, oddiy gap tuzilishiga o'xshaydi.

2. Ergash gapning kesimi shart fe'li shaklida bo'lgan qo'shma gaplar. Bu turdagi ergash gaplarning ega va kesimi shaxsda moslashadi.

3. Ergash gapning kesimi sifatdosh yoki ravishdosh shaklida bo'lgan qo'shma gaplar. Bu turdagi ergash gaplarning ega va kesimi shaxsda moslashmaydi, bu xil qurilmalar mustaqil ravishda qo'llanmaydi. Shunga qaramasdan, ular ergash gapni tashkil etadi, chunki ularning tarkibida o'z ega, kesimi va ularda nisbiy fikr tugalligi bo'ladi. Tarkibida o'zining alohida ega va kesimi bo'lgan bu xil sifatdosh, ravishdosh qurilmalari so'z birikmasini emas, ergash gapni tashkil etadi.

Shunday qilib, ergash gapli qo'shma gaplar, tuzilishi jihatidan, qo'shma gapning boshqa turlariga o'xshab, bir xil bo'lmaydi.

Hozirgi zamon o'zbek tili ergash gapli qo'shma gaplar asosini sifatdosh, shart fe'li, ravishdosh boshqargan qurilmalar, tobe bog'lovchili va nisbiy olmoshli qurilmalar tashkil etadi. Ergash gapli qo'shma gaplar shakllanish jihatidan qo'shma gaplar ichida eng murakkab qo'shma gaplardir. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyati qo'shma gaplarning ana shu bobida yaqqol ko'rinadi. Shuning uchun ham o'zbek, umuman turkiy tillarning sintaksisiga oid asarlarda asosiy diqqat ergash gapli qo'shma gaplarga qaratilgani bejiz emas.

Hozirgi zamon tilida sifatdosh qurilmasining asosini *-gan// -kan// -qan* shakli sifatdosh turi tashkil etadi. Bu holat qarliq guruhi tillarining ko'piga xos bo'lib, bu tillar o'g'uz guruh tillaridan shu xususiyatlari bilan farqlanadilar.

Sifatdoshning *-gan// -kan// -qan* shakli keyingi davrlardagina taraqqiy etgan. Bu shakl o'rxun yodnomalari tilida uchramaydi. XI asr tilida bu shakl kam qo'llanadi. M. Koshg'ariy *-gan// -gan* shaklli fe'llarni va ish-harakatning davomiyligini, predmetdagi mavjud doimiy xususiyatni ifodalovchi shakl — ismi foil sifatida ta'riflaydi (DLT, II, 44-bet). Sifatdoshning bu shakli keyingi davr yozma yodgorligi tilida (QA, N., BN, Sh.tar.) ko'makchilar, kelishik qo'shimchalari bilan birikib, birmuncha keng qo'llanadi. Bu shaklning turli-tuman vositalar bilan birikib, keng qo'llanishi, ayniqsa, hozirgi zamon o'zbek tiliga taalluqlidir: agar A. Qahhorning «Sinchalak» povestida bu xil qurilmalar 370 marta qo'llansa, «Boburnoma»ning ana shuncha hajmdagi qismida faqat 136 marta ishlatiladi.

Shunisi xarakterliki, *-gan* shaklli sifatdoshning hech qanday boshqa shaklsiz, bosh kelishikda, aniqlovchi ergash gap maxsus turining kesimi sifatida qo'llanishi, sifatdoshning ma'lum shakllari bilan birikib kelganiga qaraganda yodnomalarda ancha ko'p uchraydi.

Bu sifatdosh shaklining turli-tuman vositalar bilan birikish imkoniyati va qo'llanish doirasining kengayishi bilan birga (va shularning ta'siri bilan), uning mazmunida ham o'zgarish ro'y berdi. Bu shakl, M. Koshg'ariy izohlagandek, ismi foilga moyil

shaklgina bo'lib qolmasdan, ma'lum o'rinda, uning harakat-fe'llik xususiyati birinchi o'ringa o'tmoqda.

Sifatdoshning *-gan* shaklli turining keng qo'llana borishining sababi — bu shakl mazmunida fe'llik xususiyatining ortib borishi, demak, ma'lum gap qurilmasi, ayniqsa, ergash gap qurilmasini qo'llashga bo'lgan imkoniyatning yaratilishida deb bilmoq zarur. Yozma adabiyotlarda sifatdoshning bu shaklining keng qo'llana borishiga boshqa bir sabab — yozuv tilining xalq tiliga yaqinlashishi, forsiy-arabiy qurilmalar o'rniga, xalq tilida keng qo'llanuvchi sifatdosh qurilmalarni ishlatishga bo'lgan intilishda bo'lishi kerak.

Sifatdoshning boshqa shakllari ergash gap kesimi vazifasida hozirgi zamon tilida juda kam qo'llansa ham, yozma yodgorliklarda ergash gap kesimi vazifasida sifatdoshning *-gan // -kan // -qan* shakllaridan boshqa shakllari ancha keng qo'llanadi. Bunga avvalo sifatdoshning *-duk //-tuk* shakli kiradi. Bu shaklda KT yodnomalarida bosh kelishik, o'rin-payt kelishigi shaklida va turli vositalar bilan (*uchun, teb, erinch*) birikib, aniqlovchi ergash gapning maxsus turi, sabab, payt, to'ldiruvchi ergash gap vazifasida keladi. Sifatdoshning bu shakli Tf. va QA asarlarda ham uchraydi, ammo uning vazifasi bu yodnomalarda chegaralangan. Undan so'nggi yodnomalarda (N., BN, Sh.tar. v. b.) bu shakl uchratilmadi. Sifatdoshning *-mish //-mish* shaklining qo'llanishi KT, To'q yodnomalarida torroq bo'lsa-da, QA va Tf. da uning vazifasi ancha kengayadi. Ammo undan keyingi yodnomalarda bu shakl ergash gap kesimi vazifasida juda kam qo'llanadi. Hozirgi zamon tilida bu vazifada ishlatilmaydi. Sifatdoshning *-o'r //-ir* shaklining hozirgi zamon tilida ergash gap kesimi vazifasida kelishi juda chegaralangan. Bu shaklli sifatdoshning turli grammatik vositalar (*-da, uchun, ekan*) bilan birikib, ergash gap kesimi vazifasida kelishi QA va ayniqsa BN tili uchun xarakterlidir.

Shunday qilib, ko'rinadiki, o'zbek tilida, umuman qarluq guruhi tillarida, sifatdoshning turli shakllarini *-gan //-kam //-qan* shakli siqib chiqaradi va ularning vazifalarini ham egallaydi, bu shakllarning ba'zilar hozirgi zamon tilida butunlay qo'llanmaydi (*-duk //-tuk* va qisman, *-g^ama*), ba'zisining qo'llanishi juda chegaralangandir (*-ür, -ir*).

Hozirgi zamon tilida ravishdosh ergash gaplarning kesimi vazifasida ham ancha keng qo'llanadi. Ravishdoshning **-(i)b**, **-gach**, **-guncha**, **-ma+y** shakllari payt, ravish, qiyoslash, shart, to'siqsiz ergash gaplarning kesimi vazifasida keladi.

Ravishdoshlarning ichida eng xarakterlisi **-(i)b** shaklli ravishdoshdir. Bu ravishdosh qurilmasida mazmun mustaqillik ancha kuchlidir. Shuning uchun ham shakl qismlari teng munosabatda bo'lgan qo'shma gap qurilmalarini ham tashkil eta olgan. Hatto mustaqil sodda gapni ham tuza olgan.

Qadimgi yodgorliklar tilida **-(i)b** shaklli ravishdosh qurilmasining mustaqilligi yanada kuchli bo'lgan. U murakkab vazifalarni bajargan (KT, Toj. da payt-shart-sabab; DLT— holat-payt). Asta-sekin ravishdoshning bu qurilmasining vazifasi ajralib boradi, shu yo'l bilan uning vazifa doirasi ham kengayadi («Boburnoma»da 7 xil vazifada keladi). Bu shaklning mazmunidagi murakkablik ayrim hollarda hozirgi zamon tilida ham saqlanadi va ba'zi bir vazifalari (shart, to'siqsiz, qiyoslash) qo'llanmaydi. Buning sababi bu vazifalarni ifodalash uchun yangi va boshqa muvofiqroq vositalarning qo'llanishidir.

Ravishdoshning **-guncha// -kuncha// -quncha** shakli hozirgi zamon tilida payt va qiyoslash ergash gapning kesimi vazifasida qo'llanadi. Uning bunday vazifasi qadimdan (Tf., QA) ma'lum. Qadimgi yodnomalarda (XII—XIV) uning **-incha// -g'icha// -ganča; -dukcha, -mishchā** shakllari ham uchraydi (Tf., QA). Ravishdoshning **-gach, -may** shakli haqida ham shuni aytish mumkin.

Shu bilan birga, ravishdoshning ba'zi shakllari hozirgi zamon tilida qo'llansa ham, ular avvaldagidek, ergash gap tuzmaydi (**-a; -gali** shakllari), ergash gap kesim vazifasida qo'llangan ba'zi ravishdosh shakllari esa hozirgi zamon tilida butunlay ishlatilmaydi (**-u// -yu, -madin**). Hozirgi zamon tilida bu shakllarning vazifasini ravishdoshning boshqa shakllari yoki boshqa bir vositalar o'taydi.

Hozirgi zamon tilida shart fe'li yolg'iz o'zi yoki nisbiy olmoshlar bilan birga turli ergash gaplarning kesimi vazifasida ancha keng qo'llanadi.

Bu fe'li shakli yozma yodgorliklarda uchrasa ham, hozirgi zamondagi kabi keng qo'llanmagan: «Sinchalak»da 253 marta qo'llanganda, shuncha hajmdagi «Boburnoma»da 66 marta qo'llanadi, xolos. Buning sababi — avvalo ayrim mazmun munosabatlari uchun shart shaklidan boshqa vositalar qo'llangan bo'lsa, ikkinchidan, shart fe'li vazifasini aniqlik fe'li ham bajara olgan (*māndi hām ... keldi ersā*).

Shart fe'li boshqargan qurilmalar qadimda mazmunan hozirgi davrdagiga nisbatan mustaqillikka ega bo'lgan.

Shart fe'li boshqargan qurilmalarning mazmuni dastlabki yodnomalarda ancha murakkab bo'lgan: ayniqsa, shart va payt mazmuni bir-biridan ajralmaydi, birlikda ifodalanadi.

Keyinroq shart fe'li orqali payt munosabatini ifodalash ikkinchi rejaga o'tadi.

Shart fe'li to'siqsizlik munosabatini ifodalash uchun xizmat qilgan. Keyinroq *ham* yordamchisini keltirish yo'li bilan to'siqsizlik mazmuni yangi shaklga ega bo'ladi.

Ergash gaplarning shakllanishida nisbiy olmoshlarning ham roli katta bo'lgan. Nisbiy olmosh ishtirok etgan qo'shma gaplarning shakllanishida bog'lovchisiz qo'shma gaplar asos bo'ldi. Qo'shma gap qismlari orasidagi logik aloqa ayrim so'roq va ko'rsatish olmoshlarini va ba'zi ravishlarni nisbiy olmoshga aylantirdi.

Hozirgi zamon tilida nisbiy olmoshlar turli-tuman ergash gaplar tuzishda qo'llanadi. Bu xil ergash gaplarning kesimi shart fe'li shaklida bo'ladi. Nisbiy olmoshlarning ayrimlari bizga ma'lum bo'lgan eng ibtidoiy yodnomalardayoq (KT, Tonj) shakllanib yetgan edi. Ammo ular juda kam bo'lib, asosan korrelyativsiz qo'llanadi. Keyingi davr yodnomalarida nisbiy olmoshlarning soni orta boradi va korrelyativ so'zlar bilan birga qo'llanishi ko'p uchraydi. Hatto Navoiy tilida nisbiy olmoshlarning qo'llanishi hozirgi davrga nisbatan ham ko'proqdir. Buning sababi qo'shma gap qismlari orasida mazmun munosabatlarini aniq ifodalashga intilishdir. Nisbiy olmoshlarning qo'llanishidagi boshqa bir xususiyat shundaki, bu xil olmosh ishtirok etgan qurilmalarning kesimi DLT, QBda shart va aniqlik fe'li shaklida bo'lsa, N., BN tilida asosan aniqlik fe'li shaklida bo'ladi. Faqat Sh.tar. ga kelib, bu xil qurilmalarning kesimi

asosan shart fe'li orqali ifodalanib, hozirgi zamon tiliga yaqinlashadi (kesim aniqlik fe'li bo'lganda, tobe munosabatni ko'rsatuvchi asosiy belgi nisbiy olmosh bo'lib qoladi).

Nisbiy olmoshlarning shakl, mazmun va vazifasida ham ma'lum o'zgarishlar ro'y beradi (*qach, qachon; ney, ne, nimä; netäk, qanday; andaq, shunday; bu, ul* olmoshlari *shunday* olmoshi ma'nosida ham qo'llangan); nisbiy olmosh ishtirok etgan ergash gap qurilmalarining miqdori ham orta boradi.

Tobe bog'lovchi yordami bilan shakllangan ergash gaplar hozirgi zamon tilida uncha katta o'rinni egallamaydi. Agar «Sinchalak» povestida bu xil ergash gap qurilmalari 81 marta uchrasa, «Boburnoma»da shunday hajmdagi matnda bunday qurilmalar 837 marta qo'llanadi. Buning sababi – fors-tojikcha va qadimgi turkcha ayrim bog'lovchilar iste'moldan chiqishi (*chün, nechünkim, bāvujudi, birük, abay, qali*) va ayrim bog'lovchilarning vazifa doiralarining torayishi (*-ki, -tä, chunki*) bo'ldi. Iste'moldan chiqqan va vazifa doirasi toraygan bog'lovchilar tuzgan qurilmalar o'rniga asl o'zbekcha qurilmalar (sifatdosh qurilmalari, bog'lovchisiz qurilmalar) qo'llanadi. Ayrim bog'lovchilarning esa vazifali qimmati susayadi; *ägär, ägärchi, mägär* bog'lovchisi yozma yodnomalarda keng qo'llanib, bu xil qurilmalarning kesimi mustaqil shaklda bo'ladi (aniqlik fe'li, ot kesim). Bu holda qo'shma gap qismlari orasidagi shart, to'siqsizlik, qiyoslash kabi munosabatlarni ko'rsatib turuvchi belgi shu bog'lovchilar bo'ladi. Keyinroq, Sh.tar.dan boshlab, *ägär, ägärchi, mägär* bog'lovchilari ishtirok etgan ergash gapning kesimi shart fe'li shaklida bo'ladi. Bu holda qo'shma gap qismlari orasidagi shart, to'siqsiz, qiyoslash kabi munosabatlar shart fe'lining o'zi orqali ham ifodalanadi. Bu hol ko'rsatilgan bog'lovchilarning vazifa qimmatini susaytirishga olib keladi.

-kim// -ki bog'lovchisining tarixiy taraqqiyoti xarakterlidir. Bu bog'lovchi dastlabki yodnomalarda tor vazifada qo'llangan bo'lsa-da, keyinroq, asosan N. va BN tilida uning vazifa doirasi nihoyatda kengayib, yolg'iz o'zi 11 xil vazifada ishlatiladi. Fors-tojikcha *-ki* bog'lovchisining ham vazifasini ifodalay boshlaydi.

Agar «Boburnoma»dagi tekshirilgan bir qismda *-kim// -ki*

qurilma 678 marta qo'llansa, «Sinchalak» povestida hammasi bo'lib 11 marta qo'llanadi, xolos.

Keyingi yozma yodgorliklarda, asosan Sh.tar.da va ayniqsa hozirgi zamon tilida bu bog'lovchining vazifa doirasi juda chegaralangan.

Buning sababi — fors-tojikcha qurilmalardan voz kechilib, yozma adabiy tilning xalq tiliga yaqinlashtirilishi, xalq tilida qo'llanuvchi qurilmalar bilan almashtirilishidir. *-kim// -ki* ishtirok etgan fors-tojikcha qurilmalar o'rnini asosan sifatdosh qurilmali qo'shma gaplar va ayrim hollarda bog'lovchisiz qo'shma gap qurilmalari egallaydi.

Deb fe'li shakli eng qadimgi yozma yodnomalardayoq qo'shma gap qismlarini birlashtiruvchi bir vosita sifatida qo'llanadi (*tep, teyin; teyü* shakllarida). Bu vositaning qo'llanishi tobora ortib boradi va hozirgi zamon tilida keng qo'llanadi (*deb, deya, desa, degan, deganni, deganga, deganda, degandan* va boshqa shakllarida).

Tekshirish, bir tomondan, tobe bog'lovchilarning vazifasi keng bo'lganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, tobe bog'lovchili (shuningdek, nisbiy olmoshli) qurilmalarning kesimi mustaqil shaklda (*verbum finitum* shakli) qo'llanganini ko'rsatadi. Faqat so'nggi yodnomalarda va hozirgi zamon tilida bu xil qurilmalarning kesimi tobe shakl (sifatdosh, ravishdosh, shart fe'li)da bo'ladi. Bu hol avvalo qo'shma gap qismlarining mazmunan ancha mustaqil bo'lgani, bora-bora ikkinchi bir gapga tobe bo'lib, uning izohlovchisiga aylanib, mustaqilligini yo'qota borganini va shu mazmuniga muvofiq, tobe shaklga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Ergash gaplarning shakllanishida kelishiklar (asosan, o'rin-payt va chiqish kelishiklari) va ko'makchilarning ham roli bo'lgan. Hozirgi zamon tilida bu vositalar juda keng qo'llanadi.

- I. Qo'shma gaplar tarixiga oid jadvallr.
- II. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fani bo'yicha testlar.
- III. Mustaqil mashg'ulotlar uchun mavzular.
- IV. Tahlil uchun matnlar

I. QO'SHMA GAPLAR TARIXIGA OID JADVALLAR

Qo'shma gap qurilmalarining tarixiy taraqqiyoti – uning shakllanishi, qo'llanish darajasi, shakliy hamda mazmunan takomillanishini ko'rsatish uchun jadvallardan foydalanildi. Bu jadvallar ikki xil:

1. Boburning «Boburnoma» asaridan olingan qo'shma gaplar A.Qahhorning «Sinchalik» povestidan olingan xuddi shunday hajmdagi (8 bosma toboq) qo'shma gap qurilmalariga qiyoslab o'tildi.

2. Qiyosiy jadvallar. Bu jadvallar mazkur ish bo'yicha tekshirilgan butun til materiallarining tahlili asosida, ularning xulosasi sifatida maydonga keldi. Bunda Kultegin va Tonyuquq yodnomalari (VIII asr), «Qutadg'u bilig» (XI asr) yodnomalari, «Qissasul anbiyo» (XIII–XIV asrlar), Navoiyning «Mahbubul qulub» (XV asr) asarlari, Z.M. Boburning «Boburnoma» asari (XVI asr), Abulg'ozining «Shajarai tarokima» (XVII asr) asari, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida nashr etilgan, jonli xalq tiligan ancha yaqin bo'lgan «Turkiston viloyati gazet» tilidagi qo'shma gap qurilmalari va hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga bir xil hajmdagi (4 b.t.) matnlar qiyoslab o'tiladi.

Eslatma: Jadvallardagi ayiruv ishorasi (–) qayd qilingan qurilma, bog'lovchi v.b. yo'qligini, qo'shuv ishorasi (+) borligini ko'rsatadi.

1. Boburning «Boburnoma» asarida va A. Qahhorning «Sinchalak» povestida qo'llangan qo'shma gaplar jadvali
Sodda va qo'shma gap qurilmalari

1-jadval.

GAP QURILMALARI		MIQDORI	
Turi	Guruh	«Boburnoma»	«Sinchal»
Qo'shma va sodda gap qurilmalari		3957	3855
Sodda gaplar		1761	1487
Qo'shma gaplar		2196	2368
	Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	657	1222
	Ergash gapli qo'shma gaplar	1325	916
	Bog'langan qo'shma gaplar	239	230

2-jadval.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

Mazmuni	Kesimlarining zamon munosabati		Miqdori	
			BN	Sinch.
1. Payt munosabati			131	127
	1. Bir xil zamon		128	123
		O'tgan zamon	69	72
		Hozirgi zamon	54	47
		Kelasi zamon	5	4
	2. Turli zamon		3	4
2. Qiyoslash munosabati			97	135
	1. Bir xil zamon		94	125
		O'tgan zamon	58	81
		Hozirgi zamon	27	38
		Kelasi zamon	9	2
	2. Turli zamon		3	14
3. Sabab - natija munosabati			159	74
	1. Bir xil zamon		141	58
		O'tgan zamon	124	41
		Hozirgi zamon	17	8
		Kelasi zamon	—	9
	2. Turli zamon		17	16
4. Sabab - natija - payt munosabati. Birinchi qismning kesimi <i>-ib; r/s edi</i>		O'tgan zamon	32	—

5. Ikkinchi qism – sabab		15	113
6. Izohlash		197	609
7. Shart-payt		75	44
8. Maqsad		6	4

3-jadval.

BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Vosita	Vazifa	Miqdori	
		BN	Sinch.
Teng bog‘lovchilar::		146	155
<i>lekin, biraq, ammá, vale</i>	qiyoslash	–	132
	qiyoslash	30	–
	a) zidlik, qiyos, nomuvofiqlik	16	–
	b) chegaralash, baholash, qiyoslash	14	–
<i>bálki</i>		4	–
<i>va</i>		24	17
<i>ná yáki</i>	ayiruv	1	4
<i>ham</i>	ayiruv	84	1
<i>ná</i>	payt (inkor)	3	1
Bog‘lovchi vazifasidagi vositalar		93	10
<i>esa, bo‘lmasa, bo‘lsa, yo‘qsa, nega desangiz</i>	qiyoslash	–	12
<i>dág‘i</i>	qiyoslash	15	–
<i>yana</i>		74	–
<i>Yoq ersá</i>	qiyoslash	4	–
Yuklama (-u// -yu, -da)		–	65

4-jadval.

ERGASH GAPLI QO‘SHMA GAPLAR

I. Sifatdosh	Shakllanishi	Miqdori	
		BN	Sinch.
	I. Sifatdosh kesimli ergash gap	215	284
	I. Bosh kelishik	31	36
<i>-gán/-kán/-g‘an/-qan</i>		25	22
<i>-(u) r</i>		6	–
<i>degán</i>		–	74

	2. Ko'makchilar bilan	17	55
-gân/-kân/-qan/-g'an	uchun, burun	6	19
	bilā	5	—
	beri	1	6
	dey	2	15
	sāri, sāyin, qaramay, ko'ā	2	11
	cha	—	4
-(u) r	ūchūn	1	—
	3. Yordamchi vazifasidagi so'zlar	61	66
gân/-kân/-qan/-g'an	payt, hāl, kun v.b	—	28
gân/-kân/-qan/-g'an	keyin	25	37
gân/-kân/-qan/-g'an	mahal, jihāt, burun, fursat, chōg'		
		20	1
-(u) r		16	—
	4. Kelishiklar bilan	105	119
	a) O'rin-payt kelishigi	96	109
-gân/-kân/-qan/-g'an		71	82
ekān		15	27
-(u) r		10	—
	b) Chiqish kelishigi bilan	9	10
	-gân/-kân/-qan/-g'an	9	8
	//masdan	—	2
-gân/-kân/-qan/-g'an	ergash gaplar	171	272
boshqa shakllar		44	12
II. Ravishdosh	II. Qo'shma gap turlari	133	87
-(i) h		42	68
	Sabab-natija-payt munosabati	11	29
	Bog'lovchisiz qo'shma gap (payt munosabati)	17	12
	Qiyoslash ergash gap	3	—
	To'liqsiz ergash gap	2	—
	Ravish ergash gap	4	18
	Payt ergash gap	4	9
	Shart ergash gap	1	—
-gūnchā/-kūncha/-	Payt ergash gap	28	11
quncha/-g'uncha	Qiyos ergash gap	26	11
		2	—

-gâch// -kâch// -qach// - g'ach -ma+y	Payt ergash gap Shart-payt ergash gap Bog'langan qo'shma gap	46 2 1	6 2 -
-a//â -g'ali	Payt ergash gap Sabab ergash gap	13 1	- -
III. Shart fe'li	III. Ergash gap turlari	57	173
-sa	Shart mazmuni	27	84
	Shart-payt mazmuni	12	25
	Qiyoslash mazmuni	4	17
	Umumiy izoh	7	45
	Payt mazmuni	2	2
	To'siqsizlik mazmuni	5	-
-sa ham	To'siqsizlik mazmuni	1	61
-sa edi	Irreal shart	8	-
IV. Buyruq fe'li	IV. To'siqsizlik	1	16
V. Harakat nomi		-	16

5-jadval.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

Turi	Qanday vositalar bilan qo'llanishi	Miqdori	
		BN	Sinch.
II. Nisbiy olmoshlar		111	38
Här kim	Aniqlik fe'li bilan	24	-
Här kimnikim		2	-
Här kimgakim		-	-
Nekim		7	-
Här nimakim		-	-
Nechükim		4	-
Andaqkim		1	-
Andaqe		-	-
Här necha		8	-
Ul martabadakim		3	-
Andaq, Andaq boldi		1	-
Mundaq		62	16
Bu (shunday o'rinda ham)	-kim bog'lovchisi bilan	27	-
Ul (shunday o'rinda ham)		4	-
O'shmuncha		9	-
		5	-

Muncha, munda		1	—
Kim-ul		17	—
Här Kim	Shart fe'li	25	22
Här kimki		1	—
Här kishi		8	—
Här ne		3	—
Här qaysi		1	—
Här yerda		3	—
Här sarig'a		1	—
Här qachan		3	—
Nima		1	—
Qanchalik, shünchälik,		2	—
qachan v.b.		—	—
		—	8
			14

6-jadval.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

Turi	Qanday vositalar bilan qo'llanishi	Vazifasi	Miqdori	
			BN	Sinch.
III. Tobe bog'lovchilar va vositalar			819	240
Chün	Aniqlik fe'li	Sabab ergash gap To'siqsiz ergash gap Payt ergash gap	51 2 3	— — —
Ägär, ägärchi, gärchi	Aniqlik fe'li		58	18
Ägär	Shart fe'li		13	17
Ägärchi, gärchi	Aniqlik fe'li	Shart-payt	10	—
Nechükim	Aniqlik fe'li	To'siqsiz ergash gap	35	1
	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-izoh	22	—
		Ikkinchi qism-sabab		
Ne üchünkim	Aniqlik fe'li		4	—
Nechünkim	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-sabab	1	—
Negakim	Aniqlik fe'li	Ikkinchi qism-sabab	1	—
Bavujidi kim	Aniqlik fe'li	To'siqsiz ergash gap	12	—
To	-g'ay/-qay/-kay/-gäy	Maqsad ergash gap	5 3	— —
	Aniqlik fe'li	Payt ergash gap	1	—
	Ravishdosh(-günchä)	Payt ergash gap	1	—

-Kim bog'lovchisi	Mustaqil kesim	shakldagi	Aniqlovchi ergash	648	11
	Mustaqil kesim	shakldagi	gap	330	2
	Mustaqil kesim	shakldagi		37	2
	Mustaqil kesim	shakldagi	Kesim ergash gap	31	5
	Mustaqil kesim	shakldagi	Ega ergash gap	93	
	Mustaqil kesim	shakldagi	To'ldiruvchi	56	1
	Mustaqil kesim	shakldagi	Maqsad -// -	35	2
	Mustaqil kesim	shakldagi	Payt -// -	22	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Natija -// -	17	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Sabab -// -	2	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	To'siqsiz -// -	4	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Shart -// -	19	-
	Mustaqil kesim	shakldagi	Bog'langan qo'shma gap		
	Mustaqil kesim	shakldagi			
	Mustaqil kesim	shakldagi			
Yoyi ishorat	Aniqlik fe'li		Aniqlovchi ergash gap	5	-
Deb fe'li	- kim bog'lovchisiz		To'ldiruvchi ergash gap	12	50
De yordamchisi-ning boshqa shakllari	desa, degän, degändä, degängä, deyishni degänday		To'ldiruvchi, aniqlovchi, payt, qiyos ergash gaplar	-	96
	üchün, jihatdan		Sabab ergash gap	5	1
Ot kesimli qurilish					

2. Qiyosiy jadvallar

1-jadval.

2.1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar

t/r	Qo'shma gap qismlari orasidagi mazmuniy munosabatlar	KT. Toq. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)
		Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati
I.	Payt (teng munosabat)	1) qismlarda mazmuniy mustaqillik kuchli 2) sifat yoki boshqa so'z t. ifodalan-gan ot kesim 3) bog'lov. leksik vazifa: <i>anta kirsra anti</i>	1) + 2) fe'l kes. ham qo'llanadi 3) <i>emdi, andin kedin</i>	1) mazmuniy mustaq. saqlanadi 2) + 3) <i>anda, ul vaqtda, emdi, andin keyin v.b</i>	1) mazmuniy aloqa yaqin 2) ot va fe'l kesim 3) leksik vositalar kam
II.	Qiyoslash	1) kam qo'llangan; mazmuniy mustaqillik 2) qismlardagi umum mazmun qiyosi	1) mazmuniy mustaqillik 2) + 3) bog'lovchi vosita <i>emdi</i>	1) Mazmuniy yaqinlik 2) umumiy mazmun va ayrim bo'laklar qiyosi 3) <i>Yoq ersa, buyruq fe'li</i>	1) + 2) ayrim bo'laklar qiyosi ortadi 3) to'liqsizlik mazmuni
III.	Sabab-natija	1) kam qo'llanadi. Mazmuniy mustaqillik	1) + Payt munosab. bilan bog'tangan 2) natija-sabab munosabati 3) bog'. <i>emdi, buy fe'li. Fe'li: so'roq gap shakli</i>	1) + Payt va maqsad bilan bog'lanadi 2) + 3) aniq uchun (<i>kim</i>). <i>bu jihat, sabab; so'roq gap shakli</i>	1) keng qo'lla-nadi 2) + 3) +
IV.	Shart-payt	Kam qo'llanadi	Qo'llanadi	+	+

1-jadval davomi.

V.	Payt (tobe munosabat)	1) kam qo'llanadi 2) murakkab 3) bog'l. <i>bunga</i> . aniqlik fe'li; ohang	1) kam qo'llanadi 2) boshqa mazmun munosabati bilan bog'lanadi 3) Aniq fe'li. ohang	1) + 2) + 3) +	1) qo'llanadi 2) yolg'iz ham ifodalanadi 3) +
VI.	Izohlash	1. Aniqlash (ot yoki olmosh izohi) 2. To'ldirish (ko'chirma gap shaklida) 3. Bog'lanish: xabar anglatuvchi fe'l kesimlar —	1. + 2. To'ldirish (ko'chirma v.b.gap shakllari) 3. Bog'lanishi: xabar anglatuvchi fe'l. kesim va so'roq gap — 5. Umumiy izoh	1. + (keng qo'llanadi) 2. + 3. + 4. Ega vazifasida 5. Hol vazifasida	1. + 2. + 3. + 4. + 5.+So'nggi ikkinchisi kam qo'llanadi

1-jadval davomi.

t/r	Qo'shima gap qismlari orasidagi mazmuniy munosabatlar	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
		Xususiyati	Xususiyati	Xususiyati	Munosabati	Eslatma
1.	Payt (teng munosabat)	1) + 2) + 3) Ba'zi mahal, ya'na, andin so'zga v.b.	1) + 2) + 3) <i>andin so'z. ul vaqtda</i> v. b.	1) Mazmuniy aloqa zich 2) + 3) +	1) Mazmuniy aloqa zich 2) + 3) Leksik vositalar kam qo'llanadi	Bunday qurilmalarning qo'llanish doirasi torayadi

II.	Qiyoslash	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) Yangi lek- sik vositalar	Ayrim turlari bog'lovchili qurilma bilan almashadi. Ichki differensiya ro'y beradi.
III.	Sabab-natija	1) + 2) + 3) +	1) + 2) + 3) leksik vositalar kam	1) keng qo'llan- maydi 2) + 3) +	1) + 2) + 3) +	Ayrim turlari bog'lovchili qurilma bilan almashadi
IV.	Shart-payt	Kam qo'llan.	Qo'llanadi	+	+	Ko'p o'rinda shart va payt munosabatiga ajraladi
V.	Payt (tobe munosabat)	1) keng qo'llanadi 2) + 3) unda, u fursatda	1) kam qo'llanadi 2) + 3) +	1) kam qo'llanadi 2) + 3) turli shakl	1) + 2) + 3) +	Sifatdosh kesimli ergash gaplar bilan almashadi (asosan)
VI.	Izohlash	1. + 2. + 3. + 4. + 5. + So'nggi ikkisi tor qo'llanadi	1. + 2. + 3. Ko'- chirma gapdan boshqa shakllar qo'llanadi 4. + 5. + 6.-	1. + 2. + 3. + 4. + 5. + 6.-	1. + Keng qo'l- lanadi. Ol- mosh turli vazifa 3. + 4. + 5. Olmosh va ravish izohi, keng 6.-	Ko'chirma gaplarning ayrimlari o'zlashtirma gap bilan almashadi. Bu turdagi gaplarning o'rinishishida ham o'zgarish ro'y beradi. Ko'chirma gapning yangi turlari kelib chiqadi. Ega, hol, aniqlash vazifali qo'sh- ma gaplar to- bora keng qo'llanadi

2.2. Bog'langan qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar (Bog'lovchi vositalar taraqqiyoti)

2-jadval.

Ur	Bog'lovchi vositalar	KT. Toj. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	N. MQ (XV asr)
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi
1.	<i>Yemā</i>	1. Ta'kid	1. Qo'shimcha izoh	+	+
2.	<i>Azu</i>	2. Qo'shimcha izoh Qiyos-izoh, ayiruv	+	-	-
3.	<i>Yānā</i>	+	Qo'shimcha ma'lumot	+	+
4.	<i>Taqi//dag'i</i> <i>//tag'i</i>	+	1) qo'shimcha ma'lumot 2) ta'kid	1) + 2) + 3) maqsud 4) sabab natija	1) 1) + 2) 2) + 3) kam qo'lla- nadi -
5.	<i>I'a</i>	-	QB: 1) payt 2) payt-qiyos (<i>lekin, bifān</i>) kam qo'llanadi	1) + 2) + <i>vale, valekin</i> 2) qiyos	1) + 2) qiyos 3) izoh 4) sabab-natija 5) qo'shimcha ma'lumot 6) yoyi ishorat, ishora
6.	<i>Ham</i>	-	QB: 1) ta'kid 2) qo'sh. ma'lumot	1) + (kam) 2) + (ko'p)	1) + 2) +
7.	<i>Lekin,</i> <i>ammā,</i> <i>birāq</i>	-	QB: <i>lekin</i> 1) zidlash 2) nomuvofiq. kam qo'llanadi	<i>Amnā</i> (asosan) 1) + 2) + 3) qo'sh. ma'lumot	<i>Amnā, vale,</i> <i>lekin</i> 1) + 2) + 3) + 4) to'siqsiz
8.	<i>Yā, yāki,</i> <i>yāhud gāh,</i> <i>gāha</i>	-	QB: <i>Yā</i> 1) ayiruv 2) qo'sh. ma'lumot	<i>Yā, yāhud:</i> 1) + 2) -	<i>Yā yāhud, gāh</i> 1) + 2) -
9.	<i>Ne-ne</i> <i>Ab-ab</i> (DLT)	-	1) inkor - 2) ayiruv	+	+
10.	<i>Yo'q ersā</i>	-	-	Oivos	+

2-jadval davomi.

t/r	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Munosabati	Eslatma
1.	—	—	—	—	<i>Ham, tag'in</i> bilan almashadi.
2.	—	—	—	—	Qo'llanmaydi
3.	1) yoyi ishora	1) +	1) juda kam qo'llanadi	Qo'shma gap tuzmaydi	Ravishga aylangan
4.	1) + 2) + 3) kam qo'llanadi —	1) + 2) + 3) + 4) + 5) izoh	— — — —	— — — —	Ko'p o'rinda bog'lovchisiz qurilma bilan almashadi.
5.	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + (juda keng)	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + (keng qo'llanadi)	1) + 2) + 3) + 4) + 5) + 6) + (tor qo'llanadi)	Kam qo'llanadi + — — — — —	Kam, ba'zan hamda shaklida qo'llanadi
6.	1) + 2) + 3) yoyi ishorat	1) + (juda kam) 2) + —	1) tor 2) + —	Asosan 2-holat	Kam, ba'zan hamda shaklida qo'llanadi
7.	Vale, amnâ, birâq 1) + 2) + 3) + 4) + 5) chegaralash	Ammâ (asosan) 1) + 2) + 3) + 4) + 5) +	Lekin, ammâ 1) + 2) + 3) + 4) + 5) +	Lekin, ammâ, bilan barâbar, birâq keng qo'llanadi	Hozirgi o'zbek adabiy tilida (vale dan tashqari) qo'llanadi
8.	+ 1) + 2) —	Asosan gâh, 1) + 2) —	Yâ, gâh; 1) + 2) — Kam qo'llanadi	Turli shakllarda qo'llanadi	Keng qo'llanadi
9.	+	+	+		Yo'qsa shaklini oladi
10.	+	+	+		Yo'qsa shaklini oladi

2.3. Ergash gapli qo'shma gaplar taraqqiyotiga doir jadvallar

2.3-a. Sifatdoshli qurilmalar

3-jadval.

Ist.	Shakli	K.T. Top (VII zar)	Q8 (XI zar)		Q4 (XIV zar)		N. MQ (XV zar)		BN (XVI zar)		Sh.uz. (XVII zar)		TVG (XIX-XI zar)		Hozirgi o'zbek adabiy tili
			Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	Qanday vosita bilan	Ergash gap	
1.	-Ma- mo		Bosh k.k.	Amalgovchi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Sifatdosh vosita bilan qo'llanmaydi
2	-Shah- lik.		1) Bosh k.k. 2) erish 3) ichkin 4) -da 5) top	Sahab Sahab Sahab Payt to'lov	-	1) + - + - 6) shah erish	-	+	-	-	-	-	-	-	qo'llanmaydi Erish gap keng atrida qo'llanmaydi
3.	-amsh- mish		1) Bosh k.k.	Amalgovchi	+	1) + 2) ichkin 3) ichkin 4) -da	-	+	-	-	-	-	-	-	Ergash gap keng atrida qo'llanmaydi
4.	-ur- -ur		1) Bosh k.k. 2) Bosh k.k. 3) erish	Shart Amalgovchi Payt	-	1) - 2) + 3) + 4) ichkin 5) -da	-	+	-	-	-	-	-	-	Amalgovchi to'lov Erish gap keng atrida qo'llanmaydi
5.	-gim- gim		1) Bosh k.k.	Amalgovchi	-	1) + 2) ichkin 3) -da 4) -da 5) atg va boshqa 6) -da	-	+	-	-	-	-	-	-	Sifatdosh vosita bilan qo'llanmaydi

2.3-b. Ravishdoshli qurilmalar

4-jadval.

/r/	Shakl	KT. Tonj. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi
1.	-n//b, -ibon	1) bog'langan q.g. 2) payt-shart - sabab	1) + 2) - 3) holat-payt 4) shart 5) sabab-natija	+ - + + +	+ - + + +
2.	-u//yü	-	1) ravish-sabab- natija 2) to'siqsiz	+ -	- -
3.	-a//ä	-	Ravish-payt	+	-
4.	-madin	-	-	Ravish-sabab, natija	-
5.	inchä//günchä// gichä//güncha// gänchä (TI, QA; - dikcha, -mishchä)	-	1) payt-shart 2) qiyos	+ +	+ +
6.	-gäli//käli/-qali	-	-	Maqsad	-
7.	-gäch//käch// qach// -g'ach	-	-	Payt	+
8.	- (ma) y	-	-	-	1) payt 2) sabab- ravish

4-jadval davomi.

t/r	Shakl	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili	
		Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Vazifasi	Eslatma
1.	-p/-b, -ibon	+	+	+	Bu xil ravishdosh qurilmaning mazmuni differensiyalashadi	
		-	-	-		
		+	+	+		
		+	+	+		
		+	+	+		
		6) sabab	+	+		
			7) payt	-		
2.	-u//yü	-	-	-	Qo'llanmaydi	
		-	-	-		
3.	-a//ä	+	-	-	Qo'shma gap tuzmaydi	
4.	-madin	-	-	-	Qo'llanmaydi	
5.	-inchä// ginchä// gichä// günchä// günchä (TF, QA: - dükhä, -mishcho)	+	+	+	Paytga moyillashadi; qiyos ko'proq qo'llanadi	
6.	-gäli// käli//qali	-	-	-	Qo'shma gap tuzmaydi	
7.	-gäch// käch// qach// g'ach	+	+	+	Keng qo'llanadi	
8.	-(ma) y	+	+	+	Nisbatan keng qo'llanadi	
		+	+	+		
			(kam qo'llanadi)			

[illegible]

2.3-e. Tobe bog'lovchili qurilmalar

6-jadval.

t/r	Shakl	KT. Toj. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	N. MQ (XV asr)
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa
1.	Birlik	Shart	—	—	—
2.	Abaj	+	—	—	—
3.	Qali		1. Shart-payt 2. Shart	— —	— —
4.	tep. teyin (VIII asr), teyit (XI-XII asrlar), deb	1. Maqsad 2. To'ldirish 3. Sabab	+	+	+
			+	+	+
			+	+	+
5.	Am uchun, antag'iqm	1. Sabab	—	1. Sabab-natija	+
	Uchun (VIII asr)			2. Natija-sabab (-kim bilan)	+
					ne uchun (kim)
6.	Agar (agarchi), magar (XIV asr)	—	QB: Shart 2. To'siqsiz	+	+
				+	+
		—	—	—	3) Qiyos 4) Nisbiy ergash gaplar (asosan, aniqlik fe'li bilan)
7.	-kim/-ki	—	Aniqlovchi	+	+
			To'ldiruvchi (kam qo'llanadi)	+	+
				Ega	+
				Kesim	+
				Natija	+
				Payt	+
				Sabab	+
				Maqsad	+
				Ruvish	+
					Qiyos- Izoh

6-jadval davomi.

Ur	Shakl	BN (XVI asr)	Sh.tar. (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Munosabat
1.	<i>Birōk</i>	—	—	—	Qo'llanmaydi
2.	<i>Aban</i>	—	—	—	—
3.	<i>Qali</i>	—	—	—	—
4.	<i>Tep, teyān</i> (VIII asr), <i>teyu</i> (XI-XII asr), <i>deb</i>	+	+	+	<i>Deb</i> va uning boshqa shakllari ham ergash gaplarni bog'lashda keng qo'llaniladi
		+	+	+	
		+	+	+	
5.	Ani ūchūn, antag'i qin	+	+	Kam qo'llanadi	Shu shaklda va shu vazifada qo'llanmaydi
	<i>Ūchūn</i> (VIII asr)	+	+		
6.	<i>Āgār (āgārchi), māgār</i> (XIV asr)	+	Asosan <i>agar</i> , Kam qo'llanadi	+	<i>Māgār</i> shakli qo'llanmaydi
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	Asosan, shart fe'li bilan	+	
7.	<i>-kum/-ki</i>	+	+	+	<i>-ki</i> shakli qo'llanadi; uning vazifa doirasi chegaralangan
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	+	+	
		+	—	+	
		+	—	+	
		—	—	+	
		—	—	+	
		+	+	—	

t/r	Shakl	KT. Toʻg. (VIII asr)	QB (XI asr)	QA (XII-XIV asr)	MQ (XV asr)	BN (XVI asr)
		Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa	Vazifa
8.	<i>Nechükkim</i> <i>Nechüinkim</i>	—	—	Natija-sabab +	+	+
9.	<i>Chün</i>	—	—	Natija Sabab Payt	+	Izoh
					+	+
					+	+
					O'xshatish	+
						Shart-payt. to'ldiruvchi
10.	<i>Chünki</i>	—	—	—	Nisbiy ergash gaplar	+
11.	<i>Täi/täki</i>	—	—	Payt-shart	Payt Maqsad Sabab	+
						+
						+
a/a	Shakl	ShTm (XVII asr)	TVG (XIX-XX asr)	Hozirgi zamon tili		
		Vazifa	Vazifa	Munosabat		
8.	<i>Nechükkim</i> <i>Nechüinkim</i>	+	+	Qo'llanmaydi		
		Kam qo'llanadi	+			
9.	<i>Chün</i>	Kam qo'llanadi	+	Qo'llanmaydi		
			+			
			Kam qo'llanadi			
10.	<i>Chünki</i>	+	+	Sabab vazifasida keng qo'llanadi		
11.	<i>Täi/täki</i>	+	+	Aniqlik fe'li bilan birikmaydi; ikki vazifada qo'llanadi		
	+	+	+			
		Kam qo'llanadi	+			

Eslatma. Jadvaldagi «vazifasi» ustunida qo'shma gapning qaysi turini tuzishi tushuniladi.

II. «O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI» FANI BO'YICHA TESTLAR

KIRISH

1. «O'zbek tili tarixiy grammatikasi» qaysi fanlar bilan aloqada?

- A. Falsafa.
- B. Kibernetika.
- D. Dialektologiya.
- E. Adabiy til tarixi.

2. XX asrgacha yashab turkiy tillarni o'rgangan olimlarning nomlari berilgan qatorni ko'rsating:

- A. Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, A. Sherbak.
- B. N.P. Ostroumov, Abu Hayyan, A.K. Borovkov.
- D. S.E. Malov, S.N. Ivanov, Alisher Navoiy, B.N. Nalivkin.
- E. Muhammad Yoqub Chingiy, N.I. Ilminskiy, B.B. Radlov.

3. O'zbek tilini XX asrdan so'ng o'rgangan olimlarning nomlari berilgan qatorni ko'rsating:

- A. A. Fitrat, A.G'ulom, B.B. Reshetov, A.N. Kononov.
- B. Fayzullaxon, Mehdixon, K.K. Yudaxin, A. Kazembek.
- D. U. Tursun, A. Nurmonov, Sulaymon Buxoriy.
- E. G. Vamberi, M. Asqarova, F.Kamol.

4. Turkiy tillarning qarluq guruhiga kiruvchi tillar qatorini belgilang:

- A. Turk, qirg'iz, qozoq, turkman.
- B. Gagauz, tatar, turkman, altay.
- D. O'zbek, uyg'ur.
- E. Uyg'ur, bashqird, bulg'or, qumiq.

5. O'zbek xalqi va tilining shakllanish davrlarini ko'rsating:

- A. VII – IX asrlar.
- B. XI–XII asrlar.
- D. X–XI asrlar.
- E. XII–XVI asrlar.

6. Eski o'zbek adabiy tili tarixi davrini ko'rsating:

- A. VII–IX asrlar.
- B. X–XIII asrlar.
- D. XIV–XVII asr birinchi yarmi.
- E. XVII asr ikkinchi yarmi – XX asr 20-yillar.

7. Eng qadimgi turkiy til davrini ko'rsating:

- A. VII asrgacha bo'lgan davr.
- B. VII–X asrlar.
- D. VI–X asrlar.
- E. VII–XI asrlar.

8. Qadimgi turkiy adabiy til davrini ko'rsating:

- A. X–XV asrlar.
- B. VI–IX asrlar.
- D. VII–XI asrlar.
- E. V–VI asrlar.

9. O'rta Osiyo turkiy adabiy til davrini ko'rsating:

- A. X–XV asrlar.
- B. XI–XIII asrlar.
- D. XII–XVI asrlar.
- E. X–XIV asrlar.

10. Hozirgi o'zbek adabiy tili shakllanish davrini ko'rsating:

- A. XX asrning 30-yillari.
- B. XX asrning 20-yillari.
- D. XIX asr.
- E. XIX asrning ikkinchi yarmi.

11. Yangi o'zbek adabiy tili davrini ko'rsating:

- A. X–XVIII asrlar.
- B. XVI–XX asrlar.
- D. XII–XIV asrlar.
- E. XIII–XVIII asrlar.

12. Qadimgi turkiy adabiy tilining asosiy yozma yodnomalarini ko'rsating:

- A. «Oltin Yoruq», «Tonyuquq», «Devonu lug'atit-turk».
- B. «Kultegin», «Bilga Qagan», «O'ngin bitigi».
- D. «Oltin Yoruq», «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq».
- E. «Kultegin», «Devonu Hikmat», «O'ngin bitigi».

13. O'rta Osiyo turkiy adabiy til davrining asosiy yozma yodnomalarini ko'rsating:

- A. «Tonyuquq», «Oltin Yoruq», «Hibatul haqoyiq».
- B. «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'atit-turk», «Muqaddimatul adab».
- D. «Muhokamatul lug'atayn», «O'ngin bitigi», «Tafsir».
- E. «Boburnoma», «Qutadg'u bilig», «Shayboniynoma».

14. Eski o'zbek adabiy tili davri asosiy yozma yodnomalarni ko'rsating:

- A. «Tafsir», «Hibatul haqoyiq», «Shayboniynoma».
- B. «Qutadg'u bilig», «Boburnoma», «Gulistoni bit turkiy».
- D. «Muhokamatul lug'atayn», «Muhabbatnoma», «Boburnoma».
- E. «Shajarai tarokima», «Tafsir», «Mahbulul qulub».

FONETIKA

1. O (ota, ona) va e unlilarining shakllanish davrini belgilang:

- A. Eng qadimgi turkiy til.
- B. Qadimgi turkiy adabiy til.
- D. O'rta Osiyo turkiy tili.
- E. Eski o'zbek adabiy tili.

2. j (jurnal), w undoshlarining qo'llanish davrini aniqlang:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

3. *ü, o* unlilarining qo'llanish davrlarini belgilang:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

4. So'z boshida va oxirida qo'sh undoshlarning qo'llanishi:

- A. Asliy turkiy so'zlarda.
- B. Ajnabiy so'zlarda.
- D. Eski o'zbek adabiy tilida.
- E. A va B.

5. *lt, nt, nch, rt* tovush birikmalarining qo'llanish davrlarini ko'rsating.

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

6. Quyidagi so'zlarda qanday fonetik hodisa ro'y berganini aytib bering (singarmoniya, tushish, proteza, metateza, geminatsiya, assimilatsiya, dissimilatsiya):

I. *alar, qog'urmach, ew, bichaq, ag'zin, qilqi, avuch, qadg'u, bolzun, ikindi, yag'mur, ben, tufraq, qag'an, taqag'u, uwut.*

II. *qag'un, adaq, qanda, emdi, sınıuq, kirpik, eki, achi, sari, oküz, yatti, allimda, qilsamen, qaduq, neräk.*

7. *d* undoshning asrlararo o'zgarishni ko'rsating:

- A. z, d, s, k
- B. t, y, d, z
- D. l, m, n, d
- E. d, z, sh, s

8. *ā* (ota) unlisining qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. VI–IX asrlar
- B. XI–XIII asrlar

- D. XV–XVII asrlar
- E. XII–XVIII asrlar

9. Runn yozuvining qoʻllanish davrlarini koʻrsating:

- A. VI–IX asrlar
- B. XI–XIII asrlar
- D. VI–XV asrlar
- E. VI–XVII asrlar

10. Turkiy («Uygʻur») yozuvining qoʻllanish davrlarini koʻrsating:

- A. VI–X asrlar
- B. VI–XII asrlar
- D. VI–XV asrlar
- E. VI–XVII asrlar

11. Turkiy soʻzlarda birlamchi unlilarning qoʻllanishi:

- A. VI–IX asrlar
- B. IX–XI asrlar
- D. XI–XII asrlar
- E. XI–XV asrlar

12. Turkiy soʻzlarda *f* va *w* undoshlarining qoʻllanish davrlarini koʻrsating:

- A. VI–X asrlar
- B. VI–XI asrlar
- D. XI–XV asrlar
- E. XII–XVI asrlar

MORFOLOGIYA

1. Quyidagi *-lar* qoʻshimchasining qoʻllanish davrlari va maʼnolarini berilgan qatorni koʻrsating: *Keʃ qaygʻular tapti, aʃarinlar oʻqib ʃtirablar qilib.*

- A. Qadimgi turkiy adabiy til, koʻplik.
- B. Qadimgi va eski oʻzbek adabiy tili, maʼnoni kuchaytirish.
- D. Yangi oʻzbek adabiy tili, koʻplik.

E. Hozirgi o'zbek adabiy tili, ma'noni kuchaytirish.

2. Quyidagi so'z qo'shimchalarining qo'llanish davrini ko'rsating: *budunig' qop almish, begig, qatunug' eglinturdilar, tanug' quritti, sezüg, sozlüşyur, og'uzg'aru, qayg'aru, tashqaru.*

A. Qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiy adabiy tili, jo'nalish va tushum kelishigi.

B. O'rta Osiyo turkiy va eski o'zbek adabiy tili, o'rin va chiqish kelishigi.

D. Eng qadimgi va qadimgi turkiy adabiy til, jo'nalish va vosita kelishigi.

E. Hozirgi va eski o'zbek adabiy tili, tushum va jo'nalish kelishigi.

3. Quyidagi *-liq/-lik/-lig'/-lig* yasovchi qo'shimcha qanday so'z turkumi yasashi qatorini ko'rsating:

A. Ot.

B. Sifat.

D. Ot va sifat.

E. Ravish.

4. Quyidagi sifat darajasining qaysi davrga oidligini ko'rsating: *asru keptür, tup-tuz yo'ldur, yashimti.*

A. Qadimgi turkiy adabiy til.

B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.

D. Eski o'zbek adabiy tili.

E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

5. Quyidagi sonlarning qo'llanish davrini ko'rsating: *yigirma dag'i bir, iki yigirmi, uch etmish, otuz artuqi, otuz, telim, oküş, altinch, sekizinch, ikindi, ikegü, ikigün, iksher, birer-birer:*

A. Qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tili.

B. O'rta Osiyo turkiy va eski o'zbek adabiy tili.

D. Qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiy, eski o'zbek adabiy tili.

E. Yangi va hozirgi o'zbek adabiy tili.

6. Quyidagi olmosh turlari va shakllarining qaysi davrlarda qo'llanishini ko'rsating:

Faqir, banda, alar, anlar, bizin, bizim, sarjar, marja, munun, oshul, kendü, nelük, qanda, qamug', nimarsa.

A. Qadimgi turkiy adabiy tili.

B. O'rta Osiyo adabiy tili.

D. Eski o'zbek adabiy tili.

E. Yangi o'zbek adabiy tili.

7. Quyidagi fe'llarning qo'llanish davrlarini ko'rsating:

dam urmamaq – dam olmaslik, hayalg'a kechurmemekdur – xayoldan kechirmaslik, urushg'u – urushgani, yegü – yegani.

A. Qadimgi turkiy, yangi o'zbek va hozirgi o'zbek adabiy tili.

B. O'rta Osiyo turkiy, yangi o'zbek va hozirgi o'zbek adabiy tili.

D. Yangi o'zbek, hozirgi o'zbek adabiy tili.

E. Qadimgi turkiy, hozirgi turkiy adabiy tili.

8. Quyidagi sifatdosh shakllari o'zbek adabiy tilining qaysi davriga qarashligini aniqlang:

qachmishda, suvsamish erdi, Makka achılduq kün boldı, kechiran umr, keligli kishi, qildachilar.

A. Qadimgi turkiy adabiy til.

B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.

D. Yangi o'zbek adabiy tili.

E. Hozirgi adabiy til.

9. Quyidagi ravish shakllari o'zbek adabiy tilining qaysi davrida qo'llanganini ko'rsating:

qichqira – aytti, titreyu aydi, Ash bermishinchi.

A. Qadimgi turkiy va O'rta Osiyo adabiy tili.

B. Eski va yangi o'zbek adabiy tili.

D. O'rta Osiyo turkiysi va hozirgi o'zbek adabiy tili.

E. O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tili.

10. Vosita kelishigi *-n/-in/-ın/-ün/-un* shakllarining qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Qadimgi turkiy va O'rta Osiyo adabiy tili.
- D. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- E. Yangi o'zbek adabiy tili.

11. O'tgan zamon III shaxs qo'shimchasi *-dim, -ding, -di, -dik, -dingiz, -dilar* qanday fe'l shaklidan kelib chiqqan:

- A. *-duq/-dük/-tuq/-tük*.
- B. *-gan/-qan*.
- D. *-mish/-mish*.
- E. A va B.

12. Fe'lining *-duq/-dük/-tuq/-tük/, -g'u/-gü/-qu/-kü* shakllari qanday ma'no ifodalagan:

- A. O'tgan zamon harakati.
- B. O'tgan zamon harakat belgisi (sifati).
- D. A va B.
- E. Hozirgi zamon.

13. Fe'lining *qılahm, beraling, bāran, tilerem, aytalı, barsamiz, aytmayim* shakllari turkiy tillarning qaysi shevasiga oid:

- A. Qarluq, o'g'uz.
- B. O'g'uz.
- D. O'g'uz, qipchoq.
- E. Qarluq, qipchoq.

14. Shart fe'lining uch shaxsdagi shakllari (*barsarbiz, barsaman*) adabiy tilning qaysi davrida qo'llangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. Qadimgi turkiy va O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek va yangi o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

15. Fe'ning *-mish/-mush* shakllarining ma'nolarini ko'rsating:

- A. O'tgan zamon.
- B. O'tgan zamon va eshitilmish ma'nolari.
- D. O'tgan eshitilmish zamon.
- E. Uzoq o'tgan zamon.

16. *Bikin, taba/tabaru, ashnu, o'tru, baqa* ko'makchilarining qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tili.
- D. Eski va yangi o'zbek adabiy tili.
- E. Qadimgi turkiy, O'rta Osiyo turkiysi va eski o'zbek adabiy tili.

16. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida qo'llangan bog'lovchilarni ko'rsating.

- A. *Taqi/dag'i, yema, vale.*
- B. *Aznu, yahud, goh, ammo.*
- D. *kim/ki, agar, garche, chun.*
- E. *bavujudi, va, to, magar.*

SINTAKSIS

1. *tegü, ashnu, otu, taba, basa, uzu, tegra, azin, qaru* ko'makchilarining boshqaruv munosabatini shakllantirgan davrlarni ko'rsating:

- A. Qadimgi bitiklarda.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili davri adabiyotida.
- D. Qadimgi bitiklar va O'rta Osiyo adabiy tili adabiyotida.
- E. A va B.

2. Moslashuv aloqasini shakllantirgan *-timiz (bastımız)* qo'shimchasi qo'llangan asarlarni ko'rsating:

- A. Qadimgi bitiklar.
- B. «Devonu lug'atit-turk».
- D. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- E. A va B.

3. Qadimgi turk adabiy tilida qo'llangan turkiy izofalarni ko'rsating:

- A. Birinchi guruh.
- B. Ikkinchi guruh.
- D. Uchinchi guruh.
- E. A,B, D.

4. To'ldiruvchining kelishiklarning *-n/-in/-un*, *-g/-ig/-ig'*, *-garu/-g'aru/-ra* qo'shimchalari bilan birikkan so'zlar bilan ifodalanish davrini ko'rsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Yangi o'zbek adabiy tili.
- E. A va B.

5. Belgisiz to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol o'zbek adabiy tili tarixining qaysi davrida ko'proq qo'llangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. Hozirgi o'zbek adabiy tili.

7. *-gu/-g'u/-qu* va *-mish* qo'shimchali harakat nomi modal so'zi bilan qaysi asrlarda ko'proq qo'llanadi:

- A. Qadimgi turkiy bitiklar.
- B. «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq».
- D. Alisher Navoiy, «Mahbubul qulub».
- E. A, B.

8. *-gū/ku/-qu/-g'u* va *-mish/-mush* qo'shimchali fe'lning *kerak*, *er*, *-maq/-mek* so'zlari va qo'shimchalari bilan birikib, shaxssiz gaplar tuzilgan adabiy til davrini ko'rsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. A, B.

9. Adabiy til tarixida *-g'uluq*, *-sig'*, *-g'alir*, *-g'li*, *-g'ma*, *-tadchi*, *-di/-duk* qo'shimchali sifatdoshlarning qo'llanish davrlari:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. A, B.
- E. Yangi o'zbek adabiy tili.

10. *-gan/-gon/-kan/-qan* qo'shimchali sifatdosh qurilmalarning qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. A, B.

11. Qadimgi turkiy adabiy tilida qo'llangan ravishdosh shakllarini ko'rsating:

- A. *-iban/-ban*, *-ib/-ub*, *-geli/-g'ali*.
- B. *-a/y*, *-matin*, *-u/ü*.
- D. *-guncha*, *-gech*, *-gan/-g'an*, *-gach*.
- E. *-guncha*, *-duqcha*.

12. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar qaysi adabiy til davrlarida ko'proq qo'llangan:

- A. Qadimgi turkiy adabiy til.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. A, B.

13. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida bog'langan qo'shma gaplarni tuzuvchi bog'lovchilarni ko'rsating:

- A. *yeme*, *yana*, *va*, *taqi*.
- B. *Ham*, *amma*, *yā*, *yohud*.
- D. *-li*, *-azu*, *valekin*.
- E. *na*, *goh*, *lek*, *kim*.

14. Eski o'zbek adabiy tili davrida ergash gapni tashkil etgan sifatdosh turlarini ko'rsating:

- A. -gän/-kan, -mish, -ar/-ur.
- B. -duq/-dük, -g'ali/-gäli, -gän/-kan.
- D. -tachi/-dachi, -ar/-ur, -mas.
- E. A, D.

15. O'rta Osiyo turkiy adabiy tilida ergash gapni tuzgan ravishdosh qo'shimchalarini ko'rsating:

- A. -a/-ä, -u/-yu, -b/-ib
- B. -ban/-ibän, -g'ali/-geli, -gach/-g'ach
- D. -g'uncha/-gunchä, mishcha, -b/-ib
- E. A, D.

16. Eski o'zbek adabiy tilida *-kim/-ki*, *-chun/-chü* tobe bog'lovchilari yordami bilan tuzilgan ergash gapli qo'shma gap xos turlarini ko'rsating:

- A. Aniqlovchi, kesim, qiyos, to'ldiruvchi ergash gaplar.
- B. Ega, natija, payt, izoh ergash gaplar.
- D. Sabab, maqsad, ravish ergash gaplar.
- E. A, B, D.

17. *-gan/-kan/-g'an* sifatdosh shakllarining faol qo'llanish davrlarini ko'rsating:

- A. Qadimgi Turkiy adabiy tili.
- B. O'rta Osiyo turkiy adabiy tili.
- D. Eski o'zbek adabiy tili.
- E. B, D.

18. Ergash gap kesimlari qanday kelishiklar bilan birikadi?

- A. Bosh kelishik.
- B. Qaratqich kelishigi.
- D. Tushum kelishigi.
- E. O'rin-payt, chiqish kelishiklari.

III. MUSTAQIL MASHG'ULOTLAR UCHUN MAVZULAR

Kirish

1. «Tarixiy grammatika» fanining tilshunoslik sohasining boshqa fanlari bilan aloqasi.
2. O'zbek tilining XX asrgacha bo'lgan davrda o'rganilishi.
3. O'zbek tilining XX asrda o'rganilishi.
4. A.K. Borovkovning o'zbek tili tarixi bo'yicha tadqiqotlari.
5. A.M. Sherbakning o'zbek tili tarixi bo'yicha tadqiqotlari.
6. O'zbek adabiy tilining shakllanishi.
7. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishda A.K. Borovkov, A.N. Samoylovich, A.M. Sherbak fikrlari

Fonetika

1. Qalin qorishiq sonor $\tilde{n}$ (ning) qo'llanish davrlari.
2. O'zbek adabiy tilida singarmoniya qonunining qo'llanish tarixi.
3. Cho'ziq unlilarning qo'llanish davrlari.
4. Qo'sh undoshlarning qo'llanish tarixi.
5. Assimilatsiya va dissimilatsiya hodisasi ro'y bergan so'zlar.
6. Proteza, metateza, tushish hodisasi ro'y bergan so'zlar.
7. Singarmoniya va singarmoniya buzilgan so'zlar tarixi.
8. Bo'g'in tuzilishi tarixi.

Morfologiya

1. Ko'plik va egalik kategoriyalari tarixi.
2. Kelishiklar tarixi.
3. Ot, sifat va fe'lni yasovchi unumli va unumsiz yasovchi qo'shimchalar.
4. Son turlarini ifodalash tarixi.
5. Olmosh turlarini ifodalash tarixi.
6. Fe'l zamon shakllarining qo'llanish tarixi.
7. Sifatdosh shakllarining davrlar bo'yicha taraqqiyoti.
8. Ravishdosh shakllarining davrlar bo'yicha taraqqiyoti.
9. Bog'lovchilarning davrlar bo'yicha taraqqiyoti.
10. Ko'makchilarning davrlar bo'yicha taraqqiyoti.

11. Qadimgi turkiy adabiy tilda qo'llangan teng bog'lovchilar va ularning so'z birikmalari hamda qo'shma gaplarni tuzishdagi ishtiroki.

12. Qadimgi turkiy adabiy tilda qo'llangan tobe bog'lovchilar va ularning so'z birikmalari hamda qo'shma gaplarni tuzishdagi ishtiroki.

13. *Chün, chü, chünki* bog'lovchilarining adabiy til davrlarida qo'llanishi.

14. *Ki, kim* bog'lovchisining adabiy til davrlari bo'yicha qo'llanishi.

15. *Goh, yoxud, yoki, ya, xah* bog'lovchilarining adabiy til davrlari bo'yicha qo'llanishi.

Sintaksis

1. Ergash gap va so'z birikmasi.

2. Ergash gapning bog'lovchisiz va bog'langan gaplardan farqi.

3. Ergash gapni tuzuvchi sifatdash va ravishdash shakllari.

4. Shart fe'li va tobe bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzish yo'llari.

5. Ergash gaplarni tuzuvchi nisbiy olmoshlar.

6. Qadimgi turk adabiy tilida qo'llangan ergash gaplar.

7. O'rta Osiyo adabiy tilida sifatdash va ravishdashlarning ergash gap tuzishi.

8. Eski o'zbek adabiy tilida tobe bog'lovchilarning ergash gaplarni tuzishi.

9. *-kim/ki* bog'lovchisining o'zbek adabiy tili tarixida ergash gaplarni tuzishi.

IV. TAHLIL UCHUN MATNLAR

Quyida berilgan matnlarni fonetik, leksik, grammatik tahlil qiling. Tildagi o'zgarishlarni tushuntirib bering. So'zlarni transkripsiya qiling.

KULTIGIN KICHIK BITIGTOSHI (VIII asr)

1. Teñri teg teñride bolmiş turk bilge qag'an bu ödke olurtum. Sabımın tüketi esidgil: ulayu ini yigunim, og'lanım, biriki og'ushım, bodunum, biriye Shadapıt begler yiriyä tarqat. Buyruq beglä otuz (Tangrigacha tangridan bo'lgan turk bilimdon xoqon bu dunyoga keldim. So'zimni tugal eshitgil keyinimdagi ini-jiyanım, o'g'lim, urug'im xalqım, u yerdagi Shodapıt beklar, shimolga tarqalgan. Buyruqi beklar, o'ttiz).

2. Toquz Og'uz begleri, boduni bu sabımın edgüti esid, qatıg'dı tın la, ilgeru kun tog'sıqqa, birgeru kun ortusınaru, qurıg'aru kun batisına, yırg'aru tun ortusınaru, anta ichreki bodun qop ma bodun (To'qquz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zlarımni yaxshilab eshit, diqqat-la tingla, Sharqda, kun chiqarda, shimolda – orqada, kun botargacha chapda shimolgacha bo'lgan yer ichidagi xalqlar hammasini shod etdim).

TODYUQUQ BITIGTOSHI (VIII asr)

1. Bilgä Tonyuquq ben ozum. Tabg'ach elinjä qılıntım. Turk bodun Tabg'achqa korür erti. (Bilga To'nyuquq, men, o'zim, Tabg'ach davlatida tarbiyalandım. Turk xalqi tabg'achga qarar edi).

2. Turk bodun qanını bolmayın Tabg'achda adrılıt qakantı qanını qodup Tabg'achqa yana ichikti teñri ancha temis erinch qan bertim. (Turk xalqi xoni bilan bo'lmasdan Tabg'achdan ayrildi. Xonlik bo'ldi. Xonini qo'yib Tabg'achqa yana qo'shildi. Tangri shunday degan shekilli: xon berdim).

3. Qanının qodup ichikdin ichikduk uchun tejri «el» temis erinch. Turk bodun olti, alqinti, yoq bolti. Turk sir bodun yerinta bod qolmadi (Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Taslim bo'lganing uchun tangri «o'l» degan, ehtimol. Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi. Turk sir xalqi yerida (o't) qolmadi).

Yusuf Xos Hojib

(XI asr)
QUTADG'U BILIG
(Parcha)

Bilib sozlagan soz bilikka sanur,
Biliksiz sozi oz bashini yeyur.

(Bilib aytilgan so'z bilimga qo'shiladi, nodonning so'zi o'z boshini yeydi.)

Okush sozda ortuq asig' ko'rmadim,
Yana sozlamishda asig' bulmadim,

(Ko'p sozlashlikdan hech foyda ko'rmadim, qayta-qayta (bir so'zni) sozlagandan (ham biror) foyda topmadim.)

O'kush sozlama, soz birar sozla oz,
Tumon soz tugunin bu bir sozda yaz.

(Ko'p so'zlama, oz so'zla, o'n ming so'zning tugunini bir so'z bilan yech, hal qil.)

Kishi soz bila qobti, boldi malik,
O'kush soz bashig' yerga qildi kulik...

(Kishi so'z bilan yuqori martabaga ko'tarildi, shoh bo'ldi, ko'p so'z boshni quyi egib, uni masxara qilishga sabab bo'ldi...)

O'qushga, bilikka bu tilmoji til,
Yorutaji erni yo'riq tilin bil.

(Til aql va bilimning tarjimonidir. Bil(ki) kishini nuroniy qiluveli vasita (uning) ochiq va mazmundor tilidir.)

(XII asr)
HIBATUL-HAQOYIQ
(Parcha)

Biliktin ayurman, so'zumga ula,
Biliklikka, ya do'st, o'zungni ula.

(Bilim haqida so'zlayapman, so'zimga quloq sol; ey do'st, bilimli kishi bilan aloqada bo'l).

Bilik birla bilnur saodat yo'li,
Bilik bil saodat yo'lini bula.

(Bilim bilan baxt-saodat yo'llari o'rganiladi, bilimni egallab, saodat yo'lini top, unga erish).

Bahalik dinar ul biliklik kishi,
Bu jahil biliksiz — bahasiz bishi...

(Bilimli kishi qimmatli oltindir, johil, bilimsiz kishi arzimas, qalbaki (aqcha)dir...)

Bilik bilti bo'ldi eran belguluk,
Biliksiz tirikla yituk korguluk.

(Er kishi bilim o'rganib, bilguvchi bo'lib qoladi, bilimsiz tiriklikda ko'rgiliklar ichida qoladi).

Biliklik er o'lti, ati o'lmati,
Biliksiz esan erkan ati olug...

(Bilimli er o'lsa ham, oti o'lmaydi, bilimsiz kishi hayot chog'ida ham uning oti o'tlikdir...)

Biliklik birla alam yuqar yo'qladi,
Biliksizlik erni cho'kardi qudi...

(Bilim bilan olam yuqori ko'tarildi, bilimsizlik, johillik esa er kishini quyi cho'ktirdi...)

Qutb

(XIV asr)
«XISRAV VA SHIRIN»

Kitob nazm qilmaqqa sabab bayān ayur
Ravan, e Qutb, tarvin kech bo'lur bil,
Ne bilgaylar seni so'zlatmasang til.

Qazantek qaynab ush savda pishurdum,
Nizomiy balidin halva pishurdum.
Xanim atingg'a ushbu parsi tilni
Chevurdum¹, tuzdum, ush nazm uzra qilni.
Chiqordim xush yizig'liq² suv bu ko'ldin,
Ko'ngullar qonsu teb bu saf suvdin...

Farhadni Shirin qating'a kelturg'ani, Farhod Shiringa oshiq
bo'lg'oni:

Muningtek aymish ul so'z ayg'on ustad,
San'atlar birla qilmish so'zga bunyad.
Kim ul qarshi³ bo'lub Shiringa zindon,
Turar erdi bo'lub ko'ngli parishan.
Hamisha sut edi aning g'izasi⁴,
Tilamaz erdi andin so'ng egasi⁵,
Agar yuz turli halva bo'lsa yo osh,
Yo'q erdi anda bir luqma yegu ash.

¹ Chevurdum — tarjima qildim.

² Yizig'liq — davoli, shifoli.

³ Qarshi — saroy.

⁴ G'iza — ovqat.

⁵ Ega — yegulik.

Xorazmiy

(XIV asr)

MUHABBATNOMA

Avvalg'i nomasin aytur

Ayo ko'rk ichra olam podshohi,
Jahon tutti sening husnuning sipohi.
Pari ruxsoralarning ko'rkaboyi¹,
Yuzung navro'zu qoshing bayram oyi.
Ko'ngul shirin so'zunga bo'ldi Farhod,
Ko'zung Kashmir jodusiga ustod.

Qaro meng² al⁵ yangoqingga⁴ yaroshur,
 Boshim doyim adoqingga⁵ yaroshur.
 Bo'yung sarvu sanubartek, beling qil,
 Vafo qilg'on kishilarg'a vafo qil.
 Aqiqing suhbatindin jon bo'lur so'z,
 Qamartek⁷ chehrangga boqsa qamar ko'z.
 Urur nargislaring⁸ novakni⁹ jong'a,
 Kular chehrang chechaktek arg'uvong'a.
 Saroydin bordi Chin-Moching'a choviq¹⁰,
 Qiyo boqsang bo'lur arslonlar oviq¹¹.
 Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,
 Tishing injusidin gavhar uyolur.
 Jamoling yetti olamg'a sipahlar,
 Qatingda¹² yer o'parlar jumla shohlar.

¹ *Ko'rkaboy* — go'zal, husnga boy. ² *Meng* — xol. ³ *Ol* — qizil. ⁴ *Yangoq* — yuz.
⁵ *Adoq* — dargoh. ⁶ *Aqiq* — qimmatbaho qizil tosh. Bu misrada suhbatining
 qimmatbaho toshidan so'z jonga aylanadi, deyilmoqchi. ⁷ *Qamar* — oy. ⁸ *Nargis*
 — ko'z ma'nosida. ⁹ *Novak* — o'q. ¹⁰ *Choviq* — tez. ¹¹ *Oviq* — oving ma'nosida.
¹² *Qatingda* — qoshingda.

RABG'UZIYNING «QISSASUL-ANBIYO»SIDAN (XIV asr)

Qissai Hobil va Qobil

Ul qissa andog' tururkim, odamning so'ngra tug'qon
 o'g'lonlarinda bir o'g'ulg'a Abdulmag'ish ot qo'ydi, qizg'a
 Amatulmag'is otadi. Bu egiz ul vaqtda turdilarkim, odamning urug'i
 qirq mingga yetishib erdi... Qachon Qobil turdi, ersa aning birla
 bir qiz tug'di. Bis'yor ko'rklik, Iqlima otlig'; ikki yildin keyin
 Hobil tug'di. Aning birla tug'qon qiz bag'oyat ko'rksiz — Labuda
 otlig'. Odam o'z shariatinch a Qobil birla tug'qon qizni Hobilga
 berayin, Hobil birla tug'qonni Qobilga berayin tedi, ersa Qobil
 unamadi. Aydi: «Mening birla tug'qonni men olurmen». Odam
 aydi: «Senga ravo ermas». Qobil aydi: «Bu natong qarindosh bo'lsa,

ul ham mundog' qarindosh bo'lur», tedi. So'z talashtilar. Odam aydi: «Qurbon qiling, kimung qurboni qabul bo'lsa, bu Iqlimani ul olsun». Hobil bordi: bir ulug' qo'y kelturdi, Qobil bordi: bir pora cho'pluk bug'doy kelturdi. Qurbon qilur yerda qo'ydilar. O't keldi, Hobilning qurbonini kuydurdi. Aning uchunkim iziga yovuq bo'lsa qurboni qabul bo'lur. Otasi Odam ham Hobilni sevar erdi. Bu holda Iblis kelib Qobilga vasvasa beraboshladi, aydi: «Bilurmusan, Hobil qurboni ne uchun qabul bo'ldi?»

Qobil aydi: «Bilmasman». Iblis aydi: «Hobilni mavlo taolo² sevar, otang ham sendin ani ortuq sevar. Yana otang Odamning xayoli ul tururkim, xalifalig'ni anga bersa». Bu so'zga Qobilning achchig'i keldi. Aydi: «Hobilni o'lturoyin, qiz ham, xalifalig' ham menga bo'lsun», tedi. Qobil Hobilga qasd qila boshladi, vale Qobil o'lturmakni bilmas erdi. Bir kun o'lturgali borib yurur erdi, Iblis keldi odam surati birla, ilginda bir qush tutub, Qobilning o'nginda bu qushni tosh birla urdi, o'lturdi. Qobil ani ko'rub o'lturmakni o'grandi. Hobilga aydi: «Men seni o'ltururman». Hobil aydi: «Men cyzi azza va jalladin qo'r qarman»...

A. Navoiy

(XV asr)

«MUHOKAMATUL-LUG'ATAYN»DAN

Andok ma'lum bo'lurki, turk sortdin¹ tez fahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokrok mahluq bo'lubtur. Va sort turkdin taakkul va ilmda daqiqroq² va kamolu fazl fikratida amiqroq³ zuhur qilibdur. Va bu hol turklarning sidq va safo va tuz niyatidin, va sortlarning ilm va funun va hikmatidin zohir durur, lekin tillarida kamolu nuqson haysiyatidin fohish⁴ tafovutlardurki; alfoz va iborat vaz' qilurda turk sortka foyiq kelibdur. Va o'z alfozida ishorat iboratig'a maziyatlar ko'rguzubtur...

Sort orasida ahli tab' va donish va zumrayi⁶ ilm va zihn va benish ko'proqdur. Va turk elida ajlof⁷ va sodda el sortdin ziyodadur. Ammo turkning ulug'idin kichigiga dekincha va no'karidin bekiga

deguncha sort tilidin bahramanddurlar. Andoqkim o'z xo'rdi ahvolig'a⁸ ko'ra aytaolurlar. Balki ba'zi fasohat va balog'at bila ham takallum qilurlar⁹. Hatto turk shuarosikim, forsi til bila rangin ash'or va shirin guftor zohir qilurlar. Ammo sort ulusining arzolidin ashrofig'acha¹⁰ va omesidin donishmandig'acha hechqaysi turk tili bila takallum qilaolmaslar va takallum qilg'anining ma'nisin ham bilmaslar. Agar yuzdin, balki mingdin biri bu tilni o'rganib, so'z aytsa ham, har kishi eshitsa bilur va aning sort ekanin fahm qilur. Va ul mutakallim o'z tili bila o'z rasvolig'ig'a o'zi iqrar qilgandekdur. Va turkning asli xilqatda sortdin tab'i muloyimroq erkanga mundin bul'ajab¹¹ tonug' yo'qdurki, hechqaysi munung muqobalasida dam uraolmaslar. Va sort biajmaihim¹² agar turk iborati orasida ojizdur, muhuq¹³ ham bor. Ne uchunki turk alfozi voz'i¹⁴ usru ko'p vaqt mubolag'a izhori qilib juzviy mafhumot uchun alfoz vaz' qilibdurki, sohibi vuquf kishi to zohir qilmasa, inonsa ham bo'lmas...

¹ Navoiy sort so'zini — fors-tojik ma'nosida ishlatadi. ² Daqiq — ingichka, nozik. ³ Amiq — chuqur. ⁴ Haysiyat — jihat. ⁵ Fohish — yomon. ⁶ Zumra — to'da, guruh, turkum. ⁷ Ajlof — bilimsiz, ongsiz. ⁸ Xo'rdi ahvol — ahvoliga yarasha. ⁹ Takallum — so'zlash. ¹⁰ Arzol — tubanlar. Ashrof — yuksaklar. ¹¹ Bul'ajab — juda ajib. ¹² Biajmaihim — hammasi birdan. ¹³ Muhuq — haqli. ¹⁴ Voz'i — va'z qiluvchi, yaratuvchi.

ALISHER NAVOIY RUBOIYLARIDAN NAMUNALAR

Adl aylaki¹, ul xalq hayoti bo'lmish²,
Xush ul kishikim, adl sifoti bo'lmish,
Ham mulk bila adl jixoti³ bo'lmish,
Ham adl bilan mulk saboti⁴ bo'lmish.

Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Sandin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.
Har nechaki sevmak ondin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.

Yillar tutubon shayx maqolotig'a go'sh⁵,
Ne ko'ngluma zavq yetti, ne jonima jo'sh⁶.
Jonimg'a navo soldiyu ko'nglima xurush,
Bir jur'a⁷ bila murbachai bodafurush.

G'urbatda⁸ g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiqu mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa⁹,
Bulbulg'a tikandek oshyon¹⁰ bo'lmas emish.

El qochsa birovdin, el yomoni bil oni,
Ahvolida idbor¹¹ nishoni bil oni,
Fe'l ichra ulus baloyi joni bil oni,
Olam elining yomon-yomoni bil oni.

To hirsu havas xirmanı barbod o'lmas,
To nafsu havo¹² qasri baraftod¹³ o'lmas,
To zulmu sitam jonig'a bedod¹⁴ o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.

Har kimsaki, so'z demak shiorida durur,
Ma'vo guli nutqining bahorida durur,
So'z kim demasun ulki ixtiyorida durur,
So'z yaxshiligi chu ixtisorida¹⁵ durur.

So'zdurki, nishon berur o'lukka jondin,
So'zdurki, berur jong'a xabar jonondin,
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin¹⁶.

¹ *Adl aylaki* — adolat qilki. ² *Ul xalq hayoti bo'lmish* — xalq o'sha adolat bilan tirik (hayot)dir. ³ *Jihot* — qurol, asbob. ⁴ *Sabot* — qaror, ishonch. ⁵ *Go'sh* — quloq. ⁶ *Jo'sh* — zavq-shavq. ⁷ *Jur'a* — qultum. ⁸ *G'urbat* — birovlar yurti, g'ariblik. ⁹ *Butsa* — bitmoq, o'smoq. ¹⁰ *Oshyon* — uya, qush uyasi. ¹¹ *Idbor* — orqaga ketish, baxtsizlik. ¹² *Nafsu havo* — nafs va martaba orzusi. ¹³ *Baraftod* — yiqilmoq. ¹⁴ *Bedod* — zulm. ¹⁵ *Ixtisor* — qisqalik. ¹⁶ Misraning mazmuni: Bilgilki, undan (so'zdan) sharafliroq, afzalroq gavhar yo'q.

BOBURNOMA

Farg'ona viloyati beshinchi iqlimdindur¹. Ma'muraning kanorasida² voqi' bo'lubtur. Sharqi Qoshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi³ tog'lar, shimolida agarchi burun shahrlar bor ekandur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangikim, kutublarda⁴ O'trorkent bitirlar, mo'g'ul ... jihatdin⁵ bu tarixda buzulubtur, aslo ma'mura qolmabdur. Muxtasar⁶ viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdo-girdi tog' voqi' bo'lubtur. G'arbi tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'i⁷ kela olmas. Sayhun daryosikim⁸, Xo'jand suyig'a mashhurdur, sharq va shimoli tarafidin kelib bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar. Xo'jandning shimoli Fanokatning janubi tarafidinkim, holo Shohruxiyag'a mashhurdur, o'tub yana shimolg'a mayl qilib, Turkiston sori borur. Turkistondin xiyli quyiroyq bu daryo tamom qumga singar⁹, hech daryog'a qotilmas.

Yetti pora qasabasi¹⁰ bor, beshi Sayhun suyining janubi tarafida, ikki shimoli janubida. Janub tarafidagi qasabalar biri Andijon-durkim, vasatta¹¹ voqi' bo'lubtur, Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir¹², mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas. Movarounnahrda Samarqand va Kesh¹³ qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqi' bo'lubtur. To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Qal'aning girdo-girdi xandaqning tosh yoni sangrezalik, shohroh tushubtur. Qal'aning girdo-girdi tamom mahallottur. Bu mahalla birla qal'aka fosila¹⁴ ushbu xandaqtur va yoqasi dori shohrohtur. Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur.

¹ *Iqlim* — quruqlik qismi. ² *Ma'muraning kanorasi* — mamlakatning (Movarounnahr) cheti. ³ *Sarhad* — chegara. ⁴ *Kutub* — kitoblar. ⁵ *Mo'g'ul* ...

jihatdin — mo'g'ullar urushi natijasida. ⁶ *Muxtasar* — kichik. ⁷ *Yog'i* — dushman.
⁸ *Sayhun daryosi* — Sirdaryo. ⁹ Bu davrning boshqa manbalarida ham Sirdaryoning
qumga batamom singib ketishi haqida ma'lumotlar uchraydi. ¹⁰ *Qasaba* —
shaharcha. ¹¹ *Vasat* — o'rta, o'rtalik, ¹² *Vofir* — mo'l-ko'l. ¹³ *Kesh* — Shahrisabz.
¹⁴ *Fosila* — orani ochuvchi, ora yo'l.

* * *

Charxning men ko'rmagan javru jafosi qoldimu?
Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu?

Meni xor ettiyu, qildi muddaiyg'a¹ parvarish,
Daxri dunparvarni² o'zga muddaosi qoldimu?

Meni o'lturdi jafou javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmak uchun mehru vafosi qoldimu?

Oshiq o'lg'ach ko'rdum o'lumni o'zumga, ey rafiq,
O'zga ko'nglumning bu olamda harosi³ qoldimu?

Ey ko'ngul, gar Bobur ul olamni istar, qilma ayb,
Tengri uchun de, bu olamning safosi qoldimu?

RUBOIYLARIDAN NAMUNALAR

* * *

Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi,
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh,
G'urbatda sevunmas emish albatta kishi.

* * *

Toli' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi,
O'z yerni qo'yib hind sori yuzlandim,
Yorab netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.

* * *

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolibi ilmu tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak.

* * *

Davlatka yetib mehnat elin unutm,
Bu besh kun uchun o'zingni asru¹ tutma,
Borg'onni kel emdi yod qilmay, ey do'st,
Borish-kelishingni lutf etib o'ksutma.

* * *

Sen gulsenu men haqir bo'lbuldurmen,
Sen shu'lasenu ul shu'lag'a men kuldurmen.

¹ Asru — ko'p, g'oyatda, bu yerda yuqori ma'nosida.

Turdi Farog'iy

(XVII ASR)

SUBHONQULIXON VA UNING AMIR-AMALDORLARI TO'G'RISIDA HAJVIYA

(M u x a m m a s)

Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq,
Yog'durur boshimiza sangi jafo, gardi firoq..
Yo'qolib rasmi vafo, bo'ldi hamma boshu oyoq,
Mulkdin adlu karam ketti, kelib kinu nifoq,
Yaxshiliq qilma tama', zulm ila duldi ofoq.

Fitnayu sho'r hama rub ila maskun¹ dutdi,
Xublar masnadini sifla² bila dun³ dutdi,
Tah-batah ko'nglimi bu fikr bila xun dutdi,
Joyi shahbozlari qarg'avu quzg'un dutdi,
Hamnishin o'lg'ali shunqor ila doim yapaloq.

Shoh ham bazmi ulub xojasarolar bila yor,
Hukmi baraks surub, bo'ldi yomonlar sardor,
Xor o'ldi ulamovu, fuzalo, ahli viqor,
Ko'ringizkim, yurt ishi topti na yerlarga qaror?
Xon jilovi iki badragga⁴ tegib, bo'ldi inoq...

Hukmidur jumla libosiyu ishidur amali,
So'zidur betagu farmoni nishoni jaali⁵.
Mumsiku⁶ siflavu dunderki bag'oyat qabali,
Anga o'xsharki qolon burung'ilarning masali:
«Yog' ishqordin oluru qora suvdin qaymoq».

¹ *Rub ila maskun (rub'i maskun)* — yer yuzi demak. ² *Sifla* — past. ³ *Dun* — tuban. ⁴ *Badrag* — asli past ma'nosida bo'lib, bu yerda Subhonqulixon bilan inoqlashgan qipchoq va saroy urug'larining beklariga ishora qilinadi. ⁵ *Jaali* — qalbaki, soxta. ⁶ *Mumsik* — xasis.

Abulg'azi Bahodirxon
«SHAJARAYI TAROKAMA»dan
(XVII ASR)

Bas necha ming kishilar mening bu so'z aytqanimg'a bilmaganlarin bilib ko'ngillari xush bo'laturur. Xudoyi taolodin umidim bor kim uning savobi agar ul qatl'omda gunoh bo'lg'an bo'lsa, ang'a g'olib kelgay teb va taqi ul kim bir kun bir kishi bu kitobni o'qub bilmaganini bilsa, bizning ruhimizga fotiha o'qug'ay teduk taqi kitobni aytmaqqa ruju' qilduqi taqi bu kitobg'a «Shajarayi tarokima» teb ot qo'yduq. Barcha bilingkim, bizdin burun turkiy tarix aytqanlar arabiy lug'atlarni qo'shub tururlar va forsiyni ham qo'shub tururlar va turkiyni ham saj' qilib tururlar, o'zlarining hunarlarin va ustodliqlarini xalqg'a ma'lum qilmaq uchun biz munlarning hech qaysisini qilmaduk, aning uchun kim, bu kitobni o'qug'uchi va tinglag'uchi albatta turk bo'lg'usi turur. Bas, turklarga turkona aytmak (aytmoq) kerak, to ularning barchasi fahm qilg'aylar bizning aytg'an so'zimizni bilmasalar andin ne hosil

agar anlarning ichlarida bir va yo ikki o'qug'an aql kishi bo'lsa ul bilsa, bilmagan ko'pning qaysi birini aytib bildurur. Bas, andaq aytmaq kerakkim, yaxshi va yomon barchalari bilib ko'ngillariga ma'qul bo'lg'ay.

Gulxaniy

ZARBULMASAL

(XVIII asr)

Anda Ko'rqush Kuykunakning takabburona so'zini anglab aydi: «Ey bolam, sen so'z so'rg'uvchi bo'lg'uncha va men javob berguvchi bo'lg'uncha, ikkimiz ham g'oyib bo'lsak yaxshidur».

Anda Kuykunak aydi: «Yaxshilar topib so'zlar, yomonlar qopib so'zlar» degandek, ya'ni bizni arkoni davlat arosida kichkina ko'rdingizmu? «Kichkina demang bizni, ko'tarib urarmiz sizni», yoinki «Kuykunak o'z yerida g'oz olur ham o'rdak»... «O'zingni er bilsang, birovni sher bil».

Ko'rqush aning xud donoligini anglab aydi: «Ey bolam, burung'ilar masalidurkim: «Sigir suv ichguncha, buzoq muz yalar». Mehmon bo'lsam ta'zim va tavozu qilsang lozim erdi».

Anda Kulonkir mehmonga ozor berganini anglab, Kuykunakni jerkib, ko'zidin andog' nari soldikim, qayta ko'rmaklik nomumkin bo'ldi. Bas Ko'rqushni imlab olib, yonidan joy berib, aydikim: «Ey bobo, xush kelibsiz. Ma'zur tutung, o'zingizdek kishilar debdurlarki: «Tanimasni — siylamas».

Anda Ko'rqush so'zga daraftod bo'ldi¹. Va aydiki: «Ulurning, borgohida ahli donish² va xiradmandi bohush har qancha ko'p bo'lsa ham, oz bo'lur...»

...Kulonkir sultonning ilgarigi mehmonidin qolg'on oshi bor erdi, ani Ko'rqushning oldig'a qo'ydi, aydi: «Oz oshga imdod³ yo'q».

Anda Ko'rqush aydi:

*Karam na erdi baxillik so'zin deding, e shoh,
«Oz oshni berguncha mundin ziyod o'tu olov».*

Anda Kulonkir sulton aydi:

*«Az karam nest baxili kardan,
Xon nihodan taomi xud xurdan»⁴.*

Anda Ko'rqush aydi: «Osh egasi bilan totlig'».

Kulonkir sulton «Xo'b bo'lur, oshga deganda quruq kalla yugurur», deb qo'l uzata berdi. Bir yemog'lik qildikim, tabaq tubiga tushdi. Ko'rqush har qancha taraddud qildi, oshni tabaq tagida topmadi...

...Alqissa, Ko'rqush jiddu jadal birla Boyo'g'li sarmanziliga ravona bo'lub... muddao devorig'a boshi va istid'o hadafiga⁵ murod o'qi tegdi. Zamondin so'ng Boyo'g'li Ko'rqush kelganidin ogoh bo'lub, aning oldiga chiqib, «...Xush kelibsiz, safo kelibsiz», deb ta'zim va tavozu birla ko'rushub, bir-birining yuzini cho'qushib, Boyo'g'li Ko'rqushni uyasiga qo'ndurdi va oldig'a mohazar⁶ qo'ydi. Ko'rqush so'zlamasdan burun taomga tusha berdi, Boyo'g'li aydi: «Taom yemakda so'zlab yemak yaxshidur, hayvondek xomush taom yemak, ozoda mardum shevasidan ermas».

¹ *So'zga darafiod bo'ldi* — so'zga kirishib ketdi. ² *Ahli donish* — bilim ahli. ³ *Imdod* — bu yerda: taklif ma'nosida. ⁴ Baxillik qilish karamdan emas, dasturxon qo'ygach, taom yemoq yaxshidir. ⁵ *Hadaf* — mo'ljal, joy. ⁶ *Mohazar* — ovqat.

Maxmur

(XVIII asr oxiri—1844)

SHE'RLARIDAN NAMUNALAR

HAPALAK¹

Ey jahondori zafar kavkabai davri falak,
Go'sh qil qissai qishlog'i xarobi Hapalak².

Turfa³ qishlog'i g'azabkardaki⁴, parrandalari,
Tovug'i — ignachi-yu, urdagu g'ozi — kapalak.

Boru yo'q uylarini banda⁵ bayon gar qilsam,
Bir katak, ikki kapa, uch olachuq⁶, to'rt katalak.

Dema uy, balki zamin kandir agar kirsu kishi,
Har taraf betiga urgaylar ani(ng) ko'rshapalak.

Xalqini ko'rsang agar o'lası-yu qoqu xarob,
Ochlikdin egilib qomati misli kamalak.

Ajirig' tomirini o'g'urida mayda tuyub,
Qaynatib kunda ichar, otini derlar sumalak.

Yo'rgagida onasi ul o'ragan lattalari
To hanuz ustidadur, uch mingu yuz yetti bo'lak.

Gar tahorat qilsa qavme suv topolmay nochor,
Betini qum bila yub, (ko'zi)ga surgay guvalak.

Ey falak qadru adolat shiyami mulku malak,
Marhamat chog'ida rahm ayla ba holi' Hapalak.

Kecha go'yo eshitib shuhrati tilla pulini,
Hapalak qo'rqusidan uchdi misoli kapalak.

Hurmating yo'lida bir tilla karomat qil'ıl,
Kapalak boz qo'nib joyig'a bo'lg'ay Hapalak.
Zor Maxmur talab qildi kechishni shohdin
Hapalak yurtiga tushgan pul agarchi lak-lak.

¹Hapalak — Farg'ona viloyatidagi bir qishloqning eski nomi. ²Bu baytning mazmuni: «Ey falak davrining zafar yulduzli podshohi, xarob bo'lgan Hapalak qishlog'i haqida bir qissa eshit». ³Turfa — qiziq, ajoyib. ⁴G'azabkarda — g'azab qilingan, g'azab ostida qolgan. ⁵Banda — men. ⁶Olachuq — chayla. ⁷Ba holi — holiga.

Muqimiy

(XIX asr)

* * *

Soch oqardi, tish tushib, quvvat belimdan ketti, hayf,
Toatim yo'qtur, matoimdur¹ gunoh, yuk bitti, hayf,
Ayladim zoye yigitlik, ko'z rihlat² yetti, hayf,

Pur³ xatar vodiya sargardon abas umr o'tti, hayf,
Yig'lamaymu, yo'lg'a solmas rahnamolardin⁴ biri.

Ey muhabbat shu'lai, ur dilg'akim, tinmay kuyay,
Qonlik ashkimdin libosimni qizil guldek bo'yay,
Fe'lbadlarga pushaymonlar qilib, yuzni yulay,
Holati lutf⁵ etki, yorab ko'z yoshim birlan yuvay,
Qolmaguncha nomada jurmu⁶ xatolardin biri.

Shamdek jonlar kuyub, jism o'rtanur monand xas,
Yetkudek dodimga ko'rmay boramen faryod ras,
Yo'q asar nolamda, manzillar yiroqdir chun jaras⁷,
Ishq yo'lida Muqimiykim, dema, ey bulhavas⁸,
Shavqida bir sarv qad qumrinavolardin biri,

TOLEIM

Ohkim, afsus, emas hech ishda rahbar toleim,
Vojgundur⁹ imtihon qildimki, aksar toleim...

Yuz tarafdin yetkurub gardi kudurat¹⁰ zangi g'am,
Aylagay oinani tab'im mukaddar¹¹ toleim.
Har necha qilsam tavallo — zori qilmas iltifot,
Ro'ygardon¹², teskari, tobora battar toleim.

Ro'zgorim tiyra¹³, iqbolim zabun¹⁴, baxtim qaro,
Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar¹⁵ toleim.

Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,
Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.

¹Mato — mol, ashyo, shoir bu yerda topgan dunyoim gunohdan iboratdir, gunohimdan boshqa dunyoim yo'q demoqchi. ²Rihlat — uzoq safarga jo'nash. ³Pur — ko'p. ⁴Rahnamo — yo'l ko'rsatuvchi, yetakchi. ⁵Lutf — muloyimlik, rahmdillik. ⁶Jurm — gunoh. ⁷Jaras — qo'ng'iroq. ⁸Bulhavas — ko'ngli nimani havas qilsa, shuni qilmoqni orzu qiladigan, sabotsiz, sayoq. ⁹Vojgun — teskari. ¹⁰Gardi kudurat — qayg'u to'zoni. ¹¹Mukaddar — xira, qayg'uli. ¹²Ro'ygardon — teskari aylangan. ¹³Tiyra — qorong'i. ¹⁴Zabun — oyoq osti. ¹⁵Digar — boshqa.

(XIX–XX asr)

Mingu sakkiz yuzu to'qson edi yil,
Ikkinchi sentyabr oyi yana bil.

Kirib vistavkani qildik tamosho,
Hama ashyo ekan anda muhayyo.

Ajab bog'iki, ruh afzo¹ havosi.
Eram² rashki nasimi³ jonfizosi⁴.

Oqib har soridin obi ravonlar
Edi andog'ikim ul jism ichra jonlar.

Muattar⁵ bog' sahni ochilib gul,
Tamoshobinlar erdi anda bo'lbul.

Imoratlar hama zeboyu oliy,
Desam bo'lg'ay jahonda yo'q misoli.

Muningdek xushhavo xushtarh bog'i,
Kimi ko'rmas qolur ko'ksida dog'i.

Qayu shahridakim bo'lsa hunarmand,
Hama keldi, yiroq erdi agarchand.

Jahonda ko'rmagan asboblardin,
Ajoyib nodiru noyoblardin.

Samarqandu Buxorodin matoi
Keturdilar hama o'z ixtiroi.

Hama o'z ixtiyori birla keldi,
Bu yerda naf' ko'rmog'ini bildi.

Bu naf'ikim bo'lur ko'p yerga mashhur,
Neko'lig⁶ vasf⁷ ila har tilda mazkur.

Gazetlar ichra bo'lg'ach nomi marqum⁸,
Ulug'lar ichra bo'lg'ay boz⁹ ma'lum.

Hunarkim vasf bo'lsa har zabonda¹⁰,
Qilur ko'p qadrlar paydo jahonda.

¹ *Ruh afzo* — ruhlantiruvchi, hayotni uzaytiruvchi. ² *Eram* — afsonaviy bog'.

³ *Nasim* — shabada. ⁴ *Jonfizo* — oromijon, shodlantiruvchi, jonga rohat beruvchi.

⁵ *Muattar* — xushbo'y hidli. ⁶ *Neko'lig* — yaxshilik. ⁷ *Vasf* — ta'riflash, maqtash.

⁸ *Marqum* — yozish, bitish, ⁹ *Boz* — yana, tag'in. ¹⁰ *Zabon* — til.

Fitrat

(XX asr)

O'ZBEK KLASSIK MUSIQASI VA UNING TARIXI

«Tuhfat us surur» (Hofiz Darvesh Ali Changiy asari)da aytishiga ko'ra, mashhur Ulug'bek Mirzoning o'zi ham musiqa olimlaridan sanalgan. Temur bolalari zamonida qonunchi Darvesh Ahmadiy (samarqandlik) ... musiqada bir risola egasi bo'lg'on qorako'llik Hisomiy, musiqada bir kitobcha yozg'on xorazmlik Abu Vafo Tabib ham musiqiy olimi bo'lg'on balxlik Mavlono Sohib, o'z zamonida atoqli bastakorlardan sanalgan shahrisabzlik Abdul Baraka kabi kishilar yetishib chiqib, musiqamiz uchun xizmat qildilar. Nog'orachi ham shoir bo'lg'on Qadimiy, Navoiyning tog'asi Muhammad Ali G'aribiylar ham shu zamonning mashhur musiqashunoslaridan edilar...

Bobur Mirzo o'zining mashhur asarida Navoiyning asarlarini sanar ekan, «Yana ilmi musiqa yaxshi... «naqsh»lari, yaxshi» peshravlari bordir deb Navoiyning usta bir bastakor bo'lg'onini ko'rsatadir.

Bu kun O'zbekistonning ko'b o'rinlarida «Qari Navoiy» («Qari-

Navo») nomli bir kuy bor. Buxoroning eski musiqashunoslari orasida bu kuyning Navoiy asari bo'lg'onini so'ylanadir.

Bobur Mirzo o'zining «Boburnoma»sida «Ustod Qulmuhammad va Shayx Noyiy va Husayn Udiykim sozda saromad (ilgari bosqan) edilar, Bekning (Navoiyning) tarbiyat va taqbiyati bilan shuncha taraqqiy va shuhrat qildilar».

*«O'zbekiston adabiyoti va san'ati»
gazetasi, 22-mart 1991-yil.*

A. Qodiriy

(XX asr)

OTABEK YUSUFBEK HOJI O'G'LI

1264-nchi hijriya, dalv oyining 17-nchisi, qishqi kunlarning biri, quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir...

Darbozasi sharqi-janubiga qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qaraganda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xaholab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targundek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiyiz to'shalgani holda, bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda² bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabi'atlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishkan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog'idan, ham ega jihatidan diqqatni o'ziga jalb etarliq edi. Qandog'dir bir xayol ichida ulturg'uchi bu yigit Toshkandning mashhur a'yonlaridan bo'lg'an Yusufbek hojining o'g'li — Otabek.

Saroy darbozasidan ikki kishi kelib kimgach, ulardan biravi darboza yonidag'i kimdandir so'radi:

— Otabek shu saroyga tushkanmi?

Bizga tanish hujra ko'rsatilishi bilan ular shu tomong'a qarab yurdilar. Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to'la, ozroqqina soqol-murtlik, yigirma besh yoshlar chamalik, bir yigit bo'lib, Marg'ilonning boylaridan Ziy o shohichi deganning Rahmat otliq o'g'lidir, ikkinchisi: uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi edi.

¹ *Daly* — 22-yanvar — 22-fevral

² *Utta* — u yerda

Abdulhamid Cho'lpon

QO'ZG'ALISH

Ey! Sen meni haqir ko'rgan, tuban degan afandi!
Ey! Ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan.
Ey! Bo'ynimga kishan solib, halokatga sudragan,
Ko'zlaringni zaharlatib o'ynatmagil, bas endi!

Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim, uzilur:
Tomirimda qo'zg'alishning vahshiy qoni gupirdi.
Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.
Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur!

Ey! Sen, meni qul o'rnida ishlatguvchi afandi!
Titra, ko'rkim, bog'liq quling bosh ko'targan kuch endi!..

QALANDAR ISHQI

Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku,
Asrlik tosh yanglig' bu xatarlik yo'lda qoldim-ku.

Karashma dengizni ko'rdim, na nozlik to'lgini bordir,
Halokat bo'lg'usin bilmay qulochni katta otdim-ku.

Ajab dunyo ekan bu ishq dunyosi, ayo do'stlar,
Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.

Uning gulzorida bulbul o'qib qon ayladi-bag'rim,
Ko'zimdan yoshni jo' aylab alamlar ichra botdim-ku.

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni,
Yana kulbamga qayg'ular, alamlar birla qaytdim-ku.

Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.

Baku, 1920.

MUNDARIJA

Mualliflardan	3
Transkripsion belgilar	4
Shartli qisqartmalar	5

KIRISH

Turkiy xalqlarning, xususan, o'zbek xalqining etnogenezi va tilining shakllanishi	10
O'zbek xalqi va tilining shakllanishi	18
Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining o'rganilishi	22
Turkiy tillar va ularning tasnifi	24
O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish masalasi	28
O'zbek adabiy tilining asosiy yozma manbalari	34
XV, XVI va XVII asr boshlaridagi adabiy til	35

FONETIKA

Tovushlar tizimining taraqqiyoti	41
Fonetik hodisalar	62

MORFOLOGIYA

Ot	75
Ko'plik shakllari	75
Egalik shakllari	78
Qarashlilik	79
Otlarda tuslanish va kesimlik affikslari	81
Otlarda bo'lishsizlik shakli	83
Kelishik shakllari	83
Ot yasalishi	109
Sifat	118
Sifat yasalishi	118
Sifat darajalari	121
Son	125
Sanoq son	125
Tartib son	128
Jamlovchi son	130
Dona son va numerativ so'zlar	132
Chama son	134
Taqsim son	135
Kasr son	137

Olmosh	137
Kishilik olmoshlari	138
O'zlik olmoshlari	143
Ko'rsatish olmoshlari	146
So'roq olmoshlari	152
Birgalik olmoshlari	159
Belgilash olmoshlari	162
Gumon olmoshlari	164
Bo'lishsizlik olmoshlari	167
Fe'l	170
Fe'l aspektlari	170
Fe'lning funksional shakllari	172
Fe'l tuslanishi	198
Mayl va zamon	199
Shaxs-son affikslari	201
Buyruq-istak mayli	205
Shart mayli	219
Aniqlik mayli	233
O'tgan zamon	233
Hozirgi zamon	253
Hozirgi-kelasi zamon	259
Kelasi zamon	262
Fe'l yasalishi	267
Fe'l darajalari	270
Ravish va yordamchi so'zlar	274
Ravish	274
Ko'makchilar	284
Bog'lovchilar	302
Yuklamalar	317
Undovlar	320

SINTAKSIS

So'z birikmalari	323
Tobe birikmalar	324
Turkiy izofa	333
Teng birikmalar	338
Gap bo'laklari	339
Ega	339
Kesim	341

To'ldiruvchi	345
Aniqlovchi	348
Hol	350
Uyushiq bo'laklar	353
Gap bo'laklarining tartibi	355

SODDA GAP

Sodda gap turlari	359
Bir tarkibli gaplar	359
Ajratilgan bo'laklar	364
Sifatdosh qurilmalari	366
Ravishdosh qurilmalari	374
Harakat nomi qurilmalari	379
Undalma	382
Kirishlar	382
Qo'shma gap	385
Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	385
Bog'langan qo'shma gaplar	389
Ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanish taraqqiyoti	
haqida	397
Sifatdosh	400
Ravishdosh	414
Shart fe'li	422
Nisbiy olmoshli qurilmalar	428
Tobe bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar	434
Ko'chirma gap	456
O'zlashtirma gap	458
Umumiy xulosalar	458

ILOVA

Qo'shma gaplar tarixiga oid jadvallar	471
«O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» fani bo'yicha testlar	490
Mustaqil mashg'ulotlar uchun mavzular	502
Tahlil uchun matnlar	504

G'ANI ABDURAHMONOV,
SHAMSIDDIN SHUKUROV,
QOZOQBOY MAHMUDOV

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

*Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari
bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik*

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, Matbuotchilar ko'chasi, 32.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: Z. Mirzahakimova
Musahhih: H. Zokirova
Dizayner: N. Mamanov

Bosishga ruxsat etildi 10.07.2008. Bichimi 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi. Shartli
bosma tabog'i 32,3. Nashriyot-hisob tabog'i 33,0. Adadi 2000 nusxa. 34-son
buyurtma.

«AVTO-NASHR» bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.